

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ**

На правах рукопису

Возний Ігор Петрович

УДК 904(477.85)“09/13”

**ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК НАСЕЛЕННЯ
МЕЖИРІЧЧЯ ВЕРХНЬОГО СІРЕТУ ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА В X –
XIV ст.**

07.00.04 – археологія

дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
доктор історичних наук,
член-кореспондент НАНУ
Моця Олександр Петрович

Київ – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	- 4
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	- 20
1.1. Писемні, етнографічні та інші джерела	- 20
1.2. Історія досліджень	- 28
1.2.1. Історіографія другої половини ХІХ ст. – 1918 р.	- 28
1.2.2. Історіографія міжвоєнного періоду (1919 – 1940 рр.)	- 33
1.2.3. Дослідження пам'яток у другій половині ХХ ст.	- 34
1.2.4. Вивчення старожитностей Сірето-Дністровського межиріччя в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.	- 43
1.3. Проблема інтерпретації в історіографії походження назв міст	- 51
Розділ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ	- 70
2.1. Топографія, розміщення і планування відкритих поселень	- 70
2.1.1. Типологія поселень	- 70
2.1.2. Площа та забудова поселень	- 74
2.1.3. Гнізда поселень	- 81
2.2. Городища, топографія, розміри, характеристика фортифікації	- 83
2.2.1. Класифікація городищ за топографічним місцеположенням	- 83
2.2.2. Будова оборонних споруд городищ	- 90
2.2.3. Типологічна класифікація городищ	- 105
2.3. Давньоруські міста	- 112
2.3.1. Шляхи утворення міст	- 112
2.3.2. Структура міста. Дитинці	- 117
2.3.3. Посади міст	- 122
2.3.4. Сільська округа	- 127
2.4. Типологія жител, господарських та виробничих споруд	- 133
2.4.1. Житлові споруди	- 133
2.4.2. Реконструкція верхніх частин жител, планувальної структури й обладнання	- 140
2.4.3. Господарські споруди	- 150
2.5. Могильники та поховальний обряд	- 157
2.5.1. Курганні могильники	- 158
2.5.2. Ґрунтові могильники	- 161
2.5.3. Елементи поховального обряду	- 169
Розділ 3. ХРОНОЛОГІЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК	- 177
3.1. Типологія кераміки Х – ХІ ст.	- 178
3.2. Кераміка ХІІ – ХV ст.	- 185
3.3. Датуючі побутові речі та предмети озброєння	- 207
3.4. Динаміка формування відкритих поселень	- 211
3.5. Хронологія городищ	- 217

Розділ 4. ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ, ВІЙСЬКОВА СПРАВА ТА ІДЕОЛОГІЯ	- 222
4.1. Сільське господарство та промисли	- 222
4.1.1. Рільництво	- 222
4.1.2. Розвиток тваринництва	- 229
4.1.3. Сільськогосподарські промисли	- 235
4.2. Реміснича діяльність населення регіону	- 243
4.2.1. Залізодобувне та обробне ремесло	- 243
4.2.2. Кераміка та гончарна справа	- 273
4.2.3. Обробка кістки	- 280
4.2.4. Деревообробне ремесло	- 286
4.2.5. Обробка каменю та шкіри	- 289
4.2.6. Прядіння і ткацтво	- 292
4.3. Зброя, спорядження вершника та коня	- 295
4.3.1. Зброя дальнього бою	- 295
4.3.2. Зброя ближнього бою	- 298
4.3.3. Спорядження вершника та бойового коня	- 301
4.3.4. Каменеметальна та вогнепальна зброя	- 303
4.4. Торгівля	- 306
4.4.1. Внутрішня та регіональна торгівля	- 307
4.4.2. Розвиток зовнішньої торгівлі	- 312
4.4.3. Торговельні шляхи	- 318
4.5. Духовна культура	- 324
4.5.1. Культова архітектура	- 324
4.5.2. Релігійний синкретизм у духовній культурі	- 336
4.5.3. Поширення писемності	- 350
Розділ 5. РІВЕНЬ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ	- 356
5.1. Демографічний розвиток населення	- 356
5.2. Основні етапи історичного розвитку населення регіону	- 367
ВИСНОВКИ	- 391
ДОДАТКИ	- 402
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	- 813
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	- 919

ВСТУП

Вітчизняна історична наука приділяє значну увагу проблемі формування і розвитку державної території давньої Русі, що відкриває нові перспективи у вирішенні таких важливих питань, як час освоєння теренів, міграційні процеси, демографічні зміни населення. Тому до важливих завдань сучасної археології належить обґрунтована соціально-історична інтерпретація досліджуваних пам'яток. Від його успішного вирішення багато в чому залежить об'єктивність реконструкції закономірностей історичного розвитку далекого минулого. Необхідною передумовою всебічного вивчення історії Давньоруської держави є поглиблене дослідження регіонів та князівств періоду феодальної роздробленості, що був закономірним етапом розвитку країни, і у яких чітко простежується руська історико-культурна спадщина. Формування феодальних відносин призвело до розподілу території Русі на окремі князівства. У цьому відношенні для істориків важливим є встановлення їхнього взаємозв'язку із старожитностями суміжних територій, вивчення соціально-економічних та етнокультурних процесів, які не знайшли свого комплексного вирішення і аналізу на сторінках писемних джерел. Одним із таких регіонів є територія середньої течії Дністра та Верхнього Посіреття, яка у X – XIV ст. була південно-західною прикордонною зоною давньої Русі, а згодом Галицько-Волинського князівства та стала безпосереднім спадкоємцем Давньоруської держави, продовжувачем її культурних та економічних традицій. Таке географічне розміщення зумовлювало певну специфіку у соціально-економічному і політичному розвитку, матеріальній і духовній культурі населення регіону, а його геополітичне розташування змушувало князівську владу проводити політику активного освоєння цих теренів. Тут споруджувалися фортеці, які становили значну перешкоду для ворогів, розвивалося міське та сільське життя.

Однак, зазначені процеси слабо висвітлені в писемних джерелах. Їхні відомості з досліджуваної проблеми скупі й уривчасті, а щодо окресленої території вони практично відсутні. У зв'язку з обмеженістю повідомлень писемних джерел стосовно зазначених теренів, вагомим значення набувають матеріали археологічних розкопок. На сучасному етапі археологічних досліджень саме археологія надає дослідникам вагомий матеріал для детального вирішення широкого спектру проблем.

Актуальність теми дослідження полягає у вивченні проблеми регіональних “білих плям” в історії Давньоруської держави на прикладі одного із таких регіонів. Дані писемних джерел не дають в ідповіді на численні питання відносно господарського та культурного життя населення досліджуваної території.

Інтерес до вивчення вказаної території пояснюється тим, що, Південно-Східне Прикарпаття є одним із найбагатших регіонів України за ступенем збереженості археологічних пам'яток. Більшість із них являють собою законсервовані об'єкти, оскільки на їх площі після припинення активного

життя, у більшості випадків, не відзначається пізніша забудова. Водночас в інших регіонах Давньоруської держави багато археологічних пам'яток знищено в процесі польових сільськогосподарських та будівельних робіт.

Ця тема торкається маловивчених проблем історії давньої Русі, зокрема на території, що досліджується. Розташування її на південно-західній окраїні Русі призвело до того, що ці терени залишилися майже поза увагою літописців. На сторінках писемних джерел зустрічаються окремі згадки про населені пункти досліджуваного регіону. Ще до недавнього часу ця територія належала до тих земель, історія яких залишалася маловивченою.

Окрім наукового інтересу, ця проблема набуває ще й гострого політичного забарвлення. Загальновідомо, що територія Південно-Східного Прикарпаття тривалий час входила до складу ряду іноземних держав, правлячі кола яких не були зацікавлені в об'єктивному відтворенні її історичного минулого. Більш того, користуючись відсутністю писемних та археологічних джерел, представники австрійської та румунської офіційної історіографії прагнули принизити роль слов'янського населення краю в давнину [1051, с. 14; 1088, с. 4; 1092, с. 3]. Захоплення пам'ятками руської старовини в цей час тут не тільки не зустрічало урядової підтримки, а розглядалося як вкрай небажане явище, як нелояльне ставлення до існуючої влади. Слід відзначити, що проблема етнічної приналежності краю і сьогодні досить гостро стоїть у зв'язку з розробкою нової "концепції походження румунського народу", а також територіальними претензіями окремих громадських організацій і державних діячів сусідньої країни [1116, с. 15].

Як відомо, найважливішу і всеохоплюючу археологічну інформацію несуть у собі залишки поселень. Тому проблема дослідження їхніх характерних рис, особливостей, типології надзвичайно важлива як для археологів, так і для істориків. Річ у тому, що до останнього часу фактично відсутня єдина універсальна типологія, яка б використовувалася стосовно всіх типів поселень. Сьогодні існують паралельно дві типології поселень: археологічна, яка базується на наборі формальних ознак археологічних пам'яток, та соціально-історична, яка використовує дані писемних джерел, і на їхній основі поділяє пам'ятки на різні соціальні категорії [156, с. 39]. Вітчизняними та зарубіжними науковцями робилися спроби уніфікувати ці дві типології, але результатом була ще більш розгалужена класифікація поселень.

Важливою категорією давньоруських археологічних пам'яток, матеріали яких дозволяють повніше охарактеризувати специфіку общини та побут населення, є неукріплені поселення, оскільки на них проживала основна маса сільського населення Давньоруської держави. Значення села в соціально-економічному розвитку суспільства зумовлюється його місцем у становленні та розвитку феодальних відносин. Історія сільських поселень Середньовіччя нерозривно пов'язана з історією селян як класу. Середньовічне село було головним джерелом людських ресурсів. Як відзначав Ф. Бродель, навіть у XV – XVIII ст. "світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90% людей жили плодами землі, і тільки ними" [205, с. 60]. На селі проживав основний прошарок середньовічного суспільства – селянство, а його праця

забезпечувала отримання додаткового продукту [717, с. 3]. Вагоме наукове значення вивчення села давньої Русі неодноразово підкреслювалося багатьма дослідниками [156, с. 97-99; 806, с. 92; 906, с. 51-56].

Серед відомих пам'яток, одним із головних об'єктів вивчення давньоруської археології було і залишається місто, що пояснюється не тільки багатством археологічних матеріалів у культурному шарі, але й надзвичайно широким спектром проблем, які дозволяють вирішувати ці джерела. До 60-х років ХХ ст. давньоруські міста розглядалися виключно як феномен історико-культурного розвитку давньоруського суспільства. Останнім часом визначилися нові завдання. Стало очевидним, що давньоруське місто необхідно розглядати не тільки як зосередження вищих духовних і матеріальних цінностей суспільства, але і як важливу соціально-економічну структуру, що впливала на характер і темпи державного і суспільного розвитку [909, с. 3-6]. Науковцями було дане визначення окремих характерних елементів матеріальної і духовної культури міст Русі, особливостей їхньої соціальної топографії. Разом з тим залишаються невирішеними або дискусійними питання походження міст, їх єдиного поняття і конкретних, а не загально-історичних ознак. Тому на сьогоднішній день відсутня єдина думка про динаміку змін чисельності міст на Русі загалом і в окремих історико-географічних регіонах, їхні локальні особливості та конкретну роль у процесі феодалізації і зміцненні державності на Русі в Х – XIII ст. [476, с. 62]. Крім того, в дослідженнях не завжди розмежовуються завдання з'ясування умов виникнення найдавніших східнослов'янських міст, які зароджувалися разом з давньоруською державністю і були її структурними елементами, а також становлення міст у системі сформованого державного організму. Не розробленою залишається соціальна модель раннього міста.

На сьогодні залишається невирішеною проблема хронології пам'яток на вказаній території, не виділені характерні типи кераміки для певного часового відрізка. Досліджені закриті керамічні комплекси дозволяють виділити певні типи посуду і на цій основі датувати археологічні пам'ятки.

Також не визначені торговельні зв'язки цих земель з іншими територіями Давньоруської держави та сусідніми країнами. Про такі зв'язки дозволяє судити наявність нетипового для старожитностей регіону посуду.

Не менш цікавим є вивчення питання житлового будівництва, конструкцій ремісничих майстерень різних часових відрізків, а також дослідження поховального обряду, духовної культури населення періоду розвинутого Середньовіччя.

Серед регіональних проблем особливо виділяється з'ясування процесу входження досліджуваних теренів до складу Молдавського воєводства.

Отримати відповіді на поставлені питання можна лише при суцільному комплексному археологічному обстеженні мікрорегіонів, всебічному вивченні поселенських структур, їх систематизації, реконструкції просторово-планіграфічної структури на різних хронологічних етапах заселення території [675, с. 5].

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Пропонована робота виконувалася в рамках польових та теоретичних

досліджень, які проводилися у відділі давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України з 1993 по 2008 рр. Автор у період з 1998 по 2008 рр. безпосередньо бере участь у виконанні планових тем відділу, а саме: “Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)” № державної реєстрації 0197U018301 (1998 – 2002 рр.), “Археологічні дослідження середньовічних міст України (IX – X ст.)” № державної реєстрації 0102U002594 (2002 по 2006 рр.), “Пам’ятки середньовічної України: історико-археологічні дослідження” № 0106U012548 (2007 – 2011 рр.). Написав цілу низку статей до наукових збірників, випустив три одноосібних монографії.

Метою дослідження є, на основі комплексного аналізу писемних, етнографічних, нумізматичних, топонімічних та археологічних джерел, всебічно вивчити характер матеріальної культури населення регіону, її специфічні та загальноруські риси, простежити соціально-економічні, етнічні процеси на теренах Сірето-Дністровського межиріччя.

У контексті означеної мети виділені такі **завдання**:

- охарактеризувати стан дослідження археологічних старожитностей зазначеної території;
- виділити археологічні та соціальні ознаки для кожного типу поселень: відкритих, городищ, міст;
- з’ясувати планування поселень, характер забудови та їхній розвиток протягом різних хронологічних періодів;
- розробити у світлі нових археологічних досліджень питання соціально-типологічної структури поселень;
- провести хронологічну класифікацію пам’яток регіону і визначити їх етнічну приналежність;
- локалізувати населені пункти, що згадуються у писемних джерелах;
- простежити еволюцію оборонних споруд городищ;
- розробити соціально-типологічну класифікацію укріплених поселень;
- розглянути шляхи формування давньоруських міст на досліджуваній території та їх складові частини;
- простежити розвиток житлобудування у X – XIV ст.;
- охарактеризувати некрополі та поховальний обряд місцевого населення;
- створити хронологічну шкалу керамічних комплексів, яка дозволить датувати археологічні пам’ятки в межах століття і більш вузьких часових відрізках;
- ввести до наукового обігу нові матеріали з досліджень старожитностей X – XIV ст.;
- провести порівняльний аналіз матеріальної культури регіону з аналогічними пам’ятками на сусідніх слов’янських землях;
- показати генетичне коріння старожитностей X – XIV ст. у досліджуваному регіоні;
- охарактеризувати господарську діяльність місцевого населення;
- показати еволюцію військової справи на досліджуваних теренах;

- встановити рівень розвитку окремих галузей господарства і їхню роль у виробничому потенціалі на різних етапах історичного розвитку місцевого населення;
- простежити особливості релігійних уявлень, синкретизм у духовній культурі;
- визначити внутрішні та зовнішні торговельно-економічні зв'язки населення регіону в XII – XIV ст.;
- дослідити розвиток культури на досліджуваних теренах.

Об'єктом дисертаційного дослідження є історико-культурний розвиток населення межиріччя Середнього Дністра та Верхнього Сірету в X – XIV ст.

Предметом дослідження є археологічні старожитності з досліджуваного регіону (відкриті поселення, городища, міста, могильники, житла, предмети матеріальної та духовної культури).

Територія дослідження. Незважаючи на значний внесок у розробку зазначеної проблеми, сьогодні все ж залишаються цілі регіони, де вона не отримала ще належного висвітлення. Причиною цього є нерівномірність наукових досліджень. Одним із таких регіонів є територія межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра. Ця територія розташована у центральній частині розселення слов'янського етносу і на південно-західному пограниччі Русі. Тут відомі численні відкриті й укріплені поселення, могильники.

Географічні межі роботи охоплюють Південно-Східне Прикарпаття, а саме регіон Верхнього Попруття, правобережну частину Середнього Подністров'я до верхів'їв Сірету в межах сучасних теренів Чернівецької області України. Зазначена територія має форму своєрідного трикутника, витягнутого з південного заходу на північний схід. На сході вона включає в себе правобережжя середньої течії р. Дністер з її притоками та межує з Вінницькою областю. На заході вона межує з Івано-Франківською областю, а Карпатські гори відділяють територію від Закарпаття. На півночі, по середній течії Дністра, її сусідами є Тернопільська та Хмельницька області. Південна і південно-східна межі проходять по державному кордону України з Румунією та республікою Молдова.

В історичному плані зазначений регіон був південно-західною окраїною Давньоруської держави, входив, з перервами, до складу Галицького і Галицько-Волинського князівства. Згодом він був включений у північні волості Молдавського воєводства, північну частину австрійської Буковини та Хотинський повіт Бессарабської губернії Російської імперії.

На досліджуваній території розташовуються такі літописні гради як Василів, Городок на Черемоші, Хотин, Кучелмин Хмелів тощо. Окрім них, тут виявлено біля 50 городищ та значну кількість відкритих поселень, які датуються X – XIV ст.

У геоморфологічному відношенні це, в основному, Придністровський лісостеп і Пруто-Дністровська лісостепова рівнина з Хотинською височиною та Пруто-Сіретське лісолугове Буковинське Передкарпаття з Чернівецькою височиною. Територія характеризується надзвичайно зручними для розселення природними умовами. Вона порізана глибокими ярами і покрита густою гідросіткою, складається з високих пагорбів, у більшості покритих лісом. До

річок прилягають надзвичайно родючі перші й другі надзаплавні тераси.

Хронологічні рамки роботи. У роботі окреслений період від кінця X ст. до кінця XIV ст. Нижньою хронологічною межею є кінець X ст., коли землі регіону, в результаті експансії князя Володимира, увійшли до складу Давньоруської держави. Саме тоді завершився процес приєднання племінних князівств і виникнення нових державних поселенських структур, час зародження феодалних відносин. Цей період відзначається бурхливими подіями, які характеризують процес об'єднання галицьких земель в одне з наймогутніших князівств на південному заході Давньоруської держави. У цей час відбувається зародження первісних ознак української народності. Значні зрушення в економічному розвитку призвели до зростання великого приватного землеволодіння, появи нових міст як осередків ремісничого населення та торговельного обміну. Матеріальна культура місцевого населення протягом X – першої половини XII ст. досягла свого апогею. Його сільське господарство та промисли були на досить високому рівні і забезпечували, в основному, всім необхідним.

Верхня хронологічна межа – кінець XIV ст. У цей час відбувається послаблення Галицько-Волинської Русі та утворення Молдавського воєводства, куди увійшла й територія Сірет-Дністровського межиріччя. У 1400 р. господарем Молдавського воєводства став Олександр Добрий, який завершив інтеграцію розрізнених волостей у територіально-адміністративну структуру своєї держави.

Як бачимо, хронологічні рамки охоплюють три періоди в історії місцевого слов'янського населення – період Давньоруської держави, Галицько-Волинського князівства та Молдавського воєводства. На жаль, не всі хронологічні проміжки представлені джерелами й археологічними матеріалами в однаковій кількості. Найменше досліджений найбільш ранній період – X ст., який охоплює похід руського князя Володимира і приєднання території Сірет-Дністровського межиріччя до складу Давньоруської держави. Досить добре представлені матеріали XII – першої половини XIII ст. – часу перебування зазначених теренів у складі Галицько-Волинського князівства. Практично недослідженим є період другої половини XIII – XIV ст. Якщо історики на основі писемних джерел робили спроби його вивчити, то в археологічному плані він залишається “білою плямою”.

Ступінь дослідженості проблеми. На досліджуваній території археологічні пам'ятки XI – XIV ст. вивчаються уже більше століття. За цей час матеріали розкопок дозволили значно розширити джерелознавчу базу наукової інтерпретації локальних особливостей і спільних явищ в історії місцевого населення. Під час розкопок відкрито руїни давньоруських міст, досліджено залишки монументальних архітектурних споруд, дерев'яні оборонні споруди, залишки феодалних замків. Ці матеріали не тільки підтвердили приналежність означеної території до Давньоруської держави, але й засвідчили високий рівень соціально-економічного розвитку населення.

На жаль, донині не робилося спроби всебічного вивчення матеріальної та духовної культури, військової справи населення вказаного регіону загалом, що дозволило б отримати нові джерела для розробки питань етнічного й

соціального розвитку населення Сіreto-Дністровського межиріччя.

Слід зазначити, що при всіх досягнутих результатах у вивченні матеріальної й духовної культури населення зазначеної території існує ряд невирішених проблем, які й викликали необхідність підготовки нового спеціального дослідження. Головні серед них:

З часу виходу основної частини археологічної літератури з різних категорій давньоруських пам'яток досліджуваного регіону пройшло майже півстоліття. За цей час накопичені й потребують систематизації значні матеріали, які дозволяють переглянути деякі питання цієї теми: територія поширення, типологія й хронологія відкритих поселень, рівень заселеності окремих районів.

За період досліджень нагромаджено значний матеріал, що стосується, зокрема, давньоруського дерев'яного будівництва. Але жодний з авторів (за виключенням Л. П. Михайлини для VIII – X ст.) не торкався проблеми визначення типів жител, їх конструктивних особливостей. Нові дані дозволяють переглянути погляди на дерев'яне житлове будівництво і більш детально простежити складний шлях його розвитку. Матеріали розкопок дають можливість вивчити архітектурно-будівельні прийоми і методи спорудження дерев'яних будівель, що є першою спробою провести типологізацію та на її основі будівельно-планувальну реконструкцію жител і господарських споруд місцевого населення з X по XIV ст.

До цього часу, в основному, аналізувалися матеріали городищ вказаного часу, тоді як відкриті поселення майже не типологізувалися, не розглядалася матеріальна й духовна культура населення регіону X – XIV ст., військова справа, не зверталася увага на появу вогнепальної зброї в регіоні у другій половині XIV ст. Потребують доповнення матеріали розкопок могильників (завдяки яким можна з'ясувати багато питань).

У більшості випадків зі згаданої теми опубліковані праці є першим етапом систематизації матеріалів розкопок. По суті, це окремі статті, що торкаються того чи іншого боку досліджуваної проблеми, але наявність яких дозволяє звести воєдино археологічні матеріали, доповнити їх новими даними, а потім на якісно новому рівні проаналізувати їх у повному об'ємі.

Детальний аналіз отриманих матеріалів дозволяє провести порівняльне вивчення матеріальної культури населення Сіreto-Дністровського межиріччя в широкому хронологічному діапазоні, що сприяє більш чіткому виявленню спільних рис і відмінностей на окремих територіях.

За попередні роки автором накопичений значний фактичний матеріал, наукова обробка й введення якого в широкий науковий обіг дозволяє вирішити поставлені проблеми. Ця робота є першою в українській історіографії спробою провести дослідження тих археологічних матеріалів, які дозволяють з'ясувати еволюцію матеріальної та духовної культури населення регіону X – XIV ст. Враховуючи те, що певні проблеми, розглянуті в дослідженні, не тільки не розроблені, але, по суті, вперше ставляться в нашій літературі, автор швидше висуває окремі зі своїх висновків у плані постановки питання, аніж їх остаточного вирішення.

Методи дослідження. У дисертації використані різні методи дослідження, звернення до яких обумовлюється комплексним підходом до висвітлення складного спектра питань, що розкривають історію розвитку означеного регіону. Базовим при цьому є принцип історизму в пізнанні закономірностей розвитку стародавніх суспільств, об'єктивного підходу до висвітлення минулого у поєднанні з проблемно-аналітичним методом. У дослідженні використовується принцип наукової всебічності та об'єктивності, тобто всебічний та комплексний аналіз усієї сукупності джерел, які стосуються предмета дослідження.

У дисертації використовується також базовий для досліджень археологічних пам'яток принцип пошарового вивчення культурних відкладень на широких площах із виділенням стратиграфічних шарів і будівельних періодів. Основними методами є типологічний і хронологічний аналізи матеріалів на основі картографічних характеристик, що дозволяють простежити еволюцію населення регіону.

Важливим при цьому є історико-типологічний метод, завдяки якому зроблена типологізація давньоруських археологічних пам'яток, що дозволила глибше зрозуміти характерні для X – XIV ст. процеси, виділити найбільш типові закономірності для правильного світоглядного розуміння об'єктів.

Для відтворення історії місцевого населення та з'ясування рис, притаманних історичному процесу на кожному етапі розвитку, в роботі використаний діахронний метод (метод періодизації), проблемно-хронологічний, системний та порівняльний методи. Це дало можливість виділити критерії періодизації, а саме ті історичні чинники, що відображають основний зміст досліджуваного відрізка часу історичного процесу (X – XIV ст.)

При характеристиці речових комплексів, поряд із традиційними методами історичного дослідження археологічних пам'яток (описовий, формально-типологічний і порівняльно-історичний, картографічний аналіз, статистичний, які включають статистичну і метрологічну обробку), використовувалися природничонаукові методи (металографічний аналіз виробів з чорного металу, палеоботанічний аналіз, дані палеозоології). Порівняльно-історичний метод дозволив порівняти схожі риси матеріальної культури, явища, процеси в одних історичних умовах, а також врахувати просторово-часові рамки процесів, що співставлялися.

Висвітлення теоретичних питань базувалося на методі комплексного використання писемних, нумізматичних, графічних джерел і археологічних матеріалів, які взаємодоповнюють один одного і забезпечують найбільш повне вирішення поставлених завдань. У роботі залучався також метод широкої кореляції археологічного матеріалу з даними етнографії та наративними джерелами.

Наукову новизну визначають мета, предмет та завдання дослідження. Вона полягає у тому, що таке спеціальне узагальнююче дослідження з зазначеної проблематики, проведене на підставі комплексного використання писемних, наявних на сьогодні археологічних, нумізматичних та етнографічних джерел межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра, пропонується

вперше. Зібрані та систематизовані археологічні дані дають можливість реконструювати процеси історичного та культурного розвитку населення досліджуваного регіону X – XIV ст. Тому в дисертації вперше, на основі широкого залучення археологічних матеріалів, проводиться хронологічна класифікація і розглядається динаміка формування відкритих поселень у часі та просторі. Вперше піднімається питання площі та способів забудови селищ і на цій основі робиться спроба простежити демографічні зміни серед сільського населення краю протягом тривалого відтинку часу. Із залученням нових археологічних матеріалів, здобутих останніми роками, у поєднанні їх з уже відомими розглядається стан економіки села.

Вперше проводиться класифікація городищ за особливостями планування оборонних споруд, розглядається динаміка еволюції давньоруських укріплених поселень.

На значному фактичному матеріалі проведена систематизація різних категорій речового матеріалу, що дозволила простежити рівень розвитку окремих виробництв і ступінь їхньої спеціалізації.

Дослідження всіх категорій пам'яток, у поєднанні із свідченнями інших джерел, дозволило глибше вивчити проблему розвитку Сірето-Дністровського регіону в X – XIV ст. і дати загальну характеристику різноманітних сторін життя населення Давньоруської держави.

Дослідження відкритих поселень післямонгольського часу дало можливість по-новому розглянути концепцію заселення регіону, причини демографічного спаду, чинники, які сприяли відродженню краю наприкінці XIV ст.

Вивчення військової справи дозволяє стверджувати, що на теренах регіону в другій половині XIV ст. з'являється вогнепальна зброя, на що раніше науковцями не зверталася увага.

Важливою, на наш погляд, є розробка проблеми історичної демографії, здійснена вперше у досліджуваному періоді. Значні якісні зміни у всіх галузях життя давньоруського суспільства – соціально-економічній, політичній, етнічній, культурній – неможливо зрозуміти без вивчення демографічних процесів, динаміки чисельності населення і його природного руху в часових і територіальних рамках давньоруської держави.

Практичне значення роботи полягає у суттєвому розширенні сучасних наукових знань про історичний розвиток населення як в окремо взятому регіоні, так і на теренах Давньоруської держави загалом. Викладений у роботі фактичний матеріал разом із висновками може бути використаний для написання узагальнюючих праць, комплексного вивчення матеріальної культури на сусідніх слов'янських землях, при підготовці видань каталогів, спеціальних довідників, зведень пам'яток історії та культури, написанні лекційних курсів з історії України, археології, краєзнавства, етнології для вищих навчальних закладів і шкіл, при розробці спецкурсів і спецсеминарів з історії та археології України періоду феодалізму. Матеріали і висновки можуть бути використані при складанні археологічних карт і паспортів на археологічні пам'ятки, в справі вивчення

охорони, обліку і пропаганди пам'яток історії й культури, в культурно-освітній роботі, при складанні тематичних експозицій обласних краєзнавчих музеїв. Систематизація матеріалів може стати частиною майбутнього банку даних пам'яток історії та культури населення Східної Європи.

У роботі зібрані й інтерпретовані різноманітні джерела з історії матеріальної культури, використання яких дозволяє доповнити новими положеннями сучасні узагальнюючі праці з історії Давньоруської держави.

Методика комплексного вивчення слов'янських старожитностей регіону може бути використана і при дослідженні пам'яток на інших територіях.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження апробовані на засіданнях відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, а також основні положення цієї дисертації виносилися автором на обговорення міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій. Серед них: Міжнародний історико-археологічний семінар “Населення Пруто-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н.е.” (Чернівці, 1994); Міжнародна археологічна конференція “Еволюція розвитку слов'янських градів VIII – XIV ст. у передгір'ї Карпатських Татр” (Львів, 1994); III, IV, V сесії спільної українсько-румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклористики (Чернівці, 1995; Київ, 1997; Бухарест, Румунія, 2001); VI Міжнародний Конгрес слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996); Міжнародна науково-практична конференція “Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI ст.” (Чернівці-Київ, 1996); Міжнародна конференція, присвячена 900-літтю з'їзду князів Київської Русі в Любечі “Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі” (Чернігів, 1997); Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі XXI століття” (Чернівці, 2001); V конгрес Міжнародної асоціації українців (Чернівці, 2003); VI міжнародний науковий семінар “Черезовські читання” (Чернівці, 2004); I і II Міжнародний науковий семінар “Кайндлівські читання” (Чернівці, 2004, 2005); Всеукраїнська науково-практична конференція “Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII – XIII ст.” (Київ – Хмельницький – Кам'янець-Подільський – Староконстантинів, 2004); Міжнародна наукова конференція, присвячена 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці (Кіровоград, 2006); Міжнародна ювілейна наукова конференція “Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу” (Івано-Франківськ – Галич, 2006); Міжнародний польовий археологічний семінар “Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX – XI ст.)” (Чернігів, 2006); II, III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку” (Кам'янець-Подільський – Київ – Нью Йорк – Острог, 2006; Луцьк, 2007); II Міжнародна наукова конференція “Вікно в європейську науку”, присвячена 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля (Чернівці, 2006); V Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 130-річчю заснування Чернівецького

національного університету імені Юрія Федьковича (Чернівці, 2006); Міжнародна археологічна конференція “Стародавній Іскоростень і слов’янські гради” (Коростень, 2008).

Публікації. Фактичний матеріал, залучений до наукового обігу, висновки і теоретичні узагальнення дослідження відображені у 4-х індивідуальних монографіях, понад 70 публікаціях у вітчизняних (40 одноосібно та 6 у співавторстві) та зарубіжних (4 одноосібно) наукових збірниках, журналах, тезах і матеріалах конференцій та конгресів (19 одноосібно та 9 у співавторстві).

Особистий внесок дисертанта полягає у поповненні джерельної бази за рахунок власних багаторічних археологічних досліджень та розвідок на досліджуваних теренах, класифікації й хронологізації наявного матеріалу. У роботах написаних у співавторстві із Л. П. Михайлиною, С. В. Пивоваровим, О. М. Масаном, особистий внесок полягає в розкритті питань демографічного розвитку, військової справи та духовної культури місцевого населення Сірето-Дністровського межиріччя XII – першої половини XIII ст. і становить 60%. Співавторами досліджувались демографічна ситуація, військова справа населення Сірето-Дністровського межиріччя в період VIII – X ст. (Л. П. Михайлина), культурний розвиток населення у VIII – X ст. (С. В. Пивоваров), історичні аспекти походження літописних міст (О. М. Маса́н).

Структура дисертації. Послідовність репрезентації змісту дисертаційного матеріалу зумовлена логікою дослідження, його метою та націлена на розв’язання завдань дослідження. Дисертація складається зі вступу, п’яťох розділів, поділених на двадцять підрозділів, висновків і списку використаних джерел та літератури. Повний обсяг дисертації – 920 с., перелік використаних джерел та літератури складає – 106 с. (1126 найменувань). Окремим томом подані ілюстровані додатки – карти, плани розташування пам’яток, малюнки і фотографії речових знахідок (411 с.).

РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Писемні, етнографічні та інші джерела

Важливе значення для вивчення історії населення Сіreto-Дністровського межиріччя становлять писемні джерела. Необхідно відзначити, що вони, стосовно досліджуваних теренів, досить фрагментарні, але навіть при цьому повідомлення в літописах, актових документах значно доповнюють наші знання про господарство, побут, соціальні відносини в середовищі давньоруського населення. Літописні повідомлення стосуються, в основному, подій політичної історії краю, серед яких згадуються міста. Але через розміщення краю на південно-західній окраїні давньоруської держави їхня історія, фактично, залишилася поза увагою літописців. Тому в писемних джерелах майже не відобразилися такі важливі питання історії регіону, як розвиток відкритих поселень, землеробства та скотарства, відокремлення ремесла від землеробства, питання матеріальної культури та побуту давньоруського села і, нарешті, виникнення і становлення феодальних відносин.

Частіше за інші категорії поселень на сторінках писемних джерел згадуються як “град”, “город” давньоруські міста. Під 1234 р. літопис говорить, що князі Данило і Василько “прия землю Галицькую и розда города бояремъ и воеводамъ” [6, с. 771].

Однак, значна частина цих поселенських структур залишалася поза увагою літописців. Як зазначає А. В. Куза, близько 70% давньоруських укріплених поселень взагалі не згадуються у писемних джерелах [155, с. 44]. Особливо це стосується міст периферії Давньоруської держави. Не завжди писемні джерела відповідають на важливі питання, пов’язані з фортифікацією міст, їхнім облаштуванням та матеріальною культурою міщан.

Окрім того, не всі з виявлених археологічних пам’яток надійно пов’язуються з літописними поселеннями, що згадуються у документах. У джерелах XII – першої половини XIII ст. є свідчення про окремі населені пункти, які можна локалізувати на цій території. Так у Київському та Галицько-Волинському літописах згадуються міста, які розташовувалися вздовж правого берега Дністра. Серед них: Василів (1230 р.), Онут (1213 р.), Кучелмин (1159 р.). У “Списке русских городов дальних и ближних”, складеному наприкінці XIV ст., сповіщається про північну групу волоських міст. Серед них є згадка про давньоруські міста “Чечюнь, на Днистри Хотинь, Городок на Черемоши” [4, с. 83; 21, с. 32].

На згаданій території знаходиться ряд літописних пунктів, локалізація яких на сьогодні не викликає сумнівів. Ці поселенські структури досить чітко пов’язуються з однойменними сучасними населеними пунктами (Василів, Онут). Але є категорія поселень, які за логікою писемних повідомлень мали б знаходитися у межах досліджуваної території, але місцезнаходження їх у давнину поки що викликає різні припущення і гіпотези (Плав, Хмелів,

Кучелмин).

Найбільш дослідженим серед літописних міст XII – першої половини XIII ст. на території Середнього Подністров'я є Василів. Локалізувати його місцезнаходження науковцям було не важко, оскільки сьогодні існує однойменне село. Але залишилася нерозв'язаною проблема походження назви міста, його територіальна структура.

Перша згадка про Василів зустрічається в літописі, коли описуються події, пов'язані з боротьбою князя Данила Романовича з угорським військом влітку 1229 (1230) р. Зазнавши розгрому від Данила із союзниками під стольним Галичем, королевич угрів Бела (майбутній король Бела IV) рятувався втечею: “оттоуда же поиде король ко Василеву и перейде Днестрь и поиде ко Проруту” [6, с. 761]. Наведене літописне повідомлення вказує на важливість цього міста. Очевидно, поблизу Василева в той час була переправа через ріку й починалася дорога на південь, у землі Подунав'я та Угорщини. Інша згадка поселення у феодальній грамоті 1448 р. стосується його як рядового села “на имя Василевъ на Днестре” [39, с. 305-306].

На відміну від Василева, складніше вирішувалося питання локалізації іншого літописного міста – Кучелмина в Середньому Подністров'ї. У XII – першій половині XIII ст. територія середньої течії Дністра і Верхнього Сірету входила до складу Галицького, а згодом Галицько-Волинського князівства, про що свідчать писемні джерела. У Галицько-Волинському літопису за 1229 р. говориться, що під час облоги ворогами Галича князь Данило “собрав землю Галичкую от Боброки даже и до реки Ушица и Прут” [4, с. 92]. Тут літописець конкретно вказує на південні рубежі Галицької землі. У Подністров'ї вони проходили неподалік від літописної Ушиці. В іншому місці того ж літопису під 1242 р. говориться, що Данило Галицький, дізнавшись, що загони хана Батия повертаються з Угорщини, “хотя уставити землю и еха до Бакоты и Калиуса” [4, с. 104]. Отже, Бакота, Каліус та Ушиця були прикордонними містами князівства на лівому березі Дністра. За даними археологічних досліджень, вони датуються XII – першою половиною XIII ст. [229, с. 87]. У цьому районі, але на правому березі Дністра, літописи двічі згадують ще один населений пункт, який теж займав вигідне стратегічне положення, а саме Кучелмин. Останній, як прикордонна фортеця Галицько-Волинського князівства, знаходився десь у середній течії Дністра, на межі з кочівницьким степом і відігравав важливу роль в обороні князівських земель.

Розповідаючи про похід князя Івана Ростиславича Берладника на Галич влітку 1159 р., літопис повідомляє: “и придоба к нему Половци сноси. и Берладника оу него скупися шесть тысяч. и поиде къ Кучелмину и ради быша ему. и остуда къ Оушици поиде. и вошла бяше засада Ярославля в городъ и начаша бити крепко. засадними из города. а смерди скачю чересь заборола къ Иванови и перебеже ихъ триста. и хотеша Половци взяти городъ. Иван не да имъ взяти, и розгневавшеся Половци. ехаша от Ивана” [6, с. 497]. Як видно з літописного повідомлення, першим галицьким містом, у яке увійшов князь Іван Ростиславович, був Кучелмин. Другим містом на шляху вигнанця постала Ушиця, яка знаходиться за 15 км на північний захід від поселення в ур. Галиця.

Отже, Кучелмин розташовувався десь між Прутом та Ушицею, на правому березі Дністра.

В іншому місці літопису, де говориться про боротьбу Данила Галицького з реакцією боярства Пониззя у 1219 р., зазначено: "...оттоудоу проидоша в Оноутъ. и идоша в поле. бывъшю же Гладу великоу. поидоша вози къ Плавоу на канону святого Дмитре... А оттоудоу же придоба ниже Коучелемина мысляще коуде преити рекоу Днестрь" [4, с. 83]. Як видно з другого повідомлення, Кучелмин знаходився на правому березі Дністра, нижче Онута і Плава. Саме тут або неподалік, як вважають науковці, згідно з літописною згадкою, відбулася зустріч Данила Галицького і Мстислава Удатного: "Мъстиславъ же великою похвалоу створи Данилови и дары емоу дасть великыи и конь свои борзый сивки, и рече емоу поиди княже в Володимир, а язъ поидоу в Половци, мъстиве сорома свого Данилови же приехавшю в Володимеръ" [4, с. 83].

У другій половині XIII – XIV ст. у Сирето-Дністровському межиріччі літописи згадують три "гради" – Хотин, Хмелів та Городок на Черемоші.

Одним з форпостів на півдні Галицько-Волинського князівства було м. Хотин, яке не припиняло свій розвиток, починаючи з кінця X ст., але в попередній час, з невідомих причин, не потрапило на сторінки літопису. Хоча Хотин і відігравав досить значну роль у регіоні, але питання часу його виникнення, розвитку та походження назви викликали серед науковців серйозні суперечки.

З Хотином пов'язані непересічні події європейського значення, які привернули значну увагу до цього міста, що відобразилося у численних писемних згадках, працях науковців [578, с. 5]. Місто, як сформована поселенська структура, вперше згадується у "Списке городов ближних и дальних" [22, с. 32]. Літописець, називаючи міста, що входили до Молдавської держави, відзначив серед них і "на Днестре Хотинъ" [12, с. 475-477]. З того часу Хотин не сходить зі сторінок писемних джерел [36, с. 450; 39, с. 32].

Питання про те, хто заснував місто віддавна цікавило науковців. У першу чергу, його торкалися ще молдавські літописці, які приписували заснування міста різним етносам. Так, Г. Уреке вважав, що Хотин, як і інші фортеці молдавського князівства, зокрема, в Сучаві, Білгороді, Кілії, Нямці, заснували генуезці [44, с. 28]. Іншої думки був молдавський літописець XVII ст. Мирон Костін, який вважав, що фортецю на Дністрі спорудили даки, що, за його словами, населяли в давнину Поділля [31, с. 222, 237]. Крім того, він вказував, що молдавські господарі в подальшому зміцнювали укріплення цих фортець. Погоджувався з М. Костіном також господар Молдавії початку XVIII ст. Дмитрій Кантемир, який у своєму "Описі Молдови" вказував, що згадані фортеці були споруджені даками, а пізніше використовувалися римлянами [29, с. 32-33].

Інший центр волості, Цецин, як укріплення згадується в молдавських грамотах XIV – XV ст. під назвою Цецунь (у грамотах 1395 та 1404 рр.), у "Списке русских городов дальних и ближних" під назвою Нечунь, Чечюнь, у польських грамотах першої половини XV ст. під назвою Czczun [37, с. 231, 257; 39, с. 625]. З цих джерел довідуємося, що в другій половині XIV – першій половині XV ст. Цецин був "градом" так званої Шипинської землі. В

молдавській грамоті від 1437 р. говориться, що Хотин, Цецунь і Хмелев – “это истинно земля Шипинская” [35, с. 847] (у першій половині XV ст. Шипинською землею називалась північна частина Молдавського воєводства, населена українцями, її територія приблизно збігалася з сучасною територією Чернівецької області). У грамоті від 1404 р. згадується староста волості Хотько Цецинський [39, с. 625]. Його ім'я свідчить про те, що це був феодал українського походження, очевидно, один із нащадків бояр, які тут панували в часи існування Галицького князівства. Документи майже нічого не говорять про час спорудження цецинських укріплень. Лише Я. Длугош у XV ст. писав про фортеці на Цецині, в Хотині, Кам'янци і Бакоті, що збудовані з дерева і каменю польським королем Казимиром Великим [32, с. 48]. Деякі дані щодо будівництва фортеці знаходимо серед археологічних матеріалів.

У середині XIV ст. територія, яку пізніше почали називати Буковиною, потрапила під владу Угорщини, що спільно з Польщею взяла участь у загарбанні Галицько-Волинського князівства. Король Лайош I, певно, включив Цецин і підвладний йому замковий округ до складу воєводства Молдови, створеного перед тим [207, с. 24]. Можливо, в той час Чернівці були вже досить значним поселенням. Принаймні книжник XVII ст. Місайл Калугерул, переписуючи літопис Г. Уреке, додав до його опису виникнення Молдавського воєводства власну ремарку про те, що територія воєводства вже в середині XIV ст. поширилася “вище Чернівців, де з'єднувалась із кордоном Ляської землі, і по Черемош” [44, с. 28].

Після смерті воєводи Олександра Доброго у 1432 р., між його нащадками точилася запекла боротьба за престол Молдавії. Один з його молодших синів Петро 1447 р. закріпився у Цецині, звідки послав листа подільському старості Дітриху (Теодорику) Бучацькому, пропонуючи йому дружбу. Оригінал листа, датований кінцем 1447 р., зберігся в Архіві давніх актів у Варшаві. Поки що це єдиний документ, написаний безпосередньо “у Цецуни” і, водночас, один із найдавніших з чернівецьких документів. Однак, після 1457 р. замок Цецин жодного разу не згадується у джерелах як діюча оборонна споруда. Можливо, він був зруйнований під час попередньої феодалної усобиці.

Ряд повідомлень, які стосуються історії краю післямонгольського періоду та входження його до складу Молдавського воєводства, можна почерпнути зі слов'янських та молдавських літописів XV – XVIII ст. Серед них: Слов'яно-молдавський (1359-1512 рр.), Путнянський (1359-1526 рр.), Бистрицький (1359-1507 рр.) літописи [18, 152 с].

Ряд даних про перші писемні згадки населених пунктів досліджуваних теренів можна почерпнути з актових матеріалів, упорядкованих М. Костахеску та І. Богданом [36; 37; 38; 39].

Важливою категорією джерел, які дозволяють розкрити економічний розвиток, грошовий обіг, торгіві відносини та в певній мірі хронологічно атрибутивувати пам'ятки, є нумізматичний матеріал. Знахідки як скарбів, так і окремих монет відзначені на багатьох поселеннях регіону. Найважливішим серед них є скарб брактеатів, виявлений у Хотині в 1889 р. Датується він XIII ст. [733, с. 109, 127; 682, с. 13-19]. Скарби, які можуть характеризувати грошовий обіг на

досліджуваних теренах у післямонгольський період, відомі в Маморниці (100 срібних молдавських грошів Петра I Мушати (1377-1392), три півгроши Владислава I Ягайла (1386-1434), Цецино (гроші Петра I Мушати та угорського короля Лайоша (Людовика)) [633, с. 18; 713, с. 42; 863, с. 134]. У 1877 р. в західній частині Чернівців виявлено 192 монети вищеназваного молдавського господаря [213, с. 202, 205; 633, с. 17; 1073, N 122].

На теренах Сірето-Дністровського межиріччя відомі й окремі знахідки монет. Серед них мідний динар угорського короля Іштвана (Стефана) I (1162-1163), гріш Петра Мушати з Василева, угорські брактеати Бели III (1172-1196) та німецькі пфеніги графства Клеве, карбовані за правління Дітріха I (1202-1260) з Чорнівки, Яна Люксембурзького (1310-1346) з Ленківців на Пруті [633, с. 13; 701, с. 103; 713, с. 153; 881, с. 164].

У 1821-1823 рр. на місці ремісничого посаду Василева та у 1839 й 1845 рр. у Чернівцях були знайдені скарби дорогоцінних речей, серед яких згадуються “шматки срібного дроту” [681, с. 13]. На думку науковців, ці “шматки” могли бути монетними гривнами, призначеними для значних грошових операцій [633, с. 17].

Про розвиток торгівлі XIV – XV ст. на теренах краю можуть свідчити знахідки татарських мідних пул та срібного денарія, наслідування монет хана Джанібєка (1341-1357), обрізаних празьких грошів, карбованих при Яні I Люксембурзькому (1310-1346) та Карлі IV Люксембурзькому (1346-1378), денарія угорського короля Людовика I та фрагменту денарія Бернтранда, виявлених на городищі Зелена Липа [713, с. 43]. О. Д. Огуй припускає, що обрізані монети потрапили на ринок регіону при сплаті торгового мита чи в результаті торгових операцій [633, с. 18].

Важливе значення для відтворення матеріальної культури, господарства, духовних вірувань місцевого населення мають етнографічні матеріали. Вони дають можливість простежити спадковість у розвитку традиційно-побутової культури, прийомів агротехніки, тваринництва, розвитку ремесел, типах і способах зведення житлових та господарських споруд, народного одягу тощо. За етнографічними матеріалами можна дослідити звичаї і традиції, світоглядні уявлення, язичницькі пережитки, які збереглися в духовній культурі місцевого населення, його фольклор. Значення етнографічних джерел зростає при порівнянні їх з матеріалами археологічних розкопок.

Вивчення вищеперелічених проблем на теренах Сірето-Дністровського межиріччя почалося з другої половини XIX ст. Серед науковців-етнографів слід відзначити А. Афанасія-Чужбинського, Р. Ф. Кайндля, В. Шухевича, Г.

Купчанка, О. Манастирського, Я. О. Головацького [53; 54; 55; 56; 57].

Дослідження з етнографії продовжилися у XX ст., особливо у його другій половині. Значні матеріали зібрані в результаті етнографічних експедицій Чернівецького національного університету, в статтях та монографіях Г. К.

Кожолянка, Я. І. Кожолянка, Т. І. Бушиної, І. Г. Чеховського, М. К. Чучка тощо [58-69; 212; 437; 438; 439; 462; 972; 973; 974]. У публікаціях, де узагальнені матеріали етнографічного вивчення регіону, серед інших розглядаються актуальні для нашого дослідження питання характеру поселень та

житла, народного одягу, похоронно-поминальної обрядовості сімейного циклу.

Як додатковий вид джерел автор використовував дані топонімії та мікротопонімії. Вони допомагають етнічно атрибутувати походження назв окремих населених пунктів, річок, урочищ тощо. У більшості випадків вони допомагають встановити місцезнаходження археологічних об'єктів досліджуваного періоду. Питання походження топонімів, ойконімів, гідронімів території Сірет-Дністровського межиріччя в різні історичні відрізки часу висвітлювалися в ряді публікацій Ю. О. Карпенка, І. Г. Чеховського [49; 50; 51; 52; 970].

Вважаємо, що наявні у нашому розпорядженні джерела лише частково можуть характеризувати історико-культурний розвиток місцевого населення протягом тривалого відтинку часу, бо їх мала інформативність, однобічність виступають повноцінним джерелом лише у поєднанні з матеріалами археологічних досліджень. Тож тільки комплексний підхід до джерел може гарантувати всебічне вирішення поставлених проблем.

1.2. Історія досліджень

1.2.1. Історіографія другої половини XIX ст. – 1918 р.

Вивчення проблем, пов'язаних з історією населення Сірет-Дністровського межиріччя, його матеріальної та духовної культури, сільських поселень, феодального землеволодіння, общинних відносин, було започатковане науковцями в останній чверті XIX ст., але це стосувалося тільки пам'яток періоду енеоліту та початку нової ери. Залишки відкритих поселень X – XIV ст. знаходились поза увагою науковців. Більше уваги приділялося укріпленим поселенням.

Зростання інтересу до вивчення історії краю було продиктоване політикою австрійського уряду. Ще на початку XIX ст. до Чернівців надходить ряд урядових циркулярів і указів зі Львова та Відня, згідно з якими забороняється торгівля антикварними предметами та вивіз їх за кордон. Окрім того, посадові особи, учителі та служителі культу зобов'язані були надавати інформацію про відомі їм у регіоні пам'ятки старовини [573, с. 243-244]. Завдяки діям австрійського уряду, спрямованим на залучення до вивчення старожитностей регіону австрійських науковців, починається збір і публікація випадково виявлених археологічних артефактів. На цій хвилі у Чернівцях, починаючи з 1863 р., створюється “Загальне археологічне товариство”, яке веде пропаганду за збереження “свідків старовини”, і засновується крайовий музей. Його науковці цього ж року починають випускати “Щорічник” як збірник наукових праць, у якому відображалися й археологічні дослідження на теренах краю [573, с. 245]. За весь період світ побачило 14 томів “Щорічника”. Така протекціоністська політика австрійського уряду дала свої результати. В цей час починають публікуватися перші знахідки речових скарбів (Великий Кучурів, Василів, Цецин), які в певній мірі відображали побут верхівки давнього населення краю [688, с. 175, 179]. Все це пробудило інтерес у місцевого населення до збирання предметів старовини.

Одним з тих, хто започаткував їх дослідження, був професор Чернівецького університету Раймунд Фрідріх Кайндль. Він протягом 1899-1900

рр. проводив археологічні розвідки поселень на правому березі Дністра і результатом обстежень Р. Ф. Кайндля стало відкриття залишків давньоруського міста Василева [1054, с. 47-48]. Складові частини міста виявлено в урочищі Городище, на горі Хом, поза цією горою і далі на інших горбах у західному напрямку, аж до урочища Монастир. Дослідник вже тоді записав перекази та легенди місцевого населення, згідно з якими поселення в давнину мало 70 церков. Р. Ф. Кайндль дослідив рештки цвинтарів XII – першої половини XIII ст. на схилі гори Хом і на протилежному невисокому пагорбі в селі. У 1900 р. науковець виявив на березі Дністра залишки ремісничої гончарної майстерні з піччю, (?) про що звітував перед Центральною комісією із збереження і дослідження історичних пам'яток [206, с. 3]. Р. Ф. Кайндль у цілому правильно датував виявлені рештки і оцінив цю давньоруську пам'ятку [936, с. 29-32].

У кінці XIX ст. увагу науковців привернули фортифікаційні споруди біля Чернівців в ур. Шанці. Документальні джерела почали відображати окремі аспекти історії стародавніх Чернівців та їхніх околиць лише з кінця XIV ст., коли населений пункт перебував уже в складі Молдавського воєводства. Сучасна назва міста та деякі відомості про його роль у міжнародних торговельних зв'язках вперше виступають у документі, виданому 8 жовтня 1408 р. молдавським воєводою Олександром Добрим [23, № 32; 39, № 176]. Хоча, як повідомляє Б. О. Тимошук без посилань на джерело, у збереженому списку старост міста з 1387 р. згадується капітан Гіуля [863, с. 99]. До першої половини і середини XV ст. відноситься ряд документів, які свідчать про значення замку Цецин як адміністративного центру [39, с. 609-610, 625, 660-661, 706-707; 41, с. 184], а також дають можливість простежити початковий етап становлення Чернівців як осередку місцевої державної адміністрації [39, с. 809-810].

Згадки про Чернівці, хоч і не вельми часті, містяться у так званих слов'яно-молдавських літописах, а також творах молдавських літописців XVII ст. Г. Уреке та М. Костіна. Вони згадували місто, насамперед, у зв'язку з воєнними конфліктами та пересуваннями польських, молдавських, татарських та інших військ [18, с. 31-33; 44, с. 28, 52-53, 68, 76, 142, 199, 220, 230].

Австрійські історики, які почали вивчати давню історію Чернівців, розділилися на “лівобережників” і “правобережників”. У 1874 р. Ф. А. Віккенгаузер видав невелику працю, що охоплювала чернівецьку історію з найдавніших часів до 1774 р. Із сучасної точки зору наукова вартість цього видання незначна, тим більше, що автор звернув головну увагу не стільки на історію самого міста, скільки на події, що відбувалися в його околицях. Приміром, Ф. А. Віккенгаузер відносив початки міста до правого берега ріки: “Місто ніколи не стояло на лівому березі Пруту. Адже хто попервах розміщував своє житло в Чернівцях, то робив це біля тоді ще чудового джерела – Турецької криниці, а не в туманних болотах Денисівки” [1123, с. 36]. “Давно князі, які мечем боронили цей край, заклали місто. Воно стояло не на теперішній землі, а на тому березі Прута, де є так звана Денисівка. Це здається вірогідним, бо тут, з одного боку, сходяться Львівський, Яський і Хотинський шляхи, з іншого боку, цей пункт і понині є цінним у стратегічному відношенні. Поселення могло б розвинути завдяки торгівлі, коли б його не навідували часті війни, напади сусідніх народів та

повені й не спопеляв вогонь”, – так писав наприкінці XIX ст. Д. Веренка про розташування давніх Чернівців [1122, с. 13-42].

Пізніше професор Чернівецького університету Р. Ф. Кайндль, який був “правобережником”, підійшов до вивчення теми з позицій академічної науки. Він дослідив “передісторію” міської території з найдавніших часів до початку XV ст., а також детально розглянув першу документальну згадку про Чернівці, довівши, що правильною датою є 8 жовтня 1408 р., а не 1407 р., як вважалося раніше [411, с. 25; 1051, с. 13; 1057, с. 3]. Наукові пошуки Р. Ф. Кайндля були високо оцінені сучасниками, в тому числі українськими істориками [455, с. 6]. На його думку, місто виникло біля броду на Пруті в середині XII ст. Цьому сприяв розвиток торгівлі після виникнення руського князівства, столицею якого був Галич на Дністрі [1057, с. 4]. Р. Ф. Кайндль перший, хто чітко вказав, що місто заснували слов’яни, тому його назва є слов’янською. Дослідник обстежив і частково розкопав вал дитинця міста в ур. Шанці, але через те, що в систему укріплень входили п’ятикутні бастіони, він відніс городище до XVII ст. Земляні укріплення стародавніх Чернівців досліджував також К. А. Ромшторфер [1102, с. 19]. Про них теж згадує і Е. Фішер [952, с. 48-51].

На південь від Чернівців, на горі Цецин увагу австрійських істориків привернули руїни кам’яної фортеці. Стосовно її походження були висунуті різні припущення. Ф. А. Віккенгаузер писав, що її збудували німецькі лицарі ордену іоаннитів у 1260 р. для захисту регіону від татар [1123, с. 4-11]. Пізніше той же історик уже твердив, що Цецинські кам’яні укріплення збудував литовський князь Юрій Коріятович, який у 1374 р. завоював Молдавію. Р. Ф. Кайндль намагався довести, що фортецю збудував польський король Казимир Великий у середині XIV ст. [1053, с. 75-77]. З ним погоджується й Е. Фішер, згадуючи про руїни фортеці під час польсько-молдавської війни 1497 р. [952, с. 16-17].

У 1908 р. на Цецині проводив археологічні дослідження В. Мількович. На жаль, звіти не збереглися і не опубліковані. В газетній замітці він повідомляв, що у верхньому культурному шарі фортечних руїн ним були знайдені кістки тварин, срібна монета молдавського господаря Петра Мушати (1377-1391) та угорського короля Людовика, а в нижніх – глиняне пряслице, грубостінна орнаментована кераміка та кістки тварин [312, с. 3-4; 1073, № 122]. На основі добутих археологічних матеріалів та стратиграфічних спостережень, В.

Мількович дійшов висновку, що на вершині гори Цецин стояла кам’яна вежа діаметром 20 м. Час її спорудження він відніс до XIV ст. Нижній культурний шар В. Мількович датував VIII – IX ст. і вважав, що тоді на горі Цецин існувала земляна фортеця. У публікаціях він згадує про знахідки фрагментів арбалетів, шолома, кольчуги і меча. На знахідки зброї вказував і Ф. А. Віккенгаузер, проте не дав її опису [1123, с.11].

Але окремі австрійські науковці невірно трактували історичні події, пов’язані з історією місцевого населення. Так, Р. Ф. Кайндль стверджував, начебто над досліджуваною територією в X ст. панували печеніги, які спричинили занепад слов’янських поселень [1052, с. 30]. На відміну від австрійських науковців, румунські історики прагнули принизити роль слов’янського населення в історії краю. В першу чергу, це стосується

досліджень Є. Гормузакі, провідника прорумунських ідей, Д. Ончула тощо [1048; 1092, с. 3].

На початку ХХ ст. історією поселень Сірет-Дністровського межиріччя займався й М. Грушевський. Він, з посиланнями на дослідження Р. Ф. Кайндля, торкався проблеми локалізації літописного Василева [334, с. 470, 610]. На його думку, матеріали, здобуті Р. Ф. Кайдлем, підтверджували гіпотезу Д. І. Зубрицького і дозволяли локалізувати літописне місто Василів на правому березі Дністра, навпроти устя р. Серету.

Ще більш суперечливі свідчення містяться у працях істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст. Так, румунський історик кінця ХІХ ст. З. Арборе вказував, що Хотин спорудили в ХVІ ст. [1014, 296 с.]. Одні, виходячи з повідомлень молдавських літописців, приписували будівництво фортеці генуезцям, інші – молдавському господарю Олександру І [173, с. 50]. Дехто вважав, що Хотин заснували німці в ХVІІ ст. Побутувала думка, яка віддавала пальму першості волохам (ХІІ ст.) [927, с. 113-114]. Отже, достеменно не було відомо, коли ж збудовано Хотин.

У другій половині ХІХ ст. у Сірет-Дністровському межиріччі провадилися дослідження печерних монастирів. Науковці значну увагу приділяли часу їхнього виникнення у досліджуваному регіоні. Стосовно цього існують різні думки і припущення. Так, П. Батюшков відносив появу цих культових осередків до ХІ ст. [172, с. 55]. Відомий історик Я. Головацький відносив більшість печер до пам'яток передісторичної епохи або давньослов'янського язичництва [54, с. 219-242]. В історико-етнографічному описі Бессарабії початку ХХ ст. згадуються печерні храми в Непоротовому та Комарові [187, с. 83].

Отже, науковці кінця ХІХ – початку ХХ ст. поклали початок дослідженню старожитностей регіону і зробили чимало для їх вивчення та введення до наукового обігу. Однак, це стосувалося, в основному, лише літописних міст, які склали незначну частку від усіх поселень краю. Залишки відкритих поселень Х – ХІV ст. знаходились поза увагою науковців. Дослідження поховальних пам'яток носили речознавчий та описовий характер. Здебільшого велися епізодичні роботи. Та попри все зазначений фактичний матеріал став першим етапом накопичення інформації.

1.2.2. Історіографія міжвоєнного періоду (1919 – 1940 рр.)

У міжвоєнний період продовжилися наукові пошуки на досліджуваних теренах, хоча вони відзначалися крайньою тенденційністю. Румунські історики, щоб виправдати окупацію регіону королівською Румунією, продовжували розвивати ідеї своїх попередників. Так, Й. Ністор заперечував слов'янський характер місцевого населення і стверджував, що ця територія віддавна була заселена дако-романами [1087, с. 4]. В певній мірі його підтримував Т. Балан, який стверджував, що становлення “Шипинської землі” пов'язано з міграцією румунського елемента, що це старий румунський край, очищений від лісів завзятими руками румунів [1015, с. 3, 14].

У 20-30-і роки ХХ ст. дослідження у Василеві намагався продовжити Я. Пастернак, однак йому зашкодили дії румунської адміністрації [294, с. 86-87].

У міжвоєнний період старожитності регіону досліджував відомий краєзнавець-археолог Є. Лазар. Він провів археологічне обстеження ряду середньовічних археологічних пам'яток краю, а матеріали досліджень під назвою "Розкопки з княжих часів" опублікував 14 червня 1936 р. у газеті "Самостійність" [684, с. 36-38].

Слід зазначити, що румунські історики суттєво продовжили дослідження історії стародавніх Чернівців. У 20-30-х роках ХХ ст. проблему локалізації міста вивчав румунський історик А. Бокенецу, який детально розглянув перебіг різних подій на території Чернівців у період входження міста до складу Молдавського князівства (друга половина XIV – XVIII ст.) [1018]. Особливу увагу автор приділив діяльності міських органів управління, складу мешканців, податкам та повинностям, які ті виконували на користь держави, функціям органів адміністративної влади Чернівецького цинуту тощо.

У своїх дослідженнях румунські історики торкалися й інших літописних поселень, а саме робили спробу локалізувати Хмелів. Т. Балан писав у розвідці про Шипинську землю, що "фортеця Хмелов" існувала в західній частині цієї землі, проте вона не збереглася і немає можливості її ідентифікувати [1015, с. 5].

У цей період проводилися незначні розкопки на окремих пам'ятках регіону Ч. Амброжевичем, З. Леваковським, зокрема, на горі Цецино, Оршівцях, Білій, Ленківцях на Пруті тощо [581, с. 34-45].

Однак науковці першої половини ХХ ст., як і їх попередники, в основному, приділяли увагу опису віднайдених старожитностей і не проводили їхньої типологізації. Крім того, у міжвоєнний період панували прорумунські концепції розвитку місцевого населення, які заперечували автохтонність слов'янського населення краю.

1.2.3. Дослідження пам'яток у другій половині ХХ ст.

Починаючи з другої половини 40-х років ХХ ст., на досліджуваних теренах розпочалося широкомасштабне вивчення слов'яно-руських археологічних пам'яток. Спочатку воно мало розвідковий характер і не могло дати повної картини історії місцевого населення X – XIV ст. У цей час, крім накопичення матеріалів, було поставлене завдання всебічного аналізу отриманих результатів. У середині 50-х років на теренах Західної України робилася спроба упорядкувати відомі археологічні пам'ятки та створити археологічну карту, куди потрапила й територія Сірето-Дністровського межиріччя [760, 96 с.].

З 1968 р. об'єднана експедиція ІА АН УРСР та ІА АН СРСР, Чернівецького державного університету й краєзнавчого музею основну увагу зосередила на вивченні всіх категорій поселень, матеріальної та духовної культури місцевого населення у всіх їх проявах на теренах краю.

Стосовно відкритих поселень Сірето-Дністровського межиріччя, як зазначалося, писемні джерела не дають жодної інформації. Тому, через брак останньої, головними виступають матеріали археологічних розвідок, які

розпочав Б. О. Тимошук у 1947 р. [102 – 106]. Значний інтерес становлять археологічні дослідження Б. О. Тимошука, І. П. Русанової, Л. П. Михайлини, які плідно працювали над розробкою проблеми розвитку суспільних відносин у східних слов'ян на рубежі переходу від первіснообщинного ладу до класового суспільства [562, с. 370-371; 874, с. 47-60; 891, с. 61]. З цією метою були проведені розкопки в Ревному, Коростуватій, Василеві, Ленківцях на Пруті, Дарабанах, Молодії, Чорнівці, Непоротовому, Зеленій Липі, Недобоївцях тощо. У працях дослідників представлено значний фактичний матеріал, який стосується як відкритих, так і укріплених поселень досліджуваних теренів.

На належному науковому рівні розроблена соціальна типологія відкритих поселень. Однак більшість поданого матеріалу стосується періоду V – X ст. [881, с. 5-14; 883, с. 3-24].

З початком спорудження Дністровської ГЕС, співробітниками краєзнавчого музею були проведені рятівні розвідки на місцях, які підлягали підтопленню. Були обстежені поселення в с. Василівка, Волошкове, Ломачинці, Непоротове тощо [144]. У цей час досліджував відкриті поселення Коростуватського гнізда М. А. Филипчук. Ним була відкрита селянська садиба XI ст. [948, с. 376].

Відкрите поселення XIV ст. в с. Рашків досліджував М. М. Кучинко, про що є невелике повідомлення без планів розкопаних об'єктів, малюнків та характеристики виявлених речей [491, с. 311-312].

У кінці 80-х рр. XX ст. в рамках створення “Зводу археологічних пам'яток України. Чернівецька область” відкриті поселення активно обстежувалися групою археологів у складі В. М. Войнаровського, І. А. Піддубного, Л. П. Михайлини, С. В. Пивоварова. З 1989 р. до виконання проекту підключився й автор.

У другій половині XX ст. розпочався наступний етап у вивченні давньоруських городищ Сіreto-Дністровського межиріччя і тривав до кінця 70-х років XX ст. Він пов'язаний з діяльністю Б. О. Тимошука. Під керівництвом науковця було проведено обстеження й археологічні розкопки на багатьох давньоруських укріплених поселеннях [110; 115; 116; 119; 121; 122; 123; 124; 127; 851, с. 250-257; 863, с. 335-337; 866, с. 293; 867, с. 187-190]. Розкопки “градів” дали можливість дослідити різноманітні конструкції дерев'яних укріплень, вивчити схему їх оборони, зібрати матеріал, що розкриває військове мистецтво слов'яно-руського населення краю.

Б. О. Тимошук у своїх працях вводить до наукового обігу багатий фактичний матеріал, подає повний аналіз укріплених поселень VIII – XIII ст., розробляє принципи соціальної типології городищ, охарактеризовує основні категорії озброєння місцевого населення, які були знайдені під час археологічних досліджень на досліджуваних теренах [874; 881; 889]. Науковець започаткував складання археологічної карти регіону. Спираючись на матеріали масового вивчення давньоруських городищ Сіreto-Дністровського межиріччя, Б. О. Тимошук розробив власну соціальну типологію городищ. Він розподіляє всі давньоруські укріплені поселення на такі основні типи: городища-князівські фортеці, сторожові фортеці, феодалні замки, городища-дитинці та посади, що

були частиною давньоруських міст [881, с. 6; 891, с. 65]. Однак, у своїх дослідженнях науковець майже не приділяв уваги проблемам формально-типологічної класифікації городищ.

У цей час активно працював на досліджуваних теренах Б. П. Томенчук, який провів значні розкопки у літописному Василеві, Непоротовому, Молодії, Карапчеві. Завдяки цим розкопкам були відкриті й досліджені оборонні споруди городищ, оборонна вежа, яка прикривала в'їзд до Василева [126; 131; 132; 133; 134; 135; 139; 140].

У 80-і роки ХХ ст. на теренах краю проводив розкопки М. А. Филипчук, який досліджував князівську фортецю Х – XI ст. у с. Коростувата та давньоруське городище у с. Чорнівка [129].

Є ще одна група укріплених пам'яток, яка до недавнього часу розглядалася лише у контексті слов'янського додержавного і ранньодержавного періоду. Це язичницькі городища-святилища. Дослідження останніх десятиліть ХХ ст. на Українському Прикарпатті дозволило науковцям археологічно дослідити їх серед старожитностей VIII – X ст. та відкрити на пам'ятках XII – першої половини XIII ст.

На зазначеній території значні археологічні розкопки на городищах-святилищах провели Б. О. Тимощук та І. П. Русанова у 70-х роках ХХ ст. Завдяки цим дослідженням, археологам вдалося виділити типологізуючі ознаки культових місць. Серед них: 1) спеціальні ритуальні вогні на вершинах валів і дні ровів; 2) наявність довгих будинків; 3) виконання функцій релігійних центрів [885, с. 79].

Важливим напрямком досліджень у другій половині ХХ ст. було вивчення формування і початкових етапів розвитку слов'яно-руських міст, що стало новим етапом і в той же час поглибленням розробок проблеми, започаткованих науковцями кінця XIX – початку ХХ ст.

У цей період вперше почалося дослідження одного з перших урбанізаційних осередків у Верхньому Попрутті, який не потрапив на сторінки писемних джерел, а саме великого комплексу укріплених і відкритих поселень VIII – X ст., що збереглися поблизу с. Ревне, розташованого на правому березі р. Прут [574, с. 9-11]. Цьому є об'єктивні причини, оскільки на час появи літописних повідомлень воно вже майже двісті років як перестало існувати, а мешканці перемістилися в інші поселенські структури, тому пам'ять про нього була втрачена.

Комплекс поселень виявлений Б. О. Тимощуком наприкінці 40-х р. ХХ ст., але час його функціонування встановити тоді не вдалося [845, с. 415]. У 50-х рр., в основному, польові дослідження здійснювалися шляхом збору підйомного матеріалу та незначного шурфування. Значні дослідження у Ревному почалися з розвідкових розкопок 1972 р. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею [870, с. 337-338; 873, с. 80-96]. Ці дослідження дозволили Б. О. Тимощуку хронологічно атрибутувати пам'ятку, встановити характер оборонних ліній городищ і провести розвідкові шурфування на неукріплених поселеннях. Протягом 70-80-х рр., у результаті роботи археологічних експедицій, були вивчені городище-сховище VIII – IX ст., городище-князівська

фортеця IX – X ст., посад ранньослов'янського міста (городище Ревне II (ур. Царина) та п'ять приміських сіл в урочищах Микулінка, Рівняк, Лищик, Веретенникове, Гевда [874, с. 67-72; 881, с. 39-57, 121-138, 183-184].

Пізніше матеріали розкопок Ревнянського гнізда поселень Б. О. Тимощук використав в узагальнюючих працях, де підкреслював, що цей поселенський комплекс був ранньослов'янським містом, яке виникло з общинної структури [889, с. 55-62; 891, с. 190-198].

Активно вивчала старожитності Ревного також І. П. Русанова, а саме: відкриті поселення, садиби індивідуальних господарів, язичницький могильник тощо [561, с. 305; 785, 144 с.]. Починаючи з 1977 р., археологічні розкопки в Ревному продовжив Л. П. Михайлина. Під його керівництвом було досліджено посад міста в ур. Городище та Царина, могильник, язичницьке святилище на поселенні Микулінка тощо [560, с. 358; 561, с. 305; 562, с. 370-371].

У результаті досліджень було підтверджено висловлене раніше припущення, що у X ст. тут існувало слов'янське ранньофеодальне місто, яке складалося з дитинця (Ревне ІБ), торгово-ремісничого посаду (Ревне ІІБ), сільськогосподарської округи та могильника [878, с. 116].

У 1979-80 рр. у західній частині поселення досліджувався язичницький безкурганний могильник, на якому відкрито 53 тілопальних поховання і крематорій [563, с. 217-218; 880, с. 87; 881, с. 183-184].

У другій половині XX ст. Б. О. Тимощук продовжив почате ще австрійськими науковцями вивчення літописного Василева. Він упродовж кінця 40-х – 50-х рр. XX ст. проводив археологічні розкопки на території міста. В результаті досліджень було виявлено рештки білокам'яного храму, ремісничі майстерні, горни для випалу посуду, могильники з похованнями у саркофагах, костяницях, кам'яних кромлехах, досліджено дитинець міста в ур. Замчище, ремісничий посад в ур. Мури, торгову площу в ур. Торговиця, на Дністрі – пристань, печерний монастир в ур. Монастир та феодальний замок в ур. Хом. Менше досліджувалася периферія міста [108; 113; 114; 120; 848, с. 109-114; 852, с. 26-27; 853, с. 164-166; 856, с. 213-217; 860; 862, с. 112-113; 863; 868, с. 7-13; 872; 881, с. 138-153; 890]. В різні роки поруч з Б. О. Тимощуком у Василеві працювали Г. М. Логвин, І. С. Винокур, І. К. Свешніков, П. П. Бирня, О. Плаксіс [503, с. 37-50; 785, с. 11-118].

У 80-х рр. археологічне вивчення Василева продовжив Б. П. Томенчук. Він дослідив оборонні споруди дитинця з рештками дерев'яної церкви на ньому, могильник, декілька жител та гончарні печі на посаді літописного міста [131; 132; 133; 134; 140; 913, с. 393; 914, с. 413; 916, с. 422-423].

Виявлений у результаті розкопок археологічний матеріал показав, що у XII – першій половині XIII ст. на березі р. Дністер, на місці впадіння в нього р. Серет, розміщувалося велике торгове місто з розвинутою інфраструктурою. З цими висновками погоджується на сьогоднішній день більшість науковців, що підтверджується матеріалами ряду колективних і монографічних публікацій [207, с. 24; 229, с. 253; 477, с. 87-88; 760, с. 73-74; 1109, с. 130, 134].

У другій половині XX ст. продовжувалося вивчення історії походження стародавніх Чернівців. Але в середині 50 – 60-х років з'являлися лише невеликі

нариси, які були написані поверхово, без належного використання джерел і фахових праць [544, с. 118-136].

По-новому поглянути на давню історію міста дали змогу наукові результати, досягнуті археологічними дослідженнями. У 1952 р. Б. О. Тимошук разом з І. С. Винокуром почали розкопувати Ленківецьке городище під Чернівцями [526, с. 76]. Протягом 50-60-х років там проводила роботи експедиція Чернівецького краєзнавчого музею під керівництвом Б. О. Тимошука. Головним здобутком археолога було відкриття найдавнішого міського поселення другої половини XII – першої половини XIII ст. як безпосереднього історичного попередника Чернівців [115; 161, с. 288-289; 877; 881, с. 68-82;]. У 1967 р. археологічна експедиція Інституту археології АН СРСР під керівництвом П. О. Раппопорта та М. В. Малевської вивчала периферію давнього міста [757, с. 10, 19, 20, 26, 128-130, 132, 135, 172, 202, 223].

Джерельна база вивчення історії середньовічного міста різноманітна. Вона включає, передусім, археологічні старожитності, на основі яких можна зробити висновки про заняття містичів, зокрема, ремесло і торгівлю, житлово-побутові умови, військову справу, оборонне зодчество тощо. Деякі знахідки дозволяють оцінити рівень духовної культури, писемності, естетичних вподобань та вірувань. Огляди таких матеріалів подаються у працях Б. О. Тимошука [515, с. 112-127; 851, с. 250-257; 858, с. 98-101].

Продовжив у 1956 р. Б. О. Тимошук й дослідження укріплень Цецинської фортеці. Знайдений при цьому керамічний матеріал засвідчив, що наприкінці X – XI ст. на Цецині збудували невеликий дерев'яно-земляний замок, можливо, як один з осередків влади великих київських князів над навколишньою територією. Ці знахідки сприяли уточненню початкової історії фортеці у порівнянні з припущеннями В. Мільковича.

Коли ж у середині XII ст. на протилежному березі Пруту виникло укріплене місто, то цей замок виконував роль головного сторожового пункту на південно-західних підступах. Адже саме звідти могли надійти найзапекліші вороги Галицького князівства – войовничі угри. Біля городища розташовувалися два синхронних поселення X – XI ст., на яких досліджені напівземлянки з печами-кам'янками і керамікою відповідного часу [863, с. 191].

У вітчизняній та зарубіжній історіографії 40-50-х років XX ст. продовжуються суперечки щодо заснування міста Хотина. Висловлювалися різноманітні, інколи діаметрально протилежні думки, що ще більше заплутувало проблему. Так, молдавські історики архітектури вважають, що Хотинська фортеця була збудована під час правління Штефана III Великого у XV ст. Гіпотезу З. Арборе підтримував дослідник оборонної архітектури Г. Діакону [1027, 268 с.].

Автори “Історії Української РСР” стверджують, що Хотин збудували турки [408, с. 148]. Погляди дослідників історії української архітектури також розходяться. Одні стверджують, що Хотин збудовано в XIV – XV ст. [643, с. 30], інші – за останніх галицьких князів [612, с. 72-73].

Відсутність чітких писемних свідчень про заснування міста певною мірою компенсували археологічні дослідження, проведені співробітниками

Чернівецького краєзнавчого музею, державного університету й Академії будівництва та архітектури АН УРСР у 1961-1962 і 1964 рр. [116, с. 4; 117; 120, с. 5]. Завдяки цим дослідженням Б. О. Тимощуку певною мірою вдалося поставити крапку над проблемою часу виникнення і походження міста. Наслідком роботи експедиції стали публікації відомого науковця [855, с. 103-105; 856, с. 216-217; 859, с. 109-111; 860, с. 29-39; 875, с. 29-39].

У результаті археологічних досліджень на території Сірето-Дністровського межиріччя нагромаджений значний матеріал, який ілюструє характер житлового будівництва впродовж X – XIV ст. Матеріали розкопок свідчать, що селянське домобудування принципово не відрізнялося від міського. На відкритих поселеннях досліджено всі відомі типи жител (напівземлянки, наземні житла). Останні вивчено в Пустій Чорнівці, Вікні, Горечі, Грозинцях, Добринівцях, Дорошівцях, Недобоївцях, Онуті, Василеві, Дарабанах, Ленківцях на Пруті, Перебиківцях, Зеленій Липі, Чорнівці (городище) тощо [115, с. 3; 118, с. 4; 881, с. 162, 163, 167, 181; 758, с. 71-73]. Напівземлянки відомі з поселень у Карапчеві, Онуті, Перебиківцях, Добринівцях, Грозинцях, Білій, Чорнівці (городище), Коростуватій та ін. [881, с. 169, 171, 182].

Під час археологічних досліджень жител на пам'ятках регіону науковці, в основному, фіксували увагу на окремих аспектах та деталях конструкцій стін, опалювальних споруд, внутрішнього обладнання, не вдаючись до типологічної класифікації, типологізації тощо. Так, у ряді публікацій Б. О. Тимощука, які стосувалися розкопок поселень XII – XIV ст., подається лише опис типу житла та його внутрішнє обладнання [515, с. 112; 863, с. 82; 865, с. 36; 866, с. 293; 867, с. 187; 881, с. 45-50, 59-62, 74-76, 88-92, 94-97, 101-103, 115-117, 156-159, 162-164]. Більш детально він зупиняється на характеристиці житлового будівництва слов'ян V – X ст. [874, с. 47-60; 889, с. 32-182].

Займався Б. О. Тимощук і соціальними аспектами розвитку посадського ремесла на теренах краю. У монографії “Східні слов'яни VII – X ст. Полуддя, язичництво, початки держави” автор обґрунтував причини поселення ремісників поблизу укріплених центрів, а також об'єднав цю поселенську структуру в поняття “місто”, в соціально-економічному значенні цього слова [894]. Виділення Б. О. Тимощуком цієї структурної ланки організації суспільного устрою ще в період X ст. дало можливість простежити еволюцію посадського ремесла на території досліджуваного регіону до періоду XII – першої половини XIII ст. [884, с. 69-89]. Залучаючи аналогії з інших давньоруських земель, Б. О. Тимощук розглянув можливість існування ремісничих об'єднань на теренах краю на прикладі об'єднання гончарів давньоруського Василева [879, с. 116-136]. Крім того, за час багаторічних досліджень дослідником був нагромаджений значний археологічний матеріал з теренів краю, узагальнений у його наукових роботах [851, с. 250-257; 863; 873; 881]. На основі цих даних було прослідковано рештки ремісничого виробництва, без яких розкриття теми даного дослідження було б неможливим.

Характеристиці гончарної справи присвячено дослідження М. В. Малевської та П. О. Раппопорта [515, с. 112-127; 516, с. 27-34]. Вони розробили детальну типологію кераміки давньоруського часу, виділивши при

цьому її локальні варіанти. Б. П. Томенчук разом з Б. О. Тимощуком дослідили гончарні печі в літописному Василеві та вивчили їх структуру [131; 133].

У другій половині ХХ ст. розроблялися й питання духовної культури. У цей час матеріали поховальних комплексів разом із свідченням інших джерел застосовувалися для вирішення різних історичних питань, зокрема, питання етнічного складу місцевого населення [863, с. 121-124; 881, с. 64-65, 140-152]. У різні роки було відкрито й досліджено ряд християнських поховальних пам'яток (могильники та поодинокі поховання), які дозволили простежити обряд поховання, його особливості. Б. О. Тимощуком проводилися розвідувальні розкопки поодиноких або цілих груп поховань на давньоруських некрополях Миткова, Мусорівки, Дорошівців, Погорілівки, Маморниці, Дарабанів, Перебиківців, Пригородка, Ярівки, Іванківців, Малятинців, Кіцманя, Ленківців на Дністрі, Кулішівки та інших. У Василеві науковцем проведені дослідження на чотирьох кладовищах ХІІ – ХІІІ ст. [881, с. 159-161; 890, с. 4]. 1953 і 1957 рр. Б. О. Тимощук за межами укріпленого посаду Ленківецького городища обстежив 16 ґрунтових поховань [881, с. 177-178]. Ним же було вивчено цікавий з точки зору поширення християнського світогляду могильник з 15 курганів біля с. Горішні Шерівці, який входив до укріпленого військово-адміністративного комплексу Х – поч. ХІІ ст. [881, с. 63-65].

У 80-х роках ХХ ст. були зроблені нові археологічні відкриття, пов'язані з культовим будівництвом на теренах краю. Так, Б. П. Томенчук у 1984-1985 рр. на дитинці Василева виявив і дослідив рештки дерев'яної замкової церкви [917, с. 84-86; 918, с. 87-95]. На підставі поширення і концентрації керамічних плиток від підлоги та системи розташування семи поховань, досліднику вдалось реконструювати її форму.

У кінці ХХ ст. виходить узагальнююча праця, яка стосувалася поховальних пам'яток південноруських земель [602; 604], куди ввійшли й терени Сіreto-Дністровського межиріччя.

Таким чином, дослідження археологів й істориків у другій половині ХХ ст. значно поглибили знання про матеріальну й духовну культуру населення зазначеного регіону. Було відкрито й попередньо обстежено більшість сільських поселень, уточнені датування й планувальна структура городищ та літописних міст. Значний внесок зроблено у розв'язання питань розвитку господарства, матеріальної та духовної культури місцевого населення.

1.2.4. Вивчення старожитностей Сіreto-Дністровського межиріччя в кінці ХХ на початку ХХІ ст.

У наш час, після смерті Б. О. Тимощука, археологічне вивчення старожитностей Сіreto-Дністровського межиріччя продовжили його учні.

На початку 90-х рр. ХХ ст. археологічною експедицією Чернівецького державного університету під керівництвом Л. П. Михайлини, в якій брав участь і автор, на поселенні в ур. Микулинка було розкопано язичницьке святилище-капище [568, с. 19; 576, с. 129-158].

У різні періоди досліджень кінця ХХ ст. у Ревному в експедиціях працювали С. В. Пивоваров, Ю. В. Мисько, М. А. Филипчук, Б. П. Томенчук та

автор, які у своїх статтях аналізують накопичений раніше матеріал, більш детально розглядають окремі аспекти ревенянських старожитностей [547, с. 19-28; 551, с. 113-120; 567, с. 10-11; 570, с. 66-67; 572, с. 24-44].

У цей час Л. П. Михайлина продовжував займатися дослідженнями слов'яно-руських городищ. Він зосередив основну увагу на вивченні пам'яток культури Луки-Райковецької. У монографії "Населення Верхнього Попруття VIII – X ст." Л. П. Михайлина дав характеристику укріпленим поселенням регіону, простежив їх планові і конструктивні особливості, показав, що витoki військово-інженерного мистецтва автохтонного слов'янського населення мають генетичне коріння у попередніх ранньослов'янських культурах [574, с. 96-103]. Однак, у своїх публікаціях він лише зрідка торкається проблем типологізації та соціальної класифікації слов'янських укріплених поселень [564, с. 14-16; 569, с. 5-13]. При цьому автор побіжно торкнувся питання характеристики слов'янського озброєння населення Попруття. У його працях розглядаються проблеми соціального змісту, розвитку планувальної структури відкритих поселень культури Луки-Райковецької на досліджуваних теренах [574, с. 16-21; 590, с. 118 – 134].

У результаті багаторічних досліджень слов'янських пам'яток краю Л. П. Михайлина зміг перейти від накопичення археологічного матеріалу в рамках одного регіону до його узагальнення в межах поширення культури Луки-Райковецької, залучаючи при цьому матеріали Ревенянського гнізда поселень, що знайшло втілення у його статтях та монографії останніх років [576, с. 129-158; 583, с. 121-131; 584, с. 346-351; 585, с. 126-132; 586, с. 24-29; 589].

До планувальної та топографічної характеристики відкритих поселень і еволюції східнослов'янських жител Українського Прикарпаття періоду раннього феодалізму звернувся М. А. Филипчук [949, с. 219-233; 951, с. 290-294]. Він по-новому, дещо з іншої точки зору, розглядає ці проблеми.

Окремі дані, що стосуються планувальної структури сільських поселень можна почерпнути з матеріалів розвідкових розкопок на літописному поселенні XII – XIII ст. Онут, які проводив С. В. Пивоваров [691, с. 91-99].

Проблемам просторового і хронологічного розвитку поселень, а також етнодемографічним процесам на досліджуваних теренах у кінці XIV ст. присвятили свої статті Б. М. Боднарюк та М. К. Чучко [194, с. 73-85; 195 с. 65-77].

Протягом 2002–2005 рр., згідно з плановою темою відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ, автором проведені археологічні розвідки території Сіreto-Дністровського межиріччя. Було обстежено стан відомих поселень, відкрито нові пам'ятки різних хронологічних періодів, у тому числі й слов'яно-руського (всього 297 поселень). При цьому значна увага приділялася проблемам типологічної класифікації відкритих поселень. У публікаціях автор прагнув охопити всі сторони життя сільських мешканців, а також простежити динаміку розвитку сільських поселенських структур, розглянути їхню соціальну типологію [254, с. 56 – 60; 265, с. 142-149; 267, с. 134-152; 269, с. 30-34; 270, с. 71-85; 277, с. 48-76; 278, с. 248-259]. Зроблені спроби розглянути соціальний та демографічний аспекти розвитку місцевого

населення [271, с. 86 – 89; 282, с. 75-83; 284, с. 121-123].

Протягом кількох років автор досліджував сільську феодальну укріплену садибу XII – першої половини XIII ст. у с. Чорнівка, де був здобутий матеріал, що поповнив і конкретизував наші знання про цей тип укріплених поселень, їхню фортифікацію і рівень військової справи місцевого населення [239; 246, с. 72-74; 248, с. 13-25; 251, с. 213-225; 253, с. 35-41; 254; 256, с. 174-188].

Проте, всі дослідники давньоруських городищ регіону, в основному, вивчали пам'ятки з точки зору їхнього функціонального призначення. При цьому соціальний бік даної проблеми вони не зачіпали або ж торкалися побіжно. Сам автор у монографії “Чорнівська феодальна укріплена садиба XII – XIII ст.” на основі критеріїв, виділених В. В. Сєдовим та Б. О. Тимощуком стосовно феодальних замків, зробив спробу археологічно підтвердити правильність висловлювань цих дослідників [254, с. 126-133].

У 90-х роках XX ст. продовжилися дослідження у Василеві. Тут працювали археологічні експедиції під керівництвом С. В. Пивоварова [689, с. 216-221; 936, с. 29-32; 937, с. 133-139]. Б. Т. Рідуш, який вивчав проблеми становлення печерних монастирів у Подністров'ї, обстежив й василівський монастир в ур. Монастир [769, с. 108-111; 770, с. 29-31; 775, с. 46-51].

У результаті всіх досліджень було встановлено, що структура літописного міста виявилася ідентичною з іншими давньоруськими містами й цілком відповідала критеріям їх виділення серед інших категорій археологічних пам'яток. Василів складався з фортеці-дитинця (урочище Замчище), на території якої зосереджувалася феодальна влада, торгово-ремісничого посаду (територія сучасного села), де мешкала основна маса міського ремісничого населення, незалежного від феодальної верхівки. Третю складову частину міста становили передмістя. Там розміщувалися феодальні садиби-замки з оточуючими їх селами, монастирі, слободи тощо.

Проблемами історії формування стародавніх Чернівців останніми роками цікавилися Л. П. Михайлина [585, с. 126-133] та С. В. Пивоваров, який уточнив час будівництва Цецинської фортеці [692, с. 20-22]. Нові матеріали про життя і заняття мешканців середньовічних Чернівців здобув за останні роки автор, який відновив археологічні розкопки Б. О. Тимощука на посаді Ленківецького городища [259, с. 91-107; 260, с. 221-225; 268, с. 92-96].

На початку XXI ст. з'являється ряд історичних праць, які торкаються проблеми походження Хотина. Значний внесок у дослідження стародавнього міста зробили Л. П. Михайлина, О. М. Масан, С. І. Комарницький, С. В. Пивоваров.

Так, Л. П. Михайлина на основі розкопок Б. О. Тимощука уточнив дату заснування міста, стверджуючи, що воно постало на рубежі X – XI ст. і споруджене носіями культури Луки-Райковецької [565, с. 111-112; 578, с. 5]. Певні відомості про історію фортеці подав С. І. Комарницький, але нових даних щодо проблеми будівництва укріплень не вніс [450, 88 с.]. Ґрунтовно, із залученням різноманітних середньовічних джерел, розкрив історіографію, яка стосується Хотинської фортеці й навколишніх територій в середньовіччі, румунський науковець із Сучави, Ш. Пурич [749, с. 167-172; 750, с. 82-92].

Після Б. О. Тимощука та інших дослідників значну прогалину в соціальній та економічній історії власне міста закрив О. М. Масан. На основі поєднання значної кількості різноманітних джерел: археологічних, писемних, нумізматичних, сфрагістичних у ряді своїх газетних публікацій та статей він запропонував більш точну дату заснування міста – 1001-1002 рр. Особливої уваги заслуговує розробка проблем історії Хотина та його статусу в період пізнього середньовіччя [523, с. 8-20; 522, с. 31-37]. Історія заснування і розвитку літописного міста показана й у колективній монографії “Хотинщина” [353]. Простежити еволюцію урбанізаційних процесів на досліджуваних теренах та узагальнити наявну бібліографію з цієї проблеми зробив спробу у публікаціях останніх років й сам автор [257, с. 35-46; 275, с. 159-166; 280, с. 297-323; 283, с. 168-174; 286, с. 437-444; 287, с. 107-111; 289, с. 218-229].

Проблемами вивчення еволюції давньоруської культури на досліджуваних теренах останнім часом почав займатися С. В. Пивоваров [685, с. 154-160; 686, с. 74-91; 699, с. 133-142; 709, с. 70-80]. Його статті доповнюють ланки, яких бракує стосовно проблеми вивчення слов’яно-руських укріплених поселень, однак вони мають суто описовий речознавчий характер [713].

В останні роки активізувалося дослідження матеріальної культури місцевого населення. На поселеннях розкопано й інтерпретовано ряд житлових та господарських комплексів. Для періоду VIII – X ст. типологічну класифікацію житлових та господарських споруд із слов’янських пам’яток регіону розробив Л. П. Михайлина [574, с. 31-70].

Наступний хронологічний зріз X – початку XI ст. в еволюції східнослов’янського житлобудування розглянуто в публікаціях М. А. Филипчука [949, с. 219-233].

Проблем типологічної класифікації жител місцевого населення XII – XIV ст. торкався у публікаціях й сам автор [249, с. 32-43; 254, с. 42-60].

У житлах та на розкопах, під час досліджень, було знайдено значну кількість виробничих споруд, побутового інвентарю, знарядь праці, які дали можливість розкрити специфіку господарства місцевого населення. Першим, хто охарактеризував різні галузі ремісничого виробництва населення краю, був Б. О. Тимошук. Особливу увагу він приділяв додержавному періоду. У своїх дослідженнях науковець розглядає так зване обшинне ремесло і процес його переходу у вотчинне [889, с. 86-95; 891, с. 145-154].

Проблем ремісничого виробництва слов’янського населення Верхнього Попруття побіжно торкався Л. П. Михайлина при характеристиці жител і господарських споруд. Він детально охарактеризував кераміку й інші предмети матеріальної культури місцевого населення. У своїх публікаціях він розглядає еволюцію ремесла в рамках поширення культури Луки-Райковецької, куди входить і досліджуваний регіон [574, с. 64-70; 579, с. 65-73; 589].

Значна кількість нових артефактів ремісничого виробництва з території краю відкрита останніми археологічними розшуками С. В. Пивоварова. До важливих об’єктів, у контексті даної роботи, належить пам’ятка з с. Онут, інтерпретована як майстерня по виготовленню предметів дрібної кам’яної пластики [691, с. 91-99]. С. В. Пивоваров розглянув галузі ремісничого

виробництва в краї. Проте, основну увагу він звернув на залізобудівне та гончарне виробництво, а інші галузі згадує побіжно [713, с. 123-142].

Певні дані, які характеризують залізобудівну, ковальську справи, чинбарство слов'янського населення краю містяться у працях Я. В. Барана, В. М. Войнаровського [169, с. 49-51; 297, с. 58-71; 301, с. 216-223].

Внеском у розробку питань ремісничого виробництва краю стали також статті автора, в яких опубліковані та інтерпретовані матеріали стосовно залишків виробничої діяльності давньоруського населення регіону. Багаточисельні дані, що дають змогу оцінити розвиток ремісничого виробництва у регіоні, були отримані завдяки планомірним археологічним розкопкам Чорнівського городища. Результати цих досліджень відображені у ряді праць автора [252, с. 17-27; 254]. На прикладі феодального замку детально прослідковано спосіб життя, матеріальну і духовну культуру його мешканців. Відкритий археологічний матеріал значно доповнює знання про стан ремесла на теренах краю.

Також відкрито та досліджено рештки ямних горнів, залізобудівних і косторізних майстерень у Ленківцях на Пруті [258, с. 213-221; 259, с. 91-107; 260, с. 221-225; 263, с. 223-237; 266, с. 126-139; 274, с. 37-46; 285, с. 352-360; 288, с. 133-141]. Окрім того, зібраний значний археологічний матеріал щодо розвитку косторізної справи, який дозволив засвідчити високий технічний та естетичний рівень майстерності місцевих косторізів [263, с. 223-237].

Останніми роками на теренах Сірето-Дністровського межиріччя активізувалися дослідження язичницько-християнських старожитностей. Немаловажне значення у цьому мали розкопи на городищах-святилищах і виділення їх специфічних рис серед загалу інших укріплених поселень. У ряді статей та узагальнюючій монографії “Языческие святилища древних славян” Б. О. Тимошук та І. П. Русанова, крім визначення характерних ознак язичницьких святилищ Українського Прикарпаття, подають детальні дані про всі культові місця і святилища Східної та Західної Європи [789; 892, с. 176 – 181; 895, с. 159-165].

Розглядає у своїх працях християнські та язичницькі культові споруди регіону С. В. Пивоваров [690; 696; 697, с. 323-329].

Плідно у розв'язанні проблем духовної культури місцевого населення останнім часом працює Ю. В. Мисько, яка у своїх дослідженнях прагне розкрити питання шляхів проникнення християнства на досліджувану територію й взаємодію його з язичництвом [553, с. 311-317; 554, с. 182-202; 555, с. 116-126; 557, с. 115-125].

Певні проблеми, пов'язані з християнськими та язичницькими віруваннями, розглядав також у своїх працях і автор [272, с. 187-193; 273, с. 4-12; 276, с. 228-233].

У цей період з'явилася й перша узагальнююча праця С. В. Пивоварова “Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра”, де досліджується процес поширення християнського віровчення у цьому регіоні, робиться спроба відшукати витоки обрядів, висвітлюється питання про співіснування християнського та язичницького світоглядів тощо [

696]. Заслугою автора є опрацювання і систематизація значної кількості археологічних матеріалів, але разом з тим у дослідженні практично не залучені етнографічні дані, що дозволило б більш ґрунтовно розкрити проблеми, наприклад, синкретичних релігійних уявлень місцевого населення. Окрім того, у монографії є ряд спірних питань та висновків, з якими не завжди можна погодитися. Наприклад, час появи окремих елементів християнського світогляду у місцевого населення, періодизація проникнення нової релігії, хронологія та інтерпретація окремих категорій знахідок тощо.

У цей час виходить ряд публікацій стосовно релігійних уявлень, культової атрибутики давньоруського населення Верхнього Посіреття й Середнього Подністров'я [237, с. 18-20; 238, с. 68-70; 240; 247, с. 28-39; 252, с. 17-21; 545, с. 22-28; 546, с. 88-91; 547, с. 19-28; 548, с. 159-173]. Проблемами поширення християнських печерних монастирів професійно займався Б. Т. Рідуш, який проводив обстеження печерних комплексів на правобережжі середньої течії Дністра й у своїх публікаціях досить детально розглядав особливості спорудження печерних монастирів, зробив спробу хронологічно атрибутувати їх та реконструювати прадавній вигляд [767, с. 5-8; 769, с. 108-111]. Вивчення печерних обителів дозволило уточнити хронологічну прив'язку до часу появи їх на теренах регіону [772, с. 184-193; 773, с. 108-127; 774, с. 22-23; 775, с. 46-51]. Дослідник вважає, що за основу періодизації християнських печерних комплексів слід прийняти типологію, запропоновану Т. А. Боровським [776, с. 382].

Новим у дослідженні регіону в цей час є низка публікацій, пов'язаних з розкриттям усіх аспектів історії місцевого населення у післямонгольський період, тобто у другій половині XIII – XIV ст. У XX ст. Б. О. Тимошук започаткував цей напрямок, але він стосувався переважно укріплених поселень і не поширювався на інші категорії поселенських структур, економіку, торгівлю тощо. На сьогоднішній день ця проблематика залишається практично не дослідженою не тільки для Сірето-Дністровського межиріччя, але й для всієї Русі у цілому.

Отже, у кінці XX – на початку XXI ст. поглибилися дослідження слов'яно-руських старожитностей Сірето-Дністровського межиріччя у всіх напрямках, що значно наблизило нас до розв'язання ряду проблем в історії місцевого населення. Однак, на сьогоднішній день ціла низка питань залишається остаточно не вирішеною. Цьому є ряд об'єктивних та суб'єктивних причин. Очевидно, наступні дослідження допоможуть розкрити всі таємниці минулого.

1.3. Проблема інтерпретації в історіографії походження назв міст

До земель давньої Русі, де проходили інтенсивні процеси феодалізації та формувалися міста, відноситься територія між Верхнім Сіретом і Середнім Подністров'ям. Відомо, що у X – першій половині XII ст. зазначені терени входили до складу Давньоруської держави, а у другій половині XII – першій половині XIII ст. були південно-західною частиною Галицького і Галицько-Волинського князівств. Тут, за літописними повідомленнями, розташовувалося чимало населених пунктів, а археологічними роботами зафіксовано значну кількість городищ, селищ, могильників, монастирів з матеріалами X – першої

половини XIII ст. [760, с. 44-76]. У другій половині XIV ст. зазначений регіон увійшов до складу Молдавського князівства. В цей час також існували різні категорії поселень.

Але не всі з виявлених археологічних пам'яток надійно пов'язуються з літописними поселеннями, що згадуються у документах. Приміром, на території регіону виявлені поселення, які за типологічною структурою можна віднести до міст, однак достовірні літописні згадки про них відсутні. До таких належать Ревнянське поселення X ст. та Ленківцецьке городище на Пруті XII – першої половини XIII ст. – історичний попередник Чернівців. Тому важливе значення у вирішенні проблеми просторового розташування міст має локалізація як літописних, так і невідомих за літописами населених пунктів міського типу.

Одним з перших урбанізаційних осередків на території Сірето-Дністровського межиріччя було місто в Ревно. Що стосується його назви, то у вітчизняній історіографії це питання не порушувалося. Прийнято вважати його безіменним, у той час як в арабських середньовічних джерелах на території Східного Прикарпаття згадується місто Джарват або Хорват як центр хорватів [479, с. 40-44; 632, с. 152-162]. Виходячи з потужності оборонних конструкцій дитинця, наявності значного ремісничого посаду та широкої сільської округи можна припустити, що цим центром було безіменне місто на Пруті. Проте, подальші дослідження комплексу поселень в Ревному доповнять наші знання про початки містотворчих процесів у регіоні і, можливо, проллють світло й на назву цієї поселенської структури.

Серед літописних міст, локалізація яких чітко визначена, цікавою видається проблема походження назви міста Василева на Дністрі. Б. О. Тимощук та інші дослідники пов'язують його з іменем Василька Теробовльського (1090 – 1124 рр.) [617, с. 37; 881, с. 153]. Як вважає Б. О. Тимощук, час виникнення міста припадає на кінець XI – першу половину XII ст. за знахідками кераміки з найдавнішого саркофагу, із залишків дерев'яної церкви, виявленої під завалом білокам'яного храму [881, с. 152]. У цей час Середнє Подністров'я входило до складу Теробовльського князівства, володарі якого проводили активну політику утвердження своєї влади на цих землях. У XI ст. на території Василева існувало невелике поселення. Можливо, за ініціативи теробовльського князя Василька, на Дністрі, в місці впадіння в нього р. Серет, був збудований князівський замок, який став основою формування поселення міського типу [881, с. 153]. Поступово укріплений двір перетворився у дитинець, а поселення – у посад давньоруського міста. Поблизу нього виростають феодальний замок, монастир та інші інституції, притаманні містам. Завдяки появі цього міста, теробовльські князі змогли укріпитися в Середньому Подністров'ї і значно поширити свою владу у Сірето-Дністровському межиріччі. Теробовльський князь Василько активно заселяв ці території.

Деякі науковці дотримуються іншої думки. Так, на основі припущення О. М. Іоаннісяна [394, с. 59-66], С. В. Пивоваров вважає, що Василів слід пов'язувати з Андроніком Комніном – родичем візантійського імператора Мануїла, який отримав це місто в дарунок від галицького князя Ярослава

Осмомисла у 1164 – 1165 рр. [689, с. 219]. Нібито від візантійського титула “басилей”, тобто цар, воно отримало назву “басилів”, тобто царський.

Але звернемося до матеріалів розкопок і літописної згадки. О. М. Іоаннісян вказує, що підлога дерев'яної церкви з дитинця Василева була прикрашена полив'яними плитками з геральдичними зображеннями орлів, подібних до тих, що використовувалися у ротонді-квадрифолії Галича. Він вважає, що в даному випадку ми маємо справу з наслідуванням столичних князівських храмів, збудованих на замовлення високопоставленої особи [394, с. 64]. Далі автор вказує, з посиланням на Б. О. Тимощука, що церква знаходилася за межами дитинця, на території невеликої садиби і була не міським, а особистим палацовим храмом [394, с. 64]. Але й Б. О. Тимошук, і Б. П. Томенчук (дослідник церкви) відзначають, що вона розташовувалася на городищі-дитинці літописного міста і входила своєю апсидною частиною в систему зрубних оборонних стін [881, с. 140; 917, с. 94; 918, с. 85]. Таким чином, вона споруджувалася разом з оборонною лінією і була її складовою частиною.

Щодо “орла у геральдичній позі” з керамічних плиток, то, справді, цей птах був популярним у Візантії, а також атрибутом імператорської влади. Але, на думку О. Г. Овчинникова, птах із складеними крильми й розпущеним хвостом, зображений на плитках з Василева, мав би символізувати голуба, тобто Духа Святого [630, с. 96]. Крім того, фрагменти керамічних плиток з аналогічними зображеннями відомі з ремісничого посаду стародавніх Чернівців [260, с. 224]. Тут, очевидно, знаходилася дерев'яна монастирська церква, яка не могла мати жодного відношення до Андроніка.

Згідно з літописним повідомленням, Андронік Комнін з'являється як утікач у Галичі наприкінці 1164 р. і Ярослав Осмомисл дарує йому якісь міста у Галицькій землі [6, с.524]. Однак, уже 1165 р. імператор Мануїл через послів та обіцянку прощення повертає Андроніка до Константинополя. Тобто двоюрідний брат імператора пробув у Галичині менше року. З літопису видно, що особі імператорської крові було даровано міста, тобто поселенські структури, які уже існували до того. Звідси випливає ряд запитань. Знаючи, що йому бути недовго на цій території, чи вкладав би Андронік кошти у розбудову міста? Чи змогли б за такий короткий час містичі сприйняти і зберегти назву „басилевс”? Чому, в такому разі, вона не відобразилася у назві Олешківського замку, де розкопано ротонду? І ще є певні обставини політичних відносин середини XII ст. між Візантією, Галицьким князівством та Угорщиною, які вимагають, у даному випадку, з'ясування кількох запитань. Справа в тому, що у 50-60-х рр. XII ст. Візантія вела постійні війни з Угорщиною за встановлення контролю над придунайськими територіями, через які імперія вела транзитну торгівлю із Західною Європою. У цей час по Константинополю почали поширюватися чутки, що угорський король Стефан III у союзі з імператором Священної Римської імперії Фрідріхом I Барбаросою готують напад на Візантію. Це все відбувалося на фоні зближення галицького князя Ярослава Осмомисла із Стефаном III, що теж було не вигідно Візантії [465, с. 21, 22]. У зв'язку з цим постає питання: де б було втікачу Андроніку більш безпечно – ближче до Константинополя, у Василеві на р. Дністрі, по якому йшов жвавий

торговий шлях і, очевидно, проходило посольство Мануїла Комніна до Галича, чи у місті, розташованому ближче до угрів? У цьому випадку Андронік у боротьбі за престол міг швидше чекати на допомогу угорського короля Стефана III як ворога Візантії. Отже, на нашу думку, припущення С. В. Пивоварова видається сумнівним.

Очевидно, був правий Б. О. Тимошук, коли припускав, що, можливо, за ініціативою теребовльського князя Василька (1092 – 1124 рр.) у першій половині XII ст. на Дністрі, навпроти р. Серет, було збудовано замок Василів. Завдяки вигідному розташуванню на перехресті торгових шляхів (Дністровського водного та сухопутного, що йшов із Василева до Пруту в давні Чернівці) замок став основою формування поселення міського типу. І назву місто отримало від його засновника.

Про те, хто був засновником міста, опосередковано можуть свідчити залишки поховання у саркофазі, виявленому біля північної стіни білокам'яного храму. На кам'яній плиті, яка перекривала саркофаг, були викарбувані геометричні знаки та герби Рюриковичів. Тоді ж Б. О. Тимошук висунув припущення, що ці знаки належали одному князівському роду, а саме роду теребовлянського князя Василька, від якого й походить назва міста [863, с.93; 890, с.27]. Але науковець вважав, що у саркофазі був похований архітектор храму. Пізніше, на основі аналізу родових знаків, С. В. Пивоваров та І . Г. Чеховський дійшли висновку, що у саркофазі було поховано князя Івана-Ігора Васильковича – сина Василька Ростиславича Темного, нащадка теребовльських князів, який помер влітку 1141 р. [679, с. 116-122]. Незалежно від них, до аналогічного висновку дійшов знавець давньоруських написів П. Максимов, який виявив на саркофазі вирізьблене глаголицею ім'я Іоан [512, с. 97-101; 526, с. 72-87]. Очевидно, літописний Василів був резиденцією Васильковичів, а білокам'яний храм – їхньою родинною усипальницею.

Торгово-ремісничий посад міста припинив свій розвиток під час золотоординської навали на Русь. У цей час, як свідчать матеріали розкопок, у середині XIII ст. припинили існування посад, феодальний замок-дитинець та феодальний замок в ур. Хом. Неукріплене поселення Василів продовжувало існувати. Воно згадується, як уже зазначалося, у 1448 р. як феодально залежне село.

Іншої думки дотримується С. В. Пивоваров. За матеріалами розкопок 1997 р. він вважає, що час появи населеного пункту й існування Василева як міста можна віднести до VIII – IX ст. Чому саме цей період він бере, невідомо, адже матеріалів, які б це доводили, немає. Верхню межу, на підставі знахідки молдавського гроша Петра Мушата з напівземлянки № 1, дослідник відносить до кінця XIV – початку XV ст., коли поселення ще було торговим осередком. Остаточо, як стверджує С. В. Пивоваров, воно втратило міський характер після руйнувань та пожеж, які відбулися на початку або в першій половині того ж XV ст. [689, с. 219].

На нашу думку, слід все ж таки дотримуватися датування, запропонованого Б. О. Тимошуком та іншими науковцями, що час появи перших поселень міського типу, формування міських округ та їхній розвиток у східних слов'ян припадає на X – XI ст. А XII – перша половина XIII ст. – період

інтенсивного розвитку великих і малих міст. Оскільки у період VIII – X ст. східні слов'яни, в даному випадку тиверці, перебували на такому рівні розвитку, коли торгівля не відігравала значної ролі в їхньому житті, а Дністер не був у той час важливим торговим шляхом, що унеможливило створення міського торгового центру. У цей період лише склалися умови для появи найдавніших міст. У VIII – X ст. почали інтенсивно розвиватися общинні центри (городища-сховища, городища-адміністративно-господарські центри, городища-ремісничі поселення) [881, с. 153]. Жодних з названих пунктів на території літописного Василева не зафіксовано. Очевидно, тут могло знаходитися невелике рядове поселення сільського типу. Верхня межа теж видається натягнутою, оскільки після навали монголо-татар, як відомо, відбувається загальний занепад міського життя на теренах Русі. Дністер, як торгова магістраль, у цей час втрачає своє значення і, фактично, припиняє своє функціонування, а це в житті міста відігравало основну економічну роль. Місто могло бути зруйноване загонами хана Бучека у 1241 р. Коли у другій половині XIV ст. почався процес відродження міст, Василів, втративши важливе торгове значення, уже не міг піднятися до рівня міста й залишився простим феодалним селом. Таким чином, хронологія міста, запропонована С. В. Пивоваровим, на нашу думку, є дещо перебільшеною. Очевидно, подальші розкопки і дослідження допоможуть конкретизувати наші знання про час існування цього визначного центру Середнього Подністров'я.

Тривалий час точиться дискусія стосовно локалізації літописного Кучелмина. Хоча, як видно з літописних повідомлень, воно згадується досить часто, на відміну від інших населених пунктів досліджуваного регіону, проблема місцезнаходження Кучелмина серед науковців у XIX-XX ст. стояла досить гостро. Висувалися різноманітні версії щодо його розташування.

Географічно локалізувати літописний Кучелмин спробував ще в середині XIX ст. Д. І. Зубрицький, який ототожнював згадуваний град із селом Кучурмік на Буковині. Слідом за ним, виходячи із тодішньої зруmunізованої назви с. Кучурмік, І. Шараневич теж пов'язував Кучелмин із с. Малий Кучурів [978, с. 74]. Аналогічної думки дотримувався і М. В. Молчанівський [598, с. 85-86]. З того часу на історичних картах Кучелмин розташовують там, де тепер знаходиться с. Малий Кучурів.

Але не всі науковці погоджувалися з висновками вищеназваних дослідників. Так, М. С. Грушевський висловив сумнів з приводу такого розміщення. Він писав: “Літописне оповідання скоріше вказувало б на якусь близшу до Дністра осаду, а Кучурмик лежить досить далеко” [334, с.440, 461, 611].

Не знаходить підтвердження ототожнення Кучелмина з Малим Кучуровом і серед археологічних матеріалів. Справді, на території села є селище XII-XV ст. (центр села на правому березі р. Кучур, ур. Гора та Осередок). Вздовж річки на відстані 400-450 м зустрічаються рештки глинобитних печей та скупчення шматків глини й обмазки. Але укріплень, характерних для міських поселень, там не виявлено. Відсутній також і торгово-ремісничий посад – одна з важливих ознак міста. Тим паче, що це село розташоване досить далеко від р. Дністер і значно вище за течією відносно Ушиці, що суперечить

літописному повідомленню. Отже, це було звичайне феодальне село, яке згадується у грамоті 23 лютого 1448 року як Кучуров [39, с. 305]. Тобто, воно існувало й після монгольської навали, а, як відомо, всі міста Сирето-Дністровського межиріччя, крім Хотина, в середині XIII ст. припинили своє існування. Назва села не має жодного відношення до літописного Кучелмина, а походить від річки Кучур, на якій воно розташоване.

М. П. Барсов розміщував літописний Кучелмин на лівому березі Дністра, ототожнюючи його із с. Куча, що знаходилося неподалік від Ушиці [171, с. 287]. Однак, це припущення серед науковців не знайшло серйозної підтримки і видавалося досить сумнівним. Згадує Кучелмин і С.М. Соловійов, але без конкретної географічної прив'язки [824, с. 503].

Продовжувалися дискусії стосовно локалізації літописного Кучелмина й у XX ст. Серед істориків за літописним градом надовго закріпилося ототожнення з Малим Кучуровом [472, с. 78; 799, с. 511; 905, с. 121].

Інколи в колективних працях, в яких розглядалися історичні події, пов'язані з даною територією, згадувався літописний Кучелмин, але при цьому не робилася конкретна географічна його прив'язка. У кращому випадку відзначалося, що населений пункт знаходився десь на південно-східних кордонах Галицької землі, в безпосередньому сусідстві з кочовим степом [409, с. 373; 757, с. 177; 1109, с.78].

Спробу локалізувати літописне місто зробили І. Власенко та М. Тельнов. Вони вважають, що Кучелмин розташовувався на правому березі Дністра, й ототожнюють його з городищем Мерешовка на півночі Молдови [233, с. 33-35]. Однак, як зазначають самі автори, біля городища не виявлені сліди торгово-ремісничого поселення, а також сільської округи. Отже, їхнє припущення не має під собою науково обґрунтованої основи і видається сумнівним. Свого часу П. О. Раппопорт зазначав, що у XII ст., коли сформувалося Галицьке князівство, територія сучасної Молдови була вже покинута слов'янами і південний кордон руських поселень проходив у районі середньої течії Дністра. “Спокій з боку степу тут забезпечували численні міста – Каліус, Ушиця, Бакота, Онут, Кучелмин” [757, с. 177]. Фортеця в с. Мерешовка могла бути передовим форпостом спостереження перед зазначеними містами.

На основі масштабного обстеження археологічних пам'яток у Подністров'ї, Б. О. Тимошук запропонував іншу інтерпретацію розташування літописного града. Як вважає науковець, Кучелмин міг знаходитися між нинішніми селами Ломачинці, Галиця та Непоротове, де на незначній віддалі один від одного розташовані три городища, печерний монастир та декілька синхронних поселень XII – першої половини XIII ст. [121, с. 6; 863, с. 335-337; 869, с. 100-107; 881, с. 82-86]. Тут, у результаті археологічних робіт, науковець дослідив земляні укріплення городищ у Ломачинцях (ур. Окопи), Непоротовому (ур. Щовб) та залишки монастиря (ур. Галиця) [848, с. 109-114].

Запропоноване розташування у Середньому Подністров'ї літописного міста Галицько-Волинського князівства як важливої порубіжної фортеці, найкраще ілюструє писемне повідомлення про складні політичні перипетії, які відбувалися тут у середині XII – першій половині XIII ст. Воно знаходить

також підтвердження і серед археологічних матеріалів.

Нова локалізація Кучелмина визнана більшістю сучасних науковців [229, с. 265; 241, с. 39-41; 250, с. 28-30; 256, с. 176; 262, с. 34-40; 353, с. 59; 466, с. 148; 908, с. 233]. Останніми роками припущення Б. О. Тимощука було підтвержене новими дослідженнями. У 70-х роках ХХ ст. Б. П. Томенчуком проводилися археологічні розкопки укріплень на городищі Непоротове (ур. Щовб). У результаті робіт були відкриті житлово-господарські зруби з матеріалами ХІІ – першої половини ХІІІ ст., які засвідчили існування там ювелірного виробництва [133, с. 11-14; 914, с. 413].

В останні десятиріччя минулого століття в районі Галиці Б. Т. Рідушом проводилося обстеження залишків печерного монастирського комплексу [767, с. 5-8; 769, с. 108-111; 776, с. 380-387]. У 1999 р. дослідження пам'яток в районі с. Галиця були продовжені співробітниками Буковинського Центру археологічних досліджень [687, с. 23-34; 690, с. 10-56]. У результаті робіт, обстежені залишки городищ, монастир, досліджена культова споруда (?) в ур. Труфанова Криниця.

Завдяки такій багаторічній пошуковій роботі науковців встановлено, що на правому березі Дністра розміщувався досить значний за площею населений пункт, який пов'язують з літописним Кучелмином.

Складові частини міста типово давньоруські. Основними з них є князівська фортеця Х – першої половини ХІІІ ст. (ур. Окопи), торгово-ремісничий посад (ур. Галиця), укріплений печерний монастир (ур. Галиця), могильник та городище-сторожова фортеця (ур. Щовб). Матеріальна культура цих поселень є типовою для Галицького князівства. Весь наявний комплекс поселень цілком може бути залишками згаданого літописного Кучелмина – важливої прикордонної фортеці Галицького князівства. Цей укріплений пункт, як і інші, згадані вище, протистояв набігам західного об'єднання половців (Біла Куманія), кочів'я якого знаходилися у межиріччі Дніпра й Нижнього Дунаю.

Це літописне місто, як і Василів, очевидно, заснував Василько Темний на початку ХІІ ст., проводячи політику одержавлення території Середнього Подністрів'я. Воно мало стати форпостом на шляху просування кочових племен зі степу на землі Теробовльського, а згодом і Галицького князівств. Місто загинуло, як і, зрештою, всі подністрянські центри, крім Хотина, у другій половині ХІІІ ст. унаслідок нападу монголо-татар, і після цього воно вже не відновилося.

Походження назви літописного міста також викликає багато суперечок серед науковців. Так, одні дослідники виводять назву Кучелмина з давньоруських антропонімів типу Куча, Кучина [366, с. 75]. Інші стверджують, що назва міста походить від іномовного імені або особового імені Кучелма з додаванням присвійного суфікса – инь [52, с. 10, 47; 617, с. 99].

Нещодавно з'явилося інше пояснення походження назви Кучелмина запропоноване С. В. Пивоваровим [690, с. 61-64]. Він припускає, що цей населений пункт отримав назву від Кучелми – представника знатного роду племені чорних клобуків – коуїв.

На нашу думку, слід дотримуватися гіпотези, запропонованої Ю. О. Карпенком, стосовно слов'янського походження назви міста. С.В.

Пивоваров вказує з посиланнями на літературу і джерела, що чорні клобуки, – а саме плем'я коуїв – розміщувалися, в основному, в Пороссі і є згадки про їхні кочовища на Чернігівщині. Немає жодних даних про перебування їх у Середньому Подністрів'ї. Так само не зафіксовані знатні роди з такими іменами в різноманітних писемних джерелах, відомих на сьогодні.

На території Верхнього Попруття знаходилося ще одне місто, яке не потрапило на сторінки писемних джерел, хоча мало важливе значення на розгалуженні сухопутних торгових шляхів у зазначеному регіоні. Це князівська фортеця в Ленківцях на Пруті – історичний попередник сучасних Чернівців.

Заплутаною видається проблема походження назви Чернівців. Науковці висловлювали різні припущення і версії. За народними переказами, місто отримало назву від отар чорних овець, яких нібито випасали на цій території [877, с. 40]. Але вже перші дослідники історії міста відкидали таке припущення, оскільки дивним видається факт розведення на цій місцевості лише чорних овець, а навкруги – іншої масті [877, с. 40].

Цікавими є припущення, висловлені Ю. О. Карпенком. Він вважає, що місто завдячує своєю назвою боярському роду Думи Чорного (цей рід на Буковині згадується в документах XV ст.), який міг бути власником цього поселення, або походить від слова “чернь”, тобто ремісники, “чорний люд”, які мешкали в Чернівцях й обслуговували Цецинську князівську фортецю [52, с. 46].

Але, як слушно вважав Б. О. Тимошук, місто на Пруті було власністю держави, а не приватним, відповідно, воно не могло отримати назви від імені феодала. Тому гіпотеза Ю. О. Карпенка видається сумнівною [877, с. 40]. Те саме можна сказати і про інше припущення науковця. Як вказав Б.О. Тимошук, у XII ст. і чернь, і феодальна знать мешкали разом в одному місті, тому відділяти і протиставляти їх теж не можливо [877, с. 41].

Свого часу Б. О. Тимошук висунув власне припущення стосовно назви міста. Він вважає, що вона може походити від кольору укріплень. Відомо, що на той час основу оборонної лінії склали дерев'яно-земляні укріплення, споруджені з дубових колод. Звідси і назва Черноград, Чорне місто, Черн, на відміну від міст, укріплених білим каменем, наприклад, Білгорода [863, с. 111]. При переселенні вихідців з Черна на правий берег р. Прут у другій половині XIII ст. їх називали чернівцями, тому, на думку науковця, так стали називати й місто [863, с. 111]. Доказом цього, як вважав дослідник, є згадка в “Списке русских городов дальних и ближних” міста Черна, де сказано: “А се имена всем градом рускым далним и ближним... на усть Днестра над морем, Белгород, Черн, Яський торг па Пруте реце” [22, с. 94, 96].

Але з повідомлення не ясно, чи розташовувалося місто на правому березі Дністра чи на Пруті. Тому М. М. Тихомиров відносив до нього місто Чарна, яке розташовувалося на лівому березі Дністра [21, с. 99]. У “Списку” ж згадуються лише міста правого берега ріки. Тому на цій підставі Г. Б. Федоров припускав, що рештками міста могло бути Алчедарське городище [939, с. 85]. Але воно припинило існувати в X ст. [418, с. 55-56], а Черн, як відомо з археологічних матеріалів, з'явилося в середині XII ст., тому таке припущення теж не може бути прийнятним.

Свою теорію походження назви Ленківців на Пруті висунув С. В. Пивоваров [713, с. 105-106]. Він ототожнив Ленківці на Пруті (стародавні Чернівці) з назвою Прут від однойменної річки, мотивуючи це тим, що існують міста Сучава на р. Сучава, Сірет на р. Сірет. По-перше, автор притягнув під свою теорію назву міста, яке дійсно існувало, але значно пізніше і південніше, в Молдові. Воно є відзначене на картах XVII – XVIII ст. По-друге, відоме своєрідне “блукання” містоутворюючого осередку у просторі і часі. Таке “блукання” було досить поширеним явищем на стадії появи і становлення урбанізаційних осередків. Так, давньоруський Галич знаходився біля с. Крилос тощо. При цьому жодне місто не змінило своєї назви. Невже місцеве населення за 50 років, переселившись на правий берег Прута, забуло стару назву міста і назвало його Чернівцями?

На нашу думку, можливе ще одне пояснення походження назви міста. В околицях міста відомі дві назви, пов’язані з топонімом “Черн”. Це села Чорний Потік і Чорнівка. Останнє у феодальних грамотах згадується у 1412 р. під назвою “Вышная Чернавка”, тобто Верхня Чернавка [39, с. 41]. Її заснували вихідці з відомого за археологічними дослідженнями поселення Пуста Чорнівка біля феодального замку [254, с. 132]. У XII ст. воно могло мати назву Нижня Чернавка, Чернавка. У середині XII ст., можливо, за наказом галицького князя Ярослава Осмомисла на перехресті важливих торгових шляхів починає споруджуватися місто. Для будівельних робіт Чорнівський боярин міг надати підвладних йому людей, ремісничих спеціальностей, з поселення Чернавка – “чернавців”. Ймовірно, що від назви будівників міста або мешканців посаду, якими могли стати ті ж майстри, почали йменувати і саме місто – Чернавці.

Про те, що в давній Русі городники лише керували будівництвом, а всі роботи виконували залучені селяни з округи, є певні свідчення в літописах. Згідно із заповітом галицького князя Володимира Васильковича, від будівельних повинностей звільнялися жителі с. Городел: “Аже будеть князю городь рубити, и ни к городу” [6, с. 187]. Чітко про це говорять документи стосовно XV ст. Так, київську фортецю в 1484 – 1485 рр. споруджували 20 тис. селян, яких зігнали сюди з кількох волостей [908, с. 112]. Ймовірно, коріння такого явища сягають давньоруського часу. Населення сільської округи, виконуючи натуральні повинності, брало участь у будівництві міста і періодичних ремонтах фортечних укріплень.

Про те, що місто називалося “Черновці”, “Чернавці” опосередковано може свідчити грамота молдавського господаря Петра Арона від 1 квітня 1457 р. У ній господар сповістив польських урядовців про те, що він розпорядився “поставити (...) на граници оу хотини и оу черновскои волости два паны справедливых (...), акы един был нам старостою хотинским а други черновским оуоставичным” [39, № 234]. Це припущення не є остаточним і потребує подальшого дослідження.

Чи називалося місто – попередник Чернівців “Черном”, залишається питанням дискусійним. Однак, не викликає сумнівів його приналежність до Галицького, відтак Галицько-Волинського князівства. Його засновником міг бути галицький князь Ярослав Осмомисл (1152 – 1187 рр.), влада якого, згідно з

даними давньоруського літопису та історичної поеми “Слово о полку Ігоревім”, поширювалася аж до устя Дунаю [19, с. 41-42; 472, с. 16, 38, 79]. Князь Ярослав, за виразом літописця, “ростроиль землю свою” [6, с. 656].

У літописних повідомленнях, пов’язаних з історичними подіями XII – першої половини XIII ст. у межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра наводиться ще один пункт, а саме Плав. Стосовно нього до нашого часу думки як зарубіжних, так і вітчизняних науковців розділилися, чи можна вважати його містом, чи важливою переправою через Дністер.

Одні з них вважають, що в літописі так могли позначити брід чи переправу на р. Дністер. Прибічниками цього припущення були російський історик М. П. Погодін та сучасний український дослідник Галицько-Волинського князівства М. Ф. Котляр [464, с. 151]. М. С. Грушевський, згадуючи літописні події, пов’язані з Онутом, зазначав: “Чи сусідній “плавъ” – “поидоша возы къ плаву” треба уважати назвою місця, чи загальним означенням (як “пристань” щось), – лишається непевним, і сю другу гадку уважав би правдоподібною” [334, с. 611]. У науковій літературі зустрічаються також різноманітні варіанти локалізації Плава, зокрема, біля поселень із співзвучними топонімами. Так, М. В. Молчанівський вважав, що ним могло бути с. Плавні в Молдові [598, с. 84-85].

Були спроби навіть локалізувати дану переправу на основі археологічних матеріалів. Так, на думку Б.О. Тимощука, вона могла знаходитися біля городища Зелена Липа, де є зручна пристань для човнів і підходила сухопутна дорога [877, с. 105].

Інша група дослідників вважає Плав реальним населеним пунктом, але не визначає його точне розташування [52, с. 47; 229, с. 253; 1097, с. 189-202]. Це характерно й для праць загального характеру [366, с. 102].

На противагу М. В. Молчанівському, у протилежному, північному напрямку на Львівщині, біля с. Плаве, розміщував це поселення В. П. Нерознак [617, с. 137].

На відміну від ранніх публікацій, І. П. Русанова та Б. О. Тимощук припускали, що Плав був містом, яке знаходилося в районі Зеленолипського городища [785, с. 94; 881, с. 120]. Цієї думки дотримується й М. Ф. Котляр та автор [466, с. 238].

Іншої думки дотримується С. В. Пивоваров [703, с. 110-122]. З літописним давньоруським Плавом він пов’язує Хотин на Дністрі, оскільки в документах місто згадується лише починаючи з XV ст. При цьому С. В. Пивоваров зазначає, що на сьогодні ця точка зору знаходить все більше прихильників, хоча у посиланнях на них є тільки статті самого автора. А в праці “Хотинщина”, авторів якої він зараховує до прихильників свого припущення, Плав не ототожнюється з Хотином, а сказано, що “...слово „плав” означало перевіз через Дністер десь поблизу Хотина” [353, с. 61].

На нашу думку, правий О. М. Масан, вказуючи, що місто Хотин від самого початку носило цю назву. Відомо, що воно було започатковане в XI ст. й існувало від того часу безперервно, то сповільнюючи, то прискорюючи свій розвиток, у залежності від конкретних історичних умов. За такої ситуації

навряд чи могла відбутися зміна назви населеного пункту з однієї на іншу. Чому ж тоді історична пам'ять місцевого населення не повертає прадавню назву, як це мало місце в багатьох випадках з іншими населеними пунктами? А те, що Хотин не згадувався у давньоруських літописах, ще не є показником. Скільки міст в центрі давньоруської держави, не говорячи про її периферію, не потрапили на сторінки літописів? Тим більше, що, упорядковуючи “Список руських міст”, коли зазначена територія входила до складу Молдавського воєводства, автор вказує на те, що Хотин був колись руським містом, не подаючи іншої назви.

Отже, проблема локалізації літописного Плава на сьогоднішній день остаточно не вирішена. Можливо, подальші дослідження зможуть однозначно з'ясувати статус Плава і територіально прив'язати цю поселенську структуру.

Існують певні розходження в міркуваннях науковців й стосовно походження назви міста Хотин. Дослідивши етимологію терміна, Фархад Туранли вважає, що основа цього слова “хут” (hut) тюркською мовою означає “велика риба” [928, с. 80].

Мабуть, від самого початку існування замок, і, відповідно, посад носили назву Хотин (Хотінь). Як стверджує О. М. Масан, вона походила від слов'янського чоловічого імені Хотин, поширеного саме в XI – XII ст. У сучасній мові його смислове значення відповідає прикметникам “бажаний”, “жаданий” тощо [353, с. 55; 523, с. 12]. Аналогічні міркування висловлював Д. І. Бучко, який досліджував найдавніші ойконіми Буковини. Він вважає, що назви типу Хотин, Хмелів та інші походять від слов'янських дохристиянських особових імен [48, с. 41-42]. Вважаємо, що можна погодитися з припущенням О. М. Масана.

Найбільш проблемною для науковців стала локалізація іншого літописного міста – Хмелева. Одним з перших “хмелівське питання” порушив Р. Ф. Кайндль, який писав, що “Хмелов лежав, згідно з пізнішим повідомленням, по сусідству з нинішнім селом Іванківці” [1057, с. 6]. Він послався на використані Ф. А. Віккенгаузером матеріали австрійської межової комісії 1782 р. Згідно з ними, іванковецькі резеші (селяни-землевласники) пред'явили дві грамоти, у яких згадувався “ein Chemeuler (Chmelower) Weg” як межа між Іванківцями та єпископськими володіннями біля Кіцманя, але місце, де колись була ця дорога, ніхто більше не міг показати.

Від 1782 р. зберігся німецький переклад однієї з цих грамот, оригінал якої датувався 1473 р. Згідно з ним, межі Іванківців відносно Кіцманя були давні й проходили якоюсь дорогою “в напрямку Ошихлібів на Вільховецький горб, а звідти – на Хмелівський шлях (bis auf den Chmeljovskjen Weg), а звідти (...) – на Суховерхівську дорогу (...)” [36, № 103]. Ошихліби розташовані південніше Іванківців з незначним відхиленням на схід; Ольховецький горб повинен був знаходитися на сході чи південному сході, на що вказує р. Ольховець, яка протікає між Кіцманем та Ошихлібами, впадаючи в Совицю у районі Шипинців; Суховерхів розташований на схід від Іванківців з незначним відхиленням на північ. Отже, в документі 1473 р. опис межі йде проти годинникової стрілки – з півдня на схід і північ. Хмелівський шлях, таким чином, проходив східніше

Іванківців – між цим селом і Кіцманем. Про межі громад і цю ж дорогу згадує грамота 1665 р., видана воєводою Євстратієм Дабіжою [34, с. 16].

М. Кордуба, пославшись на згадку Хмелівської дороги у протоколі 1782 р., спочатку вважав, що Хмелів лежав на південний захід від Іванківців, “на лівім березі Прута, недалеко від Снятина” [454, с. 166]. Згодом він дійшов висновку, що “старинний замок Хмелів, згадуваний поруч з Цецином та Хотиним в XIV ст ., (...) находився без сумніву на області теперішнього місточка Вашківці: тут частина передмістя ще досі зветься Хмелевом і в ній знаходяться сліди давних окопів” [456, с. 7]. Ще пізніше М. Кордуба натрапив, за його словами, “на ліпший слід” і зумів “зовсім певно й докладно означити положення города Хмелева”. Він виявив, що частина території села Карапчева “носить досі назву Хмелиське та пливучий туди маленький струмочок, що вливається до Глібичка, правої притоки Черемоша, зветься також Хмелиський” [457, с. 6]. М. Кордуба дійшов висновку, що “город” Хмелів лежав поблизу Карапчева.

Т. Балан писав у розвідці про Шипинську землю, що “фортеця Хмелов” існувала в західній частині цієї землі, проте вона не збереглася і немає можливості її ідентифікувати [1015, с. 5].

А. Жуковський визначав розташування Хмелева “на підставі студій Вікенгавзера (...) поблизу Снятина” [369, с. 112]. Щоправда, в іншому місці своєї праці він розмістив “місцевість Хмелів” біля Оршівців [369, с. 874]. Окрім того, до “твердинь” Шипинської землі А. Жуковський зарахував ще й “оселю Шипинці” [369, с. 114]. Виходить, що біля Снятина знаходилися вже дві твердині – Хмелів і Шипинці.

Ю. О. Карпенко досить категорично стверджував: “Фортеця знаходилася біля сучасного Карапчева, руїни її збереглися дотепер. Народна пам’ять утримала й ім’я зниклого поселення – Хмелів; так називають прилеглу частину Карапчева (інакше – Хмелівське, Хмелиське). Присвійне утворення від особового імені “Хмель”. Дослідник зауважив також, що в літописному списку кінця XIV ст. (тобто переліку “градів” у Воскресенському літописі XV ст.) “це зникле поселення виступає з описовим іменем: Городокъ на Черемоші (ідентифікація останнього свідчення з Вижницею помилкова)” [49, с. 74]. Це зауваження Ю. О. Карпенка пов’язане з припущенням академіка М. М. Тихомирова, що Городок на Черемоші – це Вижниця [21, с. 218, 223].

Концепцію М. Кордуби – Ю. Карпенка повторив Д. Г. Бучко, який писав, що “місцезнаходження давнього Хмелева було встановлено на основі даних мікротопонімії у 1928 р. (...) М. Кордубою. Автор стверджує, що місто Хмелів знаходилося біля с. Карапчів, південніше м. Вашківців. Тепер ця місцевість називається Хмелівське, або ще “Великий Городок” [46, с. 138]. В іншій публікації Д. Г. Бучко зазначив, що “Городок на Черемоші” це і є Хмелів, який востаннє згадується в XV ст. (...) Давній Хмелів знаходився на околиці (...) села Карапчів (...). Тепер частина цього села і поле називаються Хмелиське або Хмелівське” [47, с. 6].

Б. О. Тимошук зазначав, що Шипинська земля складалася з Хотинської, Цецинської і Хмелівської волостей, центри яких були оборонними пунктами – “градами”, тобто укріпленими поселеннями. Шипинці ж “не мали штучних

укріпленнь”, будучи “великим феодалним селом” [881, с. 22]. Хмелів, на думку Б. О. Тимошука, розташовувався на одному з пагорбів долини Черемошу, на території с. Карапчів Вижницького р-ну, а в “Списку руських городів” цей волосний центр Шипинської землі названий як “Городок на Черемоші” [881, с. 23].

Концепцію Р. Ф. Кайндля – А. Жуковського повторив краєзнавець Р. Дуб. Логіка його гіпотези така: якщо фортеці в Хотині та Цецині охороняли броди на Дністрі й Пруті, “де проходили важливі трансконтинентальні шляхи”, то й “Хмелівська фортеця, очевидно, охороняла важливий міжнародний шлях, що йшов через Шипинці зі Львова до Константинополя, і міжнародні ярмарки, які відбувалися в цьому ж селі” [363, с. 5]. На його думку, “найбільш переконливим є припущення дослідника Шипинської землі О. Масикевича (аматорська праця. – *Авт.*), що Хмелівська фортеця знаходилась між Шипинцями і теперішнім селом Оршівцями” [363, с. 6].

Свого часу Б. П. Томенчук висунув припущення, що Хмелів потрібно ототожнювати з Перебиківським городищем на Дністрі. Цю гіпотезу підтримали О. М. Масан та автор [244, с. 37-38; 281, с. 148-156; 524, с. 99-112].

Існує ще одне припущення, яке узгоджується з дослідниками, що розміщували Хмелів поблизу польського кордону, біля с. Орошани. Його висунули Б. М. Боднарюк та М. К. Чучко, посилаючись на зображення зруйнованих валів на австрійській військово-топографічній карті останньої чверті XVIII ст. та на карті “Румунські країни в 1400 р.”, вміщеній у праці К. Джуреску “Історія румунів” [195, с. 71-72].

Значна кількість припущень стосовно визначення географічного розміщення Хмелева показує, наскільки складною є ця проблема. На нашу думку, жодна з гіпотез не є остаточно доведеною. Подальші дослідження в цьому напрямку, можливо, проллють світло на цю складну проблему.

Отже, науковцями здійснена певна робота з дослідження питань типологічної і стратиграфічної класифікації та локалізації поселень. Однак на більшості виявлених пам’яток проводились невеликі за обсягом розкопки і в результаті вивчено порівняно незначну кількість об’єктів, щоб можна було робити більш-менш виважені висновки стосовно даної проблеми. Тож, як і багато років тому, доводиться констатувати, що “і сьогодні цей розділ археології продовжує відставати. Зроблені, по суті, тільки перші кроки” [909, с.8].

Підсумовуючи вищесказане, можна відзначити, що аналіз різних категорій джерел (писемних, етнографічних та топонімічних) і їх співставлення з археологічними дає змогу висвітлити більш як 400-літній період історії населення Сірето-Дністровського межиріччя.

Огляд історіографії та історія вивчення старожитностей регіону показує, що за весь період досліджень накопичено значний обсяг матеріалу, який у повній мірі може характеризувати господарство, матеріальну та духовну культуру місцевого населення. Він дає можливість простежити хронологію еволюційних змін в історичному розвитку регіону. Загалом, історіографією накопичено значний матеріал і зроблено ряд важливих висновків з конкретних питань історії території Сірето-Дністровського межиріччя. Однак цілісної картини історичного розвитку регіону створено не було, що і зумовило

необхідність його подальшого дослідження.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

2.1. Топографія, розміщення і планування відкритих поселень

2.1.1. Типологія поселень

Територія межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра розташована на крайньому південному заході лісостепової зони Східноєвропейської рівнини і відзначається різноманітністю природних умов. В основному, це хвиляста рівнина, піднесена на 200-300 м над рівнем моря [738, с. 108]. Вирішальну роль у формуванні рельєфу цієї частини регіону відіграли річки Сірет, Прут та Дністер. Територія межиріччя значно почленована притоками цих рік. Річкові долини мають різноманітну глибину. Для Пруту та Сірету вона становить 10-15 м, Дністра – 100-150 м [737, с. 85]. У центральній частині рівнини лежить асиметричне горбисте плато – Хотинська височина. Сіreto-Дністровське межиріччя – найбільш придатна для землеробства частина досліджуваної території.

На теренах Сіreto-Дністровського межиріччя неукріплені поселення X – XIV ст. виявлені майже у п'ятистах пунктах (рис. А.1, А.2, А.3). На деяких з них у попередні роки проводилися археологічні розкопки й розвідки.

Основна маса сільського населення досліджуваної території X – XIV ст. так само, як і в попередню епоху, жила на відкритих неукріплених поселеннях-селищах. Багато з них були заселені слов'янами ще у VIII – X ст., а життя у них продовжувалося і в наступні століття. Давньоруські поселення регіону за топографічними умовами розміщення можна розділити на п'ять типів: надрічковий, мисовий, поселення, розташовані біля витоків ріки, струмка, поселення, розташовані на схилах циркоподібних впадин, поселення, які розміщувалися на плато далеко від води.

Найпоширенішим типом давньоруських сільських поселень був

надрічковий. Він може бути поділений на три підтипи. Селища цього типу витягнуті неширокою смугою (30-60 м, інколи до 100-200 м і зовсім рідко – більше 200 м), як правило, вздовж берега річки, рідше – струмка чи яру, інколи озера. Їхня протяжність, зазвичай, становить 100-600 м, але зустрічаються й пам'ятки довжиною до 1,5 км. Інколи такі селища розташовувалися на поворотах річок. У більшості своїй, поселення надрічкового типу займають самий край корінного берега чи одну з терас. Віддалення селища від русла річки (струмка) більш ніж на 100 м – явище досить рідкісне. Різноманітністю цього типу поселень можуть слугувати селища, розташовані не вздовж берега річки чи струмка, а перпендикулярно до нього, вздовж дороги чи яру. Причому, суттєвого значення яри не мали. Вони могли утворитися пізніше. Ні про яке оборонне значення ярів не може бути й мови.

Загалом, на території Сірет-Дністровського межиріччя відомо 397 поселень надрічкового типу. Вони розташовуються вздовж течій Дністра, Пруту, Сірету, а також на берегах малих річок і струмків (рис. А.4; додаток Б.1). Поселення, що відносяться до першого типу, досліджені й на інших територіях давньої Русі [362, с. 46; 621, с. 43-44; 982, с. 103].

Підтип 1Б (73 поселення). Селища займають підвищені берегові тераси над річкою або яром (рис. А.5, додаток Б.1). Такі поселення відомі на Чернігівщині, Смоленщині, в Середньому Подніпров'ї, на землі в'ятичів тощо [225, с. 49 – 60; 806, рис. 2, 1, 4; 982, с. 96-101].

Підтип 1В (44 селища). Поселення займають високе плато або мис далеко від русла річки чи яру (рис. А.6, А-Г; додаток Б.1). Поселення підгрупи 1В широко представлені на давньоруських територіях і були досить розповсюдженими [156, с. 98; 621, с. 43-44].

Підгрупа 1Г (23 селища) – поселення, розташовані на відстані 100-1000 м від русла ріки (рис. А.6, Д-Е; додаток Б.1). Поселення підгрупи 1Г зрідка зустрічаються на інших давньоруських територіях [806, с. 18; 982, с. 96-100].

Другим типом давньоруських сільських поселень є мисовий (52

селища). Вказаний тип можна розділити на два підтипи. Поселення підтипу 2А досить часто розташовувалися на мисах високих корінних берегів річок, у місцях впадіння в них малих струмків, чи на мисах, утворених двома ярами та річковою долиною (43 поселення). Площа і особливості їхньої конфігурації залежать від рельєфу та обрисів мисів (рис. А.7, А-Г; додаток Б.1). Поселення цього типу представлені на значних територіях Давньоруської держави [621, с. 47, рис. 18; 806, с. 10, рис. 1, 1; 982, с. 103].

До підтипу 2Б відносяться селища, розміщені на виступах корінного берега над заплавою річки чи озера, а також мисах, утворених згинами русла річки (9 поселень). Їхня площа й особливості конфігурації залежали від рельєфу та обрисів мисів (рис. А.7, Д-Е; додаток Б.1). Аналогічні поселення відомі на багатьох територіях розселення східних слов'ян [155, табл. 35, 3, 6, 7; 621, с. 50, рис. 3, 4; 806, с. 9-10, рис. 1, 2, 3].

Третім топографічним типом є поселення, розташовані біля витоків ріки чи струмка. Їх на території Сірето-Дністровського межиріччя налічується 13 (рис. А.8, А-Б; додаток Б.1). Подібні поселення досліджені в межиріччі Нижньої Десни і Дніпра тощо [982, с. 103].

До четвертого топографічного типу відносяться поселення, розташовані на схилах циркоподібних западин, які є акумуляторами талої води. Це вододільний тип, до якого належать 4 селища. На теренах регіону вони, в основному, зустрічаються в північно-західних районах, де поширені карстові відкладення (рис. А.8, В-Г; додаток Б.1). Селища, розташовані в аналогічних топографічних умовах, відомі і на інших давньоруських територіях [982, с. 103, рис. 2, г].

П'ятим топографічним, вододільним, типом є поселення, розташовані на значній відстані від берега річки чи озера, на рівних невисоких плато, які в наш час зайняті оранкою або є пасовищами. Вони зустрічаються досить рідко (до цього типу можна віднести 3 поселення) (рис. А.8, Д-Е; додаток Б.1). Селища п'ятого типу відомі також на інших територіях, зокрема, поселення Вуколово поблизу Пронська, недалеко від берега річки Прони, в урочищі

Вуколов Бугор [155, с. 99; 620, с. 5, рис. 2, 2].

Із усіх топографічних типів заселення території Сіreto-Дністровського межиріччя найбільш поширеним був надрічковий, що становить 84,6% від усіх поселень, далі йде мисовий – 11%, тип III становить 2,7%, тип IV – 0,9%, тип V – 0,8% [265, с. 142-149; 277, с. 48-67]. Приблизно така ж картина спостерігається і на інших давньоруських землях. Наприклад, у центральних районах Смоленщини до надрічкового типу відноситься 72% всіх поселень, у землі в'ятичів ця цифра коливається в межах 75%, на Чернігівщині сільські поселення прирічкового типу становили 62%, а поселення, розташовані на підвищеннях і заплавах – 18% [155, с. 99; 621, с. 64, табл. V; 833, с. 46-48].

Стійку прив'язаність до водної артерії можна пояснити кількома причинами. Близькість поселень до річок пояснюється тим, що освоєння лісових масивів під поля почалося саме на берегах рік. Лише пізніше прийшла черга вододілів. Власне, біля води завжди є в достатній кількості орна земля і умови для успішного ведення сільського господарства. Водночас у місцях, де умови для землеробства відсутні, селища зустрічаються досить рідко. Так, їх зовсім немає у гірській місцевості, де можна було займатися лише скотарством та лісовими промислами. Аналогічні процеси простежуються на теренах Сіreto-Дністровського межиріччя і в більш ранній період VIII – X ст. [574, с. 17; 951, с. 291]. Інтенсивне заселення Карпат почалося уже в умовах панування розвинених товарно-грошових відносин, коли продукти тваринництва можна було обміняти на продукти землеробства, тобто в XIV – XV ст. До берегів водних артерій та озер значною мірою привертало місцеве населення і можливості лову риби, яка становила одну з основних статей харчування. Важливе значення мали річки як засоби зв'язку між поселеннями. У XII – першій половині XIII ст. територію Сіreto-Дністровського межиріччя вкривали суцільні густі ліси [518, с. 107-116]. Тому пересуватися можна було переважно річками: влітку – на човнах, взимку – на санях. Саме річковими долинами проходило заселення краю. У зв'язку з усіма переліченими раніше причинами люди

прагнули поселитися на берегах водоймищ.

Більшість поселень розташовувалися біля піднесеного краю берега водної артерії. Висота майданчиків, де розміщувалося поселення, становила в середньому 4 – 10 м над рівнем води. Зустрічаються поселення, які розташовані на берегових майданчиках і з більшою висотою. Така характерна особливість відома на багатьох сільських поселеннях з інших регіонів Давньоруської держави [806, с. 10].

2.1.2. Площа та забудова поселень

Розміри сільських поселень давньоруського часу можна встановити тільки при їх обстеженні. Найбільш надійно визначалися кордони поселення за темнішим кольором культурного шару. В такий спосіб вдалося визначити розміри близько $\frac{2}{3}$ загальної кількості досліджених поселень (додаток Б.1).

Зустрічаються також селища, на яких важко визначити темні плями споруд. У цьому випадку площа поселень визначалася за місцями скупчення керамічного матеріалу, обмазки стін жител, перепаленого каміння, які вказували на наявність житлових комплексів на певній площі. Частина давньоруських поселень була на місці слов'янських поселень ранішого періоду, що ускладнює точне визначення меж наступних напластувань.

Розміри поселень у різні хронологічні періоди показані в таблицях (А.1) і (А.2), куди включені дані лише про ті селища, площа яких визначалася за кольором культурного шару та насиченістю підйомного матеріалу. До них увійшли далеко не всі поселення, що досліджувалися, а лише ті, межі яких фіксуються відносно чітко. Незначна кількість матеріалу і невеликий хронологічний діапазон, до якого вони відносяться, на жаль, не дозволяє зробити широкі історичні узагальнення. Тому обмежимося деякими попередніми висновками.

Найбільш поширеними поселеннями VIII – X ст. і XII – першої половини XIII ст. є ті, площа яких становить від 0,1 до 2 га. Так, на 314 поселеннях, на яких визначалися їхні межі, площу менше 2 га мали у VIII-X

ст. 42 поселення, 105 у XII – першій половині XIII ст. і 24 у другій половині XIII – XIV ст. У хронологічний період А, відповідно, це становило 13,8%, у періоди Б – 33,7% і В – 8,2% від загальної кількості поселень. За всі хронологічні періоди селища розмірами від 0,1 до 2 га становили більше половини всіх поселень – 60%. Від 2 до 5 га мали, відповідно, 23, 42 і 13 поселень у різні хронологічні періоди. 13, 11, 2 поселення мали площу від 5 до 10 га, 6, 2, 3 поселення – більше 10 га. Причому, великі поселення мало характерні для періоду XII – XIV ст. [269, с. 30-34].

На досліджуваній території немає таких районів, де були б поширені виключно тільки великі або тільки маленькі поселення. Різні за площами поселення розподілені в Сіreto-Дністровському межиріччі більш-менш рівномірно. Подібна картина простежується і на інших територіях Давньоруської держави. Так, наприклад, у Смоленській землі переважали селища площею 0,5-1,2 га, що становило 42,7% від загальної кількості. 16,5% становили селища, площа яких мала більше 2 га [806, с. 23, 25]. Поселення в'ятичів займали, в середньому, 2 га. Селищам, площа яких становить менше 1 га, належить лише 45,3% від загальної кількості поселень [155, с. 99]. У Чернігівському Задесенні за розмірами і площею Ю.М. Ситий умовно виділяє три групи поселень: до 2 га включно – 56%, до 5 га включно – 35% і більше 5 га – 9% від загальної кількості поселень [820, с. 92].

Отже, неукріплені поселення Сіreto-Дністровського межиріччя X – XIV ст. за своєю площею не відрізнялися від аналогічних населених пунктів інших давньоруських територій. Площа більшості з них вкладається в межі від 0,5 до 2 га. Така ж картина простежується на всій території давньої Русі. Спільні середні розміри поселень, очевидно, вказують на однакові способи землекористування і землекористування в епоху розквіту Давньоруської держави, а також на оптимальну чисельність населення, яке здатне прогодуватися за рахунок оточуючих земель [155, с. 99].

Збільшення кількості поселень супроводжувалося певним зменшенням їхньої середньої площі. Так, на досліджуваних теренах середня площа

поселень у VIII-X ст. становила 3,5 га, у XII – першій половині XIII ст. вона зменшилася до 2,2 га. Характерною особливістю розвитку поселень XII – першої половини XIII ст. є їхня одношаровість, причому, культурні шари фактично знищено оранкою, знахідки виявлено безпосередньо в орному шарі або ж у заповненні об'єктів. Культурний шар не завжди покриває всю територію поселень, а виступає лише плямами, які відповідають місцям розташування дворів, житлових та господарських споруд. У другій половині XIII – XIV ст. середня площа поселень у Сіреті-Дністровському межиріччі збільшилася до 2,9 га. Отже, на досліджуваних теренах за період з VIII по XIV ст. середня площа поселень скоротилася майже на 1 га (таблиця (А.3). Такі процеси характерні для всієї Русі. За підрахунками А. В. Кузи, площа поселень у Давньоруській державі зменшилася з 1,85 до 1,25 га [155, с. 100]. Аналогічні дані на багатому фактичному матеріалі отримані В. В. Сєдовим у Смоленській землі, де простежено скорочення площ поселень з VIII до першої половини XIII ст. у співвідношенні 2:1 [806, с. 23].

Цей процес продовжувався і у другій половині XIII – XIV ст. С. О. Беляєва констатує факт, що площа Озарицького поселення у вказаний період зменшилася майже в 2,5 рази [178, с. 42]. Аналогічні результати дають розрахунки по поселенню Комарівка [358, с. 8].

Археологічні матеріали дозволяють висвітлити історію забудови давньоруських поселень поки що в загальних рисах. Їх планування або забудова тісно пов'язані з розміщенням на місцевості. Оскільки більшість давньоруських поселень Сіреті-Дністровського межиріччя, як і на інших територіях, витягнуті вздовж берегів річок, природно припустити, що основним типом забудови відкритих поселень був прибережно-рядовий. Він чітко простежується на орному полі, де проступають темні плями розораних садиб. У більшості випадків, садиби розміщуються вздовж берега річки чи потоку в один-два, рідше три ряди. На думку В. В. Сєдова, при ширині поселень в 30-40 м двори могли розташовуватися тільки в один ряд, у 80-100 м – у два ряди, а в 100 м і більше – в три ряди [806, с. 26]. Подібні розрахунки

наводить С. О. Беляєва стосовно Озарицького поселення XIII – XIV ст. [178, с. 44].

На території регіону більшість поселень за формою поширення культурного шару витягнута вздовж річок на 100-400 і більше метрів при ширині 30-50 м. Причому, вони характерні для всіх хронологічних періодів. Як видно з таблиць (А.4) і (А.5), серед поселень Сіreto-Дністровського межиріччя, на яких визначалася площа поширення культурного шару, у VIII – X ст. найбільше поселень мають прибережно-рядову або дворядну систему забудови, що становить 44 поселення, або 14,3%, у XII – першій половині XIII ст. ця цифра становить 80 поселень, або 26%. У наступному хронологічному періоді В, відповідно, – 22 поселення, що становило 7,2% від загальної кількості. Наприклад, до однорядних можна віднести поселення X ст. Горішні Шерівці (ур. Перші Тополи) (250x50 м), XII – першої половини XIII ст. Дарабани (ур. Млинки) (100x30 м), XIV – XV ст. Щербинці, північний захід села (200x40 м) тощо (рис. А.9 А, Б).

У центральних районах Смоленщини, за підрахунками В. В. Сєдова, таке планування властиве для 79 % поселень [806, с. 28]. Подібні поселення відомі і в Середньому Подніпров'ї [218, с. 76-83; 822, с. 163-165].

Виходячи з тверджень В. В. Сєдова, що до поселень з дворядною забудовою можна віднести ті, які мають ширину від 50 до 80 м, то на досліджуваних теренах це такі, наприклад, поселення VIII – X ст. Годинівка, центр (150x80 м), XII – першої половини XIII ст. – Боянчук, ур. Гора (150x80 м), та XIII – XIV ст. – Байраки, ур. Селище (150x80 м) тощо (рис. А.9, В, Г).

Дворядна система забудови відома на багатьох поселеннях Давньоруської держави, а саме: на території Верхнього Подніпров'я (Білоручинське, Кімрське), землі в'ятичів (Сомово, Степаньково), теренах Південної Русі (Бортничі, Вишеньки) та інші [178, с. 45; 621, с. 8; 908, с. 194].

Якщо брати у загальному, то прибережно-рядова система забудови поселень регіону протягом усіх хронологічних періодів була визначальною і становила 154 поселення (50 %). Це, в основному, збігається з аналогічними

системами на інших теренах Давньоруської держави.

Важко встановити, який тип забудови був на поселеннях із шириною культурного шару більше 100 м. Свого часу В.В. Сєдов вказував, що поселення, які мають значну ширину, навіть при певній витягнутості їх уздовж річки, скоріше за все, потрібно віднести до розряду невизначених за типом забудови, хоча на окремих поселеннях він констатував трирядну систему [806, с. 26]. Виходячи з цього, можна припустити, що на досліджуваних теренах були теж поширені поселення з невизначеною системою забудови або, ймовірно, з трирядною. З таблиць (А.4) і (А.5) видно, що ці поселення складають значну частину у різні хронологічні періоди. Так, у VIII – X ст. 39 поселень мають невизначену систему забудови, що становить 12,7%. У XII – першій половині XIII ст. – 69, що становить 22,4%. У другій половині XIII – XIV ст. їх стає менше – 20 (6,4%). Це, очевидно, пов'язано з тим, що у цей хронологічний період загальна площа поселень зменшувалася. В загальному, поселення з невизначеним типом забудови у всі хронологічні періоди становили 48%. До таких поселень можна віднести, наприклад, поселення VIII – X ст. Біла, ур. Царина (1000x150 м), хронологічного періоду Б – Бабин, ур. Говда (250x150 м), та XIV – XV ст. – Грозинці, ур. Гора (350x180 м), Карапчів, ур. Селище (400x150 м) тощо (рис. А.9, Д). Можливо, подальші дослідження відкритих поселень регіону дадуть більш конкретну картину їхньої забудови.

Аналогічна картина простежується на Комарівському поселенні XIII – XIV ст., де вгадується трирядна забудова [473, с. 158]. До трирядної забудови відноситься і Гнідинське поселення у південному Подніпров'ї [178, с. 45]. На поселенні Кічкас дослідники встановили чотирирядну забудову [362, с. 101-103].

До поселень з купчастою забудовою, як вказує В.В. Сєдов, можна віднести пам'ятки, майданчики яких мають овальні, а інколи не визначені, рвані обриси і не є витягнутими вздовж річок [806, с. 26], тобто їхня ширина і довжина приблизно однакові [155, с. 100].

Виходячи з цього, на досліджуваних теренах існувала, можливо, й купчаста система забудови, яка, очевидно, характерна для мисових поселень. Це зумовлено насамперед природно-географічними умовами, коли майданчик поселення обмежений з двох боків ярами або струмками. Тому поселення не могли розростатися у довжину, а збільшувалися у ширину. Така ж забудова могла бути і на великих поселеннях (рис. А.9, Е). До таких можна, наприклад, віднести поселення Чорнівка I в урочищі Пуста Чорнівка, яке простягається вздовж річки майже на 1000 м, а в ширину займає близько 300 м. Тут досліджено кілька жител, відстань між якими становила 2,4-7,2 м [254, с. 56-60]. При прибережно-рядовій забудові, як відомо, відстань між житлами може становити 20-40 м [945, с. 278]. Тому в цьому випадку ми можемо припускати, що на зазначеному поселенні існувала купчаста забудова. Купчаста забудова могла бути поширеною і в давньоруських містах Сірето-Дністровського межиріччя.

Як видно з таблиць (А.4) і (А.5), до купчастої системи забудови, ймовірно, можна віднести лише 6 поселень, що становить 2% від загальної кількості. Причому, більше поселень відомо для хронологічних періодів А і Б – по 3 (1%), а в другій половині XIII – XV ст. вони не відомі, що пов'язано зі зменшенням загальної площі селищ. Можливо, в цей час на поселеннях встановлюється вулична система планування й забудови. Аналогічна купчаста забудова досліджена й на інших теренах Давньоруської держави, наприклад, на поселенні Лебідка в землі в'ятичів, на Смоленщині тощо [806, с. 28].

Незначна кількість розкопаних поселень не дозволяє встановити закономірність у забудові поселень кожного хронологічного періоду. Можливо, мають рацію дослідники, які дійшли висновку, що купчаста забудова більш характерна для раннього періоду, а саме VIII – X ст. [806, с. 28], але у нашій роботі цей хронологічний період не є предметом дослідження.

Важливою проблемою є визначення кількості селянських господарств

на одному поселенні. Це завдання ускладнюється рядом об'єктивних причин: по-перше, на сьогоднішній день не розкопане повністю жодне поселення. По-друге, не завжди можна синхронізувати досліджені споруди. За підрахунками дослідників, середня відстань між селянськими дворами, виходячи з місць скупчення кераміки, обмазки та різних побутових предметів у культурному шарі, становить приблизно 20-30 м [806, с. 22-23]. Однак інтервали не завжди рівномірні. Тому вирахування кількості селянських дворів на поселенні, виходячи із середньої відстані між спорудами, відображає дійсну картину лише приблизно і є відносно умовним [155, с. 100; 806, с. 23].

На теренах регіону для поселень, на яких визначалася площа поширення культурного шару, виходячи із середньої відстані між селянськими дворами, можна приблизно вирахувати кількість селянських дворів на поселенні того чи іншого хронологічного періоду.

У VIII – X ст. поселення, на яких нараховувалося від 3 до 8 дворів, як видно з таблиць (А.6) і (А.7), становили 22 поселення (7,1%). У XII – першій половині XIII ст. відповідну кількість дворів мали 36 поселень (11,5%). У другій половині XIII – XIV ст. поселення, на яких нараховувалося від 3 до 8 дворів становили 2% від загальної кількості (6 поселень). До таких поселень можна віднести Магала (ур. Барон), Валява (ур. Шкароба), Ленківці на Пруті (ур. Хабалівка) тощо.

У всі хронологічні періоди такі селища становили більшість – 66 поселень (21,3%). 19,3% (60) поселень мали від 9 до 14 дворів у всі хронологічні періоди і лише 48 поселень (15,6%) налічували від 15 до 20 дворів. Малодвірні поселення в 1-2 двори становили лише 3,6% (11) від загальної кількості поселень. Розрахунки розмірів селищ за кількістю дворів наочно підтверджують тезу про скорочення площі поселень від XII до XIV ст., а звідси і кількості дворів. Якщо брати відсоткове відношення розмірів селищ за кількістю дворів, то у VIII – X ст. їх налічувалося 86, що становило 28,1%. У XII – першій половині XIII ст. вони становили 49,3% (152), у той час як у другій половині XIII – XIV ст. їх стає лише 13,7% (42) від загальної

кількості, тобто на 75% менше. Значний відсоток поселень (40,2%), на яких налічується більше 20 дворів, є відносним, оскільки такі поселення існували тривалий проміжок часу. Тому кількість селянських дворів на них хронологічно могла не збігатися. Можливо, в результаті розкопок суцільними площами у майбутньому можна буде зробити більш конкретні висновки з цього питання.

Наявність на Русі домонгольського часу невеликих поселень у кілька дворів засвідчено дослідженнями на інших територіях. Такого типу садиби виявлені біля с. Шестовиця [982, с. 36-37]. На Смоленщині селища, на яких нараховувалося 3-8 дворів, складали 52,3% від загальної кількості поселень. 34,1% поселень мали більше 8 дворів і по 1-2 двори налічували 13,6% поселень [806, с. 23]. А.В. Куза вважає, що на площі 1,5 га могло розміщуватися одночасно 5-7 селянських дворів [155, с. 100]. За підрахунками М.В. Фехнер, на північно-східних і північно-західних землях Русі 70% поселень складалися з 3-6 дворів, а 30% – із 7-12 [945, с. 278].

Таким чином, у давньоруський період переважали малодвірні поселення, які були найбільш раціональними в умовах орного землеробства, коли староорні землі були біля сіл і угноєння полів не становило жодних труднощів.

2.1.3. Гнізда поселень

Давньоруські поселення розміщувалися компактними гніздами, відокремленими один від одного природними перешкодами. У більшості своїй гнізда зосереджені у басейнах малих річок [155, с. 101]. Очевидно, сукупність цих поселень утворювала територіальну селянську общину – верв, яка згадується у “Правді Руській” [14, с. 115].

Критерії виділення східнослов'янських гнізд-общин розробляв у своїх працях Б.О. Тимошук, який вказував, що їхня площа становила 70-80 км², а кількість одночасових поселень, які могли розміститися на території одного гнізда-общини, не перевищувала 10 [889, с. 72-110]. На теренах Сірето-

Дністровського межиріччя ним було досліджено 25 гнізд поселень VI – X ст. (рис. А.10).

Визначити межі гнізда допомагають феодальні грамоти XIV – XV ст., в яких згадуються середньовічні села з приналежними до них землями. Так, у молдавських грамотах XIV – XV ст., де згадуються села регіону, говориться, що кожна сільська община мала віддавна встановлені межі – “хотарі” [38, с. 78, 98]. П.В. Советов і П.П. Бирня, які вивчали хотарі сільських середньовічних громад, дійшли висновку, що вони брали свій початок від ранньофеодальних часів і залишалися стійкою територіальною одиницею. Межі сільських общин не порушувалися і тоді, коли поселення поглиналися вотчинами [823, с. 89-90].

Вивчаючи хотарі сільських громад XIV – XV ст. за феодальними грамотами і користуючись ретроспективним методом у тих випадках, коли ці межі підтверджуються іншими даними, можна уточнити територію гнізд-общин більш давнього часу [279, с. 3-9; 889, с. 77].

Як уже зазначалося, на теренах Сіreto-Дністровського межиріччя досліджено 25 гнізд слов'янських поселень. Причому, протягом VI – XIII ст. кількість поселень у групі та соціальний статус центрального об'єднуючого поселення постійно змінювалися (таблиця (А.8)). Так, у гніздах VIII – X ст. головним об'єднуючим поселенням були городища-святилища (Бабине, Рухотин), городища-адміністративно-господарські центри (Баламутівка, Горішні Шерівці), городища-сховища (Горошівці, Ломачинці), поселення-общинні центри (Кіцмань, Чорнівка) тощо.

На рубежі X – XI ст. досліджувана територія в процесі “окняжіння” входить до складу Давньоруської держави, що супроводжувалося ліквідацією общинних центрів, які гальмували прогресивний розвиток суспільства.

У процесі ліквідації общинних центрів створювалися феодальні як на старих місцях, так і на неосвоєних територіях. Вони могли поширювати свою владу на кілька гнізд-поселень. На території Сіreto-Дністровського межиріччя, на місці спалених укріплень Ломачинського городища-сховища

на рубежі IX – X ст. була споруджена князівська фортеця [889, с. 123].

При дослідженні гнізд поселень XII – першої половини XIII ст. видно, що їхні межі в цей час, у порівнянні з попереднім, не змінилися (рис. А.11). Змінилася лише структура й соціальна приналежність. Частина з них залишається у державному віданні (Ленківці, Перебиківці), а окремі переходять у стан залежних боярських, монастирських та міських (Грозинці, Чорнівка). При формуванні поселенської структури спостерігається поява поселень переважно на місцях розташування давніших пунктів. На деяких з них вдається простежити спадкоємність та безперервний розвиток з VIII по XII ст. включно (Бузовиця, Васловівці тощо). Частина поселень, хоч і є розташована на місці попередніх, але не пов'язана з ними генетично і є новим етнокультурним явищем (таблиця (А.9)) [348, с. 396]. Невеличкі скупчення поселень, частина яких становила початок майбутнього гнізда, концентруються у місцевостях з розвинутою гідрологічною сіткою, де річки створюють природні кордони між зазначеними поселенськими структурами. Це характерно як для центральних, так і для периферійних регіонів [362, с. 26; 678, с. 186-191; 981, с. 74].

Резюмуючи сказане раніше, слід наголосити, що на досліджуваній території у X – XIV ст. відомо близько 500 поселень. За топографічними умовами розташування вони відносяться до п'яти типів: надрічкового; мисового; поселення розташовані біля витоків ріки, струмка; на схилах циркоподібних впадин; поселення, які розміщувалися на плато далеко від води. При цьому найпоширенішим був прирічковий тип. Всі вони групувалися у гнізда, які становили сільську общину.

2.2. Городища, топографія, розміри, характеристика фортифікації

2.2.1. Класифікація городищ за топографічним місцезнаходженням

На території Сірето-Дністровського межиріччя відомо 32 городища кінця X – XIV ст. (рис. А.12). Стосовно зазначеного числа серед науковців є певні розходження. Так, С.В. Пивоваров нараховує лише 25 укріплених

поселень, не вказуючи при цьому їхню локалізацію [709, с. 70]. М.П. Кучера наводить дані про 31 городище [490, с. 205-210]. Але при цьому дослідник відносить до укріплених поселень рубежу X – XI ст. городища в Білій, Садгорі (ур. Червона Глина) та XII – першої половини XIII ст. Онут. Але на перших двох на майданчиках, укріплених оборонними спорудами, матеріали XI ст. археологічно не засвідчені. Вони виявлені на відкритих поселеннях, які розташовувалися неподалік [874, с. 11; 881, с. 185-186]. Що ж стосується Онута, то тут укріплення не виявлені, на що вказували дослідники [691, с. 91-99; 881, с. 181]. Тому, на наш погляд, визначення його як городища видається сумнівним. У той же час М.П. Кучера не згадує такі городища як Бабине, Горошівці, Дорошівці, Каплівка, Снячів. На нашу думку, запропоноване нами число 32 є вірогіднішим [256, с. 174-188].

На деяких з городищ були проведені розвідкові розкопки, але на більшості дослідження зводилися, в основному, до незначного шурфування й зйомок планів. Тому археологічна класифікація їх надзвичайно ускладнена. Для визначення конструкції оборонних споруд на деяких городищах проводилися розкопки валів, окремих об'єктів на укріплених майданчиках (Ленківці на Пруті, Горішні Шерівці, Молодія), лише одне з них – Чорнівське – розкопане повністю.

Планування городищ досліджуваних теренів майже не відрізняється від розміщення на місцевості подібних пам'яток інших областей давньої Русі X – IV ст. [756, с. 22, 23]. У стратегічному відношенні всі городища розташовані дуже вигідно, на високих мисах, в районі численних балок та ярів. Завдяки такому географічному положенню, вони являли собою важкодоступні оборонні укріплення (рис. А.13).

Зовнішній вигляд городищ часто залежить від природно-географічного та суспільно-історичного чинників. Тобто від топографічних умов розміщення на місцевості та впливу на їхнє планування тактичних прийомів ведення бойових дій у різні хронологічні періоди, місцевих традицій тощо. Тому при класифікації городищ необхідно відрізняти ті особливості рельєфу,

які впливали на форму укріпленого майданчика і, одночасно, використовувалися для його захисту.

П. О. Раппопорт у своїй класифікації за вказаними параметрами виділив лише два типи городищ: острівні та мисові [757, с. 67]. Деякі археологи виділяють серед городищ мисові, острівні, круглі і складні [154, с. 135]. М. П. Кучера за топографічним положенням розділив городища на шість типів: розташовані на останці (пагорбі), мисові, краю природної перешкоди, гряді, підвищенні, рівній місцевості [490, с. 13].

Стосовно досліджуваної території, то розміщені на ній городища можна розділити на:

а) мисові, обмежені природними перешкодами з двох чи трьох сторін. Їхня форма повторює обриси мису, який вони займають. До таких городищ можна віднести укріплені пункти X – XI ст. у Рухотині, XII-XIV ст. у Непоротовому, Нагорянах, Кулішівці тощо (рис. А.14, А, Б, В; А.15; А.17, А, Б, В; А.18, А, Г, Д, Е; А.19, А, В) [853, с. 164-166; 863, с. 70, 153, 162; 874, с. 157; 881, с. 140, 148, 161-162];

б) розташовані на гряді. Тут природні перешкоди обмежують городище з двох боків, а форма лише частково залежить від конфігурації місцевості (у більшості випадків вона чотирикутна, трапецієподібна). До таких городищ можна віднести укріплені пункти X – XI ст. в Коростуватій, XII – XIII ст. в Чорнівці, Пригородку, Недобоївцях (рис. А.14, Е; А.16; А.17, Г, Д; А.18, Б, Ж) [881, с. 114, 180, 182; 889, с. 154, 170; 254, с. 11];

в) на краю природної перешкоди – обмежені лише з одного боку. Їхня форма так само, як і в попередніх, залежить від конфігурації місцевості (в основному, вони напівкруглі). Серед городищ Сірето-Дністровського межиріччя це – Дарабани (ур. Щовб), Ломачинці (рис. А.14, Д, Є; А.20) [863, с. 79; 867, с. 190; 869, с. 104];

г) городища, які розташовані на рівній місцевості. Їх не обмежують природні перешкоди, а форма, зазвичай, округла чи овальна. Інколи форма може залежати від природних контурів місцевості. Як правило, такі

городища розташовуються на низинах та в долинах річок. До таких належить городище Ленківці на Пруті (рис. А.17, В) [851, с. 250-257; 515, с. 112].

Статистика і картографування городищ регіону майже повністю співпадає з картиною топографічних умов розміщення городищ на всій території Русі [155, с. 40; 434, с. 1-10].

Мисові городища були поширені на території Галицької Русі й відомі в Городниці, Рокитному, Малих Грибовичах [763, с. 115-129; 747, с. 105]. На решті території давньої Русі поширені, в основному, городища круглого типу [757, с. 202].

За формально-типологічною класифікацією, тобто за взаємозв'язком планової структури оборонних споруд і топографічними умовами їхнього розташування, всі городища досліджуваної території можна розподілити на прості і складні. Більшість з них складають прості, обгороджені однією лінією і лише в'їзди мали додаткові укріплення (таблиця (А.10)).

Складні могли бути із суміжним розміщенням фортифікацій, коли укріплені частини розташовувалися одна біля одної в ряд та суміщеним розташуванням укріплень, при якому одне охоплюється іншим (таблиця (А.11)) [490, с. 19]. До складних городищ зі суміжним розташуванням укріплень належать городища Горішні Шерівці, Карапчів (рис. А.18, Г, Е, Ж, З). Прикладом складного городища зі суміщеними укріпленими частинами є Ленківці на Пруті (рис. А.18, В).

У плануванні городищ важливою деталлю є структура оборонних ліній. Вона буває розчленованою, коли ряди укріплень не прилягають один до одного й утворюють міжвалля, чи суцільною, коли між рядами немає проміжків. Частіше зустрічається розчленований варіант розміщення укріплень. При цьому використовувався прийом поєднання кількох ліній валів і ровів, коли вони були розташовані так, що між ними утворювалися горизонтальні майданчики різної ширини. Остання коливається від 25 до 350 м. До городищ цього варіанту можна віднести укріплення Коростуватої, Кулішівки, Зеленої Липи (рис. А.17, А, В; А.18, З; А.19, А, В). Аналогічні

конструктивні особливості відомі в містах Болохівської землі та на Волині [757, с. 134; 502, с. 14-19]. Як стверджує П. О. Раппопорт, такі конструкції почали використовуватися у військовому зодчестві з X – XI ст., але найбільш масове їх використання припадає на XII – першу половину XIII ст. [757, с. 134].

Прикладом городищ із суцільною структурою оборонних ліній, коли лінії валів та ровів розміщені впритул одна до одної, можуть бути Чорнівське, Карапчівське, Горішньошерівцецьке городища (рис. А.17, Г; А.18, Г, Ж). Аналогічна картина простежена в давньому Галичі [757, с. 133].

При археологічній класифікації городищ важливими показниками є умови топографічного місцеположення та планувальна структура оборонних споруд. За цими ознаками городища X – XIV ст. Сірето-Дністровського межиріччя можна розділити на кілька типів: прості городища типу 1 – невеликі мисові городища. Вони розташовані на берегах річок, підносяться над їхньою заплавою. Більшість з них не виступає за лінію краю плато, а обмежена з боків балками чи струмками, які впадають у заплаву ріки (рис. А.14, Б, В, Г, Є; А.17, А, Б; А.19, А, Б). Мінімальна висота схилів мисових городищ становить 4-5 м [490, с. 28].

На всіх мисових городищах, не поруйнованих пізнішими напластуваннями, збереглися оборонні споруди – вал та рів, які, в основному, повторюють особливості рельєфу місцевості і розташовуються з напільного боку. До таких городищ можна віднести укріплені поселення у Василеві (Хом), Каплівці, Дарабанах (ур. Щовб) тощо.

Незначна частина городищ може мати з напільного боку також багаторядну суцільну або розчленовану оборонну лінію. Із загальної кількості мисових городищ 23,8% мають багаторядну оборонну лінію (таблиця (А.11)). При цьому укріплення можуть розміщуватися як по всьому периметру площі городищ, так і з найбільш вразливих сторін (Непоротове (ур. Галиця), Кулішівка тощо) (рис. А.14, В; А.17, А; А.19, А). Зазвичай вал на краю обриву, у порівнянні з валом з напільного боку, має незначні розміри.

Зустрічаються пам'ятки, коли значний за розмірами вал або рів проходять по всьому периметру як з напільного боку, так і понад краєм. Форма більшості мисових городищ не є визначеною, а відповідає конфігурації краю мисів.

Проте зустрічаються городища, які мають овальну або округлу форму. Такі городища займають короткі, недостатньо виразні миси з досить широким напільним боком, які в плані мають вигляд прямого кута, обмежені із суміжних боків природними перешкодами і ніколи не виступають за лінію краю плато. Оборонні споруди цих городищ частково повторюють захисні властивості рельєфу місцевості. Як правило, їхні оборонні лінії мають правильну геометричну форму: коло, півколо, прямокутник тощо (Недобоївці, Василів (ур. Замчище), Рухотин) (рис. А.14, Г; А.17, Д, Є). З 14 мисових городищ правильну геометричну форму у вигляді овалу мають 7 городищ, 3 – трикутну і 4 – невизначену. Подібні городища X – XIV ст. широко представлені на теренах Давньоруської держави [86; 85; 383, с. 41-50; 487, с. 72-81].

До типу 2 відносяться прості городища, розташовані на видовженому мисі, кінець якого відмежовано валами від вузького продовження. Городища на гряді з двох протилежних напільних боків захищені кількома оборонними лініями, які частково повторюють захисні властивості рельєфу місцевості. Як правило, їхні оборонні лінії мають правильну геометричну форму: коло, півколо, прямокутник тощо. До таких городищ можна віднести Чорнівку, Зелену Липу, Горошівці, (рис. А.14, Е; А.17, В, Г). Аналогічні городища відомі й на інших руських землях [84; 87; 489, с. 67-79].

До типу 3 належать городища, розташовані на краю плато, переважно високих, із стрімкими схилами. Більшість з них має напівкруглу форму, інколи округлу. До таких городищ можна віднести Ломачинці, Дарабани (ур. Замчище) (рис. А.14, А, Д). На краю природної перешкоди досліджені городища й на інших територіях, зокрема, Жовнині II, Калениках, Феськівці тощо [87, с. 4; 357; 485, с. 21-31].

Складні городища. Серед складних городищ слід, насамперед,

відзначити укріплені поселення із суміжним розташуванням укріплених частин, які, як правило, займають природно відокремлену ділянку місцевості. В більшості це городища, розташовані на мисах або гряді, які розчленовані на кілька укріплених майданчиків поперечними багаторядними суцільними або розчленованими оборонними лініями. Це городища типу 4. До складних городищ такого типу можна віднести укріплені поселення в Коростуватій, Васловівцях, Нагорянах, (рис. А.18). Городища подібної конструкції широко представлені серед давньоруських старожитностей України і суміжних регіонів [87; 487, с. 72-82; 757, с. 64].

Тип 5 – складні городища із суміщеним плануванням оборонних споруд. Такі городища розташовані, як правило, на рівній місцевості, для якої характерні мінімальні відхилення від ідеальної рівнини. Ці городища мають оборонні лінії правильної геометричної форми, незалежної від особливостей рельєфу місцевості. Причому, оборонна лінія зовнішнього ряду не з'єднується з оборонною лінією внутрішнього ряду, а концентрично обходить її навколо. До такого типу відноситься городище Ленківці на Пруті з оборонними спорудами овальної форми (рис. А.18, В).

Подібні складні городища правильної геометричної форми відомі на багатьох давньоруських землях [92; 1025; 1106, с. 493-494].

Із врахованих у класифікації городищ, частка поселень 1 типу становить 46% (13). На чотири інші, відповідно, припадає 13,3% (4), 10% (2), 26,6% (8), 3,3% (1). Ці цифри цілком збігаються з висновками, до яких прийшов А. В. Куза, досліджуючи городища на теренах Давньоруської держави [155, с. 40].

Аналогічно, серед простих городищ досліджуваної території 13 розташовані на мисах, що становить 61,9%, 5 – на гряді, відповідно, 23,8%, на краю майданчика 3 – 14,2%. Серед складних найбільше городищ розташовано на гряді 8, що становить 80%, по одному на мису і рівній місцевості (10% кожний) (таблиця (А.12)). Подібне розташування простих і складних городищ простежене науковцями і на інших територіях

Давньоруської держави, зокрема, у Прикарпатті, Поліссі, Середньому Подніпров'ї тощо. Тут, на мисах, розміщено 51,6% усіх городищ [362, с. 20].

Проте, у топографічному розташуванні городища Сіreto-Дністровського межиріччя мають певні локальні особливості. Через природні особливості місцевості тут є в достатній кількості мисів, особливо в Дністровському каньйоні. Тому на досліджуваній території переважають мисові городища.

Як видно з таблиць (А.10), (А.11), на теренах Сіreto-Дністровського межиріччя зустрічаються прості і складні городища з багаторядною системою оборонних ліній – як суцільною, так і розчленованою. Усього на теренах краю нараховується 21 просте і 10 складних городищ давньоруського часу з багаторядними оборонними лініями, що, відповідно, становить 67,7% і 32,2%. З них суцільне планування мають 3 простих і 2 складних городища, що становить, відповідно, 10,3% та 6,8%. Розчленоване розташування оборонних ліній мають 5 простих і 8 складних городищ (17,2%, 24,1%). Оборонні лінії складного городища в Горішніх Шерівцях поєднували в собі розчленовану та суцільну структуру оборонних ліній (3,4%). Решта 55,3% припадає на однорядні оборонні лінії. Отже, багаторядні лінії зустрічаються частіше на складних городищах, ніж на простих, майже у два рази. На складних городищах, крім того, значно більшу питому вагу займають розчленовані оборонні лінії, що характерно, власне, для Сіreto-Дністровського межиріччя. Для інших слов'яно-руських територій, наприклад, межиріччя Случа та Південного Бугу, притаманні як суцільні, так і розчленовані, а для Правобережжя, Середнього Подніпров'я та Лівобережжя – суцільні багаторядні лінії [490, с. 48].

2.2.2. Будова оборонних споруд городищ

Будівництву оборонних споруд на Русі приділялася значна увага. Це пояснюється тим, що воєнні дії в епоху середньовіччя проходили майже безперервно.

Основним компонентом штучних укріплень городищ були вали, з додатковими конструкціями або без них у земляному насипу. У військово-оборонному зодчестві вали почали використовуватися на рубежі X – XI ст. До того на слов'янських городищах стіни у вигляді частоколу або каркасно-стовпової конструкції зводилися на поверхні землі без використання валів-платформ, що підтверджується археологічними даними з розкопок общинних центрів [889, с. 30]. Починаючи з рубежу X – XI ст., феодальні центри споруджувалися зовсім за іншими організаційними принципами, а тому змінилася і сама система зведення оборонних споруд. Тепер головну роль у них почали відігравати потужні земляні вали-платформи, на вершині котрих були, як правило, суцільні ряди дерев'яних зрубів (рис. А.21).

Вали, які служили платформами для оборонних зрубів, в основному, зміцнювалися додатковими конструкціями. У Ленківцях насип валу ззовні стримувала від розповзання дерев'яна огорожа висотою близько 1 м, складена з горизонтально покладених деревин, закріплених стояками (рис. А.22, А) [881, с. 71]. Подібна конструкція досліджена на Крилосьькому городищі, де вал був зміцнений дерев'яною стіною з горизонтально покладених колод [168, с. 14].

У Ломачинцях на найважливіших ділянках головної оборонної лінії вали скріплювалися стінами висотою близько 1 м, шириною 1,6 м, складеними з великих кам'яних плит без зв'язуючого матеріалу (рис. А.22, Б) [881, с. 83]. Подібні конструкції широко використовувалися слов'янами на досліджуваній території у більш ранній період IX – X ст. Відомі вони, наприклад, на городищі у Ревному й на інших городищах Південно-Західної Русі [874, с. 69; 757, с. 132; 648, с. 167]. Кам'яна крєпіда захищала вал від розповзання і забезпечувала незмінність його форм. Завдяки їм передні схили валу можна було зводити більш стрімкими. Досить їх було змочити водою і вони ставали майже недоступними для тих, хто нападав. М. П. Кучера у своїй монографії “Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем”, очевидно, помилково називає крєпиду Ломачинського

городища кам'яним облицюванням зовнішнього схилу валу [490, с. 76]. Така конструкція є у верхньому шарі схилу валу і, як правило, складається з одного шару припасованих одна до одної плит, а не у вигляді невеликої кам'яної стіни, як це було у Ломачинцях. Аналогічна кам'яна крепіда шириною 2 м досліджена у валі головної укріпленої лінії Коростуватського городища X – XI ст. [881, с. 172].

Інколи для зміцнення новоспоруджених валів використовували залишки більш ранніх укріплень. Так, у Ломачинцях, на городищі в ур. Галиця, у VIII – X ст. було побудовано городище-сховище. Основу його головної укріпленої лінії складала стіна каркасно-стовпової конструкції. На рубежі IX – X ст. ці стіни були спалені, а залишки висотою до 1 м перекриті валом нової фортеці X – XII ст. Такі стіни могли додатково стримувати вал від розповзання (рис. А.22, Б) [121, с. 5; 874, с. 64; 881, с. 82-83; 889, с. 32].

В основі схилів валів, звернених до фронту, на краю рову могли влаштовуватися горизонтальні майданчики-берми, які стримували зсування схилів. У Ленківцях на Пруті берма була більша 1 м (рис. А.22, А), а у Дарабанах-Щовбі вона сягала 0,6 м [115, с. 8; 119, с. 2; 757, с. 132]. 1,6 м мала берма перед валом головної оборонної лінії в Ломачинцях (рис. А.22, Б) [121, с. 5]. На городищі Гринчук берма шириною 1 м захищалася від зсуву шаром річкової гальки [651, с. 86]. Аналогічні споруди відомі у валах стародавнього Галича, Вишгорода, Києва тощо [756, с. 113].

На досліджуваних теренах, як вже відзначалося, відомі земляні вали, які не відігравали важливої ролі в обороні. На Кулішівському городищі-святилищі вали мали невелику висоту – 0,5-0,9 м при значній ширині у 6-8,5 м. На їх пласкій вершині були майданчики-вівтарі шириною 1,2 і 3,2 м. Від останніх збереглися кам'яні плити зі слідами вогню, шар пропаленої глини, вугілля, кальциновані кістки й уламки глиняного посуду (рис. А.22, Д; А.23) [882, с. 164-165].

У літературі існує думка, що значна частина валів давньоруських городищ споруджена лише із землі без будь-яких дерев'яних конструкцій

[756, с. 69; 757, с. 114]. Такі вали були складовою частиною додаткових укріплених ліній. Вони насипалися із суглинку жовтого кольору, вийнятого під час риття рову головної укріпленої лінії. Всередині їх не виявлено дерев'яних конструкцій (Чорнівка, Молодія) (рис. А.24) [251, с. 213-225]. У Перебиківцях при спорудженні валів головної та допоміжної укріплених ліній використовувалася земля і камені, витягнуті з рову. У цьому випадку каміння мимоволі виконувало функцію внутрішнього каркасу валу [123, с. 3].

Інколи вали додаткових оборонних ліній могли зміцнюватися кам'яним панцирем, як це простежено в Чорнівці, Рухотині. Тут поверхня валу була покрита кам'яними плитами, що щільно лежали одна біля одної (рис. А.25). Додаткових укріплень на валу простежити не вдалось [881, с. 184]. Аналогічна конструкція оборонних споруд досліджена у Воїщині, на Райковецькому городищі, Гринчуку та інших [322, с. 26; 757, с. 132; 651, с. 86].

Дослідження валів на теренах Сіreto-Дністровського межиріччя приводить до висновку, що немає суттєвої різниці в обладнанні подібних споруд в інших районах давньої Русі. Як розміри, так і форма валів досліджуваної території збігаються з тим, що відомо про дані оборонні конструкції на Волині, Київщині [757, с. 131].

У другій половині XIII – XIV ст. конструкції головних укріплених ліній дещо ускладнюються. У валах деяких городищ починають використовувати додаткові конструкції – “городні”, чого не було на городищах Сіreto-Дністровського межиріччя у XII – першій половині XIII ст. На городищі Зелена Липа основу головної укріпленої лінії складали два ряди з'єднаних між собою зрубів. Перший, зовнішній ряд, шириною 1,4 м було забито утрамбованою глиною [881, с. 87]. Аналогічні конструкції відомі на Райковецькому городищі, у Воїні, Витачеві тощо [357, с. 24; 359, с. 6; 485, с. 21-31].

На підставі розкопок видно, що на досліджуваній території у XII – першій половині XIII ст. для спорудження укріплень використовувалися

дерев'яно-земляні конструкції, а в другій половині XIII – XIV ст. інколи починають використовувати кам'яну кладку. Дерев'яні кліті розташовувалися з внутрішньої сторони валів, утримуючи їх від розповзання у бік укріпленого майданчика городища (рис. А.26).

Основу всіх конструкцій головних укріплених ліній городищ регіону X – XIV ст. складали дерев'яні пустотілі зруби, що стояли в суцільному ряду. Всі зруби збудовані способом рубки в “обло” з дубових колод, діаметром приблизно 0,2 м. Використання дуба як основного будівельного матеріалу засвідчене практично на всіх досліджених давньоруських городищах. Лише у поодиноких випадках в розвалах дубових клітей знаходили залишки інших порід дерева [490, с. 62].

За своїм плануванням зрубні конструкції можна поділити на два різновиди. До першого відноситься конструкція, що складається з окремих зрубів, розташованих один біля одного і не з'єднаних між собою, як це досліджено в Ленківцях на Пруті. Рештки торців зрубів тут були простежені у валу на висоті 1,8 м [115, с. 7]. Подібні конструкції широко представлені у військово-оборонному зодчестві давньої Русі й відомі на багатьох археологічних пам'ятках [485, с. 21-31].

Для другого різновиду характерна конструкція зі взаємопов'язаних зрубів. При цьому кінці поперечних деревин виступали за лінію поздовжніх стін на 0,2-0,6 м. Дерев'яні колоди останніх з'єднувалися між собою в довжину шляхом врубів їх “у нахлист” у поперечні стіни конструкції. Як простежено, пази і вирубка “чашки” вибрані з верхньої сторони колоди, що являє собою характерну рису давньоруських дерев'яних споруд (рис. А.28) [957, с. 48]. Така конструкція широко представлена в Сірето-Дністровському межиріччі і відома, наприклад, на городищах X – XI ст. у Коростуватій, XII – XIII ст. у Ломачинцях, Непоротовому (ур. Галиця, Щовб) та городищі другої половини XIII – XIV ст. у Зеленій Липі [881, с. 82-84; 914, с. 413]. Поздовжні стіни зрубів по периметру поділено поперечними стінами на окремі кліті або камери. В основному, вони прямокутної форми, розмірами 2-

3x3-5 м (рис. А.29, Б, В, Г).

Зустрічаються кліті трапецієподібної форми, що пов'язане з поворотом оборонної стіни, як це простежено на Чорнівському городищі (рис. А.29, А) [281, с. 24, рис. 12]. Тут, зі східної, західної та південної сторін, де городище заокруглюється, зруби оборонних ліній мають менші розміри ніж попередні – в середньому 3,6x2,7 м. Аналогічні форми виявлені під час досліджень у Судовій Вишні, Старій Ушиці, Губині [488, с. 92; 502, с. 21-22; 1008, с. 109]. Завдяки відносно добрій збереженості нижніх частин стін клітей на досліджуваних городищах вдалося реконструювати не тільки будову окремих зрубів, але й планування головних укріплених ліній загалом (рис. А.30, А.31).

Інколи майданчики городищ на мисах не були знівельовані. Тому, щоб горизонтально вирівняти за ступенем підйому майданчики городищ, низ клітей піднімався в середньому на 0,2 м, що добре прослідковується на Чорнівському городищі за уступами в материку на місці поперечних стін зрубів 5-10, 22-26 [254, с. 24]. У приміщеннях окремих клітей у Чорнівці та Ломачинцях виявлені залишки глиняної обмазки з відбитками круглого дерева та слідами побілки. Очевидно, стіни зовні і зсередини були обмащені нею як протипожежний засіб і, напевно, для утеплення приміщень. Така система відома на давньокиївському Подолі, городищах у Церковищі, Слободці та ін. [322, с. 29; 802, с. 109; 806, с. 63]. Долівки більшості клітей городищ Сірето-Дністровського межиріччя вимащені жовтою глиною. Такий конструктивний елемент характерний для давньоруських пам'яток X – XIII ст. [1000, с. 64; 1008, с. 109]. Інколи поперечні стіни мали короткі додаткові стіни (на кшталт контрфорсів), які зміцнювали стіну, що прилягала до насипу валу (Ленківці на Пруті) [858, с. 100].

Виявлені у багатьох випадках рештки дерев'яних перекриттів дозволяють говорити про наявність у клітях стелі, зробленої з обаполів, покладених у поздовжньому і поперечному напрямках. Поверх стелі насипався шар глини. Якщо на накатнику зрубу відсутні кам'яні доріжки (бойовий хід для воїнів), тоді укріплена лінія мала лише один ярус бою, як це

було досліджено на боковому майданчику Молодіївського городища [881, с. 103].

Пласке перекриття зрубів могло використовуватися і як бойовий хід для захисників фортець. Зверху земля покривалася кам'яними плитами невеликих розмірів, що може засвідчити регулярне використання такого ходу, як це досліджено в Чорнівці, Карапчеві, Дарабанах-Щовбі тощо (рис. А32) [281, с. 24; 115, с. 11; 881, с. 116]. Такий конструктивний елемент головних укріплених ліній відомий у Воїні, Колодяжині та ін. [357, с. 26-35; 1000, с. 60].

Облаштування бойового ходу на вершинах оборонних валів та перекритті житлово-господарських зрубів зумовлювалося військовою необхідністю. Оскільки військові гарнізони фортець були нечисленними, то важливою умовою їх ефективної оборони було забезпечення воїнам можливості швидкого переміщення в різні частини оборонних ліній. Тому для зручності ширину майданчиків збільшували за рахунок використання покритого землею накатника житлово-господарських зрубів. Для пересування воїнів за будь-якої погоди ці доріжки покривали кам'яними плитами невеликих розмірів [881, с. 70].

Використання клітей як приміщень залежало від характеру укріпленого пункту, на якому вони були. На окремих пам'ятках у клітях влаштовувалися помешкання, частіше в них облаштовувалися господарські приміщення, але переважна більшість клітей використовувалася лише тимчасово, виконуючи функції резервних приміщень на випадок воєнних дій.

Як правило, усі кліті головної укріпленої лінії городищ були збудовані за єдиним, раніше наміченим планом. Найімовірніше, вони могли використовуватися як бойові камери, з яких вели стрільбу по ворогу. Значно більша частина клітей використовувалася населенням, що проживало тут, для різних господарських потреб, головним чином, як комори та підсобні приміщення. У Чорнівці у більшості клітей скупчення обгорілого зерна лежали прямо на долівці, в горщику або лубковому кошику (рис. А.33) [243,

с. 21-29]. Тут також виявлено знаряддя промислів та сільськогосподарського виробництва, що може говорити про господарське використання зрубів (рис. А.34). Як бойові камери воїнів вони, очевидно, використовувалися під час нападу противника. Наявність на майданчику городища клітей, призначених для використання як господарських приміщень, свідчить про те, що оборонна лінія городищ будувалася одночасно, за наперед наміченим планом, і що тут постійно мешкав військовий гарнізон. Така система була відома на Русі і в Х ст., наприклад, у Судовій Вишні [762, с. 119]. Подібне використання зрубів простежено в Прибалтиці, на городищі Х – XI ст. Асота [987, с. 78, 81]. На Колодяжинському та Райковецькому городищах, у клітках, де не було печей, були різні припаси, господарський реманент та побутові речі [1000, с. 60; 322, с. 56].

Приміщення зрубів могли використовувати і як житла. У Чорнівці, Дарабанах, Ленківцях на Пруті у клітках головної оборонної лінії городищ виявлено шматки зруйнованих черенів глинобитних печей, вогнищ, кухонні залишки [881, с. 84, 114, 116]. На Чорнівському городищі XII – першої половини XIII ст. та Карапчівському городищі другої половини XIII – XIV ст. знайдено залишки вогнищ (рис. А.35, А). Вони розташовувалися у центрі споруд і являли собою черинь товщиною 0,2 м, діаметром 1 м [254, с. 26, 38; 881, с. 94]. Подібні вогнища посередині оборонних клітей виявлено на Староушицькому городищі [488, с. 78-79]. Очевидно, такі вогнища слугували для тимчасових потреб незначної кількості військових людей, які не були постійними мешканцями укріплення, але, разом з тим, неодноразово його відвідували.

Печі відкрито у двох клітках городищ у Дарабанах, Василеві, Непоротово (рис. А.35, В; А.36) [123, с. 2; 867, с. 189; 881, с. 116; 890, с. 5; 913, с. 393; 914, с. 413]. Подібні печі відомі в оборонних клітках городищ Городецьке I, Колодяжин, Райки тощо [161, с. 281-284; 168, с. 15; 230, с. 202; 323, с. 126-130].

Інколи до складу житлово-господарських зрубів могли входити

господарські ями-погреби, які свідчать про житлове використання цих приміщень. Вони виявлені у Ломачинцях, Ленківцях на Пруті (рис. А.35, Б) [121, с. 5; 881, с. 74, 84]. Подібні ями господарського призначення досліджено в зрубках городища Гринчук, літописному Губині [230, с. 202-203; 651, с. 83].

Зверху на валах могли споруджувати захисну стіну з дерева. Крім захисту від стріл, а з кінця XII – початку XIII ст. і від каменеметів, стіна на валу одночасно була бойовим ярусом, пристосованим для відбиття ворожого нападу. Так, Колодяжин з площею 1,5 га і незначним гарнізоном протистояв натиску основних сил Батия та силі ударів його 12 металевих машин [6, с. 786]. Стіна в наземній частині мала аналогічну конструкцію, як і у валу: зрубну або стовпову.

Система розміщення зрубів головної оборонної лінії була різноманітною. Вони могли розміщуватися на вершині валів, як це було в Ленківцях, Ломачинцях, Горішніх Шерівцях (рис. А.30, А, Б). При цьому стіни не підсипалися зовні укосами. Зруби на валах-платформах розміщувалися в один ряд. Також зруби головної укріпленої лінії могли стояти на краю укріпленого майданчика, який не зміцнювали вали.

Вали головної укріпленої лінії з внутрішнього боку могли підтримуватися зрубками. Щоб збільшити ширину майданчиків валів, перекриття житлово-господарських зрубів використовували як бойовий хід з кам'яними доріжками. Його, як правило, прикривали зовні дерев'яним бруствером, який називався заборолом. Він міг бути зроблений як продовження дерев'яної зрубної стіни. Зверху заборола прикривали дахом. В такому разі доріжку з каміння влаштовували на накатнику житлово-господарських зрубів, як це було в Ломачинцях, Ленківцях на Пруті. Цей елемент широко використовувався у військово-оборонному зодчестві Русі. Не раз заборола згадуються в літописах: "...идишоу же камению со забраль яко дождоу силноу...", "Константин же стоя на заборолех а стрелами не дадушим выникнути из заборол" та ін. [6, с. 755, 852].

Зруби могли додатково зміцнюватися також вертикально вкопаними стовпами-стояками, як це було в Ленківцях на Пруті [869, с. 100-106; 881, с. 69]. У такий спосіб кріпились оборонні лінії інших давньоруських городищ [233, с. 33-35; 357, с. 33-34, рис. 12; 763, с. 125].

Дещо складнішу конструкцію оборонних дерев'яних споруд на вершині валу головної укріпленої лінії простежено на городищі другої половини XIII – XIV ст. в Зеленій Липі. Тут на вершині валу виявлено рештки заборол у вигляді жовтої глини, вугілля, обгорілих гілок лози і шматків обмазки з відбитками сплетіння та дерева. Виявлені рештки дозволяють припустити, що в утрамбовану глину, яка заповнювала кліті, були забиті стовпчики, котрі утворювали два поздовжніх ряди на відстані 1 м один від одного. Кожний ряд обплітався лозою, а проміжок засипався глиною [881, с. 88]. Такі заборол є новим явищем у розвитку давньоруського оборонного зодчества. Введення їх, очевидно, пов'язане з появою ранньої вогнепальної зброї. Стіни з лози були гнучкішими і краще витримували удари кам'яних ядер. Стіни подібної конструкції досліджено на Кам'яному городищі в Придніпров'ї [832, с. 163].

Відоме також розміщення пустотілих зрубів на краю укріпленого майданчика (Чорнівка, Дарабани, Ленківці на Дністрі) (рис. А.22, Г, Д; А.30, В,Г; А.37). Аналогії знаходимо на хут. Половецькому, Молодії, Теробовлі та ін. [881, с. 102; 893, с. 125].

У цьому випадку їхні стіни були прикриті укосами. Останні являли собою ґрунтову підсіпку оборонних стін, яка суттєво підвищувала стійкість дерев'яних стін, а також, очевидно, виконувала протипожежну функцію і перешкоджала проломам у стіні. Укоси виявлені майже на всіх городищах досліджуваного регіону (рис. А.38). Щоб зберегти відповідну крутизну, інколи укоси, як це було в Горошівцях та літописному Василеві, зміцнював панцир, що складався з кам'яних плит, поставлених одна на одну [889, с. 154].

У військово-оборонному зодчестві досліджуваної території при

спорудженні головної оборонної лінії використовували також дерево-земляні укріплення стовпової конструкції. Такі стіни були на невеликих валах, в яких вони становили конструктивну основу насипу. Фактично, це були наземні стіни, присипані зовні валом [490, с. 81]. На городищах Дарабани, Василів (ур. Хом) під валом, відкрито залишки частоколу з двох рядів дубових стовпів поставлених впритул один до одного. Зовні на цю стіну спирався насип валу, а зсередини до неї був прибудований один ряд дерев'яних приміщень-клітей у вигляді тристінних зрубів (рис. А.30, В; А.35, В) [881, с. 116, 148; 867, с. 187-190; 119, с. 2]. Стовпові конструкції стін головної укріпленої лінії на теренах давньої Русі і, зокрема, досліджуваного регіону, були характерні, в основному, для більш раннього періоду VIII – X ст. Тут вони досліджені на городищі Грозинці [874, с. 78; 872, с. 88; 574, с. 23]. Як виняток, вони використовувалися і в XII – першій половині XIII ст. Стіни стовпової конструкції поступалися потужністю перед зрубними стінами, були менш довговічними, не дозволяли зводити стіни на значну висоту. Єдина перевага цих стін була в тому, що вони не потребували значної затрати будівельних матеріалів і можна було відносно швидко споруджувати укріплення, що було важливо в умовах постійних війн і пожеж.

Рови теж часто використовувалися в оборонному зодстві слов'янського населення Сіreto-Дністровського межиріччя. Цей елемент оборонних конструкцій неодноразово згадується в писемних джерелах як “гребля”, “гробля”. В Овручі: “...бьяше через гроблю мост ко вратом градным”, тобто через рів [6, с. 74]. Найважливішу роль відігравали рови, які прикривали мисові городища з напільного боку чи периметр укріплених майданів городищ, розташованих на рівній місцевості або підвищеннях (рис. А.39).

Основною перешкодою у ровах були їхні стрімкі схили. Рови з часом сильно запливли ґрунтом і сучасна їх глибина становить, в середньому, 1,5-2,5 м. У профілі вони симетрично трикутної форми з крутими стінками відносно горизонту, дно округлене (рис. А.40). Таке дно в ровах зустрічається у Києві,

Вишгороді, Деревичі тощо [757, с. 118; 1000, с. 60; 488, с. 87]. Але на Русі, в основному, використовували рови з гострокутним дном. Глибина ровів неоднакова. Найбільш потужні вони з боку поля, де їхня глибина сягає 3-6 м, ширина у верхній частині – 6-12 м, внизу – 1 м. Крутизна схилів дорівнювала 35-46°. В основному, рови були сухими, а на їхніх внутрішніх схилах інколи могли розміщуватися додаткові дерев'яні укріплення, наприклад, у вигляді частоколу (Ленківці на Пруті, Чорнівка) (рис. А.40, В) [281, с. 55]. Така система укріплень відома у військовому зодчестві давньої Русі, а також використовувалася на території західних слов'ян [757, с. 134; 1042, с. 114, 119]. Стіни частоколу намагалися поставити під ухилом в 50-60°, як це було в Галичі або 70° – Сутейську, відносно горизонту [757, с. 112, 135]. Вони згадуються у писемних джерелах як “тин”. Монголи, підійшовши до м. Торжок, “и отступиша Торжек ... и отыниша тыномъ вси” [6, с. 456; 12, с. 234].

Інколи через рів до валу йшла перемичка. Так, у Чорнівці через рів до валу, який прикривав майданчик з вежею перед в'їздом на городище, була перемичка шириною 3 м (рис. А.37) [281, с. 55]. Це говорить про те, що на валу не було додаткових штучних укріплень. Аналогічні перемички для проходу по валу відомі у Волиці-Стубельській, Моравиці, Острожцю, [757, с. 153; 744, с. 119-128].

Коли ж городища розміщувалися в низинах, у ровах могла знаходитися вода. Наприклад, у Ленківцях на Пруті в систему оборони входили невеликі річки Хабалівка та Совиця, з'єднані між собою штучними дугоподібними ровами, та став розмірами 500x400 м, завдяки чому рівень води в оборонних ровах утримувався на глибині до 3 м [881, с. 70]. Оборонні укріплення, які захищалися розливом рік або штучними водоймищами, створеними за допомогою системи гребель, відомі у Галичі, Луцьку, Звенигородці та ін. [502, с. 19-20; 778, с. 153; 840, с. 32].

На деяких укріплених поселеннях через рови могли бути перекинуті дерев'яні мости, як це досліджено в Чорнівці [254, с. 40]. У літописах

згадуються мости починаючи з X ст. Очевидно, вони не були постійними. Їх будували з таким розрахунком, щоб легко можна було прибрати на випадок ворожого нападу. Для цього розбиралося його полотно або весь міст піднімався до укріплення. Бажаючи ускладнити прохід ворогу, захисники “отсекали” або “переметували” міст. У 1259 р. хан Куремса не здобув Луцьк, оскільки він “...хотяше мост прияти, гражданом же отсекиши мост” [6, с. 842]. Мости намагалися робити вузькими. Під час нападу монголо-татар на м. Судомир “...людьє же видивше татары на городе, устремишася побегнути до дитинца и не можаху уместитися во ворота, зане мост бяше узок воротом и подавишася сами, а друзи падаху с моста в ров” [6, с. 853]. Таким чином, можна припустити, що на деяких городищах через рів був перекинутий неширокий міст без підпірок, оскільки залишків їх тут не виявлено. Дерев’яні мости на в’їздах відомі у Києві, Овручі, Райках, у західних слов’ян [161, с. 181-201; 1042, с. 119].

Важливу роль у системі укріплень давньоруських городищ відводилося в’їздам, які закривалися воротами. У зв’язку з цим у писемних джерелах в’їзди завжди мають назву воріт. Як правило, останні робилися з дубових полотнищ, які кріпилися на стовпах-стояках [925, с. 279-281]. У літописах неодноразово відзначалася велика їх роль в обороні: “Татаре на городь устремишася побегнуте до дитинца и не можаху уместити во ворота...” [7, с. 74]. На місці в’їздів на городища збереглися розриви у валах. На мисових городищах вони були на перешийку, з боку поля, а на розміщених на останцях – з найбільш доступної сторони. Інколи для в’їзду, особливо на останцях, використовували терасу на схилі, яка у вигляді серпантину оточувала городище і піднімалася догори.

В’їзди на городища регіону добре досліджені на городищі-князівській фортеці X ст. у Ревному та на городищі-феодальному замку XII – першої половини XIII ст. у Чорнівці [254, с. 40-41; 881, с. 41]. В’їзд на останнє городище влаштовано з північно-західного боку. Оборонні зруби головної укріпленої лінії тут не складали суцільного ряду, а розривалися. Біля бокових

стінок клітей виявлені залишки стовпових ям, відстань між якими становила 2,2 м (рис. А.42). Над головними воротами в'їзду обох городищ була надворітна вежа, що теж є типовим елементом давньоруських фортець, який досить часто використовувався в оборонному зодчестві.

В'їзди на городища, як правило, проходили вузькими хребтоподібними підвищеннями та інколи також мали додаткові укріплення. Від майданчика Чорнівського городища в сторону річки спускається хребтоподібний схил, яким проходила дорога на городище довжиною 85 м (рис. А.43). Остання була досить вузькою й ускладнювала проїзд одночасно декільком вершинам, що було також важливо для оборони садиби [254, с. 40-41].

Дороги могли бути і в ровах, як це було у літописному Василеві. Тут вона проходила пласким дном широкого рову, який оточував укріплення замку-дитинця. Дорога йшла від річкового причалу до торговельного посаду і транспорт, що проходив по ній, перебував під контролем фортечних стін на значному відрізку [890, с. 5]. Подібна система в'їзду досліджена в Листвині [757, с. 150].

У другій половині XIII – XIV ст., для створення перехресного вогню в'їзди почали прикриватися системою прямо – і криволінійних валів та ровів. Так, в'їзд до Цецинської фортеці прикривали три лінії. Перша складалася з прямолінійного валу, на вершині якого стояли дерев'яні укріплення, і рову шириною 10 м, глибиною 4 м. Біля них розміщувалися вал і рів, які йшли навскіс хребту, що давало можливість вести перехресну стрільбу по ворогу [881, с. 98-99]. Аналогічна система прикриття в'їзду досліджена на Зеленолипському городищі [881, с. 89]. Така система захисту дороги відома в більш ранній період, наприклад, на Ревнянському городищі X ст. [881, с. 44, рис. 22].

У системі укріплень городищ X – першої половини XIII ст. зустрічаються вежі, які виконували дозорну й оборонну функції. Вони будувалися на валах, особливо там, де останні утворювали кути й виступи, та часто біля в'їзду. У давньоруських літописах башти з XII ст. згадуються під

назвою “столп” і “вежа”: “И подступиша к граду под вежами” [6, с. 271]. Відомо, що вежі в оборонному зодчестві почали відігравати важливу роль з кінця XIV ст., коли тактика ведення фронтальної стрільби вперед від фортечних стін поступилася тактиці фланкуючого обстрілу вздовж стін [490, с. 87]. Вежі могли входити як до складу укріплень оборонної лінії, так і стояти окремо, доповнюючи її. Крім того, при фронтальному обстрілі башти могли використовуватися для концентрації “вогню” на найнебезпечніших напрямках, зокрема, біля в’їздів та в місцях прихованого підходу до стін фортеці [490, с. 87].

Башти дозволяли посилювати захист в’їзду під час ворожого нападу. На Чорнівському та Зеленолипському городищах над воротами розміщувалися вежі [254, с. 38; 881, с. 89]. Аналогічні в’їзди досліджені у Воїні, Витачеві I, Галичі тощо [357, с. 26-35; 488, с. 95; 595, с. 92; 797, с. 7-15].

Вежі могли розташовуватися також перед в’їздами на окремих майданах. Серед останніх привертає увагу споруда з Чорнівської феодальної укріпленої садиби (рис. А.37; А.44) [254, с. 40]. Чорнівська башта дозволяла вести обстріл і була розрахована на самостійну оборону. Вона надійно прикривала в’їзд, оскільки виступала за межі головної укріпленої лінії на 9 м, захищала східну сторону городища, де був більш пологий ухил, ніж з інших сторін, і блокувала стрільбою дорогу, що вела до городища у випадку ворожого нападу. Аналогічна конструкція розміщення веж простежена на Райковецькому городищі, в Гродно тощо [322, с. 25; 754, с. 211].

У другій половині XIII – XIV ст. вежі входять до складу укріплень. Так, головна оборонна лінія городища в Зеленій Липі була прямолінійною, а на обох її кінцях розташовувалися вежі, висунуті за зовнішню лінію головної оборонної лінії на 0,6 м. Таким чином, з них могли вести фланкуючий обстріл стін [881, с. 88-89]. Такі конструкції відомі у військово-оборонному зодчестві регіону і в більш ранній період (IX – X ст.), коли до складу оборонної лінії входили вежі (Добринівці) [874, с. 74, рис. 32]. Башти з

підвалом відомі на городищі Чучин та Верхньому Замку в Чернігові тощо [331, с. 18; 359, с. 13; 651, с. 85].

Невеликі башти, у разі потреби, могли перебувати у лінії зрубних стін у будь-якому місці. Але простежити за археологічними даними відміни в будові верхньої частини зрубних укріплень практично неможливо [490, с. 87; 651, с. 85]. Крім оборонних функцій, вежі могли використовуватися і як сторожові. Для цього вони споруджувалися значно вищими за забудову укріплень городищ [778, с. 80-82].

На досліджуваних теренах відомі також вежі-донжони. На території феодалної садиби в с. Молодія виявлена вежа-донжон, стіни якої складені з тесаних деревин і зовні обмащені шаром глини товщиною 8 см. Цим вона подібна до вежі в Холмі, яка “создана же сама древом тесаным и убелена яко сыр” [6, с. 844]. Дерев’яним перекриттям вона була поділена на два яруси [881, с. 101-102]. Можливо, вежа-донжон розташовувалася в центрі фортеці у Зеленій Липі. Тут під час розкопок внутрішнього майданчика досліджено рештки дерев’яної споруди спорудженої на кам’яному насипу-платформі. Останній дозволяв захистити будівлю від сирості і збільшити висоту споруди. Залишки окремих колод у культурному шарі дозволили приблизно встановити контури окремих приміщень [881, с. 90]. Залишки дерев’яних веж-донжонів відкриті всередині укріплених площ городищ у Любечі та Вщижі, зі слідами побілки – на городищі Гринчук [797, с. 14-15].

У системі оборони городищ, особливо, коли ті розташовувалися в низинах і були більш вразливі для раптового нападу ворога, могли використовувати також сторожові кургани, розміщені на певній відстані від укріплень. На вишках останніх, у разі потреби, могли запалюватися сигнальні вогні. У с. Мамаївці, що за 4,5 км на захід від князівської фортеці Ленківці на Пруті, виявлено насипний курган, сучасна висота якого становить 1,5 м, діаметр 30 м [110, с. 5; 1032, с. 61]. Дослідник кургану Б. О. Тимощук вважає його залишками сигнальної вежі [848, с. 113]. Аналогічні сторожові пункти відомі й на інших давньоруських городищах.

Оскільки суттєвим тактичним елементом оборони городищ були вилазки, то, крім воріт, в окремих давньоруських укріпленнях були ще й додаткові виходи. У другій половині XIII – XIV ст. в обороні городищ інколи використовували патерни. Крім вилазок, вони використовувалися ще й для прихованого зв'язку з оточуючою територією. Такий підземний хід досліджено в стінці південного оборонного рову Карапчівського городища [881, с. 97]. Потаємні ворота відомі в давньоруському військово-оборонному зодчестві і в XII – першій половині XIII ст., наприклад, на Райковецькому городищі, в Чучині [322, с. 24; 359, с. 13].

Проблема постачання водою – одне з важливих завдань, які стояли перед зодчими. Наявність питної води на території самого укріплення значно посилювала його обороноздатність. Тому на городищах влаштовували колодязі. На тому ж Карапчівському городищі між двома масивними валами головної укріпленої лінії, на дні рову виявлено яму діаметром 10 м, куди, на думку Б.О. Тимошука, стікала атмосферна вода [881, с. 93]. Такі конструктивні елементи в обороні відомі на городищах у Листвині, Сутейську, Судовій Вишні I [100; 232, с. 92; 757, с. 154; 1121, с. 74]. У Холмі був “стюденец, рекомый кладязь” [6, с. 343]. М.П. Кучера обстежив такі залишки колодязів у більше як 20 городищах Правобережної України [490, с. 88].

Інколи при виборі місця під спорудження фортеці перевагу надавали такому, де існували джерела, потоки. Щоб забезпечити захисників питною водою, при спорудженні оборонних стін фортеці в Ломачинцях на місці укріплень IX ст. спеціально було подовжено вал схилом мису, щоб у межі фортечного подвір'я потрапило джерело [881, с. 82]. Аналогічно огороджували оборонні стіни джерело і на Коростуватському городищі XI ст. [881, с. 173].

В останній період існування Галицько-Волинського князівства на досліджуваній території з'являється кам'яне будівництво. На городищі другої половини XIII – XIV ст. Цецин було споруджено кам'яну вежу-

донжон діаметром 20 м. Залишки димарів в її стінах можуть бути підтвердженням, що її приміщення були пристосовані під житла, а виявлений археологічний матеріал датує її другою половиною XIII – XIV ст. [881, с. 97]. Кам'яні башти типу донжонів почали поширюватися на Волині у другій половині XIII ст. [757, с. 114-119, 162-163].

У цей же час на території Сірето-Дністровського межиріччя поруч із дерев'яними укріпленнями починають зводитися і кам'яні стіни, як це було в Хотині. Тут найдавнішу кам'яну стіну зведено на природній скелі. Складено її з необтесаних каменів на цем'янковому розчині. Науковці схиляються до думки, що кам'яну стіну було споруджено у другій половині XIII ст. за правління Данила Галицького [756, с. 157]. Є ще одне припущення, за яким першу кам'яну стіну Хотинської фортеці звели з ініціативи і під протекцією правителів Золотої Орди [935, с. 99]. Доля істини в цій гіпотезі є, але, на нашу думку, лише подальші дослідження зможуть остаточно розставити всі крапки над "і".

2.2.3. Типологічна класифікація городищ

Одним з найбільш надійних критеріїв функціональної класифікації городищ виступають система і конструкції оборонних ліній городищ. Останні можна розділити на 6 типів, а саме:

тип 1 – укріплення, основу яких складала земляні вали, на вершині котрих розміщувалися оборонні зруби, а їхні пустотілі кліти використовувалися як бойові камери. Земляні вали, в свою чергу, як правило, були зміцнені дерев'яними або кам'яними конструкціями (Коростувата, Ленківці на Пруті, Ломачинці, Васловівці, Ревне та ін.);

тип 2 – укріплення, що склалися із суцільного ряду пустотілих дерев'яних оборонних зрубів, поставлених на давню поверхню, без земляних валів і зміцнених зовні земляними укосами (Рухотин, Чорнівка, Недобоївці, Ленківці на Дністрі);

тип 3 – укріплення, які склалися із суцільного ряду пустотілих

тристінних дерев'яних оборонних зрубів, поставлених на давню поверхню. Зовнішню, четверту, стіну утворював частокіл, прикритий і зміцнений зовні земляним укосом (Дарабани (Щовб), Василів (Хом));

тип 4 – укріплення, що склалися із суцільного ряду дерев'яних оборонних зрубів, які одночасно використовувалися як житлово-господарські приміщення (Горішні Шерівці). У другій половині XIII – XIV ст. дерев'яні кліті, які використовувалися як житлово-господарські зруби, зовні могли прикриватися “городнями” і укосами, як це було досліджено на Перебиківському городищі;

тип 5 – укріплення, основу яких складала кам'яна стіна, споруджена на давній поверхні і прикрита зовні укосом. Цей тип укріплень з'являється на досліджуваній території у другій половині XIII – на початку XIV ст. й простежений у Хотині та Цецино;

тип 6 – укріплення, що склалися з плоских валів і неглибоких ровів, на вершині яких розміщувалися кам'яні майданчики. Городища з такими земляними конструкціями не відігравали важливої ролі в обороні населення, а служили культовими місцями. Вони досліджені в Кулішівці та Нагорянах.

Не менш надійними критеріями типологічної класифікації і визначення соціального змісту укріплених поселень та їх оборонно-життєздатної функції є не лише наявність міцних укріплень, але й відповідної житлової площі, придатної для тривалого перебування оборонців усередині. Тому суттєвим чинником соціальної типології городищ виступає характер забудови їхніх майданчиків. Адже на час небезпеки сюди могло стікатися навколишнє населення, для якого теж були необхідні певні побутові умови тимчасового перебування в межах укріплення.

На території регіону відомо кілька видів забудови, які, в основному, є різновидами кільцевої.

Вид 1 – городища, на укріплених майданчиках яких по периметру проходили в один-два ряди житлово-господарські зруби, а решта укріпленої території була вільною від забудови стаціонарними житлами. Така забудова

відома в Коростуватій, Ленківцях на Пруті, Перебиківцях, Молодії, Карапчеві [881, с. 62, 74, 83, 90, 95].

Вид 2 – городища, майданчики яких були вільні від забудови, а під житла використовувалися оборонні зруби. Така забудова відома в Ломачинцях, Непоротовому (ур. Щовб) [914, с. 413].

Як зазначав М.П. Кучера, кільцева забудова була характерна, в основному, для невеликих городищ округлої форми. На них житла розташовувалися по краю внутрішньої площі і тому культурний шар на них концентрується, переважно, ближче до валу [490, с. 90].

На городищі XI – першої половини XII ст. Горішні Шерівці зафіксована рядова забудова. Тут, на укріпленому подвір'ї, збереглися сліди-западини від підвалів жител, розташованих у південній та східній його частинах. Житла, як зазначає їх дослідник Б. О. Тимошук, розташовувалися в один ряд, але на певній відстані [881, с. 61-62]. Подібний принцип забудови відомий на городищах Княжа Гора, Донецьк, Пліснеськ тощо [536, с. 22; 490, с. 105-110]. При однорядній забудові житла та господарські споруди були відокремлені й розташовувалися паралельно до поздовжньої осі поселення. Житловий ряд розташовувався по середній лінії, а господарський – по краях, що дозволяло компактно заселяти майданчик і зручно розміщувати підсобні приміщення, не перекриваючи житлового ряду [490, с. 101].

На досліджуваній території на частині пам'яток відома також суцільна забудова з маловиразним просторовим членуванням заселеної площі

Вид 3 – городища, майданчики яких щільно забудовані різнотипними спорудами (житлово-господарські зруби, ремісничі майстерні, складські приміщення, церква, кладовище тощо). Прикладом такої забудови може служити Чорнівське городище (рис. А.37) [251, с. 213-225]. Аналогічна забудова відома на городищах в Рухотині, Недобоївцях, Васловівцях, Дарабанах (ур. Щовб), на боковому майданчику Молодіївської фортеці [881, с. 103, 115]. Розташування житлових споруд по колу, паралельно до лінії оборонних споруд, є характерною рисою феодальних садиб. Суцільна

забудова неупорядкованого типу відома й на інших територіях розселення східних слов'ян. Вона досліджена на городищах Опішня, Новотроїцьке, Зарубинці [507, с. 200, 209; 510, с. 80].

Вид 4 – становлять городища-культові центри як вільні від забудови (Кулішівка), так і з храмами (Зелена Липа). На останньому, у найвищій точці майданчика, розкопані залишки дерев'яного язичницького храму X – XII ст. Біля нього досліджено культові ями і сухий колодязь, вирубаний у скелі [889, с. 169].

Можливо, на городищах Сіreto-Дністровського межиріччя були й інші види забудови, але недостатній ступінь їх дослідженості не дає можливості вичленувати їх. Наявні матеріали дозволяють судити лише про принципи забудови, а не про характер планування на значній площі загалом. Очевидно, на городищах з видовженими вузькими укріпленими майданчиками могла бути рядова забудова, як це відкрито на Княжій Горі, Донецькому городищі тощо [536, с. 22].

Соціальний зміст укріпленого поселення може бути більш конкретизований, якщо встановити взаємозв'язок його з навколишніми поселеннями. Вони, як правило, розміщені з напільної сторони городищ, примикаючи безпосередньо до ровів, або розташовуються біля підніжжя укріплень в інших топографічних умовах. У залежності від ландшафту місцевості, поселення мають різну форму: витягнуті вздовж мису, на якому є городище, а в разі розташування останнього на рівній місцевості охоплюють укріплення півколом. Нерідко заселялися і долини біля підніжжя городищ, терасові майданчики на берегах річок. Але в будь-якому випадку під селища вибиралися найбільш безпечні ділянки місцевості з високим ступенем природних захисних властивостей рельєфу.

Розміри селищ найрізноманітніші – від менше ніж 0,5 до 3-4 га і більше. Мова про такі поселення йшла у першому розділі. Для великих за розмірами городищ, площа яких становила більше 2 га, відкриті поселення не характерні. Такі поселенські структури можна віднести до поселень міського

типу. Однак менші за площею городища поєднуються з різними за розмірами поселеннями, які за площею часто перевищують розміри городищ. Поселення біля городища в Чорнівці займало площу 30 га, Дарабанах сягало 3 га, Горішніх Шерівцях – 3,7 га, Недобоївцях – 5 га, Остриці – 2,9 га тощо. Площу поселень і городищ можна порівняти за таблицями (А.1-3), (А.5). Подібна ситуація простежена й на інших теренах Давньоруської держави. Так, поселення біля городища Старі Безрадичі займає площу 8 га, Довбишів – 10 га, більше 15 га – с. Городище на Поділлі [486, с. 67].

За характером культурного шару й особливо за розмірами, селища були більш різноманітні, ніж городища біля них. За цими ж ознаками селища і городища мають різноманітне співвідношення: великі й малі за площею поселення поєднуються з відповідно різними за величиною городищами як з потужним, так і менш вираженим культурним шаром. Тому селища займають важливе місце у визначенні характеру і значення того чи іншого укріпленого населеного пункту.

Дослідження городищ Сіreto-Дністровського межиріччя дозволило виділити чотири варіанти. До першого відносяться городища, поруч з якими розміщуються поселення-супутники, які хронологічно одночасові. Останні відомі біля городищ в Коростуватій, Горішніх Шерівцях, Дарабанах (ур.Щовб) тощо [881, с. 65, 118]. Подібні поселення досліджено в Теробовлі, біля городищ Довбиші, Корчівка [88; 89; 90; 101; 893, с. 126].

До другого належать городища, які є вторинними відносно поселень. До таких можна віднести городища в Рухотині, Чорнівці, Молодії та ін. [881, с. 105, 112, 115, 175, 182; 254, с. 56]. Аналогічні городища з поселеннями-супутниками, розташованими в інших топографічних умовах, відомі в Житніх Горах, Межиріччях, Тарасівцях [101; 232, с. 90-97; 489, с. 76].

До третього належать городища, які не супроводжуються неукріпленими поселеннями. Це городища Непоротове (ур. Щовб), Спаська й ін. [881, с. 84, 85]. Подібні поселенські структури досліджені в Городищі-Косовському, Степанцях тощо [88; 89].

До четвертого варіанту належать складні за структурою поселення, що складаються з кількох городищ, оточених поселеннями-супутниками. Це залишки давньоруських міст. До них можна віднести Ревне, Ломачинці, Ленківці на Пруті, Василів тощо [881, с. 84, 91-92, 144-152]. Укріплені поселення четвертого варіанту відомі з археологічних розкопок у багатьох пунктах Давньоруської держави [91; 903, с. 157].

Отже, неукріплені поселення оточують 78,5% (24) городищ усіх типів і лише у 21,5% (6) не відзначено культурного шару поселень. Приблизно така ж картина простежується на всій території Давньоруської держави [155, с. 40].

Зведені дані з типології давньоруських городищ Сіreto-Дністровського межиріччя наведені в таблиці (А.13).

Неоднорідність укріплених поселень виявляється і в площі укріплених майданчиків. З метою встановлення наявності чи відсутності певних закономірностей у співвідношенні окремих типів городищ і перевірки існування залежності між археологічним типом поселення і розмірами його внутрішнього майданчика, усі досліджувані городища були розділені на 8 груп; 1 – до 0,3 га; 2 – від 0,3 до 0,5 га; 3 – від 0,5 до 1 га; 4 – від 1 до 2,5 га; 5 – від 2,5 до 5 га; 6 – від 5 до 10 га; 7 – від 10 до 20 га; 8 – від 20 га і більше. До цієї групи не увійшло городище в Хотині, площу укріпленого майдану якого не встановлено.

Як видно з таблиці (А.14), у результаті порівняльного аналізу до першої групи належить 12 городищ, що становить 40,7%, до другої входить 5 (18,5%), до третьої – 5 (14,8%), четвертої – 4 (14,8%) і п'ятої – 2 (7,4%). Укріплень з площею шостої групи у Х – першій половині XIII ст. не досліджено. Одне городище має площу більше 10 га і може бути віднесене до 7 групи, що становить 3,7%.

У розподілі площ укріплених майданчиків простих і складних городищ є теж певні закономірності. Для простих городищ більше притаманна незначна площа – до 0,5 га (12 городищ), що становить 40,8%, у той час як

складних мисових нараховується лише 5 (18,5%). І навпаки, складні городища площею укріпленого майданчика від 0,51 до 1 га становлять 11,1% (4 городища), а прості лише 1 городище – 3,7%. Подібна ситуація простежена на території Середнього Подніпров'я. Тут так само серед простих городищ переважають укріплені поселення з площею до 0,5 га, що складає 54,4%, далі йдуть городища площею до 1 га – 12,1%. Складні городища до 0,5 га становлять на досліджуваній території 4,6% [362, с. 21-22].

Отже, майже половина городищ займає площу менше 0,3 га. Така картина простежується на всій території Русі [155, с. 40], причому, більшість з них належить до першого типу. Таким чином, найпростіші прийоми укріплень характерні для невеликих поселень. Складна система оборони властива великим поселенням. На досліджуваній території не виявлено городищ X – XIV ст., за площею укріплених майданів більших за 5 га, в той час як 77,7% городищ мали укріплену площу не більше 1 га, що практично збігається з даними, отриманими А. В. Кузою, М. П. Кучерою при підрахунках стосовно Давньоруської держави [155, с. 41]. Останній дійшов висновків, що більшість городищ (80%) є залишками укріплених пунктів сільського типу. За окремими винятками, їхня площа не перевищувала 1,5 га [490, с. 177].

Найменші за укріпленою площею прості городища – це Бабине, Кулішівка (0,05 га), Дарабани (ур. Щовб) (0,1 га), Чорнівка, Зелена Липа, Непоротове (ур. Галиця) (0,2 га) тощо, а складні городища – Васловівці, Ленківці на Дністрі (0,2 га), Цецин (0,1 га). Біля деяких з них відзначається наявність селища-супутника із щільною забудовою. Селища, переважно, розташовані в долинах на протилежних від підніжжя городищ берегах струмків.

У результаті досліджень було встановлено, що значна частина невеликих простих городищ площею до 0,5 га (Остриця, Спаська, Бабине, Кулішівка) мали незначний культурний шар. У той же час на інших невеликих простих і складних городищах аналогічної площі (Чорнівка,

Дарабани (ур. Щовб), Молодія, Непоротове (ур. Щовб)) відзначається звичайне заселення з досить потужним культурним шаром. Тривале заселення мали і городища, площа яких була більше 1 га.

Деякі городища X – першої половини XIII ст. були споруджені на поселеннях ранньозалізного віку. Топографія цих городищ така ж, як і попередніх, оскільки городища чорноліської, лукашівської культур розташовувалися на високих пагорбах та мисах корінних берегів річок, а також на мисах серед ярів. На досліджуваній території такі укріплені поселення відомі в Коростуватій, Недобоївцях, Горішніх Шерівцях, Васловівцях, Ленківцях на Дністрі, Непоротовому (Галиця), Кулішівці, що становить 22% від загальної кількості цієї категорії пам'яток. Як правило, територія, зайнята давньоруським культурним шаром, збігається з розмірами городищ, а їхні вали використовували як платформи для оборонних стін (Коростувата, Горішні Шерівці, Недобоївці).

Отже, підводячи підсумок, можна зазначити, що на досліджуваних теренах протягом X – XIV ст. існувало 32 городища. Найбільша їх кількість припадає на XII – першу половину XIII ст., що засвідчує успіхи феодалізації досліджуваної території. Серед укріплених поселень за соціально-типологічною класифікацією виділяються городища-князівські фортеці, феодальні замки та городища-святилища. Оборонні споруди на них зводилися в загальному руслі давньоруського військово-інженерного мистецтва.

2.3. Давньоруські міста

2.3.1. Шляхи утворення міст

Одним з найбільш складних і одночасно цікавих питань історичної науки є походження та розвиток торговельно-економічних, політичних і культурних центрів Давньоруської держави, а саме міст.

На думку П. П. Толочка, на всій території Русі міста з'явилися двома шляхами: общинно-феодальним і феодальним (державним) у процесі

природної еволюції нових соціальних форм життя, які виникли з потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства і розвитку феодальних відносин [908, с. 233].

Одним із перших урбанізаційних осередків у Верхньому Попрутті, який не потрапив на сторінки писемних джерел, вважається великий комплекс укріплених і відкритих поселень VIII – X ст., що збереглися поблизу с. Ревне, розташованого на правому березі р. Прут (рис. А.45; А.46) [574, с. 9-11]. Наявні археологічні матеріали свідчать, що у IX ст. Ревнянське поселення складалося з великого укріпленого городища-сховища, поряд з яким розташовувалися житла общинної знаті (ур. Городище), укріпленого ремісничого поселення в ур. Царина та п'яти неукріплених сіл. На думку Б. О. Тимощука, тільки ремісниче поселення Царина, маючи власні укріплення, могло виступати осередком вільних від общини ремісників, продукція котрих йшла не тільки на задоволення потреб своєї общини, але й за її межі. Такий стан речей сприяв поступовому переростанню цього об'єднання поселень у ранньофеодальне місто, а поселення Царина могло стати основою утворення торговельно-ремісничого посаду – суттєвої складової частини давньоруського міста [891, с. 192].

На рубежі IX – X ст. оборонні лінії сховища в ур. Городище були спалені разом з поселенням общинної знаті. На їхньому місці споруджується міцна князівська фортеця з досконалою системою оборони. На укріпленій території, у великих наземних будинках з підвалами мешкали, очевидно, представники місцевої князівської адміністрації, які збирали данину з підлеглого населення [891, с. 48-50]. Під стінами фортеці розташовувалося синхронне поселення-посад, на якому проживали, мабуть, рядові воїни, ремісники та інші залежні люди, які обслуговували ранньофеодальну знать [891, с. 50-51, 54]. Неподалік було язичницьке кладовище і спеціальне місце, де відбувалася кремація покійників [574, с. 70-72].

При цьому населення ремісничого поселення в ур. Царина звільнилося від влади общинної верхівки, але над ним нависла загроза потрапити під

владу князівської військово-служивої знаті. Для закріплення своєї свободи і захисту своїх інтересів, ремісники поселення Царина, очевидно, об'єдналися у незалежну сусідську общину. Укріплені лінії поселення Царина при ліквідації сховища були ще більше посилені. На місці дерев'яних стін, які прикривали поселення з напільного боку, був насипаний вал, на вершині якого звели дерев'яні оборонні стіни, вочевидь, зрубної конструкції [881, с. 135]. Як додаткове укріплення могли використовувати вал ранньозалізного віку, який розміщувався за 400 м від попереднього.

Отже, головні археологічні ознаки поселення Царина (наявність власних укріплень, незалежний від князівської фортеці розвиток ремесла, орієнтація цього ремесла на ринок, входження його в поселенську структуру на чолі з князівською фортецею і відособленість стосовно неї характерні для міських посадів-общин.

Така складна структура Ревнянського поселенського комплексу свідчить про те, що він з початку X ст. почав набувати рис раннього міста [889, с. 136-138]. Воно являло собою не лише скупчення поселень, але й, що важливіше, осередок, у якому концентрувалися різні суспільно важливі функції. Це міг бути один з великих адміністративно-оборонних, культових і виробничих центрів “племінного князівства” хорватів.

Виникнення ранньфеодального міста на території Українського Прикарпаття не пізніше першої половини X ст. не було чимось винятковим. Це час активного містоутворення у східних слов'ян. Такі ранньфеодальні міста не були простою сукупністю колишніх родоплемінних поселень, а зовсім новим соціальним організмом із складним багатфункціональним змістом, який обумовив його соціально-топографічну та адміністративну структуру. В його основі лежав принцип двочасності: фортеця-дитинець і посад.

Більшість з них загинула з вини київської центральної адміністрації, яка підкоряла собі місцеві племена. Київ був зацікавлений не стільки у розоренні адміністративно-господарських структур, які виникли раніше,

скільки у зміні в них системи влади. Так, на місце племінних “старців градських” у древлянські міста направлялися представники київської адміністрації, а місцеве самоуправління у Древлянській землі було фактично ліквідоване [908, с. 69]. Складнішою була справа з окраїнними слов’янськими союзами племен. Тут остаточне переважання центральної влади визначилося лише на кінець X ст.

Після погрому, вчиненого Володимиром у хорватській землі, життя у місті не відновлювалося. Продовжував існувати ремісничий посад, але за площею він значно скоротився. Щоб утримати в покорі місцеве населення і не допустити відновлення сепаратистських настроїв, Володимир спорудив навколо поруйнованого міста, на відстані кількох кілометрів, три фортеці, в яких постійно перебували військові гарнізони (Горішні Шерівці, Коростувата, Цецин). Можливо, ремісники посаду в Ревному забезпечували необхідним реманентом та озброєнням залозу київського князя.

При цьому необхідно відзначити, що місцева общинно-племінна верхівка, після втрат унаслідок протистояння із центральною князівською владою, інтегрувалася у склад правлячого феодального класу Русі. Вона концентрувалася, переважно, в містах і брала безпосередню участь у їхньому подальшому розвитку.

Другий шлях появи міст був державним і пов’язаний з поглибленням феодалізації давньої Русі наприкінці XI – першої половини XIII ст., коли активно відбувалися процеси дроблення єдиної держави на удільні князівства. Він характеризувався процесами не тільки початкового становлення міст, але й збільшення їхнього числа [810, с. 49]. Для нього є характерним різноманіття шляхів утворення міст, що відзначено в працях низки дослідників [146, с. 132; 477, с. 161; 891, с. 191]. Найбурхливішим розвитком міських форм життя у цей час характеризуються окраїнні землі Русі, особливо галицькі та волинські. Це пов’язано з потребами оборони кордонів князівств. У прикордонних зонах князівства з’являються такі міські осередки як Ленківці на Пруті (попередник сучасних Чернівців (рис. А.47),

Василів на Дністрі (рис. А.48), Кучелмин (рис. А.49), Ушиця, Бакота, Коломия, Холм тощо, які відігравали роль важливих військово-стратегічних пунктів. У цих діях галицько-волинських князів помітне прагнення окреслити свої феодальні володіння на заході. Аналогічна тенденція характерна і для центральних князівств, правлячі кола яких, шляхом зведення міст і фортець, визначали кордони своїх володінь, хоча масштаби цього процесу явно поступалися окраїнним землям.

На відміну від попереднього часу, це були, в основному, невеликі за площею міські утворення, у поселенському плані не пов'язані зі старими племінними центрами, які, як відзначав В. В. Карлов, не піднімалися вище рівня центру волості, а в кращому випадку, удільного князівства [415, с. 40].

Усі міста цього часу були, насамперед, центрами давньоруської державності. У них сиділи на правах вотчинників або тимчасових держателів представники правлячого князівського дому. Стосовно досліджуваної території це могли бути посадники Василька Тербовльського у літописних Василеві і Кучелміні, а у Ленківцях на Пруті – Ярослава Осмомисла.

Те, що міста XI – першої половини XIII ст. виникли в результаті державної політики князівської влади, підтверджується археологічними даними стосовно їхньої поселенської структури. Більшість з них споруджувалася за наперед наміченим планом на нових місцях і мали добре укріплений дитинець та посад, як це було в Ленківцях на Пруті. Утім, ці нові місця не були безлюдними. Вони зводилися у сформованій до них, густозаселеній території, стаючи, таким чином, центрами значної сільської округи.

Більш сприятливі умови для утворення міст сформувалися, коли в суспільстві виникли нові центри суспільно-політичного та релігійного життя, а саме князівські фортеці, феодальні замки-садиби, особливо на перехресті торговельних шляхів. Міста Василів, Кучелмин сформувалися на основі князівських фортець, які охороняли укріплені пристані на важливому Дністровському водному торговельному шляху. Навколо них згодом

формувався ремісничий посад і такий комплекс поступово починав виконувати функції міста. Одночасно з формуванням міських посадів виникають і внутрішні ринки. На майданах торгівля спочатку зосереджувалася в руках самих виробників. Поступово тут починає формуватися новий прошарок феодального суспільства, а саме професійне купецтво. Аналогічні процеси проходили й на інших теренах Давньоруської держави. Наприклад, при заснуванні м. Холм, близько 1237 р., з ініціативи галицьких князів була споруджена князівська фортеця, біля якої почали осідати майстри – “седельниці и лучниці, и тульниці, и ковцы железу и меди и серебру” [6, с. 558].

Отже, на теренах Сірето-Дністровського межиріччя шляхи становлення і розвитку давньоруських міст проходили в загальному руслі урбанізаційних процесів, характерних для всієї Давньоруської держави. Проте, стосовно досліджуваних теренів тривалий час велися суперечки науковців щодо появи перших міст. Р.Ф. Кайндль вважав, що тут вони виникли пізно і “як в Угорщині та Польщі, так і в румунських князівствах міське життя почало розвиватися лише через політику німецьких рицарів щодо бюргерів” [1057, с. 23].

Б. О. Тимощук і Л. П. Михайлина доводять, що містобудівна традиція на зазначеній території починається з X ст. [881, с. 121].

2.3.2. Структура міста. Дитинці

Давньоруські міста належать до найважливіших поселень, які мали складну територіально-топографічну структуру, займали значну територію і були захищені потужною фортифікаційною системою. З матеріалів археологічних розкопок видно, що головними складовими частинами давньоруського міста були: укріплений дитинець – політичний центр міста й основа феодального панування, де розміщувалася військово-феодальна знать і зосереджувалася адміністративно-політична влада; торговельно-ремісничий посад – місце розташування общини, члени якої були вільними виробниками-ремісниками і торговцями. На ньому розміщувалися садиби

феодалів-бояр, служилої знаті, духовенства, житла рядових міщан, селян та інших соціальних верств. Третьою, останньою складовою частиною міста були приміські слободи, де були феодальні замки із залежними селищами-супутниками, монастирі та інші поселення.

Важливою складовою частиною міст були дитинці, в яких зосереджувалися князівська адміністрація з адміністративно-фіскальним і судовим апаратами, військові сили. Сюди надходили і перерозподілялися данина, судові штрафи тощо. Тому, власне, характер забудови дитинців і князівських фортець мало чим відрізнявся. Однак структура фортець-дитинців була складнішою, ніж князівських, оскільки вони виконували ширші функції.

Дитинці, де розміщувалися княжі двори, є одним із суттєвих компонентів економічного розвитку міста. У них концентрувалися прибутки від значних доменіальних володінь, які виражалися у розкішних палацах, церквах, предметах розкоші, дорогоцінних металах. Так, княж-двір Андрія Боголюбського у Боголюбові мав “злато и серебро, порты и паволокы, и имень, емуже не бѣ числа” [7, с. 370].

Окремі, в основному, великі давньоруські міста могли відігравати роль релігійних центрів. У такому разі їхні сакральні місця розміщувалися поруч з князівською фортецею і були окремо обгороджені. Дитинці решти ж міст мало чим відрізнялися від князівських фортець.

Досить складну структуру мав дитинець ранньофеодального слов'янського міста в Ревному (рис. А.50). Його центральний майданчик розмірами 300x160 м з усіх боків був обмежений земляним валом висотою до 1,5 м, на якому стояли дерев'яні пустотілі зруби [881, с. 39]. Їх приміщення використовувалися як бойові камери для воїнів та тимчасового перебування в них людей [560, с. 358; 574, с. 26]. Подібні оборонні конструкції досліджено в Алчедарі, Єкимауцах, Судовій Вишні, Горішніх Шерівцях тощо [938, с. 114; 763, с. 123]. Зовнішні боки зрубів були укріплені глиняним укосом з кам'яною крєпідію (рис. А.51; А.52).

Посередині фортечної стіни було влаштовано в'їзд, над яким розміщувалася прямокутна вежа зрубної конструкції. На її перекритті знаходився бойовий майданчик, з якого було зручно вести фланкуючий обстріл прямолінійних стін [874, с. 70].

Крім головної укріпленої лінії, дитинець оточувала складна система додаткових оборонних споруд. Щоб потрапити у двір фортеці через головні ворота, необхідно було пройти шість укріплених ліній і протягом 200 м просуватися під перехресним вогнем із поздовжніх і поперечних укріплених ліній, які складалися з прямолінійних та колінчастих валів з ровами та дерев'яними стінами на вершинах.

З доступніших боків городище теж було укріплене різноманітними оборонними конструкціями у вигляді широких ровів з частоколом або надобами по фронтальному краю, ескарпами, стінами каркасно-стовпової конструкції, які з внутрішнього боку зміцнювалися довгими будинками [572, с. 37]. Останні на найважливіших ділянках були підсилені зрубами-опорами, розташованими в одну лінію на певній віддалі одна від одної. Приміщення зрубів-опор використовувалися для стаціонарних жител і ремісничих майстерень. Так, у розкопаних зрубів знайдено печі-кам'янки, що є свідченням їхнього житлового характеру, а в інших – кам'яні робочі майданчики і вогнища, характерні для ремісничих майстерень. В одному зрубі знайдено яму-погріб і не виявлено печі. Очевидно, він використовувався як складське приміщення [881, с. 44]. Такі конструкції відомі за писемними джерелами як “столпіє” [484, с. 60-62]. Ними зміцнювалися головні оборонні лінії городищ-общинних центрів, а в оборонному зодчестві городищ-феодальних центрів конструкції типу “столпіє” використовувалися при спорудженні додаткових укріплених ліній. Вони відомі на городищах-общинних центрах IX ст. у Добринівцях, Грозинцях, Горішніх Шерівцях тощо [874, с. 74-80].

Дослідження системи укріплених ліній Ревнянського поселення дозволяє стверджувати, що фортеця збудована за наперед наміченим планом,

з умілим використанням захисних властивостей рельєфу та штучних укріплень городища-общинного центру IX ст. [881, с. 45].

Характерною для князівських фортець виявилася також забудова внутрішнього майданчика городища. Більша частина подвір'я була вільною від забудови. По периметру оборонної лінії з внутрішнього боку розміщувалися житлово-господарські помешкання двох видів: напівземлянки зі стінами стовпової конструкції і печами-кам'янками (рис. А.53) та наземні зрубні житла з підкліттями [586, с. 24-29]. Б.О. Тимощук припускав, що наявність двох видів житлово-господарських зрубів свідчить про те, що в перших, імовірно, мешкали представники родо-племінної знаті, які згадуються у писемних джерелах як “старцы градские” [13, с. 16, 58, 75, 87], а в других – дружинники [881, с. 47-48]. Характер знахідок із зрубних будинків дружинників (залізні шлаки, уламки глиняних тиглів, точильні бруски, жорна) вказує на те, що підкліті використовувалися для ремісничої діяльності, якою дружинники займалися у вільний час.

На певній відстані від зрубів, по периметру майданчика, окремо розміщувалися великі наземні будинки, в конструкцію яких входили й підвали. Ці будівлі, безсумнівно, належали представникам князівської адміністрації, яка збирала з підлеглого населення данину [574, с. 49-50; 584, с. 346-351]. Зберігали останню, очевидно, у підвалах – “медушах”. Як сказано в літописі, “взяша меду лукно, бе бо погребено в княжи медуши” [13, с. 87]. Такі склади широко відомі серед матеріалів князівських фортець Русі [357, с. 36-56; 785, с. 54-55; 889, с. 59].

Таким чином, дитинець Ревнянського поселення був важливим пунктом у структурі ранньофеодального міста. Він становив собою достатньо укріплений пункт, де мешкали представники князівської адміністрації з військовою залогою, тут зберігалися данина, військова здобич тощо.

Складну структуру мав дитинець стародавніх Чернівців. Тут домінуюче становище теж займав типовий для давньоруських центрів дерев'яно-земляний замок-дитинець з внутрішнім овальним майданчиком

діаметром 80 м. Його оточував кільцевий вал, внутрішній бік якого додатково зміцнювали пустотілі зруби з товстих дубових колод. Ззовні вал підтримувала дерев'яна стіна. На вершині валу, по всьому його периметру, суцільно стояли дерев'яні камери. При спорудженні Ленківецького дитинця давньоруські зодчі використали прийоми високої гідротехнічної майстерності, мова про які йшла вище. Аналогічну систему оборони, коли дитинець прикривали рови з водою, досліджено в Звенигороді на Білці, Мозолевому потоці в Галичі [804, с. 142-147; 969, с. 146-147].

Забудова внутрішнього подвір'я дитинця теж була характерною для князівських фортець. По периметру тут були житлово-господарські зруби, які входили в конструкцію оборонного валу. В окремих з них виявлено залишки вогнищ, що свідчить про постійне їх використання. На певній відстані від них розміщувалися великі будинки з підвалами. Знахідки з цих будівель, розкопаних на території замку, свідчать про те, що там жили воїни і, можливо, купці. Крім військової атрибутики, там знайдено уламки амфор візантійського та кримського виробництва, фрагменти імпортової білоглинної тарілки з поливою темно-синього кольору, предмети зі скла, а також уламки бронзових складних терезів – явно купецького атрибуту [851, с. 256]. Про торговельні зв'язки міста над Прутом свідчить також мідна монета (наслідуванням динарів альморавідських правителів Іспанії, яку карбував король Угорщини Іштван IV (1162-1163 рр.) [515, с. 123; 680, с. 19; 877, с. 19-20].

Мешканці замку були людьми освіченими і користувалися залізними та бронзовими стилосами (писалами), за допомогою яких у середньовіччі писали на спеціальних навощених дощечках. На деяких предметах збереглися видряпані кириличними літерами ініціали [881, с. 44, рис. 43]. Ці знахідки свідчать про те, що населення замку було слов'янське. На це ж вказують рештки “чільця” – дівочої налобної прикраси, виявленої в одному з поховань. За етнографічними даними, такі “чільця” були популярними серед українок Буковини та Галичини до середини ХХ ст. [437, с. 280].

Значна частина площі дитинця була вільною від забудови. У центрі майдану розташовувався великий будинок з підвалом, який, очевидно, належав комендантові фортеці [881, с. 78].

Аналогічний характер мав дитинець літописного Василева. Його площа (розмірами 130x110 м) обмежена яром та урвистим берегом Дністра, а з напільного боку виявлено оборонний рів. Плaskим дном останнього проходила дорога, яка огинала замок з боку Дністра, прямуючи до укріпленої пристані (рис. А.54; А.55). Транспорт, що проходив цим шляхом, на значній відстані перебував під контролем фортечних стін [881, с. 138]. Біля пристані могли зупинятися торговельні судна і перевантажувати товари на вози. Неподалік була зручна переправа, через яку, ймовірно, у 1230 р. переправлялися угорці. Замок з усіх боків оточували дерев'яні стіни, очевидно, зрубної конструкції [913, с. 393]. На місці одного з цих зрубів виявлено залишки зруйнованої глинобитної печі, що може свідчити про те, що в зрубах-клітках мешкали воїни-дружинники, які охороняли замок. Тут розташовувався дерев'яний храм та палац феодала, прикрашений керамічними плитками із зображенням птаха. Як видно, Василів був досить значним містом, оскільки на дитинці розташовувався храм, а сакральна частина дитинців характерна для великих міст [889, с. 118]. Аналогічні культові споруди на дитинцях відомі в Переяславі, Городці на р. Остер [161, с. 212-222].

У Кучелміні первинним у становленні міського осередку було Ломачинське городище-князівська фортеця, розташована на лівому березі р. Каютин, за 2 км від Дністра, в ур. Окопи. Її центральний майданчик розмірами 50x70 м оточує кільцевий вал висотою близько 2 м, шириною близько 3 м та рів шириною 10 м [881, с. 82-83]. На його вершині стояли оборонні зрубні стіни. Із зовнішньої сторони вал був зміцнений кам'яною крeпідою, а з внутрішньої – житлово-господарськими дерев'яними зрубами. Приміщення зрубів були пристосовані під житла та склади. Про це свідчать залишки глинобитних печей, виявлені всередині, та підвали-погреби. Дах

зрубів був перекритий дерев'яним накатником і використовувався як бойовий хід для воїнів. Більша частина подвір'я була вільною від забудови. За валом проходив рів шириною 10 м. Час існування Ломачинського городища за матеріалами розкопок вкладається у хронологічні рамки X – першої половини XIII ст. [881, с. 84]. Отже, ця фортеця була споруджена, очевидно, київськими князями для одержавлення території Середнього Подністров'я. Вона продовжувала функціонувати і після входження зазначеної території до Тербовльського, а згодом Галицького князівств.

2.3.3. Посади міст

Однією з багатьох невирішених проблем історії давньоруського міста залишається виникнення і формування ремісничо-торговельних посадів. Питанням їхнього виникнення, а також місця в структурі міста і значення у соціально-економічному житті, соціального складу населення приділялася значна увага серед науковців. Проте багато ще в цій проблемі потребує подальшої розробки.

Виникнення і формування ремісничо-торговельного посаду є вже саме собою містоутворюючим чинником. У широкому розумінні – з виникненням посаду місто набуває нової якості економічного центру, у вузькому – формується структура самого міста.

Посади давньоруських міст були оточені оборонними стінами, як правило, простішої конструкції, ніж дерев'яно-земляні укріплення дитинців. Тому в літописах вони могли позначатися терміном “окольне місто” або “острог” [6, с. 576; 13, с. 133;]. “Острог” – найпростіша оборонна конструкція у вигляді огорожі-частоколу. За традицією, “острогом”, як противагу оборонним спорудам дитинців, називали укріплення посадів і тоді, коли вони мали більш складну конструкцію.

Назва “окольне місто” означає укріплений посад, який оточує центральну частину – дитинець: “...и взяша градъ околний, и пожгоша, и людемъ же вбегшим у дънешний градъ” [12, с. 133].

Так, посад стародавніх Чернівців мав досить складну і потужну оборонну систему. Перша оборонна лінія посаду розташовувалася за 100-300 м від укріплень дитинця. Це був дугоподібний рів шириною 8-10 м, який своїми кінцями з'єднувався з річкою Хабалівкою. По внутрішньому периметру цього рову проходив дубовий частокіл. Другу оборонну лінію становили річка Совиця, ліва притока Пруту, яка протікала за 400 м на північ від дитинця, та рови, що з'єднували її з річкою Хабалівкою – один за 400 м на захід від дитинця, інший – за 500 м на схід від нього. Береги цих ровів і річок теж були укріплені частоколами [881, с. 70].

Додаткові оборонні лінії захищали ту частину посаду, на якій розміщувалися об'єкти найважливіших галузей ремесла, наприклад, залізоплавильна (горни). В той же час, допоміжні галузі (“вовчі ями” для збагачення болотяної руди) були за межами захисних ліній.

У Кучелміні весь комплекс, що складався з городища в ур. Щовб, скельного монастиря з городищем в ур. Галиця та ремісничого посаду, був оточений валом із сучасною висотою до 1,5 м і ровом глибиною до 1 м (рис. А.56) [690, с. 38].

На жаль, оборонні споруди посадів міст досліджуваної території спеціально не вивчалися, тому визначити їхній характер не видається можливим у більшості випадків.

Важливою археологічною ознакою посадів є характер забудови їхньої території. Необхідно відзначити, що територія посаду завжди перевищує своїми розмірами дитинець того ж міста. Так, посад у Ревному займав площу 40 га, в той час як дитинець – лише 4,5 га. Ремісничий посад літописного Василева мав 50 га, а дитинець – 1,3 га. У Ленківцях на Пруті площа посаду і дитинця, відповідно, становили 21 га і 0,64 га. Кучелмин мав посад площею 35 га та 0,25 га дитинця. Аналогічне співвідношення спостерігається і в інших давньоруських містах, наприклад, у Володимирі-Волинському – 60:1,5 га, Переяславі 80:10 га, Суздалі – 35:14 га, Полоцьку – 70:10 га [161, с. 212-222; 477, с. 132]. Розміри посаду чітко відображають його значення в структурі

давньоруського міста.

Як відомо з рокопок, посади забудовувалися рядами індивідуальних садиб дрібних власників. Таким чином створювалася вулична система планування міст. До складу садиб, поряд з житлами і ремісничими майстернями, входили хліви, комори й інші господарські будівлі. На поселенні-супутнику князівської фортеці в Ревному напівземлянки общинників розташовувалися окремими невеликими групами, які могли складати окремі садиби і, на думку Б. О. Тимощука, належати малим сім'ям (рис. А.57) [889, с. 116; 891, с. 85].

Те ж саме простежується і в XII – першій половині XIII ст. Культурний шар на території посаду стародавніх Чернівців не складає суцільного масиву, а виступає окремими плямами, на місці яких під час розкопок виявлено давні будівлі, що може свідчити про садибну забудову міста [515, с. 118-122]. Такі садиби рядових міщан відомі у багатьох посадах давньоруських міст [343, с. 36-53; 410, с. 23-28].

Територія міських посадів забудовувалася досить щільно. Це пов'язано, насамперед, з тим, що кількість населення тут невинно зростала, а оборонні лінії посаду не дозволяли постійно розширювати його площу. Крім того, ремісники і купці прагнули розташувати свої садиби поближче до торговельного майдану. Останній досить часто згадується в писемних джерелах під назвою “місце”: “...въеха в место, а в город нельзе было въехать” [6, с. 394]. Інколи торговельний майдан і, відповідно, посад називали ще “торгом” [13, с. 116]. Це вказує на те, що посади-общини були центрами обміну і торгівлі.

Торговий майдан міста розташовувався на посаді і його значення полягало не тільки у проведенні торговельних операцій, але й для проведення зборів міщан. Від майданів у різні сторони посаду відходили головні вулиці міста, заселені жителями за професійно-виробничим принципом. Таке заселення посаду підтверджується як топонімією, так і матеріалами археологічних розкопок [908, с. 152]. Наприклад, у літописному Василеві на

Дністрі, недалеко від пристані, поруч з феодальним замком був торговий майдан (ур. Торговиця) [881, с. 138-153]. Він був вільним від забудови, але навколо нього розміщувалися ремісничі майстерні. Тут розкопано дев'ять гончарних горнів одно- та двоярусної конструкції. Отже, ремісники літописного Василева виготовляли свою продукцію не тільки на замовлення, а й для ринку. Таке розміщення торговельних площ характерне для давньоруських міст.

Можливо, аналогічні торговельні майдани були в Ленківцях на Пруті, а також у Кучелміні, де, як зазначалося, територія посаду не була щільно забудованою. На ній простежуються вільні від будівель площі. Очевидно, вони використовувалися як торговельні майдани. А знахідки значної кількості риб'ячої луски та кісток в одному з будинків на дитинці Чернівців можуть побічно свідчити про існування в місті торгу, на якому збувалася риба. Крім того, щільне розміщення залізоплавильних горнів може свідчити про об'єднання металургів у цьому районі міста.

Характерною рисою давньоруських міст, починаючи з XII ст., було спорудження храму на площі або неподалік від неї. Таке розташування храму зафіксовано у Василеві.

З поширенням християнства на Русі міста стали його провідниками в маси. Літопис стверджує, що слідом за хрещенням киян Володимир “нача ставити по градом церкви и попы” [12, с. 157]. Церква – суттєвий елемент феодального ладу і її присутність у місті обов'язкова. Таким чином, типовими слід вважати поєднання у місті таких елементів: фортеці, дворів феодалів, ремісничого посаду, торгівлі, адміністративного управління, церков. Тому християнські храми із цвинтарями біля них є теж важливою ознакою міських посадів. На думку науковців, це були патрональні церкви територіально-фахових об'єднань містичів, де могли влаштовуватися збори і бенкети членів общини, так звані “братчини” [981, с. 113; 793, с. 760]. Такі торгово-ремісничі об'єднання міщан на території України і Білорусії зберігалися до XVII – XVIII ст. [405, с. 57].

У Василеві на посаді досліджено фундаменти білокам'яного храму [503, с. 37–50]. Храми такого типу на території Русі, насамперед Києва, склалися до середини XII ст. [511, с. 213-217]. Василівський храм правив за усипальницю представників феодальної знаті. Біля храму знаходилося кладовище, очевидно, представників князівської влади. На цвинтарі розкопано поховання в кам'яних саркофагах і в могильних ямах під кам'яними плитами.

На посаді Василева ще в трьох місцях виявлено цвинтарі XII – першої половини XIII ст. Очевидно, біля них теж були дерев'яні церкви, оскільки до XVII ст. цвинтарі завжди розташовувалися поруч із церквою. Отже, на посаді літописного Василева могло розташовуватися не менше як чотири патрональних храми територіально-фахових об'єднань містичів.

Як видно з матеріалів цвинтарів Василева та поховального інвентарю, соціальний статус братчин був різним. Так, на цвинтарі, розташованому у центрі посаду, сімейні поховання зі срібними прикрасами були обгороджені кам'яними колами. В той же час, поховання інших цвинтарів посаду не відгороджувалися такими колами, а їхній інвентар складався, в основному, з уламків глиняного посуду.

Сліди християнських кладовищ та церков як центрів професійних об'єднань міщан виявлені на посаді стародавніх Чернівців і за межами оборонних ліній, про що свідчать масові знахідки глиняних полив'яних плиток.

На південний схід від посаду в Кучелміні, за словами місцевих мешканців, був, очевидно, могильник з підплитовими похованнями і, напевно, біля нього була патрональна церква [690, с. 32].

2.3.4. Сільська округа

Давньоруські міста були центрами ремесла і торгівлі – це підтверджується археологічними розкопками, які виявили чіткі сліди ремісничої і торговельної діяльності містичів. Але це не означає, що лише

зазначені галузі економіки визначали господарський розвиток міст. Ремесло і торгівля у X – першій половині XIII ст. перебували ще на початковій стадії відокремлення від сільського господарства і не могли створювати необхідний додатковий продукт для успішного розвитку міських форм життя. Такий додатковий продукт, безсумнівно, створювався у сфері сільськогосподарського виробництва [908, с. 78-79]. Тому важливим завданням, яке стоїть перед сучасними науковцями, є поглиблений аналіз проблеми “місто й округа”. Від його вирішення значною мірою залежить подальша розробка і самої моделі давньоруського феодалізму [604, с. 24-29]. Адже на сучасному рівні знань досить складно реконструювати сам економічний механізм взаємодії міста і села, реальні розміри території, безпосередньо і постійно “працюючої” на конкретний міський центр.

Останнім часом науковці розглядають місто не з позиції його відмінностей від села, а у поєднанні з ним. Багато в чому, особливо на ранніх етапах розвитку феодальної системи, місто в економічному плані було своєрідним продовженням села. Із сільською округою його пов’язувало багато спільного. Для неї воно було господарським, адміністративно-політичним і культурним центром [903, с. 39-46]. Це сприяло постійному притоку додаткового продукту, який вироблявся у сфері сільського господарства, до міст, що, по суті, й було основою їхнього бурхливого росту і розвитку. Тому міста з їхньою сільською округою не можуть бути в повній мірі зрозумілими без знання її господарської структури, економічного і демографічного потенціалу, характеру її взаємодії з містом [908, с. 182]. Так, навколо ранньослов’янського міста в Ревному розташовувалися чотири сільських поселення в ур. Гевда, Підгороддя, Ліщик та Микулінка. А літописний Василів розташовувався на обох берегах Дністра і мав досить складну структуру, оскільки прикривав гавань не тільки на правому березі ріки, але й вхід у гирло р. Серету, яким можна було дістатися до Теробовля – столиці князівства. Відомо, що на території сіл Городок та Виноградне на лівому березі Дністра, навпроти Василева, раніше було досліджено

давньоруські підплитові поховання [760, с. 62]. Це підтверджено матеріалами розвідок, проведених у 1997 р. С. В. Пивоваровим, який поблизу названих сіл, на берегових терасах виявив рештки культурного шару з матеріалами XII – першої половини XIII ст. [689, с. 219].

Соціальний зміст Ленківецького городища чіткіше виступає на фоні його поселень-супутників, які виявлено у чотирьох пунктах. Поселення в ур. Селище видовжене на 800 м. Селище згадується 23 лютого 1488 р. як “Ленцовичово село” [39, с. 305], тобто село Ленци. Родина Ленци згадується в документах XVI ст. Аналіз писемних джерел свідчить, що назва села може походити від багатой родини Ленців [51, с. 39-40]. Очевидно, родина була власником села й у XII – першій половині XIII ст. Тут виявлено сліди наземних жител з глинобитними печами. У північній частині селища розміщувалося кладовище XII – XIII ст., на якому розкопано 16 поховань [881, с. 80].

Інше селище-супутник знаходилося за 1 км від городища на правому березі Потоку, в урочищі Совиця. На його території знайдено уламки кераміки XII – першої половини XIII ст., але розкопки на ньому не проводилися [881, с. 80]. Ще два поселення зафіксовано в ур. Старі Ленківці та Багна. Сільські поселення досліджено біля більшості давньоруських міст [901, с. 147].

Господарське життя давньоруського міста неможливо зрозуміти без урахування ролі в ньому церкви. Статутом Володимира Святославовича церкві віддавалася десята частина прибутків. Достатню уяву про структуру господарства Печерського монастиря, який був великим землевласником, подають літописні повідомлення. Так, незадовго перед смертю ігумен Феодосій закликав до себе ченців, серед яких мали бути і ті, “еже и в селах или на иную кую потребу отошли” [649, с. 45].

Можливо, такі сільськогосподарські угіддя були розташовані на міжвальному просторі Галицького монастиря в Середньому Подністров’ї. Ще у XIX ст. Д. Щеглов згадував, що скит Галиця “мав свій маєток, але

наприкінці XVIII ст. був спустошений турками і з цього часу обезлюднів” [998, с. 509-510].

Городи міщан могли знаходитися в незаселеній частині посаду літописних Кучелмина та Василева, оскільки культурний шар тут присутній не всюди. На жаль, у містах Сіreto-Дністровського межиріччя не виявлені знаряддя рільництва, які б свідчили про зв'язок міщан із сільськогосподарським виробництвом. Але це не означає якоїсь винятковості чи локальних особливостей зазначеного регіону. Це, очевидно, пов'язано з незначною дослідженою площею на посадах давньоруських міст Сіreto-Дністровського межиріччя. Можливо, при подальших розкопках широкими площами вдасться виявити такі матеріали. Адже землеробські знаряддя відомі з розкопок найбільших міст Русі – Галича, Чернігова, Києва тощо [154, с. 97-102].

Значне місце в господарстві міщан займало тваринництво, про що свідчать знахідки кісток свійських тварин. На досліджуваній території вони відомі в Ревному, Ленківцях, літописному Василеві [577, с. 133-139; 881, с. 175-176]. Споруди для утримання худоби в Сіreto-Дністровському межиріччі відомі поки що лише на поселенні-супутнику князівської фортеці в Ревному. Тут розкопана садиба X ст. розмірами 40x20 м, до складу якої входили два напівземлянкових житла та дві господарські споруди. Одна з них зі стінами у вигляді плоту, обмащеного глиною, призначалася для утримання худоби [891, с. 85]. На посадах інших міст поки що не виявлені садиби і господарські споруди, але, безперечно, в ході археологічних розкопок вони будуть досліджені. Тим більше, що на садибах великих міських центрів Давньоруської держави чітко простежені сліди споруд типу хлівів, конюшень тощо. Про розвиток вівчарства у Ленківцях опосередковано можуть свідчити пружинні ножиці, знайдені на дитинці міста [881, рис. 16, 18].

Такі аграрно-феодальні міста були у всіх давньоруських землях. Але найбільше їх розташовувалося у лісостеповій зоні, оскільки тут були поширені найродючіші земельні угіддя й існувала відносно висока щільність

населення.

Аграрні міста характерні й для середньовічної Європи і Візантії. Наявність дрібних містечок дослідники відзначають у середньовічних країнах Центральної та Західної Європи, зокрема в Угорщині, Англії [174, с. 114-125]. Наявність орної землі, випасів для худоби у XIII – XIV ст. відзначалася у таких великих центрах як Прага, Любек, Нюрнберг тощо [365, с. 62,63]. У Візантії в XI – XIII ст. багато міст являли собою центри сільської округи, а їхнє населення займалося виноградарством, рільництвом, скотарством на прилеглих до міста полях.

У дослідженні економіки міста важливо визначити розміри землеробської округи, яка тяжіла до міста. На сьогоднішній день, на превеликий жаль, при сучасному стані теоретичної розробки даної проблеми зробити це неможливо. Розміри міських волостей залежали від багатьох факторів, перш за все, від щільності заселення і кількості землеробських угідь. Як вважає ряд науковців, сільськогосподарська округа навколо невеликих містечок могла мати приблизно 15-20 км у радіусі, або 800-1200 км² [730, с. 62-63; 908, с. 99]. Це та мінімальна округа, функціонування якої визначалося наявністю в ній міського осередку. Саме тут селяни могли реалізовувати надлишки своєї продукції, отримавши за неї товари, які не вироблялися в селі (рис. А.58).

Як видно з карти, сільська округа міст Сірет-Дністровського межиріччя охоплювала практично всі сільські поселення, відомі на досліджуваній території. Найкраще це ілюструється матеріалами стародавніх Чернівців. До їхньої округи входило більше 50 сільських поселень, відомих на сьогоднішній день. Що стосується округи міст Подністров'я, то їхня зона впливу могла простягатися і на лівий берег річки, оскільки всі вони розташовувалися біля переправ і легко могли бути пов'язані з лівобережжям. Відстань між містами, як і на теренах Давньоруської держави, складала до 20-30 км, що дорівнювало денному переходу торговельних валок. Отже, місто не можна розглядати як відособлену від землеробства поселенську

структуру.

Соціально-топографічна структура міст не обмежувалася укріпленими поселеннями: дитинцем і торговельно-ремісничим посадом. Їхні кордони були значно ширшими, але визначити їх досить важко. Про них відсутні достовірні дані у писемних джерелах і в багатьох випадках вони не визначаються за археологічними ознаками.

Так, у Василеві третьою складовою частиною літописного міста є пригороди: городище-феодалний замок в ур. Хом, монастир в ур. Монастир та селища в ур. Жигулівка та ін. (рис. А.59; А.60).

Городище-сторожову фортецю досліджено також у Кучелміні. На південь від ур. Галиця, на відстані 1,5 км в ур. Щовб, на високому мисі розташоване давньоруське городище, яке за характером знахідок і типом оборонних конструкцій можна віднести до залишків сторожової фортеці (рис. А.61; А.62) [881, с. 84-85; 914, с. 413].

Споруджувати замки-садиби на землях, які належали місту, могли тільки великі землевласники, які прагнули таким чином брати активну участь у політичному житті міста. Тільки вони мали можливість придбати землі в передмістях, збудувати укріплену садибу. Споруджувати свої замки у передмістях давньоруських міст земельна аристократія могла почати тоді, коли посилилася її роль в економічному і політичному житті країни, тобто не раніше другої половини XI ст. [891, с. 120].

Роль феодальних замків у системі міської округи остаточно поки що не з'ясована. Але, зважаючи на розміщення їх на підступах до основної території міста, можна вважати, що вони не лише захищали майно й особу феодала, але й відігравали важливу роль в обороні міста як його складова частина. Як правило, час функціонування сторожових фортець і феодальних замків співпадає з часом існування міста.

Так, Ленківецька фортеця, враховуючи ландшафтні дані (розташування на рівнині, оточеній горбами), могла виконувати роль важливого прикордонного пункту лише за умов наявності на підступах до неї сторожових

постів, які б сповіщали про наближення караванів або ворожу небезпеку (рис. А.63; А.64).

Залишками сторожових фортець на підступах до Ленківцевої є невеликі городища XII – першої половини XIII ст., розташовані у радіусі 25 км на найвищих у даному районі пунктах. Це замки Спаська, Гореча, Остриця і Молодія [877, с. 13-18]. Вони прикривали Ленківцецьку фортецю з півдня. З найбільш важливого стратегічного напрямку – південного заходу – підступи до міста прикривав Цецинський замок. Саме звідти могли надійти найзапекліші вороги Галицько-Волинського князівства – войовничі угри.

Із західного боку, на відстані 4,5 км від Ленківцецького дитинця, на найвищій точці місцевості як сигнальний пункт виступав курган висотою 1,5 м, діаметром 30 м. Під час його дослідження виявили залишки дерев'яної вежі [848, с. 113]. Такі кургани, як правило, розташовувалися біля сухопутних торговельних шляхів. Вони були своєрідними орієнтирами-дороговказами, зручними спостережними і оборонними пунктами. Цей курган був споруджений біля Берладського шляху, який прямував з Галича через Чернівці на південь. Сторожові пункти у вигляді курганів відомі на інших давньоруських теренах, наприклад, у районі Теребовля [596, с. 132-141].

З північного боку Ленківці могла прикривати феодальна укріплена садиба в с. Васловівці, що знаходилася на шляху, який вів до літописного Василева.

Прикладом архітектурно-планового вирішення, яке враховувало ландшафтні дані, може бути Галич. Основне ядро міста на Крилоській горі оточували розміщені на підвищеннях у радіусі 7-10 км укріплені поселення і монастирі [969, с. 146-147].

Резюмуючи вищесказане, можна відзначити, що яскравим показником розвитку феодальних відносин та глибоких соціально-економічних зрушень на досліджуваних теренах є поява міст. Ці поселенські структури були значними пунктами транзитної торгівлі, важливими прикордонними

форпостами Галицької Русі та осередками розвитку культури місцевого населення.

2.4. Типологія жител, господарських та виробничих споруд

Високі темпи росту народонаселення Сіreto-Дністровського межиріччя протягом X – XIV ст. визначили у певній мірі й швидке зростання господарства і освоєння значної частини досліджуваної території.

Визначальними елементами кожного хронологічного періоду, а також одним з найважливіших компонентів традиційної культури народу є житлові споруди. Вони є певним мікросвітом, у замкненому просторі якого проходить родинне життя і віддзеркалюють рівень соціально-економічного розвитку суспільства, знання та навички будівничих, смаки, традиції і раціональний побут їх мешканців [494, с. 60; 584, с. 346]. Отримані в результаті багаторічних досліджень дані про житлобудівництво дозволяють говорити про загальні і специфічні риси у зовнішньому вигляді масової забудови. Для того, щоб уявити, який же вигляд мали поселення Сіreto-Дністровського межиріччя у давнину, варто зупинитися на окремих типах споруд, охарактеризувати їх конструктивні особливості та деталі, що вказують на функціональне призначення.

2.4.1. Житлові споруди

Відкриті на території Сіreto-Дністровського межиріччя житла можна розділити на заглиблені в материк (тип 1) та наземні споруди (тип 2) (рис. А.65; таблиця (А.15)). Вони поділяються на кілька підтипів. Тип 1А – напівземлянки зі стовповою конструкцією стін; 1Б – напівземлянки зі зрубними стінами. Тип 2А – зрубні одно- і двокамерні; 2Б – зрубні з підвалом; 2В – зрубні на кам'яній основі; 2Г – житла-кліти оборонних споруд; 2Д – житлово-господарські зруби, не зв'язані з конструкцією оборонних ліній; 2Е – вежі, які входили до складу оборонних споруд та окремо стоячі вежі-донжони.

Протягом X – XIV ст. на поселеннях Сіreto-Дністровського межиріччя

існували напівземлянки, які продовжували традиції місцевого житлобудування попереднього періоду. Напівземлянки були традиційним житлом слов'ян і відомі на поселеннях досліджуваного регіону в VI – VIII ст. [574, с. 31-70; 877, с. 186-191; 169, 192 с].

У X ст. довжина їх стін в середньому становила 3,0-3,2 м. Л. П. Михайлина встановив, що висота дерев'яних стін становить 1,5-1,8 м і завжди більша, ніж глибина материкового котловану, яка коливається в межах 0,2-1,2 м [574, с. 33]. Площа таких жител у середньому становила 9-16 м².

У типі 1А на долівці котловану простежуються ямки від вертикальних стовпів, які підтримували своїми пазами горизонтально поставлені дерев'яні плахи. Каркас такого житла міг складатися з 8, 6 та 4 стовпів. Такі житла досліджені в Ревне ІБ (житла №4, 10, 37), Коростуватій 3 тощо (рис. А.65, А, Г; А.66) [574, с. 39; 881, с. 186; 949, с. 220-221, рис. 1].

Напівземлянки каркасно-стовпової конструкції побутували й в XI ст. Такі житла досліджені на поселенні Графська Поляна, Добринівському городищі (рис. А.65, В) [574, с. 45, рис. 19, 4; 863, с. 131]. Аналогічні житлові споруди представлені на всьому ареалі поширення слов'янських старожитностей [494, с. 60-61; 666, с. 284, 288; 675, с. 173; 982, с. 42].

До другого типу 1Б відносяться житла, в котловані котрих на долівці простежуються відбитки нижніх колод стіни, перехрестя нижніх вінців, закріплених в “обло”. Простір між котлованом і дерев'яними стінами з метою гідроізоляції забутовувався жовтою глиною. Такі гідроізоляційні прошарки простежені в напівземлянках Галича, Новогрудку, Лебідці, Подніпров'ї [298, с. 619; 672, с. 97; 758, с. 95, 97-100, 102-105, 108, 111].

На відміну від стовпової, зрубна конструкція була раціональнішою. Вінці зрубів вкладалися в заглиблену частину напівземлянки на рівні долівки і далі нарощувалися до потрібної висоти. Зустрічаються житла, у котрих посередині двох стін розташовувалися стовпові ямки, на яких, очевидно, кріпився дах напівземлянки. Такі житла X ст. досліджувалися в Ревне (№21),

XI ст. – Коростувата 1 (№ 1), Графська Поляна (№ 2) [584, с. 349; 874, с. 55; 881, с. 156]. Вони відносяться до 1 типу, виду 2, варіанту 1 за Л. П. Михайлиною (рис. А.65, Д) [574, с. 47].

Другий варіант цього типу представлений житлами, у яких стіни мали чисто зрубну конструкцію з відростками в місцях перетину колод. Відомі вони на поселеннях X ст. Червона Глина, XI ст. Біла, Коростувата, XII – першої половини XIII ст. Чорнівка (городище), XIII – XIV ст. Гореча (комплекс 1-3), Васловівці (рис. А.67; А.68; А.69) [254, с. 54, рис. 61; 881, с. 95, 163, 171, 174; 948, с. 367]. Аналогічної конструкції стін жител відомі й на інших територіях розселення слов'ян [178, с. 52; 441 1998, с. 28; 159, с. 144; 666, с. 292; 842, с. 115; 727, с. 326-327]. Напів-землянкові житла використовувалися найбільшійми прошарками місцевого населення до XIX ст. [58, с. 10].

Поруч із напівземлянками на поселеннях Сіreto-Дністровського межиріччя існували й наземні житла (таблиця (А.15)). У X ст. на відкритих поселеннях вони не зустрічаються. В основному, наземні житла цього періоду досліджені на городищах. Найбільше поширення таких споруд на значній території Русі припадає на XII – першу половину XIII ст. [759, с. 129]. Із наявних у нашому розпорядженні матеріалів відомо, що давньоруські житла на поселеннях були зрубної конструкції. Контури жител вдалося простежити, в основному, за рештками долівок. Будівлі були однокамерними з круглих, рідше тесаних, колод. Нижні колоди споруд лежали безпосередньо на щільно утрамбованому ґрунті без будь-якої субструкції. У жодному житлі не було відзначено ні слідів стін, ні кутових “стільців”, ні завалів глини, оскільки дерево в умовах Сіreto-Дністровського межиріччя погано зберігається. Така техніка зведення стін етнографічно простежена на досліджуваних теренах до XIX ст. [65, с. 1]. Зав'язка кутів, з практичних міркувань, проводилася з випуском кінців колод за стіни зрубу приблизно на 30 см. Це робилося тому, що з боку зрізу колоди промерзають вздовж волокон деревини глибоко, а в поперек стовбура – набагато менше, тому промерзають випущені назовні

кінці, а ріг будинку залишається теплим [494, с. 64]. Такий прийом і в наш час застосовується при спорудженні жител населенням Сірето-Дністровського межиріччя [438, с. 181-182]. Стіни жител обмащувалися глиною, про що свідчать часті знахідки обмазки з відбитками дерев'яних плах. Щілини між колодами могли ущільнювати мохом.

Долівка жител була, в основному, глиняною, підмащеною, без дерев'яного настилу, за винятком, напевно, тих будівель, до конструкції яких входили підвали (Чорнівка, Онут, Ревне, Ленківці на Пруті).

Найпростішим і найпоширенішим типом наземних споруд були однокамерні зрубні житла. Їх будували способом рубки "в обло". Вибірка чашки завжди проводилася на нижній колоді. Використовували соснові колоди, рідше букові товщиною 0,2-0,25 м. Така товщина дерев'яних колод засвідчена на всіх досліджених поселеннях Давньоруської держави. Площа житлових споруд коливається в межах 12-18 м² (рис. А.70, А) [254, с. 51]. Наземні будівлі цього періоду відомі на поселеннях у Вікні, Добринівцях, Чорнівці, Дорошівцях, на Ленківцецькому посаді, феодальній садибі в Дарабанах, ур. Щовб (рис. А.71) [82, с. 7; 515, с. 118-123; 713, с. 77-80; 881, с. 116, 158-159, 162, 171]. Аналогічні споруди відомі на багатьох давньоруських пам'ятках домонгольського періоду [154, с. 89-93; 494, с. 63-64; 758, с. 126-127].

Після навали монголо-татар даний тип продовжував побутувати на теренах краю. І в цей час більшість споруд можна віднести до типу 2А (рис. А.72, 1-2; А.73) [254, с. 56, 58]. Подібні споруди відомі на багатьох давньоруських пам'ятках другої половини XIII – XIV ст. [178, с. 49-52; 1001, с. 82].

У Сірето-Дністровському межиріччі досліджені також житла типу 2Б.

У X ст. найбільш повно такі житла досліджені на городищі Ревне 1Б (рис. А.74). [881, с. 48; 574, с. 48-49]. Зрубні будинки з підвалами X – XI ст. досліджені на городищі в Горішніх Шерівцях [881, с. 62; 891, с. 76]. Їх конструкція, так само як і підвалів, аналогічна ревянським.

На пам'ятках XII – першої половини XIII ст. також зустрічаються житла з підвалами. Вони досліджені в Онуті (ур. Клиння), Чорнівці (ур. Пуста Чорнівка), Ленківцях на Пруті, Молодії тощо (рис. А.70, Б) [254, с. 51-52; 881, с. 76, 103, 104, 181]. Виявлені житла типу 2Б й на поселеннях другої половини XIII – XIV ст. На поселенні в ур. Пуста Чорнівка досліджене житло з підвалом (рис. А.72, 3) [254, с. 58]. Аналогічні будинки з підвалами досліджені також на інших землях Давньоруської держави [177, с. 98-104; 675, с. 25; 982, с. 46].

Цікаву категорію пам'яток становлять споруди типу 2В. На Чорнівському городищі досліджено житло №4 (рис. А.75). Його фундамент прямокутної форми з уступом у східній частині. Вхід у споруду був із північно-західного боку. Тут, під фундаментом, виявлені залишки так званої “будівничої жертви”, а їх, як правило, розміщували під кутами або порогом житлових споруд. Фундамент складений з каміння, частково обпаленого, без зв'язуючого розчину. Кам'яна основа будівлі споруджена безпосередньо на давній поверхні. З боків фундаменту розміщувалися камені більших розмірів, що утворювали зовнішній і внутрішній панцир, забутований всередині дрібними каменями. Південно-східна стіна складена з каменів невеликих розмірів. Серед них виявлені фрагменти спрацьованих жорен. Зверху на фундаменті лежав шар землі, перемішаної з вугіллям, шматками обмазки, перепаленою глиною. У верхній частині культурного шару безладно лежало каміння діаметром 0,4 м. Можливо, це залишки глинобитної печі, яка впала з другого поверху будівлі. За знахідками і місцезрештуванням споруду можна віднести до двоповерхового житла феодала [254, с. 52-53].

У другій половині XIII – XIV ст. цей елемент домобудівництва продовжував використовуватись на українських поселеннях. Наземні споруди на кам'яній вимостці досліджені на поселеннях Рашків, Шипинці [491, с. 311-312; 881, с. 191].

Своєрідним є тип 2Г. До нього відносяться житлові кліті, які входили до конструкції оборонної лінії. Для X – XI ст. на городищах кліті

використовувалися, в основному, як складські приміщення і бойові камери для воїнів під час бойових дій. Інша картина простежується на городищах XII – першої половини XIII ст. Житлові кліті цього часу часто призначалися для проживання гарнізону з самого початку спорудження фортеці. Вони зводились за наперед наміченим планом. У таких випадках кліті були зв'язаною системою зрубів. Житлові кліті цього типу досліджені на території дитинців Ленківців на Пруті, Василева (ур. Замчище), на городищах у Чорнівці, Молодії, Дарабанах (ур. Щовб) (рис. А.77, А, Б, В) [115, с. 10; 119, с. 3; 254, с. 25-26, 38; 867, с. 188, рис. 1; 913, с. 393]. Тут виявлені шматки черенів зруйнованих глинобитних печей. Стіни оборонних зрубів були обмащені глиною не лише як протипожежний засіб, а й з метою утеплення.

До типу 2Д відносяться житлово-господарські зруби з городищ, які прилягали до оборонних клітей з внутрішнього боку, але не становили суцільного ряду. Вони розміщувалися на певній відстані один від одного. У свою чергу, житлово-господарські кліті за конструктивними особливостями можна розбити на види: а) кліті одно- і двокамерні; б) зруби з підклітом; в) кліті з підвалом.

До типу 2Да можна віднести зруби-опори з городища X ст. Ревне 1Б. Вони входили до складу східної зовнішньої додаткової оборонної лінії. Її основу становила стіна типу “столпіє”, яка на найважливіших ділянках оборони була скріплена зрубами-опорами. Їх приміщення використовувалися для стаціонарних жител та ремісничих майстерень. У двох розкопаних зрубах-опорах знайдено печі-кам'янки, що може свідчити про їх стаціонарне використання як жител (рис. А.78, А-Б) [881, с. 45].

По периметру майданчика Чорнівської феодалної садиби XII – першої половини XIII ст. до основної лінії оборонних зрубів (які використовувалися для господарських потреб) прилягали житла зрубної конструкції, розташовані на відстані 1-1,5 м одне від одного. Досліджено 11 зрубів (рис. А.78, В-Е) [254, с. 42-47]. Один житлово-господарський зруб, являв собою житло-п'ятистінок, тобто складався з житлової споруди площею 15 м² та

сіней – 8 м² (рис. А.78, Г) [Возний 1998, с. 45]. Сіни таких жител захищали вхід від вітру, дощу, снігу в зимовий час, перешкоджали охолодженню житла взимку через двері. Зимом сіни також пом'якшували перепад температури між теплим повітрям приміщення і холодним надворі [155, с. 151; 982, с. 46]. Подібні споруди-п'ятистінки досліджені на багатьох давньоруських пам'ятках [161, с. 193; 502, с. 35; 957, с. 48].

До типу 2Дб можна віднести житлово-господарські зруби фортеці Х – XI ст. в Горішніх Шерівцях. Вони прилягали з внутрішнього боку майданчика городища до валу з оборонними зрубами. Долівка зрубів міститься на 2 м нижче долівки оборонних клітей валу. В культурному шарі на різних рівнях лежали обпалені камені (рештки печі, які впали). Можливо, ця будівля була розчленована по вертикалі на дві частини: верхню – житлову і нижню – підкліт для господарських потреб [881, с. 61-62].

У другій половині XIII – XIV ст. також відомі житлово-господарські зруби в системі оборони князівської фортеці в Зеленій Липі. У східній частині головної оборонної лінії зруби були розчленовані по горизонталі. У верхній частині розмірами 3х3,5 м знаходилося житло з піччю-кам'янкою. Її рештки разом з черенем завалилися під час пожежі в підкліт [881, с. 90]. Житлові кліті характерні для багатьох районів Русі незалежно від поширення там наземних чи напівземлянкових жител. Тому вони є особливим типом, пов'язаним із специфічними рисами і соціальним характером укріплень.

До типу 2Дв можна віднести деякі житлово-господарські зруби Чорнівського городища. Так, у східній частині зрубу 6 знаходився квадратний в плані підвал, опущений в материк на глибину 1,7 м (рис. А.78, Д; А.79; А.80). У заповненні виявлено перепалене каміння різних розмірів, шматки печини (можливо, це залишки печі, яка завалилася), предмети побуту, уламки жорен [254, с. 44].

До окремої групи житлових споруд можна віднести вежі, які входили до складу оборонних споруд та окремо стоячі вежі-донжони. Вони становлять тип 2Е. Так, у південно-західній частині центрального

майданчика феодального замку XII – першої половини XIII ст. в Молодії досліджена зрубна споруда розмірами 11,5x11,5 м, зведена з тесаних колод [881, с. 102-103]. Це була вежа-донжон поділена на два яруси. Верхній призначався для житла. Свідченням цього є розвали глинобитної печі, що завалилися в підвал діаметром 3 м й глибиною 1,1 м, який використовувався для господарських цілей.

На кінцях оборонної лінії городища другої половини XIII – XIV ст. у Зеленій Липі стояли вежі, які виступали за зовнішню лінію на 0,6 м [125, с. 3; 881, с. 88-89]. Від західної вежі зберігся підвал розмірами 2,7x2,8 м, заглиблений у материк на 2 м. Його стіни були обшиті деревом. До підвалу з боку подвір'я вела сходина шириною 0,7 м, висотою 0,3 м, викладена з великих кам'яних плит. У заповненні підвалу знайдені шматки глиняної обмазки від зруйнованої печі, що впала зверху.

До типу 2Е можна віднести й кам'яну вежу-донжон діаметром 20 м, розміщену в центрі оборонного майданчика Цецинського городища [881, с. 97]. Зведена вона з рваного каміння. Аналогічні вежі в цей час будувалися в багатьох пунктах Галицько-Волинського князівства [754, с. 220; 757, с. 141-147]. Значне поширення веж-донжонів пояснюється тим, що вони відповідали військовим та соціальним вимогам епохи: це був унікальний тип укріпленого житла феодала [757, с. 205].

2.4.2. Реконструкція верхніх частин жител, планувальної структури й обладнання

Функціональною ознакою житлової споруди є печі, які служили для обігріву приміщення та приготування їжі [574, с. 58]. Піч – один з найбільш стабільних і важливих елементів житла. Вона служила одночасно джерелом тепла і місцем приготування їжі й, очевидно, об'єктом вшанування кожної сім'ї [551, с. 115]. За етнографічними даними, з печами пов'язані багаточисельні вірування й обряди. Домашньому вогнищу поклонялися як найближчому й головному божеству стихії вогню [829, с. 500]. Вони, як

правило, розміщувалися в одному з кутів житла. Якщо це був підвал, то залишки печі фіксувалися у розвалі в шарах його заповнення, а іноді поблизу верхньої межі котловану, тому простежити їх конструктивні деталі неможливо. Більш-менш добре фіксується черинь печей, іноді стіни, а залишки склепіння завжди знаходяться в розвалі. Часто під час досліджень науковці стикаються з фактом зруйнованих або розібраних печей. На думку дослідників, це, за язичницькими віруваннями, пов'язано з виносом домового духу [551, с. 116; 949, с. 231]. Зганьблення домашнього вогнища у язичників трактувалося як викликання нещастя в домі [954, с. 118].

Всі досліджені в регіоні опалювальні пристрої можна розділити на декілька типів: *A* – відкриті вогнища; *B* – печі-кам'янки; *B* – глинобитні печі.

Поширеним видом опалювання були відкриті вогнища (тип *A*). Вони, як правило, круглої форми, й облаштовувалися в ямах діаметром близько 0,8-1 м, глибиною 0,1 м, розміщувалися посередині житлових споруд. Поди вогнищ підмащувались глиною і обмежувались невеликими каменями. Відомі вони з розкопок на Чорнівському городищі XII – першої половини XIII ст., приміщеннях житлово-господарських зрубів Карапчівського городища [254, с. 42-51; 881, с. 94]. Тут, на випаленому до червоного кольору дні ями, як і в житлі з поселення XII – XIV ст. Каплівка, лежали дрібні обпалені камені. Вогнища, викладені каменем, зафіксовані у житлах XIV ст. у с. Васловівцях [863, с. 148]. Вогнища досліджуваного періоду відомі й на інших територіях [225, с. 50; 440, с. 12; 982, с. 47].

Досить поширеними були опалювальні пристрої типу *B*. Для X ст. вони представлені у всіх житлах відкритих поселень та городища Ревне 1Б [Тимощук 1982, с. 46, 52, 54, 186; він же 1990, с. 116; 165, 175; Михайлина 1997, с. 38, 46]. Відомі вони й на поселеннях і городищах X – XI ст. (Коростувата, Біла, Графська Поляна, Зелена Липа, Горішні Шерівці, Ломачинці тощо) [574, с. 45; 881, с. 62, 131, 158, 174, 178, 182, 186, 187; 889, с. 175; 949, с. 220]. Печі-кам'янки прямокутної форми з середніми розмірами 1,1x1,2 м складені з невеликих каменів без зв'язуючого розчину, як правило,

розміщувалися в одному з кутів жител (рис. А.66; А.81). Глиняний черінь печей прямокутної форми викладався кам'яними плитками, або підмащувався глиною. Його середні розміри становили 0,6x0,4 м. Черінь відгороджувався великими плитами і знаходився на рівні підлоги. Висота опалювальної камери в середньому становила 0,4 м. Звід печі доліплювався з глиняних вальків або викладався каменем [574, с. 60]. Оскільки печі знаходилися в кутку житла, то дві стіни не дозволяли каменю печі розповзтися. Бокова стінка печі, яка виходила до середини приміщення, могла мати дерев'яну обшивку. Її слідами є обгорілі дерев'яні плахи, які збереглися між стіною печі і ямками стовпів, що притискали їх до каміння [587, с. 126]. Така дерев'яна обшивка досліджена в житлах городищ Ревне 1Б, Коростувата [574, с. 60-61, рис. 29]. Ці печі продовжували місцеві традиції попереднього часу. Вперше на досліджуваній території вони з'явилися в житлах культури карпатських курганів і далі продовжували побутувати в слов'яно-руських старожитностях до XI ст. [574, с. 63]. Печі-кам'янки широко побутували на території розселення слов'ян [759, с. 144-156; 1042, рис. 10].

Як пережиток на досліджуваній території, вони відомі в першій половині XII ст. (житло № 28 на Добринівському городищі) [881, с. 169-170]. Подібні печі характерні для цього часу для Північно-Західної та Північної Русі і в поодиноких випадках зустрічаються на півдні, але тут вони на глиняних останцях [440, с. 13; 621, с. 204; 758, с. 136-137, 146].

Найпоширенішими у XII – першій половині XIII ст. були глинобитні печі овальної чи круглої форми (тип В). У свою чергу, за способом спорудження вони діляться на підтипи: а) печі з подом на рівні підлоги; б) глинобитні на глиняному останцю; в) глинобитні на зрубному опічку. Переважно зберігся черінь печей. Інколи можна простежити декілька підмазок череня. Найбільше зустрічаються печі типу Ва. Їхній черінь зроблений на рівні підлоги. Вони круглої форми, діаметром 0,9-1,4 м, прожарені на товщину 0,05м, викопані в материк на глибину 0,3 м. Черінь

покритий шаром білого попелу і шматками печини. Деякі фрагменти мають з одного боку заглажену поверхню, трохи вигнуту. З внутрішнього боку видні відбитки прутиків – каркасу печі діаметром 0,3-1,2 см. Причому зустрічаються сліди у двох взаємно перпендикулярних напрямках. Очевидно, крім прутів, розміщених вздовж склепіння печі, були й поперечні обв'язки, як це було на Ленківцеькому поселенні [515, с. 116]. Відкриті такі печі на більшості поселень XII – XIV ст. Сіreto-Дністровського межиріччя [254, с. 57-58; 515, с. 118-123; 881, с. 88-89, 101-104, 158-159, 162-164, 171, 175-176, 178, 181]. Вони характерні й для інших територій давньої Русі [440, с. 15; 599, с. 66].

Піч типу Вб виявлена у північно-східному кутку житла X ст. на посаді Ленківців на Пруті [281, с. 135]. Вона розміщувалася на глиняному останці висотою 0,15 м. Піч овальної форми, розмірами 0,7x0,6 м. Стінки печі збереглися на висоті 0,35 м від рівня підлоги. Зверху піч завалена перепаленим камінням середніх розмірів від склепіння (рис. А.82). Розташування печі у північно-східному або північно-західному кутах житла досить характерні для слов'ян культури Луки-Райковецької [161, с. 130].

Необхідно відзначити, що печі таких форм не характерні для слов'янського населення Подністров'я. Тут були поширені, в основному, печі-кам'янки [574, с. 31-68; 889, рис. 37]. Повної аналогії цій печі не виявлено, але відомо, що у слов'ян Подніпров'я використовувалося каміння при спорудженні глинобитних печей [161, с. 163]. Глинобитні печі з використанням каменю відомі в Сахнівці, на Дону, Монастирку, Середньому Подніпров'ї [182, с. 23]. На думку науковців, такі опалювальні пристрої генетично пов'язані з полянським колом старожитностей і датуються рубежем X – XI ст., але не пізніше його середини [821, с. 108-112].

Інша піч на глиняному останці досліджена у південно-східному куті напівземлянки XII – першої половини XIII ст. на Чорнівському городищі (рис. А.68) [254, с. 54]. Стіни збереглись на висоті 0,15 м у вигляді прожареної до червоного кольору землі товщиною 0,07 м. В середині печі,

вздовж стінок, простежено 16 ямок від прутів дерев'яного каркасу. Для зручності користування піччю перед її устям влаштували припічну яму овальної форми. Печі на глиняних останцях відомі з поселень інших територій Давньоруської держави [225, с. 50; 502, с. 33, 35; 675, с. 31].

До типу Вв відносяться печі на опічках. Вони досліджені на Ленківцеькому городищі в приміщеннях житлово-господарських зрубів. Найкраще збереглись рештки печі в кліті №10. Дерев'яний опічок був споруджений з брусів, закріплених у пазах стовпів [877, с. 26]. Простір всередині опічка засипаний землею. Висота його, очевидно, була незначна, бо залишки череня після завалу збереглись відносно добре. Печі на опічку були зручнішими для користування, рівномірно нагрівали приміщення. Аналогічні конструкції печі відомі на значній території давньої Русі [440, с. 10; 403, с. 115; 982, с. 47].

У більшості випадків печі топилися по-чорному, тобто дим через устя виходив у приміщення і назовні через дах, консервуючи його. В таких житлах не було стелі. На території Сірето-Дністровського межиріччя відомі залишки фрагментів глиняних димарів. Так, на Ленківцеькому городищі у двох наземних будинках досліджені великі (1х2 м) глинобитні печі. В їхніх завалах виявлені шматки глиняних жолобів шириною близько 0,4 м і висотою 0,3 м. Їхня довжина не встановлена. Зовнішня поверхня у них чиста, а внутрішня – сильно закопчена. Мабуть, це димники, які служили для виведення диму з печі в сіни. Вони могли використовуватися в будинках зі стелею, якої не було в сінях [515, с. 116]. Горизонтальні димники відомі в регіоні й за етнографічними матеріалами як “кагли” [61, с. 7; 64, с. 8; 69, с. 7]. Напівкурні і курні житла згідно з етнографічними матеріалами зустрічалися на території Сірето-Дністровського межиріччя до середини ХХ ст. [60, с. 2-3]. Система опалювання “по білому” характерна, в основному, для будинків заможних верств населення. Рештки димарів зустрічаються рідко. На території давньої Русі розвали димника виявлені у Вщижі, Пліснеську тощо [482, с. 22, 25]. Про те, що ці будинки могли належати багатим людям,

свідчать знахідки віконного скла на Ленківцеькому городищі [881, с. 74].

При визначенні загальної планової структури житла важливе значення має взаємне місцезнаходження печі і входу. Водночас, ця проблема надзвичайно складна. Особливо це стосується наземних жител, у яких контури стін не завжди можна визначити точно. У заглиблених житлах також розташування входу відзначити інколи досить важко.

До X ст. у східнослов'янських житлах переважала схема, за якою піч стояла в задньому від входу куті. У X – XI ст. планова структура змінюється. При ній піч розміщувалася поруч із входом, повернута устям до входу [758, с. 126]. На досліджуваних теренах, як пережиток у житлах X – XI ст., вхід знаходився навпроти устя печі у протилежній стіні житла. Наприклад, він зустрічався в напівземлянках з поселень Ревне 1Б, Коростувата [574, табл. 2]. У досліджених спорудах глинобитні печі знаходилися в північно-східному або північно-західному кутку, по діагоналі від входу. Таке планування житла деякі дослідники відносять до “східного південно-руського типу”. Він переважав на всіх слов'янських пам'ятках цього часу [758, с. 138-145]. У напівземлянці XII – першої половини XIII ст. з Чорнівки піч розміщувалася у південно-західному кутку житла й повернута устям до середини житла в напрямку входу. Таке розміщення печей зустрічається на ряді поселень XII – першої половини XIII ст. в Колодяжині, Городську, Ігрени тощо [440, с. 15; 1000, с. 57]. У наземних житлах простежити розташування печі у більшості випадків неможливо через нечіткі межі споруд.

Також складним питанням, яке постає при вивченні жител, є визначення місця входу до них. Тут науковці стикаються з тими ж проблемами, що й при визначенні взаємовідношення розташування печей і входу. Найкраще входи простежені у напівземлянках та в підвалах чи підклітах наземних жител.

Входи у житла, як правило, розташовували з південного боку. Це було пов'язано як з практичними потребами обігріву та освітлення приміщення південним сонцем при відсутності у напівземлянці вікон, так і сакралізацією

півдня. Ця сторона світу вважалася благодійною, священною, на противагу холодній півночі, де давні народи уявляли царство мертвих [551, с. 113]. Таке розташування входу відоме за етнографічними джерелами. “Русини вірили, що таким чином вони захистять свою домівку від влади чорта, оскільки нечистий боїться сонця” [974, с. 133].

У житлах X – XI ст. входи інколи простежуються за похилим тамбуром, який полого спускається від рівня давньої поверхні до рівня підлоги житла. Наприклад, у житлі №10 на городищі Ревне 1Б тамбур шириною 0,6 м виявлений навпроти глинобитної печі [587, с. 128]. Бокові його стіни були укріплені сплетеним з лози тином, обмашеним глиною. Аналогічна конструкція простежена у вході до житла на селянській садибі в Ревно (ур. Кидрина), житлі №1 на поселенні Коростувата 3 [891, рис. 33; 949, с. 221]. Вхід до підвалу наземних жител №1, 2 на городищі Ревне 1Б також мав вигляд похилого спуску шириною 2,1 м, довжиною 2 м [881, с. 48]. Аналогічні входи до підвалів простежені у наземних будинках XII – першої половини XIII ст. на дитинці Ленківців на Пруті [881, с. 76]. Подібна конструкція входів досліджена й на інших давньоруських землях [436, с. 238; 441, с. 33]. Такі входи відносяться до типу 1 за Л. П. Михайлиною [574, с. 54-55].

Іншою конструкція входу в напівземлянку визначається за наявністю двох додаткових стовпів біля центральної частини стіни, розміщених перпендикулярно до стіни житла. Такий вхід простежено у житлі XI ст. з поселення Коростувата [574, табл. 3]. На думку науковців, другий стовп був стопором для дерев’яної драбини, яка спускалася в котлован, можливо, на ньому для зручності кріпилися поручні [957, с. 499; 587, с. 128]. Входи такої конструкції відносяться до типу 3 за Л. П. Михайлиною [574, с. 56]. Вони відомі на багатьох давньоруських поселеннях [182, с. 15; 502, с. 30;].

В окремих випадках вхід простежується за залишками східців. Так, до землянки XII – першої половини XIII ст. на Чорнівському городищі вів вхід у вигляді трьох сходинок висотою 0,3 м, шириною 0,6 м, вирізаних у материку

[254, с. 55]. Вхід у вигляді прямокутника вів до підвалу наземного житла в Онуті [881, с. 181]. До підвалу вежі городища XIII – XIV ст. в Зеленій Липі також вела сходинка шириною 0,7, висотою 0,3 м, викладена з великих кам'яних плит [881, с. 89]. Аналогічні входи простежені в житлах інших слов'янських територій [502, с. 32; 675, с. 34; 983, с. 212].

В основному, входи в житла старалися зробити з південного боку, хоча зустрічаються і з інших сторін житла, в залежності від його орієнтації за сторонами світу або з практичних міркувань [494, с. 62].

Специфіка житлових споруд, на жаль, майже не залишає археологічно зафіксованих залишків. Разом з тим, деякими даними щодо зовнішнього і внутрішнього вигляду будинків можна оперувати. Так, стіни жител обмащувалися глиною як засіб для утеплення, про що свідчать знахідки глиняної обмазки, які часто знаходять на місці розвалів жител. Інколи стіни білили. Рештки побілки зафіксовані на багатьох поселеннях з інших територій Давньоруської держави [182, с. 23].

Безперечно, що в стінах були прорубані вікна, але конструктивно їх простежити не вдалося, за винятком віконного скла, виявленого на поселенні Ленківці на Пруті. Аналогічні знахідки відомі на городищі Мглин-2 [417, с. 46]. За етнографічними матеріалами з досліджуваних теренів, до XIX ст. бідняки закривали вікна у житлах тонкою шкірою тварин, міхуром або зовнішніми дерев'яними віконницями [64, с. 13; 66, с. 4]. Тут зафіксовано легенду, як ангел з риб'ячого міхура зробив вікно [67, с. 4].

Важливою проблемою є питання про кількість поверхів у житлах. Ясно, що більшість рядових жител були одноповерховими. Прямих археологічних доказів існування двоповерхових жител поки не відомо. Але побічно про це можуть свідчити матеріали розкопок жител, у яких у підвалах або підклітах знайдені завали печей, що впали сюди зверху. Вони широко представлені на пам'ятках регіону, починаючи з X ст. і по першу половину XIII ст. У післямонгольський час такі житла поки що не виявлені, за виключенням вежі-донжону з Цецинського городища. Двоповерхові житла

досліджені на поселеннях в Григорівці [675, с. 33].

Археологічні матеріали з конструкції стріх настільки незначні, що тільки етнографія допомагає використати їх у реконструкціях. Відомо, що форми, висота, матеріал даху визначається, перш за все, кліматичними умовами. За спостереженнями А. Харузіна, при визначенні матеріалу та форми даху слід мати на увазі, що більш архаїчні форми в народній архітектурі, що виражаються в будівництві жител, зберігаються в господарських будівлях [958, с. 129].

Для визначення конструкції даху жител є ще менше даних, ніж для стін. В окремих випадках у завалах жител виявляли залишки дерева від згорілих або зігнилих перекриттів. Очевидно, дах був двосхилий і утримувався на коньку, зробленому з колоди і брусів, які опиралися на нього. Поверх дерев'яної конструкції, дах жител X – XI ст. (в основному, напівземлянкових), промащувався глиною або прикривався землею. Про наявність на дахах жител землі свідчить літописний текст, який описує вбивство у Переяславі половецького хана Ітларя в 1095 р. Хана закрили в “истобке”, а потім “възлеше на истобку, прокопаша верх, и тако... Итларя... и дружину его всю избиша” [13, с. 149]. Основною метою облаштування земляної підсипки на даху було утеплення житла, а також її використання як хорошого протипожежного засобу. Під глиняно-земляним шаром в якості дренажу часто робили прокладку з соломи або очерету. Очевидно, саме таку підкладку виявили під час розкопок у Саркелі, Княжій Горі тощо [758, с. 136].

Стосовно покриття стріхи, існують різноманітні думки. Одні вважають, що дахи були покриті землею [758, с. 158-159]. О.М. Приходнюк запропонував варіанти перекриття як землею, так і без неї [740, с. 31-33]. М. А. Филипчук на основі розкопок напівземлянкових жител на Прикарпатті вважає, що основним покрівельним матеріалом був лише очерет [949, с. 231]. Такої ж думки дотримується М.М. Кучинко [494, с. 60]. В.О. Петрашенко припускає, що в глибоких житлах дах був дерев'яно-земляним, а в менш

заглиблених використовували солом'яну й очерет [672, с. 93]. На нашу думку, напівземлянкові споруди могли бути покриті землею, це реально зафіксовано О.М. Приходнюком у результаті досліджень [740, с. 31-34]. Крім того, тип житла змінювався під впливом культурних традицій. Неабияке значення в цьому відношенні відіграло й природне середовище, особливо температурні коливання.

Підлога більшості жител Сірето-Дністровського межиріччя протягом всього досліджуваного періоду була глинобитною. Хоча в окремих випадках вона могла бути дерев'яною, коли в будівлі був підліт чи підвал.

П.О. Раппопорт стверджує, що у всіх житлах підлога була дощаною. Але дослідження на багатьох поселеннях як Сірето-Дністровського межиріччя, так і на інших територіях Давньоруської держави показує, що в житлах переважала глиняна долівка, підмащена глиною. Глинобитна підлога мала ряд переваг: простий процес виготовлення, необмежений термін використання, можливості легкого ремонту. Долівка підтримує належний санітарний стан, є пожегобезпечною. Її недоліки – відносна вологість та холодність. Така технологічна деталь простежена у спорудах на городищах Іван-Гора, Галичі, Колодяжині [675, с. 30; 745, с. 23; 1008, с. 47]. Глинобитна підлога в житлах Сірето-Дністровського межиріччя засвідчена й етнографічно у ХІХ ст. “Є ще много хат без помосту; у тих мастить газдиня кілька разів до року долівки, засипані глиною до вимостки підвалин” [62, с. 5; 64, с. 8; 70, с. 119].

Важливими елементами інтер'єру жител були лави (піл). Найбільше вони зафіксовані у напівземлянках, наприклад, в житлово-господарських зрубках городища Ревне 1Б [881, с. 46]. Тут вони зроблені як залишки материкових останців висотою 0,2 м, шириною 0,9 м. Вдень вони використовувалися для сидіння, а вночі як ліжко. Такі лавки відомі в житлах Городища, Ріпнева й інших міст [155, с. 150; 494, с. 63; 1017, с. 169-189]. Інколи лави робили й у вигляді дерев'яного настилу укріпленого на дерев'яних стовпах. Так, у напівземлянках з городища Ревне 1Б (житло №

25), Коростуватій (житло №1) та інших простежено, що парі стовпів, які утримували зовнішню бокову стінку пічки-кам'янки, відповідала пара стовпів біля протилежної дерев'яної стіни житла [574, с. 60-61]. Таке взаємне розташування стовпів може свідчити, що на них кріпився піл. Інколи дерев'яний настил міг врубуватися в стіну житла.

Дерев'яні нари виявлені й у наземних житлових спорудах, як це було у оборонних клітках Ленківців на Пруті [858, с. 100]. Такі дерев'яні лежаки відомі й на інших поселеннях [155, с. 151; 441, с. 33].

У житлах лавки становили стаціонарні меблі, зрубані разом зі стінами. Ширина настилу відповідала стороні печі, а довжина завжди була більшою за людський зріст. Так, у новгородських житлах ширина нар коливалася в межах 1,2-2,2 м, що відповідало давнім сажени і півсажені [155, с. 151]. Дерев'яні поли широко досліджені на поселеннях Подніпров'я [675, с. 34; 441, с. 40]. На вузькому настилу спали вздовж, а на широкому – впоперек. Згідно з етнографічними матеріалами, здобутими на теренах Сірето-Дністровського межиріччя, піл займав місце між піччю та причілковою стіною і досить широко використовувався в житлах місцевого населення до середини ХХ ст. [61, с. 7; 68, с. 3; 437, с. 206]. Ширина лав становила 0,27-0,54 м, висота їх становила 0,5-0,6 м. Дерев'яні лави етнографічно засвідчені майже на всій території України.

Конструктивними елементами, які використовувалися в житлах, були невеликі господарські ями, виявлені у житлово-господарських зрубках №2, 3, 10 Чорнівської феодальної укріпленої садиби. У середньому їхній діаметр складав 1 м. Глибина у всіх однакова – 0,6 м [25498, с. 46-47]. Господарські ями-льохи, розміщені під лавами, відомі в Ленківцях на Пруті [881, с. 74]. Такі ями для зберігання зерна й інших припасів широко побутували на Русі, вони відомі на багатьох археологічних пам'ятках [441, с. 32; 494, с. 63; 675, с. 33].

На сьогоднішній день, через відсутність більш чітких археологічних знань, досить важко графічно реконструювати зовнішній вигляд верхніх

частин наземних жител. Їх можна відновити лише в плані загальної схеми. Вирішити дану проблему можна буде лише з накопиченням нових артефактів і справа, очевидно, за майбутнім.

Тепер лише можна констатувати, що житла сільського населення і рядових міщан практично не відрізнялися. Цієї думки дотримується ряд дослідників [441, с. 34; 934, с. 194]. Єдина ознака, яка може вказувати на міське – поєднання функцій житла та ремісничої майстерні.

Отже, житлове будівництво межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра було розвинутим і відзначалося розмаїтістю конструктивних форм і рішень. Водночас, планова структура жител, форми, матеріал виготовлення знаходять прямі аналогії й спільні риси як на теренах Галицько-Волинського князівства, так і на інших територіях Русі в цілому, що засвідчує єдність матеріальної культури давньоруського населення стародавньої України.

2.4.3. Господарські споруди

Окрім жител, на теренах Сірето-Дністровського межиріччя зводилася значна кількість споруд, пов'язаних з побутом та ремісничим виробництвом. Це – кліті для зберігання інвентарю, житниці, хліви (стаї), навіси, майстерні, комори, смітникові, невизначені. Про них не раз згадують писемні джерела. “Стославль роздели дворъ на две части и скотънице бретьюнице и товаре иже бе немного в погребехъ было” [6, с. 333, 334]. Частина з них не опалювалася і використовувалася сезонно, а інша, що була з печами – цілорічно. Невизначені становлять переважну більшість – головним чином через брак інформації. Це, як правило, споруди, стратиграфія заповнення та форма котловану яких, так само як і характер знахідок, не дають змоги визначити їх призначення. Незважаючи на різнопланове призначення, господарські споруди досліджуваного регіону в конструктивному відношенні мають багато спільного з житловими.

У циклі сільськогосподарських робіт важливе місце посідало збирання

врожаю, забезпечення його до зберігання та підготовка до споживання. Основною господарською спорудою для селянина при цьому була комора – будівля, призначена для зберігання і зимового обмолоту зерна. Такі споруди, наприклад, досліджені на селянських садибах X ст. в Ревно (ур. Кидрина, Городище) [891, с. 86, рис. 12]. Одна з них була прямокутною розмірами 4,9х3 м, зі стінами стовпової конструкції. Відсутність нівелювання поверхні землі при зведенні споруди і слідів використання давньої поверхні в якості підлоги може свідчити, що тут була припіднята над землею дощана підлога, а сама споруда стояла на дерев'яних стовпах-палях. Біля комори збереглися дві стовпові ямки і вугілля, які, очевидно, є залишками драбини, по якій могли підніматися до вхідних дверей. Таку підлогу, як правило, робили в коморах, де зберігали зерно, їстівні припаси, дрібні господарські предмети й інше майно [889, с. 89, рис. 33, Б]. Аналогічні споруди зі стінами каркасно-стовпової або каркасно-тинової конструкції досліджені на багатьох поселеннях поширення східних слов'ян [902, с. 20].

У зв'язку із незначною площею досліджених поселень XII – XIV ст., господарські споруди-сховища на них не досліджені.

Серед господарських споруд були поширені й сховища-клуні. Це наземні будівлі з каркасно-стовповими або лозовими стінами, обмашеними глиною. В середині них знаходилася яма-погріб з обпаленими стінками. Такі споруди досліджені на поселеннях X ст. Клокучка II, Широка Поляна (рис. А.83, А) [863, с. 59; 881, с. 191]. Аналогічні будівлі виробничо-господарського характеру відомі й на інших територіях розселення слов'ян [672, с. 96].

Для просушки снопів використовували “шиш” – конус із жердин над опалювальною спорудою. Три печі сушарки виявлені на поселенні XIII – XIV ст. Рашків. Вони являли собою прямокутні в плані ями розмірами 0,5х1,9х0,25-0,4 м. Стінки і дно печей були підмашені глиною [491, с. 311-312].

Зберігання зерна було різним у залежності від призначення: довготривале зберігання, зберігання необхідної кількості зерна для окремої

сім'ї та для потреб феодалів і на продаж. Обмолочене і обвіяне зерно зберігали, головним чином, у спеціально споруджених зернових ямах (хлібних ямах), які знаходилися всередині житла або біля нього. Вони виступають у вигляді наземних або заглиблених будівель без опалювальних споруд, у яких могли знаходитися ями-погреби. Такі споруди мали різне функціональне призначення, яке за археологічними матеріалами не завжди вдається встановити. Їхні стіни й дно вирізані в материк і не були обшиті деревом. Такі ями часто руйнувалися, але їх не ремонтували, а викопували нові. Старі зруйновані ями використовували для скидання сміття.

У період VIII – X ст. вони були досить поширеними. А у XII – XIV ст. невеликі запаси зерна в більшості своїй почали зберігати в берестяних кадібцях з лубка, фрагмент якого знайдений у кліті №16 Чорнівського городища, кухонних горщиках, корчагах й мішках з грубої тканини [254, с. 64]. Аналогічні знахідки відомі у Колодязині, Райках [440, с. 128; 1000, с. 96]. Подібним способом зберігали зерно в регіоні, за етнографічними матеріалами, до кінця XX ст. [437, с. 104-105].

Господарські ями досліджуваного періоду, відомі за межами житлових споруд, мали циліндричну, овальну, дзвоноподібну або грушоподібну форми. Глибина їх коливалася від 0,5 м до 2,5 м.

Зернові ями представлені на поселеннях X ст. у Широкій Полянці (глибина 1 м, діаметр 1,2 м, стінки обпалені), Ревному (глибина 1,6 від давньої поверхні, діаметр 1 м, обпалені стіни), Червоній Діброві, Клокучці II; XI ст. – Білій (циліндричної форми глибиною 1,6 м, діаметром 1,9 м), XII – першій половині XIII ст. – Чорнівці (діаметр 1,5 м, опущена в материк на 0,9 м від сучасної поверхні), Баламутівці (глибина 1,9 м, діаметр 0,9 м, обпалені стінки), Ленківцях на Пруті (глибина 1,6 м, діаметр дна 0,8 м, вхідного отвору 1 м), XIII – XIV ст. – Рашкові (діаметр 0,55-2,3 глибиною 0,5 x 1,8 м, окремі стіни обпалені) тощо (рис. А.83) [254, с. 56-60; 491, с. 311-312; 515, с. 120-122; 874, с. 156, 162-163; 881, с. 112, 136, 155, 158, 191]. У с. Боянах виявлено 2 ями дзвоноподібної форми діаметром 0,5 м, глибиною 0,6 м, стіни

яких розширюються до низу.

Виділяється група ям, глиняні стінки і дно яких були обмащені глиною і випалені. Відомі вони в Ленківцях на Пруті, Баламутівці, Боянах [515, с. 122-123; 881, с. 155]. Це робилося для того, щоб запобігти проникненню вологи і гризунів всередину сховища. У таких ямах не заводився хлібний черв'як. Можливо, ями з випаленими стінками і значною глибиною, як і ями в клунях-гумнах, могли використовувати як зерносховища, де зберігали посівне зерно. Восени сюди засипали відбірне зерно і зверху накривали накривкою (кам'яною плитою чи дерев'яним щитом, як це було досліджено О.В. Сухобоковим на поселеннях роменської культури) [831, с. 52]. Подібні споруди з аналогічними об'ємами простежені на багатьох поселеннях як Давньоруської держави, так і сусідніх народів [517, с. 64-65; 668, с. 198; 748 2005, с. 236; 982, с. 51; 983, с. 213; 1084, с. 59-130].

Серед етнографічних матеріалів України й досліджуваної території зокрема, такі ями відомі до початку ХХ ст. [234; 386]. На теренах Сірето-Дністровського межиріччя їх називали “сліпі ями” [438, с. 105].

Отже, серед ям лише частину можна вважати “зерновими”. У інших ямах могло зберігатися зерно й інші продукти для щоденного вжитку. Вони могли мати легке накриття у вигляді куренів із сплетеного гілля, обмащеного глиною. Про це можуть свідчити стовпові ямки навколо “житньої ями” на селянській садибі Х ст. у с. Ревне (ур. Кидрина). Аналогічні за конструкцією сховища зернові ями-погреби широко представлені на слов'яно-руських пам'ятках інших територій [379, с. 46; 782, с. 23; 982, с. 51].

Зустрічаються ями-погреби в оборонних клітках городищ (Ленківці на Пруті, Ломачинці). Так, у Ленківцях на Пруті в приміщенні житлово-господарського зрубу №10 під дерев'яними нарами досліджена господарська яма циліндричної форми діаметром 1,5 м, глибиною 2 м [515, с. 122-123; 881, с. 74, 84].

Як складські приміщення використовувалися підкліти й підвали житлових споруд. Так, у підклітах жител Горішньошеровецької фортеці ХІ –

XII ст. виявлені шлаки, жорновий камінь, кістки тварин й уламки кераміки [881, с. 62]. На посаді Ленковецького городища розкопано підвал діаметром 3,5 м, глибиною 2,2 м, на долівці якого знайдено багато уламків корчаг. Можливо, він служив для зберігання вина [881, с. 76].

На дні іншого підвалу виявлений шар луски і кісток риби, а також складна кишенькова вага. Можливо, тут зберігали й обробляли рибу на продаж [881, с. 76]. Підвали, заповнені лускою риби, відомі на поселеннях Ігрень, Зміївка, Ліскове тощо [440, с. 17; 982, с. 51].

Сільське населення займалося також тваринництвом, яке через особливості клімату вимагало стійлового утримання худоби. На території Сірето-Дністровського межиріччя худоба влітку випасалася на багатих пасовищах у долинах річок, а взимку могла утримуватися у хлівах. На зазначеній території закриті приміщення для зимового утримання худоби відомі на поселеннях починаючи з IX ст. [891, с. 146, рис. 24]. Хліви були наземними спорудами зі зрубними стінами або сплетеними з лози, обмашеної глиною. Вони досліджені у садибі на поселенні X ст. в Ревне [889, с. 89]. Це була наземна споруда прямокутної форми розмірами 4,7х4 м зі стінами стовпової конструкції. Але простінки споруди зроблені з плоту, обмашеного глиною. На утрамбованій долівці лежав шар перегною [889, с. 117]. Такі будівлі, пов'язані з тваринницькою галуззю, відомі й на інших давньоруських територіях впродовж всього досліджуваного періоду [815, с. 176; 329, с. 69; 745, с. 26]. Стійлове утримання худоби засвідчене й писемними джерелами. Так, у “Правді Руській” згадуються хліви: “Аже кто крадет скот в хлеве или клетки то тоже будет один доплати ему 3 гривны и 30 кун” [15, с. 418, §41, 42]. Хліви із плетеними стінами, обмашеними глиною, згадуються і в етнографічних матеріалах.

Очевидно, хліви досліджені й на Чорнівському городищі. До них можна віднести господарські споруди №2 та 3 [254, с. 49, рис. 52, 2]. Так, у зрубній споруді 2 виявлено 6 стовпових ямок (рис. А.84, А). Три стовпчики біля північно-західної стіни могли бути підпірками жолоба або конов'язі, а

два, розміщені посередині приміщення, могли підтримувати загорожу.

Хліви могли мати й стовпову конструкцію. Такою, наприклад, була споруда 3 з Чорнівського городища. Це могла бути споруда стовпової конструкції, яка слугувала господарським приміщенням, адже опалювальних пристроїв у ній не виявлено. Вхід до неї, очевидно, розміщувався зі східного боку, де простежено дві стовпові ямки. Біля південної стіни будівлі знаходилися ямки від стовпів конов'язі або жолоба, як і в попередньому випадку. Долівка добре утрамбована, але без підмазки глиною (рис. А.84, Б; А.85). Споруда 3 використовувалась, напевно, теж як хлів, бо збіжжя і реманент зберігалися в оборонних клітках. Такі господарські споруди досліджені на багатьох давньоруських городищах і поселеннях [621, с. 184-202; 758, с. 125-130].

Найпростішим видом господарських споруд є легкий навіс на стовпах, досліджений у північній частині Чорнівського городища, біля в'їзду (рис. А.86, В, Г). Його розміри встановлені за кутовими стовповими ямами. Відсутність потужного культурного шару, слідів обмазки і опалюваних пристроїв дозволяє припустити, що ця споруда була легким навісом. Можливо, це конов'язь для гостей чи воїнів гарнізону. Подібні конструкції відомі на теренах давньої Русі [155, с. 153-154].

Зустрічаються на поселеннях також господарські споруди для зберігання реманенту, інвентарю, начиння, що було неодмінною складовою частиною садиб. Часто під час досліджень неможливо визначити місце, яке займала та чи інша споруда у системі господарювання і життєзабезпечення як за браком ідентифікуючих особливостей, так і у зв'язку з поліфункціональністю. Такі об'єкти фіксуються як у вигляді заглиблених будівель з перекриттям, так і у вигляді заглиблень у долівці наземних споруд [815, с. 180]. Так, на Чорнівському городищі досліджена зрубна споруда № 4 [254, с. 49, рис. 52, 4]. Її долівка добре утрамбована, не підмащена глиною. У південно-західному куті виявлена господарська яма діаметром 1 м, глибиною 0,6 м, а в західному куті – інша, котра складалася з двох частин: верхньої – у

формі овалу розмірами 0,8x0,5 м, глибиною 0,3 м і вписаної в неї круглої – діаметром 0,4 м, глибиною 0,6 м. Слідів опалювальних пристроїв не виявлено (рис. А.86, Б; А.87). Подібні господарські споруди досліджені на поселенні XIV ст. Гореча [881, с. 164].

Як господарські приміщення, могли використовуватися й оборонні кліті городищ. Для X – XI ст. вони досліджені в Ревному, Горішніх Шерівцях, XII – першої половини XIII ст. – Чорнівці [254, с. 24-38; 881, с. 40, 58-59; 891, с. 70].

Приміщення оборонних зрубів були невеликими – 2-6 м² (Ревно, Горішні Шерівці), 12,7 м² (Чорнівка). Найімовірніше, вони використовувались як бойові камери, з яких вели стрільбу по ворогу. У періоди бойових дій вони могли надаватися під тимчасове житло тим, хто приходив у фортецю з боку. Одночасно вони служили складськими приміщеннями. Усередині зрубів не виявлено залишків опалювальних споруд. Так, у Чорнівці в більшості клітей виявлені скупчення обгорілого зерна, знаряддя промислів і сільськогосподарського виробництва, що може свідчити про їх господарське використання [254, с. 24]. Аналогічні знахідки відомі в оборонних клітях городища Судова Вишня [763, с. 125].

На поселеннях, безперечно, були споруди, пов'язані з обробкою продуктів та їх приготуванням. Хоча приміщення для обмолоту і розмелу зерна не виявлені, зате добре вивчені споруди для випічки хліба. Так, для виробничо-господарських потреб сільської общини використовувався довгий будинок №1 з поселення Ревно. Він стовпової конструкції. Простінки між стовпами були плетені з лози, обмащеної з двох боків глиною. У ньому виявлено 9 нішеподібних печей (рис. А.88). У одній з них знайдено значну кількість побитих глиняних пателень, горщиків та сковорідок [574, с. 66; 881, с. 52-53]. Вони служили не тільки для сушіння зерна, але й для випікання хліба. Побіжним підтвердженням цьому можуть бути припічні ями глибиною 0,4-0,7 м. Дно їх, особливо біля челюстів печей, сильно випалене. Очевидно, до ям вигрібалось розжарене вугілля, після того як піч нагрівалася до

температури, необхідної для випікання хліба. Ймовірно, тут розміщувалася громадська пекарня. Використання нішеподібних печей для випікання хліба підтверджується етнографічними матеріалами та матеріалами розкопок аналогічних печей на інших поселеннях [491, с. 100-101, рис. 2; 1021, с. 41, рис. 27; 1115, с. 17]. На поселенні Девін у Словаччині знайдено обгорілий хліб у такій печі [1094, с. 69-88]. Давньоруська пекарня такого ж типу була розкопана в Білій Церкві при дослідженні літописного Юр'єва, на Волині [639, рис. 5; 745, с. 25].

До числа відхожих належать об'єкти, які використовувалися певний час для будь-яких інших потреб, а після припинення експлуатації відігравали роль помийок, куди зсипали сміття, рештки зруйнованих печей, уламки посуду, кістки тварин, попіл тощо [717, с. 39]. Такими були, наприклад, ями №2 з поселення Пуста Чорнівка, посаду Ленківців на Пруті (рис. А.89) [254, с. 59; 515, с. 120]. Подібні ями відомі на поселенні Автуничі [717, с. 39].

Резюмуючи викладене вище, зауважимо, що на досліджуваній території протягом X – XI ст. домінували житла-напівземлянки, а у XII – XIV ст. – наземні житла, зрубної чи стовпової конструкції, часто з підклітнями. Печі були у першому періоді переважно кам'яними, розміщеними в одному з протилежних від входу кутів. У XII-XIV ст. поширюються глинобитні печі. Етнографічні дані свідчать, що основні елементи житлобудування збереглися у місцевому житлобудуванні й донині.

2.5. Могильники та поховальний обряд

До важливих компонентів духовної культури відносяться також поховання. Обряди захоронень завжди були стійкими, консервативними і в них краще, ніж в інших пам'ятках, простежуються спадкові риси у розвитку культури. Матеріали вивчення поховань широко використовуються для визначення етнічного складу населення тієї чи іншої археологічної культури. Крім того, матеріали дослідження могильників є важливим джерелом вивчення ідеологічних уявлень, релігійних обрядів та вірувань, демографії й побуту

населення.

На території Сіreto-Дністровського межиріччя відомо більше 40 могильників і поодиноких поховань. Більшість з них ґрунтові. Тут досліджено біля 210 поховань, з них в простих ґрунтових ямах близько 161, 19 підплитових, 18 саркофагів, 7 костяниць, 3 колективні могили (рис. А.90).

2.5.1. Курганні могильники

У науці відома специфічна риса поховального обряду хорватів, які разом з уличами і тиверцями не використовували підкурганний обряд поховань, але разом з тим на досліджуваних теренах відомі два курганні могильники X – XIII ст. у Горішніх Шерівцях й Дністрівці.

Так, у Горішніх Шерівцях досліджено могильник, до складу якого входило 15 курганів, розташованих окремими групами по 2-4 кургани в кожній [881, с. 63-65]. Збережена висота поховальних пам'яток коливається в межах 0,3-0,5 м, діаметром 5-6 м (рис. А.91). На могильнику простежено поступову заміну язичницького тілопального обряду поховання тілопокладенням. Найранішим у могильнику був курган №2, у якому досліджено залишки спаленої камери-зрубу (2,8x2,2 м), орієнтованої за сторонами світу. Її дерев'яні конструкції скріплювалися між собою великими цвяхами. В середині знаходився випростаний на спині кістяк, орієнтований головою на захід.

У трьох курганах простежено поховання на рівні давньої поверхні. Тут кістяки західної орієнтації лежали також у випростаному положенні. У могилі простежена попільно-вугільна підсипка. Б. П. Томенчук вважає, що це залишки часткового спалення покійників [924, с. 79], але дослідник курганів Б. О. Тимощук не вказує, що кістки були обпаленими, як у попередньому випадку [881, с. 64].

В останньому кургані поховання здійснене за християнським обрядом тілопокладення у могильній ямі розмірами 1,8x0,7 м, глибиною 0,4 м. У ній кістяк, орієнтований головою на захід, лежав у випростаному положенні. У

засипці ями виявлені фрагменти кружальної кераміки першої половини XII ст.

Вищезгаданий могильник відноситься до періоду одержавлення київським князем Володимиром хорватських земель у кінці X ст. Великокиївський князь, після зруйнування столиці хорватів у Ревному, спорудив у Горішніх Шерівцях фортецю-форпост, у якій перебувала військова залога й князівська адміністрація [281, с. 134; 924, с. 78]. До складу військово-адміністративного центру входили князівська фортеця, селище-супутник й могильник, на якому протягом кінця X – першої половини XII ст. хоронили представників військової київської, а пізніше киево-волинської дружини і членів їх сімей [920, с. 238]. Така хронологія могильника, окрім датованих речей, цілком узгоджується із схемою еволюції поховального обряду, розробленою О. П. Моцею [602, с. 109]. Дружинні кургани цього ж хронологічного періоду з похованнями подібного типу відомі за матеріалами розкопок курганів у Теробовльській, Звенигородській землях, Середньому Подніпров'ї тощо [602, с. 116-117; 1050, с. 274-267].

Поховальний обряд як історичне джерело може давати уяву не тільки про демографію, соціальний лад, світогляд, але й про етнічну належність населення. Це наочно ілюструють матеріали Дністрівського курганного могильника [915, с. 88-95]. Б. П. Томенчук дослідив два кургани діаметром близько 8 м з кам'яними насипами, утвореними з великого каміння, та один курган із земляним насипом. Тут виявлено 13 поховань (8 під кам'яними насипами і 5 під земляним). Поховання здійснені у великих ямах глибиною 0,8 м, розмірами 2,1-2,7х1 м, що дозволило досліднику припустити наявність у них домовин [924, с. 86]. Виявлений поховальний інвентар датує могильник XII – першою половиною XIII ст. (рис. А.92).

Стосовно етнічної приналежності похованих, то серед науковців існують певні розходження, оскільки кам'яні кургани не характерні для східнослов'янського населення. Необхідно сказати, що такий обряд був досить поширеним на могильниках Карпато-Дунайського межиріччя серед

половецьких старожитностей [721, с. 221; 723, с. 12-14]. Ймовірності належності досліджуваного могильника кочівникам дотримується С. В. Пивоваров [713, с. 172]. Але, за антропологічними матеріалами, поховані на Дністрівському могильнику люди більш близькі до лето-литовських груп [979, с. 98-99]. Саме для поховального обряду ятвягів були характерні кам'яні кургани з тілопокладенням і орієнтацією на захід [157, с. 417; 924, с. 89]. Їхні могильники відомі в землях древлян, волинян, дреговичів, Поділля [380, с. 229-234; 374, с. 12-13; 375, с. 342-347]. Очевидно, на думку дослідника, могильник з кам'яними курганами належить також невеликій групі ятвягів, які сюди переселилися або їх переселили як "колодників" внаслідок якихось військово-політичних обставин [921, с. 215-223]. Цю думку підтримують й інші науковці [374, с. 13; 380, с. 232-233]. Зустрінуті такі кургани в Пороссі біля городища в с. Буки [403, с. 117]. Автор публікації вважає, що такий спосіб поховання занесений сюди вихідцями із західних областей Давньоруської держави. Обряд поховання в підкурганних ямах з кам'яними обкладками має аналогії на Поділля, древлянських землях [373, с. 40-44; 381, с. 35].

Розглядаючи елементи поховального обряду, слід зазначити, що на курганних могильниках Сірето-Дністровського межиріччя досліджуваного періоду зустрічаються як земляні насипи, так і кам'яні кургани.

Характерною ознакою слов'янського поховального обряду є наявність простих могильних ям. У двох могильниках вони переважають. Лише в одному випадку в Горішніх Шерівцях (к. 2) виявлено зрубну камеру. Серед науковців точиться дискусія відносно їх скандинавського чи слов'янського походження. Більшість схиляється до другого [602, с. 24; 904, с. 101].

За способом поховання могили можна поділити на два види: тілоспалення й тілопокладення. На досліджуваній території, як уже було відзначено, простежено лише одне тілоспалення на місці в кургані 4 Горішньошерівецького могильника. Такий обряд широко представлений серед слов'янського населення. Відомий він на значній території [924, с. 79;

482, с. 9-11].

У більшості могил виявлено тілопокладення: в одному випадку на горизонті (Горішні Шерівці, к. 4) і нижче рівня горизонту (Горішні Шерівці, к. 5; Дністрівка, к. 3, 4). Поховані лежали на спині у випростаному положенні, орієнтовані головою на захід, що пов'язується з весняною і осінньою порою поховання [604, с. 19]. Зустрічаються також сезонні відхилення. На Дністрівському могильнику зустрічається орієнтація похованих у північно-західному й південно-західному напрямках відповідно до літнього і зимового сезонів у зв'язку з відхиленням сонця. При відправі поховання за ним орієнтувалися в давнину [314, с. 139-140]. Західна орієнтація померлого поширилася серед багатьох народів, починаючи з епохи ранньозалізного віку. Згідно релігійних вірувань, душі померлих відходили в потойбічний світ, який знаходився на заході сонця.

Характерною рисою обрядовості є одиночні поховання в курганах. Однак у Дністрівці зустрінуті чотири й п'ять похованих під одним насипом, що є відносно рідкісним.

Поховання супроводжувалися інвентарем. Найбільш масовими знахідками є прикраси. У Горішніх Шерівцях більшість поховань безінвентарні, за виключенням кургану 4, де виявлені S-подібні кільця. Як відзначав О.П. Моця: “Безінвентарність поховань відрізняє поховальний обряд слов'янського населення в цілому від інших етносів, крім могил представників вищих соціальних прошарків населення” [602, с. 33].

На Дністрівському могильнику в жіночих похованнях кам'яних курганів виявлено скроневі кільця з кінцями, що заходять один за одного або сходяться, кільце-перстень та скляну намистину. У ґрунтовому – срібні перснеподібні кільця, скроневе бронзове кільце й трибусинну сережку “київського типу” [924, с. 87]. Виявлені прикраси слугують для науковців хронологічним орієнтиром функціонування цих поховальних пам'яток. Відзначаються й певні особливості підкурганних поховань. Так, у Дністрівському могильнику (к. 4 похов. № 3) простежено “кам'яну

подушку” під головою та великий надмогильний камінь, поставлений на краю ями у головах поховання № 1 ґрунтового кургану [924, с. 86].

Отже, як видно, підкурганний обряд поховань відображав різноманітні сторони ідеологічних уявлень місцевого населення, його соціальний статус та етнічну приналежність.

2.5.2. Ґрунтові могильники

Обряд ґрунтових поховань почали використовувати на Русі після офіційного введення християнства. Виключення складає Сірето-Дністровське межиріччя, де курганний обряд не є основним. Населення літописної Галицької землі протягом I – початку II тис. продовжувало дотримуватися, в основному, канонів безкурганного обряду поховання, як і їх сусіди – нащадки літописних тиверців й уличів. Дані про поховальний обряд місцевого населення дають ґрунтові могильники, досліджені як широкими площами (Василів (50 поховань), Вікно (5), Ленківці на Дністрі (8), Ленківці на Пруті (35), Чорнівка (31)), так і окремі поховання (Малятинці, Мамаївці, Митків (по 3), Маморниця, Ошихліби, Перебиківці (по 1)) тощо (рис. А.93; А.94; таблиця (А.16)).

За місцем поховання і багатством інвентарю на досліджуваній території виділяються міські й сільські могильники, а за способом поховання – ґрунтові, підплитові, в кам’яних саркофагах та костяницях.

Як видно з таблиці (А.16), загальна кількість досліджених могил становить 205. З них 161 поховання зроблено в простих ґрунтових ямах (78,5% від загальної кількості) глибиною близько 0,5-1 м, часто 0,2-0,3 м від давньої поверхні, шириною 1 м (у парних похованнях вона становила 1,5-2 м), довжиною близько 2 м (рис. А.94). За підрахунками О.П. Моці на південно-руських землях ґрунтові поховання зафіксовані у 85% [602, с. 54]. Приблизно аналогічні розміри поховальних ям широко відомі на багатьох давньоруських пам’ятках [602, с. 54]. У них ховали людей, замотаних у савани, і засипали землею. На окремих широко досліджених могильниках

простежено чітку планувальну структуру. Наприклад, у Ленківцях на Пруті могили розміщувалися по лінії південь-північ, що є суттєвою ознакою християнських кладовищ. Відстань між окремими рядами становила 0,8-1 м, а між могилами 0,5-1 м [79, с. 14-15; 80, с. 7-12; 81, с. 18, рис. 3]. На відкритій площі зафіксовано 5 рядів могил (рис. А.95). Подібні відстані на кладовищах зафіксовані й на інших територіях Давньоруської держави [675, с. 46; 924, с. 56; 982, с. 43].

Однією з особливостей поховального обряду населення Сірето-Дністровського межиріччя є використання в ґрунтових могилах великих кам'яних плит, які перекривали могильну яму. Це так звані підплитові поховання, досліджені у 19 випадках, що становило 9,3% від усіх досліджених (Борівці, Василів, Дубівці, Коболчин, Кулішівка, Макарівка, Онут, Оселівка, Санківці, Чуньків, Ярівка) [111, с. 9; 160, с. 145; 618, с. 317-318; 696, с. 29; 881, с. 159, 161, 175; 891, с. 135-136; 924, с. 98-100]. Ясно, що в давнину їх було більше, оскільки під час оранки кам'яні плити часто виорювали і виносили за межі могильника або використовували при будівництві. Плити виготовлені з місцевого вапняку або пісковика (рис. А.96; А.97). На них могли бути й викарбувані різноманітні знаки. Так, на могильнику у Борівцях виявлено біля 10 кам'яних плит. На одній з них викарбувані зображення у вигляді ямок і хрестоподібних ліній (рис. А.96, Б) [112, с. 4; 854, с. 73-76]. На Коболчинських плитах викарбувані ямки діаметром 5 см, глибиною 3-5 см, які вкривали майже всю поверхню, а у східній частині є рельєфні зображення рівнораменних хрестів [854, с. 73]. Повних аналогій цим плитам не виявлено. Подібні написи відомі в Подністров'ї, Криму [1009, с. 125-128].

На відміну від звичайних ґрунтових захоронень, підплитові поховання у більшості випадків здійснені в дерев'яних домовинах. Їх залишки, наприклад, виявлені у Василеві, Онуті, Перебиківцях тощо [696, с. 29; 881, с. 160, 182; 867, с. 292-293]. Підплитові поховання могли складати як окремі могильники, так і спільні некрополі з ґрунтовими похованнями. Некрополі з

підплитовими похованнями широко представлені на території Галицької землі [923, с. 37-40; 1060, с. 19-76; 1096, с. 70-73]. Необхідно відзначити, що використання каменю при похованнях зафіксовані у кінці I – на початку II тис. й на суміжних територіях – у Болгарії, Румунії, Польщі [311, с. 214; 1013, с. 249; 1019, с. 193-207; 1029; 1040, с. 301-303; 1067, с. 185; 1098, с. 111-117; 1126, с. 21].

Існують різноманітні думки стосовно походження підплитових ґрунтових поховань та їх етнічної приналежності. Так, О.О. Ратич та М. Гануляк вважають підплитові поховання могилами знаті [614, с. 176; 1038, с. 184]. Їм аргументовано заперечує В.В. Ауліх, стверджуючи, що є багаті поховання і в простих ґрунтових могильниках. Якщо б різниця в могильниках стосувалася соціального фактору, то поєднання обох типів у одному могильнику було б неможливим [154, с. 154]. М. Мішкевич доводить, що використання плит є засобом укріплення могильних ям, який поступово переріс у традицію [1075, с. 294].

Стосовно етнічної приналежності Є.М. Тимофєєв вважає підплитові поховання лише хорватськими [844, с. 69]. Його підтримує О.П. Моця, який вважає, що підплитові поховання залишені автохтонним населенням і є пережитками язичницького елемента конструкції, за яким можна розмежовувати християнські і язичницькі поховання [604, с. 94-95]. Подібні міркування висловлює Б.П. Томенчук, при цьому він зазначає, що поява підплитових поховань не є язичницькими пережитками, а з'явилася в результаті еволюції поховального обряду [924, с. 110]. Б.О. Тимошук вважає, що некрополі з підплитовими похованнями належать тиверцям [863, с. 56]. В.В. Сєдов ототожнює їх із хорвато-тиверськими старожитностями і припускає, що вони були принесені на територію хорватів тиверцями, які під натиском кочовиків переселилися сюди з південного Подністров'я [809, с. 128]. Цю гіпотезу підтримують й інші науковці [154, с. 155; 293, с. 42]. При цьому В.В. Ауліх вважає, що питання – звідки тиверці могли перейняти такий обряд – залишається відкритим [154, с. 155]. В.М. Войнаровський

припускає, що тиверці, розселившись між хорватами, таким чином хотіли відзначити свої могили від автохтонних [293, с. 43]. На думку дослідника, з обрядом поховання під плитами тиверці могли познайомитися, коли перебували в причорноморських степах, де камінь з античної доби широко використовувався як при спорудженні житлових та господарських споруд, так і в поховальному обряді [293, с. 43]. Крім того, в результаті протистояння “іконоборців” й “іконошанувальників” у Візантії, частина ченців-іконоборців переселилася в Крим [170, с. 106-108], де тиверці й могли познайомитися з цим обрядом поховань.

Останнім часом з’явилася ще одна гіпотеза, згідно з якою появу підплитових поховань слід пов’язувати із християнізацією місцевого населення вихідцями із візантійських провінцій [713, с. 169-172]. Тоді постає запитання, чому така форма поховань найбільше поширена в обмеженому регіоні – Галицькій Русі? Невже на інших територіях, у тому числі й у Києві, куди могло найбільше потрапити “попів корсунських”, духовенства з Болгарії цей обряд не прижився? Завжди щось нове уживається серед простолюдинів, те, що йде від них самих, а не насаджується князівською чи іншою владою зверху. На нашу думку, слід вважати підплитові поховання залишеними хорвато-тиверським населенням.

Каміння використовували і при створенні поховальних споруд для померлих представників міської феодальної знаті і вищого духовенства. Їх ховали в кам’яних саркофагах. У літописному Василеві виявлено 18 таких поховань (5 в білокам’яному храмі, 12 біля храму, 1 на території феодального замку в ур. Хом) [881, с. 158-161; 924, с. 100-101; 1054, с. 47]. Як правило, саркофаги виготовлялися з місцевого каменю-сланцю або пісковіку. Це прямокутні ящики довжиною 1,2-2,3 м, шириною 0,5-0,85 м, висотою без віка 0,4-0,5 м, які звужуються в один бік. Зверху вони покривались кам’яним віком пласким (саркофаг №6, 15) або у формі даху з гребенем посередині (саркофаг №8, 12) (рис. А.98, Б). Кам’яні гробниці вкопувалися в землю з таким розрахунком, що їх віко виступало на поверхні землі. Це давало

можливість використовувати їх як сімейно-родинні усипальниці. В саркофагах ховали за християнським обрядом. Небіжчиків клали на спину, головою на захід з руками, складеними на животі або на грудях. В одній гробниці могло знаходитись декілька похованих. При цьому кістки попереднього небіжчика зсували вбік. Свідченням того, що саркофаги були родинними усипальницями, може бути той факт, що з 12 розкопаних гробниць у чотирьох було по одному похованому, трьох – по два, двох – по три і в одному – чотири поховання [863, с. 95].

У саркофазі №12 вирубане спеціальне підвищення висотою 5 см для голови покійного [881, с. 160-161]. Найдавнішим серед цих поховальних пам'яток є саркофаг №3, складений з окремих плит і вмурований у стрічковий фундамент храму [881, с. 161]. На віку саркофагу №10 нанесений “вавілон” і декілька “знаків Рюриковичів” (рис. А.98, В). Б.О. Тимощук вважає їх родовими знаками теребовльського князя Василька Ростиславовича, а “вавілон” як символ зодчої мудрості свідчить про те, що тут похований архітектор, який керував спорудженням храму [863, с. 91-92]. С.В. Пивоваров та І.Г. Чеховський, проаналізувавши написи на віку саркофагу, висловили припущення, що тут похований останній князь теребовльський і перший галицький – Ігор-Іван Василькович [690, с. 116-122].

Як видно, саркофаги виявлені у літописному Василеві були двох видів. До першого, більш раннього, відносяться саркофаги, складені з окремих плит. Подібні поховальні пам'ятки відомі, наприклад, у Галичі [924, с. 57, рис. 29]. Конструктивно вони не відрізняються від досліджених у Києві, Переяславі-Хмельницькому, Чернігові тощо, де датуються XI ст. [593, с. 324-326; 602, с. 57-58;]. Очевидно, цей обряд поховання заможних людей був занесений на досліджувану територію з Києва разом із дружинами Володимира Великого.

До другого відносяться саркофаги, що були скринєю, висіченою з кам'яної брили вапняку. Зверху вона накривалася кам'яною плитою.

Характерною рисою таких саркофагів є бокові неглибокі зовнішні ніші. Очевидно, це залишки від традиції складених саркофагів, у пази бокових стінок яких вставлялися поперечні стінки (рис. А.99). Подібні саркофаги широко представлені у Галицькій землі, Новгороді, Смоленську, тощо [644, с. 194-196; 614, с. 176; 924, с. 38, 40].

Появу поховань у саркофагах В.М. Войнаровський вважає ускладненим різновидом традиції підплитового тілопокладення і єднає ці два типи захоронення південне походження [293, с. 45].

На досліджуваних теренах виявлено декілька костяниць (Василів (6), Вікно (1)). Вони зустрічаються двох типів. Так, костяниця довжиною 0,6 м, шириною 0,5 м, глибиною 0,4 м, яка виявлена у центрі храму в с. Вікно, складалася з окремих необроблених плит пісковика (рис. А.100, Б). Зверху вона була перекрита плитою. Дном гробниці служила земля. Всередині без анатомічного порядку знаходились рештки двох похованих [881, с. 162]. У Василеві в центрі храму простежена інша конструкція костяниць. Вони витесані з пісковика у вигляді скрині, але бокова стінка у них вставлялася у спеціально вирубані пази в поздовжніх стінках, що може свідчити про їх часте використання. У середину закидали розчин вапна. Тут також виявлені рештки декількох похованих (рис. А.100, А; А.101) [114, с. 6; 881, с. 145]. Як видно, костяниці відрізнялися від саркофагів розмірами. Вони менші довжини тіла дорослої людини. Отже, у них не хоронили, а вкладали кістки, які, можливо, були предметом поклоніння. Це візантійський обряд збереження кісток померлих. Направляючи Антонія на Русь, афонський ігумен давав настанови йому поширювати на нових територіях ідеї афонського життя: “Іди знову на Русь, і хай буде на тобі благословення Святої Гори, бо від тебе багато стане ченцями” [781, с. 158, 167]. Цей афонський обряд полягав у тому, що греки через три роки після поховання виймали із землі кістки і перепоховували у спеціальному приміщенні кімноті чи усипальниці [604, с. 84]. Очевидно, поховання в костяницях залишили вихідці з Візантії, ортодоксальні священнослужителі. Такий обряд простежений на території давньої Русі після

похорон тільки в печерах Києво-Печерського монастиря та Чернігові [602, с. 58; 603, с. 31-34].

До ґрунтових поховань слід віднести так звані родинні поховання, виявлені на території посаду літописного Василева та в Борівцях [293, с. 33-45; 881, с. 147]. У Василеві Б.О. Тимощук виявив поховання в чотирьох кам'яних огорожах. Так, кромлех №4 містив поховання чоловіка, жінки і чотирьох дітей, здійснені в дубових домовинах (рис. А.102, А). Вони орієнтовані головою на захід й розміщені в ряд по лінії південь-північ. Біля покійників виявлені різноманітні дорогоцінні прикраси. Саме поховання було обнесене кам'яними колами-кромлехами діаметром 6-12 м при ширині до 1 м [881, с. 147]. Автор розкопок датує їх по-різному, що призводить до певної плутанини при можливій етнічній диференціації цієї пам'ятки. В одному випадку Б.О. Тимощук датує XI ст. [863, с. 94], а в іншому – XII – першою половиною XIII ст. [881, с. 147]. Поруч із могильником виявлено кілька ритуальних ям. Діаметр однієї становив 1 м, глибина 0,6 м. Дно вистелене дрібним камінням, на якому лежали залишки тризни у вигляді овечих кісток та фрагментів битого посуду. У іншій, діаметром 2 м, дно було вкрите шаром дрібних глиняних черепків, на яких лежали кістки тварин [889, с. 136].

У Борівцях В.М. Войнаровським досліджено 1 підплитове поховання підлітка, який лежав на спині у випростаному положенні, орієнтований головою на захід. Могила перекрита двома плитами дністровського вапняку [293, с. 36]. Навколо розміщувалося кам'яне кільце-кромлех підпрямокутної форми розмірами 3,2х3 м, шириною 0,5-0,6 м, складене з плаского каменя. За знахідками у могилі автор датує її XI – початком XII ст. (рис. А.102, Б). Такого типу поховальні конструкції досліджувались і в інших місцях Галицької Русі [614, с. 176; 760, с. 67].

Існує кілька поглядів стосовно появи такого обряду поховань на досліджуваній території, оскільки тут він зустрінутий лише на двох поселеннях. Одні науковці пов'язують поховання у кам'яних кромлехах з подальшим

розвитком звичного слов'янського кургану із земляним ровиком навколо [809, с. 64; 890, с. 9-10]. Існує думка, що вони належать соціальній верхівці галицького суспільства [154, с. 155]. Інші ототожнюють їх з нащадками кочовиків, втягненим у X – XI ст. в орбіту тиверського переселення на північ [293, с. 43-44]. Б.П. Томенчук вважає, що ця група поховальних пам'яток належить ятвягам, мова про яких йшла вище при описуванні дністрівського курганного могильника [924, с. 90]. Відомо, що “кам'яні могили” існували у ятвягів з XI по XVI ст. [157, с. 414; 344, с. 121-130]. На думку дослідника, у Галицькій землі “кам'яні кромлехи” в процесі еволюції поховального обряду приходять на зміну “кам'яним курганам”. Цю гіпотезу підтримує С.В. Пивоваров [713, с. 172]. З наведених теорій виступає одне запитання. З літописів відомо, що активні військові сутички між галицько-волинськими князями і ятвягами відбувалися з кінця XII і досить часто у XIII ст. [4, с. 78, 89, 106, 110]. Тобто, саме в цей час в якості “колодників” вони могли з'явитися на південній окраїні Галицько-Волинського князівства. Якщо віднести Василівський і Борівецький могильники до XI – XII ст., то хронологічно вони раніші появи ятвягів у Сірето-Дністровському межиріччі. Очевидно, слід погодитися з думкою В. М. Войнаровського про кочівницький слід у “кам'яних кромлехах”.

2.5.3. Елементи поховального обряду

Одним з найбільш загадкових і цікавих явищ, які мають досить тривалу та складну традицію, є поховальна обрядовість слов'ян. Її еволюція відображає світоглядні уявлення наших предків, які своїм корінням сягають доби первісного суспільства. Значна кількість цих традицій забута й назавжди втрачена, тому відтворити їх практично неможливо. Але попри все, окремі язичницькі ремінісценції ще тривалий час супроводжували християнські поховальні обряди. Це пояснюється тим, що слов'яни зазвичай не прагнули проникнути в сутність християнства.

Більше як у 40 випадках у ґрунтових похованнях виявлено “кам'яні подушки” з плоских невеликих каменів або полив'яних плиток. Вони були поставлені під голову або голову і ступні ніг. В основному, “подушки”

зустрінуті на могильниках у Василеві (ур. Замчище) (22), Ленківцях на Пруті (12) та в окремих похованнях біля білокам'яного храму Василева [266, с. 126-139; 881, с. 159-161; 924, с. 98-99]. Зустрінута така “подушка” й у саркофазі №15, а в №12 на дні було зроблене спеціальне підвищення для голови. “Кам'яні подушки” у могилах науковці пов'язують з похованнями ченців, ознакою поширення візантійського типу християнства та наявності серед церковного кліру етнічних греків [508, с. 111-116; 605, с. 741-752]. Покладання твердих подушок під голову узгоджувалося з уявленнями про спокуту ченців-аскетів. Вони згадуються і в агіографічній літературі, зокрема житії Ніфонта, єпископа Констанції – “камень подложь под головоу си”, житії Аврамія Смоленського, де згадується “постеля жестка” [368, с. 136].

Окремі жіночі поховання, які зустрічаються серед чернечих поховань, можна пояснити тим, що монастирське кладовище могло використовуватися представниками багатих родин-ктиторів. Такі поховання зустрічаються з XII ст.

Наявність значної групи поховань з “кам'яними подушками” на вищеназваних могильниках, очевидно, можна пов'язати з монастирями, що знаходилися на посаді літописного Василева та стародавніх Чернівців, а фрагменти полив'яних плиток, зустрінутих в обох випадках – від покриття підлоги монастирської церкви, що знаходилася неподалік. У Василеві культова споруда досліджена Б.П. Томенчуком, а в Ленківцях на Пруті на розкопаній площі поки що її сліди простежити не вдалося. Виявлені “кам'яні подушки” в окремих могилах та саркофагах у Василеві, очевидно, можна пов'язати з похованнями духовних осіб. Поховання з “кам'яними подушками” відомі й на інших некрополях давньої Русі [508, с. 111; 604, с. 35].

Більшість поховань одинарні, що становило 88% від загальної кількості, 12% становлять парні поховання (виявлені в Чорнівці), зустрічаються 3 і 4 похованих у саркофагах (Василів).

Усі поховання у могилах здійснені за християнським обрядом.

Покійники лежали витягнуто на спині, ноги складені паралельно. Покладення рук різне: найбільше зустрічаються перехрещені на грудях. Так, на Чорнівському городищі вони становили 48%, обидві руки витягнуті вздовж тіла 8%; одна на грудях, друга витягнута вздовж тіла 4%; одна на тазі, друга на грудях 4%; одна на тазі, друга вздовж тіла 4%. У восьми випадках покладення рук не вдалося встановити [254, с. 122]. Такому розміщенню рук, поки що, в науці чіткого пояснення нема.

З усіх досліджених поховань більшість має західне орієнтування. Так, у Чорнівці 76% від загальної кількості похованих мали саме таке положення. Орієнтація на північний захід і на північ становить по 8%, один на південний захід (4%), один невідомо [254, с. 122]. Західна орієнтація похованих досить поширена у поховальному обряді у багатьох народів, починаючи з раннього залізного віку, і пояснюється тим, що за старим слов'янським звичаєм ховати померлого головою на захід, а обличчям на схід слід тому, що “то бо последнее видит солнце до общего воскресения” [3, с. 37]. Тобто, потойбічний світ, куди відходить душа померлих, знаходиться на заході. Подібне орієнтування досить поширене на території давньої Русі [502, с. 57; 675, с. 46; 982, с. 44].

Зустрічаються поховання, які відзначаються певними особливостями. Так, на Чорнівському городищі у похованні №9 лежав головою на північний захід кістяк довжиною 1,7 м [254, с. 119, фото 102]. На потиличній кістці зводу черепа збереглися сліди рубаної рани у вигляді ямки шириною 0,5 см, довжиною 7 см. Як було встановлено спеціалістами медико-криміналістичної експертизи, рана виникла в результаті дії леза рублячої зброї (сокира, меч), направленої під кутом в напрямку знизу вгору. При цьому людина залишилася жити, оскільки рана загоїлася і на черепі утворився кістковий нарост (рис. А.103). Аналогічна ситуація простежена у вмурованому в стрічковий фундамент білокам'яного храму Василева саркофазі [890, с. 23]. Череп чоловіка віком 30-40 років був травмований за життя. Шрам від удару ще при житті почав зарубцьовуватися. У тому ж Василеві, всередині білокам'яного храму, в

саркофазі №2 серед тазових кісток одного з похованих, стирчала залізна двошипна стріла великих розмірів [114, с. 11; 881, с. 145]. Прижиттєві рубані рани, наконечники стріл, які спричинили смерть похованих виявлені на могильниках Кам'янка-Дніпровська, Жовнинський [364, с. 86]. Можливо, у цих випадках маємо справу з похованими воїнами.

Зустрічаються на досліджуваних теренах й аномальні поховання. Так, у Борівцях у могилі №2 (поховання “в”) лежав кістяк завдовжки 0,95 м, при тому, що це була доросла людина віком 25-35 р. [293, с. 37]. Очевидно, тут була похована фізично нездорова людина, нездатна до повноцінної праці.

Для ґрунтових поховальних пам'яток характерні поховання без інвентарю, що складає 88% (Чорнівка), 87,5% (Ленківці на Пруті), 77,3% (Василів) від загальної кількості. Така ж картина спостерігається на більшості давньоруських поховальних пам'яток [602, с. 59]. Це пов'язано з християнськими догмами, згідно з якими кожен, хто приходив на “суд Божий” в кінці свого життя, повинен був з'явитися з тими матеріальними цінностями, з якими він у це життя вступав – тобто ні з якими [604, с. 83]. Але у ряді випадків зустрінуті побутові предмети, жіночі прикраси, озброєння тощо.

Досить рідко зустрічаються залишки дерев'яних домовин. З усіх поховань сліди домовин простежено лише у 9 могилах. У більшості випадків домовини виявлені у підплитових похованнях, костяниці та саркофагах. Їх залишки у вигляді спорохнявілих дубових або соснових дошок, срібних цвяхів довжиною 1,95 см, шириною стінки 0,52 см та срібних пластин, кованих цвяхів довжиною 15 см (саркофаг №3), виявлені у різних частинах Василева [113, с. 6; 114, с. 2, 9, 11, 13; 881, с. 145, 147, 160]. Залишки домовин не дають змоги реконструювати вигляд цих символічних “будинків мертвих”. Очевидно, вони відносилися до звичайних дерев'яних поховальних споруд, збитих цвяхами, відомих з розкопок з інших могильників [602, с. 59; 923, с. 39; 924, с. 40-41]. Ймовірно, такі домовини відносяться до типу В за М.А. Сагайдаком, виведеним за матеріалами розкопок могильника на

Київському Подолі (рис. А.104) [802, с. 99]. Ще один різновид домовини досліджений в Онуті [691, с. 91-99]. Очевидно, тут знаходилася домовина, складена без кріплення цвяхами. Як правило, в підплитових похованнях ширина могильних ям була не меншою 0,7 м (рис. А.105). У Онуті могильна яма не була широкою 1,8x0,55 м, що дає можливість припустити наявність у ній домовини типу А за М.А. Сагайдаком [802, с. 97]. Це прямокутний ящик складений з колотих дошок. Її, очевидно, остаточно збирали перед самим похованням небіжчика безпосередньо в могильній ямі. Залишки домовини у вигляді деревного тліну, цвяхів відзначені у багатьох могильниках з теренів Давньоруської держави [364, с. 87; 537, с. 106; 440, с. 22].

Часто в засипці могильних ям і біля покійників виявлені фрагменти давньоруського кружального посуду, інколи зі слідами повторного випалу (Чорнівка, Василів, Мусорівка, Іванківці, Ленківці на Пруті, Митків, Борівці) [254, с. 122; 293, с. 36-37; 881, с. 168, 177, 179]. Аналогічний посуд виявлений у Вишгороді, Жовнино, Олешкові, Лісковому тощо [537, с. 98-110; 923, с. 39; 982, с. 176, табл. 3].

Як пережиток тілопального обряду, зустрічаються сліди вугілля і попелу в засипці могильних ям (Ленківці на Пруті, Василів, Чорнівка) [254, с. 121, табл. 27; 881, с. 159, 177], а біля померлих ці сліди відомі у Вікні, Дубівцях, Мусорівці, Іванківцях, Василеві, Миткові [254, с. 124; 863, с. 74, 75; 881, с. 160, 177, 179, 180]. Аналогічна попільно-вугільна підсипка відома й на інших могильниках Давньоруської держави [364, с. 82-90; 494, с. 270; 537, с. 98-110].

Залишки флори, а саме перепаленого зерна гороху, відомі у саркофазі №3 з храму Василева [114, с. 11]. Зерно знайдено в похованнях №8, 9 на Чорнівському городищі [254, с. 121, табл. 27]. Аналогічно, зерна дикої груші знайдені в Каневі [602, с. 59].

Нерідко у могильних ямах зустрічаються кістки тварин (Чорнівка – щелепа тварини (поховання №8), Василів – саркофаги №3, 4) [881, с. 11-12; 254, с. 119]. Подібні знахідки відомі й на інших могильниках [440, с. 22;

1050, с. 272-273; 1061, с. 10-15].

У одному випадку в Онуті біля кістяка знайдено знаряддя праці, а саме залізну голку [713, с. 90]. Аналогічні знахідки відомі й на інших могильниках [602, с. 61; 924, с. 96].

Зустрічаються в похованнях й елементи костюма, серед них: круглий з дірочкою кістяний гудзик діаметром 1,5 см (Василів), гудзик з кістяною голівкою та залізною дужкою (Борівці) [293, с. 37], шовкова тканина з позолотою (Василів) [114, с. 2; 881, с. 158, 160]. Подібні знахідки відомі на Жовнинському могильнику [364, с. 88]. У Ленківцях на Пруті в похованні виявлені залишки шовкової тканини, а біля шиї похованої – шовкова золототкана стрічка [881, с. 177-178; 924, с. 103]. У підплитовому похованні з Василева на черепі відзначені сліди шовкової стрічки шириною 4 см, а біля черепа – шовкова тканина, до якої було прикріплено 7 позолочених бубонців [881, с. 160]. Аналогічні пов'язки парчі, виткані золотими й срібними нитками відомі, наприклад, в Білгороді, кістяний і бронзовий гудзики відомі на Григорівському могильнику, Лісковому [537, с. 99; 675, с. 48; 982, с. 176, табл. 3]. У костяниці №3 з літописного Василева відомі залишки парчевої тканини [114, с. 10]. Тут же у костяниці №6 простежені залишки шкіряного взуття [114, с. 10].

Значну кількість знахідок з поховань становлять прикраси. Серед них: бронзові і позолочені бубонці (Василів, Ленківці на Пруті, Маморниця, Шипинці) [110, с. 8; 114, с. 2; 924, с. 101], намистини покриті зерню (Василів) [881, с. 160], діжкоподібна металева та бронзова циліндрична довжиною 1,1 см, діаметром 0,6 см намистини (Василів, Митків) [881, с. 160, 179], скроневі кільця з кінцями, що заходять один за одного (Василів, Митків) [113, с. 6; 114, с. 13; 881, с. 147], в півтора оберту (Василів) [881, с. 160], скроневе кільце діаметром 3 см з вісьмома скляними намистинами (Василів) [881, с. 159], S-подібне кільце (Борівці) [293, с. 36], срібні однобусинні сережки (Чорнівка) [254, с. 120, фото 104], сережки “київського типу” (Малятинці, Василів, Митків, Шипинці) [881, с. 159-160], срібні й мідні сережки, персні

(Василів, Борівці) [881, с. 147, 160; 293, с. 37, 38], скляні браслети (Василів). Цікаві сережки з поховання в с. Маморниця. Вони вилиті у кам'яній формі і склалися з кільця, від якого відходять 5 прикрашених псевдозерню променів, а в середині кілець розміщені фігурки двох птахів [881, рис. 91,б]. Аналогічні знахідки широко представлені у поховальних пам'ятках з інших земель Давньоруської держави [364, с. 88; 537, с. 99; 675, с. 48; 1061, с. 10-15; 1105, с. 11-14; 1114, с. 36-42].

Інколи в похованнях зустрічають чільця. Це срібні пластини прямокутної (Чорнівка, Ленківці на Пруті), та квадратної (Кіцмань, Санківці) форми з тисненим орнаментом, які нашивалися на стрічку і служили головним убором для незаміжніх дівчат [254, с. 120, фото 105; 110, с. 8; 836, с. 160, 171]. Інколи на лицевій стороні пластин кріпилися півкульки з дротяними петлями, до яких прикріплювалися фігурні пластини у формі листочків.

У похованнях зустрічають і культові предмети й амулети, а саме: у Миткові виявлена бронзова підвіска-лунниця, крем'яні відщепи (Василів) [108, с. 11; 114, с. 2; 881, с. 160]. Останні виявлені й на могильниках з інших територій [440, с. 22; 1050, с. 272-273].

Говорячи про безкурганний обряд в цілому, слід відзначити його більшу уніфікацію, у порівнянні з похованнями підкурганними, що пов'язано з виконанням канонів християнської моралі. В той же час ряд факторів дозволяє простежити зв'язок обох обрядів за багатьма деталями, що вказує на тривалу перебудову ідеологічних поглядів слов'ян, які продовжували використовувати правила і норми старої обрядовості навіть при використанні канонів нової [602, с. 64].

Поховання в кам'яних гробницях і саркофагах, які виявлені на кладовищах великих міст, належали представникам князівських сімей і їх оточенню. Ченцям, як правило, належали костяниці, поховання в печерах. До них же відносять частину поховань на ґрунтових могильниках, де під голову було покладене пласке каміння [604, с. 71].

Поховальні пам'ятки дозволяють повніше і конкретніше висвітлити деталі взаємовідносин старих і нових вірувань на Русі, більш об'єктивно простежити їх протистояння у світогляді широких мас, уточнити свідчення писемних й етнографічних джерел.

Резюмуючи сказане вище, слід наголосити, що виявлені відкриті поселення, які відносяться до трьох хронологічних періодів, що змінюють один одного, свідчать про постійне заселення досліджуваної території в давньоруський час. У другій половині XII – першій половині XIII ст. Сіreto-Дністровське межиріччя було найбільш заселеним, чому сприяв розвиток землеробства як основи господарства. Зібраний матеріал з відкритих поселень переконливо показує той високий рівень розвитку досліджуваного регіону і земель давньої Русі в цілому, який вони досягли напередодні нашествия орд Батия.

Із середини XIII ст. досліджувана територія переживає занепад, що було пов'язано із загальним погіршенням військово-політичної ситуації в регіоні внаслідок монголо-татарської навали. Скорочення числа відкритих поселень свідчить про важкі втрати, понесені сільським господарством – ведучою галуззю давньоруської економіки. Запустили окультурені землі, порушились сформовані системи землеробства. Поступове відновлення чисельності населення і сільських поселень припадає на рубіж XIII – XIV ст. Але і в цей час ще далеко не повністю було відновлено економічний рівень території Сіreto-Дністровського межиріччя домонгольського періоду.

Укріплені поселення, які досліджені на території Сіreto-Дністровського межиріччя, були ланками феодальної держави і підпорядковані її ієрархічній структурі. Як показали дослідження, на теренах краю існували різноманітні типи укріплених поселень, які виконували конкретні соціально-економічні функції.

У XII – XIII ст. на теренах Сіreto-Дністровського межиріччя продовжувало розвиватися військово-оборонне зодчество, наслідуючи традиції більш ранніх епох. У цей час значно ускладнюється система оборони і головна роль при цьому належить штучним земляним, а не

дерев'яним і природним укріпленням, характерним для VIII – X ст.

Формування давньоруських міст як історичного явища починається в кінці X ст., у перехідний період соціально-економічного та політичного розвитку східнослов'янського суспільства. Поява міст стала закономірним результатом прогресу розвитку східних слов'ян і знаходилася в одному соціальному ряду з формуванням Давньоруської держави та феодальних виробничих відносин.

Становлення міських центрів на території Сірето-Дністровського межиріччя проходило різними шляхами містотворення. Тут можна виділити общинно-феодальний (Ревно) та феодальний (Ленківці на Пруті, Василів, Кучелмин). Розквіт міського життя на досліджуваних теренах припадає на XII – першу половину XIII ст. З навалом монголо-татар міське життя згасає і всі міські центри торгівлі і ремесла перетворюються у малі феодальні села.

В кінці X – на початку XII ст. на зміну єдиному будівельному стилю жител приходять значна їх різноманітність. Якщо у X ст. основним типом були житла–напівземлянки, то у XII – першій половині XIII ст. поширюються різноманітні типи наземних жител (будівлі на житлових та виробничих підклітках, двох- і трикамерні). Як видно, житлова справа на досліджуваних теренах не була однобічною та примітивною.

Дослідження поховальних пам'яток підтверджують великі можливості матеріалів середньовічних поховань при побудові різного роду історичних моделей. У той же час, вивчення поховальних пам'яток показує, що дане джерело може і повинне використовуватися в подальшому, доповнюючи дані історичних і інших археологічних пам'яток при поглибленому дослідженні історичних процесів середньовічної епохи. Але існує цілий ряд невирішених проблем, а саме, особливостей світосприйняття слов'янами середньовіччя етнічної консолідації, становлення феодальних відносин, що дасть змогу скласти узагальнюючу характеристику життя населення на території Сірето-Дністровського межиріччя й на Україні в цілому.

РОЗДІЛ 3 ХРОНОЛОГІЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК

Вирішити проблему хронології пам'яток Сірето-Дністровського межиріччя дозволяють масові категорії археологічних старожитностей (метал, кістка, скло, кераміка). Останні дають можливість встановити динаміку їхнього розвитку, час появи окремих типів поселень, а також кількісне співвідношення різних типів укріплених поселень у різні хронологічні періоди. Розподілити всі відомі поселення на досліджуваних теренах по вузьких хронологічних періодах досить важко. У більшості звітів про розвідки датування сільських поселень, в основному, проведене на підставі тільки підйомного матеріалу, а тому подається сумарно – X – перша половина XIII або XI – XIV ст. Намітити хронологічні етапи існування неукріплених сільських поселень можна тільки на основі найбільш масового і досить добре дослідженого матеріалу – кераміки. Під час археологічних розвідок поселень інші знахідки зустрічаються дуже рідко, як правило, у переораному культурному шарі. Тому використати їх для хронологічної паспортизації поселення практично неможливо. Натомість кераміка у всіх випадках є досить масовим матеріалом. Аналогічні труднощі існують у визначенні часу виникнення того чи іншого укріпленого пункту, могильника, оскільки на більшості городищ проводилися досить обмежені дослідження. І все ж сучасні методи археології можуть датувати пам'ятки в межах п'ятдесяти років.

Типологія та хронологія кераміки X – XIV ст. розроблена й охарактеризована у працях археологів [514, с. 10; 515, с. 123; 574, с. 82-104; 589, с. 10-42; 668; 874, с. 8-46; 782, с. 10-22; 881, с. 14 – 37]. Кореляція керамічних комплексів з урахуванням їхнього місця у стратиграфічній колонці дозволила визначити певні закономірності одночасного побутування окремих типів, підтипів і варіантів посуду. Простежено поступове “відмирання” окремих типів посуду і послідовна поява нових.

Дослідження на теренах України засвідчують, що хронологічні відмінності давньоруської кераміки в цілому для Південно-Західної Русі були однаковими. При цьому найбільш характерною класифікаційною ознакою є форма верхнього краю посуду – вінця. На відміну від решти частин посуду, які виконували чисто утилітарні функції і мали порівняно більш постійні ознаки, вінця формувалися гончарями по-різному в різні хронологічні періоди давньоруської історії [362, с. 9].

3.1. Типологія кераміки X – XI ст.

Під час розкопок і обстежень городищ (Коростувата, Рухотин, Василів (Хом), Василів (Замчище), Ленківці на Пруті, Чорнівка, Молодія, Дарабани (Щовб), Зелена Липа тощо)), відкритих поселень (Вікно, ур. Мартинівка, Онут, Чорнівка, ур. Пуста Чорнівка тощо)) досліджено кілька закритих керамічних комплексів, які на підставі стратиграфічних даних можна поділити на 3

хронологічні групи: група 1 – комплекси рубежу X – XI ст. Хронологічним показником кераміки кінця X – XI ст. є гончарні горщики з різко відігнутими потовщеними вінцями, які часто оформлені у вигляді манжетів. Так, серед матеріалів поселення Графсьька Поляна поблизу городища Цецин, Зелена Липа, ур. Заньків, Коростуватському Горішньошерівецькому городищах досліджено закриті комплекси з гончарною керамікою з манжетоподібними вінцями. Зустрічаються тут і ліпні сковорідки [881, с. 174, рис. 34; 98].

Група 2 – кераміка XII – першої половини XIII ст. У цей час, поряд з горщиками, продовжували існувати нечисленні посудини інших типів: корчаги, глечики, покоришки, миски. Горщики цього періоду досконалі формами та якістю обробки. Плічка їх стають ширшими, вищими та крутішими. Характерними є низькі шийки, що мають чітко профільований вигин при переході до вінця та плечиків. Вінця здебільшого короткі, горизонтально відігнуті й закінчуються по верхньому краю незначним потовщенням різноманітних форм. Характерною рисою горщиків цього періоду є значне поширення на вінцях закраїн для покоришок. Наприклад, серед керамічного матеріалу Зеленолипського городища, вони з'являються наприкінці XI ст. [881, с. 20-25]. Тому археологічні пам'ятки з такою керамікою можна датувати рубежом XI – XII ст. У цей час з'являється новий тип горщиків, який невідомий у XI ст. – це кринки. Характерною ознакою цих глечиків, що мають видовжені пропорції і не дуже помітні плічка, є трикутний у перетині валик, на якому з двох протилежних боків є вирізка для підвішування. Значного поширення у цей час набула й привізна амфорна тара, чого не було у попередній період. Закриті комплекси кераміки цього хронологічного зрізу широко представлені на досліджених пам'ятках регіону.

Група 3. У післямонгольській час, тобто у другій половині XIII ст., характер кераміки змінюється. З'являються знову ліпні горщики, а також виготовлені на ручному гончарному крузі з поганим випалом і значними домішками дрібнотовченого вапняку та великозернистого піску. Отже, поселення, на яких відсутня така кераміка, цілком вкладаються в хронологічні рамки XII – першої половини XIII ст.

Завдяки одержаним археологічним матеріалам, які підтверджують типологічну класифікацію кераміки, розроблену М. В. Малевською і Б. О. Тимощуком стосовно Галицького князівства, В. О. Петрашенко стосовно Правобережної України, і порівнявши їх, можна не тільки розкрити хронологію давніх старожитностей, але й визначити ранні та пізні фази їхнього розвитку і, завдяки цьому, продатувати розкопані пам'ятки у вузьких часових рамках [514, с. 3-14; 515, с. 112-127; 675, с. 50-73; 881, с. 23-29].

Серед глиняного посуду найбільш поширеною формою є кухонні горщики. Всі вони мають відігнутий назовні вінчик, невисоку, інколи чітко виділену, зігнуту або майже вертикальну шийку, випуклі боки, досить високі плічка, які конічно звужуються до плоского донця. Найбільша ширина горщиків припадає на плічка. Важливим хронологічним показником є характер оформлення верхньої частини останніх, що використовують дослідники при розробці типологічної класифікації посуду [481, с. 143-154; 516, с. 27-34].

Загальні тенденції розвитку форми посуду виглядають приблизно так.

До складу кераміки другої половини X – XI ст. відносяться, в основному, гончарні горщики, хоча зустрічаються і ліпні сковорідки та миски (рис. А.106; А.107, 38-46). До тіста посудин часто додавали перепалену жорству, пісок. Поверхня виробів, у порівнянні з попереднім періодом, стає рівною. На зламі черепки триколірні, глиняне тісто шарувате. Як уже зазначалося, у горщиків рубежу X – XI ст. вінця набувають манжетоподібної форми. Манжет стає в два рази ширшим, у порівнянні з кінцем X ст. Часто край манжета оформлений у вигляді гострого виступу за рахунок широкої смуги, яка кріпилася до країв горловини. Також використовували гранування уступчиками, яке стає більш різким і помітним, ніж це було раніше. Із середини з'являються закраїни у вигляді пташиного “дзьоба”. Зустрічаються також горщики з відтягнутими вінцями, верхній край яких загнутий до середини [574, с. 96; 881, с. 18-19]. Такі вироби широкогорлі, рідше вузькогорлі, з шерехатою поверхнею світло-коричневого кольору, з піднятими плічками, низькою шийкою, яка переходить у випуклі бочки, що конічно звужуються до денця. Інколи висока шийка може переходити у виразні плічка. Такі горщики найбільше розширені вище середини висоти посудини і часто опуклобокої форми. В цей час широко починає використовуватися ангоб, що надавав виробам яскравих жовтих, червоних кольорів.

Такої форми посудини характерні виключно для XI ст., хоча манжетоподібні інколи зустрічаються на пам'ятках першої половини XII ст. На поселеннях Сірето-Дністровського межиріччя XI ст. відомий ліпний посуд. Це, в основному, конічні миски та сковорідки, але вони побутують у ранніх керамічних комплексах даного хронологічного періоду і з часом зникають. Змінюється також характер орнаментатії. Якщо для X ст. традиційною була орнаментатія майже всієї поверхні горщика, то вже в XI ст. йде тенденція до зменшення орнаментованої площі, яка обмежується тепер плічками, горлом посудини або відсутня взагалі [574, с. 97; 891, с. 177-179]. Аналогічна кераміка широко відома на поселеннях Українського Прикарпаття, Придніпров'я та Молдови [339, с. 55-56; 673, с. 125-132; 938, с. 110].

За характером оформлення верхньої частини, горщики рубежу X – XI ст. можна розділити на 5 основних типів та 6 підтипів.

Тип 1а. Горщики, у яких простий відігнутий назовні вінчик, верхній край котрого косо зрізаний. Зовнішній край у нижній частині має гострий виступ. Шийка висока. У зламі випал двошаровий або тришаровий: чорний, світло-жовтий, темно-жовтий. Глиняне тісто щільне з домішками крупного польового шпату, крупнозернистого піску, дрібної жорстви, дрібних залізистих вкраплень. Посудини цього типу орнаментовані хвилястими лініями по шийці. У одного по зовнішньому краю вінця нанесені косі насічки (рис. А.108; А.109, 1-3, 7, 12; А. 110, 1, 2, 3; А.111). Такі вінчики відповідають типу А за Б. О. Тимощуком, виду 1 за Л. П. Михайлиною, тип VIII – XI за В. О. Петрашенко, типу 1-3 за М. П. Кучерою [158, с. 449; 574, с. 90; 668, с. 66-70; 881, с. 18]. Цей тип горщиків сформувався у IX ст. і побутував до кінця X ст. На поселеннях Сірето-Дністровського межиріччя він відомий у Ломачинцях, Маморниці, Луковиці,

Зеленій Липі, Білій тощо [874, рис. 17, 2; 881, рис. 2. 2, 3]. Аналогічні горщики широко представлені на поселеннях з інших територій, заселених слов'янами [494, рис. 23, 4; 647, рис. 4, 5; 802, рис. 42; 1012, с. 160-161; 1021, рис. 62, 15; 1109, с. 442-444].

Тип 1б представлений горщиками, у яких простий відігнутий назовні вінчик, верхній край якого потоншений і заокруглений, шийка плавно вигнута, майже не виділяється, а вінця непомітно переходять у похилий бочок (рис. А. 108; А.109, 19). Такі вінчики побутували з X по XIII ст., але їх датування можливе лише при детальному аналізі технологічних прийомів формування. За класифікацією вони відносяться до типу 1а, за В. О. Петрашенко такі горщики представляють тип 6, за Б. О. Тимощуком вид А, тип 1 за М. М. Кучинком, тип V за А. О. Козловським [440, с. 77; 494, рис. 23, 2; 675, с. 59; 881, с. 18]. На поселеннях Сірего-Дністровського межиріччя вони зустрічаються в Горішніх Шерівцях тощо, де датуються другою половиною X – XI ст. [881, рис. 34, 2, 8]. Для таких вінчиків відсутній наплив, а загладжування спрямоване від внутрішньої стінки горловини до зовнішньої. Тісто добре вимішане з достатньою кількістю польового шпату або дрібнозернистого піску. На денцях видно сліди піщаної підсіпки. Аналогічні посудини зустрінуті на давньоруських поселеннях X – середини XI ст. Волині, Подніпров'я, суміжних з Давньоруською державою територіях в Румунії, Молдові, Польщі тощо [156, табл. 16, 5; 225, рис. 3, тип 1; 391, с. 87, рис. 6; 673, с. 114, рис. 38, 14; 1021, рис. 69, 11; 1030, с. 82-84; 1109, с. 442-444].

Тип 2а представлений гончарними горщиками, у яких вінчик має форму “правильного манжета” з вертикально зрізаним краєм. Шийка у таких горщиків, як правило, вертикальна. Тісто добре вимішане з домішками крупнозернистого піску (рис. А.108; А.109, 20). Горщики з таким вінчиком відомі в Горішніх Шерівцях, Коростуватій [881, рис. 34, 4, 98, 4]. Вони відносяться до типу 2 за В. О. Петрашенко, 8 за М. П. Кучерою, вид Б за Б. О. Тимощуком і датуються X – першою половиною XI ст. [158, рис. 106, 8; 672, с. 57-58, рис. 32, 2;]. Вони широко представлені серед слов'яно-руських старожитностей з інших територій [657, с. 129, рис. 4; 982, с. 75, рис. 5, 13; 1109, рис. 10, 3].

У типу 2б вінчики мають добре виражений наплив підпрямокутної форми. Їх зовнішній край у нижній частині має гострий виступ. У них шийка висока до 2-2,5 см. На внутрішній стороні горщиків видно сліди джгутів, заглажених у вертикальному напрямку (рис. А.108; А.109, 16-18, 25-27). Тісто добре вимішане з добавками крупнозернистого піску, дрібними вкрапленнями залізняку. На зламі черепок дво- або тришаровий. Такі горщики на досліджуваній території зустрінуті на поселеннях в Перебиківцях, Горішніх Шерівцях, Графській Полянці, Коростуватій [874, рис. 17, 6; 881, рис. 8, 1-3; 34, 10; 98, 3]. Відносяться вони до типу 1 за В. О. Петрашенко; 5 – за М. П.

Кучерою, виду Б. за Б. О. Тимощуком і датуються всіма дослідниками X – серединою XI ст. [158, с. 449, рис. 106, 5; 675, с. 57, рис. 32, 1; 881, рис. 4, 4, 5]. Аналогічні посудини зустрічаються на багатьох давньоруських поселеннях [494, рис. 26, II; 802, рис. 42; 922, рис. 29, I].

Тип 2в представлений горщиками з вінчиками у вигляді потовщеного манжету, край якого відтягнутий до низу загостреним ребром. Взагалі, на думку Ю. Ю. Моргунова, манжетоподібні вінця є характерною ознакою кераміки X – XI ст. [600, с. 3-14]. Це широкогорлі, зрідка вузькогорлі, горщики з шерехатою поверхнею світло-коричневого кольору. Шийка у них висока, слабо вигнута, інколи вертикальна, висотою від основи до зовнішнього зрізу вінця 2–2,5 см. Вигин у цей час стає більш різким, випал, як і раніше – нерівномірний, у тісті є значні домішки жорстви. Техніка виготовлення, як і в попередньому типі, джгутова, випал на зламі триколірний. На зовнішній поверхні денць зафіксовані сліди піщаної підсипки, як це засвідчено у попередньому хронологічному періоді (рис. А.108; А.109, 11, 13, 15; А.110, 12, 13). Такі вінця зустрічаються, в основному, у комплексах другої половини X – середини XI ст. Вони близькі до типів 12-13 за М. П. Кучерою, тип 4 за В. О. Петрашенко, Б. за Б. О. Тимощуком, 4б за Л. П. Михайлиною, 1 за М. М. Кучинком [158, С.449; 494, с. 101-102; 574, с. 90-91; 675, с. 58; 881, с. 18-19]. Такі горщики виявлені на поселеннях досліджуваної території в Зеленій Липі, Перебиківцях, Графській Полянні, Горішніх Шерівцях [874, рис. 17, 7; 881, с. 23, рис. 8, 8]. Аналогії цих горщиків часто зустрічаються серед археологічних матеріалів відкритих поселень з інших територій Давньоруської держави [225, с. 57, рис. 2, 30; 391, с. 86, рис. 6; 741, с. 87-96, рис. 3, 1-2; 1012, с. 160-161; 1109, рис. 9, 9].

Тип 2г представлений широкогорлими, зрідка вузькогорлими, горщиками з шерехатою поверхнею коричневого кольору. Вінця відігнуті, у них невисока шийка, яка плавно переходить у опуклі бочки, що конічно звужуються до денця. Зовнішній край вінця профільований борозенкою (рис. А.108; А.109, 9-10, 29-31). На поселеннях Сіreto-Дністровського межиріччя вони зустрінуті в Зеленій Липі, Горішніх Шерівцях, Перебиківцях тощо [874, рис. 17, 3, 4; 881, рис. 34, 11, 12]. Такі горщики відносяться до типу 1 за М. М. Кучинком, виду Б за Б. О. Тимощуком [494, с. 101-102, рис. 22, 8; 23, 1; 881, рис. 8]. Аналогії їм широко представлені на давньоруських пам'ятках, де датуються X – першою половиною XI ст. [493, с. 152; 666, с. 286, рис. 5, 3; 982, с. 77, рис. 7, 8].

До типу 3 можна віднести горщики з відтягнутими вінцями, у яких верхній край загострений доверху у вигляді “носика” і загнутий до середини. Вони відносяться до типу Г за Б. О. Тимощуком, 5 за Л. П. Михайлиною [574, с. 91; 881, с. 19]. Горщики цього типу виготовлені з добре відмуленої глини з домішками піску. Випал добрий, вигин шийки в одних випадках плавний, в інших різко переходить у плічка (рис. А.108; А.109, 14). Хронологічно такі горщики побутували в XI ст. [881, с. 19, 23]. Відомі такі горщики на поселеннях Сіreto-Дністровського межиріччя у Графській Полянні, Горішніх Шерівцях [574, рис. 44, 7; 881, рис. 8, 5; 34, 18]. Аналогічні форми горщиків відомі на інших давньоруських пам'ятках [225, с. 58; 384, с. 57, рис. 5].

Для кераміки рубежу XI – першої половини XII ст. властиве зменшення ширини манжета. Він фактично перетворюється в округле потовщення у вигляді валика, без горизонтальної борозенки і нижньої підрізки, часом набуває підпрямокутної форми.

Тип 4. Вінчик простий. Його зовнішня сторона зрізана у формі ламаної лінії, внутрішня також має гострий уступ, що робить його досить масивним. Шийка плавно вигнута і досить висока 2–2,5 см (рис. А.108; А.109, 22, 24). Відомі вони в Горішніх Шерівцях [881, рис. 34, 5-6]. Такі вінчики відносяться до типу 16 за В. О. Петрашенко, 19 за М. П. Кучерою [158, с. 449; 675, с. 61]. Вони зустрічаються у комплексах XI – початку XII ст. на інших давньоруських поселеннях [225, с. 57, рис. 2, 9-16; 657, рис. 4; 982, с. 111, рис. 41, 18].

Тип 5 представлений гончарними горщиками з відтягнутими вінчиками, верхній край яких заокруглений і має вигляд “дзьоба”, з уступом у нижній частині. Краї манжетів таких вінець профільовані у вигляді карниза з двома борозенками, що ділять його на три частини. Вигин шийки в одних випадках плавний, в інших різко переходить у плічка. З внутрішнього зрізу вінця з’являється закраїна для покривки. У цьому типі з’являється нова техніка моделювання вінець, яка стає панівною у XII – першій половині XIII ст. Ймовірно, це пов’язано з переходом від важкого ручного до ніжного круга, що дозволило гончарю формувати вінець безпосередньо на крузі без попереднього ручного моделювання, як це робилося в горщиках раніших типів. Тісто добре відмулене, без видимих, крім дрібнозернистого піску, домішок. На зламі черепок одношаровий, колір світло-сірий або жовто-рожевий (рис. А.108; А.109, 4, 6, 23; А.110, 7, 11). Знайдені такі горщики на поселеннях Васловівці, Зелена Липа, Горішні Шерівці тощо [881, рис. 34, 14]. Вони відносяться до типу 9 за В. О. Петрашенко та М. П. Кучерою, виду Б за Б. О. Тимощуком [158, с. 449, рис. 106, 9; 675, с. 59; 881, рис. 4, 7]. Вони досить близькі до галицької кераміки і не характерні для Середнього Подніпров’я [675, с. 59]. Датуються вони X – серединою XI ст. й зустрічаються на інших давньоруських пам’ятках [493, с. 152; 745, рис. 23, 2; 924, с. 270].

Отже, як видно, кераміка X – XI ст. своїм корінням генетично сягає слов’янського часу. Типологічна класифікація кераміки зазначеного періоду дозволяє виділити окремі її типи, за якими можна датувати старожитності в досить коротких хронологічних рамках.

3.2. Кераміка XII – XV ст.

У наступний період, XII – першій половині XIII ст. техніка виготовлення горщиків удосконалюється. У цей час манжет повністю робиться на крузі, а не шляхом наліплювання смужки глини, як це було у попередній період. Це пов’язано з переходом до більш досконалого ніжного круга. Горщики цього періоду відрізняються значною різноманітністю профілювання горловини. З’являються окремі локальні варіанти кераміки, що свідчить про формування місцевих шкіл. Основу виявлених на відкритих поселеннях горщиків становлять тонкостінні посудини, виготовлені з добре відмуленого тіста з додаванням дрібнозернистого піску. Випал здебільшого добрий. Черепки на зламі червоного або сірого кольору. Нові типи відрізняються від горщиків попереднього періоду потовщеними вінчиками. Окремі з них мають відтягнутий край з гострим виступом у вигляді “зубчика”. Вінчики у цей час відхиляються назовні з повторним згином його краю у середину. Контур на

рівні шийки відхиляється усередину посудини, утворюючи на кінці невеликий валик, пристосований для прилягання покоришки. У більшості своїй горщики мають високо підняті плічка і різко відігнуті до тулуба профільовані вінця. Вигин шийки в одних випадках плавний, в інших – шийка різко переходить в плечико. З внутрішнього боку є закраїна для покоришки. Тулуб горщика конічно звужується до денця. Орнамент нанесений лише на плічках або шийці у вигляді прямих горизонтальних врізаних ліній в 2-4 ряди. Зустрічається орнаментация хвилястою лінією, нанесеною на шийці. Денця горщиків тонші від стінок і на окремих з них простежується підсипка з піску та запливи за круг у вигляді бортиків. На окремих денцях зустрічаються клейма. Посудини такого типу швидко освоїли територію Давньоруської держави. Це, очевидно, пояснюється тим, що потовщений вінець надавав горщику більшої міцності.

За характером оформлення верхньої частини, горщики XII – першої половини XIII ст. поділяються на 4 основних типи:

Горщики 1-го типу характеризуються простим вінчиком із заокругленим або косо зрізаним краєм без закраїни з внутрішнього боку (рис. А.108; А.113, 15). Вінчики під прямим кутом відхилені назовні і відтягнуті, утворюючи таким чином широку горизонтальну площину. Шийка коротка, плавно вигнута або різко переходить у плічко. Черепок на зламі одноколірний, тісто шарувате з домішками значної кількості дрібного піску. Вінця останніх нагадують кераміку IX – X ст. Відсутність нагару і закопченості, висока якість і хороший випал дозволяють припустити, що горщики цього типу слугували як столовий посуд. За класифікацією Б. О. Тимощука, вони відносяться до виду 4, С. П.

Пачкової та В. О. Петрашенко – тип II, вид 5 [652, с. 59, рис. 3, 5; 881, рис. 13, 4;]. Окремі науковці вважають, що цей тип характерний для балкано-дунайської культури, поширеної у Південно-Східній Європі [959, с. 28]. Такі посудини відомі з розкопок поселень Горішні Шерівці, Чорнівка, Ленківці на Пруті [254, рис. 8, 4; 259, с. 100, рис. 5, 11; 515, с. 119, рис. 6, 26; 690, с. 42, рис. 22, I; 881, с. 61-62, рис. 34, 17-25]. Аналогічні горщики виявлені на багатьох поселеннях Галицької землі і давньоруських містах домонгольської Русі в шарах XII – першої половини XIII ст. [384, с. 59, рис. 6; 516, с. 32, рис. 7, 3; 657, с. 129-130; 717, с. 59, рис. 23, IV; 912, с. 275, рис. 7, об. 7].

До другого належать горщики з конусоподібним тулубом, плоским дном, високими плічками, короткою шийкою, часто вертикальною або похилою (рис. А.108; А.112, 4, 6-8; А.113, 1-3; А.114). Вінчик масивний округлих обрисів, відігнутий назовні, край якого загнуто до середини у вигляді валика, що утворює з внутрішнього боку закраїну для покоришки. Горщики цього типу виготовлялися із щільного тіста з домішками дрібного піску. Випал їх хороший, колір, зазвичай, сірий або коричневий. Тісто на зламі має шарувату структуру. Товщина стінок від 0,3 до 0,8 см. Діаметр вінця коливається в межах 16-18 см, денцець 8-14 см. На денцях простежуються сліди підсипки, по краях дна – запливи. Значна частина горщиків покрита ангобом. Це досить поширений тип посудин для всього XII – першої половини XIII ст. Вони зустрічаються на всій території Русі від південних її районів до півночі, тому їх вважають загальноруською формою горщиків цього часу. Вони відносяться до типу 14 за

класифікацією В. О. Петрашенко, 17 за М. П. Кучерою, 7 за М. М. Кучинком, VI за А. О. Козловським, виду 1 за Б. О. Тимощуком, 18 за С. О. Беляєвою та А. І. Кубишевим [158, с. 449, рис. 106, 17; 182, с. 35; 440, с. 79; 494, с. 103; 675, с. 60-61, рис. 32, 13-14; 881, рис. 13, 1]. Але у керамічних комплексах Галицької Русі вони становлять незначний відсоток. Посуд цього типу не зустрічається на пам'ятках Сірето-Дністровського межиріччя, Галича, Пліснеська раніше середини XII ст. [514, с. 8; 482, с. 50]. З іншого боку, про існування таких горщиків у другій половині XII – середині XIII ст. свідчить їхня наявність у київських житлах, зруйнованих монголо-татарами, та на інших давньоруських поселеннях [488, с. 62-96; 502, рис. 64, 2, 8, 20]. На відкритих поселеннях Сірето-Дністровського межиріччя горщики даного типу відомі в Кулішівці, Зеленеві, Шишківцях, Лівинцях, Михалково і на всіх укріплених поселеннях та містах тощо [259, с. 100, рис. 5, 16, 18; 514, с. 6; 690, с. 48; 881, рис. 11, 5;]. Але їхнє відсоткове співвідношення з іншими типами є різним. Чим далі на південний схід від Галича, тим кількість їх зростає. Так, серед керамічних комплексів з ур. Галиця горщики першого типу складають 60% [690, с. 48, рис. 22, 11]. Аналогічні горщики широко представлені серед керамічного матеріалу з давньоруських поселень інших територій [543, с. 131, рис. 2, 4; 657, с. 130; 842, рис. 117, 2-3;].

Горщики третього типу близькі до попереднього (рис. А.108, А.112, 2-4, 9; А.113, 4-7, 11-14; А.114). Вони теж мають коротку зігнуту або чітко виражену шийку, але відрізняються вінчиком: він дуже короткий, різко відігнутий назовні. За формою вінця посудини цього типу поділяються на 4 підтипи: з вертикальним плоским зрізом; з плоским косим зрізом; з вертикальним зрізом, по якому проходять жолобки; з жолобчастим косим зрізом. По бічному зрізу вінця зроблено закраїну – гніздо для покритишки. Деякі горщики не мають її на внутрішній поверхні вінчика. Такі горщики відносяться до типу 19-24 за М. П. Кучерою, 7 за М. М. Кучинко, I за С. П. Пачковою та В. О. Петрашенко, вид 2 за Б. О. Тимощуком [158, с. 449, рис. 106, 19-23; 494, с. 103; 652, с. 57, рис. 3, 1-4; 881, рис. 13, 2]. На поселеннях Галицької Русі, включаючи й давньоруське Сірето-Дністровське межиріччя, посудини другого типу знайдено в значно більшій кількості, ніж усі решта. Тут вони становлять 70% від загальної кількості виявлених фрагментів кераміки. Цей відсоток значно зменшується по мірі віддалення від Галича. Так, на відкритих поселеннях в районі літописного Кучелмина, що знаходився на південно-східній окраїні досліджуваної території, горщики цього типу не виявлені. Загалом ця кераміка досить широко зустрічається на відкритих поселеннях. Вона відома в Неполоківцях, Киселеві, Валяві, Припрутті і на всіх городищах та давньоруських містах досліджуваного регіону тощо [259, с. 100; 515, рис. 6, 2-4, 29, 30; 881, рис. 11, 2, 6; 56, 5; 64, 12]. Специфічні риси кераміки цього типу дають можливість виділити їх серед аналогічних комплексів XII – першої половини XIII ст. на території давньої Русі. Вони широко представлені на теренах Галицької землі [514, с. 8, рис. 2, 7-14; 516, с. 33, рис. 7, 21; 652, с. 57, рис. 5, 1]. На інших руських землях вони становлять незначний відсоток. За межами Галицької землі їх немає, виняток становить кераміка на Волині (м.

Бужеськ), Грудку Надбужному (Польща), Григорівському поселенні (тип 10 за В. О. Петрашенко) [514, с. 8; 675, с. 60].

До четвертого типу належить незначна група горщиків, яка через відсутність цілих екземплярів не може бути повністю охарактеризована (рис. А. 108; А.112, 11). До неї відносяться посудини, верхній край вінців яких горизонтально зрізаний, трохи відтягнутий назовні, майже завжди із закраїною з внутрішнього боку. Шийка плавно вигнута, рідше чітко виражена, плічка високі, часто сильно виступають назовні порівняно з вінчиком. Серед них переважають посудини великого розміру з діаметром горла до 16 см. Такі горщики могли використовуватися для зберігання запасів харчування. На них не прослідковуються сліди закопченості. Межі поширення посуду III типу, за рідким винятком, також вкладаються в основні кордони Галицького князівства. Вони знайдені у всіх феодальних центрах та на території окремих відкритих поселень Сірето-Дністровського межиріччя – в Шишківцях, Лівинцях, Остриці [254, с. 128, рис. 8, 3; 259, с. 100; 881, рис. 64, 14-15;]. Цей тип найбільш характерний для Галицької Русі XII – першої половини XIII ст. [502, рис. 75, II, 20; 842, рис. 116; 924, рис. 39, 2; 98, 4]. За її межами схожий посуд відомий у Середньому Подніпров'ї, Молдові, Чехії [362, рис. 1, 28; 939, с. 53-100; 1065, с. 337-386, рис. 172, 3, 7, 13].

Монголо-татарська навала негативно вплинула на розвиток гончарного ремесла і, відповідно, на його продукцію. Багато гончарних центрів припинило своє існування. Матеріали розкопок городищ Зелена Липа, Карапчів, Цецино у поєднанні з підйомним матеріалом з відкритих поселень Пуста Чорнівка, Каплівка, Карапчів, Лашківка, Молодія тощо дають можливість поділити кераміку другої половини XIII-XIV ст. на два види: ліпну та гончарну.

У другій половині XIII ст. з'являється ліпний посуд, виготовлений у домашніх умовах і підправлений на примітивному гончарному крузі (тип 1) (рис. А.108; А.116, 1, 2). Він представлений переважно горщиками та мисками-сковорідками. Ліпні неорнаментовані горщики виготовлені з глини, до якої додавали пісок і шамот. Вони характеризуються товстими стінками з нерівною поверхнею темно-сірого або темно-коричневого кольорів. Плічка невиразні, вінця короткі, майже прямі чи незначно відхилені назовні і, як правило, по краю потоншені. Випал горщиків нерівномірний. До середини XIV ст. їх повністю витіснив гончарний посуд. Ліпні горщики другої половини XIII ст. відомі серед матеріалів Чорнівського городища, поселення Зелена Липа [881, рис. 61, 1]. Подібні форми посуду відкриті на хуторі Половецькому та в Сокільцях [483, с. 175-176, рис. 1, 1-4, 6; 2, 3, 5].

За характером оформлення вінців, гончарна кераміка даного періоду розділяється на 4 типи, 2 підтипи.

До другого типу відносяться посудини сірого кольору, виготовлені з глини, до якої додавали просіяний або крупнозернистий пісок (рис. А.108; А. 116, 6-7). Верхній край цих посудин косо зрізаний або заокруглений. Вони прикрашені, в основному, по плічках одною або двома хвилястими лініями, рідше мають, орнаментоване смугою невеликих ямок, вінце. Товщина стінок коливається в межах 0,5-1,3 см, діаметр вінців – 10-16 см, діаметр дна – 10-17 см,

його товщина – 0,3-1,3 см. Відігнуті вінця горщиків із зовнішнього боку прикрашено виступами-обідками. Формування такої кераміки припадає на середину XIII – першу половину XIV ст. За формою та орнаментациєю вона подібна до гончарних горщиків XI ст., але, якщо останні часто супроводжуються гончарними посудинами з манжетоподібними вінцями, то горщики першого типу – формами, притаманними посудинам другого виду XIII – XIV ст. Така кераміка широко представлена серед матеріалів Зеленолипського, Карапчівського та деякою мірою Чорнівського городищ [254, с. 74-82; 881, с. 111, рис. 52, 3-8; 61, 2;]. Аналогічні горщики зустрінуті на поселеннях з інших територій, наприклад, в Луцьку [494, рис. 25, 11]. Тут вона датується шарами середини XIV – XV ст. [842, рис. 116, IX].

До третього типу належать гончарні горщики, у яких вінчик оформлений простим заокругленням або косо зрізаний і не виділений відносно шийки. Інколи такі вінця по краю потоншені. Остання плавно вигнута (рис. А.108; А. 116, 3-5, 8). Вінця таких горщиків інколи по верхньому краю прикрашені косими насічками, а на плічках – одно- чи багаторядними хвилястими лініями, як це видно на кераміці з поселень Рашків та Гореча [881, с. 33, рис. 18, 1, 2, 4]. Інколи трапляється орнамент у вигляді горизонтальних ліній. Відомі вони також на поселеннях Замостя, Карапчів, Глибока, Старий Вовчинець. Час побутування такої кераміки різними науковцями визначається неоднаково. Так, Б. О. Тимошук (тип 2) на теренах Сірет-Дністровського межиріччя, С. В. Терський (тип VI) за матеріалами Луцька та В. О. Петрашенко (тип 18), О. В. Овсянніков за хронологією старожитностей Пскова відносять її до кінця XIII – середини XIV ст. [629, с. 130, рис. 4, 8, 9; 675, с. 62; 842, рис. 116; 881, с. 86-99]. Аналогічно датує її В. Спіней за археологічними матеріалами з Румунії [1109, с. 468, рис. 34]. Досить широко кінцем XIII – XV ст. датують таку кераміку дослідники літописного Іскоростеня [384, с. 60, рис. 7, 7]. Кінцем XIV – початком XV ст. датують С. В. Пивоваров та М. П. Кучера (тип 2) [483, с. 178; 713, рис. 2. 11]. Даний тип кераміки добре відомий на інших теренах Давньоруської держави. Зокрема, він виділений серед матеріалів середньовічного поселення Соکیلці, біля хут. Половецький, у Передкарпатті, Надпоріжжі, Іскоростені [178, с. 67; 384, с. 65; 483, с. 174–181, рис. 1, 5, 7, 8].

Четвертий тип складають горщики, у яких відхилені або прямі, злегка загнуті до середини, вінця (рис. А.108; А.116, 9). Відносно попередніх видів ці горщики мають краший випал, але в тісті присутні значні домішки крупнозернистого піску. По плічках вони прикрашені суцільними смугами прямих горизонтальних або хвилястих ліній. Горщики цього типу відомі з археологічних матеріалів Цецинського та Чорнівського городищ, відкритого поселення Гореча тощо [254, фото 2; 881, с. 31-32, 98, рис. 18, 3, 6, 9; 54, 4;]. Подібна кераміка другої половини XIII – XIV ст. відкрита на Комарівському поселенні, у Ржищеві, Луцьку тощо [178, рис. 24, 1, 3, 483, с. 175, рис. 1, 3; 3, 4-6; 842, рис. 116, VI].

У середині XIV ст. із застосуванням швидкоротаційного гончарного круга значно розширилися можливості моделювання: збільшення площі зовнішнього манжета дало змогу урізноманітнити оздоблення [340, с. 185-190].

На поселеннях виявлені фрагменти кераміки, яка нагадує давньоруську XII – першої половини XIII ст., але в період післямонгольського завоювання горщики більш опуклобокi, з короткою, частіше циліндричною шийкою і слабо профільованим вінчиком. Науковці виділяють таку характерну особливість останніх як потовщення краю у вигляді масивного валика різноманітної конфігурації. Верхній край їх може бути заокруглений (тип 5а). З внутрішнього боку вони профільовані виїмкою для покриття. Шийка вигнута і плавно переходить у плечико (рис. А.108; А.115; А.116, 17, 18). Виготовлені вони з тіста з додаванням крупнозернистого піску, випал добрий. Черепки на зламi одношарові.

Подібні до попередніх горщики типу 5б. У них слабо відігнутий назвний вінець сплющений зверху, завдяки чому край посудини горизонтально зрізаний, а на внутрішній поверхні утворюється бортик-виїмка для накривки (рис. А.108; А.116, 10-13). Шийка виражена добре, вигнута і плавно переходить у плечико. Виготовлені вони з тіста з додаванням крупнозернистого піску, випал добрий. Черепки на зламi одношарові. Вінчики 5 типу широко представлені на відкритих поселеннях Сирето-Дністровського межиріччя. Вони відомі в Зеленій Липі, Пустій Чорнівці, Щербинцях, Іжівцях, Луковиці тощо. Аналогічні горщики широко представлені на південноруських територіях (Тип II, підтип 2Б, В за С. О. Беляєвою). Вони відомі на хуторі Половецькому, Озаричах, Києві, Комарівці, де датуються другою половиною XIII ст. [178, с. 67; 483, с. 181, рис. 5, 2-9; 543, с. 132, рис. 2, 9, 10]. Окремі варіанти цього типу знаходять аналогії на Водянському городищі (тип VII за М. Д. Полубояриною), у Болгарі, де датуються серединою XIII – першою половиною XIV ст. [729, с. 93]. У Кам'янці-Подільському вони зустрічаються у шарах XIV – XV ст. [720, с. 132, рис. 6, 22-24]. Аналогічно датує вінчики цього типу В. Спіней [1109, с. 156, рис. 13, 3-5, 9].

Особливу увагу привертають денця посудин. Вони, як правило, шорсткі, що свідчить про застосування підсіпки з піску або попелу під час формування. Багато денць має по краю пасок – заплив глини за край гончарного круга. Всього в колекції нараховується більше 1000 фрагментів та цілих денць. Їхні діаметри коливаються від 8 до 14 см. Переважають денця діаметром 12 см (таблиця (А.17)). Рельєфні знаки на денцях давньоруських посудин – так звані гончарні клейма відомі віддавна (рис. А.117; А.118).

Типологічна шкала клейм з відкритих поселень Сирето-Дністровського межиріччя розроблена на основі запропонованої М.П. Кучерою та розвиненої В.Д. Гупало й М.О. Ягодинською [480, с.118-123; 338, с.236-242; 1002, с.283-296]. У таблиці клейма зображені схематично, без дотримання масштабу та контурів денць. У правому нижньому кутку кожної клітини в круглих і квадратних дужках подана типологія у тих випадках, коли вона співпадає за В. Д. Гупало й М.О. Ягодинською.

Всі зображення клейм можна розділити на 6 груп, в основу яких покладені особливості накреслення окремих фігур у різних поєднаннях. Всередині груп є типи, які поділяються на види і підвиди.

Групу А становлять клейма, в основі яких розміщений солярний знак, у вигляді рельєфного кільця. Вона поділяється на 3 типи, 12 видів та 9 підвидів.

Тип I – солярний знак у вигляді одного кола (група VI за В.Д. Гупало, AI за М.О. Ягодинською) (таблиця (А. 18); рис. А. 117, 1, 6; А. 118, 21). Виявлені такі клейма у Чорнівці, Василеві, Ленківцях на Пруті [254, табл.13, 1; 259, рис.5, 16; 281, с.45, рис.7, 16, 18; 881, рис.12, 8]. Аналогічні клейма відомі у Вщижі, Смоленську, Губині, Києві та його Подолі, Гринчуку, Старій Рязані, Луцьку тощо [156, табл.18, 1; 413, с.44, рис.4, 11; 414, с.245, рис.1, 10; 502, с.110, рис.56, I, 1; 652, с.62, рис.6, 2; 842, рис.148, 5; 900, с.296;].

Вид 1 становить солярний знак з вписаним в коло рівноконечним хрестом. Такі клейма відомі на поселенні Графська Поляна на Цецино, Галиці, Чорнівці (таблиця (А. 18); рис. А. 118, 49) [583, вип.1, с.128; 713, рис.52, 6, 23]. Аналогії їм відомі в Старій Рязані, Смоленську, Яновську, київському Подолі, Автуничах, Києві, Галичі, Крутилові, Муравицькому городищі, Жовтневому, Південній Буковині тощо [156, табл.18, 8; 414, с.245, рис.1, 4; 647, с.89, рис.4; 717, с.57, рис. 21, 9; 745, с.73, рис.25, 1, 2; 806, с.141, рис.72, 5, 6; 900, с.297; 1002, с.285; 1021, рис.87, 13, 25, 26, 46; 1109, рис.10, 8].

Підвид *a* – становлять клейма із солярним знаком з вписаними перпендикулярно перехрещеними прямими відрізками, один кінець якого виходить за площину кола (рис. А. 118, 3). Знайдено таке клеймо в Галиці [713, рис.52, 11]. Аналогії йому відомі в Григорівці, Постолівці, Канцерці, Водянському городищі, Брадічештах (Румунія), Сталаку (Сербія) тощо [675, с. 70, рис.34, 20; 729, с.88, рис.21, 2; 822, с.148, рис.59, 12; 1002, с.285; 1074, с. 62, рис. 45; 1109, рис.11, 8; 1117, рис.22].

Підвид *b* – являє собою коло з вписаними в основу площини двох малих горизонтальних відрізків (рис. А. 118, 35). Відоме таке клеймо в Горішніх Шерівцях [881, рис.12, 6]. Аналогій йому не виявлено.

Вид 2 представлений клеймами, в основі яких є солярний знак кола, з вписаними трьома короткими радіальними прямими відрізками, які з'єднуються в центрі (рис. А. 117, 3; А. 118, 20). Вони виявлені в Ленківцях на Пруті [881, рис.12, 7, 9]. Такі знаки не поодинокі. Вони зустрінуті під час археологічних досліджень в Юр'єві, Вщижі, Смоленську, Яновському поселенні, Григорівці, Луцьку [156, табл.18, 19; 414, с.245, рис.1, 19; 639, с.39, рис.7, 12; 675, с.70, рис.34, 9; 806, с.141, рис.72, 7; 842, рис.101].

Вид 3 – солярний знак з вписаними 6-8 короткими радіальними прямими, які з'єднуються в центрі кола (групи VI, 7 за В.Д. Гупало та AI, 3 – за М. О. Ягодинською) (рис. А. 117, 25; А. 118, 19). Деякі дослідники називають його колесом [414, с.246; 652, с.63]. Відомий він на поселеннях Василів, Ленківці на Пруті, Чорнівка, Галиця, Дарабани [254, табл.13, 9; 259, рис.5, 16; 281, с.41, рис. 3, 15; 713, рис.52, 16; 881, рис.12, 1, 5]. Цей знак досить поширений на теренах Давньоруської держави. Його знайдено у Вщижі, Смоленську, Києві, Григорівці, Муравецькому городищі, Перемишлі [156, табл.18, 23; 413, с.44, рис.4, 9; 414, с.245, рис.1, 16; 675, рис.34, 38; 745, с.59, рис.11, 8; 900, с.297].

Вид 4 представлений солярним знаком, колом, по зовнішньому краю якого йде 2 (може 3) хвилястих промені (рис. А. 118, 36). Виявлені такі клейма в

Ленківцях на Пруті [281, с.45, рис.7, 15; 881, рис.12, 12;]. Аналогії їм не відомі.

Підвид *в* становить коло, по зовнішньому краю якого йде 3 хвилястих промені (рис. А. 118, 59). Виявлені такі клейма в Чорнівці [713, рис.52, 27]. Аналогії на поселеннях не відомі.

Вид. 5 представлений солярним знаком, колом, по зовнішньому краю якого йде г-подібний відрізок (рис. А. 118, 45). Виявлений він в Чорнівці [254, табл.13, 4]. Аналогії йому не відомі.

Підвид *г* – солярне коло, по зовнішньому краю якого йде г-подібний відрізок (рис. А. 117, 22). Виявлені такі клейма в Ленківцях на Пруті. Подібні знаки поки що не виявлені.

Підвид *д* – солярне коло, по зовнішньому краю якого йдуть г-подібні відрізки (рис. А. 118, 44). Виявлені такі клейма в Чорнівці [254, табл.13, 5]. Подібні знаки поки що не виявлені.

Вид 6 являє собою солярний знак – коло, по зовнішньому краю якого йдуть невеликі прямі відрізки-промені. Виявлений він у Ленківцях на Пруті [259, с.99, рис.5, 5]. Аналогії йому не відомі.

Вид 7 – має вигляд кола в яке вписана п'ятикінечна зірка (рис. А. 117, 29; А. 118, 1). Зустрінете таке клеймо на денці з поселення Мамаївці [881, рис.12, 13]. Подібні клейма відомі у Вщижі, Водянському городищі [156, табл.18, 43; 729, с.88, рис.21, 1].

Вид 8 – представлений солярним колом, в середині якого вписаний триденс (рис. А. 118, 24). Виявлений він у Ленківцях на Пруті [881, рис.12, 6]. Аналогії йому зустрінуті в Луцьку, Водянському городищі [156, табл.18, 51; 494, рис.29, 11].

Тип 2 – становив солярний знак, який складався з двох вписаних одне в одного кіл (групи В¹ за В.Д. Гупало та АПІ за М.О. Ягодинською). Такі клейма представлені серед археологічних матеріалів у Ленківцях на Пруті, Чорнівці, Недобоївцях (рис. А. 117, 7, 27; А. 118, 58) [713, рис.52, 4, 39; 881, рис.12, 11]. Цей знак є значно поширенішим на теренах Давньоруської держави і суміжних територій. Він відомий на клеймах у Суздалі, Смоленську, Гринчуку, Комарові, Григорівці, Києві, Юр'єві, Бородинському городищі тощо [156, табл.18, 2; 182, с.34, рис.26; 414, с.245, рис.1, 11; 639, с.39, рис.7, 14; 652, с.62, рис.6, 6, 10; 900, с.296].

Вид 1 – являє собою два вписаних одне в одного кола. Внутрішнє коло пряма лінія ділить навпіл (група В² за В.Д. Гупало). Таке клеймо виявлене у Чорнівці (рис. А. 118, 61). Аналогії йому знайдені у Вщижі, Звенигороді на Білці [156, табл.18, 8; 338, с.239].

Вид 2 – зображений двома рельєфними, вписаними одне в одного, колами розділеними рівнокінечним хрестом (рис. А. 118, 56). Всередині внутрішнього кола є зображення овалу. Знайдене таке клеймо в Ревному [713, рис.52, 19]. Подібної форми фігури поки не виявлені на інших слов'яно-руських пам'ятках.

Підвид *а* – представлений двома вписаними одне в одне кола. Від зовнішнього краю йде хвилястий промінь. Виявлене таке клеймо в Чорнівці [713, рис.52, 32]. Аналогії йому не відомі.

Підвид *б* має вигляд двох вписаних одне в одного кола. На зовнішньому краю приставлена т-подібна фігура (рис. А. 117, 43). Виявлене таке клеймо в

Чорнівці [254, табл.13, 6]. Аналогії йому не відомі.

Підвид *в* – складається з двох вписаних одне в одного кіл. До зовнішнього краю вписано невелику дугу (рис. А. 118, 46). Таке клеймо представлене серед археологічних матеріалів Чорнівки [254, табл.13, 7]. Аналогії йому не відомі.

Підвид *г* представлений двома вписаними одне в одне колами (рис. А. 118, 53). Від зовнішнього краю в різні йдуть сторони г-подібний і прямий невеликий промені та дуга. Виявлене таке клеймо в Чорнівці [254, табл.13, 8]. Серед археологічних матеріалів інших пам'яток воно не зустрінуте.

Вид 3 має вигляд двох вписаних одне в одне кіл, між якими вписані короткі радіальні відрізки (група АІV за М.О. Ягодинською). Такі клейма зустрінуті в Ленківцях на Пруті, Чорнівці (рис. А. 118, 60) [254, табл.13, 10; 281, с.41, рис.3, 16]. Подібні знаки виявлені в Суздалі, Смоленську, Григорівці, Халеп'ї, Автуничах, Києві, Луцьку, Муравиці, Биковені тощо [156, табл.18, 24; 414, с.245, рис.1, 8; 675, рис.34, 38; 742, с.94, рис.6, 1, 2; 717, с.57, рис.21, 1; 745, с.73, рис.25, 1, 4; 842, рис.148, 5; 900, с.297; 922, с.34, рис.9, 7].

Вид 4 представлений солярним знаком у вигляді двох вміщених одне в одного кіл, між якими вписано 7-8 коротких радіальних відрізки (рис. А. 118, 5). У них 2 промені з'єднані між собою короткою прямою (група АІV,1 за М.О. Ягодинською). Виявлені такі клейма в Ленківцях на Пруті, Галиці [281, с.41, рис.3, 13; 713, рис.52, 14, 15]. Подібні знаки зустрінуті в Перемилі, Постоливці, Старій Рязані [494, рис.29, 1; 1002, с.285].

Підвид *д* – повторює попередній, тільки один із променів виходить за межі площини зовнішнього кола (рис. А. 118, 4). Знайдене таке клеймо в Галиці [713, рис.52, 13]. Аналогії цьому знаку відомі на Водянському городищі [729, с. 88, рис.21, 3].

Тип 3 – становить солярний знак із вписаних одне в одного трьох кіл (рис. А. 118, 41) (вид В^{II} за В.Д. Гупало). Знайдений такий знак на денці в Онуті [118, с.5]. Аналогічні клейма також були досить поширеними на теренах Давньоруської держави. Вони досліджені в Галичі, Смоленську, Григорівці, Звенигороді на Білці, Автуничах [338, с.239; 414, с.245, рис.1, 12; 648, с.246, рис.79, 2, 6; 675, рис.34, 17; 717, с.57, рис.21, 2].

Вид 1 складається із трьох вписаних кіл, у якому два внутрішніх кола з'єднані радіальними відрізками (рис. А. 118, 52). Відомі такі клейма у літописному Василеві [713, рис.52, 20]. Подібні фігури представлені серед археологічних матеріалів поселень Автуничі, у Києві та його Подолі [717, с.57, рис.21, 8; 802, с.18, рис.66, 13; 900, с.297].

Група Б. До неї відносяться клейма із солярними знаками у вигляді хреста. Тут можна виділити два типи.

Тип 1 – становить клеймо у вигляді рівраменного хреста, який складається з двох тонких рельєфних, перпендикулярно перехрещених, коротких, прямих відрізків (групи АІ за В.Д. Гупало та Бі за М.О. Ягодинською). Знайдено таке клеймо на денці горщика в Горішніх Шерівцях (рис. А. 118, 25) [881, рис.12, 15]. Подібні символи відомі в Автуничах, Муравиці, Перемишлі, Києві, Білій Церкві [401, с.120, рис.3, 5; 717, с.57, рис.21, 15; 745, с.73, рис.25, 1, 12; 900, с.297].

Тип 2 – складається із символу у вигляді рівнораменного хреста, який складається із двох розширених на краях перехрещених відрізках (група АІІ, 2 за В.Д. Гупало). Такий знак нагадує мальтійський хрест (рис. А. 117, 16; А. 118, 47). Відоме таке клеймо з городища в Чорнівці [254, табл.13, 15]. Подібні символи відомі на Пекуновському могильнику, Луцьку, Белзі [156, табл.18, 79; 338, с.237; 494, рис.29, 4;].

Група В також являє собою зображення давнього солярного знаку у вигляді свастики. Знайдено таке клеймо у Горішніх Шерівцях (рис. А. 118, 23) [881, рис.12, 14]. Тут на денці є стилізоване зображення свастики із орнаментальними елементами у вигляді ламаних ліній, які утворюють неповні квадрати. Свідченням того, що цей знак є давнім солярним знаком є широка географія його знахідок на теренах Давньоруської держави. Він відомий на денцях у Старій Рязані, Смоленську, Чермно, Ревутовому, Галичі, Румунії [156, табл.18, 93; 414, с.245, рис. 1, 2; 494, рис.29, 6; 648, с.246, рис.79, 5; 671, с.66, рис.5, 6; 1117, рис.22].

Група Г складається з клейм, основу якого становить квадрат.

Тип 1 – становить зображення квадрату із рельєфних прямих ліній (група Бі за В.Д. Гупало). Знайдено його на території ремісничого посаду в Ленківцях на Пруті (рис. А. 118, 26) [260, рис.5, 14]. Аналогії йому відомі в Галичі, поселенні Жовтневому [647, с.89, рис.4; 648, с.246, рис.79, 9].

Вид 1 – представлений клеймом, основу якого становив квадрат з перехрещеними по діагоналі лініями в середині. Знайдений він у Ленківцях на Пруті (рис. А. 117, 23; А. 118, 22) [141, №1926-ІІ-551; 881, рис.12, 10]. Відомий такий символ на денцях у Новгороді, Орловському городищі, Пліснеську, Жовтневому, Південній Буковині [156, табл.18, 92; 338, с.237; 647, с.89, рис.4; 1021, рис.87, 7, 20].

Групу Д становлять літери кириличного алфавіту. Оскільки їх знахідки на денцях є достатньо рідкісними, тому кожна літера виділена в окремий тип.

Тип 1 – Літера А вписана в квадрат (вид ЕІ за В.Д. Гупало). Знахідка походить із нелокалізованого слов'янського поселення на теренах Пруто-Дністровського межиріччя (рис. А. 118, 39) [574, с.94, рис.45, 17]. Повних аналогій йому не знайдено, хоча клейма з літерою А зустрінуті в Коршеві [338, с.237]. Тип 2 – літера Ж (види ЕІV,2 за В.Д. Гупало та ВІІ за М.О. Ягодинською). Виявлена на дитинці Ленківців на Пруті (рис. А. 118, 15) [881, рис.12, 3]. Подібні літери на денцях відомі на поселенні Коршів, Луцька, Водянського городища [494, рис.29, 20; 729, с.88, рис.21, 5; 842, рис.100, 1;]. Тип 3 – літера Е простежена на денці з посаду Ленківців на Пруті (рис. А. 117, 15; А. 118, 29) [281, с.45, рис.7, 17]. Аналогічні клейма досліджені в Холмі, Луцьку [494, рис.29, 19; 842, рис.148, 10]. Тип 4 – літера Н вписана в коло (ВІ за М.О. Ягодинською). Знайдена на дитинці Ленківців на Пруті (рис. А. 118, 33) [881, рис.12, 17]. Аналогічне клеймо простежене в Крутилові, Водянському городищі [1002, рис.3, VІ]. Тип 5 представлений літерою “S” із феодальної садиби в Чорнівці (рис. А. 117, 17; А. 118, 48) [254, табл.13, 14]. Подібні зображення відомі з поселення Ігрені [440, с.81, рис.42, 5]. Два останні типи виведені з недостатньою мірою ймовірності, оскільки клейма збереглися не повністю. Тип 6 – літера Омега та тип 7 – Ч (рис. А. 118, 54, 55). Обидві виявлені на території

феодалної садиби в Чорнівці [254, табл.13, 12, 16]. Аналогій таким клеймам поки не знайдено.

Наступну групу Е складають клейма, в основі яких лежить так званий “знак Рюриковичів” (ДП за В.Д.Гупало). Відоме зображення триденса з перехрещеною ніжкою на денці з посаду Ленківців на Пруті (рис. А. 118, 34) [281, с.45, рис.7, 14]. Повних аналогій такому клейму не виявлено.

До групи К відносяться клейма, основу яких становлять геометричні фігури. Вони поодинокі, тому тут виділено 7 типів. Найпоширенішим серед них є тип 1 – зображення п’ятикінцевої зірки (рис. А. 117, 13; А. 118, 37, 40). Знайдені такі клейма в Ленківцях на Пруті, Чорнівці, Галиці (? фрагментарний), нелокалізованому слов’янському поселенні [141, № 19648-П-1417; 254, табл.13, 13; 260, рис.5, 13; 574, рис.45, 18; 713, рис.52, 28]. Аналогічні клейма широко представлені на археологічних пам’ятках Давньоруської держави і відомі в Юр’єві, Полоцьку, Смоленську, Києві, Луцьку [156, табл.18, 52; 414, с.245, рис.1, 31; 717, с. 39, рис.7, 13; 842, рис.148, 12; 900, с.297]. Тип 2 представлений шестикінцевою нерівнораменною зіркою з вписаним всередину колом. Виявлене таке клеймо в Чорнівці [713, рис.52, 37]. До типу 3 відноситься зображення п’ятикінцевої зірки, кінці якої загнута під прямим кутом до рамен. Знайдена вона на городищі в Недобоївцях [713, рис.52, 38]. Тип 4 становить зображення 12 променів, які відходять з центру. Він знайдений на дитинці Ленківців на Пруті (рис. А. 118, 12) [881, рис.12, 2]. Тип 5 становить зображення трилисника. Відомий він з Ленківців на Пруті (рис. А. 117, 21). Аналогій клеймам групи К, окрім зірки на інших давньоруських пам’ятках, не виявлено.

Поодинокі екземпляри, які не можуть бути включені в жодну з вищеописаних груп, становлять групу Л. Це поодинокі знахідки різноманітних фігур, відрізків. Серед них дуга, яка закінчується невеликими відростками (Ленківці на Пруті), зигзагоподібних ліній (Ленківці на Пруті), півквадрату з відростком, що відходить в бік (Онут), зигзагоподібна фігура (Галиця) [713, рис .52, 30, 35; 881, рис.12, 4]. Аналогій клеймам групи Л не виявлено.

На сьогоднішній день у археологічній науці остаточно не вирішено і залишається відкритим питання про призначення клейм, що викликало існування різних поглядів. Так, Б.О. Рибаків вважає їх знаками гончарів, а П. П. Толочко висловив думку, що клейма є магічними символами-оберегами, які мали захищати продукцію гончаря [793, с.363-367; 900, с.248-300]. Що ж до клейм у вигляді тризубів, то їх пов’язують з вотчинним ремеслом [494, с.106]. Р .С. Орлов вважає, що вони виступали як тавро для кількісної оцінки об’єму горщика, який виступав своєю мірою для збору продуктової ренти [640, с. 239]. Останнім часом з’явилося нове трактування смислового навантаження клейм, яке пов’язується з релігійним світосприйняттям давньоруського населення [341, с.233-238; 713, с.241; 1002, с.283-296]. Автори стверджують, що посудини з клеймами використовувалися в релігійні свята, при здійсненні певних ритуалів. Таке трактування викликає певне застереження. За підрахунками науковців, на поселеннях посуд з клеймами становить 3-8% від загальної кількості [254, с.83; 1002, с.283]. Невже у X – першій половині XIII ст . лише 3% населення сповідувало християнство і виконувало священнодіючі

обряди? А як же бути з клейменими посудинами, знайденими на поселеннях, біля яких відсутні язичницькі святилища? Це припущення поставило більше запитань ніж наблизило до розв'язання проблеми символіки гончарних клейм. Подальші дослідження, можливо, зможуть дати відповідь і розставити всі крапки над "і". Взагалі символіка на клеймах денць з поселень Сірето-Дністровського межиріччя досить поширена і зустрічається на значних просторах слов'янських земель.

Як видно з таблиць (А.18; А.19), на території поселень Сірето-Дністровського межиріччя найчастіше зустрічаються клейма групи А (70%), рідше Д (7,1%) та К (8,5%). Далі йде група Л (5,8%). Порівняно рідкими є клейма всіх решти груп Б і Г (по 2,8%) та В і Е (по 1,5%). Аналогічне переважаюче солярного знаку у вигляді різних комбінацій кола простежується на всіх давньоруських пам'ятках з інших територій.

Якщо брати хронологічно (таблиця (А.20)), то можна побачити, що клейма груп А, Б зустрічаються на поселеннях протягом Х – XIII ст., але найбільше їх побутування припадає на XII – першу половину XIII ст. Групи Г, Д, Е, К, Л найбільш масово зустрічаються у XII – першій половині XIII ст. У більш ранніх шарах на досліджуваній території вони не відомі, за виключенням групи Д (окремі літери). Клейма групи В більше характерні для Х – XI ст. і пізніше на поселеннях зустрічаються досить рідко.

Запропонована типологія клейм є першою спробою класифікації знаків на денцях горщиків з поселень Сірето-Дністровського межиріччя. Ясно, що вона не є всеохоплюючою, досконалою й не претендує на завершеність. З кожним роком, у результаті археологічних досліджень, будуть з'являтися нові клейма, які доповнять і урізноманітнять її. Але ця спроба разом із матеріалами Поділля, Прикарпаття і Волині, опрацьованими В. Д. Гупало та М. О. Ягодинською, зможе допомогти майбутнім дослідникам розробити більш досконалу класифікацію клейм кераміки як західноукраїнського регіону, так і Давньоруської держави в цілому.

Значна частина стінок посуду орнаментована. У Х ст. горщики орнаментовані від горловини до дна. Найбільш вживаним орнаментом є хвилясто-лінійний, що прикрашає більшість посудин (94%) по відношенню до всіх орнаментованих. Решта (6%) горщиків прикрашені косими насічками, ямками та нігтьовими вдавленнями (таблиця (А.21); рис. А.119).

Для Х ст. прямолінійний орнамент представлений на посудинах то широкими глибоко врізаними або злегка наміченими, то вузькими, різко і глибоко прокресленими лініями. Такий орнамент наносився загостреною дерев'яною або кістяною паличкою. Багаторядні паралельні лінії прокреслювалися дерев'яними або кістяними гребінчастими інструментами. Наприклад, такі спеціальні кістяні інструменти для нанесення лінійного орнаменту були знайдені під час розкопок в Гродно [310, с.56-60].

На поселеннях Сірето-Дністровського межиріччя, зокрема в Перебиківцях, Ломачинцях, Васловівцях, Зеленій Липі, Луковиці, Рідківцях тощо, зустрінутий орнамент у вигляді суцільного покриття плічок і стінок прямими врізаними горизонтальними лініями (таблиця (А. 21, 1) [881, рис.2, 2].

У Ревно, Кулішівці відомий лінійний орнамент у вигляді двох смуг, розташованих через інтервал. По плічку йде смуга з 10 ліній і на певній відстані, по стінці – широка смуга паралельних ліній (таблиця (А. 21, 2) [574, с.95, рис. 45; 588, с.127]).

Зустрічається орнамент у вигляді горизонтального рифлення, яке окремими смугами, в 6 ліній, покривало всю площу посудини (Ревно) (таблиця (А. 21, 3) [588, рис.2, 3]).

Поруч з лінійним, гончарями широко використовувався у різних комбінаціях й хвилястий орнамент. Найпростіший – дві – чотири хвилясті лінії, які йдуть по шийці горщика (Герца, Луковиця, Маршинці) (таблиця (А. 21, 4). Далі він ускладнюється. Зустрічається смугасте або суцільне рифлення хвилястими лініями, яке покривало всю поверхню горщика, включаючи й внутрішню поверхню вінця (Ревно, Рідківці, Ломачинці, Васловівці, Магала, Герца) (таблиця (А. 21, 5, 6).

Значно поширенішим був складний орнамент, який поєднував у комбінаціях хвилясті і горизонтальні лінії. Найпростішим поєднанням була горизонтальна лінія, що йшла по шийці і смуги горизонтального рифлення та хвилястих ліній по плечу і стінці (Ревно) (таблиця (А. 21, 7), смуги хвилястих та горизонтальних ліній по плечу і суцільного горизонтального рифлення по стінці (Ревно, Маршинці) (таблиця (А. 21, 8), хвиляста по плечу і горизонтальне рифлення по стінці (Ревне, Кулішівка, Великий Кучурів) (таблиця (А. 21, 9), хвиляста по шийці та плечу, горизонтальне рифлення по плечу і стінці (Великий Кучурів) (таблиця (А. 21, 10).

Часто гончарі використовували поєднання складного орнаменту: хвиляста лінія по шийці і горизонтальне рифлення по плечу й стінці. По плечу поверх рифлення наносилась, гребінчастим різцем, смуга хвилястих ліній (Ревно, Давидівці, Лукорвиця) (таблиця (А. 21, 11), дві смуги хвилястих (Ревне) (таблиця (А. 21, 12). Зустрічається орнамент із зигзагоподібною й хвилястою лінією по шийці та поєднання горизонтального рифлення і смуги хвилястих ліній по плечу, й горизонтальних врізаних ліній по стінці (Ревне) (таблиця (А. 21, 13).

Далі йде спрощення орнаменту. Це серія хвилястих ліній по плечу і різного поєднання смуг хвилястих ліній і горизонтального рифлення (Ревне, Маршинці, Кулішівка) (таблиця (А. 21, 14-19). Окрім вищезазначених орнаментальних компонентів, гончарі використовували й інші. Так, зустрічається поєднання нігтьових наколів по шийці, хвилястих ліній по плечу, й горизонтального рифлення по стінці (Ревне) або ямкового орнаменту по шийці, смуги хвилястих ліній по плечу та хвилястого й горизонтального рифлення по стінці (Ревне) (таблиця (А. 21, 20-21). У Ревному й Маморниці зустрінутий орнамент у вигляді косих насічок по зовнішньому зрізу вінця (таблиця (А. 21, 22). Аналогічна орнаментация характерна для всіх давньоруських земель цього періоду [481, рис.2, 2; 3, 6,9; 1003, с.179-198].

Для періоду X – XI ст. орнамент дещо спрощується. В цей час його наносять лише на плечу та шийці (таблиця (А.21)). При цьому характерний один із елементів простого орнаменту (хвиляста або пряма горизонтальна врізані лінії або зубчастий штамп). Поєднання двох елементів у складних

орнаментальних композиціях, як правило, складалося із врізаних прямих та хвилястих ліній. У цей час зустрічаються орнаменти, у яких горизонтальне рифлення покриває плечико і стінку горщика. Як додатковий елемент використовувалися по шийці нігтьові наколи, одна або потрійна хвилясті лінії (Графська Поляна, Ревно, Зелена Липа, Коростувата) (таблиця (А. 21, 1-5) [588, с. 128, рис.4, 5, 6; 881, рис.5, 8; 8, 5; 98, 2, 5;]. Чим ближче до XII ст., тим орнамент більше спрощується. Він покриває меншу площу посудини. Тут також використовується різноманітне поєднання хвилястих ліній і горизонтального рифлення. Є орнаменти, у яких зустрічається одна-три хвилястих лінії, що йдуть по шийці і плечу та суцільного або смугастого горизонтального рифлення у нижній частині плечика і верхній стінки (Графська Поляна, Ревно, Зелена Липа) (таблиця (А. 21, 6-12) [588, с.128, рис.4, 1, 4; 881, рис.5, 4; 8, 8;].

Наступну групу становлять орнаментальні композиції з поєднання горизонтальних ліній та хвилястого рифлення, які покривають лише шийку й плечико. Це можуть бути одна-три хвилястих лінії на шийці та плечу. На останньому, як додатковий елемент, додано смуги горизонтального рифлення (Ревне, Графська Поляна, Зелена Липа) (таблиця (А. 21, 13-16) [881, рис.8, 5].

Орнамент, основу якого становлять прості елементи – хвилясті дво-трирядні лінії або смуга горизонтального рифлення, що розташовані на шийці або плечу чи стінці, становлять наступну групу (Зелена Липа, Графська Поляна) (таблиця (А. 21, 17-21) [881, рис.6].

Останню групу формують орнаментальні мотиви, які рідко зустрічаються на горщиках досліджуваного періоду. Це смуги вертикальних, невеликих прямих ліній, що йдуть по плечу та хвилястої по стінці, косою ряду наколок або косою рифлення прямими лініями, розташованими між горизонтальними прямими, що йдуть по стінці горщика (Зелена Липа) (таблиця (А. 21, 22-24) [Тимошук 1982, рис .6]. Аналогічна орнаментация характерна для горщиків й на інших територіях Давньоруської держави [384, с.57; 670, с.140; 675, с.57-58; 717, с.53].

У XII – першій половині XIII ст., у зв'язку з ринковим характером виготовлення гончарних виробів, орнамент у порівнянні з попереднім періодом спрощується (таблиця (А.22); рис. А.120). У цей час переважав орнамент з двох елементів. Особливістю кераміки цього періоду є використання врізаних горизонтальних чи хвилястих ліній, розміщених на плечиках. Часто цей візерунок розміщувався через певні інтервали смугами з однаковою або різною кількістю ліній. У цей час найпростіший вид орнаментации репрезентований горизонтальним рифленням по плечу від однієї до чотирьох ліній. У окремих випадках до орнаменту додавалися одна-три хвилясті лінії. У одному випадку по вінчику, з внутрішнього боку, йшла дрібна хвиляста лінія. Такий орнамент характерний для більшості виявлених на поселеннях фрагментів та цілих форм кераміки (Кулішівка, Ломачинці, Непоротово, Романківці, Боянчук, Бабин, Василів, Васловівці, Ленківці на Пруті тощо) (таблиця (А. 22, 1-7) [254, рис.6; 260, рис.5, 5-6,12; 515, рис.5, 3; 6, 27; 690, рис.23; 24; 881, рис.11, 2-6;].

Наступну, досить поширену, групу репрезентує поєднання горизонтального рифлення в одну-шість ліній та хвилястих широких і вузьких ліній, розташованих на плечу та стінці горщиків (Вікно, Мусорівка, Погорілівка, Репуженці, Магала,

Припруття, Ленківці на Пруті, Непорогово, Василів) (таблиця (А. 22, 8-13) [254, с. 83; 260, рис.5, 6; 515, рис.5, 7; 6, 3; 690, рис.23; 24; 881, рис.56, 1].

Окрім горизонтально-хвилястого орнаменту, на горщиках зустрічаються й інші елементи композицій, які становлять наступну групу. Сюди можна віднести трикутні наколи на внутрішній поверхні вінчика й смугу горизонтального рифлення по стінці (таблиця (А. 22, 14); аналогічні наколи на шийці і горизонтальне рифлення на стінці (таблиця (А. 22, 15); косі насічки по шийці у поєднанні з трикутними наколами по плечу й хвилястим рифленням по стінці (таблиця (А. 22, 16); косі насічки по внутрішній стінці вінчика, хвилястої лінії по плечу та смуги горизонтального й хвилястого рифлення по стінці (таблиця (А. 22, 17); косі насічки по плечу, хвиляста й три горизонтальні лінії по стінці (таблиця (А. 22, 18); смуга наколів зубчастим колесом по плечу й горизонтальна смуга з чотирьох ліній (таблиця (А. 22, 19); косі насічки по вінцю та плечиках (таблиця (А. 22, 20); подвійний ряд коротких косих насічок по внутрішньому і зовнішньому зрізу вінця та плечика розділені горизонтальною хвилястою лінією (таблиця (А. 22, 21); смуга нігтьових наколів по плечу (таблиця (А. 22, 22); ямкові наколи по плечу і подвійна зигзагоподібна лінія по стінці (таблиця (А. 22, 23). До рідкісних, за орнаментациєю зразків, відносяться стінки з Ленківцевого поселення, на яких лінії по плечу нанесені не паличкою, а гребінчастим інструментом, що утворював суцільну рифлену поверхню (таблиця (А. 22, 24) [260, рис.5, 7, 10, 17; 515, с.118, рис.6, 6; 32; 7, 8-10;]. Аналогічні орнаментальні мотиви широко представлені серед археологічного матеріалу з інших територій давньоруської держави [494, рис.24; 25; 502, с.36-37; 514, рис.2; 652, с.59; 982, с. 55-56].

Для характеристики орнаментациі кераміки X – XI ст. було використано 90 фрагментів стінок, виявлених під час розвідок. Серед них 20 стінок покриті орнаментом, що становить 22% від загальної кількості. Приблизно така ж картина простежена на поселеннях Канівського Подніпров'я. Так, на Григорівському поселенні кількість орнаментованого посуду в шарі X – XI ст. становила 20% [670, с. 140].

Із 4700 уламків верхньої частини посудин XII – першої половини XIII ст. (1700 з відкритих поселень (розвідки автора 2000-2005 рр.), 1600 з Ленківців на Пруті (розкопки автора 1998-2002 рр.), 1400 з Чорнівського феодального замку (розкопки автора 1988-1993 рр.) 2500 орнаментовані (1190 з відкритих поселень, 1000 – Ленківці на Пруті, 306 – Чорнівка), що відповідає 53% всіх виявлених фрагментів кераміки з названих поселень. Вибірки по інших городищах і містах не робилися, оскільки матеріал відсутній або автор не має до нього доступу. Відомо, що в Галиці під час розкопок знайдено 1219 фрагментів кухонних горщиків, але характеристика орнаментальних композицій в публікації не проведена [690, с. 42]. Приблизно аналогічна картина відсоткової кількості орнаментованих фрагментів зафіксована й на інших поселеннях Давньоруської держави. Наприклад, у Гринчуку їх доля становила 68% [652, с. 59].

Найкраще охарактеризована кераміка та її орнаментациа з Чорнівського городища. Тут на горщиках основним елементом узору є врізна горизонтальна пряма лінія в 3 – 10 рядів, яка найчастіше зустрічається в орнаменті (65%),

рідше – хвиляста лінія (26%) як елемент простого орнаменту, пряма і хвиляста – 5%, косі насічки і пряма – 3%, косі насічки по вінчику, пряма і хвиляста – 1% як складові елементи складних орнаментальних композицій. Косі насічки по вінцю використовували як допоміжний елемент у складних орнаментах.

Спостерігаються відмінності в орнаменталізації горщиків різних типів. Найчастіше 83% – зустрічається пряма лінія у типі 1, хвиляста – 84% – у типі 4 [254, с. 83]. Найбільш орнаментовані плічка горщиків у всіх типах, що становить 76%, за ними слідує вінця – 11%, шийка – 9%, денця – 4%. Аналогічні варіанти орнаментальних мотивів і відсоткове відношення розміщення орнаменту на посуді характерне для всієї Давньоруської держави. Так, наприклад, на Григорівському поселенні на плечиках 55% горщиків розміщений орнамент, на західному Поділлі найбільш масовим орнаментом виявився лінійний (66,6%), на городищі Гринчук 93% становить лінійно-хвилястий орнамент, 95% на Подолі Києва [652, с. 59; 670, с. 72; 1003, с. 181].

При дослідженні орнаментальних мотивів вдалося простежити локальні особливості кераміки. Для досліджуваної території, як і для Галицької землі в цілому, характерне поєднання прямих і хвилястих ліній, у той час як у Середньому Подніпров'ї зустрічається поєднання прямих ліній зерноподібних елементів.

Особливістю галицької кераміки полягає також в технології її виготовлення. Як зазначають дослідники, горщики мають досить товсті стінки (від 0,5 до 1,0 см), поверхня їх не відшаровується, вони добре випалені [652, с. 58]. Тут відсутній тонкостінний посуд і горщики з вушками, широко представлений в Середньому Подніпров'ї.

Отже, як видно, кераміка XII – XV ст. генетично була продовженням ранньослов'янської кераміки. В той же час, протягом XII – першої половини XIII ст. з'явилися нові її форми, збільшився асортимент. Детально розроблена типологія кераміки дозволяє досить точно хронологізувати виявлені артефакти.

3.3. Датуючі побутові речі та предмети озброєння

Датування кераміки X – XIV ст. підтверджується численними знахідками датуючих речей, які супроводжують керамічні комплекси цього часу і вкладаються в окреслені хронологічні рамки. До них належать корчаги-амфори, скляні браслети, рештки озброєння, жіночі прикраси, культові предмети тощо.

Під час досліджень поселень Сірето-Дністровського межиріччя, серед датуючих речей поруч з керамікою X – першої половини XIII ст. знайдено уламки амфор, які чітко датують ці поселенські структури. До предметів побуту, які мають чітке датування, відносяться замки і ключі (рис. А.107, 19, 25 -26). Цей масовий матеріал постійно використовується археологами як надійний хронологічний індикатор [628, с. 93]. Хронологія давньоруських замків ґрунтовно розроблена на матеріалах Новгород Великого [449, с. 166]. На городищах Сірето-Дністровського межиріччя ці побутові предмети представлені досить широко. За формально-типологічною класифікацією, це переважно навісні трубчасті замки різних розмірів, які відносяться до типів “Б” та “В” і датуються XII – початком XV ст. Найбільше використання їх припадає на XII – першу половину XIII ст. Ключі, які відомі серед матеріалів

археологічних розкопок у Ленківцях на Пруті, Василеві, Чорнівці, теж цілком підпадають під новгородську класифікацію і відносяться до типів “Б” та “В”, тобто датуються XII – першою половиною XIII ст.

Чітке датування мають також знайдені на городищах хрести-енколпіони (рис. А.107, 27). Культові знахідки цього типу датуються 1237-1238 роками. Аналогічні вироби зустрічаються на всіх південноруських землях, у шарах батиєвих пожеж [796, с. 39].

Серед інших культових предметів, відомих на пам'ятках регіону, виділяються хрестики-тільники, які були поширені на території Русі у XII – першій половині XIII ст. Вони відомі з багатьох археологічних пам'яток Сірето-Дністровського межиріччя. Поява свинцево-олов'янистої бронзи, з якої, як правило, виготовлялися ці хрестики, припадає саме на XII ст. [814, с. 174]. Такі хрести були розповсюджені на Русі та у Західній Європі від початку XII до середини XIII ст. [391, с. 93; 802, с. 114; 814, с. 52]. У значно більшій кількості на поселеннях регіону зустрічаються кам'яні хрестики. Такі культові атрибути датуються досліджуванім періодом і відомі на багатьох давньоруських пам'ятках [346, с. 114, рис. 91, 4; 599, с. 149; 621, рис. 103, 2, 4, 8].

Як датуючий матеріал можуть бути використані скляні намистини, знайдені на багатьох давньоруських поселеннях досліджуваного регіону. Практично всі знахідки відносяться, переважно, до другого типу і, за аналогією з новгородськими, датуються XII – XIII ст. [446, с. 167, рис. 6].

Розподіл фрагментів скляних браслетів у культурному шарі завжди вважають надійною ознакою датування поселень, де їхній максимум, як правило, відзначає середину XIII ст. [997, с. 173-174]. Вони зазвичай круглі у перерізі, кручені або гладкі (рис. А.107, 24). Серед відомих скляних браслетів з поселень переважають прикраси зеленого, блакитного, синього, фіолетового кольорів. Найбільше побутування їх припадає на XII – першу половину XIII ст., а під час монголо-татарської навали виробництво і використання скляних браслетів припиняється [506, с. 41; 752, с. 76; 997, с. 103-175].

На території городищ Сірето-Дністровського межиріччя (Василів, Ленківці на Пруті, Чорнівка, Галиця) виявлено шиферні пряслиця, які були досить поширеними у XII ст. (рис. А.107, 17-18) [446, с. 109; 505, с. 248-251].

Чисельною категорією знахідок, які певною мірою можуть слугувати датуючим матеріалом поселень, у першу чергу укріплених, є предмети озброєння. Серед них – втульчасті наконечники списа. Такі наконечники, за класифікацією О. М. Кірпишнікова, відносяться до типу III Б і датуються XII – першою половиною XIII ст. [423, с. 14]. За хронологічні рамки досліджуваного періоду не виходять кістяні наконечники стріл.

XII – першою половиною XIII ст. датуються лавролисті наконечники стріл (рис. А.107, 22). Чітким хронологічним індикатором археологічного об'єкту можуть виступати шилоподібні наконечники стріл. Вони відомі на Чорнівському городищі (рис. А.107, 29). Серед пам'яток рубежу X – XI ст. їх немає, тому вони чітко датуються XII – першою половиною XIII ст. [1000 1962, с. 105].

На території городищ Сірето-Дністровського межиріччя відомі двошипні втульчасті наконечники стріл. Вони запозичені у західних сусідів і

використовувалися населенням, що проживало вздовж західних кордонів Русі у VIII-XIII ст. [533, с. 56].

Датуючим матеріалом можуть бути різноманітні знахідки оснащення вершника. У Чорнівці та Ленківцях виявлені масивні шпори з великим шипом у вигляді чотиригранної піраміди (рис. А.107). Останні належать до типу IV, за О. М. Кірпи́чником, і датуються XII – першою половиною XIII ст. [426, с. 66].

На Чорнівському городищі, Василеві, Черепківцях знайдено залізну та бронзові булави (рис. А.107, 16, 23). Такі залізні наверхня відносяться до II-го типу, за О. М. Кірпи́чником, і були поширеними в давній Русі у XII – XIII ст. [423, табл. XXV, 3]. Бронзові булави, як вважає О. М. Кірпи́чников, належать до типу IV. Така зброя з'явилася на півдні Русі в XII – XIII ст. [423, с. 52].

На городищах регіону зібрана колекція вудил. Вони, в основному, відносяться до IV типу, за класифікацією О. М. Кірпи́чникова і теж датуються XII – XIII ст. [426, с. 16].

Доповненням до кераміки другої половини XIII – XIV ст. служать знахідки з городищ Сірет-Дністровського межиріччя, час існування яких припадає на середину XIII ст. Так, на руїнах Чорнівського городища знайдені шилоподібні квадратні в плані наконечники стріл (рис. А.107, 1). Вони були поширені в Східній Європі з X по XIV ст. [310, рис. 37, 7, 8]. На Карапчівському городищі виявлено велику залізну ромбоподібну стрілу (рис. А.107, 6). Найбільше побутування їх припадає на середину XIII ст. [533, с. 69]. Під час досліджень Зеленолипського городища Б. О. Тимошук розкопав у приміщеннях оборонних зрубів залізні пластини від панцира (рис. А.107, 2-3). Найбільше використання панцирів такого типу, як вважають науковці, припадає на середину XIII ст. [155, с. 317; 531, с. 119-134].

На городищах Сірет-Дністровського межиріччя, зокрема, в Чорнівці та Зеленій Липі знайдені шпори з коліщатком (рис. А.107, 10). Вони відомі на багатьох давньоруських пам'ятках, характерні для V типу і датуються XII – XIV ст. [378, с. 112; 426, с. 684-811, рис. 32, 3].

У приміщеннях оборонних зрубів Зеленолипського та Цецинського городищ, поселень Рідківці, Рашків виявлені втульчасті наконечники арбалетних стріл (рис. А.107, 9, 11). Вони відносяться до типу 6, за класифікацією А. Ф. Медведєва, і датуються другою половиною XIII – XV ст. [532, с. 94]. З городища в Зеленій Липі походять також черешкові наконечники арбалетних стріл (рис. А.107, 5, 8). Такі знахідки, за класифікацією А. Ф. Медведєва, датуються другою половиною XIII – XIV ст. і відносяться до типу 15 [532, с. 95]. Як втульчасті, так і черешкові наконечники арбалетних стріл виявлені на території давньої Русі серед матеріалів археологічних пам'яток другої половини XIII – XV ст. [178, рис. 20; 182, с. 76; 440, с. 50-51].

До плоских черешкових наконечників стріл, які можуть певною мірою хронологізувати пам'ятки, належать і монголо-татарські зрізні (рис. А.107, 7). Вони були занесені монголами і використовувалися населенням Східної Європи в другій половині XIII ст.

Отже, датуючі речі значно доповнюють інформативність керамічного матеріалу і у поєднанні з ним дозволяють з більшою точністю датувати

виявлені об'єкти.

3.4. Динаміка формування відкритих поселень

Відповідно до типології кераміки й інших датуючих речей, давньоруські поселення X – XIV ст. на теренах Сірето-Дністровського межиріччя можна розділити на кілька хронологічних груп. Для можливості простеження динаміки розвитку сільських поселень, на наш погляд, доцільно залучити матеріали більш раннього періоду, а саме VIII – X ст., а для характеристики динаміки розвитку поселенських структур у XIV ст. варто залучити матеріали кінця XIV – XV ст. В основному, ми будемо розглядати поселення згідно з хронологічними рамками даного дослідження, час побутування яких починається з X ст. або їхнє існування не припинялося з VIII ст. упродовж наступних хронологічних періодів. Тому такий поділ може виглядати наступним чином: група А – VIII – X ст. (додаток Б.2); АБ – X – перша половина XIII ст. (додаток Б.3), група Б – XII – перша половина XIII ст. (додаток Б.4), БВ – XII-XV ст. (додаток Б.5), В – друга половина XIII – XV ст. (додаток Б.6), АБВ – X – XIV ст. (додаток Б.7), Г – XV – XVII ст. (додаток Б.8). Поселення групи А становлять 35,9%. Більша частина поселень відноситься до групи Б – 41,8%. Далі ідуть поселення групи післямонгольського часу другої половини XIII – XIV ст. – 12,3% (табл. (А.23). Групу А становлять поселення, на яких знайдена ліпна і ранньогончарна кераміка (рис. А.106). До групи Б відносяться поселення, на яких зустрічається гончарна кераміка (рис. А.106; А.107).

Останню групу селищ (група В) складають поселення другої половини XIII-XIV ст. Еталоном для виділення поселень даної хронологічної групи є ліпна (для початкового періоду) і гончарна кераміка (рис. А.107).

На деяких поселеннях знайдено матеріал двох або кількох хронологічних періодів і тому можна додатково виділити групи АБВ – 1,7% (додаток Б.8), АБ – 5,1% (додаток Б.3), БВ – 3,2% (додаток Б.5).

Аналогічна картина простежується на поселеннях землі в'ятичів, де групи складалі: А – 23%, Б – 34%, В – 36,7%, а змішані групи утворювали АБ (13,72%), АВ (5,88%), АБВ (13,72%) і БВ (14,9%) [620, с. 56]. У Чернігівському Задесенні у X ст. виникло 25 % поселень, XI ст. – 47% і XII ст. – 28 % [820, с. 94; 833, с. 46].

Розподіл типів і підтипів поселень за хронологічними групами показано на таблицях (А.24) і (А.25). Їхній аналіз приводить до наступних висновків.

1. Як видно з відзначених таблиць, переважаючим типом поселень протягом всього досліджуваного періоду (VIII – XIV ст.) є тип 1 (надрічковий), що становить 84,6%; друге місце займають поселення типу 2 (мисові) – 11%; третє – типу 3 (поселення, розташовані біля витоків ріки чи струмка) – 2,7%; на четвертому місці, відповідно, поселення, які розміщуються на схилах циркоподібних впадин, що є акумуляторами талих вод (тип 4) – 0,9%; на останньому, п'ятому місці – поселення, розташовані далеко від води (тип 5) – 0,8%.

2. У першій хронологічній період переважаючим типом поселень був надрічковий – 30,6%, потім мисовий – 4,9%, біля витоків річок та вододільні

становили по 0,2%. Поселення типу 4 не зустрічаються.

3. Упродовж другого хронологічного періоду Б (XII – перша половина XIII ст.), як і раніше, найпоширенішим типом поселень є надрічковий – 33,9%, зменшується у порівнянні з попереднім кількість мисових поселень (тип 2) – 4%, на третьому місці, відповідно, поселення типів 3 – 2,3%, 4 – 0,9% і найменше поселень, розташованих далеко від води (тип 5) – 0,6%.

4. У третій хронологічний період (В) найбільша кількість поселень припадає на тип 1 – 12%. Друге місце займають мисові поселення (тип 2) та розташовані біля витоків ріки (тип 3) – по 0,2% і цілком відсутні поселення двох останніх типів.

Отже, освоєння регіону слов'яно-руським населенням відбувалося по берегах водних артерій упродовж всього досліджуваного періоду. Тільки в час найбільшого розвитку Давньоруської держави, матеріальної культури та господарства її жителів (XII – перша половина XIII ст.) поселення відходять від річкових долин і деякі з них займають вододільний простір, знаходячись далеко від води. Подібні процеси відбувалися і на інших давньоруських землях, зокрема, у в'ятичів, на Чернігівщині тощо [621, с. 64; 982, с. 104]. Таким чином, хронологічна шкала кераміки дозволяє датувати поселення у межах століття, а у багатьох випадках, особливо для XII – першої половини XIII ст., ще вужчих хронологічних рамках (початок, середина та кінець століття).

На жаль, створити більш детальну хронологічну класифікацію сільських поселень досліджуваної території поки що неможливо, оскільки в основі датування лежить підйомний матеріал, зібраний на поселеннях не в процесі регулярних розкопок, а під час розвідкових досліджень і шурфування. Тому існує реальна можливість визначити дату випадково, а інколи й помилково.

Для кожного періоду характерна своя щільність забудови поселення і ступінь освоєння оточуючого середовища, а отже, свій культурний і господарський тип.

Формування нових феодальних відносин визначалося, перш за все, корінними змінами в розвитку основних галузей господарства: землеробства, скотарства, ремесла і торгівлі. Ці процеси торкнулися і населення досліджуваного регіону й відобразилися на різкому його збільшенні. Оскільки у писемних джерелах XII – першої половини XIII ст. відсутні дані про демографічні зрушення в Сірето-Дністровському межиріччі, то динаміку росту населення можна археологічно простежити, по-перше, за появою нових поселень і їхнім кількісним співвідношенням у різні хронологічні періоди, і, по-друге, за порівняльними показниками розмірів поселень у зазначені періоди А, Б і В.

За картографуванням поселень, особливо під час суцільного обстеження регіону, а також за результатами археологічних досліджень, простежується певна ритміка формування поселень. У VIII – X ст. в Сірето-Дністровському межиріччі існувало 178 слов'янських поселень. На рубежі X-XI ст. у зв'язку з “окняжінням” цієї території деякі господарсько-адміністративні центри гнізд були знищені, а інші припиняли своє існування поступово, оскільки віджили свій вік і не відповідали вимогам нових феодальних відносин [889, с. 124]. У цей же час відбувається об'єднання дрібних поселень у нові. Лише на 27-ми

продовжує мешкати населення на старих місцях до кінця XI ст., на 5-ти – до першої половини XIII ст., а на 8-ми – життя триває до XIV ст. Таким чином, на досліджуваній території в X – XI ст. існувало 32 поселення. Такої ж цифри дотримується й Б. О. Тимошук [881, с. 14-15]. Значно занижує кількість поселень цього періоду С. В. Пивоваров. У своїй монографії, не обґрунтовуючи і аналізуючи, він називає цифру “близько 20 поселень” [713, с. 67].

На нашу думку, проводячи картографування відкритих поселень X – XI ст. (рис. А.121), можна припустити, що після погрому на землях хорватів, вчиненого князем Володимиром у 992 р., більшість населення перемістилося на Хотинську височину, покриту густими лісами і порізану ярами (11 поселень: Рухотин, Рашків, Хотин, Кулішівка, Ломачинці Зелена Липа, Недобоївці, Оселівка, Пригородок). Частина населення, очевидно, залишили на місці для обслуговування військових гарнізонів київських дружинників, які розміщувалися у князівських фортецях в Горішніх Шерівцях (Чорнівка, Шубранець, Васловівці, Юрківці, Рогізна, Садгора, Ленківці), Коростуватій (Коростувата, Ревне, Шипинці), Цецин (Біла, Михальча, Роша) [281, с. 135-137].

У другій половині XII ст., у результаті розвитку феодальних відносин на досліджуваних теренах, виникає 211 нових поселень, куди, очевидно, перейшло населення із старих селищ. Вони проіснували до другої половини XIII ст., тобто до монголо-татарської навали.

Отже, у другий хронологічний період кількість поселень зросла майже у три рази. Цей процес прямо залежав від розвитку економіки давньоруської держави і, в першу чергу, її основи – сільського господарства. Прогрес землеробства, який проявився у рості чисельності поселень, був зумовлений зростанням кількості староорних земель і формуванням більш продуктивної системи землекористування – парової, яка поєднувалася з перелогом.

Разом з розвитком землеробства удосконалюється й скотарство. Поява важкого рала дала можливість перейти до стійлового утримання худоби і постійного угноєння полів. Новий рівень скотарства дозволив збільшити у раціоні харчування населення регіону м'яса домашніх тварин.

Удосконалення економіки давньоруського суспільства у XII – першій половині XIII ст. призвело до появи міст як центрів ремесла і торгівлі. Всі вищеназвані зрушення в економіці сприятливо впливали на демографічну ситуацію як в регіоні, так і в Давньоруській державі в цілому. Тільки цим можна пояснити те зростання кількості поселень у даний час.

Планомірний, поступальний розвиток давньоруського суспільства був перерваний у другій половині XIII ст. монголо-татарською навалою, яка негативно вплинула на економічний розвиток і військово-політичне становище населення Сірето-Дністровського межиріччя. Масове знищення феодальних садиб та сільських поселень свідчить про важку втрату, завдану сільському господарству – провідній галузі давньоруської економіки. Припинення життєдіяльності на території давньоруських міст краю призвело до втрат і в ремеслі, і в торгівлі. Поступово занепадають основні торгові шляхи регіону – Дністровський і Прутський. Так, наприклад, із семи поселень Чорнівського гнізда, які існували у XII – першій половині XIII ст., на шести не

простежуються сліди пізнішого заселення [281, с. 134].

У другій половині XIII ст. на території Сірето-Дністровського межиріччя продовжувало існувати лише 58 поселень. В основному, населення після монголо-татарського погрому переселилося за р. Прут під захист гір, покритих густими лісами (37 поселень). На рівнині, у Пруто-Дністровському межиріччі, залишилися поодинокі поселення (21). З них 7 поселень або затоплені, або взяті з повідомлень Б. О. Тимощука, тому не були перевірені. Таку ситуацію цілком можна пояснити. Період XIII – XIV ст. був насичений природними аномаліями, катаклізмами та значною активністю військових дій. За 150 років, у загальному, на території Галицько-Волинського князівства лише літописами засвідчено різноманітні епідемії, мори, несприятливі для сільського господарства роки близько 30 раз з інтервалом у 5-8 років [197, с. 259-284]. За весь період, близько 50 років, з інтервалом 2-3 роки через Пруто-Дністровський коридор проходили військові походи, що безумовно призводило до спустошення території. За таких умов тут населення просто не могло виживати, а тому переселялося за р. Прут.

Поступове відродження населення краю почалося у кінці XIV – на початку XV ст., коли територія межиріччя Сірету і Дністра відійшла під владу Молдавського князівства. В цей час виникає 64 нових поселення. З них 37 – на місцях поселень XII – першої половини XIII ст. Тобто, люди повернулися на місце своїх дідівських осель. Нові поселення інколи займають місця в менш сприятливих топографічних умовах. Власне про більшість з них перші писемні згадки якраз з'являються у першій половині XV ст. Наприклад, Валява, Суховерхів, Хлівище – 1413 р., Чорнівка – 1412 р., Чорний Потік, Шипинці, Керстенці, Коритне – 1433 р. тощо [38, с. 98, 101, 364; 39, с. 661; 71, 448 с.].

Пізніша поселенська структура XV – XVIII ст., як правило, продовжує існувати на цих місцях з невеликими змінами до нашого часу. Тому шари другої половини XIII – XIV ст. перекриті сучасною забудовою, в той час як давньоруські пам'ятки розорюються.

Резюмуючи можна відзначити, що найбільший розквіт території Сірето-Дністровського межиріччя припадає на другу половину XII – першу половину XIII ст., як і в цілому всієї Русі. Аналогічна картина простежена на значних територіях Давньоруської держави. Так, на Смоленщині, за даними В. В. Сєдова, у VIII – X ст. налічувалось 30 поселень, 12 з них проіснували до XV ст., на 14-ти життєдіяльність припинилася у XIII ст. В XI – першій половині XIII ст. виникло 73 нових поселень, з яких 42 функціонували у XIV-XV ст. В останній період виникло лише 12 нових поселень [806, с. 24]. На Чернігівщині в X ст. з'явилося 13 поселень (22%) з усіх, що існували до середини XIII ст., в XI ст. – 25 поселень (42%) і в XII – першій половині XIII ст. – ще 21 поселення (36%). Із 120 селищ IX – першої половини XIII ст., які існували у межиріччі Дніпра і Десни, в IX-X ст. виникло 40 неукріплених поселень, в XI – першій половині XIII ст. – 27 [908, с. 91].

Підсумовуючи вищесказане можна відзначити, що хронологічна класифікація відкритих поселень, яка базується на використанні типології керамічних комплексів та інших знахідок дозволила намітити періоди їх розвитку та занепаду.

3.5. Хронологія городищ

На основі стратиграфічних даних, типологічного аналізу керамічних комплексів та інших датуючих речей можна встановити хронологію й давньоруських городищ Сірето-Дністровського межиріччя X – XIV ст. Так, у приміщеннях оборонних та житлово-господарських зрубів, наземних жител городищ знайдено однотипову кераміку, що відноситься до зазначеного періоду. У поєднанні з речовим матеріалом можна визначити хронологічні межі існування укріплених поселень краю. У своїй більшості вони були збудовані не раніше середини XII ст. і проіснували близько 100 років. У середині XIII ст., під час навали монголо-татар, більшість городищ була спалена, про що свідчать рештки згорілих оборонних і житлових споруд. Після пожежі укріплення, як правило, не відновлювалися. На Чорнівській феодальній укріпленій садибі життя деякий час ще продовжувалося. Тут, у двох зрубках, збудованих на місці спаленої в середині XIII ст. укріпленої лінії, знайдено кераміку другої половини XIII – першої половини XIV ст. Переважно, це грубий ліпний гончарний посуд першого і другого типів. У другій половині XIII ст. на теренах регіону з'являються нові укріплені поселення в Зеленій Липі, Карапчеві, Цецині. У більшості своїй вони використали укріплення більш раннього часу.

З підрахунків і порівняння городищ різних хронологічних періодів можна відновити динаміку їхнього виникнення, розвитку та площі укріплених майданів. На теренах Сірето-Дністровського межиріччя у VIII – XIV ст. існувало 56 городищ (таблиця (А.28)). З них у ранньослов'янський період (VIII – X ст.) існувало 35 городищ-племінних центрів (62,5% від загальної кількості укріплених поселень) (таблиця (А.26)). Але наприкінці X ст. досліджувана територія потрапляє під вплив молоді Давньоруської держави. У зв'язку з адміністративною реформою Володимира Святославича, утворенням на племінних територіях волостей і призначенням до них великокнязівських намісників з професійними військовими загонами дружинників, поширенням нового державного апарату влади, колишня племінна військово-адміністративна структура, разом з мережею укріплень, втратила своє значення. Це призвело до того, що більшість останніх занепала [490, с. 154]. На досліджуваній території припинили існувати 24 городища (68,5% з тих, що існували у VIII – X ст.). Біля значної кількості укріплених поселень запустили і відкриті поселення, мешканці яких переселились у нові місця, де були більш сприятливі умови для проживання і ведення господарства, про що йшлося у попередньому розділі.

Продовжували існувати як форпости київської князівської влади лише 8 городищ (13,7% від загальної кількості). Наприкінці X – XI ст. з'явилося 5 нових городищ в Горішніх Шерівцях, Цецині, Зеленій Липі, Коростуватій та Рухотині. Як правило, на місці поруйнованих общинних центрів споруджувалися феодальні центри. Так, на місці спалених дерев'яних оборонних стін общинного городища-сховища в Ломачинцях на рубежі IX – X ст. було споруджено князівську фортецю [889, с. 123].

З “окняжінням” слід пов’язати також так зване “перенесення” міст. Цей процес пов’язаний із спорудженням нових феодальних центрів не на місці ліквідованих общинних укріплених пунктів, а на стороні, оскільки новий тип суспільно-політичного центру округи вимагав нових, більш зручних місць розташування. Так, князівська фортеця в Горішніх Шерівцях була споруджена на горі, яка розділяла землі двох гнізд поселень VIII – X ст. – Горішньошерівецького та Чорнівського. Кожне з них мало свій общинний центр, які загинули одночасно із спорудженням князівської фортеці. Остання була збудована, очевидно, на нейтральній смузі [889, с. 186].

Новозбудовані укріплені пункти також вимагали припливу робочої сили. Всі ці зміни супроводжувалися господарським освоєнням нових територій, більш інтенсивним використанням природного середовища і підготували, таким чином, різке піднесення продуктивних сил і виробничих відносин у наступний період XII – першої половини XIII ст. Аналогічні процеси занепаду укріплень племінного часу фіксуються археологічно і в писемних джерелах на всій території Давньоруської держави. Вони відзначені під час досліджень у Вітебську, Полоцьку, Калфі тощо [992, с. 25; 1063, с. 239-269]. На думку Г. В. Штихова, городища-сховища на теренах Білорусі припиняють своє існування з виникненням ранньодержавних утворень [993, с. 8-9]. Аналогічних поглядів дотримуються й інші науковці, які на основі досліджень укріплених поселень слов’яно-руського часу дійшли висновків, що по мірі формування Давньоруської держави і з включенням племінних областей до складу державних територій, старі племінні центри поступово сходять з історичної арени, поступаючись місцем новим феодальним укріпленим осередкам влади [726, с. 165]. На Прикарпатті наприкінці X ст., коли Галицькі землі увійшли до складу Давньоруської держави, Галич як адміністративний центр теж занепадає до середини XII ст. Подібні процеси занепаду племінних центрів простежені й на території західних слов’ян [1025, с. 128; 1059, с. 655-700; 1068, с. 330-333; 1111, с. 196-201; 1125, с. 219-243].

У XII – першій половині XIII ст., у період феодальної роздробленості, піднесення удільних князівств, у тому числі Галицько-Волинського, куди входила і досліджувана територія, з попереднього часу залишилося функціонувати 6 городищ. В цей час, у першій половині XII ст., припинили існувати 3 городища (святилище Бабіне, Горішні Шерівці та Горошівці). У другій половині XII ст. виникає 19 (34,4% від загальної кількості) нових укріплених пунктів і продовжували існувати від попереднього періоду 4 городища. Таке зростання кількості укріплених центрів, як відомо, в першу чергу, пов’язане з процесами феодалізації, ростом феодального землеволодіння, становленням території Галицької землі тощо. Відомо, що остання сформувалася в межах племінних володінь хорватів і тиверців. Тому три найголовніші групи укріплень XII – першої половини XIII ст. (північна, західна і східна) відповідали тут територіальній структурі племінного часу і цілком співпадали з межами удільних князівств-волостей – Перемишльським, Звенигородським та Теробовльським. Освоєння земель Сірето-Дністровського межиріччя здійснювалося з найближчого Теробовля ще до об’єднання

галицьких волостей в одне князівство зі столицею в Галичі [490, с. 161].

У другій половині XIII – XIV ст., у результаті навали монголо-татарських орд та занепаду господарства, кількість укріплених поселень різко падає. На території Сіreto-Дністровського межиріччя з 23-х припинили своє існування 21 городище, що становить 96,1%. Продовжило існувати з попереднього періоду лише одне Зеленолипське городище і виникло 3 нових укріплених центри (Цецин, Карапчів і Хотин на місці ранніх общинних центрів VIII – X ст.). Подібні процеси характерні для всіх земель давньої Русі [178, с. 41-42].

Крім того, певні зміни відбувалися і в групуванні пам'яток за розмірами укріплених майданів. Починаючи з VIII ст. і до першої половини XIII ст., площа укріплених майданчиків городищ постійно зменшувалася (таблиця (А.27)). Якщо середня площа укріплених центрів у VIII – X ст. становила 3,3 га, то у XII – першій половині XIII ст. вона становила лише 0,6 га. Площу до 1 га у VIII – X ст. мало 15 городищ, що становило 20,5% від загальної кількості укріплених поселень. Відповідно, у XII – першій половині XIII ст. – 21 городище (28,7%). По мірі збільшення площі укріплених майданчиків у VIII – X ст. іде пропорційне зменшення її у XII – першій половині XIII ст. Так, у VIII – X ст. кількість городищ з укріпленою площею до 5 га становила 9 (12,3%), до 10 га – 4 (5,5%) і більше 10 га – 3 (4,1%). Відповідно, у наступний період XII – першій половині XIII ст. – 6 (8,2%), 0 (0%), 1 (1,4%). Аналогічні процеси відомі й на інших територіях Давньоруської держави. Так, у Галичині з площею понад 1 га укріплених майданчиків городища XII – першої половини XIII ст. становили 14%, на Правобережжі Київщини – 20% [490, с. 168]. Отже, існує певний зв'язок між розмірами укріплень та їхньою хронологією в межах ранньослов'янського і давньоруського періодів. Для VIII – X ст. більш характерні городища з площею укріплених майданчиків понад 1 га, а для XII – першої половини XIII ст. навпаки – менше 1 га. Подібні процеси простежені і на теренах розселення західних слов'ян у Чехії, Моравії, Польщі, Східній Німеччині, де заміна городищ з великою укріпленою площею на городища дрібних форм припадає на кінець X ст. [1046, с. 91-96; 1058, с. 43-72; 1108, с. 522-531; 1112; 1119, с. 567-579].

Дані результати спостережень не можуть бути випадковими. За ними стоять цілком визначені соціальні процеси, які відбувалися на теренах Давньоруської держави в досліджуваний період. Як відзначав А. В. Куза, “саме поширення певної соціальної категорії укріплених поселень може пояснити стрімке збільшення числа малих городищ” [155, с. 42]. Очевидно, маємо в наявності закономірну кристалізацію особливого соціального типу укріплених поселень.

Отже, як видно, хронологічна класифікація пам'яток Сіreto-Дністровського межиріччя, яка базується на масовому керамічному матеріалі та інших категоріях старожитностей, дозволяє простежити динаміку та виявити закономірності розвитку поселенських структур на досліджуваній території протягом тривалого часу. Однак, сучасний рівень наукових знань не дозволяє хронологічно характеризувати поселення в коротких хронологічних зрізах. Можливо, подальші дослідження дозволять розв'язати цю проблему.

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ, ВІЙСЬКОВА СПРАВА ТА ІДЕОЛОГІЯ

4.1. Сільське господарство та промисли

4.1.1. Рільництво

Провідною галуззю економіки давньоруського суспільства було сільське господарство. Зрушення в економічному розвитку населення у X – XIV ст. торкнулися, в першу чергу, основних його видів – землеробства й скотарства.

Сучасний рівень вивчення сільського господарства вимагає аналізу регіональної специфіки хліборобства, дослідження впливу багатьох факторів на даний процес. Серед них науковці виділяють природничий (фізико-географічні умови, кліматичні зміни), соціально-економічний (типи населених пунктів), політичний та етнокультурний. Одним із важливих завдань поглибленого дослідження питань спеціалізації землеробства на регіональному рівні, є проведення широкомасштабних розкопок археологічних пам'яток у регіоні.

Географічне середовище та його специфіка були важливою передумовою формування поселенської структури на території давньої Русі. Тут формуються різні, за соціально-економічним значенням, населені пункти. Як і на всій території Давньоруської держави, в Сірето-Дністровському межиріччі відомі великі політико-адміністративні центри (літописний Василів, Кучелмин), малі міста (Ленківці на Пруті), феодальні замки та сторожові фортеці (Чорнівка, Дарабани, Молодія, Недобоївці тощо), сільські поселення. Співвідношення різних функцій та ранговості поселення впливало на мікрорегіональну специфіку сільського господарства [181, с. 83]. На сучасному рівні археологічної дослідженості регіону наявні дані вказують, що для великих міст (Василів) характерне підсобне землеробство. Сільгоспінвентар тут представлений знаряддями, що мають допоміжне значення: збирання урожаю, обробки його та заготівлі кормів, а господарські споруди – сховищами

продовольчих запасів [881, с. 138-154]. Аналогічна ситуація простежена науковцями у Києві, Чернігові, Переяславі [623, с. 21]. Наявністю орної землі й вигонів для худоби характеризувалися також і західноєвропейські міста, де кількість міщан, що тримали земляні наділи, коливалася в межах 3-55% [365, с. 62-63; 1033, с. 391-396]. На відміну від землеробства, на думку П. П. Толочка, провідне місце у міщан займало тваринництво [908, с. 47]. Тут зустрічають значну кількість кісток свійських тварин, знярядь заготівлі кормів – кіс і, як додаткове свідчення цьому, розвиток косторізного ремесла. Сировиною для виготовлення кістяних знярядь, в основному, слугували кістки великої рогатої худоби.

Дещо інший характер мають малі міста й феодальні замки. Для цієї категорії поселень більш характерні знахідки орних знярядь. Прикладом можуть слугувати укріплені феодальні садиби в Чорнівці та Недобоївцях [254, с. 61-74]. Аналогічна ситуація простежена в містах та городищах Середнього Подніпров'я [235, с. 95-104; 471, с. 203-217; 908, с. 81].

На сільських поселеннях Сіreto-Дністровського межиріччя, які досліджені значно гірше, виявлено поодинокі сільськогосподарські зняряддя [254, с. 61-74; 515, с. 112-127]. Фрагменти орних знярядь відомі також із неукріплених поселень Чернігівщини та на поселеннях Середнього Подніпров'я [179, с. 196-200; 217, с. 22-23; 218, с. 76-83].

Велике значення для з'ясування стану землеробства мають знахідки зерен культурних рослин, виявлених при розкопках давньоруських пам'яток. Вони дозволяють встановити склад вирощуваних культур і простежити їхні зміни.

Найбільш важливими і поширеними культурними рослинами в епоху Київської Русі, як і пізніше, були хлібні злаки.

На багатьох пам'ятках Сіreto-Дністровського межиріччя відомі залишки зернівок культурних рослин [881 с. 162], але палеоботанічному обстеженню були піддані лише зернівки з князівської фортеці X ст. в Ревному, феодальних садиб XII – першої половини XIII ст. у Чорнівці й Недобоївцях (таблиця (А.29; А.30; А.31) [254 с. 63-64; 255, с. 275-286; 705, с. 103-104]. Тут виявлено залишки різноманітних сільськогосподарських рослин, палеоботанічний аналіз яких

провела Г.О. Пашкевич у лабораторії природничих методів досліджень ІА НАНУ.

Як видно з вказаних таблиць, тут були поширені просо, ячмінь, овес, пшениця, жито, горох, конопля, льон та інші культури. Більшість з них відносяться до голозерних (рис. А.122; додаток Б.9). Такий видовий склад культур, практично, не мінявся протягом наступних періодів. Так, ще у кінці ХІХ ст. у газеті “Руська правда” говорилося: “... у північних сторонах Австро-Угорщини... родиться тільки жито, пшениця, овес, ячмінь, коноплі, льон” [15].

Відсоткове порівняння складу вирощуваних культур на двох городищах регіону в Чорнівці і Недобоївцях показало різницю у видах рослин. У Чорнівці, серед збережених зернівок переважає просо, а у Необоївцях – жито. Дослідник Недобоївського городища С.В. Пивоваров пояснює таку різницю мікрорегіональними природнокліматичними умовами [705, с. 104-105]. На нашу думку, склад зернових культур з Чорнівки і незначна кількість бур'янів, виявлених Г.О. Пашкевич, може свідчити, що це просо зібране із недавно розораної цілини. Посіви ж жита – із староорних земель, адже там знайдена значна кількість насіння бур'янів, супутніх житу. А що стосується лісових масивів, які, на думку С.В. Пивоварова, нібито сприяють вирощуванню проса, то відомо, що територія Сірето-Дністровського межиріччя у той час, не залежно від мікрорегіонів, була вкрита густим лісом. У даному випадку, через незначну кількість висновків палеоботанічних аналізів із досліджуваних пам'яток зазначеної території, говорити про певну мікрорегіональну специфіку у вирощуванні зернових культур, невеликого за площею регіону, рано.

Ймовірно, на досліджуваних теренах було поширеним городництво, хоча зернівок овочів поки що не виявлено. Проте, є знахідки знарядь праці, які застосовувалися на присадибних ділянках, мова про які йтиме далі.

Землеробський побут населення краю характеризує колекція різноманітних знарядь праці і сільськогосподарського виробництва. За функціональним призначенням і матеріалом виготовлення, вони можуть бути розділені на декілька груп. За призначенням виділяються знаряддя: а) обробітку ґрунту; б) збору врожаю; в) обробки сільськогосподарської продукції (рис. А.123; А.124).

Рівень розвитку землеробства визначається, перш за все, знаряддями обробітку ґрунту (орні знаряддя, що застосовувалися за допомогою тягової сили тварин і ручні знаряддя).

Головне значення у землеробстві тих часів мали орні знаряддя, які були продуктивнішими і якими оброблялась переважна більшість земельної площі [355, с. 55]. Протягом давньоруського часу відбувається поступовий перехід від техніки розпушування ґрунтів до плужної оранки з обертанням шарів.

Основним орним знаряддям у давньоруський час було рало, часто із залізним наральником, яке розпушувало ґрунт, але не перевертало землю (додаток Б.10).

Так, у житлі IX – X ст. з поселення-супутника городища Ревно 1А виявлений скарб металевих речей, до складу якого входили й сільськогосподарські знаряддя праці (наральник, серп) [563, рис. 4, 15]. Це широколопатовий наральник з плічком (рис. А.123, 1). За класифікацією Ю. А. Краснова, таке знаряддя відноситься до типу 1В2, а час побутування його у лісостеповій зоні припадає на VIII – X ст. [470, с. 113]. Аналогічні знаряддя відомі на ряді слов'янських пам'яток, зокрема в Сахнівці, Пеньківці, Хотомелі, Битиці тощо [736, с. 69-72; 742, с. 68; 831, с. 90-91, рис. 52, 1]. Такі широколопатові наральники продовжували використовуватися і в давньоруський час практично на всій території Давньоруської держави [965, с. 138].

В основному, такі рала використовували для переорювання ріллі на різну глибину (двоїння та троїння пару) [815, с. 71].

Вузьколезові, асиметричні наральники виявлено на Чорнівському городищі XII – першої половини XIII ст. та на поселенні Комарово (рис. 123, 2, 3; А.124, 1,2) [76, №341; 141, №1809-II-1; 245, с. 21; 713, с. 109, рис. 18, 3]. За класифікацією Ю. А. Краснова, вони відносяться до типу ІА-2 і широко датуються VII – XII ст. [471, с. 37; 966, с. 34]. Такі наральники відомі як на Русі, так і на Західній Європі [320, с. 190]. Знаряддя такого типу відомі за етнографічними матеріалами XIX ст. України в цілому та Прикарпаття зокрема, Молдови [352, 162 с; 437, с. 91-92; 642, с. 116-117].

На Чорнівському та Недобоївському городищах виявлені широколезові втульчасті лемехи з навареною робочою частиною (рис. А.123, 4, 5-7) [698, с. 244-245, рис. 1, 1; 709, с. 74, рис. 2, 1]. За класифікацією Ю. А. Краснова, такі наконечники відносяться до типу IVB1 і датуються XI – першою половиною XIII ст. [471, с. 36, рис. 14]. С.В. Пивоваров, виходячи з розмірів, відносить один наральник до типу IVB4 (рис. А.123, 6) [713, с. 110, рис. 18, 1]. Вважаємо, що автор знахідки помилився, оскільки до типу IVB4, за Ю. А. Красновим, відносяться наральники, у яких досить сильно виражена правобічна асиметрія [471, с. 53]. Судячи із зображення, даний наральник відноситься до типу IVB1 із симетричним наконечником. Такі масивні наконечники орних знарядь були перехідними формами до асиметричних лемешів плугів другої половини XIII – XVI ст. [155, с. 222-223; 966, с. 32]. Аналогічні знахідки зустрічаються на окремих давньоруських пам'ятках. Відомі вони на Райковецькому городищі, Княжій Горі, Сахнівці, Григорівці тощо [155, с. 222-223; 402, с. 137, рис. 3; 675, с. 74, рис. 37, 4]. Є згадка про знахідку добре збереженого наральника на поселенні XIII – XIV ст. Рашків, але опис і малюнок відсутні [491, с. 311].

Більш досконалим знаряддям був плуг, який складався із ножа-чересла, що розрізав ґрунт, широкого наральника або лемеша, що підрізав його знизу. Від плугів дійшли чересла. Вони виявлені на території Чорнівської феодальної садиби (рис. А.123, 8-10; А.124, 3) [76, №170; 245, с. 21; 713, с. 111, рис. 19, 1-3]. Аналогічні чересла відомі у Воїні, Колодяжині, Вишгороді, Губині тощо [402, с. 137, рис. 3; 675, с. 74, рис. 36, 7-8; 964, с. 61-62]. За класифікацією Ю. А. Краснова, час їхнього побутування обмежується XI – XIII ст. [471, с. 112].

У давній Русі було поширене городництво, про яке неодноразово згадувалося в літописах: “въ ограде копаху зелейного ради растения” [649, с. 27]. Для обробітку землі під городні культури і для різних землерийних робіт, важливу роль відігравали ручні знаряддя. На присадибних ділянках, які незручні для оранки, використовувались заступы, за етнографічними матеріалами “рискалі” “городники”. Вони склалися із дерев'яного корпусу у вигляді лопатки і залізного окуття – “рильця”, яке одягалось на дерев'яну

лопату. Такі окуття виявлено на Чорнівському, Недобоївському городищах, на поселенні Пуста Чорнівка, літописному Василеві, Ленківцях на Пруті (рис. А.123, 11-13; А.124, 13) [76, № 178; 141, № 5469-II-301; 713, с. 112, рис. 20, 5-7; 881, с. 108, рис. 58, 2]. “Рильця” мають гострий робочий край, а з іншого боку розширення у формі ластівчиного хвоста для одягання на дерев’яну частину лопати. Аналогічні знахідки відомі серед археологічних матеріалів інших територій [310, с. 57; 964 с. 62; 1082, с. 331-344]. За етнографічними даними, такі дерев’яні рискалі використовувалися місцевим населення аж до кінця ХІХ ст., а в гірських місцевостях до середини ХХ ст. [347, с. 110].

На городніх ділянках для розпушування землі, закладання насіння в ґрунт та нагляду за просапними рослинами використовувалися й дерев’яні мотики, робочий кінець яких теж оковувався залізними пластинами. Можливо, таким окуттям є рильце з Чорнівського городища (рис. А.123, 13; А.124, 13) [254, с. 63, фото 28]. Зовнішні округлі краї слугували вістрям, а внутрішні, увігнуті, мали паз, куди встромлювався дерев’яний корпус мотики.

Ці знаряддя відомі на багатьох давньоруських пам’ятках ХІІ – першої половини ХІІІ ст., а на досліджуваній території, за етнографічними матеріалами, дерев’яні мотики відомі ще й в кінці ХІХ ст. [155, с. 224, табл. 85, 12,13; 203, с. 155; 448, с. 56].

Таким чином, мешканці Сіreto-Дністровського межиріччя мали в своєму вжитку майже всі знаряддя, необхідні для обробітку ґрунту. Можливо, у них ще були й дерев’яна борона, про яку згадують писемні джерела, граблі [19, с. 74], але в силу поганої збереженості органічних залишків у ґрунті вони не простежені.

Особливо багаточисельні знахідки знарядь збору урожаю, який завершує увесь цикл землеробських робіт. Головним знаряддям при цьому був серп. Їх знахідки в регіоні відомі на пам’ятках ІХ – Х ст. у Ревному та Добринівцях (рис. А.124, 5; А.125, 1; таблиця (А.32) [141, № 14149-II-1043; 574, рис. 48, 17, 18; 874, с. 101; 889, рис. 14, 2]. Такі жнивварські знаряддя, за класифікацією Р.С. Мінасяна, відносяться до типу Б ІV і є попередниками давньоруських серпів ХІІ – першої половини ХІІІ ст. [538, с. 82-85]. Подібні серпи відомі й на

інших східно- та західнослов'янських поселеннях й городищах IX – X ст. [675, с. 76, рис. 38, 2; 831, рис. 52, 8; 1115, рис. 26, 4].

Під час досліджень пам'яток XII – XIV ст. Сіreto-Дністровського межиріччя (Чорнівка, Ленківці на Пруті, Зелена Липа, Недобоївці, Рашків) знайдено 6 цілих і 13 фрагментів серпів (рис. А.124, 4, 6-10; А.125, 3-5; таблиця (А.32) [76, №108, 132, 337, 378; 141, № 12214-II-675/23, 53; 143, КВ№ 2742/арх.7; 254, с. 63; 491, с. 311; 515, с. 122-123; 713, с. 114-115]. Датуються вони XII – першою половиною XIII ст. [539, с. 85]. Аналогічні знаряддя відомі в Єкимауцах, Сахнівці, Княжій Горі тощо [402, с. 137, рис. 3; 536, с. 181, табл. XXVII, 4; 938, с. 67].

Дещо іншу форму мали серпи другої половини XIII – XIV ст. з городища Зелена Липа [122, с. 8; 141, № 12938-II-1013/50, 57; 705, с. 102]. Жнивварське знаряддя з фондів краєзнавчого музею (рис. А.124, 9; А.125, 6) швидше за все було серпоподібним ножем, а не власне серпом. Аналогій йому не виявлено.

Інші серпи з Зеленолипського городища, знайдені С. В. Пивоваровим, на його думку, відрізняються від жнивварських знарядь попередньої епохи своєю вузьколезовістю (ширина леза у середній частині 1,8 см) та наявністю на робочому краї косих насічок [705, с. 102]. Але ж у XII – першій половині XIII ст. відомі аналогічні знаряддя середньоруського типу з насічками по краю [155, табл. 87, 7; 964, с. 62]. Мала ширина леза могла бути ще й в результаті зношення знаряддя. При цьому спрацьовані насічки в кузні набивали заново, що вимагало від коваля неабиякої вправності [437, с. 100]. Тому відносити дані серпи до особливого виду, на нашу думку, є надуманим.

Вигини спинки серпів свідчать про їхнє спеціалізоване використання. В основному, ними збирали злакові культури з м'яким стеблом (овес, ячмінь, жито) та бобові. За етнографічними матеріалами, серпи, в якості основного жнивварського знаряддя, використовувалися на теренах краю до середини XX ст. [437, с. 99-100].

Таким чином, на території Сіreto-Дністровського межиріччя в давньоруський період сформувався передовий комплекс зернового

господарства, який сягнув найвищого рівня хліборобства за доби феодалізму. Дослідження показали спадкоємність у розвитку землеробства ранньослов'янського часу з давньоруським, що може свідчити про сталість місцевого населення.

4.1.2. Розвиток тваринництва

Поряд із землеробством, із переходом його до парової системи, збільшується роль скотарства, продукти якого теж були одним із основних джерел харчування жителів Сірето-Дністровського межиріччя в X – XIV ст. Саме воно забезпечувало біологічну норму тваринного білку та жирів людини. Природне середовище регіону в цілому було сприятливим для розведення і утримання тварин.

Крім того, картину місця тваринництва у господарстві місцевого населення досить однозначно ілюструє відсоткове співвідношення між дикими і свійськими тваринами в різні хронологічні періоди. Як видно з таблиці (А.33), протягом X – XIV ст. частка диких тварин завжди була меншою по відношенню до свійських. Це свідчить про те, що населення Сірето-Дністровського межиріччя, починаючи із слов'янського періоду, значне місце у господарстві відводило скотарству. В результаті археологічних розкопок, знайдені залишки хлівів для утримання худоби, знарядь праці для заготівлі корму та догляду за тваринами, кістки тощо. Однак визначення остеологічного матеріалу проводилось лише з князівської фортеці X ст. в с. Ревне та археологічних пам'ятках XII – першої половини XIII ст. в Чорнівці, Ленківцях на Пруті та літописному Василеві, що дало змогу визначити видовий склад стада (таблиця (А.33) [254, с. 65; 713, с. 122; 881, с. 175-176]. Проведений аналіз дає можливість говорити про кількісне співвідношення різних видів тварин та констатувати наявність кількох видів тваринництва.

Як видно з таблиці (А.34), у Василеві переважало свинарство (31%), далі йшло вівчарство (19%) і вирощування великої рогатої худоби (15%).

За даними археологічних та палеонтологічних досліджень, серед галузей

тваринництва переважало розведення великої рогатої худоби. Серед решток переважають кістки корови та свійського бика (*Bos taurus*), що в середньому відповідало для X ст. – 36%, а для XII – першої половини XIII ст. – 25% від загальної кількості (кісткові рештки тварин визначав науковий співробітник ІА НАНУ, кандидат історичних наук О. П. Журавльов, за що автор йому вдячний). Серед дорослих тварин стада основу склали корови, приблизно однакову чисельність мали воли й бики [815, с. 78; 897, с. 88, 89]. Причому споживання яловичини у відсотковому відношенні у містах і феодальному замку було приблизно однаковим. Значне збільшення кількості великої рогатої худоби в господарстві місцевого населення в VIII - X ст. у порівнянні із попереднім періодом, є свідченням зростання продуктивності тваринництва [577, с. 137]. Очевидно, саме ці тварини відігравали значну роль у м'ясній їжі населення. Скотарство мало м'ясо-молочний напрямок. Одним з показників зростання продуктивності тваринництва є поява на поселеннях, починаючи з VIII ст., спеціального глиняного посуду – мисок-цідил, які служили для виготовлення сиру [469, с. 112-113]. Крім молока й молочних продуктів, ці тварини давали рогові чохла та шкіру.

Слідом за яловичиною, друге місце у міжгалузевому розподілі харчування населення займала свиня свійська (*Sus scrofa domestica*). У Ревному кількість кісткових решток складала 35%, а у Чорнівці, Василеві і Ленківцях на Пруті – 24%. Таке положення свині в раціоні людей давньоруської держави зустрічається як у лісостеповій, так і в лісовій зонах [621, с. 244-245; 982, с. 52].

Як видно, серед домашніх тварин перевага надавалася великій рогатій худобі і свині, що в загальному відповідає характеру остеологічних залишків з інших давньоруських міст і поселень [345, с. 80; 614, с. 80].

Третє місце поділяє між свійськими тваринами розведення дрібної рогатої худоби. Знахідки залишок кісток вівці (*Ovis aries*) і кози (*Capra hircus*) відомі на всіх поселеннях регіону. В м'ясному раціоні мешканців краю вони склали відносно незначний відсоток (26% у Ревному і 20 % на пам'ятках XII – першої половини XIII ст.). Вівці були важливими в господарстві не тільки як

джерело м'ясо-молочних продуктів, але й задля отримання вовни. Кістки овець і кіз також широко використовувалися у міському ремісничому виробництві при виготовленні проколок та інших кістяних виробів.

Особливе місце в скотарстві належить конярству. Визначені остеологічні залишки коней в регіоні відомі з Ревного, Чорнівського городища та Василева. На Ревнянському поселенні залишків кісток коней не багато – 2 % від загальної кількості тварин. Кидається у вічі переважання коней на суто військовому поселенні XII – першої половини XIII ст., де була постійна залога. Кількість кісток коня свійського (*Equus caballus*), виявлених у Чорнівці, дещо перевищує залишки великої рогатої худоби (32%) і коней з Василева. Це, можливо, пов'язано з військовою організацією городища, оскільки тут проживали дружинники феодала, у використанні яких могли знаходитися верхові коні. Однак ці цифри відображають, напевне, не реальне співвідношення даних видів у стаді, а скорочення споживання конини у зв'язку з поширенням використання коня при оранці і, почасти, християнською заборонаю.

Вибірки остеологічного матеріалу з поселень досліджуваної території дають можливість констатувати наявність на теренах регіону кількох видів тваринництва. Вони, очевидно, пов'язані з ландшафтними особливостями Сірет-Дністровського межиріччя.

Як видно з таблиці (А.34), у літописному Василеві переважало свинарство (31%), далі йшло вівчарство (19%) і вирощування великої рогатої худоби (15%). Як відомо, це було велике місто, центр пересікання сухопутних і річкових торгових шляхів. Навколо Василева знаходилася багата сільська округа, із значними масивами орних полів, яка забезпечувала продуктами цей визначний торгово-ремісничий центр. У міських умовах легко було утримувати всеїдну свиню. Розвиток вівчарства вказує на те, що навколо міста була значна кількість вільних від лісу, багатих травами пасовиськ, що є, в деякій мірі, необхідною умовою розведення овець. Подібна ситуація спостерігається і на інших територіях Давньоруської держави в літописних Возягелі, Норинську, Комарівці тощо [182, додаток 2; 371, с. 223-225; 382, с. 106]. Могли бути певні

варіації у видовому складі стада.

У Сіреті-Прутському межиріччі і лівобережних землях басейну Пруту поширені бідніші дерново-підзолисті суглинки, які в більшій мірі сприяли розведенню великої рогатої худоби. Тут, як видно із статистичних даних, було менше розораних від лісу ділянок землі, що зменшувало можливість розведення овець і кіз.

Так, у Ленківцях на Пруті – місті, яке було значно меншим за попереднє, але являлося теж важливим торгово-ремісничим осередком округи, князівською фортецею, на першому місці виступає розведення великої рогатої худоби – 35%, далі йде дрібна рогата худоба – 25% і в кінці свинарство – 15%. Маємо другий тип скотарства.

Третім типом тваринництва є переважання великої рогатої худоби, потім йде свинарство і вівчарство. Такий тип простежений на території ранньослов'янського міста Х ст. в Ревному та на феодалній садибі XII – першої половини XIII ст. в Чорнівці, де зазначені види тварин відповідно становили 24-36%, 16-32% та 8-19%.

Отже, як видно, природнокліматичні умови Сіреті-Дністровського межиріччя впливали на господарську спеціалізацію тваринництва. Можливо, виходячи з видового складу поширених видів свійських тварин, у майбутньому можна буде робити певні висновки про соціальний статус різних поселень та їхнього населення. Стосовно досліджуваних теренів, через брак наявних остеологічних матеріалів, говорити про це ще рано, хоча такі питання в межах окремих регіонів науковцями уже піднімаються [370, с. 35-40].

На Русі вирощували також птахів (курей, гусей, качок, голубів). На території Ревнянського гнізда поселень (ур. Микулінка, Царина Ріпа) досить часто в житлах траплялися кістки домашньої птиці. На Ленківецькому городищі та літописному Василеві теж виявлено кістки птиці [881, с. 177]. Знахідки залишків курей, качок та їх яєць відомі на пам'ятках з інших територій давньоруської держави [163, с. 366-381; 440, с. 129, табл. XVIII; 502, с. 60].

Останнім у ряду свійських тварин стоїть собака (*Canis familiaris*). Його

кістки виявлено в Ревному, Чорнівці і Василеві. Ця тварина могла використовуватися як для охорони житла і майна, так і на полюванні.

Значні результати для виявлення використання різних видів тварин дає віковий аналіз (таблиця (А.35)). Із 40 особин биків, виявлених у Ревнянському гнізді поселень, лише 9 забито в молодому віці і 5 – у напівдорослому, а решта – 26 – у дорослому (65%). Це, очевидно, можна пояснити тим, що бики та воли виступали основною тягловою силою в селянському господарстві хорватів. Те ж саме спостерігається й пізніше, на пам'ятках XII – першої половини XIII ст. Так, з 6 особин великої рогатої худоби з Чорнівського городища, 3 забито в молодому віці. Показовим у цьому плані є Василів, де забиті особини лише напівдорослі (1) та дорослі (3). Аналогічні результати відомі з інших давньоруських територій [440, с. 129]. Як вважають науковці, такий розподіл взагалі характерний для південноруських земель [355, с. 94]. У Середньому Подніпров'ї, наприклад, 77% кісткових решток тварин належали особинам старше 2,4 роки [815, с. 78]. Якщо врахувати й те, що вага свійських тварин лісостепу була більшою, ніж у лісовій зоні (184-250:48-185 кг), то у порівнянні та перерахуванні кількості тварин й вікового їх співвідношення видно, що даний регіон отримував м'яса вдвічі більше [960, с. 147]. Наявні матеріали свідчать про достатню розвиненість у регіоні кормової бази для тварин, яка дозволяла утримувати поголів'я стада і підростаючий молодняк й у зимовий період. Крім того, велику рогату худобу берегли для отримання від неї молока. Тому тут тварин тримали довго, а в лісовій смузі, в результаті нестачі кормів та через суворіші кліматичні умови, приводили до вибивання тварин у молодому віці.

Свиней вирощували, в основному, для отримання м'яса. На ревнянському гнізді поселень із 35 особин – 12 були забиті в молодому й дорослому віці і лише 11 – у напівдорослому. Очевидно, така кількість дорослих особин пов'язана із значною репродуктивністю господарства слов'ян. Інша картина спостерігається на пам'ятках XII – першої половини XIII ст. у Сіreto-Дністровському межиріччі. У цей період із 12 особин, 8 забито в молодому віці.

Вівці та кози також йшли на споживання. У Ревному з 20 особин, 12 забито у молодому віці і лише 8 – у дорослому. У пізніший час видно, що із 7 особин, відомих з Чорнівки і Василева, 2 були забиті в молодому віці. Решта, очевидно, служила джерелом вовни і молока.

Однакові дані, в різні хронологічні періоди, дають кісткові рештки коней. У Ревному з 5 коней всі були забиті в дорослому віці, а з 10 коней, відомих на пам'ятках XII – першої половини XIII ст., лише 1 забитий в молодому віці. Це свідчить про те, що основне призначення коня – використання при верховій їзді. На це вказують знахідки вудил, підпружних пряжок, шпор. Можна припустити, що населення краю забивало на м'ясо тих коней, які відслужили своє в господарстві.

Про інтенсивне заняття тваринництвом населення краю в XII – XIV ст. свідчать і досить часті знахідки кіс (Чорнівка, Недобоївці, Зелена Липа, П'ядиківцях тощо), оскільки утримання великої та малої рогатої худоби, коней, вимагало заготівлі значної кількості кормів на зиму [254, с. 63; 713, с. 116]. Коси-горбуші з території Сірего-Дністровського межиріччя [76, №61, 131; 141, №12763-II-955], як і на інших землях Галицької Русі, відносяться до так званого південного типу (рис. А.124, 11-12; А.125, 7-8) [445, с. 96]. Подібні знаряддя відомі на багатьох давньоруських пам'ятках досліджуваного періоду [440, с. 33, рис. 15, 1; 536, с. 181, табл. XXVIII; 675, с. 76]. Коси-горбуші, за етнографічними матеріалами, використовувалися у господарстві місцевого населення до XVIII ст. [437, с. 100-101].

Із скотарством пов'язані також пружинні ножиці для стрижки овець, які виявлено на декількох пам'ятках XII – першої половини XIII ст. Сірего-Дністровського межиріччя. Знайдені ці знаряддя на Чорнівському городищі, Ленківцях на Пруті (рис. А.124, 14, 15; А.125, 9-10) [76, №335; 141, №11926-II-567; 12283-II-747; 254, с. 66; 515, с. 118-123]. Аналогічне знаряддя відоме на багатьох давньоруських пам'ятках [357, с. 119, табл. 2, 8; 536, с. 161, табл. 1, 8; 1095, рис. 80].

Отже, скотарство, як складова частина сільськогосподарського

виробництва, відіграло важливу роль у зростанні продукції землеробства, збільшенні обсягів м'ясо-молочних продуктів у харчуванні населення та у внутрішній та зовнішній торгівлі.

4.1.3. Сільськогосподарські промисли

Важливе значення у господарстві сільського населення відігравали промисли, пов'язані із переробкою продуктів рослинництва і тваринництва для їх подальшого зберігання чи вживання, які виступають свого роду показником ступеню розвитку сільського господарства, визначаючи його ефективність [815, с. 81].

Оскільки основою господарства селян було землеробство, то особливе місце при цьому відводилося переробці зернових. Розмелювання зерна проводилося, очевидно, у домашніх умовах – знахідки кам'яних жорен досить часто зустрічаються в житлових і господарських спорудах X – XIV ст., на багатьох археологічних пам'ятках регіону [141, № 12214-II-676; 254, с. 65; 574, с. 103; 881, с. 171, 182]. У основному, вони зроблені з місцевого пісковика і черепашнику.

На поселеннях IX – X ст. у Ревному, Горішніх Шерівцях [574, с. 103; 863, с. 101; 881, с. 62] знайдені жорнові камені, які, за класифікацією Р. С. Мінасяна, належать до ручних млинів першої групи [538, с. 103]. У цей час змінюється конструкція самого жорнового поставу. На відміну від попереднього періоду, коли робочі поверхні обох жорнових каменів були горизонтально плоскими, то у IX – X ст. нижній камінь (лежак) стає опуклим, а верхній (бігунок) – увігнутий [575, с. 56]. Такі жорна знайдені на багатьох слов'янських пам'ятках X ст. [766, с. 115].

У XII – першій половині XIII ст. продовжували існувати жорнові постави першої, традиційної, групи (Василів, Дорошівці, Чорнівка, Недобоївці). Вона складалася, як і раніше, з двох робочих каменів, які опиралися на вісь і порхлицю. У більшості випадків зустрічається отвір простої круглої форми, що може свідчити про те, що жорнові постави цього часу ще не мали регульованої конструкції зазорів між верхнім і нижнім жорновими каменями [499, с. 95]. Відстань між каменями регулювалася вибиванням осі на потрібну висоту в

отворі верхньої частини жорна [667, с. 128]. Як і раніше, розрізняють верхні і нижні камені. На жаль, не знайдено порхлиці і веретена, які з'єднували жорнові камені між собою, але немає сумніву щодо їхнього використання. У дію верхній камінь приводився дерев'яною жердкою, верхній кінець якої прикріплювався під стелею, а нижній – збоку жорна [437, с. 106].

У другій половині XIII – XIV ст. відомі жорнові постави з городища Зеленої Липи, які за параметрами близькі до попередніх [713, с. 118]. За класифікацією Р. С. Мінасяна, вони відносяться до першої та третьої груп [538, с. 101-102].

Для розмелювання різних видів злаків й отримання різної якості муки, використовували жорна з різних порід каменю. Жорна з дрібнозернистого каменю розтирали не тільки серцевину, а й оболонку зерен, тому застосовувалися для помелу жита, а для пшениці використовувались жорна з пористих порід. За допомогою ротаційних жорен не мололи зернові для тривалого зберігання. Як правило, на них одержували муку або крупу, яку одразу ж споживали. Примітивні жорнові постави в селянських господарствах побутували на Буковині до середини XX ст. (рис. А.126) [437, с. 105-106]

Можливо, для подрібнювання зерна на крупу, фураж, очищення від лущиння, перед вживанням в їжу, зерна ячменю та проса, місцеве населення використовувало дерев'яні ручні або ножні ступи. У них також товкли горох, квасолю, видавлювали олію із насіння соняшника і гарбуза. В ступах могли отримувати борошно грубого помолу – толокно, для якого, як правило, використовували овес [815, с. 44]. Очищене зерно йшло на виготовлення різноманітних каш [386, с. 117-119].

Археологічно ці знаряддя не засвідчені, але вони відомі серед етнографічних матеріалів Сірето-Дністровського межиріччя кінця XIX – середини XX ст. [63, с. 8; 437, с. 106].

Розмелені на жорнах зерна не завжди давали борошно високої якості. Тому для виділення більш високої фракції його могли просівати на ситах, про які згадують писемні джерела. Рештки борошна у вигляді білого попелу були простежені на Чорнівському городищі у 1982 р. [129, с. 3]. Залишки обгорілого

хліба та борошна відомі на Райковецькому городищі, Вщижі [322, с. 149].

Значні посіви відведені під ячмінь, а також згадки в писемних джерелах пива та солоду серед продуктів, які йшли на утримання податним населенням вірника, можуть в певній мірі свідчити про виготовлення цього напою.

У їжі місцевого населення, крім м'яса, широко використовувалися молочні продукти. Молоко споживали сирим або вареним, заготовляли на запас у вигляді ряженки. Частина молока залишали для скисання. З кислого молока зціджували сметану. З нього ж відігрівали сир. Останній неодноразово згадується письмовими джерелами [827, с. 112]. З процесом виготовлення сиру пов'язують керамічні сирниці.

Із молока теж збивали масло. Писемні джерела неодноразово згадують тваринне масло [827, с. 112]. Виготовляли його за допомогою спеціальних дерев'яних маслянок, які широко відомі за етнографічними матеріалами у місцевого населення до середини ХХ ст. [437, с. 319]. Аналогічні знаряддя відомі серед дерев'яних виробів Новгороду [448, с. 28].

У зв'язку з розвитком рибальства, місцеве населення споживало свіжою не всю рибу. Частина її засолювали й сушили. Знайдені хребці великих риб в одному з наземних будинків дитинця у Ленківцях на Пруті можуть свідчити про те, що риба завозилася сюди, очевидно, з Причорномор'я. А без спеціальної обробки вона б не збереглася під час тривалого транспортування. Значне поширення консервації риби фіксується на території краю й етнографічними дослідженнями [437, с. 316].

З розвитком садівництва пов'язується переробка фруктів. У основному, їх сушили, а з вишень могли виготовляти напівалкогольний напій "вишняк", як це зафіксовано у ХІХ ст. [437, с. 315].

Одним із найдавніших допоміжних видів господарської діяльності місцевого населення є збиральництво, засноване на збиранні природних продуктів харчування. Значення збиральництва зростало, особливо, в неврожайні роки, періоди християнського посту, коли заборонялося вживання м'яса [582, с. 34]. Дикоростучі рослини (ягоди, гриби, горіхи, лікарські трави)

збирали та споживали як без додаткової обробки, так і проводили їх заготівлю для тривалого зберігання.

З розвитком чинбарства пов'язані промисли з видобутку дубильних речовин. [297, с. 61; 301, с. 216-223].

Серед промислів важливим було полювання. Потреба у м'ясі, шкірі і хутрі задовольнялася частково за рахунок мисливства, продукти якого йшли як на потреби самих мисливців, так і в обмін на інші товари. Ще в кінці ХІХ ст. ліси Сірето-Дністровського межиріччя були багатими на дичину. Тут водилися лосі, олені, козулі, дикі свині, зубри, зайці, перепілки, тетері, рябчики, куріпки вовки, лисиці, ведмеді, рисі [1066, с. 35-36]. Як видно з таблиць (А.33), (А.36), полювання відіграло значно меншу роль, ніж інші види господарства. Серед кісткових решток диким звірам припадає в Ревному 4%, Василеві 8%, Ленківцях на Пруті 25%, на Чорнівському городищі 16%. Такі незначні відсотки кількості диких тварин, зустрінutih у Ревному та Василеві свідчать про достатню розвиненість тваринництва, яке забезпечувало населення всім необхідним. Тому особливої потреби у полюванні в мешканців цих міст не було.

Серед остеологічного матеріалу краю значне місце займають кістки тих видів звірів, м'ясо яких вживалося в їжу: дикого кабана, ведмеда, зайця. Зустрічаються також кістки тура, благородного оленя, косулі. Із хижих тварин нам відомі залишки вовка та лисиці. Такий видовий склад тварин цілком відповідає складу тварин з інших територій давньоруської держави [961, с. 126].

Археологічні матеріали засвідчують переважання у мисливській здобичі диких копитних видів. При цьому таке співвідношення характерне для всіх пам'яток й на інших теренах Давньоруської держави, де проводилися остеологічні дослідження [182, с. 92; 370, с. 38; 382, с. 106]. Проте, очевидно, найулюбленішою дикою твариною місцевого населення був кабан, кістки якого засвідчені на всіх пам'ятках регіону.

Найпоширенішою мисливською зброєю були лук і стріли. З полюванням у давньоруському археологічному матеріалі можуть бути пов'язані кістяні наконечники стріл (рис. А.127, 1-4) [76, №5, 16, 17-18, 222, 272; 245, с. 17-27]. Вони

використовувалися при полюванні на хутрову або пернату дичину. До мисливської можна віднести кістяні втульчасті томари, зустрінуті на городищах регіону.

На полюванні використовувалися дворогі зрізні, один з яких знайдений на Ленківцеькому городищі (рис. А.127, 5) [881, рис. 16, 24]. Аналогії їм відомі в Новогрудку, Новгороді, Подніпров'ї тощо, які датуються XI – XIII ст. [345, с. 81; 440, с. 130; 531, с. 166].

Мисливською зброєю могли служити і двошипні втульчаті й черешкові наконечники стріл, які широко представлені в археологічному матеріалі з поселень досліджуваної території (рис. А.127, 6, 7). Такі стріли добре відомі за її межами [531, с. 166; 987, табл. X, 8; 1000, рис. 35, 13].

Важливим джерелом харчування протягом віків слугувало рибальство. Для православного населення, яке дотримувалося близько 194 пісних днів у рік, риба набувала чи не головного значення у раціоні. Часті збройні конфлікти також знищували джерела харчування, що викликало необхідність займатися рибальством. До цього ж спонукали неврожайні роки та різні кліматичні аномалії. Знахідки різноманітних рибальських знарядь і снастей на городищах і поселеннях свідчать не тільки про розвиненість цього виду господарської діяльності місцевого населення, але й дозволяють припустити, що в річках зазначеної території, тоді повноводних, водились великі види прісноводних риб. У літописі під 1158 р. згадуються галицькі рибалки, яких грабував Іван Ростиславович “и изби две кубари и взя товара много и пакостяше рыболовомъ Галичьскимъ” [6, с.497].

Якщо з ранньослов'янських поселень кінця I тисячоліття н.е. знахідки риболовних снастей поодинокі, то в культурних шарах давньоруського часу їхня кількість значно зростає. Майже на всіх укріплених поселеннях відомі знаряддя рибного лову, кістки та луска риби.

За численними рибальськими знаряддями ми можемо реконструювати способи лову риби, які використовувалися у ті часи. За призначенням і способом використання, рибальські знаряддя можна поділити на три групи: колючі, гачкові, снасті й сіті.

До колючих знарядь відноситься фрагмент гарпуна з Ленківцевого городища [881, рис. 16, 21]. Це одношипне, черешкове знаряддя з “борідкою” на кінці (рис. А.127, 8). Такі гарпуни і ості були серед колючих знарядь найбільш поширеними і масовими. За своєю дією – удар зверху – всі давньоруські гарпуни і ості належать до типових знарядь озерно-річкового лову [155, с. 226].

Гачкові снасті. Головною складовою частиною цих знарядь були рибальські гачки. Всі давньоруські гачки за своїм функціональним призначенням поділяються на дві великі групи: для лову на вудочку (радіус вигину до 1 см), на інші пристосування – жерлиці, донки, закидушки (радіус вигину більше 1 см) [155, с. 227]. На території Чорнівського, Недобоївського городищ, у Ленківцях на Пруті, літописному Василеві знайдені риболовні гачки, виготовлені з міді та заліза. Перші зроблені з мідного дроту діаметром 0,2 см [76, №277; 254, с. 67-68, фото 36]. Нижній кінець загнутий і загострений, але в одного жало без борідки, в іншого з борідкою (рис. А.127, 10; А.128, 2). Верхній кінець на обох гачках злегка розплющений. Вони призначалися для лову риби на вудку. За грузило, очевидно, правили шматки свинцю.

Більшість давньоруських риболовних гачків призначалася для промислового лову великої риби. Такі гачки представлені в матеріалах Чорнівського, Недобоївського городищ, Ленківців на Пруті та Василева [76, № 114; 141, №12285-II-761, 12464-II-831; 12214-II-675/4; 254, с. 68, фото 36; 713, с. 140]. Вони зроблені з прямокутного або овального у плані дроту, з прямим стрижнем, мали довжину близько 5 см, на загнутому кінці – гострий зубець з “борідкою” для кращого утримання риби при підсіканні (рис. А.127, 11-16; А.128, 3-5). Зустрічаються гачки з петлею для кріплення волосіні (тип 4 за класифікацією Б. А. Шрамко і Є. А. Цепкіна) і з розширенням у вигляді лопатки (тип 2) [991, с. 77-78].

У Недобоївцях вдалося дослідити залишки перемету. На підлозі кліті лежало в ряд сім гачків на відстані 20-30 см один від одного [713, с. 140, рис. 32, 15-20]. Довжина їх коливалася від 6 до 8,5 см, діаметр дуги становив 3 см, довгий стрижень закінчувався петлею або розширеною лопаткою. Робоча

частина мала борідку. Між гачками та на них простежено сліди волосіні. Всі вони відносяться до типу 2 [991, с. 78].

Один з гачків мав дві борідки. Крім основної на робочому кінці гачка, друга розташовувалася на зовнішньому боці дуги (рис. А.127, 17) [713, с. 140, рис. 32, 20]. Такі гачки могли належати до так званих “горлових” і розраховані на велику рибу (сом, налим), які глибоко заковтували приманку-здобич. Можливо, такі гачки використовувалися в блешнях з пристосуванням типу “дорожки”.

Є згадка про риболовний гачок з поселення Рашків [491, с. 113].

Серед матеріалів городища в Зеленій Липі виявлена блешня. Вона являла собою залізну листоподібну, злегка вигнуту, пластину довжиною 7,4 см, шириною 1,6 см (рис. А.127, 18) [713, с. 140, рис. 32, 8]. Один кінець її переходить у гак без борідки, інший завернутий в кільце для підв'язування волосіні.

Серед важливих риболовних знарядь перше місце, безумовно, належало сітям. Археологічний речовий матеріал характеризує досить високий рівень технічного спорядження місцевих рибалок. Він носив промисловий характер, оскільки більшість із вказаних снастей були розраховані на масовий лов риби.

Від сітей залишилися лише грузила веретено- та бочкоподібної форм (Чорнівська (7 екз.), Магала та Василів (16 екз.)) [76, №.341; 141, №12151-II-641; 21768-II-1570; 29782-II-1759; 254, с. 67-68; 713, с. 140, рис. 32, 1-7]. Довжина їх коливалася в межах 4-5,5 см, діаметр 2,2-3 см, діаметр внутрішнього отвору складав 0,05 см (рис. А.127, 19; А.128, 6-9; 14-21). Аналогічні знахідки відомі у Гродно, Донецькому городищі, Озаричах тощо [182, с. 70, рис. 53, 9; 310, с. 58, рис. 24; 991, с. 78, рис. 3, 7-12]. Такими грузилами обтяжувалися невеликі сіті. Поплавками до них могли використовуватися шматки з берести або соснової кори.

Одне глиняне грузило циліндричної форми з Чорнівського городища, очевидно, використовувалося для ботальних і ставних сітей [76, №139; 254, с. 68, фото 38;]. Найбільше використання їх припадає на XII – початок XIV ст. (рис. А.127, 21; А.128, 12). Подібні грузила відомі на багатьох давньоруських пам'ятках [812, табл. 14, 25-28; 1000, рис. 34, 17]. Застосування великих неводів

можуть свідчити про наявність певних колективів, які брали участь у рибальстві, адже для обслуговування невода потрібна була група не менше десяти чоловік [474, с. 134, 136].

До універсальних знарядь, які могли використовуватися і у рибальстві відносяться залізні двозубі гаки типу “кішка”. Відомі вони з Чорнівського городища та Ленківців на Пруті (рис. А.127, 22; А.128, 13) [76, №99; 141, №6624-II-338; 254, с. 68-69]. Подібні знахідки знайдені на давньоруських городищах і сільських поселеннях [345, с. 78, рис. 32, 11; 482, с. 28, рис. 9, 2-3; 982, рис. 64, 20].

Про розміри риби, яка подавалася до столу, дають уяву знахідки риб'ячих хребців на Чорнівському городищі та Ленківцях на Пруті, які мали діаметр 3,7 см і висоту 2 см, тобто довжина риби становила приблизно 1,5 м [141, №40407-II-2197].

Виявлені знахідки можуть свідчити про значний розвиток цього виду господарської діяльності мешканців краю, особливо в містах. Тут досить чітко проступає зв'язок міських рибалок з ринком, оскільки багато з них володіли крамницями і коморами. Так, на дитинці Ленківців у підвалі одного з будинків лежав шар луски і кісток риби (рис. А.129) [141, №11926-II-557]. Тут же знайдено рештки складаної кишенькової ваги – основного інструмента давньоруського купця, який дозволяє припустити – в підвалі зберігалася риба підготовлена на продаж [881, с. 76]. Аналогічні місця для зберігання риби виявлені на Комарівському поселенні [182, с. 92].

Крім вищезгаданих занять, жителі регіону займалися також бортництвом. Значні масиви лісу, які покривали територію Сіreto-Дністровського межиріччя сприяли розвитку цього промислу. Інтерес до продукції лісових промислів пояснюється їхнім важливим значенням у міжнародній торгівлі. Крім того, потреба у воску сильно зросла з поширенням християнства.

До археологічних речей, характерних для цього промислу, можна віднести медорізку, знайдену на Чорнівському городищі (рис. А.127, 23) [76, № 72; 254, с. 68]. Аналогічні знаряддя відомі на багатьох пам'ятках давньоруської держави [621, с. 246, рис. 92, 5; 982, с. 26, рис. 53, 3]. Крім того, серед обгорілих

зернівок знайдені рештки бджоли та обвуглені соти (визначення Г. О. Пашкевич). На досліджуваній території примітивне бджільництво у колодах-дуплянках зберігалось до середини ХХ ст. [203, с. 172].

Таким чином, археологічні матеріали відображають усі галузі сільського господарства та промислів на території Сірето-Дністровського межиріччя. В них представлено землеробство, скотарство, полювання, рибальство і бортництво. Скотарство і промисли були на високому рівні і забезпечували місцеве населення всіма необхідними продуктами і ремісничою сировиною. Завдяки збиральництву, населення забезпечувало себе висококалорійними продуктами протягом року, що значно урізноманітнювало їжу.

4.2. Реміснича діяльність населення регіону

Дослідження теренів краю дає можливість реконструювати картину економічного життя його населення. Правда, про розвиток різних галузей ремісничого виробництва частіше доводиться судити за знахідками готових виробів, ніж за виявленими майстернями. Звідси місцеве виготовлення тих чи інших предметів не завжди може бути доведене. За всі роки розкопок у регіоні тут виявлено більш-менш значні скупчення сировини, напівфабрикатів та інструментів, які дозволяють розглядати їх як комплекс ремісничої майстерні.

4.2.1. Залізодобувне та обробне ремесло

Серед членів родового колективу раніше інших спеціальностей відокремились металурги, які могли обробляти болотяну руду, широко розповсюджену в Східній Європі. Південний кордон її поширення співпадає з південним кордоном лісостепу [793, с. 124]. Тут вона зберігала своє промислове значення аж до ХVІІІ ст. [793, с. 124].

На багатьох пам'ятках межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра виявлені залишки, пов'язані зі збагаченням руди й виплавою заліза. Вони виступають на зораному полі у вигляді скупчень шлаків, фрагментів криці. Шлаки відомі на селищах Х ст. Кулішівці, Кіцмань, ХІ ст. – Біла, ХІІ –

першої половини XIII ст. – Шишківці, Непоротово, Валява, городища Чорнівка, Ломачинці та давньоруських містах – Ленківці на Пруті, Василів, Хотин (рис. А.130, 1-2) [254, с. 69; 863, с. 113; 881, с. 115; 889, с. 96;]. Залізоробне ремесло відродилося на досліджуваній території після монголо-татарської навали. Залишки шлаків і виробничих печей відомі на території поселень XIV – XV ст. Керстенці, Михайлівна, Карапчів, Ожеве, Дубівці тощо [863, с. 151]. Значна кількість шлаків та криці може свідчити, що окремі поселення були залізоробними центрами. Серед них можна відзначити Клішківці, Ожеве, Чорнівка.

Давньоруський металургійний процес може бути поділений на два етапи: виплавка заліза з руди і ковальська обробка заліза. Обидва процеси пов'язані між собою, але в досліджуваній період вже відбувся поділ на домників та ковалів. Добування руди і виробництво заліза, за свідченнями писемних джерел, залишалося переважно сільським промислом. У його організації общині належало провідне місце. Сільські ковалі обслуговували район в 12–15 км [793, с. 484].

У невеликих кількостях залізо добували на окремих поселеннях, однак потреби в цьому металі призводили до виникнення спеціалізованих залізодобувних центрів. Одним з таких центрів були Ленківці на Пруті. Асортимент виробів посадських ремісників Ленківецького городища задовольняв, головним чином, потреби військового гарнізону фортеці [881, с. 78]. Відповідно, головними галузями ремісничого виробництва на посаді стародавніх Чернівців були залізодобування та залізообробка [254, с. 222].

Місцеві металурги добували залізну руду в навколишніх болотах. Випалювання здійснювалося в ямах, розташованих за межами посадських укріплень поблизу колишнього ставу. Тут відкрито 16 ямних горнів [260, с. 122]. Б.О. Тимощук зазначає, що їх діаметр коливався в межах 0,7-1 м, глибина сягала 0,3 м [881, с. 79]. Однак, досліджені на давньоруських пам'ятках горни, у переважній більшості, мали діаметри 0,5-0,8 м [155, с. 246; 229, с. 163; 667, с. 35-37]. Очевидно, дослідник мав на увазі зовнішній діаметр ями. При ширині обпалених стінок і дна до 0,2 м, внутрішній діаметр горну міг

становити 0,6-0,7 м, що відповідає показникам з інших пам'яток (рис. А.131, А; А.133). Подібні горни досліджені на поселенні IX – X ст. в Горбово, та XII – першої половини XIII ст. в Самушині [863, с. 174; 889, с. 166]. Такі горни належать до типу “вовчих ям” і відомі на багатьох археологічних пам'ятках давньої Русі [229, с. 163; 815, с. 96-97; 932, с. 107].

Складною і відповідальною справою була виплавка заліза. У східній частині Ленківецького посаду, на правому березі р. Совиці, виявлено зруйновані залізоплавильні горни наземного типу. Тут же знайдені “чушки” шлаку діаметром 12-15 см, що мають форму приймача – частини залізоплавильної печі [881, с. 78]. Горни були складені з каменів, обмазаних з внутрішнього боку глиною, зі шлаковипусками. Такі домниці були продуктивнішими за попередні і давали більшу кількість заліза вищої якості. Подібні печі відомі серед археологічних матеріалів Серенська, Галича, Звенигорода та інших [236, с. 84-86; 445, с. 29-30; 765, с. 132; 1100, с. 231-259].

Очевидно, із залізоплавильною справою пов'язана майстерня розкопана автором у 1999-2000 рр. у північно-східній частині посаду за межами укріплень (рис. А.131, Б) [259, с. 91-107; 260, с. 221-225]. Ця споруда, за стратиграфічними спостереженнями, мала три періоди існування, причому як залізобна майстерня функціонувала у другому хронологічному періоді. Її розміри 3,6х3,6 м. Посередині простежені пропалені до червоного кольору на товщину 5-8 см стінки опалювального пристрою. У північно-західній стіні котловану під кутом 55° йшов вивідний канал діаметром 0,2 м із обпаленою землею, золою й сажею. В приміщенні знайдено значну кількість кричного заліза у вигляді круглих паляницеподібних злитків діаметром 0,2-0,25 м, товщиною 0,06-0,08 м. У заповненні котловану виявлено перепалені камені, кістки тварин, як флюс при “варінні заліза”, побутові предмети. Ймовірно дана споруда є залишком ремісничої майстерні з виготовлення кричного заліза. Після закриття, вона, очевидно, використовувалася як сміттєзвалище. Цим можна пояснити значну кількість битої кераміки, знайденої у заповненні котловану споруди. Горни в котлованах відомі в Розточчі, Григорівці [660,

с. 57-58; 675, с. 120].

Ще одну споруду з цієї території можна пов'язати із попередньою обробкою добутого заліза (рис. А.132, А) [260, с. 219-220]. Вся її долівка густо вкрита фрагментами й цілими формами кричного заліза. Очевидно це була майстерня склад для зберігання кричного заліза або його первинної переробки. Подібні склади для зберігання обпаленої болотної руди відомі й на інших територіях [444, с. 73].

Металообробні майстерні розміщувалися також у дерев'яних приміщеннях Ломачинської фортеці. Сліди залізодобувного ремесла – шматки залізного шлаку та криці у формі овального бруска – знайдені недалеко від городища, на схилах глибокого яру. Залізоплавильні печі були розташовані за межами дерев'яної фортеці [873, с. 38].

Поруч із видобуванням заліза важливе значення в економіці посідає його обробка і виготовлення з нього багаточисельних виробів у кузнях.

Про розвиток ковальського ремесла на поселеннях X ст. можуть свідчити майстерні в Ревно. Наприклад, споруда №5 на городищі Ревне II була землянкою-майстернею розміром 6х5 м. Тут знаходилося два кам'яних робочих майданчики з відкритими вогнищами біля них, три нішеподібні виробничі печі влаштовані в материкових стінках. У материковій стіні знаходився канал-витяжка (рис. А.132, Б-В) [881, с. 129; 891, с. 194-195].

Ймовірно, що на Чорнівському городищі з кузнею, яка забезпечувала всім необхідним військовий гарнізон і навколишні поселення, можна пов'язати кам'яний майданчик (рис. А.134). Він підквадратної форми, розмірами 1,5х1,8 м, викладений із каменів невеликих розмірів без зв'язуючого матеріалу. Він споруджений на глиняному помості висотою 0,1 м. Над майданчиком залягав шар паленини товщиною до 0,2 м, насичений перегорілим деревом, обпаленою глиною, окремими фрагментами кераміки XII – першої половини XIII ст. Це можуть бути рештки дерев'яно-земляного покриття. Пізніше, після того як городище спалили, на цьому місці була зроблена нова вимостка, яка виявлена за каменями, що виступали із землі на висоту 0,05-0,1 м, і незначним

підвищенням ґрунту. Вона представляє квадрат (2х2 м) зі стінками завтовшки 0,5 м. Камені складені без зв'язуючого матеріалу. В середині вимостки глина прожарена до бурого кольору. Ці майданчики мали, напевно, виробниче призначення, як і на слов'янських пам'ятках регіону IX ст., зокрема, в с. Добринівцях [863, с.74-76]. Це лише припущення, оскільки інтерпретація Чорнівського майданчика ускладнена відсутністю шлаків, бракованих виробів, які б прямо свідчили на користь ковальської справи.

Про розвиток ковальства може свідчити той факт, що на кожному дослідженому поселенні знаходять залишки самого виробництва, в першу чергу, у вигляді інструментарію та металевих виробів різноманітного призначення. Інструментарій ковалів складався з ковадла, молота, молотка, кліщів, зубила, пробійників тощо.

На Чорнівському городищі знайдені інструменти коваля, які побіжно можуть свідчити про існування тут зазначеного виробництва. Це молоти-ручники (рис. А.130, 3; А.135, 1, 3) [76, №265; 254, с. 70; 713, с. 111, рис. 19, 4]. Такі інструменти призначалися для розплющування заготовок при куванні, тому їх бойки мали прямокутну, злегка випуклу робочу частину. Подібні інструменти відомі в Родені, Серенську, Воїні тощо [155, с. 249; 324, с. 38, рис. 2, 4; 839, с. 80].

Оскільки Ленківці на Пруті були одним із центрів по виготовленню заліза, то цілком ймовірно, що тут були й ковалі, які його обробляли. Підтвердженням цьому можуть служити ковальські шарнірні кліщі довжиною 32 см (рис. А.130, 4; А.135, 2) [141, №11950-II-571]. Відносяться вони до групи малих одноручних кліщів з добре підігнаними губами [155, с. 249].

Поруч з ковальським ремеслом на пам'ятках Сіreto-Дністровського межиріччя була розвинута й слюсарна справа. Так, у Ленківцях на Пруті знайдені зубила для холодного рубання металу (рис. А.130, 5-8) [141, №11950-II-568; 11950-II-571; 12646-II-833; 26357-II-2351; 851, с. 256;]. Довжина їх коливалася в межах 20,5-25,5 см, ширина лез варіювала від 1,5 до 4 см. Подібні інструменти відомі на поселеннях Ліскове, Григорівка, Іван і ін. [189, с. 111;

675, с. 123, табл. 12].

Із слюсарною справою можна пов'язати пінцет з Ленківців на Пруті [141, №86234-П-338]. Аналогічні знахідки відомі на Бородинському городищі, Торжку [806, с. 109, рис. 54, 3; 647, с. 91, рис. 6, 34].

До знарядь праці, пов'язаних з ковальським ремеслом слід віднести зубило, виявлене на поселенні Комарів, але опису його не подано [229, с. 167].

Крім того, на теренах краю знайдено багато залізних предметів, які могли бути вироблені на місці або привезені з інших територій і тому можуть свідчити про розвиток залізоробного ремесла в цій частині земель Галицько-Волинського князівства і Русі взагалі. Вони вражають як своєю кількістю, так і різноманітністю.

Досить різноманітною категорією предметів є вироби з чорного металу. Найчисленнішою категорією знахідок, які досить часто зустрічаються на поселеннях, є ножі. Давньоруські ножі практично не відрізняються від сучасних кустарних. Всі вони мають клиноподібний переріз леза, тому його спинка завжди товстіша, ніж у сучасних [445, с. 86].

На території поселень, городищ і міст Сірет-Дністровського межиріччя виявлено близько 100 цілих та фрагментів ножів. Вони відомі на поселеннях X – XI ст. Митків, Біла, XII – першої половини XIII ст. – Магала, Романківці, Грушівці, Онут, городищах Чорнівка, Недобоївці, містах Василів, Ленківці на Пруті, XIV – XV ст. – Гореча, Рапшів (рис. А.136; А.137) [141, №12283-П-747/99, 100; 19443-П-1334; 254, с. 86; 491, с. 311; 574, с. 100; 690, с. 49; 709, с. 71, 76-78; 881, с. 80, 90, 158, 164, 179, 181; 948, с. 367].

У X – XIV ст. виготовлялися ножі різного призначення: кухонні, столові, косторізні, шевські, бондарні, бойові, складні, бритви [156, с. 17]. Кожний тип мав певні конструктивні особливості.

Більшість з виявлених ножів належать до кухонних, для яких характерна пряма ручка, а вісь ручки проходить паралельно прямій спинці клинка. Ножі із слов'янських поселень X ст., за класифікацією Р. С. Мінасяна, відносяться до другої групи ранньосередньовічних ножів Східної Європи і датуються VIII – X ст. [540, с. 69]. Для них характерні співвідношення товщини спинки до ширини

леза 1:3 [447, с. 48]. Ножі із співвідношенням цих же параметрів 1:5, 1:6, за новгородською класифікацією, відносяться до типу Б і датуються XII – XIII ст. [447, с. 48; 661, с. 47]. Їхня загальна довжина коливається в межах 9-16 см, довжина лева 6-8 см, ширина 1-1,5 см при товщині спинки 0,1-0,3 см (рис. А.136, 1-5, 7, 9, 10; А.137, 1-15). Аналогії універсальним ножам широко представлені на давньоруських пам'ятках. Два ножі з Чорнівського городища та по одному з Галиці й Зеленої Липи мають вздовж лева неглибокі доли (рис. А.137, 3). Аналогії їм є у Гродно, Пліснеську, Новогрудку тощо [310, с. 179, рис. 99, 4; 346, с. 33, рис. 21, 3; 482, с. 39].

На Чорнівському городищі виявлено ножі, лева яких орнаментовані косими насічками (рис. А.137, 4). Вони нагадують знахідки з Асотського городища, древнього Новогрудка [346, с. 33; 987, табл. 11, 12].

На Чорнівському, Недобоївському, Молодіївському городищах, Ленківцях на Пруті виявлені ножі, які, очевидно, використовувалися в деревообробному ремеслі [141, № 12283–II–747/107; 18199–II–1260]. Їх ріжучий край відтягнутий вниз з таким розрахунком, щоб вістря знаходилося нижче осі ручки ножа (рис. А.136, 2, 11; А.137, 17, 22). Аналогії їм виявлені в Старій Рязані, Григорівці [156, табл. 9, 45; 675, с. 81, рис. 41, 3].

До складу інструментарію косторіза входили ножі невеликих розмірів з випуклою спинкою, прямим лезом і розміщеними під кутом осями черешка і лева. Такий ніж походить з Чорнівського городища (рис. А.136, 8). Як припускають науковці, з косторізним ремеслом пов'язані мініатюрні ножики. На пам'ятках Сіретно-Дністровського межиріччя вони відомі на Чорнівському городищі (рис. А.136, 6; А.137, 18), поселеннях Романківці (довжина лева 3,8 см, ширина – 2 см) (рис. А.136, 12; А.137, 19), Боянах (рис. А.137, 20), Добринівцях (рис. А.137, 21) [141, № 15511–II–1160].

Серед матеріалів поселень в с. Репуженці та Грушівці, літописному Василеві знайдені ножі, у яких спинка пряма і черешок від вістря не відділяється уступом (рис. А.137, 23-26) [141, № 12729–II–924; 12214–II–675/14]. Аналогічні побутові предмети відомі в Бакоті, Григорівці, Лісковому

[229, рис. 98; 839, с. 66; 982, рис. 78, 8]. Такі ножі могли використовуватися як бритва [675, с. 82, рис. 41, 7; 838, с. 130-158].

Разом з появою приватної власності, з'явилися й замки. На теренах Сірето-Дністровського межиріччя виявлено близько 70 цілих, фрагментів та пружинних механізмів замків. Вони представлені лише у городищах і містах.

Навісні циліндричні замки і ключі до них відомі у Ревне, Чорнівці, Недобоївцях, Василеві [141, №19448–II–1340; 11926–II–556; 143, КВ№ 2749/арх.14.5; 254, с. 87; 713, с. 199; 881, с. 22, рис. 7, 9]. За новгородською класифікацією, більшість з них відносяться до типу Б і В [449, с. 162].

Замки типу Б відомі в Чорнівці, Ленківцях на Пруті тощо (рис. А.138, 1, 9; А.139, 1-3, 11,13) [254, рис. 10, 5, 9, 11; 851, с. 253, рис. 2, 2]. Побутування їх відноситься до XII – XIII ст. [447, рис. 70; 621, рис. 101, 8-11, 18-20]. Такі замки часто зустрічаються в матеріалах поселень та могильників домонгольського періоду.

Замки типу В відомі в Чорнівці, Ленківцях на Пруті, Недобоївцях (рис. А.138, 2, 8; А.139, 4-10, 12, 14) [254, рис. 10, 1-4, 8, 10; 698, с. 247, рис. 4, 1-10; 851, с. 253, рис. 2, 1;]. До цього ж типу відносяться замки з Чорнівського городища, у яких малий циліндр зв'язаний із корпусом великого трьома кронштейнами. Замки такого типу поширені на всій території давньої Русі.

З городища Зелена Липа походить замок типу Е [702, рис. 4, 2]. У нього лабіринтоподібний проріз відповідає торцевому малюнку ключа. Такі замки побутували в XIV – XVI ст. [449, рис. 3]. Аналогічні знахідки відомі й на інших територіях [447, с. 84].

На Недобоївському городищі виявлений замок так званого “болгарського” типу (рис. А.139, 15) [709, рис. 1, 1]. За новгородською класифікацією, він відноситься до перехідного типу від замків з колінчастим ключем до замків з торцевим ключем [156, с. 15, табл. 6, 26]. Б. А. Колчин відносив їх до типу Е [445, с. 157, рис. 127, Е]. Такі замки відомі в Ізяславі, на території Волзької Болгарії та Югославії, де датуються X – XI ст. [627, с. 258-260; 628, с. 96, рис. 1, 14]. У Новгороді вони зустрічаються в шарах XIII ст. [156, с. 15].

У Чорнівці та Недобоївцях виявлені замки для запирання кінських пут (рис. А.138, 4, 10; А.139, 16-17) [254, рис. 10, 6; 709, рис. 3, 15]. За класифікацією матеріалів з Ізяславля такий замок відноситься до типу 3 [628, с. 95, рис. 2, 32].

Варто зупинити увагу ще на одному типі навісного двоциліндрового замка індивідуальної форми. Він знайдений на Чорнівському городищі, має прямокутний корпус розмірами 2х5,5 см, де розміщений штифт з пружинами та отвір для ключа (рис. А.138, 3; А.139, 18). Малий циліндр з'єднаний з великою, хвилеподібно зігнутою залізною пластиною, яка утворює ажурний орнамент. Наявність малого циліндру говорить, що за своїм змістом це також двоциліндровий замок. Цілком можливо, що це перехідна форма від пружинних трубчастих до сучасних замків. За новгородською класифікацією, його можна віднести до типу Ж [446, рис. 3]. У Новгороді такі замки датуються другою половиною XIV – XV ст., а у кліті, де знайдений замок, виявлені матеріали XII – першої половини XIII ст. Близькі йому аналогії знайдено в Бересті, Колодязині, Ізяславі [446, с. 156-178; 506, с. 232; 628, с. 97].

На теренах Сірето-Дністровського межиріччя відомі також фрагменти двірних внутрішніх замків. Так, у Галиці знайдена двопелюсткова пружина від комбінованого замка з дерев'яним засувом і металевим механізмом (рис. А.139, 19) [690, рис. 20, 7]. Такі замки з'явилися на Русі в кінці X ст. і побутували до першої половини XIV ст. [446, рис. 3]. За новгородською класифікацією ці замки відносяться до другого виду [156, с. 16].

У літописному Василеві серед матеріалів XII – першої половини XIII ст. знайдений замок індивідуальної форми, який аналогій не має (рис. А.140) [141, №12214–II–675/52]. Він у формі кулі діаметром 5 см. У верхній частині розміщується рухома запірна дужка, закріплена штифтом у спеціальному виступі. На поверхні замка є два отвори, але їх конфігурація не дозволяє визначити, який з них призначався для ключа, а який з'явився в результаті ржавіння корпусу. В середині кулі є штифт, на якому кріпився запірний механізм, але він не зберігся. Замки аналогічної форми виявлені у Воїні, Любечі тощо [357, с.89, табл.. XIV, 12].

На відкритих поселеннях замки поки що невідомі. Лише на поселенні XIV – XVII ст. Ожеве знайдено личину від цільнометалевого замка. Такі личини відомі на давньоруських і пізньосередньовічних пам'ятках з інших територій.

Глибше вивчити конструктивні й технологічні особливості замків дозволяють ключі. На теренах Сіreto-Дністровського межиріччя виявлено близько 40 ключів. Найбільш ранніми є ключі до кубічних замків. Це лопатоподібний ключ з Ленківців на Пруті [141, №11926–II–546; 851, с. 253, рис. 2, 5;]. Лопать у нього прямокутної форми з двома отворами, які відповідають кількості і розміщенню пружинних штифтів у дужці (рис. А.141, 11; А.142, 4). За новгородською класифікацією, такі ключі відносяться до типу А і датуються періодом X – першої половини XIII ст. [449, с. 162, рис. 3]. Аналогічні ключі широко представлені серед матеріалів поселень з інших територій.

До типу Б відносяться ключі, у яких на одному кінці “борідки” різних форм, розташовані під прямим кутом до планки ключа [449, с. 162, рис. 3]. Відомі вони на Чорнівському городищі, Ленківцях на Пруті, Василеві (рис. А.141, 1-3; А.142, 5-11). Датуються цей тип XII – початком XIV ст. Аналогічні ключі цього типу, так само як і замки, широко представлені на давньоруських пам'ятках.

На поселеннях Сіreto-Дністровського межиріччя знайдено ключі, які, за новгородською класифікацією, відносяться до типу В (рис. А.141, 4; А.142, 14-18) [449, с. 162, рис. 3]. Спинка ключа з Чорнівського городища прикрашена врізаними паралельними лініями (рис. А.142, 13) [254, с. 34, рис. 31, 12]. Аналогічні знахідки відомі на городищах Слобідка, Звенигород, Біляр тощо [622, с. 67, рис. 32, 1].

На Чорнівському городищі та в Ленківцях на Пруті виявлені ключі, які, за новгородською класифікацією, відносяться до типу Г і датуються другою половиною XII – XIV ст. [449, с. 162, рис. 3]. У них звичайна лопать, плоский стержень, товщина якого відповідала щілині між щитками, що прикривали ключовий отвір на денці циліндра (рис. А.141, 5-6; А.142, 12). Аналогічні ключі відомі в Хлепені, Лісковому тощо [156, с. 90, рис. 1, 3; 982, рис. 52, 2].

Про наявність дерев'яних дверних замків у місцевого населення можна

судити за знахідками на городищі Х ст. Ревне та поселенні XII – першої половини XIII ст. Ленківці на Пруті ключів від замків із запираючими штифтами “жолудями”, які побутували в IX – XI ст. і в XII ст. почали поступово виходити з обігу. За новгородською класифікацією, вони відносяться до першого типу [449, с. 162, рис. 3]. Судячи за формою ключів, тут побутували дво- і триштифтові замки (рис. А.141, 8-9; А.142, 1-3).

На теренах Сірето-Дністровського межиріччя побутували й комбіновані замки з дерев'яним засувом та металевим механізмом. За новгородською класифікацією, вони відносяться до другого типу і датуються X – першою половиною XIII ст. [449, с. 162, рис. 3]. Вони відомі на городищі Ленківці на Пруті (рис. А.141, 7, 13; А.142, 19). Аналогії таким ключам широко представлені на археологічних пам'ятках з інших територій давньоруської держави.

У Зеленій Липі виявлений мініатюрний ключ, очевидно, від скрині (рис. А.141, 10; А.142, 21) [141, №12938–II–1013]. За формою він нагадує ключі типу Г. У нього на торці є хрестоподібний щиток. Аналогій йому не знайдено.

Доповненням до запірних механізмів виступають дверні дужки, закривальні планки, завіси, скоби, штаби та петлі. Зустрічаються дверні дужки у вигляді однієї ланки ланцюга (рис. А.144, 3). Аналогії їм знайдені на багатьох давньоруських поселеннях [402, с. 135, рис. 1; 502, рис. 138; 628, с. 97, рис. 3, 15-16].

Серед матеріалів Чорнівського городища є залізна дужка, ймовірно, від скриньки. Вона складена з двох половинок: нерухомої частини, яка прибивалася до основи, та рухомої дужки, з'єднаної з першою штифтом так, що могла вільно відхилятися в різні сторони (рис. А.143, 16; А.144, 17). Аналогій такій дужці не виявлено.

З досліджуваних теренів відомі пробої із дужкою у вигляді вісімки (рис. А.144, 4, 6) [141, №12214–II–675/36, 37]. На Чорнівському городищі походять дверні ручки у вигляді великого рухомого кільця з одним або двома пробоями (рис. А.143, 3; А.144, 1, 2). Зустрічаються і маленькі кільця, які слугували ручками скриньок, діаметром 2,5-3 см, товщиною 0,3-0,5 см. Одне кільце зроблене з посрібленого дроту. Аналогічна знахідка виявлена на городищі

Халеп'є [741, с. 94]. Зустрічаються ручки, виготовлені з прямокутної пластини у вигляді залізної скоби П-подібної форми (рис. А.143, 9-12; А.144, 8-14). Аналогії їм відомі на поселенні Ліскове-2 [982, рис. 73, 18].

Досить часто зустрічалися пробої у вигляді зігнутої петлі із загостреними кінцями (рис. А.143, 6, 17). Аналогії їм широко представлені на давньоруських пам'ятках [982, рис. 13, 3, 5; 58, 16].

До цієї ж категорії речей належать два невеликих навіси до скриньок у вигляді пластинок, завернутих з одного боку кільцем. Одна пластина має ромбоподібне розширення біля загнутого кінця (рис. А.143, 15, 20).

Із заліза виготовлялось багато побутових предметів, які використовувалися в господарстві. Важливими в побуті і господарстві були кресала. На досліджуваних теренах вони відомі в Чорнівці (3 екз.), Зеленій Липі (2 екз.), Ленківцях на Пруті (1 екз.) [141, №20226–II–1432; 29752–II–1729; 143, КВ№2744/арх9; 254, с. 91; 703, рис. 3, 6; 881, с. 90;]. Тут знайдено кресала двох типів: калачеподібні й овальні. Кресало із Зеленої Липи калачеподібне однолезове з внутрішнього боку ударного леза має язичок (рис. А.145, 4). За новгородською класифікацією, воно датується досить широко X – першою половиною XIII ст. [449, с. 162, рис. 4].

Два кресала з Чорнівки та Ленківців на Пруті відносяться до калачеподібних, з гладким подовженим лезом із загнутими в кільця кінці. В останнього на всій площині леза нанесені насічки (рис. А.146, 1). За новгородською класифікацією, такі кресала датуються XII – першою половиною XIII ст. Вони широко побутували на території давньої Русі і відомі в Пліснеську, Слободці та ін. [482, с. 52; 619, с. 88].

Другий тип репрезентований двома овальними кресалами з Чорнівки (рис. А.145, 1, 2; А.146, 2). Вони з'явилися на початку XIII ст. і побутували до XIV ст. [449, с. 162, рис. 4].

Серед інших побутових предметів, які могли бути зроблені на місці, є ланки ланцюга у формі вісімки. Вони відомі серед знахідок Чорнівського, Недобоївського городищ, літописного Василева (рис. А.145, 5-7; А.146, 4-5)

[141, №12214 – II – 675/22; 254, с. 91; 713, с. 115, рис. 2, 1-2;]. Такі ланцюги широко побутували на теренах давньоруської держави [535, с. 75, рис. 26, 8]. З городища в Зеленій Липі походить фрагмент стінки чавунного котла (рис. А.147) [141, №19435–II–1330; 881, с. 90].

До побутових предметів можна віднести залізну голку з поховання с. Онут [713, с. 90]. Подібні швайки виявлені на городищі Звенигород, Губині [502, с. 145, рис. 92, 17; 789, рис. 57, 10; 982, с. 13, рис. 17, 5].

Із заліза ковалі виготовляли й деталі одягу. Серед них часто зустрічаються підкови до взуття з твердими каблуками. Відомі вони у Василеві, Ленківцях на Пруті (рис. А.146, 8, 9) [141, №12133–II–630/2-6; 12214–II–675/5, 17, 18 50, 55, 59]. За допомогою шипів підкова кріпилася до шкіряного каблука. Б.О. Колчин зазначає, що такі каблуки з'явилися в Новгороді в XIV ст. [447, с. 108, 111]. Але підкови відомі в шарах XII – першої половини XIII ст. у Слобідці, Галичі тощо [621, с. 272; 648, с. 239, рис. 73, 4].

На поселеннях XIV – XV ст. Старі Бросківці та Карапчів зустрічаються підкови без шипів, але з отворами для гвіздків (рис. А.146, 10) [141, №21122-II-1503]. Аналогічні підкови знайдені у Пскові, Київському Подолі, Лучеську [802, с. 152, табл. XXX; 818, с. 96, рис. 16, 3; 842, рис. 81, 9-11].

З літописного Василева відома залізна ложка (рис. А.146, 13) [141, №12214-II-675/2]. Аналогічні ложки відомі на Бородинському городищі, Сталаку, Белграді (Сербія) [806, с. 118, рис. 61, 12; 990, с. 151, рис. XI, 127; 1074, с. 130, рис. 83, 2]. З городища в Зеленій Липі походить предмет, який нагадує ключ, у якого на одному кінці знаходиться перпендикулярно висунуте ромбоподібне вістря, а на іншому – петля (рис. А.148) [141, №12938–II–1013/26]. Аналогічні предмети В. А. Уртан трактує як медичні інструменти для кровопускання, що відомі серед археологічних матеріалів XII – XIII ст. Латвії та Чехії, де вони використовувалися до XX ст. [931, с. 329]. Кров пускали як людям, так і тваринам, вдаряючи вістрям по вені.

На поселеннях Сірето-Дністровського межиріччя виявлені предмети побуту та прикраси, виготовлені з кольорових металів. Так, у користуванні

жителів Чорнівського, Недобоївського городищ, літописного Кучелмина були мідні котли для приготування їжі (рис. А.149) [254, с. 90; 690, рис. 20, 11, 12; 711, с. 199]. Вони виготовлялися з окремих мідних пластин, з'єднаних між собою подвійним швом та мідними або залізними заклепками. Така ж техніка виробництва мідного посуду простежена в Донецьку, Городську, Бересті тощо [357, с. 86; 440, с. 66; 506, рис. 185, 6].

На Чорнівському городищі виявлено фрагмент мідної чаші або миски (рис. А.149, 1). Є згадки про фрагменти бронзової посудини, виявленої на посаді Ленківців на Пруті [254, с. 45, рис. 48, 1].

З ювелірним ливарним виробництвом можна пов'язати фрагменти тиглів, виявлених у Непоротовому, Галиці, Ленківцях на Пруті (рис. А.150, 1) [133, с. 12; 141, №12283–II–747/96; 690, с. 51; 881, с. 85]. Аналогічні тиглі знайдені й на інших територіях давньоруської держави [535, с. 75, рис. 26, 12-13; 842, рис. 137, 3-5]. У Ленківцях на Пруті, Василеві виявлені обрубки мідного дроту, свинцеві палички, які можна пов'язати з ювелірним виробництвом (рис. А.150, 2-8) [141, №12283–II–747/67-69; 12283–II–747/64-65]. Знахідки в Чернівцях і Василеві “товстих срібних дротів” науковці пов'язують з грошовими одиницями – гривнами. Такі злитки можна було виплавляти із срібного лому в місцевих умовах [634, с. 14].

На поселеннях Сіreto-Дністровського межиріччя зустрічаються й елементи одягу, виготовлені з кольорових металів. У основному, це жіночі прикраси, які на сільських поселеннях значно скромніші, ніж у містах. Найбільш поширеними є різноманітні предмети жіночого туалету: персні, скроневі кільця, мідні та скляні браслети, підвіски, застібки. На сільських поселеннях у більшості вони засвідчені як поховальний інвентар.

Усі елементи жіночого костюму можна розділити на прикраси і деталі головного убору та верхньо-поясного одягу.

Найулюбленішою прикрасою головного убору слов'янських жінок були скроневі кільця, сережки. За формою вони поділяються на різні типи: 1 – круглі з розірваними кінцями; 2 – перснеподібні, загнуто кінцеві, у яких один кінець

розплюснутий і завернутий в кільце; 3 – кільця у півтора звої з кінцями, що заходять один за одного; 4 – кільця, один кінець яких відігнутий назовні завитком; 5 – “S”-подібні; 6 – із запаяними кінцями; 7 – індивідуальні форми.

До першого типу відносяться скроневі кільця з Ленківців на Пруті, Перебиківців (рис. А.151, 1, 2) [141, №41303–II–2250; 515, с. 123].

Більшість із скроневиx кілець відноситься до типу 2 (рис. А.151, 3; А.152, 1). Зустрічаються кільця у два звої (поховання в Дністрівці, Онуті, Малятинцях, Чорнівському та Недобоївському городищах) [141, №27346–II–1664; 14621–II–1069; 254, с. 102; 713, с. 228; 772, с. 187; 881, с. 179, 181; 924, с. 87]. Окремі науковці припускають, що їх ареал співпадає з районом поширення підплитових поховань та кордонами Галицько-Волинського князівства і співвідносяться з хорватсько-тиверськими старожитностями [662, с. 28-29; 789, рис. 70; 809, табл. XXXI]. Аналогічні прикраси відомі на значно ширшій території, куди потрапили, очевидно, в результаті торгових операцій.

До третього типу можна віднести прикраси з кінцями, що заходять один за одного у півтора звої. Вони відомі з могильників в Миткові, Дністрівці, літописному Кучелміні, Ленківцях на Пруті, городищах Чорнівці, Пригородку, (рис. А.151, 4-10; А.152, 1, 2) [141, №12729–II–922; 12729–II–930; 143, КВ № 2899/арх17; 2900/арх18; 293, с. 37, рис. 2Б, 2; 254, с. 103; 515, рис. 4, 3; 690, с. 51, рис. 19, 9, 12, 13; 881, с. 179, 181, 182; 924, с. 87]. Такий тип широко розповсюджений у поховальному обряді слов'ян Східної Європи [500, с. 13-15]. В.В. Седов вважає їх притаманними південно-західній групі східних слов'ян [807, с. 198]. Аналогічні знахідки зустрічаються в Новгороді, Новогрудку, Гродно, де датуються XI – XIII ст.

Четвертий тип репрезентований кільцями, виготовленими з дроту, один кінець якого сплющений і завернутий у кільце відігнуте назовні (рис. А.151, 11-13) [76, №274; 141, №990; 254, с. 102]. Такий тип кілець відомий на поселеннях давньої Русі [310, с. 185; 814, с. 18].

На теренах Сірето-Дністровського межиріччя були не менш поширеними скроневі кільця видовженої форми у вигляді латинської літери “S”. Вони

зустрінуті серед матеріалів могильників у Борівцях (могила 1), Горішніх Шерівцях (курган №2), Чорнівці (рис. А.151, 14; А.152, 3) [141, №27345-П-1663; 143, КВ№ 2897/арх15; 293, с. 36, рис. 1Б, 2; 881, с. 64]. “S”-подібні кільця почали використовувати у X ст., найбільша кількість таких прикрас припадає на поховання, датовані монетами XI ст., часто вживали їх у XII ст. і рідше у XIII ст. [665, с. 117; 1126, с. 319]. Такі скроневі кільця є загальнослов'янськими прикрасами і широко представлені на поселеннях як східних, так і західних слов'ян.

З Ленківецького городища та Перебиківців походять мідні скроневі кільця із запаяними кінцями (тип б) (рис. А.151, 15) [141, №12697-П-892]. Одне з них, орнаментоване врізаними лініями, виявлене в Перебиківцях [141, № 1213050-П-1021/36]. Датуються такі знахідки XII ст. Аналогії їм відомі в Звенигородці [789, с. 57].

Неординарною знахідкою є скроневе кільце з літописного Василева (рис. А.151, 16) [141, №12232-П-700]. Кінці його не з'єднані і один з них завернутий у спіраль. На дріт нанизано сім скляних намистин зеленого кольору. Датуються ця прикраса XII – першою половиною XIII ст. [881, с. 26, рис. 14, 14]. Такі кільця з напускними скляними намистинами відомі в похованнях волинян [494, с. 92].

Серед інших видів прикрас відрізняються трибусинні скроневі кільця “київського типу”. Відомі вони на Чорнівському городищі, в похованнях з Миткова, Дністрівки (рис. А.151, 17-18; А.152, 4) [76, №14, 15, 25; 141, № 12729-П-922; 254, с. 102, рис. 13, 14, 15, фото 84; 881, с. 179; 924, с. 87].

Серед прикрас виділяються ще два срібних трибусинних кільця з Чорнівського городища (рис. А.151, 19) [254, с. 102, рис. 30, 2, 11]. Центральна кулька – овальної форми, прикрашена посередині сканню, по боках якої іде дрібна зернь у два ряди. Кінці бусини теж прикрашені сканню з перевитого дроту. Бокові кулі круглі, покриті зерню і відділяються від великої простою сканню. Повних аналогій їм не виявлено. Такі кільця відомі серед хорватотиверських старожитностей X – XII ст., тільки там вони без зерні [500, с. 199].

До прикрас цього типу можна віднести двобусинні скроневі кільця, прикрашені зерненими намистинами, розділеними сканню, які виявлені у

літописному Василеві (рис. А.151, 20) [141, № 12232–II–700].

Цікавим доповненням є срібні скроневі кільця із скарбу, виявленого на Цецино [688, с. 20-22; 692, с. 176; 1088, с. 91; 1091, с. 55-83]. До його складу входили два тринамистинних скроневих кільця з центральною пустотілою, неорнаментованою і двома боковими, пустотілими зерненими намистинами і відділеними від центральної сканню (рис. А.152, 5) [688, с. 179].

Сюди ж можна віднести скроневі однонамистинні кільця з біконічною бусиною, прикрашеною зерню (Цецино) та трибусинні з великою центральною біконічною намистиною, до якої припаяні вісім конічних шипів (Цецино, Чорнівка). Бокові намистини круглі, покриті зерню, і відділяються від великої простою сканню (рис. А.152, 6-7) [688, с. 180, рис. 4, 4-5, 7-8]. Такі кільця пов'язуються із старожитностями чорних клобуків [325, с. 286-289; 725, с. 125]. Аналогії їм відомі на сусідніх землях [1109, рис. 21, 5, 6, 9].

До прикрас головного убору можна віднести також два скроневих кільця, виявлених у Василеві [141, № 12133–II–637]. Перше з них виготовлене з дроту, до якого чіплялася бронзова намистина бочкоподібної форми. Поверхня її орнаментована припаяними кульками та тонкими смужками, звернутими в кільця. У верхній частині намистини вздовж припаяно ряд пустотілих трубочок циліндричної форми (рис. А.151, 21). У нижній частині бусини пірамідою розташовані три таких трубочки. Дужка з обох кінців закінчується витою сканню і припаяна до бронзової бусини.

Друге кільце виготовлене з дроту, один кінець якого відігнутий назовні і оздоблений завитком (рис. А.151, 22) [141, № 12604–II–864/1,2]. Датуються обидві прикраси XIII – XIV ст. Подібні ажурні сережки виявлені біля поховання в Герці (рис. А.151, 23) [863, с. 151].

Ще одне скроневе кільце знайдене у Василеві (рис. А.151, 24) [141, № 12133–II–635]. До основи прикріплені підвіски-стержні з витою дроту, що закінчуються ажурними кульками з перевитого дроту. Від кульок відходять гачки, на які нанизані пластини вигнуті у формі півкулі. Аналогічні знахідки відомі в Гродно і датуються XIII – XIV ст. [310, с. 179, рис. 99, 14].

Такі прикраси могли кріпитися до нижньої частини головного убору над чолом по 8-12 штук, утворюючи своєрідний вінок на голові жінки [800, с. 573].

Крім перснеподібних та кілець “київського типу”, на території Сірето-Дністровського межиріччя відоме також п’ятипроменеве скроневе кільце з двома пташками, розміщеними над дужкою. Воно знайдене в похованні з могильника біля с. Маморниця (рис. А.151, 25). Поверхня трьох променів покрита фальшивою зерню у вигляді виноградних грон. На двох крайніх променях є три кульки псевдозерні. Датується прикраса XII – першою половиною XIII ст. [141, №1067–II–14619; 1068–II–14620; 881, с. 152]. Аналогії їй відсутні.

На Чорнівському городищі та у складі Цецинського скарбу знайдені сережки овальної форми, виготовлені з гірського кришталю, у срібній оправі з вушком і кільцем для підвішування (рис. А.151, 26) [76, №77, 84; 254, с. 104, рис. 17, 7, 9; 688, с. 179, рис. 4, 11;]. Оправа прикрашена сканню і філігранним візерунком. Аналогічні знахідки відомі в Ізяславі, Божеську, Городищі [541, с. 44; 789, с. 53; 1008, с. 49, рис. 22].

З матеріалів могильників Сірето-Дністровського межиріччя широко відомі однонамистинні срібні сережки, бусина яких відділена з обох боків дрібною сканню (рис. А.151, 28) [254, с. 120, фото 104]. Подібні прикраси відомі на Благовіщенському могильнику, Рязані, Болгарії, де вони датуються досить широко XII - XIV ст. [440, с. 58, рис. 31, 17, 19; 1109, с. 453, рис. 19, 1, 6].

До прикрас, що кріпилися до головного убору, варто віднести п’ятипроменеву підвіску з Чорнівського городища [76, №133; 254, с. 104, рис. 29, 39], складену з двох половинок, вилитих в односторонній формі (рис. А.151, 29). Аналогічні прикраси знайдені під час археологічних розкопок на Крутилівському святилищі [789, с. 15]. Подібна підвіска з Чорнівки має з одного боку зображення стилізованої квітки, на іншому – концентричні кола (рис. А.152, 8) [713, с. 224, рис. 47, 15].

Серед прикрас виділяється бронзова підвіска з поселення X ст. Митків [863, с. 166; 881, с. 179]. На її півкруглому щитку прорізані прямокутні отвори (рис. А.152, 9). Прямі аналогії цій прикрасі відсутні. Приблизно такі щиткові

привіски були поширені на північному заході Давньоруської держави. Найбільш ранні їх зразки відносяться до X ст. [813, с. 64].

Частиною убрання голови дівчини у східнослов'янському середовищі були чільця. Вони широко представлені у жіночих похованнях у Кіцмані, Санківцях, Ошихлібах (рис. А.153, 1, 3, 6) [141, №12133–II–634; 254, с. 120, фото 105; 713, с. 223; 863, с. 121, 160, 174; 1102, с. 55]. Аналогічні головні убори широко відомі серед хорвато-тиверських старожитностей X – XIII ст. [809, табл. XXXI, 49-55].

До чілець, як правило, кріпилися дзвіночки, які відомі серед матеріалів поховань у Кіцмані, Санківцях, Маморниці, на поселенні XIV – XV ст. у с. Шипинці, Чорнівському, Молодіївському городищах, містах Ревно, Василеві, Ленківцях на Пруті (рис. А.151, 30; А.152, 10, 11) [141, № 14619–II–1067; 515, рис. 3, 2; 698, с. 243-255; 876, с. 14; 881, с. 104, 159, 179, 191]. Виготовлені дзвіночки шляхом лиття за восковою моделлю і відносяться до кулькоподібних з вузьким лінійним прорізом. По центру кулі вони онаментовані врізними лініями в 3-4 ряди. Такі дзвіночки відносяться до типу III і датуються XI – XIV ст., як на давньоруських, так і кочівницьких пам'ятках.

Можливо, що до прикрас головного убору можна віднести привіску, виготовлену з двох мідних скручених в джгут дротів, завернутих у фігурне кільце (Ленківці на Пруті) (рис. А.151, 41) [141, №2328–II–774/43].

Жіночий костюм XII – XIII ст. був багатим на нагрудні та поясні привіски. Своєрідним видом прикрас були шийні гривни, які виявлені в складі скарбу з Цецинської фортеці та бронзова з Ленківців на Пруті (рис. А.154; А.155) [688, с. 179, рис. 3]. Прикраси з Цецина відносяться до типу круглодротяних загнutoкінцевих. Виготовлені гривні з перевернутих трьох срібних дротинок, кінці яких запаяні і закінчуються гачками. Пластинчаті наконечники орнаментовані пуансонним орнаментом: у одному випадку вигравіюваними зигзагами, в інших – трьома рядами асиметрично розташованих крапок та карбованими крапками [688, с. 179]. Датуються такі знахідки X – першою половиною XIII ст. [492, с. 99, рис. 4. 2, 3; 809, табл. XLIII, 11].

Бронзова гривна з Ленківців на Пруті складалася з двох скручених у джгут круглих в перетині дротів, перевитих сканною ниткою (рис. А.154) [877, с. 61]. Такі гривни відносяться до прикрас з петлеподібними кінцями і датуються X – XI ст. [156, с. 66; 946, с. 71].

Важливе значення серед прикрас мали підвіски. Їх носили на грудях у складі намиста і окремо – на ремінці чи шнурі. Серед підвісок набули поширення лунниці. На досліджуваних теренах вони відомі серед матеріалів Чорнівського городища [76, №29; 254, с. 124; 713, с. 224]. На Русі вони побутують з X до XIII ст.

Одна з них відноситься до широкорогих (рис. А.152, 12). Такі лунниці поширилися на теренах давньоруської держави в кінці X – XI ст., хоча відомі на давньоруських пам'ятках і в XII – першій половині XIII ст.

У XI ст. до обігу входять круторогі лунниці і найбільше їх використання припадає на XII – першу половину XIII ст. [156, с. 69]. Так, одна із Чорнівських привісок за своїми розмірами відноситься до середніх круторогих лунниць, для яких характерні геометричний малюнок з рельєфних ліній і кульок псевдозерні (рис. А.151, 31).

У XII – XIII ст. з'являються прорізні лунниці [156, с. 69]. На Чорнівській підвісці середина складається з двох кривих, що, на думку автора знахідки, утворюють обриси постаті в німбі (рис. А.151, 32) [713, с. 230]. Аналогії їй відомі в літописному Родні, в Гочівському могильнику [604, с. 127, рис. 45].

Цікавим доповненням давньоруського костюму є монетоподібні підвіски із Цецинського скарбу (рис. А.152, 13). На одній з них зображено стилізований розквітлий подвійний хрест, а на іншій – тризуб із середнім зубцем у вигляді подвійного хреста [713, с. 197, рис. 43, 2]. Такі підвіски були досить поширеними на території Давньоруської держави і датуються XI – першою половиною XIII ст. [688, с. 182]. Зображення розквітлого хреста на медальйонах науковці пов'язують із культом великомучеників [933, с. 111, рис. 18, 8].

На Чорнівському городищі виявлена кругла прорізна підвіска з включеним хрестом (рис. А.151, 33) [713, с. 197, рис. 43, 3]. Такі прикраси побутували на Русі

в XII – першій половині XIII ст. і відомі на багатьох пам'ятках.

Доповненням жіночого одягу були намистини, прикрашені зерню. Виготовлялися вони з бронзи, срібла, інколи заліза. За формою їх можна розділити на 3 типи: 1 – еліпсоподібні; 2 – циліндричні; 3 – кулеподібні, а за характером виготовлення – на види: а – з тонкої бронзової пластини; б – з мідного і срібного дроту.

Тип 1 відомий у Чорнівці і Миткові (рис. А.151, 34, 35) [76, №237; 141, № 12729–II–923; 254, с. 104, фото 86; 881, с. 179]. Намистини виготовлені з двох пластин, на поверхню яких напаяні кульки.

Тип 2 представлений намистинами виду “а” і “б” (рис. А.151, 36) [76, № 271; 254, с. 104, фото 86;]. Аналогічні намистини відомі в с. Городище, Божеську, Жорнові та ін. [659, с. 138, рис. 1, 3, 4; 842, с. 158, рис. 138, 7; 1007, с. 91, рис. 5, 2;]. Вид “б” представлений прикрасами “мінського типу” (рис. А.151, 37, 38). Такі намистини відомі на Чорнівському городищі, Ленківцях на Пруті, печері в ур. Мартинівка [76, №163, 399; 141, №20221–II–1427; 254, с. 104, фото 87; 713, с. 227, рис. 48, 3-7; 772, с. 187].

До третього типу належить залізна зернена намистина кулеподібної форми, з Ленківців на Пруті (рис. А.151, 39) [141, №12283–II–747/95]. Датується вона XII – XIII ст.

Намистини, покриті зерню, на думку В.В. Сєдова, майже не побутували за межами території дреговичів і були їхньою етновизначальною ознакою [809, с. 114]. Проте ареал поширення їх значно більший. Аналогічні знахідки виявлено на території сіверян, волинян, уличів [492, с. 100].

На території Чорнівського городища виявлена лопатева намистина [713, с. 227, рис. 48, 4]. Вона овальної форми і виготовлена з трьох пластинок-лопатей, кінці яких припаяні до трубчастої основи (рис. А.152, 23). Датуються такі намистини X – XI ст. Аналогії їм відомі в Білеві, Пересопниці, Крупі тощо [156, с. 51; 494, с. 87].

До прикрас, що носилися на шиї, можна віднести кулон з гірського кришталю, виявлений на Чорнівському городищі [76, №62; 254, с. 101, фото

82]. За характером оформлення він аналогічний кришталевим сережкам, але значно більший за розмірами і з масивнішою срібною оправою (рис. А.151, 27).

У жіночому і чоловічому костюмах використовувались гудзики, якими заціпали комір сорочки. На території Ленківців на Пруті, Чорнівського городища знайдені кулеподібні гудзики. Один виготовлений із двох тиснених бронзових половинок, із дротяним вушком, інший – бронзовий литий з круглим вушком (рис. А.152, 15) [76, №127; 851, с. 254, рис. 3, 5]. Такі гудзики відносяться до типу 1 відділу А і датуються XI – XII ст., коли стають основним типом [940, с. 70].

Застібками верхнього одягу слугували шпильки. З'єднуючись ланцюжками, вони притримували краї плаща або довгої жіночої безрукавки. З Чорнівського городища походить залізна шпилька з кільцем, прикрашеним прямими врізаними лініями (рис. А.151, 40) [76, №201; 254, с. 92;]. Ці шпильки інколи пов'язують із предметами озброєння. Проте польський археолог К. Ваховський пише, що в залежності від технології виготовлення змінювалася і їхня функція. Вони могли слугувати як застібки для одягу, знаряддя письма, похідні знаряддя [1120, с. 446-454]. Подібні предмети туалету відомі як в давній Русі, так і у Західній Європі [147, с. 88, рис. 29, 13; 346, с. 45; 440, с. 63, рис. 32, 11]. Датуються знахідки даного типу XII – серединою XIII ст. [319, с. 115]. З Ленківців на Пруті походить, очевидно, ще одна застібка (рис. А.151, 42) [141, №12283–II–774/63]. Одна із бронзових шпильок з кулькою для сколювання волосся або довгої жіночої безрукавки виявлена на поселенні XIV – XV ст. Герца в ур. Мовіле (рис. А.152, 16) [141, №12604–II–865].

Поширеними атрибутами переважно жіночого костюму є браслети, які носили на руках, на зап'ясті, рідше в області ліктя. Найдавнішим і найпростішим видом браслетів є дротові. У Ленківцях на Пруті та у складі скарбу з Цецино виявлені браслети з мідного дроту. Кінці роз'єднані і тонші, ніж середина (рис. А.151, 43) [141, №12647–II–891; 693, с. 179]. Вони неорнаментовані і датуються XII ст. Такі браслети побутували на території Давньоруської держави з X по XIV ст. [814, с. 94].

У складі скарбу з Цецино досліджено два плетених браслети [693, с. 179]. Вони виготовлені з кількох тригранних переплєтених срібних дротинок, які на кінцях запаяні і закінчуються гачком (рис. А.155, 4). Браслети такого типу зустрічаються у в'ятичів, на Південно-Дніпровських археологічних пам'ятках [440, с. 55; 621, с. 76; 809, с. 257].

На Чорнівському городищі знайдений срібний фальшивовитий браслет [254, с. 104]. Ці прикраси виливалися за восковою моделлю і побутували в XI – XIV ст. Аналогічні відомі у Києві, Новгороді [458, табл. XXXI, 5].

Більшість браслетів відносяться до типу пластинчастих, виготовлених з тонких мідних, срібних, залізних посріблених пластин. Вони відомі в Чорнівці, Дарабанах, Недобоївцях (рис. А.151, 44, 46-48; А.156) [141, №12938–II–1013/31; 12729–II–927; 254, с. 105; 713, с. 227, рис. 48, 22, 23; 881, с. 90]. За формою браслети відносяться до широкосерединних, загнутих та овальнокінцевих [814, с. 250]. Ці знахідки, за новгородською класифікацією, датуються XI – XIV ст. Як правило, вони орнаментовані геометричними візерунками у вигляді прямих перехресних ліній, ромбів. Такий орнамент з'являється на Русі в XII ст. На Цецино у складі скарбу був пластинчатий широкосерединний браслет з кінцями, що заходять один за одного [688, с. 179, рис. 4, 9].

Зустрічаються на досліджуваних теренах й овальнокінцеві браслети, вилиті в односторонній кам'яній ливарній формі. Так, на Ленківецькому городищі виявлений пластинчатий браслет, закінчення якого мають форму овалу з двома виступами. Зовні поверхня браслету прикрашена рослинним орнаментом (рис. А.151, 49) [141, №19444–II–1336; 851, с. 254, рис. 3, 7]. Аналогічні йому відомі на багатьох археологічних пам'ятках, де датуються XII – першою половиною XIII ст. [482, с. 43; 675, с. 261; 1000, с. 119]. Однаковість орнаменту може свідчити, що всі вони походять з одного ремісничого центру.

Найпоширенішою прикрасою у всіх народів є персні. На поселеннях Сірето-Дністровського межиріччя такі прикраси виявлені у похованнях в Борівцях, Дністрівці, городищах Чорнівці, Ленківцях на Пруті, Кучелміні [293, с. 37, рис. 2А; 924, с. 86]. Найчастіше зустрічаються круглдротові замкнуті

персні (Борівці – суцільнолитий бронзовий (рис. А.151, 50); Ленківці на Пруті – округлий; Кучелмин – квадратний (рис. А.151, 52; А.152, 19); Чорнівка) [141, № 12283–II–747/62; 690, рис. 19, 8; 713, рис. 48, 13, 14]. Вони відносяться до круглодротяних гладких, виготовлених способом лиття у роз’ємній жорсткій формі без наступної обробки [156, с. 77; 675, рис. 47, 2-5]. Це найпростіша форма дротових перснів. Хронологічний діапазон побутування цих прикрас досить широкий – XI – XIII ст. [814, с. 112].

На Дністрівському могильнику, в одному з курганів, знайдено два срібних спіральних персні. Вони виготовлені з спіралью вкладеного в кілька рядів дроту (рис. А.152, 18). Час побутування їх припадає на першу чверть XI – середину XIII ст. [814, с. 122]. Ареал розповсюдження таких прикрас досить широкий.

Різноманітністю круглодротових перснів є рубчасті. На їх потовщену зовнішню сторону нанесена коса насічка, яка копіювала виття. Такий бронзовий перстень виявлений на поселенні Бабино (рис. А.153, 53) [141, № 1811–II–5]. За Новгородською класифікацією, він відноситься до типу 6 і датується XII – XIII ст. [814, с. 255]. Як вважає М. В. Сєдова, персні цього типу є етновизначальною ознакою слов’ян [814, с. 122]. Вони виготовлялися за допомогою лиття в роз’ємній жорсткій формі, а насічки поглиблювали зубильцем. Побутували ці прикраси з кінця XI – по XIV ст. [156, с. 77].

На досліджуваній території зустрічаються пластинчасті персні. Серед них виділяються неорнаментовані широкосерединні з незамкнутими кінцями, (Чорнівка) (рис. А.152, 18) [76, №203, 231; 254, с. 105]. У Чорнівці, літописному Кучелміні (Галиця) знайдені широкосерединні пластинчасті персні, орнаментовані геометричним візерунком у вигляді ламаних ліній, розташованих одна над одною або косих насічок (рис. А.151, 51; А.152, 20) [141, №26696–II–1611; 686, с. 74-90]. Подібні знахідки відомі на багатьох давньоруських пам’ятках. За новгородською класифікацією, вони відносяться до типу 6 і датуються XII – XIII ст. [814, с. 129].

Серед прикрас Сірето-Дністровського межиріччя відомі й щитковосерединні персні. Один виявлений на Чорнівському городищі (рис.

А.152, 21) [713, рис. 48, 19]. У нього вузька пластинчата дужка в середній частині різко розширюється і переходить у щиток овальної форми. Інший бронзовий перстень виявлений на поселенні Прилипче (рис. А.151, 54). Його щиток по краю окантований врізаною лінією, а в центрі розміщена розетка у вигляді чотирилисника, та лініями, що, перетинаючись, поділяють щиток на чотири частини. По боках щитка розміщені додаткові ромбоподібні потовщення. Такі персні побутовали, за новгородською класифікацією, в період XII – XIV ст. [814, с. 132,137].

На досліджуваній території виявлені й печатні персні. Так, на Чорнівському городищі знайдено перстень-печатку, зроблений з напівкруглої пластини свинцево-олов'яного сплаву, що переходить у шестигранний щиток, на якому було викарбуване зображення (рис. А.152, 22) [254, с. 105]. Датуються такі персні XII – XIII ст. [357, табл. XVI, 20; 536, табл. 19-21; 814, с. 129]. Подібні до нього відомі на багатьох археологічних пам'ятках давньої Русі [541, с. 62]. Тут же виявлені два срібні персні-печатки із зображеннями багроподібного знаку з роду Рюриковичів та триквестру (рис. А.151, 60) [711, с. 199].

Популярними серед місцевого міського населення були персні зі вставками. До щиткового персня, очевидно, належала вставка з гірського кришталю з Чорнівського городища [76, № 376; 254, с. 105].

На поселенні Васловівці знайдений шикорокосерединний бронзовий перстень (рис. А.151, 55). У щиток вставлений камінь червоного кольору діаметром 0,6 см. На боковій поверхні персня є геометричний орнамент. Аналогій йому не виявлено, хоча подібні прикраси представлені на теренах Давньоруської держави [1008, рис. 85, 13]. Такі персні побутовали на Русі протягом XI – XV ст. [156, с. 78]. Очевидно, ця знахідка відноситься до пізньосередньовічного періоду побутування поселення XV – XVII ст.

На досліджуваних теренах зустрінуті й фрагменти деталей ремінного набору, прикрашені геометричним орнаментом. Одним з елементів пасів були кільця, що з'єднували окремі частини паска, представлені серед матеріалів Ленківців на Пруті (рис. А.151, 56; А.152, 24-25) [79, с. 10; 141, № 19447–II–

1339; 851, с. 254, рис. 3, 6]. Аналогічні вироби відомі й на інших територіях давньоруської держави [156, с. 79-80; 982, с. 64, рис. 64, 2; 1062, рис. 10].

З кольорових металів виготовляли й культові предмети, до яких відносяться нагрудні ікони, хрести-енколпіони та хрести-тільники. На території Сирето-Дністровського межиріччя зібрана колекція з 50 предметів християнської культової символіки: кам'яні та бронзові натільні іконки; хрести-енколпіони; маленькі хрести-тільники (Василів – 8, Ленківці – 4, Цецино – 2, Васловівці – 1, Чорнівка – 20, Самушин – 1; Онут – 7), а 18 походять з нелокалізованих пунктів. Оскільки в ряді публікацій науковців культові предмети досить ґрунтовно розглянуті, немає потреби на них детально зупинятися [252, с.17-21; 254, с. 112-115; 548, с. 159-173; 713, с. 182-207]. Ми охарактеризуємо лише нові, не відомі знахідки культових предметів, та ті, що з різних причин не потрапили в публікації або автор не поділяє думки інших науковців.

Поширеним видом християнської культової атрибуції є енколпіони. З поселення Кулішівка та колекції ЧКМ походять рельєфно-черневі хрести (рис. А.157, 9, 13) [141, №7110–II–450]. На лицевій стулці зображено Розп'яття з протистоячими. Над головою Христа на червневому тлі зображено хрест із розширеною основою, а також символи сонця і місяця. Хрести цього типу з'явилися з кінця XI ст. [162, с. 68, рис. 7, 3]. Деякі науковці відносять появу таких релікваріїв до другої чверті XII – першої половини XIII ст. [458, с. 133].

Інший хрест з Кулішівки – чотирикінцевий із заокругленими кінцями і напівкруглими виступами по боках кожного із них (рис. А.157, 12). Символіка зображень пов'язана з основними новозавітними сюжетами. В центрі хреста зображена в повний зріст Богородиця Одігіртія іконографічного типу Кіріотіси з Ісусом на руках. Вона в хітоні, а голову покриває мафорій. Обабіч постаті Богоматері в медальйонах знаходяться погруддя апостолів Петра і Павла, зверху св. Миколая. Аналогічні хрести відомі як на досліджуваній території (літописний Василів), так і інших давньоруських землях. Такі релікварії відносяться до типу київських хрестів-енколпіонів, які науковці датують другою чвертю XII ст. [147, с. 214, табл. XXV, 12, XXXIV, 9; 387, с. 113-124;

459, с. 129, табл. II, 2а, 2б].

Ще одна стулка енколпіона походить з поселення Гореча (рис. А.157, 10) [141, №12285–II–1865]. У центрі складня розміщене Розп'яття з монограмою “ІС ХС”. У медальйонах поміщені фігури святих. Такі енколпіони через зображення на лицьовій стороні архангела Сихаїла – переможця бісів – пов'язують із заклинаннями від лихоманки в давній Русі. Як вважає Г. Ф. Корзухіна, хрести подібного типу датуються XIII ст. [459, с. 133].

Серед виробів цієї групи виділяється стулка енколпіона з поселення Прилипче (рис. А.157, 14). Це чотирикінцевий хрест-релікварій із заокругленими кінцями і напівкруглими виступами по боках кожного рамена. На ньому є восьмикінцевий хрест із “сяйвом”, покритий черню та погрудними зображеннями (апостолів?) у медальйонах на кінцях. Такі енколпіони на давньоруських землях є нечисленними, що пояснюється нетривалим періодом їх виготовлення. Дослідники вважають, що побутування таких хрестів припадає на другу половину XII – першу половину XIII ст. [460, с. 110-111]. За художніми формами окремі дослідники датують подібні знахідки серединою або другою половиною XII ст. [658, с. 88].

До предметів церковного начиння можна віднести мідний литий напрестольний хрест, знайдений під час розкопок василівського храму XII – першої половини XIII ст. (рис. А.158, 1) [141, №12232–II–707; 890, с. 24;]. На ньому зображена група невеликого за розмірами Розп'яття, яке розташоване на довгій ручці. Як вважає В. Г. Пуцко, це – виносний або процесійний хрест [751, с. 101]. Центральне місце в композиції хреста займає зображення Розп'яття Христа, виконання якого наближує до бронзових візантійських ікон романського стилю початку XIII ст., які походять з Раковця у Воєводині [1039, с. 169-173]. П. Єсін вважає, що на Розп'ятті помітні залишки впливів античної традиції у візантійській інтерпретації [367, с. 21]. Іконографічна картина досить близька до візантійської, представлена у візантійських іконах, написаних у монастирі св. Катерини для хрестоносців [751, с. 103]. Майстер різцем досить детально окреслив обрамлення хреста і таблички з монограмами Христа, розділив німб

навколо голови Розп'яття, що не характерно для візантійської іконографії.

Однією з особливостей хреста є розташування предстоячих Богородиці і юного Іоанна Богослова з низько схиленою головою на відгалуженнях у вигляді трилисників, з'єднаних з дугоподібними кріпленнями консолей, що відрізняє його від кіотного хреста з Херсонесу. В останнього короткі прямі консолі, які закінчуються трилисником. Така композиція зближує василівський хрест із західними хрестами XII – XIII ст. [751, с. 103].

Повних аналогій василівському хресту не знайдено, хоча в конструктивному відношенні він близький з такими пам'ятками, як кіотні хрести з Херсонесу, Судака, дароносиці з Княжої Гори, які датуються кінцем XII – першою чвертю XIII ст. [953, с. 144-145, рис. 8].

Отже, василівський хрест виготовлений під впливом візантійської традиції, але з включеннями іконографічних і конструктивних елементів романського мистецтва. За конструктивними особливостями, він відноситься до давньоруського часу, а сліди його пізніх ремонтів, виконаних у першій половині XIII ст., можуть свідчити, що він використовувався тривалий час, можливо, до зруйнування храму в XVII ст. Тому припущення, висунуте С. В. Пивоваровим, щодо пізньої дати виготовлення василівського хреста вважаємо надуманим, яке не має під собою вагомих підстав [696, с. 90].

Крім хреста, у храмі виявлено фрагменти бронзових люстри-хороса та підсвічника [881, рис. 14, 8; 890, с. 24]. Серед деталей хороса збереглася фігурна гілка з диском і вістрям для кріплення свічки (рис. А.158, 3). Від іншої знайденої гілки збереглася тільки головка. Литі тарілочки від панікадил відомі в Києві, Волковиську, Звенигороді тощо [162, с. 65, рис. 2, 6-9; 342, с. 418, рис. 8, 3; 378, с. 39, рис. 12, 1-6]. Очевидно, такі хороси перехідного типу до панікадил були досить поширеними на Русі. Як припускають науковці, вони були в кожному кам'яному храмі як великих, так і малих міст [156, с. 167].

Підсвічник складався з фігурної бази на трьох ніжках і циліндричної підставки для свічки (рис. А.158, 2) [503, с. 37-50]. Подібні культові предмети

відомі з розкопок в Києві [162, с. 63, рис. 1, 2].

Отже, з наведених матеріалів видно, що вироби з кольорових металів на досліджуваних теренах були широко представлені прикрасами та культовими предметами, виготовленими з великим високохудожнім смаком.

У давній Русі були добре відомі прикраси зі скла, особливо браслети. На теренах Сіreto-Дністровського межиріччя виявлено близько тисячі фрагментів різнокольорових скляних браслетів, практично на всіх укріплених та кілька на сільських поселеннях (Чорнівка, ур. Пуста Чорнівка, Мамаївці, Комарів (рис. А.159) [131, с. 14; 141, №12283–II–747/29; 229, с. 167; 254, с. 107, фото 90; 709, с. 71; 881, с. 103, 115;]. Останні за своїми формами поділяються на 8 видів: круглі гладкі, круглі перевиті, кручені, дрібнокручені, фальшивовиті, рифлені, тригранні, сплющені. Зустрічаються браслети, покриті зверху срібною фольгою (Василів) або шаром глазури (Молодія). Їх відсоткове співвідношення виражається таким чином: найбільше було круглих гладких браслетів, що становлять 38%; далі йдуть кручені – 36%; перевиті та дрібнокручені – 10%; виті – 1%. Цікавим є фрагмент плаского фальшивовитого браслету чорного кольору, смужки якого направлені в різні сторони, утворюючи таким чином своєрідний орнамент (Молодія). Гамма кольорів включає в себе 16 груп. Найчастіше зустрічаються браслети зеленого кольору (38%), потім ідуть фіолетові (17%), сині (12%), зелені з жовтою ниткою (11%). За типо-технічними ознаками браслети з досліджуваних теренів близькі до київських [997, с. 107-113]. Найбільше дослідженими є браслети з Чорнівського городища (таблиця (А.37). Характеристика їх за кольором і формою знаходить значні аналогії серед інших давньоруських пам'яток, які датуються XII – першою половиною XIII ст. [506, с. 41; 752, с. 76; 997, с. 103-175]. Відомо, що склоробне виробництво, в основному, було поширене у великих містах. На поселеннях Сіreto-Дністровського межиріччя склоробних майстерень не виявлено. Але не виключено, що тут могли бути майстерні з ремонту скляних виробів. Так, у житлі 2 в Ленківцях на Пруті знайдена свинцева паличка. Виходячи з наявності тут ремісничого виробництва, пов'язаного з вогнем і виготовленням

полив'яних плиток, можна припустити, що в місті могли займатися й ремонтом скляних браслетів, як і у літописному Василеві, де в печах для випалювання полив'яних плиток для підлоги церков, могли виготовляти скляну продукцію. Ю.Л. Шапова відзначає можливість таких операцій в містах-фортецях Городську, Колодяжині, Райках тощо [997, с. 110]. Те ж саме припускає В.О. Петрашенко стосовно Григорівського поселення [675, с. 106].

Три браслети з Ленківців на Пруті виготовлені із склоподібної маси за античним рецептом. На думку дослідників, сюди вони могли потрапити з Візантії [515, с. 126]. На території літописного Кучелмина знайдено трикутні в перетині браслети [690, рис. 19, 19-25]. Як зазначає Ю.Л. Шапова, трикутні браслети, в основному, відносяться до візантійських виробів [156, с. 88].

Незначну кількість жіночих прикрас складають скляні намистини виявлені на укріплених поселеннях [76, № 14, 45, 88, 129, 188; 141, № 1228–II–№ 747/51–54; 254, с. 109, фото 91; 698, с. 243-255; 881, с. 176-177]. На відкритих поселеннях намистини зустрінуті лише в складі поховального інвентарю (Онут, Чорнівка, Дністрівка) [691, с. 93; 874, с. 96; 921, с. 217]. Намистини різняться за кольором, перерізом, формою (рис. А.160; таблиця (А.38). Найбільше зонних намистин (66% від загальної кількості), потім йдуть ребристі, гвинтоподібні і еліпсоїдні – 8%, лимонні, рибоподібні – 1%. Досить часто зустрічається бісер рублений (поховання в Чорнівці). За гамою кольорів і відтінків, найчастіше зустрічаються зелені та сині – по 27%, дуже темні – 23%, жовті – 9%, рідше фіолетові, бірюзові, червоні – 5%. Скляні намистини знайдені на багатьох археологічних пам'ятках, що датуються XII – першою половиною XIII ст.

На Чорнівському городищі, Кучелміні, Ленківцях на Пруті відомі очкові намистини голубого кольору [254, с. 109; 515, с. 124; 690, рис. 19, 15]. Скло непрозоре. На її поверхні емаллю викладений червоно-жовтий візерунок. З Галиці на Дністрі походить намистина світло-синього кольору, прикрашена жовтими цятками [690, с. 74-90]. Аналогічні знахідки відомі на багатьох давньоруських пам'ятках [752, с. 78].

Крім прикрас, на поселеннях Сіreto-Дністровського межиріччя виявлені

фрагменти скляного посуду. Так, у Кучелміні, Зеленій Липі, Ожево, Керстенцях знайдено фрагменти стінок скляних кубків. Перший – зеленого кольору із рифленою поверхнею, а у Ленківцях на Пруті уламок плаского прозорого скла, який, за припущенням дослідників, є частиною посудини [515, с. 124; 690, с. 51; 703, с. 119, рис. 3, 17].

4.2.2. Кераміка та гончарна справа

Гончарне виробництво на теренах краю репрезентоване залишками ремісничих майстерень та значною кількістю керамічного матеріалу. Більшість давньоруської кераміки виготовлено на гончарному крузі.

Найповніше техніка гончарного ремесла представлена на стадії випалу виробів за залишками гончарних горнів. На сьогоднішній день на поселеннях досліджуваного регіону археологічно зафіксовано 16 гончарних горнів. Більшість з них відноситься до двокамерних печей з вертикальною подачею гарячого повітря через тепловідвідні канали без опорного стовпа (рис. А.161).

Так, у с. Ревно, Біла досліджено двоюрисні горни. Вони розміщувалися в ямах глибиною 0,9 та 1,9 м. Випалювальна камера (Ревно) відділялася решіткою-черенем, на якому простежено 14 отворів-продухів. Діаметр камер становив 1,3, 1,5 м [874, с. 163; 881, с. 158].

На поселеннях XII – першої половини XIII ст. Перебиківці, Репуженці, Неполоківці досліджено двоюрисні гончарні горни [713, с. 129; 122, с.12; 863, с.172; 881, с. 182]. Наявність на посаді Ленківців на Пруті напівфабрикатів глиняних полив'яних плиток та залізоробного ремесла пов'язаного з вогнем, може свідчити про існування тут гончарного виробництва [260, с. 223; 110, с. 7;].

Біля с. Комарів, на правому березі р. Дністер, досліджено гончарну майстерню, до складу котрої входило три двоюрисних горни без опорних стовпів [229, с. 167]. Діаметр основи куполоподібних випалювальних камер становив 1,2 м. Останні відділялися від топочних решіткою-черенем з чотирма люфтами-продухами. Краї продухів закінчувалися наліпними валиками, які перешкождали безпосередньому контакту посуду з вогнем нижньої камери, чим

забезпечувався більш рівномірний випал.

Подібні гончарні майстерні у давньоруському Василеві розміщувалися навколо торгової площі. Тут розкопано 9 гончарних горнів одно- та двоюрисної конструкції (рис. А.162) [120, с. 4; 881, с. 142; 1054, с. 47-48].

Двоюрисні горни, як і в попередніх випадках, не мали козла. Їх перегородка опиралася на виступ, розміщений по всій окружності стін горна. Від топкової камери відходив канал для подачі повітря. Стінки печі з вміщеними фрагментами кераміки для підняття внутрішньої температури були проколені на товщину 0,15 м.

Аналогічні двоюрисні горни на поселеннях відкриті й на інших територіях Давньоруської держави, Північному Кавказі, Болгарії, Югославії, Німеччині, що свідчить про життєвість такої конструкції [329, с. 60-63; 494, с. 46; 638, с. 149-150; 675, с. 126-128; 717, с. 40-42; 903, с. 139; 1022, с. 168; 1100, с. 239-240].

У Василеві досліджені й одноюрисні горни [881, с. 142]. Вони збудовані у материковій глині у формі ями, діаметром 1,5 м, зі склепінням. Від камери, біля самого її дна, в бік схилу яру проходить труба-сопло. В таких камерах паливо згорало в печі, де розміщувалися гончарні вироби. При такому випалі поверхня посуду має світлий рівномірний колір, але на зламі видно, що серцевина черепка зберігає темний колір [745, с. 26]. Описані пам'ятки нагадують горни, виявлені і в інших регіонах Русі – у Райках, Вщижі, Білгороді тощо [322, с. 119; 493, с. 190].

Основною продукцією гончарів були кухонні горщики, основні форми та типи яких розглянуті раніше. Окрім кухонних горщиків, на пам'ятках досліджуваної території відомі й інші види керамічної продукції. Так, на поселеннях X – XI ст. Ревно, Графській Полянці, Васловівцях знайдені фрагменти сковорідок (рис. А.163) [588, с. 128; 881, рис. 2, 7]. На пізніших пам'ятках вони не відомі.

Зрідка серед керамічного матеріалу трапляються покоришки. Ними закривали посудини всіх типів. Покоришки є двох видів: ліпні та гончарні. Вони відносяться до двох типів: напівсферичні й конічні.

Ліпні покоришки напівсферичної форми більш масивні і стінки їх грубіші. Діаметр головки складає 4-6 см. По верхньому краю вони увігнуті до середини (рис. А.164, 2, 3; А.165, 1,2). Виявлені покоришки на посаді Ленківців на Пруті [260, рис. 6, 20].

Покоришки другого виду мають маленьку головку діаметром 2-4 см. По верхньому краю вони як увігнуті, так і плосковипуклі (рис. А.164, 1, 3; А.165, 3, 7). Стінки гончарних покоришок багато орнаментовані горизонтальними врізаними лініями. Зустрічається орнамент у вигляді чередування прямих горизонтальних та хвилястих врізаних ліній (рис. А.164, 4, 6; А.165, 4, 5). Виявлені вони в Ленківцях на Пруті, Чорнівці, Василівцях [141, №21059–П–585; 254, фото 53; 515, с. 118, рис. 5, 13-15]. Побутували такі покоришки, в основному, у XII– першій половині XIII ст., хоча зустрічаються й на поселеннях пізнішого часу.

На поселеннях порівняно рідко трапляються миски. Ймовірно, потреба в них задовольнялася за рахунок дерев'яного посуду (рис. А.166; А.167). Усі вони виготовлені на гончарному крузі. Тут відомо шість типів цього столового посуду (додаток Б.11).

Населення Сірет-Дністровського межиріччя в XII – першій половині XIII ст. використовувало й кринки. Виявлені вони в Ленківцях на Пруті, Чорнівці [254, рис. 66, 10-11,13; 515, с. 118, рис. 6, 33]. Це посудини з вузьким вертикальним горлом діаметром 6-14 см (рис. А.169, 6-10). В основному, вони оформлені 2-3 круговими валиками, які не тільки прикрашали посудину, але й значно зміцнювали шийку. Серед кринок є посудини, орнаментовані прямими і хвилястими лініями. Як і в інших місцях, вони мали злегка витягнуту форму, конусоподібні стінки й похилі плічка. Така техніка орнаментування кринок характерна для Галицької землі та суміжних територій, зокрема Польщі, де такі посудини, особливо в Мазовші, були досить поширеними в ранньому середньовіччі [161, с. 450]. На інших територіях Давньоруської держави такі знахідки маємо на поселеннях Григорівка в Середньому Подніпров'ї, Стеблові та Миколаївка на Росі, Малий Листвен на р. Білоус, Автуничах, Ревутовому, де

пов'язуються з поселеннями полонених “ляхів”.

У XII – першій половині XIII ст. зустрічалися кринки і без валиків. У такому випадку на їх плічках знаходилися псевдоручки у вигляді вушок з діркою для підв'язування. Вони, як і попередні, призначалися для перенесення сипучих або рідких речовин (рис. А.169, 9). Знайдені такі горщики в Чорнівці [254, рис. 66, 14]. Аналогії їм виявлені в Губині, як виняток, на Григорівському поселенні, Ревутовому.

Поряд із кринками на поселеннях Ленківці на Пруті, Чорнівці, Молодії, Дарабанах, Вікні, Непоротово знайдено фрагменти різновидності кринок. (рис. А.168, 1; А.169, 11-15) [141, №19653.–П–1422; 254, рис. 66, 1, 2, 12; 515, с. 118, рис. 5, 10; 6, 9]. Це посудини з вузьким вертикальним горлом діаметром в межах 8-14 см і круговим валиком трикутної в перетині форми, розміщеним в основі вінця і сильно виступаючим у боки. Він має виїмки з протилежних сторін, через які, у вигляді петлі, виводився наверх шнур, який охоплював горло під валиком. Горло інколи орнаментоване хвилястою лінією трохи вище валика або по самому зрізу вінця. У Ленківцях на Пруті горло посудини орнаментоване нігтьовими вдавленнями. На думку фахівців, вони слугували для переносу і зберігання рідини (молока, води тощо). Цей тип посуду найбільш характерний для міст і поселень Галицької Русі XII – XIII ст. За її межами він виявлений на невеликій території в містах Болохівської та Київської земель тощо.

На поселеннях Сіreto-Дністровського межиріччя виявлено уламки корчаг великого розміру із сильно виступаючими плічками, рівномірного випалу, покриті ангобом. Це посудини з низьким, широким, нахиленим до середини горлом. Їхній тулуб конусоподібний, злегка заокруглений, плічка пологі. Діаметри горла коливаються в межах 14-20 см. Стінки корчаг товщиною 0,7-1 см прикрашені хвилястими лініями (рис. А.169, 1-5). За аналогіями висота таких посудин могла сягати 30-35 см. Виявлені вони в оборонних клітках Чорнівського городища, Ленківцях на Пруті, Онуті [118, с. 4; 260, с. 99, рис. 5, 1, 9; 515, с. 118, рис. 5, 9; 6, 10]. Такі посудини, на думку науковців, слугували для зберігання їстівних припасів. Аналогічні фрагменти корчаг відомі в Пліснеську,

Галичі [481, с. 146, рис. 2, 1; 516, с. 10, рис. 4, 1-4]. За межами Галицької землі вони виявлені на Райковецькому городищі, Губині, Колодяжині.

На поселеннях досліджуваної території зустрічаються ковші (черпаки). Це невеликі посудини, які за формою нагадують миски третього типу, але відрізняються наявністю ручки. Діаметр верхнього краю черпаків складає 10-11 см, донець – 6-7 см, висота стінок 3-5 см (рис. А.170, 1, 2; А.171, 1-3). По вінцю вони можуть бути прикрашені хвилястою врізаною лінією. У ковшів розрізняється два види ручок – злегка зігнута рогоподібна з виїмкою по середині або у вигляді петлі (рис. А.170, 3-7; А.171, 4-6). Відомі вони в Ленківцях на Пруті [260, с. 103, рис. 6, 14-17, 21; 515, с. 118, рис. 5, 12]. Аналогічні знахідки з рогоподібними ручками відомі в Галичі, Києві, Полоцьку. З ручкою у вигляді петлі черпаки зустрінуті в Дорогичині, Києві, Губині.

Такі ковші могли використовувати і як олійні світильники-лампи, що були важливим декоративним елементом давньоруського житла. Як вважають дослідники, такі олійні світильники пов'язані з традицією, яка йшла з міст Північного Причорномор'я і перші їх знахідки пов'язують з південною Руссю.

На поселенні Васловівці виявлено фрагмент денця глиняного підсвічника (рис. А.170, 8; А.171, 7). Виготовлений він із сірої глини. Основа підсвічника конусоподібно-ступінчатої форми. Такі підсвічники широко використовували в рядових житлах Давньоруської держави. Вони призначалися для воскових свічок, які писемні джерела згадують починаючи з X ст. [156, с. 11].

На Чорнівському городищі знайдені мініатюрні горщики, дитячі іграшки або сільниці (рис. А.169, 23-27) [254, рис. 66, 3-4, 8-9]. В основному, це посудини діаметром 4-6 см. Стінки і вінця деяких із них орнаментовані хвилястими лініями та косими насічками. Їх аналогії відомі у Києві та Рязані [599, с. 126].

Окрім вищеназваних типів кераміки, на поселеннях Сірето-Дністровського межиріччя виявлені фрагменти кераміки, яка не має аналогій серед галицько-волинських старожитностей [260, с. 103, рис. 6, 24-27]. Так, на посаді Ленківців на Пруті знайдено невеликий горщик з короткою зігнутою шийкою і коротким, різко відігнутим назовні вінчиком. Край його

вертикальний, загостреної форми. По боковому зрізу вінця зроблено закраїну – гніздо для покриття. Діаметр вінця складає 4 см. З внутрішнього боку він орнаментований хвилястою лінією. Плічка горщика прикрашені косою насічкою і хвилястим орнаментом. Тулуб – прямими врізаними лініями (рис. А.169, 19; А.172, 1). Горщик покритий нетривким ангобом.

До другого виду належать посудини з вузьким вертикальним горлом, невеликого діаметру (3–4 см) і круговими валиками трикутної або складної геометричної в перетині форми, із слабо вираженими плічками. Випал рівномірний до помаранчевого кольору. Плічка посудин прикрашені хвилясто-горизонтальним орнаментом (рис. А.169, 18, 20; А.172, 2-5). Деякі з них також ангобовані.

На території посаду Ленківців на Пруті знайдено глечики з коротким, косо зрізаним вінчиком загостреної форми із закраїною для покриття [260, с. 99, рис. 5, 10]. На їхньому тулубі з одного боку є невисоко піднята овальна ручка (рис. А.168, 2; А.169, 16, 22). Аналогічні горщики виявлені на багатьох давньоруських поселеннях [440, с. 89-90, рис. 51, 1; 982, рис. 53. 10].

Крім посуду, з поселень Сірето-Дністровського межиріччя відомі керамічні різнокольорові плитки трикутної чи чотирикутної форми, покриті поливою, які використовувалися для покривання підлоги культових споруд. Знайдені вони в Ленківцях на Пруті, Вікні, ур. Мартинівка, літописному Василеві [141 № 12083–II–614; 281, с. 179-180, фото 37; 503, с. 42; 881, с. 139-140]. Розміри їх різні. Трикутні плитки є трьох видів з розмірами стінок 10x8x10, 11x17,5x11, 6,5x6x6,5 та 5x6x5 см. Квадратні мали розміри 13x14, 12x12, 14x14 см. Краї плиток зрізані до середини. Товщина їх становила 2 см (рис. А.173, 4-5, 7). Зустрічаються як гладкі плитки, так і рельєфні із зображенням. Як правило, плитки покриті поливою жовтого, зеленого та коричневого кольорів. У Василеві знайдена плитка з поливою срібного кольору. Подібні керамічні вироби відомі з підлог церков й на інших пам'ятках Галицько-Волинського князівства.

На території посаду Ленківців на Пруті та літописному Василеві виявлені фрагменти керамічних плиток зі слідами рельєфних малюнків (рис. А.173, 1-3, 6, 8-10) [141, № 12265–II–734; 18726–II–1293; 18735–II–1302]. Такі плитки

покриті коричневою поливою. Вони, за аналогіями з іншими пам'ятками, є фрагментами фігурних плиток, відомих з давньоруських пам'яток Галицько-Волинського князівства. Зображення на них були різноманітні. Так, на плитках з підлоги дерев'яної церкви на дитинці літописного Василева зустрічаються зображення орла в геральдичній позі з розпростертими крилами, грифона і оленя в народній декоративній манері [863, с. 112; 924, с. 99, рис. 106]. Аналогічні плитки знайдені в Успенському соборі та ротонді в ур. Полігон у Галичі, Володимирі та інших містах Галицької землі.

Очевидно, глиняні плитки виготовляли на місці. Так, у Ленківцях на Пруті в майстерні був знайдений невеликий горщик, стінки якого були покриті плямами жовтої поливи [260, с. 94]. Підтвердженням місцевого виробництва керамічних плиток може служити знахідка їх скупчення (250 шт.), з поганою поливою зеленого та коричневого кольору і переважно розбитих. Біля скупчення плиток жодного об'єкту не виявлено [851, с. 252]. Очевидно, це був відвал бракованої продукції. Те ж саме зустрінемо в Василеві, де відомі браковані плитки, не покриті поливою, та досліджено гончарні горни, в яких могли виготовляти й таку продукцію. Місцеве виробництво полив'яних плиток, наприклад, було розвинуте в літописному Лучеську [842, с. 141].

Традиція покривати підлогу церков полив'яними плитками характерна для Південно-Західної Русі. На інших територіях вона невідома.

При потребі, крім посуду, кожний міг виготовити для себе різноманітні глиняні вироби, необхідні в господарстві. Ліпилися глиняні грузила для риболовних снастей, пряслиця для веретен й інші дрібні вироби.

Отже, у результаті археологічних досліджень, проведених на території Сірето-Дністровського межиріччя, вдалося встановити, що гончарна справа займала одне з провідних місць у структурі господарської діяльності давньоруського населення регіону X – XIV ст. Свідченням її розвитку є залишки гончарних майстерень, а також те, що переважну більшість знахідок на всіх типах пам'яток складає керамічний посуд.

4.2.3. Обробка кістки

Про розвиток косторізного ремесла у Сірето-Дністровському межиріччі свідчать знахідки майстерень. На сьогоднішній день косторізні майстерні досліджені лише на посаді Ленківців на Пруті і, можливо, невелика майстерня для забезпечення потреб військового гарнізону знаходилась на Чорнівському городищі (рис. А.174) [258, с. 215; 881, с. 79-80, рис. 44, 1]. Житла ремісників подібної конструкції відомі на багатьох давньоруських пам'ятках другої половини XII – першої половини XIII ст.

Дослідження давньоруських пам'яток з території регіону дали значну кількість заготовок, напівфабрикатів та готових виробів [76, № 19, 106, 122, 125, 185, 222, 233, 286, 399; 141, № 40705-II-2198; 2206-II-40713; 254, с. 73-74; 881, с. 79-80]. Значна кількість виробів орнаментована. Подібні заготовки відомі з слов'янських і давньоруських поселень сусідніх територій [229, рис. 97, 6; 902, рис. 15].

Кістяні вироби можна поділити на декілька типів, а саме: знаряддя праці, побутові речі, предмети озброєння, культові вироби та предмети невідомого призначення.

З кістки виготовлялися дрібні знаряддя праці: проколки, голки, пряслиця, струги та ін. Найчисельнішими виробами цього роду є проколки, виготовлені, як правило, з метакарпальних, тибіальних або ребрових кісток тварин [Ратич 1959, с. 120]. Відомі вони, в основному, з слов'янських поселень X ст. Добринівці, Ревне, Чорнівка, XI ст. – Цецино. Зрідка вони зустрічаються на давньоруських пам'ятках (Ленківці на Пруті) [141, № 12283-II-747; 574, с. 103-104, рис. 49, 2-14; 881, с. 79-80, 166, 170]. Місцеві проколки аналогічні знаряддям з інших земель стародавньої Русі (рис. А.175, 1, 2; А.179, 7, 9, 11, 12). Вони виготовлялися домашнім способом за допомогою залізних ножів і використовувалися як знаряддя праці в шевстві, кушнірстві, лимарстві.

Під час дослідження давньоруського поселення в ур. Цегельня (Перебиківці) виявлено кістяні і рогові голки для плетення сітей [141, № 13050-II-1021; 263, с. 226]. Вони виготовлялися з трубчастих кісток дрібних тварин. Один кінець мав отвір для просилення нитки, інший, як правило, був заполірованим (рис. А.175, 3; А.179, 46, 47). У літописному Василеві знайдена

кістяна голка довжиною 6 см [689, с. 219]. Подібні знахідки відомі з інших давньоруських пам'яток.

До знарядь праці можна віднести кістяні пряслиця з хребців великої риби. Вони виявлені на Ленківецькому поселенні та городищі XIV ст. Зелена Липа (рис. А.175, 4-5; А.179, 40) [141, №40704–II–2197; 263, с. 226; 713, рис. 30, 12]. Такі вироби відомі з поселень Ігрень на Дніпрі, Губин [440, с. 68; 502, рис. 140].

До предметів виробничого призначення (елементи ткацького станка) можна віднести кістяні трубки з отворами і пластини з вирізаними зубцями, виявлені в Перебиківцях, Недобоївському та Чорнівському городищах (рис. А.175, 6-7; А.179, 36) [76, №146; 141, №15497–II–1146; 254, с. 72; 713, с. 137, рис. 31, 21-22, 26]. Подібні вироби виявлені в ряді пунктів давньої Русі, зокрема в Райках, Воїні, Пліснеську, Белзі тощо.

Фрагментами ткацького станка, очевидно, були кістяні пластини з вилками на кінцях і отворами на корпусі. Відомі вони на Чорнівському та Недобоївському городищах (рис. А.175, 8, 9; А.179, 37) [76, №185; 254, с. 72; 709, рис. 1, 12, 13]. Близькі аналогії відомі в Галичі, Звенигороді й Тереховлі.

З деревообробним ремеслом пов'язується уламок кістяного струга з Чорнівського городища, що застосовувався для полірування древків стріл [698, с. 243]. Аналогічні знаряддя теслярського ремесла широко використовувалися в давньоруський час [988, с. 150].

Масивні кістки або роги тварин використовувалися для ручок, накладок і наверхів для ножів. Такі заготовки з рогу благородного оленя походять з косторізної майстерні в Ленківцях на Пруті та поселення Волока. На торці однієї, свердлом зазначене місце, куди мав вбиватися черешок ножа, на іншій – просвердлений отвір (рис. А.179, 5) [258, с. 215]. Подібні знахідки відомі серед матеріалів інших давньоруських поселень.

Зустрічаються ручки, складені з двох половинок, скріплених за допомогою залізних заклепок або закріплених дротом. Такі накладки знайдено на Чорнівському городищі, Ленківецькому поселенні [76, №106; 254, с. 73; 263, с. 227]. Інколи з внутрішнього боку для міцнішого припасування до дерев'яної

ручки є насічки або паралельні врізані лінії (рис. А.175, 15). Схожі знахідки відомі у Полоцьку [992, с. 94, рис. 48, 8].

На пам'ятках регіону зустрічаються вироби з кості і рогу, що служили для задоволення різних побутових потреб. Значну кількість серед них становлять гребені, відомі за розкопками в Ленківцях на Пруті та Зеленій Липі [141, №10948–II–528; 12283–II–747; 851, рис. 4, 1-2; 881, с. 31]. В основному, це цільні прямокутні, трапецеподібні гребені з частими та рідкими зубцями з обох боків (рис. А.176, 1,2; А.179, 30-32). За Новгородською класифікацією, їх можна віднести до типів Л і М, які датуються X – XIII ст. [449, с. 164]. На городищі Зелена Липа фрагмент одностороннього кістяного гребня (як це можна побачити з публікації), орнаментованого циркульним орнаментом та прямими й косими врізаними лініями [713, рис. 30, 13]. За новгородською класифікацією такі гребені датуються періодом X – XI ст. [156, с. 20; 449, с. 100, рис. 6]. Подібні знахідки відомі на багатьох давньоруських пам'ятках.

У стародавніх Ленківцях знайдено “копоушку” (рис. А.176, 6; А.179, 49) [141, №12379–II–784; 263, с. 227; 881, с. 29]. На різних територіях вигляд її практично однаковий. Аналогічні знахідки виявлені у Галичі, Тереховлі, Новгороді, Ладозі, які датуються періодом XI – XII ст. [449, с. 108, рис. 10, 1; 760, с. 125, табл. III, 21-24].

З посаду Ленківців на Пруті походить кістяний предмет, який міг використовуватися як гольниця (рис. А.175, 16; А.179, 59) [80, с. 11].

Окрему групу побутових виробів становлять гудзики. Застосування цих виробів було більш широким і тому дослідники схиляються до думки, що це, очевидно, застібки (деталь пояса або кінської збруї). У кочівницьких похованнях їх часто знаходять у одному екземплярі біля скелета людини в районі пояса або таза [723, с. 36]. У будь-якому разі, у XII – першій половині XIII ст. ці речі мали широкий попит, що викликало появу налагодженого виробництва [816, с. 146]. У досліджуваному регіоні ці речі відомі, в основному, з розкопок у Ленківцях на Пруті і Василеві (рис. А.176, 3-5; А.179, 39, 41, 50, 52) [141, №12283–II–747; 40715–II–2208; 40716–II–2207; 12232–II–699; 851, рис. 4, 4,

8; 881, рис. 16, 26, 27].

З поховання в Борівцях походить кістяний гудзик круглої форми з дротяною ніжкою [293, с. 37]. Такі гудзики використовувалися як чоловіками, так і жінками для сколювання коміра сорочки. Аналогії йому не виявлено.

До предметів побутового призначення можна віднести також кістяні ложки з археологічних пам'яток Сіreto-Дністровського межиріччя (рис. А.176, 10, 12; А.179, 55-57) [141, №6626–II–340; 851, с. 256;]. Одна ручка ложки з Ленківців на кінці прикрашена валиком, на якому є різьблений орнамент у вигляді переплетених хвилястих ліній (рис. А.176, 13; А.179, 56) [118, с. 4; 141, №40711–II–2204; 263, с. 229]. На іншій прокреслені дві літери “НИ” (рис. А.176, 11) [881, с. 77].

У Ленківцях знайдено кістяну пряжку прямокутної форми (рис. А.176, 7; А.179, 38) [141, №40716–II–2209; 851, рис. 4, 5]. Запираючий пристрій вирізаний в рамці пряжки. Аналогій їй не виявлено.

З Чорнівського городища походить шпилька для сколювання волосся (рис. А.176, 9; А.179, 17) [76, №233; 263, с. 230]. Такі шпильки відомі серед матеріалів міст Галицько-Волинського князівства [761, табл. III, 13].

Очевидно, до гольників можна віднести кістяний предмет, квадратний в перетині, із наскрізним отвором (рис. А.179, 54). Подібні предмети для зберігання дрібних і цінних речей, широко представлені на давньоруських пам'ятках.

Серед кістяних виробів окрему групу складають предмети озброєння і зброї. Зокрема, на Чорнівському городищі знайдені вістря стріл листоподібної та ромбоподібної форм (рис. А.177, 11-12; А.179, 27, 29) [76, №5, 16, 17, 18, 222, 272; 254, с. 67, фото 34; 698, с. 250, рис. 7, 10-11]. Аналогічні вістря відомі у Воїні, на Райковецькому городищі [322, табл. XIV, 21; 357, с. 71].

На цьому ж городищі виявлений фрагмент вістря втульчастого наконечника стріли, виготовленого з конусоподібної кінцівки рогу (рис. А.177, 10; А.179, 28) [263, с. 231]. Аналогічні наконечники широко представлені серед археологічних старожитностей XII – першої половини XIII ст. [440, рис. 35, 5].

З Ленківців походить лавролистий наконечник списа, виготовлений з

рогу оленя (рис. А.177, 1; А.179, 47) [141, №40707–II–2200].

На Чорнівському городищі і давньоруській Галиці знайдені кістяні трубки [76, №122, 176, 286; 254, с. 96-97; 690, с. 85, рис. 2, 4]. Їхню поверхню прикрашає орнамент у вигляді плетінки (рис. А.177, 2-4; А.179, 34-35). Існують різні думки щодо їхнього функціонального призначення. Можливо, вони використовувалися як накладки для луків, були окуттям для палиць або горловинами шкіряних бурдюків [254, с. 96-97; 698, с. 250, рис. 8].

З Ленківецького поселення походить кістяна накладка сідла, прикрашена по краях циркульним орнаментом (рис. А.177, 5) [515, рис. 4, 7]. Подібні накладки відомі серед кочівницьких старожитностей [940, с. 17, рис. 2].

Серед виробів, що відносяться до озброєння, є кістяні накладки до сагайдака, прикрашені геометричним та циркульним орнаментом (рис. А.177, 14-16; А.179, 43, 53, 58). Виявлені вони в Галиці та Зеленій Липі [690, рис. 19, 5; 713, рис. 30, 11]. Такі накладки відомі на території майже всіх міст Південно-Західної Русі, де велися археологічні дослідження. На території Чорнівського городища та Ленківецького поселення виявлено ще кілька фрагментів кістяних накладок сагайдаків, прикрашених лінійним геометричним орнаментом з врізаних прямих ліній [141, №2205–II–40712; 12283–II–747; 254, с. 73, фото 51]. Такі ручки виготовлялися спеціалістами-ремісниками і відомі на багатьох давньоруських пам'ятках.

На досліджуваних теренах знайдено кістяний псалій у формі витягнутого стержня, еліпсоїдного в розрізі, із заокругленими кінцями і отвором посередині (рис. А.179, 33). Аналогічні предмети виявлені в Галичі, Пліснеську тощо [761 с. 128].

На Ленківецькому поселенні відомий музикальний інструмент, орнаментований рослинним і геометричним візерунком (рис. А.178, 6; А.179, 48) [141, №10947–II–527; 851, с. 256]. Можливо, це пищик від духового язикового інструмента типу зурни.

На городищі Зелена Липа, серед матеріалів наземного будинку XIV ст., виявлені кістяні гральні кості та їх заготовки, що може свідчити про їх місцеве виробництво [700, с. 85-86]. Про поширення гри у кості на Русі може свідчити

мініатора з Радзивілівського літопису, де князь Володимир з трьома гравцями кидає жереб за допомогою гральних костей (рис. А.178, 10). Аналогічні предмети виявлені на багатьох давньоруських пам'ятках [182, с. 94; 837, с. 78; 988, с. 150; 1078, с. 211].

Чи були особливості в орнаментиці кістяних виробів місцевого населення? Місцеві косторізи, як і інші давньоруські ремісники, володіли різноманітними технічними засобами декоративного оформлення виробів (об'ємна, виїмчаста та рельєфна різьба, гравіювання). Об'ємна різьба застосовувалась для незначної кількості виробів, оскільки відзначалася складним художнім оформленням [816, с. 145]. Орнаментація в тригранно-виїмчастій техніці використовувалась при оформленні кістяних трубок.

Серед речей, особливо, переважає гравіювання з окремими елементами рельєфної та виїмчастої різьби (рис. А.180). Контурна різьба застосовувалась для орнаментації не тільки серійних, але й індивідуальних речей, що, очевидно, пов'язано із стійкістю стародавніх традицій декорування виробів на даній території і є основою орнаментики. Подібні особливості техніки орнаментації характерні для Галицько-Волинського князівства, Лісостепового Придніпров'я, західнослов'янських територій [816, с. 146; 1047, с. 183-187, рис. 25].

Серед орнаментальних композицій у виробах переважають прямолінійні, плетінки й інколи циркульні кола. Так, досить однотипна орнаментація напівсферичних гудзиків. Найчастіше вони оздоблювалися по верхній площині прямими врізаними лініями, як це було в Ленківцях на Пруті. Подібна техніка відома в Лісостеповому Подніпров'ї.

Найбільшою однорідністю відзначався декор копоушок [449, с. 165]. Всі ці речі, практично без варіантів, мають завершення у вигляді стилізованої пташиної голівки і декоровані по корпусу рельєфною стрічкою, яка спіраллю обгинає їх.

Порівняння розглянутих виробів з аналогічними виробами з інших територій стародавньої Русі свідчить про однакові для всіх давньоруських земель прийоми виготовлення і орнаментації продукції косторізного ремесла та про високий рівень останнього.

4.2.4. Деревообробне ремесло

Тривалий час дана галузь давньоруської промисловості залишалася маловивченою, оскільки археологічних матеріалів було недостатньо. В культурному шарі Сіreto-Дністровського межиріччя органічні залишки, в тому числі й дерево, у більшості випадків не зберігаються. Але безсумнівно, що на території регіону було поширене деревообробне ремесло, хоча інструментів, пов'язаних з ним на відкритих поселеннях не виявлено. В основному, вони відомі з городищ та міст.

Розвитку деревообробки сприяли значні площі лісових масивів на досліджуваних теренах у період середньовіччя, а значить наявність достатньої сировинної бази. Майстри були добре обізнані з якістю деревини, її технічними властивостями і широко використовували її, в залежності від технічних умов виробу і фізико-механічних властивостей породи. Для різних потреб вони використовували у виробництві всі відомі місцеві породи дерев. У порівнянні з Новгородом, де застосовували 19 порід з місцевого лісу і 8 привізних [155, с. 284; 448, с. 11], на теренах Сіreto-Дністровського межиріччя відомо 22 місцеві породи [315, с. 54-56].

Про наявність у господарстві місцевого населення відер можуть свідчити знахідки дужок й оковок на городищах Чорнівка, Недобоївці, Ленківцях на Пруті, на поселеннях Митків, Рашків (рис. А.182, 1) [254, с. 90, фото 62; 491, с. 311; 515, с. 120; 711, с. 199; 881, с. 76, 179]. Аналогії їм знаходимо на багатьох поселеннях давньоруської держави [182, с. 29, рис. 19, 4; 502, рис. 90, 2-4; 982, рис. 67, 10].

Місцеві стельмахи добре володіли прийомами обробки дерева. За етнографічними джерелами, їм були відомі різні способи з'єднання окремих деталей і елементів. Основним прийомом було з'єднання замками. При з'єднанні стін споруд під кутом, використовували різноманітні замки “вугли”, “замки”, “у каню”, “у вугу”, “в обло” тощо (рис. А.184) [70, с. 116-117; 437, с. 186]. Для міцності з'єднання 3-4 кінців між собою просвердлювали отвори в колодах і вставляли чопи-тиблі. Така техніка широко представлена на інших теренах Давньоруської держави [155, с. 260; 842, с. 69]. При поздовжньому

горизонтальному з'єднанні колод або протесів найбільш широко використовували наступні прийоми зрощування: прямий накладний, косий накладний, накладний з прямим зрубом, торців з прямим зубом.

Деревообробний інструментарій в археологічних матеріалах з території Сіreto-Дністровського межиріччя представлений цілими формами і фрагментами лез сокир, долотами, свердлами, теслами, а також частинами дерев'яного посуду.

Універсальним знаряддям для роботи з деревом були сокири. Чорнівські сокири вузьколезові з боковими щекавицями (за А.М. Кірпічниковим – тип VIIIA) і датуються XII – першою половиною XIII ст. (рис. А.182, 2; А.183, 1) [423, с. 26]. За типологією Б.О. Колчина, вони становлять 1 і 2 перехідні види, які датуються початком XIII ст. [449, с. 163, рис. 4]. Аналогічні знахідки відомі на багатьох поселеннях Давньоруської держави.

Важливим інструментом при обробці деревини були тесла, якими видовбували різноманітні отвори та пази. Відомі вони на Недобоївському городищі та Зеленій Липі (рис. А.182, 5, 13; А.183, 2) [713, рис. 27, 7].

Для видовбування різних пазів і виїмок у дереві використовувалися залізні долота, які виявлені серед матеріалів Чорнівського, Недобоївського городищ (рис. А.182, 3, 4; А.183, 7) [76, №388; 254, с. 70; 713, с. 132].

При виготовленні круглих отворів у дереві в давній Русі широко використовувались свердла. На теренах Сіreto-Дністровського межиріччя вони відомі на Чорнівському городищі (рис. А.182, 8; А.183, 6) [713, с. 132; 881, с. 70, рис. 58, 10]. Тут виявлено спіральне свердло. На знарядді права спіраль зроблена у півтора оберта. Аналогічні знахідки відомі в Родні, Новгороді тощо. Інше – пероподібне свердло довжиною 36, 8 см, при ширині пера 2,1 см (рис. А.182, 7; А.183, 5). У давній Русі вони були основним типом. Аналогії такому знаряддю відомі серед археологічних матеріалів ряду давньоруських пам'яток з інших територій.

До предметів, пов'язаних з деревообробним ремеслом, відноситься фрагмент ложкоріза з Чорнівського городища та незначні частини пили з

Недобоївців [713, с. 132]. Знахідки ложкорізів відомі в Ігрени, Бересті, Райках, Рязані тощо [322, табл. XXVI, 16; 440, С.38].

Серед матеріалів городища в Зеленій Липі зустрінутий скобель, який використовувався для стругання дерева після обробки сокирою чи теслом [141, №12938–II–101; 881, с. 90]. Є згадки про знахідки скобелів у Василеві, на поселенні XIII – XIV ст. Рашків [491, с. 311; 689, с. 219].

Необхідно згадати звичайні ножі – найпоширеніші і важливі інструменти для обробки дерева. Практично будь-яким ножем можна було виготовляти різноманітні невеликі дерев'яні вироби.

З деревообробним ремеслом можуть бути пов'язані знахідки цвяхів. У залежності від призначення, вони поділяються на будівельно-кріпильні, обойні, шевські, підковні, а за виглядом головки – на цвяхи і костилі [Колчин 1959, с. 110]. На території Сірето-Дністровського межиріччя вони відомі практично на всіх городищах і окремих поселеннях [76, №207, 241, 253, 292, 370; 141, № 5285–II–264; 19583–II–1352; 254, с. 71; 711, с. 199; 881, с. 76; 159]. Більшість з них складала будівельно-кріпильні (рис. А.182, 14-33; А.183, 10-12). Крім того, на Чорнівському городищі знайдено 3 скоби, зроблені з залізного стержня, квадратного в плані, зігнутого до середини (рис. А.183, 9). Тут же виявлений залізний стержень, довжиною до 20 см, для кріплення дерев'яних конструкцій у наземних житлах (рис. А.182, 6). Подібні предмети відомі серед матеріалів Пліснеська [482, с. 41; 675, с. 83].

На теренах краю є знахідки, які свідчать про наявність точеного або видовбаного дерев'яного посуду. Це, в основному, фрагменти дерев'яних мисок і чаш з Чорнівського городища (рис. А.182, 9, 10) [254, с. 70]. Тут же знайдені залишки дерев'яних предметів невідомого призначення (рис. А. 183, 13, 15-18).

Таким чином, матеріали, що стосуються деревообробного ремесла, відкриті під час археологічних досліджень даного регіону, дозволяють судити про розвиток деревообробної справи як промислу, що не виходив за межі хатнього.

4.2.5. Обробка каменю та шкіри

Обробка каменю відіграла значну роль у життєдіяльності місцевого сільського населення. Більшість виробів з каменю могла виготовлятися на місці. Сировини для цього було достатньо (туфові породи, аргіліти, вапняки, пісковики) [315, с. 21-22].

Важливим виробництвом з каменю було виготовлення жорен. На сьогодні в регіоні слідів точно ідентифікованих центрів їх виробництва поки що не виявлено, хоча більшість жорен витесані з місцевих вапняків. На поселенні біля с. Комарів знайдено уламок зернотерки [229, с. 167].

Із каменеобробним ремеслом сільських майстрів можуть бути пов'язані кам'яні надмогильні плити, вирізані з місцевого дністровського вапняку (Мусорівка, ур. Коноплисько) [850, с. 255].

Про уміння місцевих майстрів працювати з каменем свідчать залишки тесаних блоків, колон та капітелей від декору білокам'яного храму у літописному Василеві, витесаних з великою майстерністю (рис. А.185) [881, рис. 84].

Місцеві каменотеси вміло виготовляли кам'яні саркофаги, костяниці з місцевого вапняку, які виявлені у Василеві та на поселенні Мартинівка.

Ще одним важливим масовим виробом з каменю були точильні бруски, які застосовувалися для загострення робочого краю знарядь праці. Для їх виготовлення використовувалися різні породи каменю. Для заточування великих інструментів – сокир, кіс, бралися камені крупнозернистих порід (пісковики), а для заточування дрібних інструментів – ножів, шил, тобто тонкої доводки брусками – гладкі сланці. Очевидно, ці знаряддя виготовлялися по мірі необхідності в кожному господарстві [Петраускас 2006, с. 98].

Точильні камені зустрічаються практично на всіх відкритих поселеннях X – XIV ст. Сіreto-Дністровського межиріччя (рис. А.186) [76, №192; 79, с. 7; 118, с. 4; 254, с. 69; 515, с. 119-120; 851, с. 254; 881, с. 34, 164, 181; 948, с. 367]. Всі вони – підпрямокутної форми. На фрагменті точильного каменя з Керстенців є сліди від заточування, очевидно, голок. Аналогічні знаряддя широко представлені серед матеріалів відкритих давньоруських поселень з інших територій [178, с. 66; 440, с. 68; 494, с. 99; 675, с. 108].

На поселенні Галиця виявлений точильний камінь із зеленого алевроліту (на ньому чітко видні сліди заточування) з просвердленою дірою для зручності носіння. С.В. Пивоваров відносить його до кам'яної підвіски-амулету [696, с. 120, фото 17]. На нашу думку, таке припущення невірне. Точильні камені з отворами широко побутували на поселеннях Давньоруської держави та сусідніх територій й не мали ніякого відношення до амулетів, а були чисто побутовими виробами [182, рис. 59; 440, рис. 34, 5, 6; 648, рис. 73, 17; 802, табл. XXV; 982, рис. 55, 22; 75, 10; 1109, рис. 31, 3]. На Чорнівському городищі М. А. Филипчуком був виявлений точильний брусок рибоподібної форми з отвором на одному краї [143, КВ№2738/арх3].

З привізного пірофілітового сланцю на місці могли виготовляти пряслиця, які зустрічаються на поселеннях досліджуваної території.

На поселенні Бузовиця знайдено пряслице, виготовлене із сірого сланцю. Аналогічні знаряддя виявлені в Ізборську [808, с. 73, рис. 3, 13, 14].

Очевидно, майстерню по виробництву предметів дрібної кам'яної пластики було досліджено в Онуті [691, с. 91-99]. Нею виявилися рештки давньоруської наземної споруди з підвалом. Тут знайдено камінь-пісковик з добре відшліфованою поверхнею, декілька цілих і фрагментованих кам'яних плиток з аргіліту круглої та підпрямокутної форми. На багатьох із них проступають нечіткі зображення та вгадуються обриси літер. Поряд виявлено крем'яні відщепи: одні з гострими ріжучими частинами, інші з спеціально затупленими кінцями.

Крім того, для потреб чинбарства та будівництва необхідне було вапно. З випалюванням вапняку пов'язана піч, виявлена на березі тераси на поселенні XII – першої половини XIII ст. в с. Біла [881, с. 158]. Подібна споруда пов'язана з вапнярським промислом виявлена в Луцьку [842, с. 153].

З місцевих порід каменю могли виготовлятися й культові предмети. Це, в першу чергу, стосується кам'яних хрестиків, які часто зустрічаються на давньоруських пам'ятках краю.

Значну вагу в господарстві населення Сіreto-Дністровського межиріччя в

досліджуваний період відіграло виробництво з вичинки шкіри і пошиттю шкіряних виробів. За видом використання сировини та особливостями її обробки виділяють лимарство (виготовлення сиром'ятної шкіри), чинбарство (дубленої шкіри), кушнірство (вичинка хутра). Шкіру використовували шорники й сідельники, з неї виготовляли кінську зброю, сагайдаки, щити, основи пластинчатої броні, а також різноманітні речі господарського й побутового призначення. Основна маса шкіри йшла на виготовлення взуття. Як сировину місцеві кожум'яки використовували шкіри коней, великої рогатої худоби, овець. У окремих випадках застосовувалася шкіра свиней. Як зазначав В. М. Войнаровський, з рубежу X – XI ст. шкірвиробництво із домашньої галузі досягає рівня спеціалізації. Воно виноситься на периферію поселень, у містах – на передмістя та в сільську округу [299, с. 98-102]. Розвиток цього виробництва у X – XIV ст. археологічно поки що не засвідчено, але воно відоме на цій території у більш ранній час на поселеннях черняхівської та Луки-Райковецької культур [300, с. 111-133]. Шкіряне виробництво, за етнографічними даними, було досить поширеним серед місцевого населення, а його технологічні прийоми збереглися майже без змін до XIX – початку XX ст. [70, с. 280-282; 437, с. 239].

Можливо, з чинбарством можна пов'язати кушнірський “ключ” для розтягування невеликих, насамперед, хутряних овечих шкур, виявлений на Чорнівському городищі (рис. А.135, б) [713, рис. 29, б]. Таке їхнє використання припускає В. М. Войнаровський [296, с. 976-982].

Розвиток чинбарства археологічно підтверджується численними знахідками кістяних лоцил для вигладжування шкіри, мова про які йшла вище. Очевидно, в ролі шил у шевській справі застосовувались проколки. Шила могли бути й металевими круглого або ромбічного перетину. Вони були як прямі, так і зігнуті. Останнє виявлене на Недобоївському городищі (рис. А.135, 5) [713, рис. 29, 5].

Про шевство свідчать і знахідки кістяних голок, циліндричних трубок з двома напівкруглими отворами, які застосовувалися для сукання дратви. Із шевством можна пов'язати знахідки шарнірних ножиць у Василеві та

Недобоївцях (рис. А.130, 9; А.135, 4) [709, рис. 3, 14]. Вони відносяться до типу ножиць домонгольського часу. Аналогії їм відомі на інших територіях Давньоруської держави [440, рис. 22, 1-3; 621, с. 263; 806, с. 109, рис. 54, 4].

Обробка шкіри широко представлена на поселеннях інших територій давньоруської держави [150, с. 60-65; 386, с. 215; 606, с. 28-42].

4.2.6. Прядіння і ткацтво

Прядіння льону та вовни у давній Русі також не було відокремленою галуззю ремесла. Традиційно ним займалися в зимові місяці, починаючи не раніше жовтня та закінчуючи в кінці березня [498, с. 490]. Залишки тканин виявлено лише на Чорнівському городищі та в похованнях з Ленківців на Пруті й Василева [881, с. 158, 160, 177].

Найтрудомісткішим процесом при виготовленні тканин – це виробництво нитки. За трудовими затратами він займав 75% часу [155, с. 265]. Дерев'яні інструменти, пов'язані з цим процесом, серед археологічних матеріалів з території Сіreto-Дністровського межиріччя не відомі. Та порівняння знахідок з інших територій і етнографічних матеріалів досліджуваного регіону, а також консерватизм у техніці виготовлення ткацького і прядильного інструментарію місцевим населенням до кінця ХІХ ст. дозволяють зробити певні прямі аналогії (рис. А.187).

Прядіння пряжі відбувалося на прядках з ручним веретеном. Для посилення обертання веретена на нього одягали грузики-маховики, які в науковій літературі отримали назву пряслиця.

Глиняні пряслиця як знаряддя прядіння часто зустрічаються в житлових спорудах на поселеннях та городищах Сіreto-Дністровського межиріччя [76, №.46, 55, 65; 141, №6718–II–358; 26698–II–1613; 143, КВ№2739/арх.4; КВ№ 2740/арх.5; 254, с. 71; 491, с. 311 515, с. 119; 713, рис. 31; 851, с. 250, 255; 948, с. 367]. Пряслиця виготовлялися з глини, пірофілітового сланцю, каменю та кістки. В основному, вони відносяться до 6 типів: 1 – біконічні; 2 – овальні; 3 – сферичні; 4 – циліндричні; 5 – зрізано-конічні; 6 – виготовлені зі стінок гончарних горщиків (таблиця (А.39).

В основному, пряслиця виготовлені з глини без домішок і відносяться до перших чотирьох типів. Аналогії їм широко представлені на поселеннях з інших територій (рис. А.189, 1-7) [440, с. 140-141; 494, с. 99; 1077, с. 163].

Окремі пряслиця вирізані із стінок горщиків. Відомі вони на городищі XII – першої половини XIII ст. у Недобоївцях, поселеннях Малинівка та Каплівка (рис. А.188, 22-23) [709, с. 79]. Відоме кам'яне пряслице з Бузовиці, мова про яке йшла вище (рис. А. 189, 30). Подібні знахідки представлені на багатьох поселеннях з інших територій.

Побутували на досліджуваній території й пірофілітові пряслиця. Вони менші за розмірами у порівнянні з попередніми (рис. А. 189, 8-21). В основному, вони відносяться до 1 типу. На боковій стінці пряслиця з Чорнівського городища нанесений хрестоподібний орнамент, що складається з багаточисельних хрестів у комбінації з горизонтальними, похилими і вертикальними лініями (рис. А. 189, 9) [254, с. 33-34, рис. 30, 13]. Пірофілітові пряслиця, в тому числі й з аналогічними написами, відомі на багатьох давньоруських пам'ятках, які датуються XII – першою половиною XIII ст.

Більше зустрічається пряслиць біконічної форми з двома плоскими або увігнутими майданчиками з обох боків (тип 1), що складає 56,5% від загальної кількості (таблиця (А.39)). Потім по спадній ідуть циліндричні – 13,0%, овальні – 11,6%, усічено-конічні – 10,1%, сферичні й виготовлені з стінок горщиків – по 4,4%. Окремі екземпляри знахідок прикрашені візерунками [254, рис. 36, 7].

Зовнішній діаметр пряслиць коливався у межах 1,5х3,6 см, переважають знахідки розміром 1,8-3 см (85%). За висотою пряслиця також різняться від 0,6 до 3 см і за цією ознакою вони поділяються на три групи, виділені В. О. Петрашенко: низькі (0,6-0,8 см), середні (0,9-1,2 см), високі (1,3-1,8 см). Окремо можна виділити дуже високі (1,9-2,8 см). Найбільшу групу становлять пряслиця середньої висоти 57%, великі 18%, маленькі 12% і дуже великі – 13%. Діаметр внутрішнього отвору коливається в межах 0,5-0,7 см з переважанням – 0,6 см. Відповідно вага керамічних пряслиць становить в межах 2,9-23,4 г/шиферних – 3,1-9,5 г [713, с. 135].

Співвідношення між глиняними й пірофілітовими пряслицями, виявленими на досліджуваній території практично однакове. Кількість перших становить 47%, других – 53%. У хронологічному діапазоні – глиняні пряслиця зустрічаються протягом всього досліджуваного періоду, а пірофілітові – лише в період XII – першої половини XIII ст.

Пряслиця з пірофілітового сланцю могли використовуватися й в якості грошової одиниці у безмонетний період [155, с. 365; 675, с. 108].

Готову пряжу ткали на верстатах. Це важливий напрямок виробництва, який забезпечував виготовлення полотна для одягу. Як зазначають науковці, на нього припадає 25% від загальних трудозатрат усього виробництва [815, с. 148]. Нитки з веретена за допомогою мотовил перемотували на клубки. Такі дерев'яні пристосування широко представлені серед етнографічних матеріалів досліджуваної території [70, с. 177; 437, с. 237].

Фарбували тканини природними барвниками. Як відомо з етнографічних матеріалів, для червоного сукна використовували луг з попелу букового дерева, червоні буряки, висушене листя материнки; чорне сукно отримували за допомогою стручків сушеного бобу, зернят соняшника, вільхової кори; жовтий колір отримували завдяки корі дикої яблуні, відвару жита та сироватки [70, с. 180].

У давній Русі тканини виготовляли з вовни, льону та коноплі. Вони різнилися між собою не тільки за якістю матеріалу, а й видом переплетення, фактурою й окрасом [155, с. 265].

На території Чорнівської садиби знайдені фрагменти тканини двох видів переплетення: полотняного і саржевого [254, с. 72]. За технікою виготовлення, полотно належить до найпростішого виду переплетення ниток в тканині, яка виготовлена з рослинного волокна (рис. А.188, А) [615, с. 247]. Тканини цієї групи становили 25% загального об'єму ткацького виробництва [155, с. 265]. З них, в основному, шили чоловічі й жіночі сорочки, рушники тощо. Аналогічні знахідки тканин відомі в Новгороді, Бересті, Дорогичині тощо [615, с. 247; 1078, с. 185].

Тканини з саржевим переплетінням (з серпа на Чорнівському городищі), більш грубі (рис. А.188, Б) [254, с. 73]. Вони зустрічаються в Новгороді в

ярусах XI – першої половини XIII ст. [615, с. 254]. Це дозволяє деяким авторам висувати характер саржевого переплетіння в якості критерію для датування тканин, знайдених при розкопках. За етнографічними даними, таке переплетення невідоме сільському ткацтву і в сучасній Росії, і Україні [498, с. 535]. З таких тканин могли шити верхній одяг.

Отже, зібраний археологічний матеріал дозволяє говорити про розвиток на теренах регіону XII – XIII ст. ремісничих промислів, традиційних як для давньоруського населення регіону, так і для Давньоруської держави в цілому.

4.3. Зброя, спорядження вершника та коня

Одним з основних показників рівня військової справи є оспівана в билинах і літописах зброя, відома за багаточисельними знахідками на археологічних пам'ятках. Високий ступінь розвитку металообробного ремесла на території Сірето-Дністровського межиріччя давав можливість виробляти всі види високоякісної зброї. Озброєння слов'яно-руського населення краю не поступалося ні асортиментом, ні якістю озброєння військ інших теренів Давньоруської держави та сусідніх країн.

Однією з найчисельніших категорій археологічних знахідок на слов'яно-руських пам'ятках регіону є озброєння, яке за своїм функціональним призначенням прийнято поділяти на засоби дистанційного й ближнього бою.

4.3.1. Зброя дальнього бою

Важливими засобами дистанційного бою були луки, а з другої половини XIII ст. виступають самостріли.

Основною категорією знахідок, які характеризують зброю дистанційного бою і промислового полювання є наконечники стріл. Про широке використання їх у бою неодноразово згадувалося в давньоруських літописах: “ни по стреле пустивше тогда побегоша”, “они же постоявше мало, пустиша по стреле в наши” [7, с. 144, 267, 271].

Оскільки типологія стріл розроблена А.Ф. Медведєвим, при розгляді

наявного матеріалу з досліджуваної території, ми не даватимемо детальної характеристики кожному типу [531, с. 121-191; 533, с. 1–36].

За характером кріплення, наконечники стріл поділяються на черешкові і втульчасті, а за поперечним перетином пера – на плоскі і гранчасті.

Серед плоских черешкових наконечників стріл, які складають основну кількість знахідок, виділяється 14 основних типів (їх характеристика подана у таблиці (А.40); додаток Б.12): 30 (2), 32 (6), 33 (1), 37 (1), 40 (4), 47 (3), 48 (3), 52 (2), 59 (1), 61 (9), 63 (25), 66 (1), 67 (11), 69 (1) (рис. А.191, 1-22; А.192, 1-19). Як видно, найпоширенішим типом були лавролисті наконечники стріл. Значне поширення їх як у хронологічному зрізі (IX – XIII ст.), так і географічних межах (вся територія східних слов'ян) робить ці наконечники чи не основним типом серед слов'янського населення.

Крім плоских, на території Сірето-Дністровського межиріччя відомі гранчасті бронебійні наконечники стріл, які служили для пробивання кольчуг, пластинчастих обладунків, шоломів, щитів. Серед них виділяється дванадцять типів: 76 (1), 78 (1), 84 (1), 87 (2), 90 (1), 93 (6), 94 (5), 95 (2), 97 (1), 100 (1), 101 (1), 102 (1) (таблиця А.40; рис. А.191, 23-35; А.192, 20-25, 38). Найпоширенішими бронебійними наконечниками є прості шилоподібні без упору. Можливо, це пояснюється легкістю їх виготовлення.

На території Сірето-Дністровського межиріччя відомі двошипні втульчасті залізні наконечники стріл (24 екземпляри) (рис. А.191, 36-37; А.192, 26-34). Вони запозичені у західних сусідів і використовувалися населенням, що проживало вздовж західних кордонів Русі у VIII – XIII ст. За класифікацією А. Ф. Медведєва, вони відносяться до типу 2 [533, с. 56].

На досліджуваній території відомі також лавролисті залізні втульчасті наконечники стріл (тип 5) [533, с. 57]. Датуються вони IX – XIII ст.

Крім наконечників стріл, у Зеленій Липі відомі кістяні насадки-свистки на древко стріли (рис. А.191, 53) [707, с. 211]. Такі насадки широко використовувалися у військовій справі кочівниками в XIII – XIV ст. [616, с. 218-219].

До засобів дальнього бою, пов'язаного із складним луком, можна віднести

сагайдак. Петля для підвішування сагайдака знайдена на Чорнівському городищі (рис. А.191, 52) [699, рис. 1, 16]. Такі петлі широко використовувалися у військовій практиці східних слов'ян [148, с. 291; 155, с. 313; 531, с. 146, рис. 11, 5-9]. До елементів сагайдака відносяться металевий гак (Чорнівка) (рис. А.191, 55) [699, рис. 2, 1], залізні пластини для зміцнення корпусу (рис. А.191, 54) та кістяні накладки, мова про які йшла вище [76, № 1, 13, 54].

Як видно, на території Сірето-Дністровського межиріччя на сьогоднішній день виявлено 135 наконечника стріл. Серед них – 93 черешкові (68,4% від загальної кількості), 26 втульчасті (20%) і 16 кістяні (11,6%). Основну масу наконечників стріл складають черешкові плоскі (57 екземплярів), за ними йдуть бронебійні (23 наконечник) і 13 наконечників – монгольські зрізні (таблиця А.41). Приблизно аналогічна статистика представлена в стародавньому Ізборську, де втульчасті вістря становили 27% [151, с. 70].

Значну кількість плоских черешкових наконечників стріл складають комплекси озброєння, характерні для монголо-татар. До таких можна віднести (за А. Ф. Медведєвим) типи 32, 33, 37, 66, 67, 90, 100. Сюди ж можна віднести й кістяні наконечники типу 7. А. Р. Артем'єв вважає, що ці типи характерні для монголо-татарського війська, оскільки зустрічаються тільки в містах і городищах, які загинули від їхнього нападу [153, с. 146]. У містах північно-західної Русі вони відсутні.

У другій половині XIII – XIV ст. на теренах Західної Європи в зв'язку з появою пластинчастих обладунків, поширюється новий вид зброї – арбалет. Така зброя була потужнішою, а її стріли-болти могли пробивати пластинчасті панцири. Зазвичай арбалети призначалися для ведення облогової та фортечної війни [428, с. 53; 533, с. 90-93; 656, с. 8-10]. У Польщі вони з'явилися з початку XII ст. і поступово, під назвою самостріл, з'являються на Русі [757, с. 159]. На теренах Сірето-Дністровського межиріччя цей вид ручної металеві зброї з'являється у другій половині XIII – XIV ст., хоча дослідниками висловлене припущення, що місцеві ратники познайомилися з арбалетом під час хрестових походів у кінці XII – першій половині XIII ст. [525, с. 257-264; 704, С.87].

На досліджуваній території виявлені втульчасті й черешкові наконечники арбалетних стріл та механізми від арбалетів (Цецино, Зелена Липа, Рідківці, Хотин) (рис. А.191, 45-48; А.192, 38-45) [141, №25715–II–1578; №12938–II–1013; 702, с. 143; 704, с. 85–93; 707, с. 204-215; 710, с. 246; 881, с. 34, 89, 92]. Втульчасті, в більшості своїй, відносяться до типів 4 та 8 [533, с. 94]. Виходячи з розмірів та ваги наконечників С.В. Пивоваров та А.В. Федорук припускають, що такі наконечники могли використовуватися у важких арбалетах типу “a tour” із силою натягування до 400 кг [702, с. 143]. Вони поширилися серед європейського озброєння у XIII – XIV ст. [226, с. 77; 428, с. 70].

На городищі виявлені втульчасті болти (тип 5 та 8), які за вагою могли використовуватися в арбалетах типу “a pied de biche” та “a cric” із силою натягу в 100-150 кг [989, с. 123].

С.В. Пивоваров зазначає, що на городищі знайдений ще втульчастий кістяний наконечник арбалету [707, табл. 1, 26]. Тут же виявлені черешкові арбалетні наконечники (тип 15, 16) (рис. А.191, 49, 50; А.192, 46-50) [533, с. 95-96; 707, с. 206, рис. 1, 8; 881, рис. 20, 5, 8, 11]. До фрагментів легких арбалетів відноситься гачок для натягування тятиви (рис. А.191, 51) [707, с. 207-208, рис. 1, 16]. Подібні гачки відомі і на інших пам'ятках досліджуваного періоду [425, с. 100, рис. 36; 989, с. 126]. На цьому ж городищі знайдена арбалетна упорна скоба-стремено (рис. А.191, 56) [707, рис. 2, 1]. Аналогічний елемент арбалету виявлений в Сокільці [226, рис. 4, 5].

4.3.2. Зброя ближнього бою

Наступальні засоби ближнього бою за принципами їх використання можна поділити на кілька категорій: зброя першого натиску – колюча. До неї входять списи та сулиці. Зброя рукопашного бою: основна – колюча-рубляча (мечі, шаблі), ударно-рубляча (сокири) та допоміжна – ударно-дробляча (булави, кистені). На відміну від першої, вона багаторазового використання.

Важливою категорією зброї першого натиску колючого типу є списи. На території Сірето-Дністровського межиріччя знайдені вузьколисті втульчасті

наконечники списів. Відомі вони серед знахідок на слов'яно-руських поселеннях та городищах у Бузовиці, Чорнівці, Молодії, Дарабанах-Щовбі, Ленківцях на Пруті, Ванчиківцях, Черепківцях (додаток Б.12; рис. А.193, 1-6; А.194, 1-2) [141, №18193–II–1254; №12225–II–931; №23664–II–1580; №12225–II–685; №26569–II–1583; 254, фото 97; 868, рис. 2, 1; 874, рис. 18, 27; 881, рис. 56, 7; 64, 17]. За класифікацією А.М. Кірпи́чнікова, такі наконечники відносяться до типу III і датуються XI – XIV ст. [423, с. 14]. Наконечники списів із Бузовиці та Ленківців на Пруті відносяться до різних хронологічних фаз типу IIIA, у якого відношення леза до втулки складає 1:1. Решта наконечників списів відносяться до вузьколезових списів (тип IIIB). Найбільший час їхнього побутування припадає на XII – XIII ст.

Як бойова зброя, що розрахована на ефективне пробивання залізних обладунків, виступала піка, виявлена на городищі в с. Чорнівка (рис. А.193, 7; А.194, 3) [76, №284; 254, фото 75]. Такий наконечник належить до V типу і датується X- XVII ст. [423, с. 15].

Ще один черешковий наконечник, можливо, піки було виявлено на посаді Ленківців на Пруті типу VI, за А. М. Кірпи́чниковим (рис. А.194, 4) [141, 40707 – II – 2200; 423, с. 17; 8881, рис. 16, 10].

Предмети ближнього бою на теренах Сірето-Дністровського межиріччя представлені також фрагментами та цілими екземплярами наконечників сулиць. У переважній більшості випадків, ці наконечники широколезі зі сплющеною листоподібною формою (Чорнівка, Вовчинець) (рис. А.193, 8-9; А.194, 6) [141, №12664–II–907; 254, рис. 60, 3; 699, рис. 1, 15]. До сулиці, очевидно, можна віднести кістяний втульчастий наконечник з Ленківцевого городища (рис. А.194, 5) [141, №40707–II–2200].

Важливим видом зброї ближнього бою були мечі. З теренів Сірето-Дністровського межиріччя відомо 11 мечів (таблиця (А.42); додаток Б.16) [141, №5131–II–224; 5128–II–221; 5130–II–223; 5133–3б–161; 5132–3б–160; 2151–3б–136; 5132–3б–160; 48678–3б–378]. За своїми характеристиками всі мечі відносяться до типу XVI, XVII, один – XIV за Е. Окшотом і датуються другою половиною XIV

– XV ст., один другою половиною XIII – XIV ст. (рис. А.195; А.196) [636].

На досліджуваній території виявлені фрагменти шаблі (Чорнівка), а також шабельні гарди (Чорнівка (3 екз.), Ленківці на Пруті (1 екз.) (рис. А.193, 10-11; А.194, 17-18) [76, №44, 170, 234, 327; 254, рис. 14, 22; 22, 10; 36, 6; 50, 8; 699, рис. 1, 16].

З Чорнівки походить фрагмент скоби від перев'язі піхви, а з Зеленої Липи – залізне окуття та бронзовий і залізний наконечники (рис. А.193, 12; А.194, 10-11, 16) [76, №167; 254, рис. 22, 20; 707, с. 211, рис. 2, 5; 4, 4, 6]. Аналогічні знахідки відомі з розкопок на Княжій Горі і датуються XII - XIII ст. [424, с. 16].

Ударно-дроблячою зброєю ближнього бою були бойові сокири, виявлені в Горбові, Слободі, Чорнівці та Ленківцях на Пруті (рис. А.193, 13, 15-16; А.194, 14) (тип IVA за А.М. Кірпічниковим), с. Горбово (рис. А.194, 13) (тип VA за А.М. Кірпічниковим) [76, №140, 259, 266, 293, 311; 423, с. 37; ЧКМ №12636–II–882], Слобідки (тип B за А.М. Кірпічниковим) (рис. А.194, 12) [76, №12225–II–684; 423, с. 40]. Є згадки про знахідки двох бойових сокир на поселенні XIII – XIV ст. у с. Рашків [491, с. 311].

Невід'ємною частиною озброєння ратника була булава. На досліджуваних теренах знайдені два залізних (Чорнівка) і бронзове (Василів) навершя (рис. А.193, 17, 19; А.194, 7-8) [76, №20; 254, с. 99; 699, рис. 1, 19;]. За А.М. Кірпічниковим вони відносяться до типу II і датуються XII – XIII ст. [423, табл. XXV, 3].

Бронзові булави з літописного Василева та Черепківців мають чотири великих центральних і вісім малих крайніх шипів і відносяться до типу IV (рис. А.193, 18-19) [141, №12679–II–913; №12232–II–693; 423, с. 52]. Така зброя з'явилася на півдні Русі у XII – першій половині XIII ст.

Ударною зброєю ближнього бою були кистені. У літописному Василеві виявлено пустотілий залізний кистень у формі кулі з шипами (рис. А.193, 20; А.194, 15) [141, №12679–II–909]. Він відноситься до типу IIА і датується XII – першою половиною XIII ст. [423, с. 61-62].

Важливими захисними обладунками в бою для ратників були кольчуги. Завдяки гнучкості і непроникності, вони надійно прикривали воїнів. Фрагменти одного з найдавніших у Європі кольчужного полотна виявлено на поселенні VI

– VIII ст. у с. Чорнівка (рис. А.193, 21) (повідомлення О.М. Масана). Залишки кольчуг відомі й на археологічних пам'ятках XII – XIV ст. Сірето-Дністровського межиріччя (Ленківці на Пруті, Цецино, Зелена Липа) [141, № 1994–II–156; 706, с. 211; 881, с. 74].

У другій половині XIII – XIV ст. на Русі з'являється новий вид захисних обладунків, а саме панцирі, виготовлені з металевих пластин [424, с. 19]. Фрагменти такого панцира відомі з городища другої половини XIII – XIV ст. у Зеленій Липі (рис. А.193, 22-25) [141, № 12214–II–1013/2; 12214–II–1021/25-27; 706, с. 211; 881, рис. 51]. Це так звані “дощатые брони” або панцирі-бригандини, які з'явилися в Європі у XIII ст., але найбільшого поширення набули у XIV ст.

У публікаціях науковців австрійського періоду є повідомлення про знахідки на Цецино шолома, але опис його відсутній [312, с. 3-4; 1073, № 122].

4.3.3. Спорядження вершника та бойового коня

Важливе значення у давньоруському війську відігравала кавалерія. До предметів спорядження вершника належать фрагменти стремен аркової форми з прямою підніжкою (тип VIIa за А.М. Кірпічніковим) [426, табл. XV, 7-9], з Чорнівського городища (рис. А.199, 1) [254, фото 69], типу VII – Ленківців на Пруті (рис. А.198, 4; А.199, 2) [515, с. 116, рис. 4, 4]. Стремена такого типу датуються XII – першою половиною XIII ст. і поширені на всій території давньої Русі.

Атрибутом вершників були шпори (таблиця А.43). На території Сірето-Дністровського межиріччя на поселеннях VIII – X ст. знайдені шпори з невеликим шипом розташованим в одній площині з напівдужкою (Ревне I) (рис. А.197, 1; А.199, 3-5). [574, рис. 47, 3; 881, рис. 67, 3;]. Зарубіжні науковці датують їх VII – VIII ст. [1124, с. 132, табл. VIII]. На теренах східних слов'ян вони продовжують побутувати й у IX – XI ст. [426, с. 565-57]. Тут виявлені також так звані каролінгські шпори з пірамідальним вістрям, що знаходились в одній горизонтальній площині з дужкою (Горішні Шерівці, Добринівці, Ревне I) [874, рис. 18, 38-39; 889, рис. 26, 12]. Датуються вони IX – першою половиною

XIII ст. (рис. А.197, 2; А.199, 3-5) [426, с. 64].

На пам'ятках XII – першої половини XIII ст. у Чорнівці та Ленківцях на Пруті, Рашкові (рис. А.197, 3; А.199, 6, 9) [76, №101; 141, №11926–II–566; №6625–II–339; №20222–II–1428; 143, КВ№2741/арх.6; 254, с. 98, фото 77; 491, с. 311; 881, с. 31, рис. 16, 1] виявлені шпори типу IV за А.М. Кірпічниковим [426, с. 66]. Такі остроги датуються XII – першою половиною XIII ст.

З Чорнівки походять шпори типу IVA, які датуються другою половиною XII – першою половиною XIII ст. (рис. А.197, 4; А.199, 7-8) [254, с. 98; 426, с. 66].

У XIII – XIV ст. поширилися шпори типу V [Кирпичников 1973, с. 68]. Такі остроги виявлені на досліджуваних теренах (Чорнівка, Зелена Липа (рис. А.197, 5, 6; А.199, 9, 11-14) [76, №171; 254, с. 98; 707, с. 213, рис. 5, 1-6].

Крім шпор, на досліджуваній території були знайдені петлі для кріплення острог [141, №12938–II–1013; 254, с. 98; 515, рис. 4, 10; 1110, с. 166, рис. 15, 7; 19, 2]. Дві з них – дископодібні однопрорізні, зігнуті колінчасто, які використовувалися в IV-му типі шпор [426, с. 63]. Інша, з Чорнівки – кільцеподібна, прикріплена до зовнішнього торця колінчасто зігнутої дуги (рис. А.199, 16). Такі петлі застосовувалися в острогах типу IVA [426, с. 63].

Зустрічаються на городищах регіону й невеликі залізні й бронзові пряжки з трапецієвидною рамкою для кріплення острог до взуття [143, КВ2743/арх.8; 254, с. 34, рис. 31, 11; 706, с. 213, рис. 5, 7-8;].

З Чорнівського городища походить потиличник канчука (рис. А.198, 8) [699, рис. 2, 1]. Повної аналогії йому не знайдено.

Важливим елементом спорядження верхового коня були сідла. З Ленківецького поселення походить кістяна накладка сідла (рис. А.198, 2) [515, рис. 4, 7]. Датуються такі петлі XI – XIII ст. [426, с. 38]. Подібні накладки відомі в Гродно, Білій Вежі, Россаві, серед кочівницьких старожитностей та у поляків [426, рис. 23, 24; 940, с. 17, рис. 2].

На досліджуваній території зібрана багата колекція кінської зброї, елементами якої є вудила. Відомі вони серед матеріалів городищ Чорнівка, Зелена Липа, міст Ленківці на Пруті та Василів (рис. А.198, 1; А.199, 17-20) [76,

№ 190; 141, № 6624–II–338; № 12214–II–675; 254, с. 100; 699, рис. 2, 7]. Усі вони відносяться до IV типу і датуються IX – XIII ст. [426, с. 16].

Значна колекція в матеріалах поселень та городищ Сірето-Дністровського межиріччя пряжок [76, № 3, 94, 126, 144, 162; 141, № 18197–II–1258; 18727–II–1292; 19446–II–1338; 12133–II–630; 254, с. 109, табл. 20; 574, рис. 46, 13; 699, с. 138, рис. 2, 2-7, 9-15; 707, с. 212, рис. 5, 9-11; 881, с. 22, рис. 7, 8]. За формою рамки їх можна розділити на 10 основних видів: 1 – півкільцеві; 2 – кільцеві; 3 – п'ятикінцеві; 4 – прямокутні; 5 – квадратні; 6 – округлено квадратні; 7 – трапецієподібні; 8 – підтрикутні; 9 – ліроподібні; 10 – невизначеного типу. Домінуючими при цьому є 1 і 4 види (таблиця А.44; рис. А.200; А.201). За розмірами й формою рамки, вони можуть відноситися до підпружних пряжок, пряжок путлиць, розподільних кілець упряжі та підвішування, носіння зброї й обладунків. Найбільш поширеними формами щитків пряжок є півкільцеві, що складає 37 % від усієї маси знахідок. Далі йдуть круглі та прямокутні по 13 % і квадратні 11 %. Решта форм рамок займають незначний відсоток.

У Василеві та Зеленій Липі виявлені підкови для коней (рис. А.198, 9-10; А.199, 21-25) [141, № 12133–II–630; № 42449–II–2324; 707, с. 213, рис. 5, 14-16]. Датуються такі вироби XII – XIII ст., але масове використання їх припадає на XIII – XIV ст. [426, с. 84].

До предметів кінської амуніції можуть бути віднесені скребниці для чистки коней, виявлені у Зеленій Липі (рис. А.198, 3; А.199, 26-27). Відносяться ці знаряддя до типу II за А. М. Кірпічниковим і побутовали у XII – XIV ст. [426, с. 84].

4.3.4. Каменеметальна та вогнепальна зброя

Крім ручної металюної зброї, населення регівону познайомилося з використанням і більш громіздких військових механізмів, якими в західноруських землях були “порокы и самострелы коловоротныи великие”. Останній різновид металюної техніки, очевидно, був на озброєнні військових залог, що розташовувалися в регіоні. Про це свідчать кам'яні ядра, які зберігаються у фондах Чернівецького краєзнавчого музею, куди вони потрапили з крайового музею

австрійського періоду. Ядра у вигляді злегка сплюсненого шару діаметрами 15-20 см, виготовлені з сірого пісковика й базальту (таблиця (А.45)). Їх вага становить 9000, 10000, 12500, 20000 гр [142, №6136-36-267; 6412/2-36-182; 6412-36-181; 6412-36-188]. Такі й подібні снаряди відомі за знахідками на інших середньовічних пам'ятках Східної Європи [310, с. 129; 322, с. 41, 46; 416, с. 341-346, 348-357; 420, с. 30-31; 531, с. 150; 609, с. 235, 241; 610, с. 106].

Ці снаряди метали фортечні самостріли (аркабалісти). Подібні машини були реконструйовані за мініатюрами XVI ст. у руських літописах і перевірені за західноєвропейськими аналогами [420, с. 408-412; 421, с. 35-49; 428, с. 74-75; 467, с. 381-384, 388-389]. Один із варіантів таких металевих знарядь мав станок з двох паралельних брусів, які з'єднані між собою. В його передній частині кріпився великий лук. Між брусами, по пазах переміщувався повзун з гніздом для снаряда і зацепом для тятиви. У перед бойове положення повзун з тятивою приводився тросом і коловоротом (рис. А.202, А). Машини таких конструкцій могли метати кам'яні снаряди круглої й навіть приплюсненої форми [416, с. 346; 421, с. 43-45].

З'явитися фортечні самостріли на території краю могли внаслідок воєнних подій 30-х років XIII ст. “Соудиславъ на ньм же метахоу камение”, “оже и таранъ на нь поставиша меташа бо камень полтора перестрела” [6, с.760, 772]. Саме тоді, за сприяння князівської влади, було активізовано оборонну систему на “Оукраине Галичьской”. Особливо її вдалося посилити після будівництва на горі Цецин кам'яної вежі або, використовуючи давньоруський термін, “столпье”. Відкритий верхній майданчик оборонної башти, ймовірно, використовувався як позиція для вищевказаного виду металевих машин, що дозволяло, в свою чергу, ефективно “бити с нея окрест града” [528, с. 56-57; 712, с. 81-82].

Таким чином, поява фортечних самострілів у регіоні відповідала загальній тенденції, згідно з якою “в 40 – 60-ті роки XIII ст. руські каменеметальні знаряддя отримали найбільш широке розповсюдження” [421, с. 20]. З ужитку на теренах краю вони вийшли, очевидно, до кінця того самого століття, пояснюється це тим, що в той період “більше розповсюдження могли отримати працеві каменомети, потужність і величину яких, мабуть, було легше

збільшити, ніж силу каменеметального лука” [421, с. 49, 51]. Однак свідчення про пращеві пристрої в укріпленнях регіону у XIV ст. відсутні. Цілком можливо, що на зміну фортечному самострілу, після недовгої перерви прийшла гармата.

На теренах Сіreto-Дністровського межиріччя виявлені артефакти, які можуть свідчити про використання наприкінці XIV ст. вогнепальної зброї. З’явилася ствольна порохова зброя в західноруських землях між 1377 (коли під час облоги руського Нового замку на Двіні німецькі рицарі застосували військові пристрої – “гуки”) та 1382 рр. (коли князь Кейстут при облозі орденського замку Юргенбург використав бомбарди) [222, с. 218; 501, с. 134]. Логічно припустити, що новий бойовий засіб був узятий на озброєння литовськими і руськими князями в ході завершального етапу збройної боротьби за галицько-волинську спадщину. Саме у зв’язку з останньою слід пов’язувати знайдений археологічний артефакт, який свідчить про використання вогнепальної зброї в Середньому Подністров’ї у зазначений період [708; 943, с.216 – 222]. Поширення перших гармат на території “Оукраины Галичьской” стало можливим ще й тому, що у цей самий час їх використання фіксується у прикордонних з нею землях. Зокрема, за ранніми відомостями писемних джерел, зберігання і застосування нової порохової зброї в Сербії датується 1373-1381 рр. [985, с. 28; 986, с. 161-163], в Угорщині – 1378-1381 рр. [1049, с. 158], в Польщі – 1383 р. [1089, с. 155]. У наведених випадках писемні повідомлення відображають достатньо помітні події, а таким чином, перші експерименти могли відбутися дещо раніше.

Розвиток вогнепальної зброї на початковому етапі існування відбувався в повній відповідності з міжнародними темпами доволі плавно, потім інтенсивність цього процесу посилилася. Від початку нова зброя в регіоні була як оборонно-композиційною, тобто коли її використовували при захисті стін та веж замків, так і похідного ужитку для проведення облогових операцій. Ймовірно, внаслідок останньої тактики дій, гармати було застосовано для здобуття замкових укріплень в Зеленій Липі. Однак виявлене під час їх розкопок кам’яне ядро є не єдиним артилерійським снарядом, зафіксованим на території регіону.

Значна кількість кам'яних ядер від перших гармат зберігається у фондах Чернівецького краєзнавчого музею як спадок, що перейшов з Буковинського крайового музею [142, № 6412/3–36–183; 6412/4–36–184; 6412/3–36–185]. За формою ці артилерійські снаряди можна умовно поділити на дві групи. До першої належать округлі ядра, які згідно повідомлень “Хроніки Тарвіса” (1376 р.), були “тої самої форми, що й канал” гармати. Таку взаємозалежність між боєприпасами та зброєю можна пояснити кустарним виробництвом останньої. Відомо, що загальноєвропейська єдність поширення перших гармат фіксується в їх конституціях. Вони потрібні на великих просторах, а їх місцеві особливості у значній мірі знівельовувалися (рис. А.203) [428, с. 78]. Другу групу становлять ядра, які мають максимальну шароподібну форму. Цілком можливо, що для досягнення її каменярі використовували, завчасно виготовлену з дерева, паперу або пергаменту, модель (шаблон). Крім того, більшість снарядів означеної групи зроблено з пісковика – матеріалу, який при ручній обробці дозволяв досягти майже ідеальної форми (рис. А.204) [452, с. 163]. Аналогічні ядра широко представлені на пізньосередньовічних пам'ятках Західної Волині та Східного Поділля [226, с. 78, 82-83; 842, с. 182; 843, с. 20; 926, с. 27].

Таким чином видно, що слов'яно-руське озброєння місцевого населення було на досить високому рівні. Його еволюція проходила в загальному руслі розвитку військового мистецтва Східної Європи, але при цьому була певна локальна своєрідність у використанні деяких видів озброєння, що пов'язано, в першу чергу, з особливостями географічного розташування краю. Це проявляється в досить ранньому ознайомленні місцевого населення з вогнепальною зброєю.

4.4. Торгівля

Важливим критерієм соціально-економічної структури суспільства, поряд з ремісничим виробництвом, є торгівля, яка слугувала з'єднуючою ланкою між сільським господарством, промислами і ремеслом. Це визначило її подвійне становище по відношенню до цих галузей економіки: з одного боку, повна залежність від них, а з іншого – сприяння в успішному розвитку.

На досліджених археологічних пам'ятках регіону виявлено значну кількість предметів, які дозволяють встановити ті країни, з якими населення Сіreto-Дністровського межиріччя вело торговий обмін. Хронологія предметів імпорту намічає періоди зародження, розквіту і загасання зв'язків з певним районом. Їх картографування дає можливість реконструювати найважливіші торгові шляхи.

Розвиток торгівлі органічно пов'язаний із ступенем економічного розвитку регіону. Більшість поселень Сіreto-Дністровського межиріччя розміщені на берегах річок, що давало можливість населенню встановлювати торгові зв'язки не тільки з близькими містами, але й віддаленими центрами ремесла і торгівлі. Цьому сприяло і те, що через територію краю проходили великі торгові шляхи. Говорячи про торгівлю місцевого населення можна намітити кілька її ступенів та напрямків. Серед них виділяються внутрішня, яка поділяється на місцеву, регіонально-міжобласну, загальноруську, та міжнародна.

4.4.1. Внутрішня та регіональна торгівля

Важливою і водночас саме не розробленою проблемою є історія розвитку внутрішньої торгівлі. Археологічні дані свідчать про те, що починаючи з IX в. значно поліпшилося забезпечення населення продуктами харчування і одночасно створилися більш сприятливі умови для розвитку ремесла й торгівлі. З'являється систематичний обмін між окремими виробниками. Питання про участь давньоруського села у внутрішньому торговому обміні є одним з дискусійних у сучасній історичній науці. Більшість дослідників вважає, що через натуральність господарства виключається можливість участі жителів сільських поселень у торгових відносинах. Але обмін, у значній мірі, стимулювався природно-географічним фактором. Товари, які вироблялися у надлишку в одному районі були відсутніми в іншому. Та й не всю продукцію виробників, як зазначав В. Й. Довженок, забиравала феодална верхівка. Третина її, що складала додатковий продукт, частково вилучалася у вигляді різноманітних платежів феодалами, частково використовувалася для обміну на різноманітні необхідні вироби чи на розширення господарства [355, с. 214].

Те ж саме було й з ремісниками. Більша частина заліза, яке вироблялося сільськими металургами, збувалась сільським і міським ковалям і лише частина його потрапляла феодалам у формі натурального оброку [815, с. 151]. Ремісник частіше за все працював на замовлення і одержував платню за свою працю натурою, зазвичай продуктами сільського господарства. Більш широкий ареал розповсюдження мали вироби міських ремісників, що збувалися на місцевих ринках.

Хоча міста мали тісний зв'язок з оточуючими поселеннями і звідси вони забезпечувалися продуктами харчування, у них мешкала значна кількість людей, яка не входила до структури феодалних господарств і могла придбати ці продукти лише на міському ринку [908, с. 132]. Така постійна потреба міст у товарній продукції сільського господарства стимулювала її виробництво та попит.

За археологічним матеріалом дуже важко визначити розвиток внутрішньої торгівлі, оскільки спочатку обмін йшов, в основному, сировиною, продуктами харчування й ремісничими виробами, які існували на всій території давньої Русі, а тому практично неможливо визначити місцевого вони виробництва чи завезені з інших земель. Взагалі, питання розвитку внутрішньої торгівлі залишається поки що спірним і до кінця не з'ясованим. Відсутність джерел ускладнює дослідження даної проблеми. Літописи стверджують, що саме зерно, м'ясо, овочі і риба не тільки широко продавалися в містах, але й ціни на них визначали економічну кон'юнктуру міського торгу. Доказово ж відповісти на питання, хто збував надлишок хліба поки не вдалося.

Ріст виробництва в сільському господарстві та ремеслі безперечно супроводжувався формуванням системи внутрішніх ринкових зв'язків, спочатку в межах невеликих волостей, а згодом і більш великих адміністративно-господарських одиниць [908, с. 131]. Можна припустити, що населення міста – центру ремісничого виробництва – постійно обмінювалося ремісничими виробами з населенням довколишніх сільських поселень, отримуючи в обмін продукти харчування. Регулювалися ці відносини міським ринком, який знаходився в кожному давньоруському місті. Розташування

залізоплавильних горнів і кузень вказує на те, що своєю продукцією вони обслуговували район в радіусі від 10 до 30 км [399, с. 103, 104, 397, 399]. На території регіону значними торговими центрами були літописний Василів і Ленківці на Пруті. За дитинцем у Василеві збереглася до цих пір назва “торг”, “торговиця”, саме тут, під стінами фортеці (ур. Замчище), товари перенавантажували з сухопутного транспорту на водний. Навколо торгової площі розміщувалися майстерні, що дозволяло майстрам одночасно стежити за роботою горнів, де випалювали глиняний посуд і збувати свої вироби [881, с. 142]. Характерною рисою давньоруського міста, починаючи з XII ст. було спорудження храму на площі або неподалік від неї. Це пов’язано з тим, що згідно зі статтею про мірила в статуті князя Володимира, саме у відання церкви передавалися еталони торговельних мір, а також мита за користування цими мірами [996, с. 100]. Таке правило зберігалось до пізнього середньовіччя. Мабуть, у Василівському білокам’яному храмі теж зберігалися мірила. Аналогічним було значення храмів П’ятниці в Чернігові, Параскеви-П’ятниці в Новгороді [908, с. 132].

До місцевої торгівлі можна віднести поширення керамічних виробів. Гончарне виробництво було розвинуте у Василеві, Комарові, Перебиківцях, Білій, Репу женцях, де виявлено печі для випалення посуду.

З міста на село потрапляли ковальські речі, які вимагали певної спеціалізації. Серед них можна виділити зброю (бронзові булави – Черепківці, наконечники списів – Черепківці, Ванчиківці, Бузовиця, сокири – Горбово, Слобода, шпори – Ревно, Горішні Шерівці, Добринівці), прикраси.

Значно були розвинуті торгові зв’язки населення Сіreto-Дністровського межиріччя з іншими землями давньої Русі. Тісні економічні контакти населення регіону підтримувало з містами Галицько-Волинського князівства. Так, у літописному Василеві, Ленківцях на Пруті, Репуженцях знайдені пірофілотові пряслиця рожевого кольору. Як відомо, центром їх виробництва був Словечансько-Овруцький лесовий острівний кряж на Волині [911, с. 45-48; 912, С.264]. Тут, у майстерні поселення Прибитки I, виявлено 43 бракованих

хрестиків-тільників, їх уламків та заготовок [641, с. 203]. Очевидно, звідси походять пірофілотові культові предмети, виявлені у Василеві, Ленківцях на Пруті, Чорнівці [696, с. 79].

З Волині походять й намистини “мінського типу”. На досліджуваних теренах вони знайдені в Чорнівці, Василеві, Недобоївцях тощо. Ймовірно, вони виготовлялися в Турові або Володимирі-Волинському і звідти поширювалися на теренах Галицько-Волинського князівства. Майстерні з виготовлення зернених намистин досліджені й у с. Червоному на Вінниччині, Пересопниці, де знайдені матриці для виготовлення зернених речей, шальки-ваги, ювелірні прикраси та їх брак [458, с. 90; 591, с. 113-128;].

Про зв'язки з Білоруссю може свідчити бронзова обойма виявлена в Ленківцях на Пруті [515, с. 116, рис. 4, 5]. Аналогії і форма, в якій, можливо, вона була виготовлена відомі в Новогрудку [344, рис. 3, 6].

У літописному Василеві виявлені “копоушки”. Повну аналогію ми знаходимо в стародавньому Галичі та Теробовлі [761, с. 124-125]. Вірогідно, вони походять з однієї косторізної майстерні. Про це ж говорить знахідка трапецієподібного кістяного гребінця, у якого зубці розміщені з двох сторін.

Про зв'язки з Галичем говорять окремі типи жіночих прикрас, які не змінювалися протягом тривалого часу. Так, місцеві жінки носили скроневі кільця, кінці яких заходили один за інший у півтора оберту. Ці прикраси відомі на ряді археологічних пам'яток досліджуваної території. Представляють також інтерес знахідки бронзових стилів-писал у Ленківцях на Пруті, які, очевидно, були вилиті в одній з майстерень Галича й звідти, ймовірно, шляхом торгових операцій потрапили в різні міста князівства.

Очевидно, значна кількість дрібних литих хрестиків-тільників, окремих хрестів-енколпійонів, виявлених на поселеннях регіону, походять з Галича, де на “Золотому Тоці” досліджено комору ювеліра-ливарника [154, с. 100]. Крім того, про галицьке походження хрестів-тільників із трьома кульками на кінцях рамен та в середохресті, які виявлені в Чорнівці [254, с. 114; 863, с. 83], може свідчити знахідка ідентичної кам'яної матриці з ювелірної майстерні, дослідженої в

монастирі “Юр’ївським” [648, с. 206, рис. 60, 5].

Яскравим свідченням торгових зв’язків населення Сіreto-Дністровського межиріччя з іншими землями Давньоруської держави є різні категорії побутових речей, прикрас та предметів культу. Безперечно, зі склоробних майстерень Києва походить більшість скляних браслетів, відомих з пам’яток регіону. Їх хімічний аналіз підтвердив київське походження. З ювелірних майстерень виявлених на Київському Подолі, очевидно, походить і скляне намисто, яке на пам’ятках регіону трапляється досить часто [817, с. 144-149].

З Києвом пов’язують хрести-енколпіони. В першу чергу, це стосується енкалпіонів з написом “святая Богородица помагай”, виконаному у дзеркальному відображенні (Чорнівка, нелокалізовані місця) [254, с. 114; 693, с. 223-224; 1109, рис. 46, 6]. Форма для відливання цих релікваріїв виявлена в майстерні біля Десятинної церкви [460 с. 219]. До виробів київських майстрів можна віднести хрести-релікварії зі “слізками” на раменах, які виявлені у Василеві, Чорнівці, Прилипчому та кількох нелокалізованих пунктах регіону [693, с. 221; 881, рис. 14, 13; 1117, рис. 28, 1, 3, 5]. З київським походженням пов’язуються також енкалпіони із зображеннями святих мучеників Бориса і Гліба (Недобоївці) [387, с. 119; 658, с. 91; 713, с. 145].

Із столиці давньої Русі походять бронзові булави з Василева, Черепківців. Знайдені на Чорнівському та Цецинському городищах трибусинні скроневі кільця так званого “київського типу” також походять із столичних ювелірних майстерень. На терени Сіreto-Дністровського межиріччя потрапляли й такі вироби київських майстрів як поливні керамічні писанки, глиняні фігурки, покриті жовто-зеленою поливою [161, с. 350-351, рис. 83, 1]. Виявлені вони в Ленківцях на Пруті (рис. А.205) [515, с. 124, рис. 4, 8-9].

У давньоруському похованні з Чорнівки знайдений бурштиновий хрестик-тільник [872, с. 83]. Ряд дослідників вбачають у таких виробах імпор з Прибалтики [378, с. 60-61]. Аналіз археологічних знахідок бурштину в Києві показав, що надходження балтійського сукциніту на південь Русі здійснювалося, головним чином, до середини XI ст. [158, с. 482]. З XII ст.

почалися розробки місцевих бурштинових пластів у середньому Подніпров'ї. Факт торгівлі Києва бурштином підтверджується й збігом на рубежі XI – XII ст. скорочення його надходження до Новгороду з розподілом південного імпорту, який поступав дніпровським шляхом [801, с. 41-47].

Можливо, з київських скрипторіїв походять книги, фрагменти окуть палітурок, застібки яких знайдено в Чорнівці та Ленківцях на Пруті.

4.4.2. Розвиток зовнішньої торгівлі

Особливості територіально-географічного розташування та природні умови Сірету-Дністровського межиріччя сприяли розвитку зовнішньої торгівлі. Знахідки з поселень регіону красномовно свідчать про досить тісні зв'язки місцевого населення як з ближніми сусідами, так і з віддаленими країнами Європи й Азії. Здійснення торгових операцій проходило як шляхом прямого обміну, тобто товар на товар, так і за допомогою грошей, хоча переважав прямий обмін [881, с. 25].

Виявлені на досліджуваних теренах імпортні речі можна розділити на дві категорії. До першої відносяться предмети масового ввозу – монетне срібло, окремі види тканин, раковини каури. Вони найбільш показові для вивчення економічних зв'язків. До другої – предмети розкошу – начиння зі срібла та бронзи, вироби з дорогоцінних каменів, полив'яний посуд, золототкані шовкові тканини. Маючи велику цінність, шовковий текстиль був одним з важливих об'єктів міжнародної торгівлі. Вони характеризують, в основному, міжнародні зв'язки [155, с. 387; 947, с. 130-142].

У X – XIII ст. Русь і Західна Європа знаходилися в різносторонніх торгових політичних і культурних зв'язках. Добре налагодженими торгові зв'язки були між Галицькими землями, Польщею та Угорщиною [995, с. 53-55]. Чим торгували на Дунаї можна судити за митом, введеним герцогом Леопольдом і його сином біля замка Штейн. Збір відносився до зброї, сідел, вовняних та льняних тканин тощо. На Русі славилися угорські коні “фарі”, їх згадував ще Святослав. В Угорщині руські купці здавна торгували у важливому

торговому центрі – Естергом. У жалуваній грамоті короля Імре (1198-1204 рр.) на збір мита Естергомському монастирю підтверджується старовинний привілей, де на першому місці згадуються купці з Русі [655, с. 25]. З Угорщини поступали на Русь ще з X ст. коні і срібло, а також золото. Звідти ж у Галицькі землі поступали ювелірні вироби. Так, князь Данило привіз “чашу мрамора багряне, изваяную мудростью чудну й змееви главы беши вокруг ея” [6, с. 845-846].

Слід зазначити, що, крім основної магістралі Київ-Прага, Галицьке князівство налагодило торговий шлях з Угорщиною через Карпатську Русь. У західній її частині один шлях лежав від Перемишля через Дуклу і Свиндик на Бардуїв і далі Кошицю, інший шлях з Галичини і Львова йшов до Безкиду через Волинь до Мукачева. Звідти на Ужгород й Кошицю. В угорських джерелах він називається “руським” [655, с. 173].

Був ще один шлях на Василів через досліджувану територію, де згадується “Барсуків діл” і “Баня Родна” [863, с. 23]. З ним, очевидно, пов’язана знахідка мідної монети з Ленківців на Пруті. Вона являла наслідування золотих альморавидських динарів, карбованих за угорського короля Іштвана IV (1162-1163 рр.) [515, с. 125]. З Угорщиною пов’язують також Хотинський скарб брактеатів та знахідки срібних брактеатів на Чорнівському городищі [713, с. 151-153]. Монети із зазначених пунктів представлені німецькими, угорськими і чеськими емісіями, що показує напрям торговельно-економічних зв’язків. С.В. Пивоваров припускає, що згадані монети потрапили на терени регіону через посередництво Угорщини і, безперечно, говорять про використання подібних грошових знаків у місцевому обігу [681, с. 14].

Про зв’язки населення з Угорщиною можуть свідчити знахідки у тих же Ленківцях на Пруті, угорського віконного скла [881, с. 76].

Важливим імпортом були кольорові метали, в яких Русь була надзвичайно зацікавленою внаслідок відсутності власних родовищ. Можливо, мідь та срібло доставляли з Угорщини, де були мідні копалини, а свинець – з Польщі [793, с. 343]. Ці метали йшли не тільки на ювелірні вироби, вони також використовувалися в архітектурі Галицької землі для покриття куполів

християнських храмів і в конструкції церковних підлог. Можливо, куполи білокам'яного храму у Василеві були покриті листами із свинцево-мідного сплаву, як це досліджено в Холмі в церкві Івана [755, с. 35-39].

Про товари, які, ймовірно, потрапляли з території Польщі на терени Сіreto-Дністровського межиріччя, можемо судити з привілея Болеслава Сидливого 1264 р. купцям Поланца, які їздили на Русь з сукном, вовною, хутром, зброєю й іншим товаром [624, с. 92]. На досліджуваній території зустрічаються типові для західних слов'ян втульчасті вістря стріл, які широко побутували вздовж західних кордонів Давньої Русі.

Торговельні зв'язки з більш віддаленими районами Західної Європи можна розглядати на основі знахідок виробів західного художнього ремесла. Судячи із знахідок предметів імпорту, головним постачальником художніх виробів у Східну Європу через територію Галицьких земель у другій половині XII – першій половині XIII ст. були Нижня Лотарингія, Рейнська область, Вестфалія, Нижня Саксонія, Лімож [351, с. 35-39].

На Чорнівському городищі знайдені фрагменти чарок з так званої “рейнської кераміки” (кам'яний товар) покриті жовто-коричневою поливою. Вироблявся такий посуд у майстернях Зігбурга біля Кельна, звідки поширювався по території всієї Німеччини. Знахідки такої кераміки є в містах Прибалтики, Польщі, Луцьку, Пскові, де відносяться до XIV ст. [175, с. 292-294; 842, с. 198].

Про відродження торговельних зв'язків з Європою у другій половині XIII – XIV ст. можуть свідчити нумізматичні знахідки з городища в Зеленій Липі, Чернівцях. Тут виявлені празькі гроші, карбовані в роки правління Яна I Люксембургського (1310-1336 рр.), Карла IV Люксембургського (1346-1378 рр.) [634, с. 93; 681, с. 18-80; 881, с. 164]. Ці грошові знаки були досить поширеними на території Східної та Центральної Європи у XIV – XV ст. Використання їх на землях України в якості основного платіжного засобу можуть свідчити знахідки скарбів, поодиноких монет та писемні джерела [400, с. 195]. С.В. Пивоваров припускає, що на території Сіreto-Дністровського межиріччя у другій половині XIV ст. були в обігу й руські напівгроші (квартники). На його думку, до них

слід віднести знахідку В. Мільковича монети на горі Цецин у 1908 р. [681, с. 18; 863, с. 134]. Це міг бути срібний квартник Людовика Угорського (1342-1382 рр.), карбований у Львові [634, с. 94].

У другій половині XIII – XIV ст. на досліджуваних теренах в якості платіжних засобів використовувалися й золотоординські монети. До них можна віднести знахідки з городища в Зеленій Липі (срібна монета, наслідування дирхема хана Джанібєка (1341-1357 рр.) та могильника в с. Ошихліби (мідна пула) [635].

З входженням території Сіreto-Дністровського межиріччя до складу Молдавської держави тут поширюються монети молдавських господарів, особливо Петра Мушати. Їх знахідки відомі у Василеві, Маморниці, Чернівцях [634, с. 18; 863, с. 134].

На теренах регіону є певні свідчення про зв'язки його населення з країнами Балтії. Так, на Чорнівському городищі знайдена шпилька з рухомим кільцем. Науковці пов'язують такі прикраси з давньоолитовськими племенами [388, с. 36]. М.В. Сєдова стверджує, що новгородські ювеліри в кінці XII ст. почали відливати булавки як наслідування балтійських зразків. Час побутування їх припадає на XII – першу половину XIII ст. [156, с. 71].

Отже, бачимо, що Галицька Русь і територія Сіreto-Дністровського межиріччя як її складова частина мали торговельні відносини майже з усією Європою.

Виходячи з аналізу писемних і археологічних джерел, можна простежити торговельні і культурні зв'язки населення Сіreto-Дністровського межиріччя з Північним Причорномор'ям і Візантією, які склалися ще в IX ст. Зв'язки зі східним узбережжям Чорного моря підтверджуються археологічними даними. При розкопках Ленківців на Пруті знайдено скляні браслети напівкруглої в перетині форми з чорного скла. Їх хімічний аналіз показав, що вони кавказького походження [863, с. 116].

Одним з найвагоміших торговельних партнерів Галицько-Волинського князівства була Візантія. Відомості писемних джерел підтверджуються археологічними матеріалами. Так, у Рєвно знайдені фрагменти імпортової

амфороподібної посудини жовтого кольору з лоценим орнаментом [881, с. 21, рис. 7, 5, 6]. Такий посуд був поширений у Балкано-Дунайській культурі і датується X ст. [361, с. 77-78; 743, с. 234, рис. 95]. Вона могла потрапити сюди з Першого Болгарського царства. На поселеннях у Миткові і Білій [881, с. 158] знайдені фрагменти кераміки світлолощеного салтівського типу, яка аналогічно датується X ст. [647, с. 90; 722, с. 114].

Для земель Сірето-Дністровського межиріччя найбільш тісні відносини з Візантією склалися у XI – першій половині XIII ст. У цей час завойовницька політика руських князів замінюється добросусідськими відносинами між обома державами. Головним постачальником виробів візантійського художнього ремесла стає Константинополь. Предметами масового ввозу були вироби із скла [997, с. 85-88]. Так, на Ленківцькому городищі, зустрічаються уламки скляних браслетів, орнаментованих зовні паралельними смужками червоного, жовтого та інших кольорів. Виготовлені вони з натрієво-кальцієво-кремнієвого скла, що характерно для античних причорноморських рецептів [515, с. 126].

Очевидно, найбільш значним був імпорт шовкових тканин. Відомо кілька основних типів шовкових візантійських тканин – “самит” або “аксамит”, “паволока” [947, с. 139-140]. Немає жодної згадки про торгівлю з Візантією, де б не мовилося про “паволоки”. Основними центрами виробництва шовкових тканин були у X ст. Константинополь, Солунь (Фесалоніки), XI – XII ст. – Корінф, Спарта, Фіви [947, с. 138]. У Візантії, при імператорському палаці, була майстерня для виготовлення золотих стрічок для прикрашання церемоніального одягу. Очевидно, звідси, починаючи з рубежу X – XI ст., вони почали поступати на ринок Русі [947, с. 142]. Знахідки залишків візантійських шовкових тканин відомі в похованнях давньоруського Василева та Ленківців на Пруті [881, с. 158, 160, 177].

Значним попитом на теренах краю користувались вироби візантійської дрібної кам'яної пластики та предмети християнської атрибутики, серед яких окреме місце займало церковне начиння, масовий приток якого почався після прийняття християнства. У цьому відношенні досить цікавими є знахідки на

Чорнівському городищі іконок, виготовлених із стеатиту [248, с. 15-18; 254, с. 120; 713, с. 201-202]. Можливо, іконки були вирізані візантійськими майстрами, які працювали в Галичі або Києві. Відомо, що після захоплення Константинополя у 1204 р. частина ремісників залишила територію Латинської імперії і перейшла на територію Давньоруської держави, заснувавши тут ряд майстерень з виготовлення культових предметів.

Елементами візантійських культурних впливів виступають християнкопіїони “сирійського” типу. Їхні знахідки зустрінуті серед археологічних матеріалів Василева та Чорнівського городища [696, с. 65, 67, 73-74]. Такі енкаліпіїони досить рідко зустрічаються на давньоруських землях. Вважають, що ці релікварії виготовляли в православних монастирях візантійських провінцій Сирії та Палестини [372, с. 75].

Досить красномовно свідчать про торговельні відносини з Північним Причорномор'ям, а також Візантією знахідки фрагментів імпортої тари. З раннього часу на Русь і, в силу географічного розташування, на територію Сірето-Дністровського межиріччя потрапляв полив'яний посуд з Візантії [156, с. 36]. Так, на Чорнівському городищі траплялися уламки білоглиняної тарілки з жовто-коричневою поливою і зеленим розписом по внутрішніх стінках [254, с. 111]. За класифікацією А. Л. Якобсона, вона відноситься до групи 1, тип 3, вид 4 [1004, с. 220]. Аналогічні білоглиняні миски на низькій і широкій кільцевій підставці, покриті зеленою, синьою поливами знайдені в Ленківцях на Пруті, Василеві, Галиці [141, №20240–II–1446; 20243–II–1449; 12265–II–747; 690, с. 42, рис. 24, 20; 698, с. 252, рис. 9, 4; 863, с. 116]. На Недобоївському городищі виявлено фрагменти імпортої білоглиняної посудини з орнаментом із горизонтальних ліній, нанесених червоною фарбою. Інший уламок вкритий коричневою поливою, орнаментований півкругами, виконаними жовтою поливою [709, с. 79]. Такий білоглиняний посуд, як вважають фахівці, виготовлявся в районі Константинополя або Нікомедії, де виробляли також облицювальні плити [509, с. 23]. Посуд із зелено-коричневим розписом був характерним для майстерень Константинополя [1006, 221-222]. Цей вид

кераміки датується XII – XIII ст. Аналогічні знахідки виявлені на Таманському городищі, у Новгороді, Лісковому, Білгороді на Дністрі, Румунії тощо.

Важливим показником регулярності торговельних відносин Русі з Візантією є амфори. За формою амфори, які виявлені на досліджуваній території, можна віднести до трьох типів: 2Р, 2К та 2ВС за В.В. Булгаковим (рис. А.206; А.207; додаток Б.13) [209, с. 246-247].

Про зв'язки з віддаленими районами Азії можуть свідчити знахідки мушель каури, що походять з Індійського океану. Беручи до уваги їх чисельність, а також ареал розповсюдження по всій території стародавньої Русі, С.В. Пивоваров вважає, що вони були одним з еквівалентів обміну в безмонетний період [713, с. 156].

До зв'язків з країнами Центральної Азії можна віднести антропоморфний амулет, виготовлений з темно-синього лазуриту [713, с. 118, фото 16]. Ця рідкісна порода каменю потрапляла у Східну Європу з Північного Афганістану з копалень Бадахшана. Звідти лазурит потрапляв в Хорасан, Ірак і далі на захід [944, с. 101-103].

4.4.3. Торговельні шляхи

Активні зовнішньоекономічні та внутрішні зв'язки населення регіону стали можливими завдяки відносно добре налагодженій інфраструктурі торговельних шляхів. Через територію між Дністром і Сіретом проходили торговельні шляхи загальноруського значення, які зв'язували Західну Європу і Візантію з Руссю та її східними сусідами. Уже при Ростиславичах Галицька земля славилася своєю родючістю, а її населення збувало зерно, худобу і, особливо, сіль – на руський схід, вело жваву торгівлю по Дністру, на берегах якого на початку XIII ст. налічувалося 50 міст [453, с. 23].

Саме Дністровий шлях був одним з основних транзитів для проходження візантійського товару в Польщу і Німеччину, оскільки торгівлю з скандинавськими країнами забезпечувала Дніпровська артерія (рис. А.208). Дністер своїми численними притоками охоплює досить значну територію. На

його берегах виникли економічні та політичні центри як Галич, Теробовль, Василів, Бакота, Каліус, Ушиця, Кучелмин тощо. Всі вони виростили на перехресті торговельних шляхів, які йшли з Києва на захід й південний захід, з Дністровським водним торговельним шляхом.

Був і інший напрямок зв'язку з Прибалтикою. З Дністра каравани йшли по р. Збруч, далі системами волоків до верхів'їв р. Случ (правої притоки р. Прип'ять). Звідти човни переходили на лівий Случ і волоками на р. Німан й Балтійське море [980, с. 44]. Цей шлях нагадує Дніпровський, але останній довший на 600 км і важчий з порогами, які треба було минати волоком в кілька десятків кілометрів. У той час на Случі незначні перешкоди в 50-100 м були лише в чотирьох місцях Самчики, Губин, Остополь, Новоград-Волинський [836, с. 81]. На досліджуваних теренах цей шлях мав продовження до Прута (Дністер – Чорний Потік – Кучур – Прут – Дунай – Чорне море) та до Сирету (Прут – Дероглуй – Малий Котовець – Сирет – Дунай – Чорне море) [Т920, с. 242] або Прут – Глиния – Глибочок – Сирет – Дунай. На вододілах річкові шляхи були пов'язані між собою системою волоків. Як видно з карти, як правило, вздовж водних йшли сухопутні шляхи.

Дністровський водний шлях у XI ст. набуває міжнародного значення. Це пов'язано, в першу чергу, із занепадом арабо-іранських держав, коли основний потік східних товарів у Західну Європу почав проходити із Візантії і транзитом через Галицько-Волинську Русь. По цьому шляху Південно-Західна Русь встановила торгівлю з Данцигом і Торунню на півночі, Регенсбургом й Візантією на півдні. По Дністру переправляли шовк, парчу, перець, вино, угорське скло і мрамур, чеське олово, фландрські сукна, коломийську сіль [655, с. 168]. У 1219 р. літопис згадує караван човнів, який пропливав Дністром повз Кучелмин і перевозив рибу та вино з Олешня [4, с. 83]. У 1223 р. цим шляхом скористалися галицькі вигонці, які “шли в тисяче лодий” на з'єднання з руськими князями, щоб прийняти участь у битві проти монголо-татар на р. Калці [6, с. 742]. Василів стояв на перехресті торговельних шляхів. Один з них по Серету відходив на Теробовль, Крем'янець і далі на Луцьк по р. Іква, де йшло

розгалуження на Краків, Берестя і Київ [842, с. 162]. Дністровський водний шлях, як уже говорилося, відзначений знахідками візантійських монет і великим скарбом західноєвропейських брактеатів та денаріїв заритого в Хотині біля 1225-1230 рр. [733, с. 118]. До його складу входили монети з Німеччини (Саксонії, Тюрингії, Гессена), Австрії (Каринтії), Угорщини й Чехії [713, с. 156-157]. У середині XIII ст. монголо-татари, захопивши узбережжя Чорного моря і гирло Дунаю, порушили торговельні шляхи по Дністру [721, с. 169]. З припиненням торгівлі по Дністру занепадають й міста, які процвітали завдяки їй. Серед них і Василів поступово починає перетворюватися у рядове феодальне село.

Дністровський шлях у середній його течії мав певну систему оборони і пунктів відпочинку купецьких караванів [1069, с. 174-179]. У гирлах судноплавних лівих приток Дністра (Калюс, Ушиця, Рудка, Тернава, Мукша, Смотрич, Серет), як правило, розміщувалися укріплені пункти (Калюс, Стара Ушиця, Бакота, Врубівці, Велика Слобода, Устя, Брага). На правому березі також розміщувався ряд фортець, які контролювали Дністровський шлях (Кучелмин, Нагоряни, Дарабани, Хотин, Пригородок, Василів) (рис. А.209). Відстань між ними, в середньому, становила 25-30 км, що цілком відповідало одноденному переходу. Отже, купецькі каравани на відрізку середньої течії Дністра мали достатній захист. Далі починався степ, де гарантувати безпеку їм не міг ніхто.

З кінця XIII ст. на землях, які прилягали до Дністра, знову починається грошовий обіг, пов'язаний з діяльністю італійських купців. Зведені монголо-татарами міста в центральній частині Дністро-Прутського межиріччя сприяли проникненню джучидських і візантійських монет й на досліджувані терени [728, с. 155]. Але шлях по Дністру не піднявся до рівня домонгольського часу і у XIV ст. втратив своє значення.

Слід зазначити, що на території Сіreto-Дністровського межиріччя, ймовірно, існував ще один водний торговельний шлях по р. Прут, який сполучав міста Галицької Русі з Подунав'ям і Візантією (рис. А.210). Роль р. Прут у торгівлі ще до кінця не є з'ясована, але заслуговують уваги знахідки візантійських амфор на поселеннях, розташованих уздовж річки.

Водні шляхи діяли нерегулярно. Взимку і весною рух по них припинявся. Тому на території Сіreto-Дністровського межиріччя існувала розгалужена мережа сухопутних доріг. Вивчення й картографування поселень регіону, численні знахідки привізних речей, а також місцева топонімія (в селах П'ядиківці, Берегомет, Шипинці збереглася давня назва “Берладська дорога”), вказує на те, що тут в долинах Прута й Сірету проходив транзитний шлях з Галича до Берладі в Подунав'ї. Він, як вважають дослідники, у XII ст. зв'язував Галич з Візантією і дунайськими містами, в обхід половецького “дикого поля” [156, с. 395]. Цей шлях як “Чернівецький” згадується в документах XV – XVII ст. та засвідчений на карті 1774 р. Ф. фон Міга [1085, с. 13, 23].

Дністровським і Берладським шляхами рухалися не лише купці, але й посольства, церковні делегації, прочани, мандрівники тощо [208, с. 20]. Такі посольства повинні були користуватися, передусім, Берладською дорогою, яка була безпечнішою за Дністровський водний шлях. Адже за течією Дністра, нижче від Кучелмина, вже не було галицьких фортець, крім одного сторожового замку поблизу с. Мерешковка (Молдова) [233, с. 33-35]. Влада галицьких князів періодично поширювалася на придунайські землі, залежно від політичної обстановки. Галицькі князі прагнули зміцнити Верхнє Попруття, яке фактично було “воротами” в князівство на Берладському шляху. Тому Ярослав Осмомисл збудував на переправі через Прут і перехресті торговельних доріг фортецю в Ленківцях на Пруті. Берладським шляхом вздовж Пруту у 1158 р. скористався Іван Берладник під час походу на Галич, але, як відомо з літопису, звернув з неї і перейшов у Подністров'я до Кучелмина [334, с. 440].

Існували дороги, які йшли через досліджувану територію вздовж лівого й правого берегів р. Дністер. Першою скористався королевич Бела під час відступу з-під Галича. У 1230 р. літописець записав, що Данило Романович “Оттоудоу ж поиде король до Васильову и переиде Днистер и поиде до Проутоу” [6, с. 761]. Тобто дорога йшла вздовж лівого берега р. Дністер. У районі Василева була переправа. Далі вона прямувала до Ленківців на Пруті, де перехрещувалася з Галицьким торговельним шляхом. Потім по правому березі р.

Прут продовжувалася на захід до Угорщини на “Барсуков дол.” і “Баню Родну” (пізніше Родна), в долини Верхньої Бистриці і Самоша. У 1235 р. князь Ростислав Михайлович ішов “во Оугры поутемь имже идыше на Борсуков Доль и прииде к Бани рекомой Родна, и остуда иде во Оугры” [6, с. 778]. По ньому, очевидно, пройшли війська хана Кидана в 1241 р., коли рухалися на Угорщину. У 1268 р. у Родні згадується митниця, яка оберігала прохід через Карпати [728, с. 157].

Про те, що Ленківці на Пруті знаходилися на перехресті торговельних шляхів, говорять знахідки багатих прикрас, зброя, амфорна тара, складні рівнораменні кишенькові чашкові терези (рис. А.211). На теренах давньоруської держави вони використовувалися для зважування монет і коштовностей [851, с. 250-257]. Аналогічні терези знайдені в с. Посад на р. Ведмедиці, Звенигороді на Білці, Польщі тощо. Враховуючи, що Ленківецька фортеця знаходилася на прикордонні Галицько-Волинського князівства, на перехресті торговельних шляхів, можна припустити, що в обов’язки військово-феодальної знаті входило і збирання з купецьких караванів мита з товарів, які ввозилися або вивозилися з князівства [881, с. 77]. У кінці XIV – початку XV ст. Чернівці й надалі залишалися важливим митним пунктом Молдавського князівства.

Другий сухопутний торговельний шлях проходив уздовж правого берега Дністра. Про нього згадується в літописі під 1213 р., коли йдеться про похід Галицького князя. Війська Данила Романовича від “Толмачю” пішли до “Оноута”, до “Плавоу”, куди підішли навантажені вози і військо було нагодовано [6, с. 734-735]. З тексту видно, що біля Онута були стоянки для давньоруських човнів, сюди, до пристані, підходила дорога, яка функціонує і тепер. Далі військо пішло до “Кучелмина”. Отже, ця дорога перетинала регіон з заходу на схід, а далі повертала на південь і прямувала в Подунав’я. Свого часу цим шляхом скористався Іван Берладник під час походу на Галич. Відзначена ця дорога й на карті XVIII ст. Ф. фон Міга [1122, с. 25].

В останній чверті XIV ст., на противагу “татарському шляху”, що об’єднував північні міста Ганзи через Поділля з Кафою і, через спустошення монголо-татар, вважався не зовсім безпечним, починає розвиватися новий

“молдавський шлях”. Він проходив через Львів, Чернівці і Сучаву з відгалуженнями на Сірет – Хотин – Кам’янець, Сірет – Хотин – Дорохой, Бистрицю та Брашов (Трансільванія) до Білгорода в гирлі Дністра, Кілії на Нижньому Дунаї і далі з містами Леванту [207, с. 31; 728, с. 156]. У Молдові цей шлях із Сучави до Кракова, що проходив через Шипинський та Снятинський прикордонні ярмарки, розташовані на старому “Бернадському шляху”, отримав назву “Львівський” [635, с. 57]. Про значення цього торговельного шляху говорить той факт, що у Сучаві на початку XV ст. був склад сукна львівських купців [728, с. 158]. У зв’язку з розвитком “молдавського торговельного шляху”, Олександр Добрий заснував прикордонні митниці в Чернівцях та Хотині. Про це свідчить “Уставицтво о митах”, прийняте господарем 8 жовтня 1408 р., де встановлюються митні тарифи, які мали збиратися в Чернівцях та Хотині [601, с. 298; 39, с. 632, № 176]. Незабаром ця дорога відтісняє на задній план “татарський шлях” левантійської торгівлі через Крим. Як зазначає М. А. Мохов, цей шлях розвинувся ще в кінці XIII ст. і по ньому генуезці вели жваву торгівлю з Північною Європою [601, с. 306].

Від “молдавського шляху” відгалужувався “Кам’янецький шлях”, який проходив через Бояни – Хотин – Кам’янець – на Київ [1086, с. 41]. Аналізуючи грамоту 1408 р. О. Доброго та пізніші документи, можна встановити перелік товарів, які рухалися через регіон у взаємопротилежних напрямках і обкладалися митом. Зі Львова на південь йшли німецькі, чеські, фланерські сукна, італійські тканини, одяг, бурштин, сіль, олово, вироби з металу, головним чином, ножі та різноманітна зброя. У зворотному напрямку направлялися шовк, камка, цупкий шовк для оббивки сідел, прянощі, ладан, грецький квас. Значну статтю товару становили місцева продукція – велика рогата худоба, вівці, свині, шкіри, хутра, віск тощо [635, с. 57].

До середини XIV ст. відноситься освоєння відгалуження молдавського шляху, який йшов вздовж Сірету на південь у Валахію. Очевидно, по ньому в 1389 р., для укладання союзного договору між Валахією, Молдавією і Польщею, їхав господар Мірча [728, с. 157].

Ймовірно, на території краю існувала й мережа місцевих доріг. Археологічно вони не простежені, хоча можна припустити, що більшість із сучасних доріг, які з'єднують між собою населенні пункти, сформувалися в період середньовіччя і напрямок їх кардинально не змінився.

Отже, з вищевикладеного видно, що торговельно-економічні й культурні зв'язки місцевого населення розвивалися в тісному контакті як з давньоруськими землями, так і західноєвропейськими державами й Візантією. Знаходячись на перетині численних торговельних шляхів, територія Сірето-Дністровського межиріччя відігравала певну роль у розвитку європейської торгівлі.

4.5. Духовна культура

Духовна культура давньоруського населення формувалася й розвивалася в загальному руслі європейської культури. Це пояснюється однотипністю соціально-економічного розвитку Русі і західноєвропейських країн, характерною для соціальної структури феодального суспільства.

4.5.1. Культова архітектура

З прийняттям християнства пов'язана значна подія в культурному житті Давньоруської держави – розвиток культової архітектури. Перші храми, як правило, зводили за ініціативою князя при його дворах, а згодом, з поширенням християнської ідеології серед городян, церкви з'являються на посадах міст.

Так, на території Сірето-Дністровського межиріччя досліджені культові християнські споруди в містах та сільських поселеннях. Тут зафіксовано залишки трьох дерев'яних церков. У південно-східній частині городища Замчище у Василеві досліджені рештки дерев'яної церкви (рис. А.212, Б) [881, с. 140; 924, с. 98]. Це була велика за розмірами (9,5x13 м) будівля без фундаментів. Апсидною частиною вона входила до системи зрубних оборонних стін. Підлога церкви була вистелена плитками, на яких зустрічалися зображення грифона, орла у геральдичній позі й оленя в народній декоративній

манері. Тут же були плитки без зображень (рис. А.213).

Друга церква знаходилася в центральній частині феодального замку (ур. Хом), який розташовувався на високому місці і прикривав в'їзд до літописного міста (рис. А.214) [881, с. 148]. Тут у кінці ХІХ ст. Р. Кайндлем було виявлено кам'яний фундамент дерев'яної зрубної церкви розмірами 8x8 м складений по периметру з грубо обтесаних каменів [863, с. 77; 881, с. 148-150; 1054, с. 47].

Подібної конструкції культова споруда досліджена на поселенні ХІІ – першої половини ХІІІ ст. біля с. Вікно (ур. Мартинівка) (рис. А.212, А). Це була дерев'яна зрубна будівля розмірами 6x6 м з трапецієподібною апсидою довжиною 1,5 м [115, с. 2; 881, с. 138-140]. Підвалини церкви були покладені на камені, а долівка вимощена глиняними полив'яними плитками, укладеними без зв'язуючого розчину. Апсида церкви знаходилася на фундаменті із суцільної кам'яної кладки з пісковіку, складеному без застосування вапнякового розчину. Виявлені фрагменти штукатурки свідчать, що культова споруда з внутрішнього боку була розписана фресками.

Часто дерев'яні культові пам'ятки науковцями локалізуються лише за побічними ознаками: концентрацією на обмеженій площі керамічних плиток від покриття підлоги, плануванням могильника, який міг супроводжувати культову споруду, топонімічними даними тощо.

Так, у північно-західній частині торгово-ремісничого посаду Ленківців на Пруті виявлено значну кількість полив'яних керамічних плиток із слідами вапняного розчину [863, с.106]. Очевидно, тут розташовувалася дерев'яна церква, сліди якої не вдалося простежити. На користь такого припущення свідчить наявність неподалік кладовища, на якому Б.О. Тимощук дослідив 16 ґрунтових поховань [881, с. 177-178].

Те ж саме простежено у північно-східній частині посаду Ленківців на Пруті. Очевидно, тут стояла невелика монастирська дерев'яна церква. Це підтверджується значною концентрацією полив'яних плиток (приблизно 250 екземплярів) на обмеженій площі діаметром в 5 м [260, с. 221-225; 881, с. 177-178]. Біля церкви розміщувався могильник, на якому розкопано 19 поховань з

“кам’яними подушками”, що дає можливість припускати існування в цій частині міста монастиря.

Очевидно, невелика дерев’яна церква розміщувалася й на території літописного Онута. Тут, в ур. Долини і Старий Цвинтар, під час розвідкових досліджень, виявлені фрагменти керамічних плиток, покритих зеленою поливою [691, с. 55; 713, с. 181].

Існування дерев’яної культової споруди у центрі кладовища давньоруського поселення XII – першої половини XIII ст. у с. Миткові припускає Б. О. Тимощук [881, с. 179].

У Борівцях назва урочища – “Церква”, земляний курганоподібний насип діаметром 40 м, висотою 3 м та могильник з підплитовими похованнями, який примикає до насипу зі сходу, на думку дослідника, може свідчити, що тут також розташовувався дерев’яний храм [293, с. 34].

С. В. Пивоваров припускає, що церква була влаштована і в одній з оборонно-житлових клітей Чорнівської феодальної садиби XII – першої половини XIII ст. Він вважає, що на це вказує значна концентрація християнських культових предметів у районі клітей № 6-8 [713, с. 55-56]. Вона могла бути знищена під час загибелі городища і на її місці пізніше, очевидно, спорудили кам’яний майданчик як фундамент для встановлення пам’ятного знаку (хреста чи каплиці) на її честь.

На нашу думку, таке припущення є некоректним. Жодних побічних свідчень, наприклад, наявність фрагментів полив’яних плиток від підлоги тут не виявлено. Значна концентрація християнських культових предметів вздовж східної стіни може бути пояснена тим, що тут під час бою могли розміщуватися основні сили захисників фортеці, оскільки східна сторона мису, на якому знаходилося городище, полога і більш доступна для нападників. Ще одну церкву С. В. Пивоваров локалізував у центрі укріпленого майданчика городища, на місці кам’яного фундаменту житла феодала [713, с. 56-57]. Але знову ж ніяких аргументованих фактів дослідник не навів.

Відомо, що на Чорнівському городищі, після його зруйнування, було

кладовище, але не XV ст. (як вважає С.В. Пивоваров), а другої половини XIII – середини XIV ст., бо уже в 1412 р. згадується село “Вешня Чернавка”, яке знаходилося за 4 км на північ від городища. Невже так далеко місцеві жителі ховали односельчан або вінчалися? Незначна кількість могил свідчить про короткий термін існування могильника. У Молдавських літописах, де є перелік церков на території регіону, в Чорнівці вона не відзначена. Кам’яний фундамент знаходився на рівні давньої поверхні, а не перекривав шари XIII ст., як стверджує С.В. Пивоваров, що видно зі звітів та публікації [254, с. 53, рис. 58].

На городищі і на площі кам’яного фундаменту не знайдено жодного фрагмента полив’яних плиток від підлоги церкви. Про належність цієї будівлі світській особі свідчить знахідка будівничої жертви під фундаментом житла, яка датує XII – першою половиною XIII ст. [254, с. 122-123, фото 107]. У жодній церкві цього часу не простежено язичницьких “будівничих жертв”. Окрім того, весь речовий матеріал з площі споруди не має ніякого відношення до церкви, а говорить про військово-господарське призначення та соціальний статус її мешканця. Тут виявлені наральник, серп, коса, пряслице, замки, скляні браслети, кам’яні та скляні намистини, наконечники стріл, списа, сулиці [254, с. 52-54, рис. 60]. Всі вони вкладаються у хронологічні рамки XII – першої половини XIII ст., а не запропоновані С.В. Пивоваровим XV ст. Пізніх матеріалів на споруді не простежено. Півгріш польського короля Владислава II Ягайла (1386-1434 рр.), на який посилається дослідник, виявлений у заповненні між камінням, міг потрапити за випадкових обставин, а не бути “закладною” монетою (рис. А.216).

Вагоме значення мало й кам’яне будівництво. Так, на території літописного Василева, найвизначнішою культовою спорудою був білокам’яний храм [113; 114; 503, с. 37-50; 852, с. 26-27; 881, с. 143-146]. На теренах Сірето-Дністровського межиріччя це єдина кам’яна монументальна споруда (рис. А.215). Храм розмірами 21,2x13,6 м був чотирьохстовпною, тринавною, однобанною, з трьома напівциркульними апсидами, плоскими пілястрами на фасадах та перспективним порталом, спорудою. Він зведений на кам’яному

фундаменті. У землі фундаментні камені ставилися без зв'язуючого розчину, вище ґрунту кам'яні блоки заливалися вапняковим розчином з домішками товченого вугілля і річкової гальки.

Стіни склалися з великих старанно протесаних на лицьовій та бокових гранях блоків місцевого вапняку. Ними викладали насухо зовнішнє і внутрішнє лице муру по периметру будівлі. Внутрішня порожнина між блоками забутовувалася битим каменем і заливалася рідким вапняним розчином. Тильні грані блоків, навпаки, залишали рваними для кращого зчеплення з бетоном. Усі відходи від обтісування блоків йшли на забутовку. Різьблені архітектурні деталі вкладались у завершеному вигляді [594, с. 59]. Це принципово нова технологія зведення стін, яка поширилася на теренах Галицької землі. Такий спосіб спорудження стін є “кавказькою технікою”, звідкіля і був принесений у Галичину [597, с. 320]. Згодом така техніка мурування стає характерною саме для архітектурних пам'яток Галицько-Волинського та Володимиро-Суздальського князівств.

Підлога культової споруди була викладена полив'яними керамічними плитками світло-жовтого, зеленого чи коричневого кольорів, які на фоні білих стін підсилювали його нарядність і величність.

На території Давньоруської держави храми такого типу почали споруджуватися з середини XII ст. [511, с. 215]. Василівський храм зведений у кінці XII ст. на місці дерев'яної церкви. Архітектурне вирішення собору відзначалося певними своєрідними рисами, які відрізняли його від загальноруської схеми. У цей час спільною ознакою великих церков залишається тип східнохристиянської церкви – візантійська хрестовобанна система. Однак, основним типом стають тринавні церкви із хорами тільки в західній частині [596, с. 316-317]. До особливостей Василівського храму відносяться прямокутний видовжений його план, вузькість бокових навів, несиметричність хрещатих підкупольних стовпів, виступи внутрішніх лопаток за площину стін [881, с. 142]. Аналіз усіх компонентів храму дає змогу стверджувати, що його створили зодчі галицької архітектурної школи [511, с. 215]. Остання своїм корінням сягала

романської архітектури Малополющі першої половини XII ст., Великоморавської держави та Кавказу, а пізніше відобразилася в архітектурі Володимиро-Суздальської землі [376, с. 215; 393, с. 38-39].

Однією з характерних особливостей галицької школи є й декоративні керамічні плитки, які широко використовувалися в оздобленні інтер'єрів, насамперед підлог, культових споруд. Вони відомі практично у всіх культових спорудах Галицької землі досліджуваного періоду [924, с. 34; 1113, с. 162-163].

Існує припущення, що Василівський храм могла спорудити одна з провінційно-римських будівельних артілей, яка працювала на замовлення світського чи церковного феодала [696, с. 50]. Дослідження монументальних пам'яток давнього Галича, проведені останніми роками, доводять, що Галицька земля мала своїх висококваліфікованих майстрів, вихованих на глибоких місцевих традиціях, у такій кількості, що могла посилати окремі артілі в інші землі для започаткування там білокам'яного будівництва [504, с. 92-93]. Якщо б будівництво кам'яних храмів було одноактною дією візантійських майстрів, галицька архітектурна школа не справляла б безпосереднього тривалого впливу на Володимиро-Суздальське білокам'яне будівництво, що вже є аксіомою [393, с. 35-43]. На нашу думку, таке припущення є більш вірогідним.

Науковці виділяють ще одну групу культових пам'яток – печерні [558, с. 13; 713, с. 182]. Справді важливе значення у житті давньоруського суспільства відігравало чорне духовенство, яке в містах становило чисельний прошарок. Тогочасне чернече життя проявлялося у різних формах: пустельницькій (єремітській), спільній (кеновіатській), комбінованій (співіснування монастиря з кількома скитами) [592, с. 70-72]. Однак його роль у політичних, економічних та культурних відносинах на сьогоднішній день мало досліджена [186, с. 255-257].

З поширенням християнства, окрім Києва, монастирі виникають і в інших регіонах Давньоруської держави. Цей процес простежується з початку XII ст., а в Південно-Західній Русі з середини XII ст. [215, с. 31]. Попри свою основну функцію, монастирі були місцем постою для “іноків-страдників”, князівського

двору, купців, що безпосередньо впливало на географію їх поширення. Багато монастирів виникало на “соляних” та стратегічних дорогах, розташовуючись один від одного на відстані денного переходу валки [592, с. 72]. Так, у давніх Чернівцях, які стояли на перехресті торгових шляхів, мабуть, теж існував монастир з церквою та кладовищем [260, с. 224]. У всіх похованнях знайдено “кам’яні подушки”, які науковці пов’язують з похованнями ченців [602, с. 71; 919, с. 50-52].

Одним з напрямків поширення чернецтва було освоєння печерних комплексів. У Подністров’ї, завдяки геолого-морфологічним особливостям, досить широко використовувалися природні печери для влаштування в них скитів, монастирів, які були характерні для східної гілки християнства [Рідуш 1997 вип3, с. 108]. Як зазначає Б. Т. Рідуш, у басейні Дністра нараховується понад 80 християнських чернечих пам’яток і більшість із них розташовані у Середньому Подністров’ї [775, с. 46-51].

Для облаштування монастирів, як правило, використовувалися групи печер, а окремо розташовані підземні порожнини могли обживати ченці-пустельники. Одна з таких печер досліджена поблизу с. Комарів у гроті Турецька Хата. На думку дослідників, цей комплекс міг функціонувати одночасно з розташованим навпроти Бакотським монастирем XI – XIV ст. [772, с. 189; 777, с.232-236]. За притулок для християнських місіонерів до часу введення християнства на Русі міг правити грот на Чубатій скелі поблизу того ж Комарова [772, с. 191]. У с. Кормань печерна церква могла входити до комплексу наскальних укріплень [767, с. 3-10; 772, с. 184-193; 774, с. 22-23]. Можливо, в досліджуваній період функціонували й печерні каплиці біля с. Бабин і Хрещатик [767, с. 9].

Інколи до ченця-пустельника приєднувалися інші й обживали вільні природні печери або вирубували штучні. Таким чином, виростав великий монастирський комплекс. Так, в урочищі Монастир, у літописному Василеві, розміщувався печерний монастир. На його печерний характер вперше вказав Б. О. Тимощук [890, с. 12]. Тут основні приміщення для ченців та церква були вирубані в скелі (рис. А.217). Під час обстеження території знайдено фрагменти

кераміки XII – XVII ст. Як зазначав дослідник монастиря Б. Т. Рідуш, наявність якісної питної води, захований характер урочища, наявність скельних відслонень та природних карстових порожнин були сприятливими для влаштування скельного печерного скиту, швидше за все, незначних розмірів [769, с. 109-110]. Заснування цього монастиря дослідник пов'язує з місіонерською діяльністю ченців у XI – XII ст. [775, с. 48].

Аналогічний культовий центр знаходився в Кучелміні. Згадки про нього містяться у праці О. Афанасьєва-Чужбинського, який вважав його залишками розкольніцького монастиря [53, с. 156]. Іншої думки дотримувався Б. О. Тимощук, який вважав, що монастир започатковано у XII – першій половині XIII ст. [848, с. 111; 881, с. 84]. Припущення Б. О. Тимощука підтвердилися археологічними пошуками Б. Т. Рідуса та розвідками 1999 року [769, с. 108-109; 690, с. 36]. Тут, у скелях Дністра, на висоті 80-100 м над рівнем річки, розташований печерний монастирський комплекс, який складався з понад 20 штучних порожнин різних розмірів та призначення (рис. А.218) [767, с. 6]. До його складу входили дзвіниці, комори, господарські приміщення та келії ченців. Стіни його були оштукатурені і, мабуть, покриті розписом. Портал храму викладено з кам'яних блоків. Церква орієнтована апсидою на південний схід. Внутрішнє облаштування церкви не збереглося, але є описи архітектурних деталей. Серед них О. Афанасьєв-Чужбинський згадує натуральні стовпи, які підтримували склепіння, а в стіні – кілька ніш з вирізаними на стінах хрестами [53, с. 197-198]. Аналогічні стовпи і ніші досліджені в Бакотському печерному монастирі [229, с. 200-201]. Посередині церкви, за словами Д. Праницького, стояла видовбана кам'яна арка, а по боках вівтарної частини знаходилися два малих аркоподібних отвори [735, с. 506-508]. На думку Т. А. Боровського, це був тринавний печерний храм [773, с. 116].

За 50 м від основного комплексу знаходиться печера пустельника. Це вирубане в скелі приміщення площею близько 19 м². Біля входу прорубано отвір, очевидно, димар [773, с. 116]. Подібні отвори досліджено в печерному скиті поблизу с. Остроків на Хмельниччині [770, с. 120-126]. У південно-

західній частині приміщення, у підлозі видовбана скельна гробниця. Аналогічні заглибини досліджено в Бакотському монастирі [229, с. 200]. У протилежній частині келії видовбана ніша, яка, на думку дослідника, слугувала вівтарем для ченця [773, с. 116].

Над монастирським комплексом, на мису знаходиться городище. Його майданчик діаметром 50 м відгороджений від поля двома дугоподібними валами [848, с. 111; 881, с. 84]. На майданчику знайдено матеріали, які датуються XI – першою половиною XIII ст. Тут могли знаходитися невеликі монастирські дерев'яні будівлі, які на випадок небезпеки були захищені даними укріпленнями лініями. Валом і ровом були укріплені також монастирі у Галичі, Звенигороді на Білці, Йосиповичах [186, с. 256; 919, с. 52]. Подібні монастирські комплекси у Подністров'ї досліджені в Студениці, Буші, Розгірчі тощо [192, с. 70-73; 229, с. 123-135; 771, с. 188-193].

Духовна культура населення є важливою ідеологічною домінантою, завдяки якій людина почала формувати свою самосвідомість. На теренах межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра досліджено значну кількість археологічних пам'яток, які стосуються духовної культури місцевого населення в період феодалізму, особливо часу двовір'я .

Археологічні матеріали X – першої половини XIII ст. з теренів Сірето-Дністровського межиріччя частково ілюструють твердження, що “и ноне по украинам моляться ему проклятому богу Перуну, и Хорсу, и Мокоши, и Вилам” [6, с. 762]. На досліджуваній території у цей час продовжували функціонувати кілька язичницьких городищ-святилищ, споруджених у попередні часи. Це Кулішівське, Бабинське, Нагорянське, Зеленолипське тощо (рис. А.213; А.214) [789, с. 25; 882, с. 164-165]. У XII ст. на окремих святилищах були проведені значні роботи з їх реконструкції [882, с. 163]. Можливо, це говорить про ускладнення язичеських культів того періоду. Як вважає Б.О.Рибаков, це пов'язано з ренесансом язичництва серед давньоруського населення, невдоволеного наступом церкви на його традиційний побут [800, с. 773-775].

Так, на Кулішівському святилищі з трьох ліній валів та ровів

слов'янського періоду, два з них (перший і третій) добудовувались у давньоруську добу. У XII ст. перший вал був добудований дерев'яною стіною з горизонтально покладених деревин, обмащених глиною. Третій вал мав зверху залишки 1,2-метрової в ширину кам'яної вимостки, пропаленої та вкритої вугіллям. На пласкому дні рову, розміщеному між першим і другим валами, вимощений аналогічний кам'яний майданчик. За межами потрійної лінії валів виявлено культурний шар XII – першої половини XIII ст. та уламки скляних браслетів [881, с. 175]. Неподалік від городища, в лісі знаходиться камінь з двома заглибленнями неправильної форми, які нагадують відбитки ступень людини. Місцеві мешканці називають ці заглибини “Божі ноги” і вважають цей камінь священним (рис. А.219).

Можливо, у давньоруську добу ще функціонували Бабинське і Нагорянське городища-святилища (рис. А.220), що підтверджується знахідками матеріалів XI – XII ст. на території великого селища, яке розташовувалося біля підніжжя першого святилища, та на укріпленому майданчику другого [882, с. 164-165].

Крім язичницьких святилищ, що продовжували функціонувати після запровадження християнства, на території Сірето-Дністровського межиріччя науковцями виявлені культові язичницькі об'єкти, споруджені у давньоруський час. Очевидно, для більш успішного конкурування з християнством, язичники створюють нові культові споруди, які, за аналогією із західнослов'янськими отримали назву “храми ідолівські” [554, с. 182-214; 882, с. 168]. Рештки однієї розкопані в ур. Турецька Криниця біля с. Зелена Липа (рис. А.221, А) [788, с. 60; 874, с. 37; 882, с. 165-166]. Святилище розташоване на високому мису, оточеному болотами й потічками. На його майданчику досліджено язичницький храм (рис. А.221, Б). Це була невелика дерев'яна споруда наземної конструкції розмірами 5,3x4,2 м зі стінами складеними з подвійного ряду колод. У центрі приміщення, очевидно, стояв дерев'яний ідол, від якого збереглася стовпова яма, діаметром 0,6-0,7 м і глибиною 1,2 м. Перед нею досліджене поховання чоловіка здійснене за християнськими канонами. Храм з обох боків оточений круглими ритуальними ямами діаметром 0,6x0,8 м, у яких розпалювався вогонь. Неподалік

від нього розташований видовбаний у скелі колодязь глибиною 14,5 м. Він не досягає водоносного рівня і міг використовуватися у культових цілях.

Як видно, будівництво “храмів ідолівських” ознаменувало подальшу еволюцію язичницького культу з одного боку, а з іншого – християнське за своїм обрядом поховання свідчить про запозичення окремих християнських елементів обряду для язичницьких потреб, що підтверджує синкретизм релігійного світогляду цього періоду [558, с. 14].

Подібної конструкції культова споруда, як вважає С. В. Пивоваров, досліджена поблизу с. Галиця в ур. Труфанова Криниця (літописний Кучелмин) (рис. А.222, А) [686, с. 74-90; 690, с. 38-56; 696, с. 102-111]. Це орієнтована за сторонами світу прямокутна будівля розмірами 11,6х4,8 м. У східній частині приміщення знаходився, очевидно, п’єдестал для дерев’яного ідола у вигляді прямокутної конструкції з поставлених на ребро вапнякових плит. У центрі її знаходився отвір і яма глибиною 0,4 м нижче рівня плит [690, с. 41]. З такими висновками не можна погодитися і вважаємо, що ця споруда потребує детальнішого вивчення. У доводах С. В. Пивоварова є кілька неточностей і протиріч, які ставлять під сумнів інтерпретацію даної будівлі.

По-перше, безсумнівно, що на окраїнах Київської держави, після запровадження християнства існували язичницькі святилища. Але їх прагнули споруджувати у відлюдних, глухих місцях. Адже ліквідація святилищ у центрі змусила язичників, насамперед, служителів поганської віри або прийняти християнство, або тікати “в дебри, пустини, леса” [149, с. 264]. Відомий Збруцький культовий центр, на який так часто посилається С. В. Пивоваров, був створений у X – XI ст., у майже незалюдненій місцевості [887, с. 84]. Малоімовірно, що в місті, поруч з християнським монастирем, міг знаходитися язичницький культовий центр. Можна було б погодитися з дослідником С. В. Пивоваровим, якби він знаходився за межами міста, в гущині лісу чи відлюдному місці. Адже не даремно в той час звучали слова ревнителя християнської віри: “Не мога терпети хрьстьян двоеверно живущих... тако творят, не только невежи, но и вежи: попове и книжники” [149, с. 369]. У цьому

відношенні роль культового язичницького центру могло відігравати язичницьке святилище в Кулішівці, яке знаходилося за 10 км від Галиці.

По-друге, дослідник “культової споруди” апелює до факту, що у цей час у Галицькому Пониззі масово існували язичницькі святилища XII – першої половини XIII ст., посилаючись при цьому на дослідження Б. О. Тимощука та І. П. Русанової у Звенигороді, на горі Богит [690, с. 53]. Але ж, якщо подивитися на матеріали розкопок вищеназваних та інших язичницьких культових центрів, то видно, що усі вони виникли раніше і проіснували, в основному, до першої половини XII ст. (язичницький храм у Зеленій Липі у X – першій половині XII ст., Рудники – X – перша половина XII ст.; Кулішівка – XI – XIII ст.; Богит, Звенигород – рубіж X-XI – XIII ст.) [789, с. 25, 60, 107; 887, с. 88]. Отже, язичницькі культові центри віддавна вже існували на цій території і починають поступово занепадати з утвердженням християнства. Монастирі в цьому випадку за хронологією є вторинними культовими осередками. Чи могли одночасно виникнути й існувати два різних за вірою культових осередки?

По-третє, як стверджує сам автор розкопок, “на території споруди знайдені металеві предмети, головним чином, побутового характеру та прикраси” [690, с. 49, 52]. А далі їх чомусь відносить до категорії культових (мініатюрні ножики, керамічний посуд з клеймами у вигляді кола, шиферне пряслице, кістяна накладка ручки ножа з циркульним орнаментом, скляні браслети, візантійські корчаги). Але ж це набір чисто міської культури. Тоді можна було б вважати великими язичницькими культовими місцями будь-які споруди давньоруського міста, оскільки в них обов’язково будуть представлені такі предмети “культового характеру”. В такому разі, наприклад, можна було б вважати культовою споруду, досліджену у 2002 р. на території посаду Ленківців на Пруті (рис. А.222, Б) [281, с. 182]. Це будівля неправильної ступінчастої форми. У культурному шарі виявлено фрагменти амфор, кераміки галицького типу, скупчення кісток, тварин, шматки глиняної обмазки, мініатюрний ніж. У її південному куті виявлено яму овальної форми діаметром 1 м, глибиною 0,5 м, у заповненні якої знайдено значну кількість кісток тварин

та глиняної обмазки. Неподалік простежено ще одну яму овальної форми діаметром 1,2 м. У її заповненні виявлені фрагменти кераміки, скупчення кісток тварин та глиняної обмазки. Комплекс знахідок споруди, носить побутовий характер і зараховувати їх до категорії культових немає сенсу (рис. А.222, В).

Очевидно, приміщення в Галиці використовувалося в інших цілях і не має жодного відношення до язичництва. Матеріал, знайдений у споруді, не носить культового характеру, а є звичайним для давньоруських пам'яток. У жодному місті XII – першої половини XIII ст. не простежено одночасне існування двох протилежних за вірою культових об'єктів. Як відомо, в містах, з поширенням християнізації відправа язичницьких церемоній переносилася за межі міста. Так, свого часу було, наприклад, у Римі [389, с. 65].

Знахідки вищезгаданих язичницьких храмів, які функціонували у XI – XIII ст. підтверджують існування на землях Сіreto-Дністровського межиріччя, як, зрештою, і на інших територіях Давньоруської держави періоду, коли “існувала церковна організація з проповідями, правилами і ритуалами, а десь неподалік теж самостійно продовжували жити “чистокровні” язичники із своєю системою уявлень і правил” [198, с. 135]. Подібні язичницькі храми досліджені як на території розселення східних, так і у західних слов'ян [787, с. 60; 316, с. 79-99; 1041, с. 198-204; 1043, с. 128-135; 1107, с. 47-67].

4.5.2. Релігійний синкретизм у духовній культурі

Елементи синкретичного світосприймання продовжували побутувати і в похованнях. Обряди захоронень завжди були стійкими, консервативними і в них краще, ніж в інших пам'ятках простежуються спадкові риси у розвитку культури. Хоча, за археологічними матеріалами, всі давньоруські поховання здійснені за християнським обрядом, в окремих з них простежуються елементи пережитків язичницьких вірувань. Таке поєднання утворилося внаслідок переплетення християнських ідей та первісних вірувань і культів.

Як пережиток від давніх епох є ритуальні ями, розкопані на території давньоруських могильників XII – першої половини XIII ст. у с. Ошихліби та

літописному Василеві [874, с. 97]. Аналогічні культові об'єкти досліджено на могильнику у Василеві. Тут так само дно ям було суцільно вкрите череп'ям, кістками тварин та вугіллям [890, с. 9].

Значне поширення культових ям, явно жертвний склад їх заповнення, застосування вогню, закидання ям каменями та розташування їх на околиці поселення чи на могильнику свідчать про визначену спільність уявлень та про певну закономірність у проведенні обрядів. Магічна роль ям була пов'язана, очевидно, з різними віруваннями – з жертвами землі, культом родючості як землеробського, так і скотарського напрямку, з прагненням захистити себе від злих сил потойбічного світу, задобрити предків.

Із язичництвом можна пов'язати сліди тризни, очищення місця поховання від “злих духів”. Часто у засипу могильних ям і біля покійників виявлені фрагменти давньоруського кружального посуду інколи зі слідами повторного випалу (Чорнівка, Василів, Мусорівка) тощо [266, с. 126-139; 555, с. 121; 696, с. 97].

Значна кількість битої, вдруге перепаленої, кераміки, на думку ряду науковців, може бути пов'язана з обрядом “биття посуду”, який відомий і в інших землях давньої Русі [386, с. 349; 734, с. 306-309]. Обгорілі черепки могли бути залишками посудин, у яких приносили вогонь для запалювання ритуального вогнища. Посуд міг служити також і для обряду язичницької поминальної тризни. Побічно цьому є пояснення, коли поруч із битою керамікою у засипці ям зустрічаються кістки тварин. Відомі вони в могильних ямах в Чорнівці, Василеві [254, с. 119; 881, с. 160]. Знахідки кісток тварин на могильниках можна розглядати як сліди поминальної учти – обряду, який за етнографічними матеріалами України існував майже до ХХ ст. [317, с. 138-246].

У окремих похованнях простежуються сліди, пов'язані з культом вогню, можливо, як пережиток тілоспалення. Це – попільно-вугільна підсипка, яка виступає на дні могильної ями. Як правило, вугільна підсипка зустрічається у могилах разом із фрагментами кераміки. Обряд очищення місця захоронення попелом і вугіллям або вогнем був стійким. Він зародився ще в кам'яну добу і подекуди дожив до наших днів.

На Україні за етнографічними матеріалами засвідчений обряд, за яким під час похорон несли вузлик з вугіллям і печиною і кидали їх нечистому [929, с. 620]. У XIX ст. Г. Купчанко при опису буковинських поховальних обрядів згадує про “мальованє домовини вуглем” [57, с. 5]. Побутує думка, що обряди, які пов’язані з вогнем, мали собою символізувати повернення людини в її початковий стан, тобто у тлін, з якого Всевишній її створив [176, с. 30].

Відгуком давніх вірувань є посипання покійника зерном. У могильних ямах разом із перепаленим череп’ям інколи трапляються залишки флори, як це було Василеві, Чорнівці. Цей обряд зафіксований у етнографічних матеріалах. Зерном посипали лаву, на якій лежав покійник, дорогу, по якій його несли [829, с. 67]. На поминках вживають кутю.

Як пережиток давніх вірувань може свідчити наявність на християнському кладовищі в Ярівці дволикого язичницького ідола [863, с. 181; 227, с. 65-77]. Останній, висотою 1,7 м виготовлений з дністровського вапняку і являв людську постать з обличчями, зверненими в протилежні боки (рис. А.223).

З пережитками поганських вірувань пов’язаний обряд влаштування похорону неодружених, як весілля, що не відбулося. За етнографічними та археологічними матеріалами, в давній Русі був звичай ховати молодих людей у весільному вбранні [999, с. 232]. Так, наприклад, Володимир, збираючись вбити Рогнеду, пропонує їй вдягнутися “как в день посяга”. Етнограф Х. Ящуржинський писав: “Коли помирає незаміжня дівчина, її одягають як до вінця, кладуть на голову стрічки і віночки, прикрашають голову квітами і зеленню. На могилі роздають коровай. Роблять це для того, щоб разом із похороном зробити весілля, якого та не діждалася” [1011 с. 131].

При розкопках могильників у Василеві, Ленківцях на Пруті, Санківцях археологічно простежені сліди поховального обряду, коли похорон неодружених проходив як весілля. Тут були виявлені головні жіночі поховальні убори у вигляді чільця з металевих пластин, нашитих на тканину [254, с. 120; 863, с. 121; 872, с. 82]. До основи чільця, як правило, підвішувалися бубонці, які дзвеніли при найменшому порусі. За тогочасним віруванням вони вважалися

емблемою бога-Громовержця, який охороняв людей від злих духів і проганяв від них “нечисту силу”. Крім металевих чілець, у похованнях Василева та Ленківців на Пруті простежені чільця у вигляді золототканої шовкової стрічки, нашитої на лубок. До них, як і в попередньому випадку, пришивалися бубонці [863, с. 122-123; 881, с. 177]. Такі головні убори за етнографічними матеріалами використовувалися у дівочому весільному вбранні до початку ХХ ст. [212, с. 113; 437, с. 280; 462, с. 35]. Незмінність вигляду чільця протягом тривалого часу свідчить про етнічну сталість місцевого населення.

На думку науковців, цей обряд пов’язаний з віруваннями про існуючий зв’язок між померлими із живими. Похорон у вигляді весілля мав розірвати цей зв’язок і не допустити перетворення небіжчика у “нечистого” [224, с. 40].

У традиційній народній культурі українців непересічним феноменом є переслідування осіб, запідозрених у магії чи чаклунстві. Ця проблема давно привертала увагу етнографів [972, с. 152-160; 973, с. 241-253]. Щоб “утихомирити” покійного, слов’яни виконували певні ритуали. Зокрема, у домовину поруч із небіжчиком могли класти гострі металеві предмети. Так, під час дослідження жіночого поховання в Онуті, під правою рукою була знайдена залізна голка [691, с. 29]. Про значення цього обряду ще на початку ХХ ст. була записана легенда на Буковині, згідно за якою голка мала слугувати обороною померлого від інших небіжчиків, які в перший день після похорону приходять до нього [317, с. 131]. Ще у ХІХ ст. гуцули на кладовищі перед опусканням домовини в могилу відкривали її для того, щоб пересвідчитися, чи покійник не проявляє ознак вампіра [55, с. 172].

За народними віруваннями такі запобіжні заходи не завжди спрацьовували і тоді небіжчики могли стати упирами. На території Сірето-Дністровського межиріччя відомі приклади боротьби людей з померлими чаклунами навіями-упирами. Віруючі вважали, що засухи, епідемії та інші нещастя пов’язані власне з такими відьмами: “Паче же женами бесовская вьмивения бывають мьного вьлхвуют жены чародейством и отравою и иными бесовьскими Козьми” [13, с. 228]. Коли в селі траплялося якесь нещастя, то

відкопували поховання чаклунів і “знешкоджували їх” [224, с. 41-42]. За свідченнями Р.Ф. Кайндля та О. Монастирського, в кінці XIX ст. у Лужанах, запідозривши, що покійник став упирем, селяни його викопали і тіло кинули в р. Прут [56, с. 111].

Під час розкопок давньоруського поховання, розміщеного на схід від урочища Пуста Чорнівка, Б.О. Тимощуком простежені сліди часткового спалення покійників [874, с. 96-97]. У могильній ямі виявлені рештки трьох осіб: жінки в центрі, чоловіка – зліва, дитини – справа. Біля кістяків виявлені прикраси, які датують XII – XIII ст. Покійники лежали на спині, головами на південь. Нижня частина чоловічого кістяка розміщувалась окремо, у ногах поховань, впоперек могильної ями. Розчленування чоловічого тіла і часткове спалення жіночого, як показали розкопки, були здійснені після захоронення покійників. Свідченням того, що вогонь горів у ямі, є обпалена земля, вугілля, обгоріла деревина та перепалені жіночі кістки.

Обряд знешкодження чаклунів-упирів засвідчений писемними джерелами. У 1173 р. галичани спалили невінчану дружину князя Галицького Ярослава Настю Чагрівну, оголосивши її відьмою [404, с. 182]. Відомий він і за етнографічними матеріалами XIX ст. на території України [963, с. 567-568]. Так, на Київщині в с. Нагуєвичях, досліджено поховання упира. Його голова була відтята від тіла і розміщена між ногами, а саме тіло було прибите до землі кілком [542, с. 102-120]. У Володимирі-Волинському теж зустрінуто поховання без черепа.

Простежений такий обряд і на теренах Сірето-Дністровського межиріччя [549, с. 89-92; 550, с. 38-39]. Тут ще у XIX ст. церковні документи фіксують проведення самосуду над виявленими в селі відьмами шляхом випробування їх вогнем і водою. Цей обряд досить давній. Ще Абу-Хамід ал-Гарнаті відзначав у своїх записах: “Жителі беруть кожную стару жінку, зв’язують їм руки і ноги і кидають у ріку. Кожну з цих жінок, яка починає топитися звільняють і знають, що вона не відьма. Тих же, що залишаються на воді – спалюють” [1, с. 82].

Ще одним проявом синкретичних вірувань місцевого населення може служити поховання в печері біля с. Вікно в ур. Мартинівка, виявлене і

досліджене Б. Т. Рідушем [772, с. 187-189]. Тут, у культурному шарі, зустрінуті кісткові рештки п'ятьох осіб, що лежали без анатомічного порядку, за винятками окремих кісток кінцівок. Біля них знайдені кераміка галицького типу, 2 срібні перснєподібні скроневі кільця та зернена намистина “мінського” типу. Автор знахідки вважає, що це є печерне поховання, яке, можливо, здійснене за змішаним ритуалом періоду двовір'я 772, с. 188]. Б. Т. Рідуш при цьому відзначає, що культурний шар XII – першої половини XIII ст. був сильно пошкоджений, а місцями знищений пізньосередньовічною розчисткою печери та в період першої світової війни. Отже, можна припустити, що тут могли поховати й за християнським обрядом. Такі поховання в печерах досить широко представлені у Подністров'ї, Києві, Чернігові, Любечі тощо [602, с. 136; 795, с. 21-23; 819, с. 294].

Зберігся на досліджуваних теренах у XII – першій половині XIII ст. і стародавній язичницький обряд “будівничої жертви”. Він існував практично у всіх народів при спорудженні будь-якої будівлі. На думку фахівців, спочатку у більшості народів при будівництві житла, укріплення, громадської будівлі в жертву приносили людину: “человеки начаша кумиры творити и кланяхусю имь и привожаха сыны своя и дьщери и закалаху прид ними и бо вся земля осквернена” [7, с. 92; 166, с. 160-162]. Середньовічні легенди про замурування людей, а частіше дітей при закладці замків відомі в Німеччині, у сербів, хорватів [302, с. 116-117]. Це, як історичний факт, підтверджується місцевими хроніками і переказами [834, с. 86]. Аналогічні літописні свідчення є і у східних слов'ян [7, с. 92].

Тривалий час до людських “будівничих жертв” на теренах Сірето-Дністровського межиріччя відносили дитячі поховання у контрфорсах білокам'яного храму у Василеві [558, с. 15; 863, с. 90; 890, с. 24]. Як доводи наводяться дані з інших давньоруських і західноєвропейських територій. Але в жодному джерелі не вказується, що людська жертва була закладена в культову споруду. У Ризі поховання немовляти було під оборонною стіною [962, с. 210]. У Суздалі жіночий череп покоївся під кутом житла [813, с. 208-209].

Малоймовірно, щоб під культову споруду дозволили б закладати людську

жертву, оскільки це протирічило християнським канонам. У християнському номоканоні стверджується: “... при спорудженні будинків зустрічається звичай класти людське тіло в якості фундаменту. Хто покладе людину у фундамент, тому покарання – 12 років церковного покаяння й 300 поклонів. Клади у фундамент кабана або бика, або козла” [385, с. 12].

Не менш поширеним був обряд закладання різних тварин як “будівничої жертви”, в залежності від їхньої ролі в язичницькому світогляді того чи іншого народу [1026, с. 334]. Так, поляки при закладанні житла убивали півня і закопували його в землю в те місце, де буде стояти один із кутів будинку. Аналогічний обряд простежений у болгарів, білорусів, сербів [834, с. 334]. Півень в уяві давніх людей уособлював “зооморфний образ Перуна-громовержця”, який своїм співом відганяв нечисту силу і оберігав від зла.

Порівняльний аналіз вірувань східнослов'янських племен показує, що в народних повір'ях про тварин головне місце займають домашні і, насамперед, кінь. Заміну людського жертвоприношення домашньою твариною можна знайти вже в давнину у різних індоєвропейських народів, для яких культ коня був особливо характерний, бо кінь був незамінною і головною виробничою силою у господарстві землероба [392, с. 102]. Це зумовило поклоніння йому як тварині, яка своїми надприродними силами може впливати на урожайність полів [626, с. 46]. Кінь був найпопулярнішим символом добра і щастя. Так, для захисту весільного почту, за давнім звичаєм, вибирали коней світлої масті. Припускають, що череп коня і образ змія є атрибутами язичницького бога Велеса [716, с. 27-29].

Обряд принесення в жертву коня вдалося простежити під час розкопок Чорнівської укріпленої садиби (рис. А.224) [242, с. 137-142; 272, с. 187-193]. У кам'яному фундаменті споруди виявлено нижню щелепу коня, на якій лежали ікла дикого кабана. В щелепу було вбите залізне долото, перпендикулярно до якого лежала залізна пластина. Під щелепою знаходились двоциліндровий залізний замок і черешковий наконечник стріли. Все це лежало на уламках кераміки й було посипане зерном пшениці. Тут в наявності всі атрибути язичницького обряду. За словами Б. О. Рибаківа, “символіка ключа, замка

елементарна – збереження майна сім'ї” [800, с. 542]. Роль зубів хижих звірів теж не викликає сумніву. “Всей твари поклоняються, яко богу, и чтяху, и жертву приношаху кровную бисом” – зазначав літописець [6, с. 31].

Про суть “будівничої жертви” існує декілька точок зору, але всі вони сходяться у тому, що це пов'язано з язичницьким світоглядом. У основі звичаю лежала уява про необхідність жертви при спорудженні будь-якої будівлі, щоб забезпечити її міцність, зберегти її саму і мешканців від впливу “злих духів”. Чорнівська “будівнича жертва” була закладена під поріг житла феодала. Поховання кінського черепа під фундаментом хати, як пояснювали на Буковині, запобігає лиху: “нещастя і лихо падають на цей череп, а не на мешканців житла” [1053, с. 137]. “Будівничі жертви”, під порогом будинку, відомі в Новгороді [805, с. 21]. Череп коня закладений під кутом ювелірної майстерні X ст. у Луцьку [842, с. 184].

Синкретизм вірувань яскраво простежується в прикрасах. Саме вони відігравали важливу роль оберегів, які мали відвернути “нечисту силу” від людини. Усі прикраси давньоруського жіночого костюму розміщувалися в певному порядку і мали відповідне смислове навантаження. За ювелірними виробами з археологічних пам'яток на досліджуваній території можна охарактеризувати прикраси головного убору, шиї, нагрудні привіски, прикраси рук та пояса, які мали б захищати відкриті частини тіла людини. Захисні функції прикрас-оберегів підсилювалися спільним з ними використанням язичницьких амулетів.

Відомо, що у слов'ян найбільше був розвинений культ сонця. Значення сонячного культу було настільки великим, що він простежується практично у всіх давньоруських прикрасах. Серед скроневих кілець найчисленнішими є півторазворотні загнutoкінцеві, часто із завитком-кілечком на одному з кінців (рис. А.151, 3). У таких прикрасах знайшла відображення символіка “нижнього неба з сонцем” [800, с. 573]. За формою скроневі кільця нагадували коло, яким у язичницькому світосприйнятті позначалося сонце. Тому вони мали сприяти врожайності і, одночасно, бути оберегом від злих сил [789, с. 79].

Спіралеподібна форма кілець – як солярний знак – відома серед землеробських племен віддавна і означала рух сонячного світила по небі. Як вважає П. Шалковскі, вона також виражає кругообіг життя у природі [977, с. 310]. Оскільки і скроневі кільця – символ сонця і головний убір – символ неба, то сюди не вписується трактування цих прикрас як символу змії, запропоноване С.В. Пивоваровим [713, с. 228]. Образ змії в певній мірі перегукується з язичницьким образом ящера – господаря підземного світу.

Очевидно, такий же солярний знак і аналогічні оберегові функції мали скроневі кільця з кінцями, які заходять один за одного у півтора звої, одно- й багатобусинні скроневі кільця (рис. А.151, 4-7). Однобусинні скроневі кільця могли означати солярний знак сонця в зеніті, а трибусинні “київського типу” – рух сонця по небу і відзначати його три фази – схід, зеніт і захід (рис. А.151, 17-18). За своєю семантикою зображень, трибусинні кільця безпосередньо пов’язані з верхнім, небесним ярусом жіночого убору [800, с. 574].

До прикрас, які несуть на собі функції оберегів, можна віднести п’ятипроменеві скроневі кільця з Маморниці. На них промені закінчуються кулькою і прикрашені псевдозерню, схожою на виноградні грона. З внутрішнього боку на дужці розміщені два птахи, розділені пірамідою з трьох кульок. Кожний елемент цих скроневих кілець має певне семантичне значення. Так виноград, за народними повір’ями, означає щасливе подружнє життя молодих і пов’язаний з весільною обрядовістю (рис. А.151, 25) [529, с. 173]. Аналогічне значення уособлення шлюбної пари мають і пташки. Вони, за повір’ями, символізують щасливе майбутнє, багатство. Очевидно, ці скроневі кільця були частиною весільного вбрання нареченої, а їхні елементи тісно пов’язані з весільною обрядовістю, на що вказує Ю.В. Мисько [556; с. 194]. На нашу думку, запропоноване С.В. Пивоваровим трактування символів кілець як “зв’язок між небом і землею”, як символи Бога і Святого Духа є однобічним.

Необхідним доповненням до заклинальної орнаментики головного убору і всього одягу в цілому були прикраси ший, горла і грудей. На думку людей того часу Найвразливішими місцями, по відношенню до нечистої сили, були шия,

яку необхідно було захистити намистинами, підвісками з магічним змістом [800, с. 533]. Самий одяг виготовлявся з використанням такої кількості предметів, оздоблених магічною символікою, що забобонні поганці цілком могли покластися на її надійність [956, с. 360]. Тому на поселеннях і в похованнях досить часто знаходять саме нагрудні прикраси. До них можна віднести, в першу чергу, перевиті шийні гривни (рис. А.154; А.155) [860, с. 61; 1109, с. 239]. Виходячи з їхньої кільцеподібної форми, науковці відносять їх до солярних оберегів охоронного типу [199, с. 126].

У XII – XIII ст. були розповсюджені нагрудні, поясні підвіски, які являють собою необхідний атрибут жіночого костюму. Серед підвісок, які мали, безперечно, магічне значення, набули поширення лунниці, в яких відображався культ шанування Місяця [933, с. 99]. Сонце і Місяць, за язичницькими віруваннями, сприяли життю, здоров'ю і благополуччю людини. Звідси охоронне значення їх символів на оберегах-підвісках [156, с. 155].

На одній лунниці з Чорнівського городища простежується співіснування двох вір, а саме: псевдозернь у її центрі відображає три фази ходу сонця (схід, південь, захід), кінці її зроблені у вигляді стилізованих голівок змії – чисто язичницького символу краси і розуму (рис. А.151, 31) [254, с. 124, фото 108]. Між псевдозерню вдавнені чотири хрести – християнська символіка. Як відзначав Б.О. Рибаків, існувала історична і семантична спадковість християнських оберегів від язичницьких [794, с. 92]. Поєднання язичницького півмісяця і християнських символів хрестів могли означати перемогу над старими віруваннями [803, с. 13]. Друга лунниця вузькорога. Середина виробу виготовлена у вигляді переплетіння двох кривих, що, на думку автора знахідки, утворюють обриси постаті в німбі (рис. А.151, 32) [696, с. 117].

З поклонінням небесним світилам пов'язана п'ятипроменева бронзова підвіска з восьмипелюстковою розеткою в колі (рис. А.151, 29) [254, с. 124]. Розетка у культурі східних слов'ян символізувала сонце. В ній простежується ідея зв'язку життєдайних сонячних променів і буяння квітів та трав на землі, якому сприяла вода, надана Перуном [349, с. 60].

Улюбленою прикрасою давньоруських жінок були металеві підвіски-бубонці, які своїм шумом мали відлякувати “нечисту силу” (рис. А.151, 30) [814, с. 156]. Підвіски-бубонці вважалися також громовими символами Перуна і тому служили оберегами від блискавки. На досліджуваних теренах ще на початку ХХ ст. перед грозою били в церковні дзвони для відвернення удару блискавки.

Амулети, які також пов’язані з культом Перуна, складають підвіски у вигляді предметів побуту та мініатюрної зброї. У першу чергу, це невелика залізна сокирка з Чорнівського городища [254, с. 125]. Її призначення полягало у відлякуванні “злих сил” (рис. А.225, 1). Як вважає Б. О. Рибаків, сокира була символом захисту сімейного гнізда [800, с. 194]. Ці предмети виконували й інші функції, а саме: були символами Перуна, а в контексті військової атрибутики виступали оберегами дружинників у поході [350, с. 91-101]. Подібні знахідки відомі й на інших територіях Давньоруської держави [494, с. 137; 744, с. 126-127; 993, рис. 28, 16; 1078 с. 208].

Певним підтвердженням цьому може служити ще один предмет, пов’язаний з вірою у магичні властивості озброєння, який походить з тієї ж феодальної садиби [696, с. 123]. Це наконечник бронзової скіфської стріли з отвором, перетворений на підвіску. Можливо, це був оберіг, який мав охороняти воїна від різних нападів. На думку Б. О. Тимощука та І. П. Русанової, стріли слугували оберегами від злих сил, були пов’язані з сонцем і символізували плодючість [789, с. 82]. Очевидно, аналогічне смислове навантаження несла на собі фібула як предмет вторинного використання, виявлена на вже згаданому городищі (рис. А.225, 7) [254, с. 92, рис. 22, 8].

Очевидно, підвіскою-амулетом була бронзова ложечка, виявлена у Василеві [881, с. 158, рис. 14, 11]. Такі ложечки, правда округлої форми, зустрічаються у наборах язичницьких оберегів на території Північно-Східної і Північно-Західної Русі, Києві, Новгороді [346, рис. 2, 14; 933, с. 94-95; 993, рис. 17, 20]. Ложка означала ситність і благополуччя молодій сім’ї та використовувалася в наборах для молодят, які одружувалися. Можна

погодитися з судженнями Ю.В. Мисько [559, с. 82], що такі ложки немає достатніх підстав пов'язувати з предметами християнського культу для причастя, як це припускав С.В. Пивоваров [696, с. 91].

Певні властивості оберегів мали і популярні серед жінок сережки, підвіски і вставки до персня із гірського кришталю (рис. А.151, 26-27). У давнину вважалося, що кришталь може лікувати рани [696, с. 119].

На поселеннях Сіreto-Дністровського межиріччя виявлені й інші жіночі прикраси, виготовлені із ювелірно-виробного каменю. До них відносяться намистини з чорного і коричневого агату (рис. А.225, 5, 6). Відомо, що цей камінь, як оберіг, може захищати людину від певних хвороб, як покровитель Стрільців – дарує розум і красномовство і сприяє легким пологам у жінок [164, с. 13, 16]. Крім того, чорний агат допомагав від лунатизму, а коричневий – відганяв лихоманку. З досліджуваних теренів походять і бурштинові намистини. У народних повір'ях цей камінь був сонячним каменем, тому часто використовувався в якості талісману [944, с. 34].

До кам'яних оберегів слід віднести антропоморфний амулет, виготовлений з темно-синього лазуриту (рис. А.225, 4) [696, с. 118, фото 16]. Ця рідкісна порода каменю потрапляла у Східну Європу із далекого Афганістану, де вшановувався як “камінь вічного синього неба” [944, с. 101-103]. Цей камінь нібито полегшував дихання, зміцнював зір, виліковував від епілепсії. Такі лазуритові підвіски широко зустрічаються серед матеріалів половецьких поховань, що може свідчити про присутність кочовиків в регіоні [910, с. 152, рис. 38, 2-4].

Крім амулетів-прикрас, із каменю на території Сіreto-Дністровського межиріччя знайдені також вироби з кісток та рогу, пов'язаних з релігійними віруваннями. До них можна віднести кістяні амулети. Вони пов'язані з культом тварин і відображають світогляд, який виник ще в первіснообщинну добу – перш за все, уяву про спорідненість окремих родів з їхнім тотемом [156, с. 156]. Предметом культу служили, перш за все, тварини, полювання на яких було джерелом існування людини. Амулети із зубів та кісток тварин були на Русі досить поширеними.

З чорнівської феодальної садиби походить знахідка кістяного амулету,

зробленого із таранної кістки лисиці (рис. А.178, 1; А.179, 51) [254, с. 125]. В ньому був просвердлений отвір для підвішування. Такі амулети часто зустрічаються у складі низок разом із іклами вовка і собаки серед кочівницьких старожитностей [722, с. 34]. Ці амулети пов'язують з культом духів. А лисиця вважалася чисто жіночим онгоном. Такий оберіг відігравав спеціальну роль – помічника при пологах жінок, а також охоронця дівчат. Тому ці обереги носилися на поясі виключно представниками жіночої статі. Аналогії цьому предмету відомі в Північній Осетії, серед старожитностей салтово-маяцької культури, у аварів, волзьких болгар тощо [478, с. 99, рис. 40, 13-14; 722, с. 172, рис. 42].

Із стародавніми віруваннями про те, що сила вбитого звіра перейде до мисливця, пов'язані знахідки амулетів, виготовлені з іклів вепра (Ленківцецьке поселення), вовка (Митків, Маморниця), ведмедя (Зеленолипське городище), ікло оленя з житла XI ст. у Зеленій Липі (рис. А.225, 2, 3) [141, № 40703–II–2196; 863, с. 166; 881, с. 179;]. Вони були покликані оберігати від злих сил і відганяти шкоду, що може бути спричинена дикими звірами. Ці предмети також відносяться до культу духів і були чоловічими оберегами. Їх могли носити в складі намиста або на ланцюжках, прикріплених до одягу на плечі, разом з іншими амулетами, й жінки [156, с. 157]. Подібні амулети виявлені й на інших територіях Давньоруської держави.

Найшанованішою серед тварин у слов'ян був ведмідь, з яким пов'язані язичницькі ритуали [308, с. 50-54]. Дикий вепр уособлював гнів і мужність. Тому він широко представлений серед матеріалів слов'янських язичницьких ритуалів [390, с. 130]. Не менше значення мав також культ вовка, якому приписували силу відганяти “нечисту силу” [308, с. 54-55]. Очевидно, з охоронною метою щелепа вовка була закопана на місці входу в оборонну кліть на Ленківцецькому городищі [881, с. 177]. На теренах Сірето-Дністровського межиріччя культ поклоніння вовку зафіксований також і в етнографічних матеріалах [971, с. 129-130, 132-133].

До оберегів слід віднести кістяні амулети з Галиці та Чорнівки (вигнуте вістря) (рис. А.178, 3, 4; А.179, 18, 25) [76, № 125; 254, рис. 20, 40; 696, с. 122,

фото 18]. Дослідники вважають, що ці предмети є амулетами-оберегами, які ведуть свій початок від іклів дикого вепра. У давньоруський час вони стали “гіпертрофованими” за розмірами оберегами дружинників і знаті [602, с. 127-129; 604, с. 98-99]. “Вигнуті вістря” виявлені на багатьох давньоруських пам’ятках та суміжних територіях. Існує кілька думок щодо їхнього призначення. Одні науковці відносять їх до інструментів для письма, інші вважають ці предмети амулетами-оберегами, що беруть свій початок від іклів дикого вепра [604, с. 98-99].

До кістяних оберегів можна віднести підвіску-амулет із середземноморської мушлі (рис. А.225, 13) [693, с. 217-230]. Вони носилися в складі намиста або поясного набору, відомі й серед прикрас головного убору.

Серед прикрас, які носилися на шиї, крім намиста, є окремі маленькі мушлі “черепашки Каурі” (типу *tigrea moneta*), що походять з Індійського океану (рис. А.225, 11-12). З цими оберегами пов’язують поклоніння змії, тобто силі землі [696, с. 123].

Язичницька символіка широко використовувалася також у жіночих прикрасах для рук. Серед них виділяються скляні і бронзові пластинчаті браслети, персні. Всі вони мали форму кола, а значить були солярними знаками і захищали від злих духів.

Металеві пластинчасті браслети орнаментовані насічками у вигляді ромбів, решітки або зигзагу тощо (рис. А.156). Кожний елемент такого орнаменту був пов’язаний із символами язичества і виконував охоронні функції. В основному, ці орнаментальні мотиви пов’язані з темою землі, води, сонця, що підсилювало обереговий ефект прикрас. Таким же орнаментом прикрашало місцеве населення сволоки, обшалівку своїх будинків [437, с. 208].

Захисні функції мали також і кільця-персні, які відомі з археологічних пам’яток краю. Замкнені кільця як солярні знаки були впливовими оберегами від злих духів і відьом [789, с. 79]. Розміщення розетки на щитку персня мало аналогічне значення, що й у зображенні на п’ятипроменевій підвісці з Чорнівки.

Важливими оберегами, які широко використовувалися у магічних діях при

захисті від удару грому, пожежі або в поховальній обрядовості, були так звані “громові стріли”. Це крем’яні відщепи чи знаряддя праці, стріли, белемніти. Вони виявлені у похованнях Василева, оборонній кліті Чорнівки (рис. А.225, 8-10) [713, с. 237-238, рис. 50, 3, 4; 881, с. 159, 161]. Їх пов’язують з культом бога грому і блискавки Перуна [604, с. 99]. Місцеве населення Сіreto-Дністровського межиріччя ще на початку ХХ ст. кам’яні вироби приймало за “громові” або “вогняні” стріли, якими бог вбиває за гріхи. Вони можуть, завдяки наявності “небесного” вогню, лікувати хвороби і відганяти напасті [872, с. 13].

Язичницька символіка збереглася на багатьох побутових предметах, знайдених на давньоруських старожитностях краю. Основна кількість цих речей концентрується на сільських поселеннях. Дослідження орнаментациї давньоруської кераміки, клейм на денцях горщиків показує, що населення краю використовувало давні язичницькі символи: хвилясті лінії – позначення води, коло – атрибут сонця [798, с. 234-248; 340-346].

Язичницькими культовими предметами, які були пов’язані з магiчними віруваннями були полив’яні писанки. Фрагмент однієї з них знайдений на Ленківцецькому городищі [515, с. 124]. У християнській символіці звичай дарувати яйця розглядався як побажання здоров’я і всякого добра. Виготовлення писанок, що пов’язувалося з народним звичаєм зустрічі весни, відоме у багатьох слов’янських і інших народів [412, с. 73].

Отже, як видно, православно-язичницький комплекс, який склався історично в процесі християнізації Русі й пронизував увесь світогляд слов’ян, являв собою складний, заплутаний клубок вірувань, звичаїв, забобонів, релігійно-містичних обрядів і ритуалів язичницького періоду, які злилися з елементами православ’я.

4.5.3. Поширення писемності

Одним з показників культурного рівня давньоруського населення краю є знахідки предметів, що говорять про поширення писемності та грамотності. Найважливішими серед них є писала. Тривалий час у науковій літературі їх інтерпретували по-різному. Вони згадуються як “шпильки” або “інструменти

для лініювання пергаменту” [648, с. 186].

Під час дослідження Ленківецького городища було знайдено 6 писал-стилів [141, №11926–II–563; 881, с. 77]. За класифікацією А.Ф.Медведєва, вони відносяться до типів 6, 9, 12, 13 і датуються другою половиною XII – першою половиною XIII ст. [532, с. 63-68]. Бронзові писала виготовлені з круглого у плані стержня і п’ятикутної лопатки з прямим лезом у верхній частині (рис. А.226, 1-3; А.227, 1-2). Лопатка відділена від стрижня валиками [851, с. 155-156]. Подібні інструменти широко відомі на теренах Галицько-Волинської Русі. За типологією А. А. Мединцевої, такі писала відносяться до типу 7 [156, с. 151]. Фрагмент бронзового писала виявлений у Василеві [714, с. 26]. За формою лопатки його можна віднести до типу 7 [532, с. 76-77; 631, с. 83, 86].

Крім бронзових, досить популярними були залізні писала. На Ленківецькому городищі вони виготовлені у вигляді стержня, який закінчувався трикутною лопаткою (рис. А.226, 4-5; А.227, 3-4). Аналогічні стилі відомі серед археологічних матеріалів Звенигорода, Галича та інших давньоруських міст. За типологією А. А. Мединцевої, вони можуть відноситися до типу 13 [156, с. 151]. Залізне писало типу 11 [156, с. 151] знайдене на Недобоївському городищі (рис. А.227, 5) [714, с. 26]. Лопатки таких знарядь мали форму витягнутого трикутника, боки якого прикрашені зубчатими вирізами.

Про поширення писемності серед місцевого давньоруського населення дають змогу судити написи на побутових предметах. Мешканці краю позначали написами керамічні вироби. Так, на стінці корчаги з Чорнівського городища є напис «ЯРА», що може засвідчити характер продукту, який тут зберігався (рис. А.228, 17) [254, с. 111]. Подібна згадка злаку “Рожь” відома на стінці амфори із Звенигорода [664, с. 208]. З відомих на Русі написів на амфорах переважно згадується вино або присвійні написи [663, с. 41; 842, с. 188].

Крім написів на амфорах, зустрічаються окремі літери. Так, на денцях горщиків з Ленківців на Пруті зустрічаються літери “Ж”, “Н”, “Е”, Чорнівки – “S” (рис. А.228, 1-4) [254, с. 111, рис. 67; 851, с. 155; 863, с. 120; 877, с. 66]. На фрагментах стінок амфор можна прочитати “КІ” та “ИХ” (рис. А.222, 2) (Ленківці

на Пруті), “p”, “N”, “У” та зображення пентаграми і триквеста (Чорнівка), “VM” (Галиця), (рис. А.228, 7, 16) [141, №15571–II–1170; 12265–II–734; 254, рис. 67; 713, с. 212, рис. 46, 5, 7, 8]. На боці глиняної покритишки нанесена до випалу літера “Л” (рис. А.229, 1) [141, №12082–II–598]. На внутрішній поверхні стінки кринки з Ленківців на Пруті читається прокреслений гострим предметом напис “ЕАН” (рис. А.228, 20) [515, с. 123, рис. 6, 20]. Окремі літери відомі на денцях і стінках горщиків на багатьох давньоруських пам’ятках [764, с. 92]. Вважають, що деякі з літер є цифрами, які позначали об’єм посудини або вагу вмістимого в ній. Палеографічні особливості написання літер можуть датувати їх XII – першою половиною XIII ст. [231, с. 48, рис. 11].

Побутоє думка, що з черепків, на яких нанесені літери, вчилися утворювати склади і вони утворювали роль своєрідної розрізної абетки [165, с. 25]. Для кращого її запам’ятовування літери могли вирізати на побутових предметах. Так, на ручці кістяної ложки з Ленківців на Пруті вирізані “НИ” (рис. А.228, 8). Аналогічні написи відомі на самшитовому гребінці із Берестя, кістяному медальйоні з Галича [663, с. 42].

Важливою річчю в господарстві були пряслиця, тому на них господині часто робили позначки та написи, щоб не переплутати їх з пряслицями інших жінок [254, с. 130]. Написи на пряслицях зустрічаються набагато частіше, ніж на інших ремісничих виробках. Так, на боковій площині біконічних пірофілітових пряслиць з Ленківцевого дитинця вирізані літери “NHN” та пошкоджений напис (“ТАБ”) (рис. А.228, 9,10; А.229, 3) [849, с. 157].

Про поширення грамотності серед населення Сіreto-Дністровського межиріччя певною мірою можуть свідчити написи на культових предметах (хрестах-енколріонах, нагрудних іконах). Кам’яні ікони та бронзові хрести, виготовлені давньоруськими ремісниками, говорять не тільки про їх грамотність, але й про освіченість тих, для кого призначалися. Наведені дані свідчать, що різні категорії населення регіону, як і всієї Давньоруської держави, знали писемність і широко використовували її у повсякденному житті.

Феодална верхівка та представники духовенства користувалися книгами.

Останні відігравали значну культурно-історичну роль. Недарма в давньоруських літописах їм відводилось визначальне місце: “Велика бо користь буває людині од учення книжного” [13, 102]. Про поширення книгочитання на теренах Сірето-Дністровського межиріччя можуть свідчити знахідки їх застібок та оббивочних цвяхів від палітурки. 4 двопетельчасті застібки виявлені на Чорнівському городищі [713, с. 212]. Тут же знайдені стержні для фіксації застібок [254, с. 125]. Вони мали вигляд невеликих мечиків завдовжки 3 см і завширшки 0,4 см (рис. А.230, 6–8). Існують різні версії функціонального призначення цього предмету. Одні фахівці вважають їх амулетами, інші – книжковими застібками [621, с. 236; 1000, с. 104, рис. 32]. Аналогічні знахідки відомі на багатьох інших землях Давньоруської держави. Більшість науковців дотримуються версії, що даний предмет є атрибутом книжки. Значення їх надзвичайно велике, оскільки вони показують, що мешканці невеликої сільської феодальної садиби та стародавніх Чернівців могли читати [254, с. 11]. Є згадка про знахідку срібної книжкової застібки на поселенні XIV – XV ст. Герца, але опису не подається [863, с. 151].

Палітурки давніх книжок склалися з дерев'яної дошки, обтягнутої тисненою шкірою або золототканою тканиною. Поверху для нарядності вони прикрашалися по кутах накладними бляшками та декоративними цвяхами. Можливо, фрагментом такої бляшки є знахідка на Чорнівському городищі (рис. А. 230, 1) [254, с. 33, рис. 27, фото 93]. Це бронзова пластина, прикрашена врізаними ромбами і хрестиками. В її кутку є отвір, що відповідає ширині стінки декоративних бронзових цвяхків. На території городища їх виявлено понад 10 екземплярів [254, с. 71, фото 45; 713, с. 214]. Аналогічні цвяхи від палітурок книг виявлені у Києві [201, с. 18-24, рис. 2].

Окрім того, на території Чорнівського та Недобоївського городищ виявлені бронзові накладки до палітурок книг (рис. А.230, 12-16). Вони хрестоподібної та трикутної (катрової черви) форм [714, с. 28-29]. Аналогічні накладки відомі й на інших пам'ятках Давньоруської держави.

Всі написи, мова про які йшла вище, були зроблені кирилицею, але на

Русі існувала й інша система передачі письма – черти і рези. Підтверджується існування у східних слов'ян письма цього типу й археологічними матеріалами.

Інтерес представляє знахідка пряслиця з Чорнівського городища (рис. А.228, 11). На його боковій стінці нанесений хрестоподібний орнамент, який складається з чисельних хрестів у комбінації з горизонтальними, похилими і вертикальними лініями [254, с. 111, рис. 67, 3]. Збільшення їхнього числа, очевидно, повинне було посилити охоронне значення знака. Пірофілітові прясла з аналогічними візерунками відомі на багатьох давньоруських пам'ятках XII – XIII ст. [441, с. 33, рис. 2, 2; 443, с.155, рис. 12, 1; 982, с. 13, рис. 17, 3, 4; с. 22, рис. 45, 12, 19]. Такі графіті значкового типу здавна привертати до себе увагу науковців. На думку В. П. Петрова, кирилиця і написи різами як два типи письма на Русі певний час співіснували [676, с. 21, рис. 1]. Написи різами поки що не розшифровані. Відносно них дослідники дотримуються різноманітних думок. Одні вважають їх умовними позначеннями, інші – знаками геометричної форми [202, с. 31]. Черти та різи є елементами слов'яно-руського письма, яке існувало у слов'ян віддавна [200, с. 244]. Очевидно, підтвердженням цьому є знахідка глиняного пряслиця із системою крапок та рисок із житла VIII ст. з поселення Чорнівка I (рис. А.228, 12) [141, №26915-II-1640; 295, с. 146]. Як видно, населення краю ще до утвердження Давньоруської держави користувалося у побуті простим письмом.

Отже, археологічні матеріали свідчать про значне поширення грамотності серед міського, можливо, й сільського населення регіону. У більшості своїй речі з написами датуються XII – серединою XIII ст., тобто часом інтенсивного соціально-економічного та культурного розвитку Давньоруської держави. На цей період припадає розквіт давньоруських міст. Саме тому грамотність інтенсивніше поширюється серед міщан.

Підсумовуючи можна відзначити, що матеріальна та духовна культура місцевого населення в X—XIV ст. розвивалися у загальному руслі давньоруської культури і їм притаманні ті ж риси. На високому рівні була матеріальна культура, що виражалось у значному розвитку сільського

господарства, ремесел та промислів. Археологічні матеріали підтверджують і доповнюють складну картину духовного життя населення давньої Русі за часів існування двовір'я, дають можливість проводити порівняльний аналіз з етнографічними свідченнями XIX – першої половини XX ст. і простежити рештки язических вірувань на території Сірето-Дністровського межиріччя до сьогодення.

РОЗДІЛ 5 РІВЕНЬ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

5.1. Демографічний розвиток населення

Розгляд кількісної сторони суспільних явищ і процесів епохи давньої Русі залишається важливим завданням сучасних дослідників. Адже без вивчення історичної демографії, хронологічної та територіальної динаміки чисельності населення неможливо детально проаналізувати якісні зміни, що відбулися у всіх сферах життя давньоруського суспільства.

Тому одним з нових напрямків археології, який здатний вивести її на якісно новий рівень, є історична демографія. На сьогоднішній день, на жаль, у цій галузі зроблено ще надзвичайно мало. Це можна пояснити, в першу чергу, тим, що писемні джерела не містять статистичних даних, необхідних для демографічних розрахунків, а методика використання археологічних матеріалів фактично не розроблена [908, с. 186]. Причиною цього, очевидно, є те, що археологи сприйняли на віру висновки окремих демографів про недостатність статистичного матеріалу для демографічних розрахунків й інформативну слабкість наук, що досліджують історичну демографію [908, с. 15]. Останнім часом почав активно розвиватися напрямок досліджень, який орієнтується на матеріали археологічних розкопок і підтверджує їхню перспективність [188, с. 34–40].

Значна робота з повного обліку, картографування, хронологічного, а також типологічного визначення всіх археологічних пам'яток епохи давньої Русі ще тільки починається. Але вже на сучасному рівні історико-географічних досліджень цілком обґрунтованим видається висновок про стабільний ріст чисельності населення в межах Давньоруської держави аж до монголо-татарського нашествия [908, с. 193].

У працях науковців, які займалися урбаністичними проблемами, значне місце відводиться аналізу демографічних проблем давньоруських міст. Так, на основі широкого використання археологічних матеріалів з розкопок Києва П. П. Толочко розробив методика палеодемографічних розрахунків стосовно середньовічних міст. Порівняння його висновків з матеріалами палеодемографічної ситуації в інших містах Східної та Західної Європи показують правильність пошуків та розробок цього науковця [901, с. 171-175; 904, с. 181-192; 908, с. 186-204]. Причому дослідник вказує, що наявний досвід свідчить про перспективність історико-демографічних досліджень на рівні окремих мікрорегіонів та регіонів. Це, в свою чергу, за допомогою порівняльного аналізу, дасть змогу відтворити демографічну ситуацію в більш широких масштабах, наприклад, у рамках окремої землі, держави тощо [908, с. 189].

Окремі дослідники робили спроби провести палеодемографічні дослідження на рівні окремих регіонів. Так, Г. В. Штихов, проаналізувавши писемні та археологічні джерела, розглянув проблеми демографічної ситуації в містах Полоцької землі [994, с. 154-156]. Аналогічні проблеми величини міста і чисельності населення стосовно стародавнього Галича порушує Я. М. Клюба [

433, с. 140-144]. Спробу визначити чисельність Бакоти зробили І. С. Винокур та П. А. Горішній [229, с. 213-254]. Використовуючи археологічні методи досліджень, Б. О. Тимошук зробив певні палеодемографічні розрахунки кількості населення на окремих поселеннях Сіreto-Дністровського межиріччя, але він конкретно не вказував чисельності осіб, які могли там мешкати [889, с. 59].

Отже, певні напрацювання в цій галузі є, але що стосується давньоруських міст досліджуваного регіону, то тут виникає ще ряд питань.

Спробуємо перейти до аналізу палеодемографічних даних, які можна отримати при дослідженні міст, виходячи з методики, розробленої П. П.

Толочком [908, с. 200]. Із соціальної типології міських поселень відомо, що вони склалися з двох укріплених частин: дитинця і ремісничого посаду, площа яких виражається співвідношенням 1:8. Загальна площа міст Сіreto-Дністровського межиріччя X-XIV ст. виглядала таким чином:

ранньослов'янське місто Ревне X ст. сягало 40 га, міста XII – першої половини XIII ст., відповідно, мали: стародавні Чернівці – 21 га, літописний Василів – 50 га, Кучелмин – 35 га. Серед міст другої половини XIII – XIV ст. можна було визначити площу лише посаду Хотина, яка становила 20 га. Визначити розміри середньовічного Городка на Черемоші (Карапчівська фортеця) не вдалося (таблиця (А.46). Але не вся площа була щільно заселена. В межах міст знаходилася, як відомо, торгова площа, яка, природно, не була забудована. Археологічно встановити її розміри важко, але, наприклад, як вважають дослідники, площа “міста Володимира” в Києві становила приблизно 1 га. Певну територію займали також культові споруди з дворами довкола них. При визначенні забудованої площі міста не можна випускати з уваги й той факт, що його територією проходили вулиці. Окремі дослідники вважають, що під вулицями, площами і культовими спорудами було зайнято близько 15% міської площі [155, с. 65; 433, с. 142], інші наводять цифру 40% [908, с. 200; 994, с. 156].

Важливою проблемою при демографічних розрахунках є визначення площі однієї садиби. Завдяки розкопкам на селищі-супутнику князівської фортеці в Ревному встановлено площу двох садиб індивідуальних господарів – 0,03 та 0,04 га [889, с. 116-117]. Подібні садиби X ст. досліджено в Теребовлі [891, с. 91]. Загальні розміри садиб у період XII – першої половини XIII ст. практично не змінилися. Хоча на досліджуваній території вони археологічно не досліджені, проте відомі з інших давньоруських міст. Наприклад, площа одного двору у “місті Володимира” в Києві становила 0,02 га, Мінську – 0,02-0,025 га [901, с. 174; 994, с. 156]. У Новгороді площа садиби простого містича становила 0,04-0,045 га [155, с. 65]. Отже, середньостатистична площа садиби може становити 0,03 га. Така різниця в площі садиб у різних містах може пояснюватись економічною неоднорідністю міського населення.

Використавши коефіцієнт щільності міської забудови – 60%, ми можемо дізнатися кількість садиб, які могли існувати одночасно на зазначеній площі, що виражається в наступних числах: Ревне – 800 садиб, стародавні Чернівці – 420, літописний Василів – 1000, Кучелмин – 700, Хотин – 400.

Тепер важливо визначити кількість членів середньовічної сім'ї. З цього питання висловлювалися різні думки. Так, П. П. Толочко, М. Г. Рабинович, В. К. Козюба, О. В. Шекун та О. М. Веремейчик у палеодемографічних розрахунках кількості мешканців давнього Києва, а також у районі верхньої течії р. Білоус вважали, що середньостатистична кількість членів середньовічної сім'ї становила 6 чоловік [442, с. 29-41; 903, с. 89; 908, с. 195; 982, с. 63-64]. В. Й. Довженок на основі статистичних даних Російської імперії XVIII – XIX ст., визначив чисельність малої сім'ї в 6-7 осіб [355, с. 185, 189]. Дехто з науковців вважає, що поширена в археологічній літературі теза про чисельність давньоруської сім'ї в 6-7 чоловік завищена [671, с. 74]. Західноєвропейські джерела дають для IX – XIII ст. обґрунтовані свідчення про чисельність сім'ї в 4-5 чоловік [608, с. 22]. Для XIV – XV ст. у Молдавському князівстві Л. Л. Полевой виводить середньосімейний коефіцієнт 4,5 особи [728, с. 178]. На основі досліджень поселення Монастирок, В. О. Петрашенко дійшла висновку, що з урахуванням дітей одна сім'я могла складатися з 5 чоловік [671, с. 74]. На перший погляд, різниця в цифрах несуттєва. Але “вона стає відчутною, коли ці дані використовувати в палеодемографічних і, ширше, палеоекономічних розрахунках та моделюваннях” [442, с. 29]. Автор дотримується погляду більшості археологів і вважає, що середньостатистичний коефіцієнт кількості осіб однієї сім'ї може становити 6 чоловік.

Відповідно, помноживши кількість садиб на середню кількість мешканців однієї садиби – 6 отримаємо приблизне число жителів середнього міста на досліджуваній території. Так, у ранньослов'янському місті X ст. населення складало близько 4800 осіб. Місто XII – першої половини XIII ст., зокрема стародавні Чернівці налічували 2520 жителів. Приблизно до таких самих висновків дійшов Б. О. Тимошук. На думку науковця, кількість населення міста становила близько двох тисяч чоловік, але він не пояснив, з яких міркувань виходив при розрахунках [863, с. 109]. У Василеві нараховувалося 6 тис., Кучелміні – трохи більше 4 тис. осіб. У Хотині в другій половині XIII – XIV ст. мешкало майже 2,5 тис. міщан.

Зрозуміло, що запропоновані розрахунки не можуть вважатися абсолютними, тим більше, що в них врахована кількість населення, яке проживало в приміській зоні, дитинцях тощо. Можливо, з подальшими дослідженнями давньоруських міст регіону з'являться нові дані, які зможуть більш реально висвітлити проблему палеодемографії. За площею і, відповідно, за кількістю населення, П. П. Толочко розподіляє давньоруські міста на чотири групи. До першої він відносить найбільші міські центри, площа яких наближалася або й перевищувала 100 га. Другу групу становили давньоруські міста, площі яких складали від 10 до 50 га. Третя група, на думку дослідника, це міста площею від 2,5 до 10 га. Нарешті, до четвертої групи відносяться дрібні містечка площею від 1 до 2,5 га [908, с. 197]. Розглянуті міста Сірето-Дністровського межиріччя, як видно, відносяться до другої групи, тобто середніх і малих центрів Південно-Західної Русі. Такі міста з чисельністю мешканців від 2 до 10 тис. становили більшість як на теренах давньоруської держави, так і в Західній Європі [608, с. 27; 908, с. 201].

Для історико-демографічних досліджень важливе значення має визначення середньої щільності міського населення. На підставі проведених розрахунків видно, що у містах Сірето-Дністровського межиріччя вона складала приблизно 120 осіб на гектар площі. Аналогічних висновків дійшли дослідники, які визначали демографію населення міст на інших територіях Давньоруської держави і вказували, що на 1 га площі міста припадало 100-150 жителів [229, с. 253-254; 433, с. 143; 901, с. 174]. Такі параметри, очевидно, характерні для міст із садибним типом забудови. Вони зумовлені відповідним рівнем розвитку продуктивних сил давньоруського суспільства. Отже, міське населення регіону відповідно до періодів складало у X ст. близько 5 тисяч осіб, у XII – першій половині XIII ст. – майже 13 тисяч, у другій половині XIII – XIV ст. – більше 2,5 тисяч.

На основі проведених розрахунків можна простежити динаміку містотворчих процесів на досліджуваних теренах (таблиця (А.47)). Для періоду X ст. відоме одне ранньослов'янське місто, що становить 14,2 % від загальної кількості, у XII – першій половині XIII ст. у Сірето-Дністровському межиріччі вже нараховується чотири міста, що відповідає 57,2%. Після монголо-татарської навали міське життя поступово відроджується і виникає два нових міста, що становить 28,6 %. Отже, у XII – першій половині XIII ст. у регіоні відзначається демографічний бум. Така ж ситуація у відсотковому вираженні простежується на всій території давньоруської держави, коли пік росту укріплених поселень припадає на XI – першу половину XIII ст. і становить близько 51%. [475, с. 22]. При цьому, як вказує А. В. Куза, чітко виділяється кілька вогнищ своєрідного демографічного буму. У X – XI ст. – це Середнє Подніпров'я, а в середині XII – XIII ст. – Південно-Західна і Північно-Східна Русь, верхів'я Дніпра, Західної Двіни та Понімання [475, с. 23-24]. Бурхливі містотворчі процеси в період XII – першої половини XIII ст. простежила в землі в'ятичів Т. М. Нікольська [621, с. 56-82].

Отже, розробка питань історичної демографії має важливе значення для розуміння містотворчих процесів на Русі. Як вказує П. П. Толочко, міста росли не тільки в ранній період свого існування, але й на стадії зрілого феодалізму не за рахунок власного демографічного потенціалу, а за рахунок населення землеробської округи. Тому правильне розуміння соціально-економічної природи міста, причин його росту або занепаду багато в чому залежить від знання структури господарської округи, її економічного і демографічного потенціалу [908, с. 189].

Виходячи з розрахунків, поміщених у таблиці (А.23) стосовно динаміки появи відкритих поселень на теренах регіону, видно, що тут постійно відбувалось збільшення чисельності сільського населення. Темпи цього росту залишалися високими протягом усіх хронологічних періодів. Ця тенденція простежується й на інших давньоруських землях.

Спробуємо тепер визначити приблизно чисельність населення регіону в X ст. Культурний шар поселень цього періоду в більшості своїй не перекритий пізнішими відкладеннями, а отже розрахунки можна провести з найбільшою вірогідністю. Для цього, виходячи з теоретичних розробок П. П. Толочка,

необхідно знати висхідні дані, а саме: загальну площу неукріплених поселень, розміри селянської садиби, щільність забудови [908, с. 194].

Згідно з матеріалами, які є в розпорядженні автора, площа, яку можна було визначити на відомих відкритих сільських поселеннях часу приходу князя Володимира в X ст. у межиріччі Сірету та Дністра, становить 318,7 га. Але це площа лише 86 поселень із 166. Якщо взяти до уваги, що 80 неврахованих поселень становлять 58% від загальної кількості, то їхня загальна площа могла б становити 614,7 га. Однак, неправомірно вести розрахунки, беручи до уваги відношення площі всього поселення до площі одного житлового комплексу. Як засвідчують матеріали археологічних розкопок на відкритих поселеннях, периферійні ділянки не мали житлової забудови. Так, на поселенні X – першої половини XIII ст. Козарки, на досліджених 750 м² не виявлено жодного житла [218, с. 76-83]. Власне тому при розрахунку кількості мешканців відкритих поселень слід брати до уваги лише половину площі поселень. Таким чином, селітебною площею на відкритих поселеннях Сірето-Дністровського межиріччя у X ст. можна вважати 307,35 га. Але дані цифри відносні і претендують лише на припущення.

Складніше визначити площу однієї селянської садиби, оскільки жодне з поселень не розкопано повністю. Тому ми не маємо об'єктивних даних стосовно щільності сільської забудови у X ст. Ясно, що дані, отримані в результаті польових розвідок, не можуть претендувати на цілковиту достовірність, оскільки вони здобуті в результаті обстежень темних плям від дворів на зораному полі або середньої відстані між ними. Аналогічна картина простежується і в інших регіонах Давньоруської держави, однак в сумі вони все ж здатні дати певне уявлення про щільність забудови відкритих поселень у давньоруську епоху.

Ще відносно недавно науковцям були невідомі залишки огорож селянських дворів, в результаті чого А. В. Куза припускав, що сільський маєток, на відміну від міського, не потребував огорожі, оскільки, знаходячись на общинній землі, він становив єдине ціле з орними й іншими угіддями. У містах двори були основою земельної власності міщан [155, с. 100]. Але останнім часом, у результаті активних археологічних розкопок встановлено, що для відкритих поселень теж характерна садибна забудова з огорожею. Так, на поселенні Ліскове, на площі 6500 м², було три садиби, розділені огорожею [982, с. 32]. Садиби на Григорівському поселенні займали площу 250-300 м², де розміщувалися два житла, господарські будівлі, хліви, льохи. Всі споруди розташовувалися півколом [671, с. 66-68]. Відстань між садибами становила 20-35 м [672, с. 92-100]. Досліджені огорожені садиби на поселенні Автуничі на Чернігівщині [328, с. 68-71]. Відомі садиби площею 300-400 м² на поселенні Хмельниця на Чернігівщині. Вони розташовані по довгій осі селища вздовж ріки. Інтервал між ними становив 20-30 м.

Садиби досліджені й на теренах Сірето-Дністровського межиріччя. Так, на поселеннях X ст. житла-землянки розташовуються невеликими групами, кожна з яких, на думку Б. О. Тимощука, могла належати малій сім'ї [891, с. 85]. Вони відомі практично у всіх досліджених гніздах-поселень, наприклад, на селищах Кидрина в Ревному, Шилівці-Зруб, Снячів-Окопи тощо (рис. А.231) [

889, с. 164-180].

Так, на поселенні-супутнику князівської фортеці Ревне I досліджена селянська садиба. Вона займала майданчик розмірами 40x20 м, який мав природні кордони. Тут, на відстані 18 м один від одного розміщувалися два житла-землянки з печами кам'янками. До складу садиби входили також дві господарські споруди (хлів та комора). Площа садиби становила 800 м² [891, с. 85-86]. Інша садиба площею 540 м² досліджена в ур. Кидрина. До її складу входили житло-землянка, комора, хлів, господарська яма (рис. А.231, Б) [889, с. 89, рис. 33]. Подібні садиби відомі з матеріалів розкопок на селищах-супутниках у Теревовлі, Антонівцях, Крутилові [313, с. 63-66; 891, с. 90, рис. 15].

У результаті досліджень на теренах України визначено, що площа середньостатистичної селянської садиби на неукріплених поселеннях становила приблизно 0,20-0,25 га, на поселеннях при замках – 0,12-0,13 га [473, с. 158–159; 908, с. 194-195].

Знаючи загальну площу сільських поселень і середньостатистичні розміри однієї садиби, можна підрахувати їх загальну кількість. Так, на 307,35 га відкритих поселень може припадати близько 1536,75 садиб. Зрозуміло, що це число відносне, оскільки не всі житлові споруди на садибі могли існувати одночасно в рамках одного поселення.

До складу однієї садиби могло входити, в середньому, 2-5 жител, у яких мешкали батьки і їхні діти з сім'ями. Звичайно, не всі вони існували водночас протягом століття, але не менше 2 жител в одній хронологічній фазі. Отже, на 1536,75 садибах могло одночасно розміщуватися 3073,5 житлових споруд. Знаючи приблизну кількість селянських дворів і жител на подвір'ї, ми можемо отримати кількість населення досліджуваного регіону в X ст., яке нараховувало близько 18441 чоловік. Якщо додати міське населення з ранньослов'янського міста Ревне – 4800, отримаємо число 23241 особа (таблиця (А.48) [281, с. 211]. Це в середньому становило 4,9 чоловіка на км². Але ця цифра поширюється на всі 4672 км², тобто площу Сірето-Дністровського межиріччя. Звичайно, що частина даної території не була селітебною, а використовувалася у господарських цілях або була непридатною для проживання. Насправді, ця цифра повинна бути дещо меншою, оскільки вона взята для ідеальних умов. У дійсності був постійний відтік населення, епідемії, голодомори, війни, через що, звичайно, чисельність населення зменшувалася.

У X – XI ст., як і в попередньому періоді, поселення забудовувалися садибами. Останні, наприклад, досліджені в Коростуватій [951, с. 292]. Тут неподалік від городища-князівської фортеці в ур. Рівнина на терасі-майданчику розмірами 30x15 м М. А. Филипчуком розкопано напівземлянку з піччю-кам'яною та сім наземних господарських споруд стовпової конструкції, які були хлівами, коморами [948, с. 376]. Подібні садиби відомі і на інших теренах Київської держави [891, с. 09, 200].

Таким чином загальна площа, яка визначалася на окремих поселеннях цього періоду, становила 198,1 га (17 поселень). Невизначеними залишилися 15 поселень. Їхня сумарна площа, якщо врахувати, що на середньостатистичну садибу припадало 3,7 га, могла становити 55,5 га. Таким чином, загальна площа

всіх поселень Сірето-Дністровського межиріччя в X – XI ст. сягала 244,6 га, а селітебними були 122,3 га. На цій площі розміщувалися принаймні 611,5 садиб, на яких одночасно могло побутувати 1223 житла. Виходячи з кількості членів однієї сім'ї, на досліджуваній території в X – XI ст. могло мешкати 7338 жителів, а щільність населення становила 1,5 чоловіка на км². Як видно, кількість населення, у порівнянні з попереднім періодом, скоротилося майже на 40%, а щільність – на 26%.

З входженням краю у XII – першій половині XIII ст. до складу Теробовльського, а згодом до Галицького князівств картина корінним чином змінюється. Як зазначалося раніше, у цей час виникає 196 нових поселень і на 13 продовжується життя з попереднього періоду. Загальна їхня площа становила 514,3 га і, відповідно, селітебна – 257,15 га. Як і в попередній період, поселення мали садибне планування, про що свідчать археологічні матеріали не тільки з теренів Сірето-Дністровського межиріччя, але й з інших території Давньоруської держави.

Так, на поселенні XII – першої половині XIII ст. біля Шестовиці виявлено садибу, яка разом із присадибною ділянкою мала 0,25 га [190, с. 112]. Подібні розміри простежено на поселенні Ліскове, де садиби займали площу 0,6 – 0,9 га [982, с. 28]. Під час досліджень поселення Чорнівка-8 (ур. Лелеківець) на площі 3 га простежено 6 плям від дворів, отже, на один двір припадало 0,5 га [881, с. 112]. Біля с. Баламутівка під час розвідок на поселенні в ур. Таборище на зораному полі виднілися чорні плями діаметром 8-14 м. Відстань між ними становила 25-30 м [108, с. 5]. Подібна картина простежена на поселенні поблизу феодального замку в с. Молодія. Тут на полі простежено сліди 10 чорних плям від садиб [127, с. 11]. Отже, на зазначеній площі могло розміщуватися 1285,75 садиб, на яких, ймовірно, одночасно функціонувало 2571,5 жител. Відповідно, загальна кількість населення становила 15429 осіб. Якщо додати й міське населення (Василів – 6000; Ленківці на Пруті – 2520; Кучелмин – 4200; Хотин – 2400) [Возний, 2005, табл. 10] краю, то сумарна кількість мешканців Сірето-Дністровського межиріччя у XII – першій половині XIII ст. могла б становити 30549 осіб. Щільність сільського населення при цьому відповідала – 3,3 чоловіка на км². Як видно, знадобилося майже двісті років, щоб відновити і перевершити кількість населення X ст.

Аналогічна щільність населення відзначена дослідниками й на інших теренах давньоруської держави. Так, С. І. Копчак вказує, що густота населення Східного Прикарпаття в XI – першій половині XIII ст. коливалася від 3 до 5,5 чоловік на 1 км² [453, с. 40].

У наступний період, у другій половині XIII – XIV ст., картина розселення дещо змінюється. Площа, яку можна було визначити на відомих відкритих сільських поселеннях досліджуваного періоду у межиріччі Сірету та Дністра, становить 104,5 га. Але це площа лише 42 поселень із 58. Якщо взяти до уваги те, що 16 неврахованих поселень становлять 72% від загальної кількості, то їхня загальна площа могла б мати 170,7 га. Виходячи з того, що не вся вона була забудована житлами, то можна вважати заселеними лише 85,35 га, з них 56,45 га у Пруто-Сіретському межиріччі і 28,9 га у Пруто-Дністровському. На цій площі

розміщувалося приблизно 426,75 садиб (282,25 і 144,5), у яких мешкало близько 5121 (3387 і 1743) чоловік, а разом з міським (Хотин – 2400) [Возний 2005, табл. 10] – 7521 особа. Це, в середньому, становило в Пруто-Сіретському межиріччі, яке займало площу приблизно 1600 км², 2,1 чоловіка на км², а в Пруто-Дністровському межиріччі – 0,6 чоловіка на 1 км². Таке зменшення кількості населення у другій половині XIII – XIV ст. може пояснюватися негативним впливом монголо-татарського нашествия, коли відбулася певна міграція населення. Практично аналогічну кількість населення для досліджуваного регіону в середині XIV ст. наводить Л. Л. Полевой [728, с. 91, табл. 6].

Таке різке скорочення населення (залишилося 33% від попереднього періоду) досліджуваного регіону не є винятковим.

Для визначення темпів приросту населення Сіreto-Дністровського межиріччя можна використати дані додатків Б.5-Б.11. Якщо поселення хронологічного періоду А (169 поселень) взяти за 100%, то протягом XII – першої половини XIII ст. їхня кількість зросла на 0,34%, а в другій половині XIII – XIV ст., ще на 0,15% – у порівнянні з попередніми двома етапами. Тому середній приріст населення, якщо порівняти динаміку появи відкритих поселень у регіоні в різні хронологічні періоди, становив приблизно 0,2%.

Аналогічні процеси приросту населення характерні і для інших територій як Давньоруської держави, де приріст становив 0,2%, так і для Західної Європи – відповідно, від 0,1 до 0,7% за рік [145, с. 162; 442, с. 38; 908, с. 195]. Стосовно Східного Прикарпаття і Галичини існують дані, що упродовж XII ст. приріст становив 17-19%, XIII ст. – 18-20%, тобто за рік він становив приблизно 0,2%. [453, с. 44]. Населення сусідньої Польщі, за даними І. Гейшторовой, з XI по XIV ст. зростало, в середньому, на 0,18% щороку [1034, с. 55].

У наш час, очевидно, не існує більш точної методики розрахунків загальної чисельності населення X – XIV ст., ніж розроблена на основі врахування археологічних даних.

Отже, на всій території Русі відбувалися спільні процеси, а саме – інтенсивне господарське освоєння значних територій, яке було перерване нашествиям монголо-татарських орд.

Можливо, майбутні археологічні дослідження зможуть більш конкретно з'ясувати умови життя сільського і міського населення, простежити тенденції розвитку продуктивних сил, провести картографування і проаналізувати типологічну різноманітність поселенських структур. Таким чином, узгоджені з повідомленнями писемних джерел, ці дані зможуть внести в проблему історичної демографії нову якість.

5.2. Основні етапи історичного розвитку населення регіону

У першій половині X ст., як відомо з літописів, існували державне об'єднання “Руська земля” та племінні княжіння: “и живяху в мире поляне и древяне и северо и радимичи и вятичи и хорвати... ..имахуть обычая своя и законы отцев своихъ и предания каждо мвоя норовъ” [6, с. 10]. Племінні княжіння знаходилися на стадії переходу від первіснообщинного ладу до ранньокласового суспільства. На цей час у них міцніла місцева знать, “старцы

градские”, котра не була зацікавлена у територіальному об’єднанні з Києвом. Тому князям останнього доводилося їх приєднувати силою. Процес “окняжіння” Києвом “племінних” княжінь відбувався в кілька етапів. На першому етапі він не супроводжувався спорудженням опорних пунктів князівської влади на місцях.

На теренах Сірето-Дністровського межиріччя в цей час розвивалися племінні княжіння тиверців та хорватів. Вони зберігали власну самостійність відносно київських князів, хоча, очевидно, сплачували їм данину і зобов’язані були брати участь у військових походах. Така практика широко використовувалася у той час і підтверджується історією в’ятичів, древлян й інших східнослов’янських об’єднань [891, с. 183-185].

Тиверці мешкали у Подністров’ї “и бе множество ихъ седяху оли до моря и суть городи ихъ и до сего дне” [6, с. 10]. Вони раніше за хорватів піддалися завоюванню з боку руських князів. Так, ще у 885 р. князь Олег “со Оуличи и Тиверци имяше рать” [6, с. 18]. Про активні воєнні дії в Середньому Подністров’ї опосередковано може свідчити археологічно зафіксований факт, що значна частина городищ тиверців на рубежі IX – X ст. була поруйнована. Проте остаточно підкорити їх Олег, очевидно, не зміг і тиверці ще певний час зберігали свою племінну незалежність, хоча й визнали верховну владу руського князя [333, с. 419]. Після цього у 907 р. вони вже як “яже суть толковини” взяли участь у поході Олега на Константинополь [6, с. 22]. Як припускає М. Грушевський, “толковини” – це “автономні племена, зобов’язані до висилання своїх військ на поміч київському князю” [333, с. 419]. Останній раз тиверці згадуються під час походу князя Ігоря на Візантію у 944 р.: “Игорь совокупи вои многы Варягы и Русь и Поляны и Словены и Кривичи и Тиверцы...” [6, с. 34]. Як видно, тут останні уже не виступають як толковини. Очевидно, на цей час вони вже були повністю підпорядковані київському столу.

У X ст. починається новий етап “окняжіння” Києвом “племінних” княжінь, який супроводжувався будівництвом князівських фортець, що сприяло зміцненню великокнязівської влади на місцях [891, с. 185]. Цей процес, як правило, супроводжувався так званим “переносом” городищ [891, с. 186]. Тобто нові князівські фортеці споруджувалися не на місці старих общинних центрів, а на незайманих, нових місцях. Так, щоб уникнути сепаратизму з боку тиверців, руський князь спорудив на кордоні двох гнізд-поселень на високій горі поблизу с. Горішні Шерівці фортецю як укріплений пункт князівської влади і збору та тимчасового зберігання данини [785, с. 55]. Очевидно, вона виконувала роль погосту. Такі нові територіально-адміністративні структури свідчать про форсування нової системи збору державних податей, підйому і впорядкованому обкладенню податками, яке прийшло на зміну полюддю [891, с. 187]. Нова система збору данини називалася “повоз”: і радимичі “платят дань Руси повоз везут и до сего дне” [13, с. 59]. Керували погостами князівські посадники.

Місце для спорудження фортеці вибране не випадково. Неподалік знаходилися общинні центри гнізд-поселень, які поступово занепадають. Крім того, на відстані 15 км від неї знаходився центр іншого непокірного “племінного” княжіння хорватів, які займали територію Прикарпаття. Їхньою

територією, як зазначають літописні джерела, протікала річка Рута, що бере свій початок між печенігами, уграми і Руссю в горах. Х. Ловмянський ідентифікує її з р. Прут [1070, с. 157]. Хорвати на середину X ст., як й інші слов'яни, перебували на стадії переходу від родоплемінних відносин до ранньостанового суспільства. У 907 році вони, як і тиверці, брали участь у поході князя Олега на правах “толковинів”. Але після походу, ймовірно, хорвати перестали підтримувати Київ і спробували йти власним шляхом розвитку. Уже в походах князя Ігоря вони не зафіксовані в писемних джерелах.

У середині X ст. біля с. Ревно на місці общинного центру серед великого гнізда-поселень хорвати споруджують князівську фортецю, яка досить швидко починає набувати рис ранньосередньовічного міста.

Виникнення нової поселенської структури на території Південного Прикарпаття не пізніше першої половини X ст. не було чимось винятковим. Це час активного містоутворення у східних слов'ян. Наприклад, початок функціонування торгово-ремісничого посаду на київському Подолі, за даними дендрохронології, відноситься до другої половини IX ст. [802, с. 70-83]. Посад з окремою укріпленою лінією в X ст. функціонував у Чернігові [161, с. 201]. Приблизно цим самим часом датується існування торгово-ремісничого посаду у Володимирі-Волинському тощо [154, с. 119-122].

З процесом “окняжіння” окраїнних земель остаточно покінчив та скасував племінну автономію на Русі новий князь Володимир Святославович, який з 980 р. “нача княжити в Києве” [6, с. 67; 327, с. 167; 607, с. 47]. При ньому відбулося логічне завершення процесу формування Давньоруської держави.

Проводячи політику одержавлення й офіційної християнізації, київський князь Володимир “ходив” на хорватів два рази. Перший похід, як зазначив В. М. Татіщев, відбувся у 992 р. “Владимир ходил ко Днестру со двумя епископы, много людей крести и построил в земли Червенской град во свое имя Владимирь и церковь пресвятыя Богородицы созда, оставя ту епископа Степана и возвратися с радостию” [835, с. 64]. Яким чином Володимир Святославович впроваджував християнство на землях центру і Північно-Східної Русі, відомо. Через те, очевидно, хорвати сприйняли його не дуже приязно. А насадження нової релігії, яка йшла врозріз із прадавньою язичницькою, викликало протидію. Тоді, у 993 р., щоб зламати опір місцевої феодалної верхівки, “Владимир ходил на Семиградскую и Хорватскую земли, и, многи победы одержав и покорив, возвратися со множеством плена и богатства и пришел в Киев со славою великою” [835, с. 64]. Проаналізувавши ці повідомлення й уточнивши дати, О. М. Рапов дійшов висновку, що походи були здійснені Володимиром на рік раніше, тобто 991 і 992 рр. [753, с. 349-362]. На ці дати вказують й німецькі та візантійські джерела [8, с. 111]. Саме наприкінці X ст., мабуть, у результаті цієї каральної операції, ранньосередньовічне місто на Пруті було зруйноване і припинило існування. Надалі, в його околицях, продовжували існувати лише невеликі землеробські селища.

Серед науковців раніше побутувала думка, що місто було зруйновано місцевим населенням за домовленістю між київським князем і феодалною верхівкою хорватів, коли містичі могли спокійно забрати свій пожиток і

залишити помешкання [881, с. 67]. Тобто місто не зазнавало військових руйнувань. Але якщо ще раз звернутися до літопису, то видно, що спроби приєднати хорватів до київської держави мирним шляхом (907 р. – князь Олег, 991 р. – Володимир) зазнали невдачі. Приборкати їх можна було лише силою зброї. Вирішальна битва між військами хорватів та руського князя все-таки відбулася в полі, ймовірно, на лівому рівнинному березі р. Прут (на кордоні між сучасними селами Мамаївці та Лужани).

Битву хорвати програли і, відступаючи, самі запалили місто. Про те, що люди, поспішаючи, покидали помешкання, говорять окремі знахідки побутових речей і обгорілого зерна, яке не встигли захопити з собою. Володимир не став переслідувати військо хорватів. Він змушений був повертатися до Києва, куди поспішали печеніги, які скористалися відсутністю князя, а можливо, мали певні домовленості з хорватами про взаємодопомогу (“пришедшу бо ему с войны хорватския, и се печенези придоша по оной стороны Сулы”) [13, с. 84]. Якщо б не було битви, а хорвати зуміли б домовитися з Володимиром, йому було вигідніше залишити місто неушкодженим з метою подальшої збройної боротьби проти угрів та кочовиків і розмістити тут свою адміністрацію, ніж затрачати сили на спорудження нової фортеці. Це ще один, хоча побіжний, доказ того, що вирішальне бойове зіткнення усе-таки відбулося.

Зворотною дорогою великий князь того ж року відвідав тільки-но зведене місто Володимир-Волинський, де разом із військом, за переданням, заклав кам'яну церкву (Василівську (хрещене ім'я Володимира)), а власноруч – Успенський собор (на честь перемоги над хорватами) [167, с. 192; 220, с. 132].

Військовий похід Володимира, очевидно, проходив наприкінці літа, коли було завершено збирання врожаю (про що свідчить спалене зерно в житлах Ревного). Така тактика ведення бойових дій була поширеною як серед східнослов'янських, так і західнослов'янських племінних угруповань. Так, за підрахунками А. Руткаї, з числа достовірно встановлених військових дій, які відносяться до IX ст., більше 80% припадали на період липня-вересня [792, с. 143-160]. Спорудження собору на Успіня теж побіжно свідчить, що військові дії відбувалися в кінці літа.

Після погрому, вчиненого Володимиром у хорватській землі, життя в місті не відновлювалося. Продовжував існувати ремісничий посад, але за площею він значно скоротився. Щоб утримати в покорі місцеве населення і не допустити відновлення сепаратистських настроїв, Володимир, залишивши Горішньошерівецьку, спорудив навколо поруйнованого міста, на відстані кількох кілометрів, дві нові фортеці, в яких постійно перебували військові гарнізони (Коростувата, Цецин). Остання, займаючи стратегічне положення (розміщувалася на горі 541 м), стала осередком київської влади та збору данини з хорватів [881, с. 190-191].

Загальна оборонна стратегія київського князя полягала у створенні потужних укріплених ліній вздовж річок: “Нача ставити городы по Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне. И поча нарубати муже лучшие от кривиче, и от чюди, и от вятиче, и от сихъ насели грады” [13, с. 83]. У 80-х роках X ст. князь Володимир встановив кордон з Польщею, укріпивши його

фортецями Володимир, Перемишль, Всеволод, Варяж тощо [353, с. 54]. Наприкінці X ст. постало питання про розмежування з Угорщиною. В цей час верховним правителем угорців став Іштван I, який розпочав енергійне об'єднання їхніх земель і вже 1 січня 1001 р. проголосив Угорщину королівством. Його влада поширилася на Семигород і Закарпаття, доходючи, таким чином, до Південних і Східних Карпат. Тому київський князь Володимир, з метою укріплення своїх західних рубежів, почав проводити політику активного освоєння новоприєднаної території. Наприкінці X ст. припинили існування племенні городища-сховища, а натомість було створено систему князівських укріплених пунктів на Західному Бузі, Дністрі та Пруті. На території Сіreto-Дністровського межиріччя про це свідчать князівські фортеці в Горішніх Шерівцях, Цецині, Перебиківцях. Вони займали важливі стратегічні висоти і контролювали торгові шляхи. Поруч з іншими укріпленими пунктами, вони утворювали глибоко ешелоновану оборонну систему, важливим осередком серед яких були укріплення в Хотині [523, с. 11]. Поселення, які існували раніше, біля фортеці значно розрослися і поступово в XI ст. перетворилися в місто, що займало площу 20 га [875, с. 29-39].

З огляду на стратегічне розташування, як виглядає на перший погляд, фортеця займала невигідне положення, оскільки розташовувалася в низині і була оточена пануючими висотами. Але в давнину лісовий масив у районі Хотинських укріплень доходив впритул до Дністра. Підійти до них можна було тільки дорогою, яка проходила повз їх стіни до Дністра. Саме в цьому місці стрімкий берег прорізався струмком [523, с. 9]. Спорудження укріплень саме в цьому місці давало можливість контролювати торговий шлях і переправу через ріку. Як відомо з літописів, князі, як правило, старалися споруджувати укріплені поселення поблизу переправ через ріки, бо саме в цих місцях можна було найефективніше протидіяти ворогам [353, с. 53]. Зокрема, у 993 р. після перемоги над печенігами “на Трубеши над броду” князь Володимир, “же рад бивъ и заложу городъ на броду томъ и нарче и Переяславль зане перея славь (...)” [6, с. 107].

Очевидно, після походу руського князя частина місцевого населення переселилася в Карпати, а інша була переселена в Західне Поросся для спорудження оборонної лінії проти кочовиків. Під 1032 р. у літописі згадано: “Ярославъ поча ставити городы по Роси” [6, с. 188]. Тут з'являються городища з багаторядними оборонними лініями, які є нетиповими для Середнього Подніпров'я [403, с. 117]. А обряди поховань у підкурганних ямах з кам'яними колами та під плитами мають аналогії на Поділлі, древлянських землях та Галицькому регіоні [403 с. 117; 924, с. 71-112]. Воєнні дії 991 і 992 рр. з “множеством плена”, переселення, а також часті наїзди кочовиків можуть певною мірою пояснити той демографічний спад у Сіreto-Дністровському межиріччі, який спостерігається протягом кінця X – початку XII ст.

Спорудження низки князівських фортець-погостів у Сіreto-Дністровському межиріччі змінило адміністративно-територіальну структуру регіону. Такі заходи та нова податкова система відіграли важливу роль у зміцненні державних відносин на Русі й позицій пануючого прошарку. Регулярне податкове обложення сприяло прикріпленню вільних селян до землі.

При ньому селянська сім'я не могла вільно залишити общину, поки не внесла належного з неї податку [891, с. 188]. У процесі “окняжіння”, на зміну старим общинним відносинам, починають втілюватися нові, державні, чому сприяла адміністративна реформа. Внаслідок її місцеві князі були замінені синами великого князя київського для управління окремими регіонами. Вводився єдиний адміністративний та правовий режим.

За часів правління Володимира та Ярослава кордони держави було стабілізовано і, в основному, вони збігаються з етнічними межами розселення східних слов'ян [327, с. 167]. Однак ця стабілізація була нетривалою. Князівські міжусобиці, напади кочовиків, соціальні виступи у другій половині XI ст. – все це вело до посилення відцентрових тенденцій у державі. Не вирішили до кінця проблему територіального устрою і князівські сноми 1097, 1100, 1101, 1103 рр. [348, с. 303-304]. Після смерті 1132 р. сина Мономаха Мстислава Великого, об'єднавчі тенденції на Русі ще певний час домінували, але, у зв'язку з розвитком окремих земель-князівств, почалося їх поступове відходження від Києва [607, с. 49].

У 1084 р. на території Прикарпаття з'являються три князі-ізгої Рюрик, Володар та Василько Ростиславичі. Поступово вони утверджуються у Перемишльському, Звенигородському, Теробовльському князівствах і починають вести незалежну від Києва політику. Ростиславичі були настільки сильні, що змогли захиститися від київських та волинських князів [472, с. 68]. У результаті цього, Василько Ростиславич з 1092 по 1124 рр. правив у Теробовльському князівстві, куди входило й Середнє Подністров'я. Юридично права Василька на це князівство були закріплені князівським з'їздом 1097 р. у Любечі. Після смерті Рюрика до Василька відійшов й Галич з волостю [334, с. 415-417].

Василько почав проводити активну політику зміцнення та розширення свого князівства. При цьому, важливим напрямком його зовнішньої політики стало укріплення південних кордонів від нападів половців і захист Дністровського торгового шляху. Для цього в Середньому Подністров'ї він засновує на кордоні зі степом місто Кучелмин, яке в літопису вперше згадується під 1159 р. [6, с. 497; 881, с. 82-86]. Теробовльський князь вживав енергійних заходів для освоєння цього краю і оселяв тут групи тюрків – берендеїв, печенігів, торків, розгромлених після візантійських війн та половецьких нападів. Його амбіційні плани сягали Подунав'я. Як зазначав літописець, Василько прагнув “перейти болгари Дунайские и посадити я у себе” [334, с. 415].

Василько Ростиславич, ймовірно, був засновником й іншого міста в Середньому Подністров'ї – Василева, яке прикривало гирло р. Серет, що вело до столиці князівства.

Щоб забезпечити свої володіння від нападів угорців, Ростиславичі налагоджують через династичний шлюб добросусідські стосунки з візантійською династією Комнінів.

Завдяки діяльності Василька, досліджувана територія починає активно розвиватися. Як видно з археологічних матеріалів, тут зростає кількість поселень, розвивається економіка, могутність міст, продовжується феодалізація місцевого населення. Це призвело до зародження дрібної служилої знаті, сформованої з князівських дружинників, слуг, адміністративного персоналу

вотчин. У Середньому Подністров'ї в XI ст. постають перші феодальні укріплені садиби (Рухотин) [889, с. 129]. Такі процеси відбувалися по всій території Давньоруської держави. Аналіз писемних та археологічних джерел дозволяє стверджувати, що формування приватних феодальних садіб тут припадає на кінець XI ст. На це свого часу вказували провідні науковці [625, с. 150-160]. Так, у басейні Дніпра цей процес спостерігався з кінця XI ст. [355, с. 95-114; 806, с. 124] На північному сході Русі розвиток вотчинної власності припадає на першу половину XII ст. [621, с. 74].

Після смерті Василька Ростиславича у 1124 р., Володимир Володарович (Володимирко) у 1141 р., при допомозі бояр, зумів об'єднати волості братів у єдине Галицьке князівство. Володимирко своєю енергією і розумною політикою захистив Галичину від наступів ворогів, а після смерті у 1153 р. залишив своєму синові Ярославу в спадщину багату і добре організовану землю [472, с. 76]. Саме з цим князем пов'язується розквіт Галицького князівства і, в тому числі, земель Сіreto-Дністровського межиріччя. Продовжуючи політику батька, він підтримував дружні стосунки з сусідніми державами, зокрема з Візантією [334, с. 441].

На самому початку свого князювання Ярославу довелося вести боротьбу з двоюрідним братом, Іваном Ростиславичем Берладником. Останній, за підтримки київського князя Ізяслава та половців, у 1158 р. пішов через землі Середнього Подністров'я на Галич. На чолі 6-тисячного війська він рушив вгору по течії р. Прут, але потім перейшов у Подністров'я до Кучелмина, розраховуючи отримати підмогу осілих кочовиків та скористатися антифеодальним рухом народних мас у власних інтересах. Про значний антифеодальний рух, що охопив Подунав'я та Галицьке Пониззя може свідчити літописне повідомлення про перехід на бік Івана Ростиславича 300 селян-смердів з Ушиці, а також дружня зустріч війська Берладника у Кучелміні, де місцеві жителі “ради быша ему” [6, с. 497]. Однак, міцна залога в Ушиці та відхід половців розстроїли плани Івана Берладника і той відмовився від продовження походу.

За Ярослава Осмомисла Галицька земля значно зміцніла, розширила свої впливи й на придунайські території. Князь Ярослав, за виразом літописця, “ростроиль землю свою” [6, с. 656].

На досліджуваній території, за сприяння Ярослава, на місці перетину торговельних шляхів, було закладено нове місто – Ленківці на Пруті. Місцем для його спорудження було вибрано своєрідний коридор завширшки в 300 м, утворений р. Совицею і рукавом Пруту Хабалівкою. Заболочена з півночі і порізана потоками в південній частині долина Пруту була прохідною для торгових караванів лише через цей коридор. Тут перехрещувалися так звана Берладська дорога, яка прямувала із столичного Галича у Нижнє Подунав'я [863, с. 117-118], та шлях на місто Василів. Завдяки зручній переправі через Прут, звідси відгалужувався шлях на “Барсуков дол” і “Баню Родну” (пізніше Родна) в долини Верхньої Бистриці і Самоша, тобто в міста Семигороду [6, с. 778].

Спорудженням городища було закрито прохід вздовж лівого берега Пруту і поставлено під контроль торговий шлях. Маючи важливе стратегічне значення,

Ленківецьке городище було захищене складною системою оборонних споруд.

У цей період продовжується поглиблення феодальних відносин, майнове закріплення племінними дружинами досягнутої ними переваги, що вилилося у виникненні нових феодальних садиб. У XI – XII ст. зросла кількість феодальних володінь. Пануючий клас у той час являв досить складну феодальну ієрархічну драбину, на верхніх щаблях якої стояли представники князівського роду, на нижчих – бояри та молодші дружинники. Всі вони були тісно пов’язані між собою системою сюзеренітету-вассалітету, яка в умовах роздільного землеволодіння залишалась головною системою державно-правових відносин. Князь мав прерогативу верховного сюзерена всієї території. Так, Мстислав Луцький говорив Володимирі Васильковичу: “Господине, брате, земля Божья и твоя и города твои” [6, с. 900]. Ніким не зайнята земля вважалася власністю держави, а володіння нею вимагало князівського пожалування. Таким чином, галицькі князі були володарями великих доменів, залишивши позаду у цьому відношенні київських. Про багатства князівських володінь відомо з літописів “бъше дворъ княжь вне города на лузе надъ рекою надъ Саномъ и ту бе товаръ в немъ многъ” [6, с. 333, 449; 7, с. 369;]. Місцеві князі використовували державні земельні фонди для зміцнення впливу служилих землевласників, милостників, бояр, молодших дружинників. Так, зайнявши Галич, князь Данило “розда города боярам и воеводам и бъше у них много” [6, с. 771]. Феодалі, які одержували землі в утримання, називалися “держателями” і зобов’язані були великому князю службою: “служащие же князи Данилови и людье Васильковы” [6, с. 788, 839]. Так, на теренах Сірето-Дністровського межиріччя з’являється десять укріплених феодальних садиб, які належали “служащим” боярам.

За Ярослава збільшується кількість сільських поселень, поглиблюється розвиток ремесла, покращується побут місцевого населення, поглиблюється спеціалізація ремесла, виникають спеціалізовані ремісничі центри. Так, Ленківці на Пруті були значним центром залізобробної та ковальської справи, Василів – гончарства. Починається період розквіту зазначеної території, “золотим віком”, апогеєм піднесення та процвітання [204, с. 24].

У цей час місцеве населення долучилося і до воєнно-політичних процесів Західної Європи. Цікавий вислів “Слова о полку Ігоревім”: “Стріляєш ти з батьківського золотого престолу в салтанів” [19, с. 80] знайшли підтвердження в народній баладі, записаній у с. Онут [719, с. 272]. Науковці прийшли до висновку, що окремі мешканці Сірето-Дністровського межиріччя, в складі “галицьких воїнів”, брали участь у третьому хрестовому поході Фрідріха I Гогенштауфа 1189-1192 рр. [525, с. 259; 941, с. 45;]. Можливість участі галицьких воїнів у цьому поході підтримує ряд провідних вітчизняних науковців [204, с. 26; 406, с. 7; 465, с. 23].

Знахідку візантійської скіфатної монети, виявленої на Чорнівському городищі, пов’язують з участю місцевого феодала як васала угорського короля Ендре II у п’ятому хрестовому поході [713, с. 197, рис. 43, 4; 941, с. 47].

По смерті Ярослава у Галицькому князівстві починається боротьба між боярськими партіями за володіння князівством. Завдяки енергійній діяльності

волинського князя Романа Мстиславовича вдалося побороти розбрат і в 1199 р. об'єднати Галичину й Волинь в одне Галицько-Волинське князівство. Це була надзвичайно позитивна подія для обох князівств на фоні нищівного процесу роздроблення земель Київської Русі. Хоча при цьому територія Сірето-Дністровського межиріччя ставала далекою периферією стосовно центру князівства, що ускладнювало її захист від зазіхань чужинців.

Після смерті Романа у 1205 р. західні землі Русі знову вступили в більш як сорокарічну смугу князівсько-боярських міжусобиць. Стара земельна знать, намагаючись обмежити права своїх князів, вела з ними постійну боротьбу, чим сприяла посиленню міжусобиць, а нерідко – й іноземній окупації [348, с. 373]. У послабленні Галицько-Волинського князівства були зацікавлені Польща й Угорщина, які не полишали своїх претензій на ці території. У вир воєнних подій потрапила й територія Сірето-Дністровського межиріччя. У 1230 році князь Данило Романович на заклик галичан звільнити їх від угорського короля Ендре зібрав військо з людей “от Боброку доже и до реки Оушице и проута”. Після цього, обложивши угрів в Галичі, він змусив їх здатися [6, с. 759]. Тоді угорський король Бела IV спробував відбити столицю Галичини: “не шмать остатися градъ Галичъ и несть кто избавляя и отъ роукоу моею” [6, с. 760]. Та сильні дощі й епідемія моровиці змусила Белу IV зняти облогу Галича й відступати вздовж Дністра до Василева. Тут король “и переиде Днестръ и поиде ко Проуту” і далі на Баню Родну [6, с. 761]. У цьому поході угри зазнали значних втрат. Король Бела IV не випадково вибрав такий окружний шлях до батьківщини. Очевидно, в цей час на території Сірето-Дністровського межиріччя не було значних князівських залог, які б могли його зупинити, як це було б, якби він рухався по більш відомому шляху через Верецький перевал. По шляху відступу угорське військо спустошувало господарства місцевого населення.

Остаточо об'єднав Галицько-Волинське князівство Данило Романович у 1238 р. Це був період важкого випробування для Галицького князівства, коли Данило мав бути не лише мужнім воїном, полководцем, але й надійним дипломатом, щоб у складних політичних умовах тодішньої Європи протистояти загарбницьким прагненням Польщі, Угорщини, навалом Батієвих орд утримати престиж Галицько-Волинського князівства, яке йому залишили у спадщину його попередники [330, с. 44]. Але це був час, коли на сході почався великий похід на Русь монголо-татар на чолі з Батієм.

З літописів відомо, що після розгрому Києва військо Батія рушило на захід, спрямовуючи свій удар на Володимир і Галич. У той самий час, ведучи наступ звичайним для них широким фронтом, монголо-татари спустошували й інші райони. З Галича війська хана рушили на Угорщину. Деякі з загонів на чолі з Киданом і Бурі перейшли Карпати через Роднянський перевал. Можливо, це угруповання рухалось до перевалу через Снятин, далі долинами Черемошу, Путили і Сірету до Бистриці. Як зазначає Л. Л. Полевой, загін еміра Кидана три дні йшов до Трансільванії на Бану Родну лісами досліджуваної території [728, с. 156; 1052, с. 35]. Від основної ударної сили віялом відходили загоони хана Бучека, які нищили все на своєму шляху, спустошуючи захоплені землі. Таким чином могли бути знищені окремі городища і значна кількість відкритих

поселень, звідки забирався провіант для основного війська. Про руйнування кочовиків на території Сіreto-Дністровського межиріччя можуть свідчити археологічні матеріали з Чорнівського городища, яке було спалено в середині XIII ст. Тут знайдено значну кількість монголо-татарських стріл-зрізнів як цілих, так і пошкоджених внаслідок бою [254, с. 95-97].

Особливості міграційних рухів цього часу обумовлені як присутністю монголо-татар, так і військовою активністю Угорського королівства у Східному Прикарпатті. Після походів у Західну Європу, частина татаро-монгольських і половецьких орд, яка входила до складу улусу темника Ногая, осіла в південних степах між Дунаєм і Дніпром, включаючи й терени дністровсько-карпатських земель. Татарські баскаки утвердилися на лівобережжі Дністра по р. Серет. Установлюється панування Золотої Орди, загони якої становили постійну загрозу населенню Пруто-Дністровського межиріччя, що й послужило значному його відтоку на лівий берег Пруту й далі в Карпати.

Монголо-татарська навала негативно вплинула на господарський устрій, становище населення Сіreto-Дністровського межиріччя та його демографічну ситуацію. Зазначене межиріччя є своєрідним природним коридором, у якому немає поперечних великих водних артерій. Це створювало ідеальні умови для просування військових загонів з півдня на північ і навпаки. За цих умов відбувається різке скорочення чисельності населення (залишилося 33% від періоду XII – першої половини XIII ст.) досліджуваного регіону. У другій половині XIII ст. після того, як територією межиріччя пройшли загони хана Кидана, більшість населення, рятуючись від ординців, переселилася на правий берег р. Прут під захист гір, ярів та лісу. Щільність населення в цей час у Пруто-Сіretському межиріччі становила 2,1 чоловік на км². На теренах Пруто-Дністровського межиріччя залишилися окремі незначні поселення. Щільність населення тут становила 0,6 чоловік на км². Такій різниці є пояснення, які підтверджуються документальними матеріалами.

Якщо розглянути історичну ситуацію, яка панувала в Сіreto-Дністровському межиріччі і навколишніх сусідніх територіях протягом другої половини XIII – початку XV ст. і місце зазначеної території в контексті міжнародних відносин, все стане зрозумілим.

У другій половині XIII – першій половині XIV ст. терени Сіreto-Дністровського межиріччя стали театром військових дій, які вели Золота Орда, Угорщина, Галицько-Волинська Русь і Польща [645, с43-47]. За 150 років після татаро-монгольського нашествия на досліджуваній території або прилеглих до неї землях більше 50-ти років відбувалися військові зіткнення, що не могло не відобразитися на демографічній ситуації регіону. Про зіткнення, які здійснювалися через Східне Прикарпаття між вищеназваними державами свідчать повідомлення писемних джерел. Взагалі молдавські літописи говорять про запустіння земель Східного Прикарпаття у другій половині XIII – XIV ст. За легендою, воєвода Драгою, перейшовши зі своїми людьми з Марамуреша через Карпати, застав тут пустинне місце на окраїні татарських кочовищ. Про запустілу, позбавлену населення землю до появи Молдавського князівства повідомляють й літописці XVII ст. Григоре Уреке та Мирон Костін [930, с. 64-65].

Угорські хроніки, співзвучно з молдавськими літописами, також відзначають, що землі Східного Прикарпаття “тривалий час були закинуті через близькість татар” [1020, с. 245]. Свідчення літописів про “запустіння” земель на схід від Карпат не слід розуміти буквально. Дані археології, як було показано вище, свідчать лише про слабку заселеність теренів Пруто-Дністровського межиріччя до кінця XIV ст. Більшість слов’янського населення перейшла на лівий берег Прута й зайняло Пруто-Сіретське межиріччя і, очевидно, далі Карпатські гори. Недаремно в інтерполяції Сіміона Даскала до літопису Григорія Уреке зазначається, що пастухи з Марамуреша під час полювання натрапили на русина Єцка, який повідомив їм, що “місця пустинні... і простягаються вниз до Дунаю, а вверх до Дністра, де межують з країною Ляхів” [930, с. 65-67].

Війська західного улусу Золотої Орди постійно загрожували місцевому населенню, оскільки північні кордони її проходили по лівому березі середньої течії р. Дністер, доходячи до р. Серет [976, с. 36]. Галицький князь Лев Данилович підтримував дружні стосунки з темником західного улусу Ногаєм, навіть проводив з ним спільні походи проти Польщі, Литви й Угорщини [303, с. 89-90]. Джучидські війська, добираючись до Галича, могли проходити через землі Пруто-Дністровського межиріччя, грабуючи їх. У 1280 р. Лев Данилович здійснив похід на Угорщину і спустошив землі Верхнього Потисся до Вишкова [309, с. 169].

У середині січня 1282 р. син хана Токти Тулабуга і темник Ногай здійснили похід на Угорщину “в силе тяжьце во бецисленом множестве” [6, с. 888]. Те ж саме зробили джучиди 1285 р. “пришедше Руску Краину през руские панства” [26, с. 26]. Під час цих походів могло постраждати й мирне населення досліджуваного регіону. Розорення джучидів у Володимирі яскраво змальовують літописи [6, с. 892-893]. Те ж саме чинив й Ногай [6, с. 894].

Монголи в цьому поході скористалися старими маршрутами, відомими ще з часів нашестя 1241 р. Основні сили джучидів, підсилені галицькими та волинськими загонами, проникли в Угорщину через Верецький перевал, спустошивши північно-східну й центральну частину королівства. Інші загоны перейшли Карпати через перевал Биргеу і пограбували північ Семигороду, де зруйнували Бистрицю, Окна-Дежулуй, Клуж-Менештур, Турду, Окнеле-Турзії і Риметя-Траскеулуй [398, с. 161]. Хоча вторгнення монголів 1285 р. було спустошливим і дозволило їм закріпити своє панування на подунайських і прикарпатських територіях, воно було останнім великим наступом степових орд на Угорське королівство.

Роком пізніше угри, під керівництвом короля Ласло IV Арпада, здійснили похід на татар [653, с. 51]. Під час військової кампанії 1286 р. Ласло IV Арпада запропонував місцевому руському населенню, яке проживало на території Південно-Західної Русі переселитись у його володіння. На думку Ю. Боржави, це було четверте за всю історію угро-руських політичних відносин масове переселення східних слов’ян на підвладні Арпадам землі [196, с. 13].

Усіх охочих, можливо, й окремих сімей із Сіreto-Дністровського межиріччя, після переходу Карпат, було компактно розселено на обидва боки річки Тиси у Шаришському комітаті. На думку ряду дослідників, кордон обох країн перестав бути явищем політичного характеру і поступово набував

етнічних рис. Однак, активні асиміляційні процеси, які мали місце тут після цього переселення, послідовно знищували і цю межу. Це стало поштовхом до посилення з боку Галицько-Волинської держави політичного тиску в Закарпатті. Опосередковано сприяли цій обставині релігійні відмінності між представниками різних етносів [309, с. 170]. На думку В. Пачовського та Ю. Химинця, саме остання причина викликала у 1286 р. незадоволення серед православного населення Спішського комітату, змусивши Лева Даниловича вжити щодо угрів відповідні санкції. Внаслідок походу на Закарпаття, ці землі перейшли під протекторат галицького володаря [304, с. 457; 407, с. 73; 653, с. 53]. Але небезпека ударів-відповіді угрів по південних землях Галичини залишалася, оскільки вони контролювали східні комітати Унг і Марамуреш [309, с. 171].

Дослідження угорського історика Г. Дьорффі показали, що дані терени у другій половині XIII ст. були густозаселеними і кочовики могли знайти тут провідників через Карпати [1037, с. 49]. Цим можна пояснити часті походи джучидів через Сіreto-Дністровське межиріччя і Карпати на Угорщину, оскільки в поході можна було пожитися (основне завдання походів). Це спростовує свідчення окремих науковців, що Карпати, як нейтральна територія між Угорщиною та Галицькою Руссю, у цей час були слабо заселеними.

Після загибелі темника Ногая, Лев Данилович розширив свої південні володіння, захопивши північ Молдавії, хоча місцеве населення продовжувало сплачувати золотоординцям данину. Про це повідомляє чернець, який близько 1308 р. подорожував із Константинополя до Польщі [27, с. 40-41].

На початку XIV ст. ханом Золотої Орди став Узбек, який почав витісняти галичан з північної Молдавії. У цей час активізується й Угорщина. У 1322 р. угорський король Карл Роберт Анжуйський здобув останній, підконтрольний галицько-волинським князям на Закарпатті, замок Мах (castrum Magh) [30, с. 524] і таким чином повернув втрачені східні комітати до складу Угорщини. У зв'язку з цим стосунки між Галицько-Волинським князівством і Угорським королівством й надалі залишалися напруженими. Ситуація не покращилася й тоді, коли в 1325 р. хан Узбек затвердив на галицько-волинському престолі кандидатуру князя Болеслава-Юрія II [303, с. 100; 975, с. 22, 35]. До нового прикордонного конфлікту дійшло після того, як загони валаського воєводи Басараба I вщент розгромили військо Карла Роберта в гірській місцевості Посада (9-12 листопада 1330 р.) [1101, № 1. с. 73-87; N.2. с. 391-407]. Сам король зміг уникнути загибелі тільки завдяки тому, що переодягнувся в спорядження свого вбитого придворного. Поразкою угорців, ймовірно, одразу вирішив скористатися галицько-волинський князь і татари. У 1331 р. татаро-руські загони здійснили набіг на угорські володіння, розташовані у Верхньому Потиссі й сильно спустошили їх [335, с. 533]. У відповідь Карл Роберт почав готуватися до війни. Про це дізнаємося з однієї папської булли, яка датується 1332 р. [1076, с. 871]. У ній стисло повідомляється, що король підготувався до великого походу “проти схизматиків та єретиків” (contra schismaticos et hereticos) [1076, с. 871]. Безумовно, під “схизматиками” тут розумілося православне руське населення. Важче сказати, кого в буллі сприймали за “єретиків”. Цілком можливо, це визначення стосується вірменських общин та

інших іноземних колоністів, які переселялися на територію князівства в часи правління Юрія II [334, с. 136-137; 472, с. 113-114].

Однак, далі в документі йдеться, що король з військом має вирушити “в посушливу і непогодну місцевість” (*in loca sac arida et sterilia*) [1076, с. 871]. З подальшого тексту булли можна зробити висновок, що Карл Роберт мав намір рушити походом у степ. Отже, угорський король, очевидно, задумав спочатку завдати удару по татарських кочовищах, а далі вирушити на галицькі населені пункти, розташовані в південній частині Південного Прикарпаття.

Угри могли іти на “схизматиків” через Роднянський перевал, шлях який їм був відомий ще сто років тому (події 1230 р.). За даними відомого списку “Градом русским, далним и ближним”, складеному в 1394-1396 рр. на основі тексту середини XIV ст., у цьому регіоні існували кам’яні замки-гради “Чечунь” і “на Дністрі Хотінь”, а також дерев’яно-земляний “Городок на Черемоші” [20, с. 475]. Зразки озброєння, знарядь праці та посуду виявлені на цих пам’ятках чітко вказують на перебування в них добре споряджених військових залог [706, с. 120-124; 881, с. 87-98]. Останнє також є свідченням того, що згадані укріплені пункти були й осередками князівської влади, які очолювали призначені сюди воєводи або управителі волостю.

Водночас, згідно зі свідченнями документів церковного походження, у 1332 р. на цій території вже існував католицький “вікаріат Русі” (*vicaria Russiae*), одним із центрів якого було м. Сірет [646, с. 80]. Зберігся перелік францисканських місій, які діяли в цьому вікаріаті близько 1345 р. Крім Львова, Городка, Галича, Коломиї і Снятина, вони перебували і в окремих населених пунктах Сіreto-Дністровського межиріччя, зокрема Козмині і Сіреті [28, с. 602; 208, с. 28; 451, с. 169, 173].

Таким чином, вторгнення угорського війська в південну частину Східного Прикарпаття могло призвести до спустошення цієї території. Тому головним завданням князівської влади, було зірвати плани угорського короля. На жаль, через відсутність відповідного документального матеріалу, висвітлити перебіг кампанії Карла Роберта не має змоги. Єдиний натяк на ці події знаходимо в грамоті Юрія II, яка датується 11 лютим 1334 р. [2, с. 153, № 7]. У ній князь підтверджує союз з Німецьким орденом у Пруссії. Серед князівських бояр, які брали активну участь в укладенні договору, згадується Олександр Молда(в)ович (*Alexandro Moldaowicz*) (румунські джерела подають його як німецького поселенина м. Бая, першої столиці молдавської держави) [398, с. 182]. Зрозуміло, що це не випадково. Прізвисько боярина, очевидно, можна пов’язати з недавніми воєнними подіями, які відбулися на південному кордоні Галицько-Волинського князівства, що мали позитивні наслідки для Юрія II. Князеві, напевно, було принципово важливо, щоб цей його чільний боярин брав участь при укладенні цього міжнародного союзного договору. У воєнних діях у степах Гораїки угорські війська зазнали поразки [2, с. 153; 1076, с. 871].

Проте, невдача угрів не вплинула на їхні претензії стосовно теренів Східного Прикарпаття. Як і раніше, вони прагнули встановити контроль над цими землями. Тому вже у 1340 р. угорці здійснюють похід на порубіжні землі Галицької Русі [336, с. 435-436; 1023, с. 23].

1342 р. помирає хан Узбек. Золоту Орду починають терзати міжусобні війни, що значно послабило її. Цим відразу ж скористалися угорці. У 1343-1344 рр. король Людовік Анжуйський, використавши як причину мученицьку смерть двох ченців-францисканців у Сіреті (1340 р.), йде походом “во край татарских кочевищ” між ріками Прут і Молдава [398, с. 183; 1023, с. 23]. Однак, у перших же зіткненнях з татарами і їх союзниками королівські війська зазнали поразки. Черговий похід угорців під командуванням комеса Андраша Лакфі відбувся у лютому 1345 р. У битві під м. Роман війська монголо-татар були розгромлені [18, с. 55-56; 1023, с. 23]. У подальшому військові походи угорців на південні порубіжні землі Галицької Русі і Східного Поділля продовжувалися (1349-1350 рр.). У 1352 р. угорські війська відправилися на територію Брацлавської тьми (Прославія у західноєвропейських джерелах), але похід був невдалим. У наступному поході 1354 р. на володіння “великого короля татарів” Брацлавської тьми війська джучидів зазнали нищівної поразки, а територія Поділля була спустошена [208, с. 28; 519, с. 29; 1023, с. 23].

У цей період, окрім військових походів, значних втрат населення зазнавало від природних катаклізмів. Те, що пощадили татарські мечі і вогонь, стало здобиччю “глада и мора”. Голодування і епідемії відзначалися на Русі протягом всього XIII – XV ст. Писемні джерела рясніють повідомлення про засухи, голодні роки, морозні зими, дощові літа, епізоотії. Частина з цих природних аномалій можна й віднести до території Сірето-Дністровського межиріччя. Так, у 1279 р. “Глад бысть по всей земле, и в Руси и Ляхох и Ятвязех” [6, с. 207]. Г. І. Швець причиною голоду вважає засуху [197, с. 286]. Близькість території Польщі до досліджуваних теренів може свідчити про посуху й тут. У 1283 році була сувора зима. Як зазначено в літописах, хто виїжджав з міста Львова, той від мороза в дорозі помирав, тому що зима була дуже холодна “зима люта и студена зело”. В ту зиму померла в містах значна кількість людей, інші ж помирали в селах. В ту зиму в Польщі був сильний мор “изомре все и кони, и скоты, и овце, все изомре, не остана ничего” [6, с. 895, 213]. Під час облоги татарами міст Поділля, Волині і Польщі у 1283-1284 рр. серед обложених почалася епідемія, згадка про яку міститься лише і Іпатівському літопису. Судячи з нього епідемія почалася в одному із обложених міст: “Измре в городехъ во остою бещисленое множество”, а потім в оточуючих селах, куди втікли міщани “по отшествии беззаконныхъ Агарянь” [6. 894]. У 1286 р. руські князі разом із татарами зробили набіг на Польщу, де в цей час лютувала точно не описана епідемія, занесена з Франції і Богемії [211, с. 25]. У цьому поході могли брати участь і вихідці із Сірето-Дністровського межиріччя.

У Львівському літопису за 1309 р. зазначено про навалу гризунів: “пришла мышь и поела рожь, и овес, и пшеницу, и всякое жито” [10, с. 87], через що була сильна дорожнеча. У той же рік “бысть глад крепок по всей земле Русской”, “бысть мор на люди, кони и на всякий скот” [10, с. 173]. Наступного року у польських хроніках відзначено, що у Польщі, Валахії і у німців були великі повені і голод [211, с. 69]. Ці аномальні явища продовжувалися до XV ст. Але найбільше місцеве населення, як і народи Східної та Західної Європи, потерпало від “Чорної смерті”. Це була

найсильніша пандемія зі всіх описаних в історії культурних народів.

Уже в 1346 р. епідемія чуми “косила” населення Азії, Кавказу і Золотої Орди. “Под восточною страною в Орде и в Орна чи и в Сарае, и в Бездеже и в прочих градах и странах бысть мор велик на люди” [12, с. 217]. Чума була настільки сильною, що люди не встигали хоронити померлих [197, с. 277]. Наступного 1347 р. “Чорна смерть” досягнула території Східного Прикарпаття [183, с. 335; 1023, с. 23]. Бубонна чума за період з 1347-1353 рр. здійснила “коло” з Криму і Малої Азії через Італію, Францію, Англію і Німеччину у Східну Європу і Скандинавію і забрала місцями до половини всього населення [608, с. 23].

Разом із чумними роками продовжувалися й військові походи, які негативно відобразилися на демографічній ситуації на території межиріччя Середнього Дністра та Верхнього Сірету. Уже в 1350 р., за домовленістю між Угорщиною та Польщею, Галицька Русь перейшла під владу останньої [1093, с. 138-139]. Король Польщі Казимир III Пяст вважав за потрібне повернути землі Середнього Подністров'я та Верхнього Попруття під свою корону, які в цей час знаходилися під впливом Молдавської держави. Незабаром склалися сприятливі зовнішньополітичні умови для здійснення цього плану. 1359 р. у Молдавії помирає воєвода Стефан і владу захоплює його молодший син Петро. Старший брат Петра Стефан, вважаючи себе спадкоємцем, звернувся за допомогою до Казимира III. У червні 1359 р. польські війська вступили на територію “Шипинської землі”, але в битві в “Полонинському” лісі зазнали нищівної поразки від молдавських загонів [32, с. 277-278; 208, с. 32-33]. Після цієї поразки влада молдавських господарів поширюється до гирла Черемошу. В цей час літописці, описуючи територію Молдавської держави, зазначали, що вона простягалася від Карпатських гір до Дністра і Чорного моря з заходу на схід і від гирла Дунаю до Черемошу, з півдня на північ [44, с. 28; 397, с. 86-87].

Польща після поразки не залишила ідеї впливу на Молдавську державу, а можливо, й повного підпорядкування. Польський король Людовик Угорський, правителем “Руського королівства” призначає Владислава Опольського, який зміцнює прикордонні фортеці в Цецино й Зеленій Липі [208, с. 34-35; 707, с. 214; 881, с. 97-99]. 1374 р. він здійснює невдалий похід у Молдавію з метою посадити на престол свого ставленика Юрія (Журжу) [42, с. 155-156; 208, с. 35; 1023, с. 46-47]. Трирічне правління Юрія вилилося у велике антиугорське повстання на території Молдавії і “Шипинської землі” [527, с. 65; 712, с. 84]. На престол Молдавського князівства у 1378 р. стає Петро Мушат. Щоб не допустити нових руйнувань у державі, молдавський господар складає васальну присягу королю Польщі Владиславу II Ягело, за якою “Шипинська земля” відійшла до Молдавії [5, с. 81; 39, с. 603-605; 193, с. 225; 646, с. 27].

Останній похід польсько-литовського війська на територію Сірето-Дністровського межиріччя припадає на 1394 р., коли новий господар Молдавії Роман Мушат вторгся на Покуття і захопив Снятин та Коломию [1024, с. 68-69]. У відповідь, за наказом короля, литовський князь Свидригайло увійшов у північні волості Молдавії і окупував “Шипинську землю”. Воєвода Роман I Мушат був взятий у полон, а на його місце був призначений ставленик короля Польщі Стефан I Мушат [39, с. 617-618; 208, с. 36]. Після цього майже на 50

років встановлюється мир, що позитивно вплинув на розвиток сільського населення Сірето-Дністровського межиріччя.

Як видно, події 1359 р. справили позитивний вплив на розвиток регіону. Цьому сприяла й боротьба Молдавського князівства за витіснення татаро-монголів з меж Дністровсько-Карпатських земель. Успіху цієї боротьби сприяла перемога князя Ольгерда у 1362 р. над золотоординськими військами місцевих беків Кутлуга, Хаджи й Дмитрея на Синіх Водах [332, с. 282]. Після битви частина розгромлених татаро-монгол, як зазначає польський хроніст М. Стрийковський, “втікла через Дністер до Чорного моря” [43, с. 6]. Під час цієї втечі джучиди забирали у полон із собою мирне населення. У 1392 р. молдавський господар Роман I Мушат у пожалуванні Іоанашу Хороброму уже величає себе так: “Ми Роман воєвода Молдови і спадкоємець всієї Країни волохів від гір до морського берега” [398, с. 188]. Витіснення татаро-монголів за Дністер завершилося приблизно у 70-80-х рр. XIV ст., що сприяло поверненню населення на старі місця проживання і інтенсивному освоєнню Пруто-Дністровського межиріччя. Сюди ж, внаслідок погіршення в Угорщині соціального становища (збільшення повинностей селян, введення барщини, заборона виходу з кріпосної залежності, наступ на “волоське право” общинників, згідно королівського акту 1366 р.) і релігійних переслідувань (католицька експансія згідно папської булли 1356 р.), почало мігрувати й романське населення з Трансільванії й осідати у Східному Прикарпатті, в тому числі й в Пруто-Сіретському межиріччі [37; 195, с. 65-77; 395, с. 153; 1071, с. 15-16]. Такий широкий міграційний рух змушував неодноразово угорську владу приймати запобіжні заходи по зміцненню східних кордонів Трансільванії і гірських переходів через Карпати [Полевой Очерки с. 17]. Цим процесам не змогли перешкодити невдалі військові вторгнення Угорщини і Польщі в кінці XIV ст. на терени Молдавії з метою завоювання або хоча б підкорення її. У цей час на території Пруто-Дністровського межиріччя з’являється значна кількість поселень, які вперше згадуються в писемних джерелах вже на початку XV ст.

Поруч із переселенням волохів із Трансільванії, у Сірето-Дністровське межиріччя повертається й автохтонне населення. Сюди ж починають переселятися позбавлені власності українські селяни Галичини й Поділля. Такі міграційні процеси могли призвести до певного перенаселення окремих регіонів Сірето-Дністровського межиріччя. Свідченням цього може служити поява “дублетних сіл”. Вони виникали як наслідок так званого “роїння”, тобто природного приросту населення корінного села. Так, наприклад, на початку XV ст. з документів відома “Верхня Чернавка” (сучасне село Чорнівка), але й була “Чернавка” або “Нижня Чернавка” – поселення в ур. Пуста Чорнівка [39, с. 98]. У 1413 р. згадується “Большой Коцман”, очевидно, поряд з “Малим Коцманом” [39, с. 98]. У кінці XIV – початку XV ст. молдавські господарі надавали право володарям вотчин засновувати нові села в межах старих розподілених земель.

Отже, як видно з вищевикладеного, населення Сірето-Дністровського межиріччя розвивалося в загальному руслі еволюції давньоруських земель. З кінця X ст. зазначена територія стає складовою частиною Давньоруської держави. З початком феодальної роздробленості територія регіону стає частиною

Теребовльського, згодом Галицького й Галицько-Волинського князівств. Це був час значного розквіту всіх сторін господарства, побуту, військової справи й духовної культури місцевого населення. На досліджуваній території розвиваються міста, торгівля, поглиблюється соціальне розшарування.

Монголо-татарська навала негативно вплинула на розвиток регіону. Населення Сіreto-Дністровського межиріччя у другій половині XIII – першій половині XIV ст. постійно потерпало від військового протистояння Польщі, Угорщини, Галицько-Волинського князівства, Золотої Орди та молодого Молдавського князівства. Відповідно, зазначені терени, в силу цього та епідемій, були малозаселеними. Більшість населення переселилося у Пруто-Сіretське межиріччя або подалося у Карпати. Це, крім писемних повідомлень, підтверджується й археологічними матеріалами. Після входження зазначеної території до складу Молдавського князівства ситуація змінилася. Внутрішня політика молдавських господарів та зміна зовнішньої міжнародної обстановки сприяли заселенню Сіreto-Дністровського межиріччя. Більшість поселень тут починають виникати в кінці XIV – на початку XV ст.

ВИСНОВКИ

Результати вивчення проблем історико-культурного розвитку населення на теренах Сіreto-Дністровського межиріччя, як незначної ділянки галицької землі, дозволяють значно ширше і глибше уявити процеси, що відбувалися тут у період з X по XIV ст. і ще раз засвідчують перспективність таких досліджень. Особливо важливі вони для реконструкції історії феодального суспільства. Але, як неодноразово засвідчували фахівці, писемні джерела не дають вичерпних відповідей на різноманітні питання щодо давньоруських поселень, у тому числі й стосовно досліджуваного регіону. Додатковий, а в нашому випадку й основний, матеріал з цього приводу дають археологічні джерела. Зрозуміло, що на основі такого незначного матеріалу неможливо вирішити питання загальноісторичного характеру. Накопичення й узагальнення аналогічних археологічних свідчень з інших областей Давньоруської держави продовжує залишатися важливим завданням археологів і істориків давньої Русі.

Аналіз археологічних джерел та порівняння їх з писемними документами дозволяють висвітлити історію населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра протягом тривалого відтинку часу – з X по XIV ст. Це період, коли зазначена територія входила до складу Давньоруської держави, згодом до Теробовльського, Галицького, Галицько-Волинського князівств та Молдавського воєводства.

1. У результаті досліджень поступово вимальовується складна і динамічна картина розвитку відкритих поселень, яка послідовно відображає три основні етапи їх розвитку. Селища на досліджуваній території нічим не відрізнялися від подібних пам'яток на інших землях Русі. Вони мають яскраво виражений давньоруський характер. Ці пам'ятки знаходяться в прямому генетичному зв'язку зі слов'янськими поселеннями попереднього часу.

Перший період в історії сільських поселень досліджуваних теренів датується X ст. Більшість їх концентрується в місцевостях з розвиненою гідросіткою. Для цього часу характерні, відносно великі, неукріплені поселення, на яких проживали вільні общинники. Інколи одне велике поселення було головним в общині, в інших випадках сільська община об'єднувалася навколо двох-трьох селищ.

Другий період датується XI – першою половиною XIII ст. У цей час загальна кількість поселень збільшується, що пов'язано з освоєнням нових земель та зростанням кількості населення. За топографічними умовами, населення починає освоювати вододільні території, високі плато далеко від води. Зазначена тенденція вказує на те, що починає формуватися нова система заселення. Для цього періоду характерні селища середніх розмірів. У цілому, поселення зазначеного хронологічного зрізу за площею менші за поселення більш раннього часу. Проте серед них зустрічаються й досить значні за площею, які могли бути погостами.

Третій період історії сільських поселень охоплює період другої половини XIII – кінець XIV ст. У цей час ситуація різко змінюється, коли на значній частині поселень життя припиняється й відновлюється пізніше на іншій території. Це пов'язується з навалом монголо-татар та військово-політичними подіями, які відбувалися на зазначеній території. Як наслідок, Пруто-Дністровське межиріччя фактично залишається пустою і більшість населення переміщується на територію Сіreto-Прутського межиріччя. У цей час поселення зменшуються, переважають малодвірні, хоча зустрічаються й досить значні за площею. Як правило, останні є місцевими центрами певного виду ремесла. Відновлюється життя на зазначеній території з входженням її до складу Молдавського воєводства. Більшість сучасних сіл вперше згадуються в документах з початку XV ст.

2. На досліджуваних теренах протягом X – XIV ст. відомо 32 городища. За соціально-типологічною класифікацією, тут були городища-князівські фортеці, феодальні замки та городища-сторожові фортеці.

У зазначений період на теренах Сіreto-Дністровського межиріччя продовжувало розвиватися військово-оборонне зодчество, наслідуючи традиції більш ранніх епох. У цей час значно ускладнюється система оборони і головна роль при цьому належить штучним земляним, а не дерев'яним і природним укріпленням, характерних для VIII – X ст. У цей час значного поширення набула техніка спорудження зрубів на валах або спеціальних платформ-підсіпок.

У залежності від соціального значення укріпленого поселення, змінювалася і система конструкцій оборонних валів і ровів. У верхніх частинах зрубних стін влаштовувалися заборолла. Ворота споруджувалися у вигляді проїзду у валах, на вершині яких була надворітна вежа. Для вилазок інколи робилися патерни, які виходили у рів. Для спостереження за оточуючою місцевістю і захисту підходу до міських воріт, в укріпленнях споруджувалися сторожові вежі.

У XII – XIV ст. відбувається ускладнення оборонного зодчества, а саме: на досліджуваних теренах з'являється кам'яне будівництво у формі донжонів і кам'яних стін з баштами.

Порівняння оборонних споруд Сіreto-Дністровського межиріччя з іншими територіями свідчить про те, що основні прийоми обладнання оборонних споруд були в цей час на досліджуваних теренах близькі до військово-інженерного мистецтва Давньоруської держави і Західної Європи. Це викликано спільним ходом розвитку військового мистецтва та близькістю тактичних прийомів. У той же час специфічні риси говорять про розвиток місцевих прийомів будівництва оборонних споруд.

У конструкції оборонних споруд Сіreto-Дністровського межиріччя відзначаються певні локальні особливості. Тут частіше, ніж у Середньому Подніпров'ї, з переважанням зрубних конструкцій, зустрічаються стовпові стіни. Як додатковий будівельний матеріал для зміцнення валів, у Подністров'ї частіше використовувалося каміння, ніж на суміжних теренах Давньоруської держави.

Розвиток оборонного зодчества городищ регіону йшов у ногу з розвитком фортифікації розвинених на той час країн Європи, а наявність глибокоешелонованих укріплень та брам вже до татарської навали вказує на широку обізнаність

городничих з передовими досягненнями європейської фортифікації.

Таким чином, системи укріплень городищ Сірето-Дністровського межиріччя були досить складними та міцними і відповідали усім вимогам військово-оборонного зодчества того часу.

В умовах постійної напруженої боротьби місцевого населення з численними зовнішніми ворогами, а також внаслідок внутрішнього розвитку еволюціонувала його військова майстерність та організація, якісно зростало оборонне зодчество, удосконалювалася зброя. Високий рівень військової справи за таких умов служив гарантом поступального розвитку і незалежності молодій Давньоруській державі, південно-західним форпостом якої були досліджувані терени.

3. Важливе значення в історії місцевого населення відігравали міста. Формування міст як історичного явища починається на досліджуваній території наприкінці X ст. у перехідний період соціально-економічного та політичного розвитку східнослов'янського суспільства. Розвинулося міське життя, коли досліджувані терени входили до складу Галицько-Волинського князівства. Міста виникли в добре розвинених землеробських районах і розвивалися поступово з більш давніх давньоруських поселень (Василів, Хотин), а Ленківці на Пруті почали розвиток з військової фортеці, збудованої галицькими князями для захисту торговельних шляхів.

Міста, розташовані на великих водних артеріях, біля важливих переправ, їх укріплення, на відміну від інших фортець, розміщувалися на невисоких мисах Дністра (Василів, Хотин) та в долині р. Прут (Ленківці). Таке розміщення пов'язано, очевидно, з торговельними шляхами, які проходили по Дністру (водний) та долиною Пруту (сухопутний).

Міста регіону склалися з двох основних частин: дитинця і посаду. В околицях знаходилися феодальні двори і селища, які теж входили в склад міської території.

Археологічні матеріали свідчать про те, що торгово-ремісничі посади-общини, як головні складові частини давньоруських міст, мали свою територію, часто укріплення, торгово-вічові майдани, общинні об'єднання-братчини згруповані навколо християнських храмів. Посади забудовувалися, головним чином, садибами дрібних виробників. У результаті розвитку соціальної диференціації, тут з'являлися садиби багатих людей: професійних купців, великих землевласників тощо.

4. Вивчення жител на території Сірето-Дністровського межиріччя показує, що в їх історії можна простежити чітко виражений процес зміни типів, конструкції, планової організації, поєднання різних типів благоустрою. Аналіз основних прийомів спорудження дерев'яних будівель поглиблює наші знання у питанні будівництва рядового житла, а також дає цінний матеріал для відтворення історико-архітектурного вигляду дерев'яної забудови території Сірето-Дністровського межиріччя.

На досліджуваних теренах в період X – XIV ст. значного поширення набули напівземлянкові та наземні житла. Напівземлянки X – XI ст. були квадратними однокамерними спорудами з піччю-кам'яною в одному з кутів.

За конструкцією стін вони поділяються на каркасно-сповпові та зрубні. Ці житла продовжували місцеві традиції домобудування й існували на досліджуваній території до XI ст. Як виняток, вони зустрічаються в XII – першій половині XIII ст. і знову поширюються у другій половині XIII – XIV ст.

Наземні будівлі з підклітками на теренах Сірето-Дністровського межиріччя з'являються у X ст. У XII – першій половині XIII ст. вони стають домінуючими. Всі наземні житла були зрубними, але серед них виділялися однокамерні, п'ятистінки, з підвалом, житла-кліти оборонних споруд, житлово-господарські зруби, пов'язані з конструкцією оборонних ліній, житла-вежі.

Різниця планових тирів жител не пов'язана з етнічними особливостями. Різноманітні типи формувалися й існували одночасно і спільно на всій території Давньоруської держави.

Як свідчать етнографічні паралелі, основні елементи конструкції жител, інтер'єру використовуються і сьогодні в селах Сірето-Дністровського межиріччя.

5. Схема еволюції поховального обряду, розроблена О. П. Моцею для південно-руських земель, цілком узгоджується з трансформацією його і на території Сірето-Дністровського межиріччя.

Місцеве населення до кінця X ст. дотримувалося тілопального обряду поховань на ґрунтових могильниках. У результаті державотворчих процесів і приєднання території Сірето-Дністровського межиріччя до Давньоруської держави тут з'являється новий вид поховань: тілопокладення на давній поверхні під курганними насипами. Такі некрополі засвідчують присутність на досліджуваній території києво-руських дружинників і членів їхніх сімей.

З утворенням могутньої Давньоруської держави широкого розмаху набув процес християнізації, феодалізації і соціальної стратифікації місцевого населення. Всі досліджені кладовища і окремі поховання Сірето-Дністровського межиріччя були християнськими. Окремі з них знаходилися біля церков, про що свідчать матеріали археологічних розкопок (Василів, Вікно, Ленківці на Пруті). Можливо, й на інших були культові споруди, але археологічно вони не засвідчені.

На могильниках, які досліджувалися широкими площами, простежено чітку планувальну структуру. Могильні ями мали різну глибину 0,2-0,6 м, що стало причиною їх руйнації при плантажній оранці полів. Конструктивно могили Сірето-Дністровського межиріччя розділяються на п'ять типів: прості (без домовин), складні (з домовинами), підплитові, в саркофагах і в костяницях.

На території Сірето-Дністровського межиріччя виявлено також кілька могильників, які належать до печеніго-половецьких та ятвязьких поховань, що відображають політичні військово-політичні або торгові процеси, які відбувалися на досліджуваних теренах впродовж X – XIV ст.

Аналіз поховальних пам'яток Сірето-Дністровського межиріччя показує, що поховальний обряд місцевого населення розвивався в загальноруському руслі і характерний для всієї Давньоруської держави. Тому вивчення могильників широкими площами на регіональному рівні дасть змогу в подальшому відповісти на ряд невирішених проблем у галузі духовної культури давньоруського населення.

6. На досліджуваних теренах на високому рівні розвитку знаходилося сільське господарство: землеробство, скотарство і промисли. Тут у давньоруський період сформувався передовий комплекс зернового господарства, який сягнув саме найвищого рівня хліборобства за доби розвиненого феодалізму. Цьому сприяло удосконалення техніки обробітку ґрунту та нова система землекористування. Відбувається поступовий перехід від техніки розпушування ґрунту до плужної оранки з обертанням пластів. Відбувається зміна у складі вирощуваних рослин.

Поруч із землеробством важливу роль відігравало тваринництво, що забезпечувало селян не тільки тягловою силою, а й м'ясо-молочними продуктами та матеріалом для ремісничого виробництва.

Не менш суттєву роль у господарстві місцевого населення відігравали промисли: особливо полювання, рибальство, бджільництво та збиральництво, які давали додатковий продукт для споживання, що підтверджується археологічними знахідками.

7. Ремісничє виробництво на теренах Сірет-Дністровського межиріччя являло складний багатогранний процес, який включав у себе як технологічні, так і соціальні ознаки. Про високий рівень розвитку гончарної справи на теренах краю свідчить наявність гончарних горнів одно- та двоюрисної конструкцій, а також значна кількість гончарної продукції.

Поряд з гончарним виробництвом, ще одним основним видом ремесла на території краю була металургія. Попередньо добута руда обпалювалася в ямних горнах, так званих “вовчих ямах”, після чого відбувався процес “варки” заліза в сиродутних горнах, залишки яких відомі з розкопок у Чернівцях, Ленківцях, Ломачинцях, Добринівцях. Наявність значної кількості готової продукції, що могла вироблятися на місці, свідчить про те, що місцеві металурги досконало володіли не лише технікою виготовлення заліза, але й могли бути знайомі із способом одержання сталі.

Крім основних видів ремесел – металургійного та гончарного – на теренах Сірет-Дністровського межиріччя успішно функціонували традиційні ремісничі промисли: косторізний, деревообробний, ткацький, каменерізний, шкіряний тощо. Про це свідчать знахідки інструментарію, готових виробів та їх фрагментів. Проте варто додати, що рівень дослідженості пам'яток та наявний археологічний матеріал дозволяють судити про розвиток цих видів виробництва не більше як хатніх промислів.

8. Показовим елементом рівня матеріальної культури і військових можливостей кожного народу є озброєння. Арсенал бойових засобів, виявлений на теренах краю, представлений майже всіма відомими на той час предметами озброєння, які стосуються зброї дальнього та ближнього бою, обладунків, спорядження вершника та коня. З огляду на географічне розташування регіону багато зразків виявленого тут озброєння носили інтернаціональний характер, тобто були запозичені у сусідніх народів. Тут зустрічаються західні мечі і східні шаблі, європейські списи і кочівницькі піки, близькосхідні булави і центральноевропейські втульчасті наконечники, каролінгські шпори тощо. У той же час ця зброя була перероблена і пристосована до місцевих умов. Поряд з

використанням чужого досвіду, створювалися і власні зразки зброї. Вони набували нових, більш досконалих рис при одночасному спрощенні і здешевленні техніки виробництва. Одна із сторін технічного прогресу виражалася в поступовій уніфікації і стандартизації виробництва зброї.

Давньоруська військова техніка створювалася і шліфувалася у винятково напруженій боротьбі як з важкоозброєним європейським рицарським військом, так і зі швидкими кочовими народами.

Якщо в період становлення Київської держави руські зброярі освоювали кращі зразки іноземної зброї, то з часом цей зовнішній вплив перестає домінувати і слабшає. У XII — першій половині XIII ст. давньоруські зброярі самі стають носіями передових технічних новацій у виготовленні зброї і могутнім джерелом технічних впливів на своїх сусідів.

Крім ручної металеві зброї, населення Сірету-Дністровського межиріччя в середині XIV ст. познайомилося з використанням каменеметальної техніки та вогнепальної зброї.

9. Аналізуючи торгівлю, варто відзначити, що в межиріччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра існував внутрішній ринок, який базувався на обміні продуктів землеробства, тваринництва на вироби ремісників. Розвинута була й міжрегіональна торгівля, засвідчена виробами з Галича, Києва й інших міст Давньоруської держави.

Завдяки розгалуженій мережі сухопутних та водяних торговельних шляхів територія Сірету-Дністровського межиріччя мала постійні культурні й економічні зв'язки з іншими територіями та народами.

На основі розглянутих даних ми можемо стверджувати, що через землі межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра проходили транзитні торговельні шляхи, які зв'язували з країнами Західної та Центральної Європи. Через зазначену територію Давньоруська держава вела торговельний обмін з країнами Європи, а також проходила транзитна торгівля між Заходом і Сходом.

Достатньо тісні контакти були й з країнами Сходу. Основним торговим партнером, у силу політичних і економічних факторів, була Візантія та її колонії в Північному Причорномор'ї.

10. Археологічні матеріали, отримані під час досліджень на теренах Сірету-Дністровського межиріччя, дозволяють дійти висновку, що духовне життя місцевого населення X – XIV ст. розвивалось у загальному руслі давньоруської культури і йому притаманні ті ж самі риси. Християнська культура протягом двох століть поступово проникала у всі сфери життя місцевого населення. Яскравим показником проникнення християнства є археологічно зафіксовані залишки трьох дерев'яних церков та білокам'яного храму, спорудженого в техніці Галицької архітектурної школи.

Серед культових об'єктів християнського напрямку виділяються монастирські комплекси, у тому числі й печерні, які значно поширилися в досліджуваній період у давньоруських містах і були пов'язані з візантійськими чернечими традиціями.

Незважаючи на значний поступ християнської релігії на теренах Сірету-Дністровського межиріччя та навернення у нову віру місцевого населення, тут

продовжували існувати об'єкти язичницького культу. Серед них можна виділити жертвні ями, городища-святилища, які проіснували до першої половини XII ст. Все це може свідчити про збереження язичницьких світоглядних засад та синкретичного світогляду.

Археологічні матеріали з території краю підтверджують і доповнюють складну картину духовного життя давньоруського населення в одному з окраїнних регіонів Русі-України. Написи на побутових предметах дають змогу, в певній мірі, визначити соціальний стан їхніх власників, доповнюючи таким чином повідомлення писемних джерел про грамотність у князівсько-боярському середовищі. Більшість епіграфічних пам'яток датується XII – першою половиною XIII ст. Саме на цей час припадає розквіт міської культури в давній Русі, поруч з якою інтенсивно поширювалась грамотність серед населення. Пам'ятки епіграфіки відображають високий рівень розвитку культури населення регіону і є цінним джерелом для вивчення давньоруської історії.

Абсолютна більшість предметів з поселень регіону знаходять близькі або повні аналогії серед одночасових речей, виявлених у розкопках багатьох поселень давньоруської доби. Подібність матеріальної культури місцевого населення до культури інших східнослов'янських територій Східної Європи дозволяє з упевненістю стверджувати, що Сірет-Дністровське межиріччя заселяло слов'яно-руське населення. Виявлені археологічні матеріали свідчать про єдність матеріальної культури і духовного життя давнього населення Русі при наявності певних місцевих особливостей етнографічного характеру. Чітко виражені загальноруські культурні риси населення окресленого регіону додатково підтверджують висновки вітчизняних фахівців про те, що давньоруське населення Сірет-Дністровського межиріччя було складовою частиною єдиної східнослов'янської народності. Водночас, знахідки в похованнях XII – XIV ст. решток срібного чільця – частини весільного строю, відомого за етнографічними даними на досліджуваних теренах і тепер, незмінний вигляд цього убору протягом багатьох століть говорять про сталість етнічного складу місцевого населення.

Монголо-татарська навала негативно вплинула на економічний розвиток території Сірет-Дністровського межиріччя. Тут припинили існування багато давньоруських селищ, городищ, міст. Поступово занепали торговельні шляхи по Дністру і Пруту. Спостерігається занепад і в ремеслі, що найяскравіше появилось в гончарстві. Глиняний посуд другої половини XIII – XIV ст. відзначається недбалим виготовленням. Масова загибель феодальних садіб, сільських поселень свідчить про важкі втрати, понесені сільським господарством – провідною галуззю давньоруської економіки.

Відродження життя, господарства, духовної культури відбувається в регіоні з входженням його до складу Молдавського князівства.

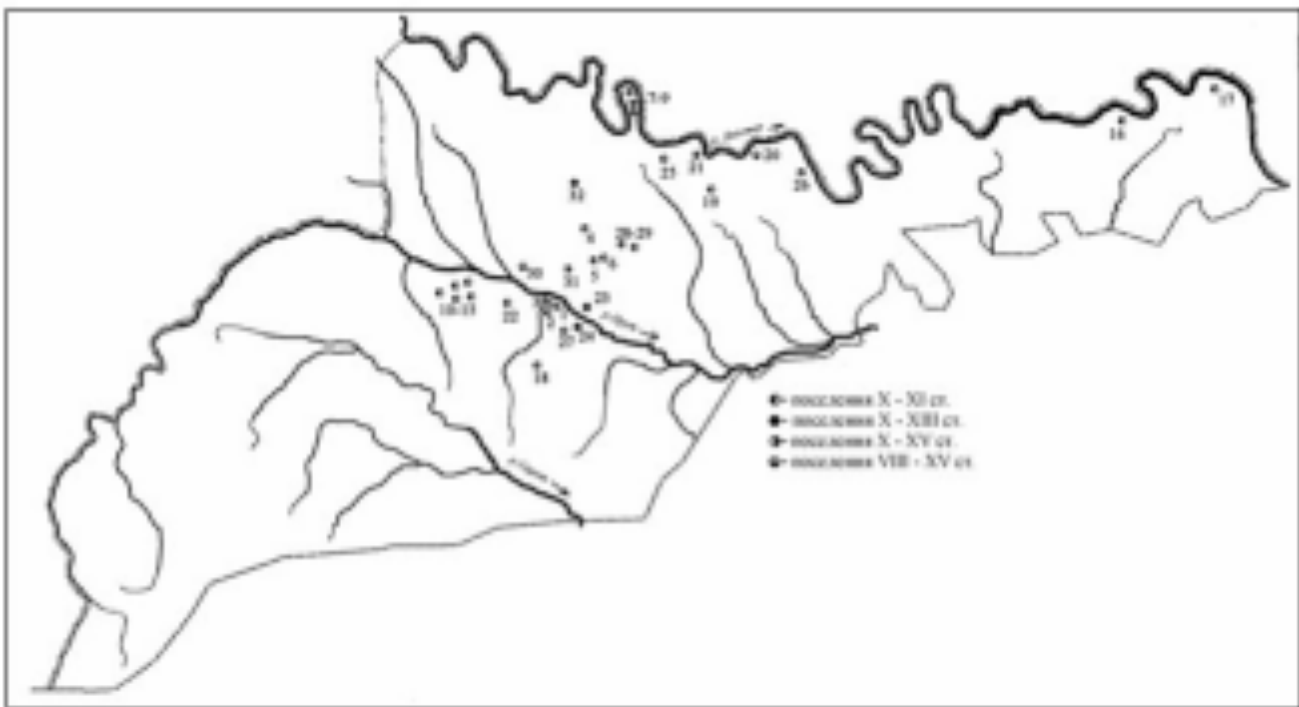

Рис А 1. Поселення, які збереглися в околицях Рівне у X - XV ст.

1. Біла 1; 2. Біла 2; 3. Біла 3; 4. Високий; 5. Горішки Шерівці 1; 6. Горішки Шерівці 2; 7. Земля Лява 1; 8. Земля Лява 2; 9. Земля Лява 3; 10. Коростівата 1; 11. Коростівата 2; 12. Коростівата 3; 13. Коростівата 4; 14. Коростівата 4а; 15. Коростівата 5; 16. Буніківата; 17. Польська; 18. Мислівка; 19. Нидобілівці; 20. Прогородок; 21. Рашів; 22. Рашів; 23. Рогівка; 24. Рома; 25. Рудівка; 26. Холів; 27. Цілик; 28. Чортівка; 29. Чортівка; 30. Шалівка; 31. Шубрівка; 32. Курівка.

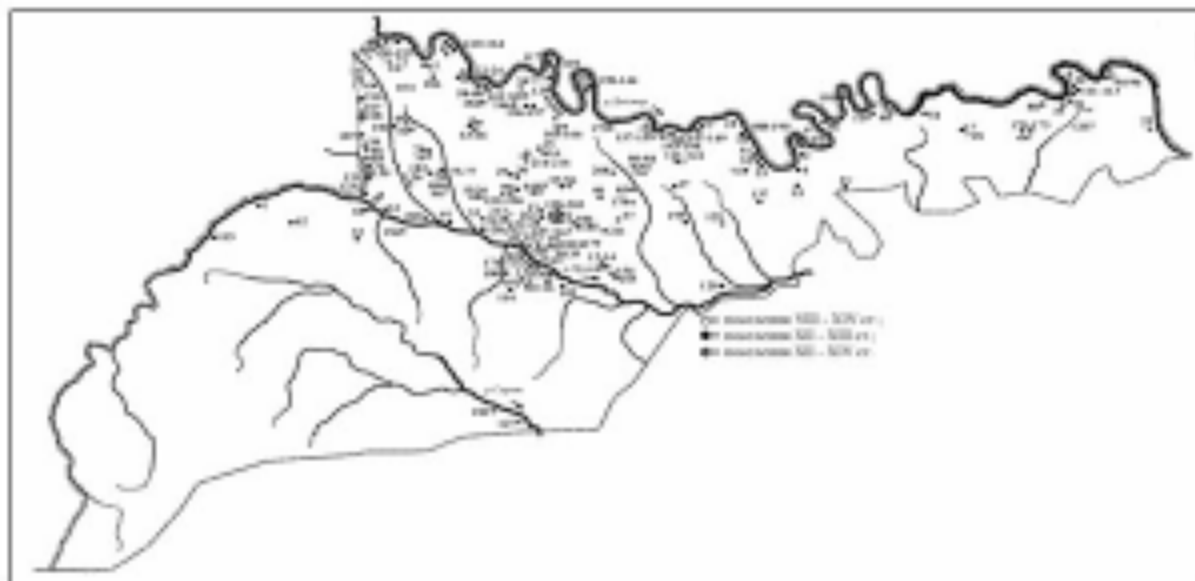

Рис. А 2. Науково-історичні дослідження, архітектурні і монетні у XIII – XIII ст.

1. Аюк; 2. Аюк; 3. Бейле; 4. Бейле; 5 – 6. Баязетіт; 7. Баязет; 8. Баязет; 9 – 18. Баязет; 11. Баязет; 12 – 14. Баязет; 15 – 36. Баязет; 17 – 36. Баязет; 19 – 30. Баязет; 21. Баязет; 22 – 24. Баязет; 25. Баязет; 26 – 29. Баязет; 30 – 30. Баязет; 31. Баязет; 32. Баязет; 33. Баязет; 34. Баязет; 35 – 36. Баязет; 37. Баязет; 38 – 39. Баязет; 40. Баязет; 41. Баязет; 42. Баязет; 43. Баязет; 44 – 45. Баязет; 46. Баязет; 47 – 48. Баязет; 49 – 50. Баязет; 51 – 55. Баязет; 56. Баязет; 57 – 58. Баязет; 59. Баязет; 60. Баязет; 61. Баязет; 62. Баязет; 63 – 68. Баязет; 69. Баязет; 70. Баязет; 71 – 72. Баязет; 73. Баязет; 74. Баязет; 75 – 77. Баязет; 78 – 79. Баязет; 80 – 84. Баязет; 85. Баязет; 86. Баязет; 87. Баязет; 88. Баязет; 89 – 91. Баязет; 92. Баязет; 93 – 94. Баязет; 95. Баязет; 96 – 98. Баязет; 99. Баязет; 100. Баязет; 101. Баязет; 102 – 105. Баязет; 106 – 108. Баязет; 109. Баязет; 110. Баязет; 111 – 113. Баязет; 114. Баязет; 115. Баязет; 116. Баязет; 117 – 120. Баязет; 121. Баязет; 122 – 123. Баязет; 124. Баязет; 125. Баязет; 126. Баязет; 127. Баязет; 128. Баязет; 129. Баязет; 130 – 131. Баязет; 132. Баязет; 133 – 134. Баязет; 135. Баязет; 136. Баязет; 137. Баязет; 138 – 144. Баязет; 145 – 146. Баязет; 147 – 149. Баязет; 150 – 153. Баязет; 154 – 155. Баязет; 156. Баязет; 157 – 158. Баязет; 159 – 164. Баязет; 165 – 166. Баязет; 167. Баязет; 168 – 169. Баязет; 170 – 172. Баязет; 173. Баязет; 174. Баязет; 175. Баязет; 176. Баязет; 177. Баязет; 178. Баязет; 179. Баязет; 180. Баязет; 181. Баязет; 182. Баязет; 183. Баязет; 184. Баязет; 185. Баязет; 186. Баязет; 187. Баязет; 188. Баязет; 189. Баязет; 190. Баязет; 191. Баязет; 192. Баязет; 193. Баязет; 194. Баязет; 195. Баязет; 196. Баязет; 197. Баязет; 198. Баязет; 199. Баязет; 200. Баязет; 201. Баязет; 202. Баязет; 203. Баязет; 204. Баязет; 205. Баязет; 206. Баязет; 207. Баязет; 208. Баязет; 209. Баязет; 210. Баязет; 211. Баязет; 212 – 215. Баязет; 216 – 226. Баязет

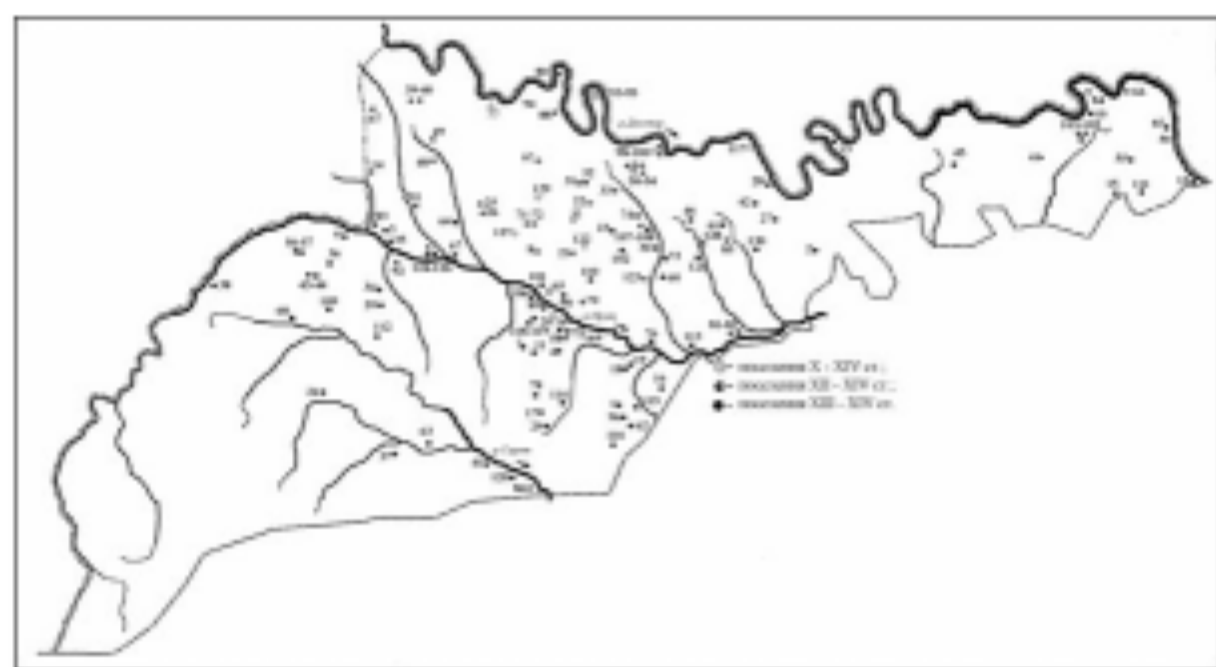

Рис. А.3. Селища, відкриті та зникли у XIII – XV ст.

1. Байрак; 2. Баміні; 3. Березин; 4. Вата Кузюкова; 5. Василівка; 6. Виноград; 7. Великий Кучурів; 8. Витівка; 9. Віско; 10. Вірська; 11. Воноза; 12. Воношівка; 13. Ворожівка; 14. Гайденки; 15. Гайшівка; 16. Герва; 17. Глибока; 18 – 19. Гирівка; 20. Гореча; 21. Горішні Шейки; 22. Горюхівка; 23. Грощівка; 24. Дашівка; 25 – 26. Дашівка; 27. Демківка; 28. Дербинь; 29. Дитин; 30. Діжківка; 31 – 32. Добрушівка; 33. Долож; 34. Дубівка; 35. Дубівка; 36. Замоска; 37. Іванівка; 38. Ілля; 39 – 40. Ізюмівка; 41. Кам'янка; 42. Камінь; 43 – 44. Карлівка; 45. Кашівка; 46. Кашівка; 47. Кашівка; 48. Кашівка; 49. Кашівка; 50 – 54. Кашівка; 55. Кобочок; 56 – 57. Короти; 58. Короти; 59. Косівка; 60. Косівка; 61. Косівка; 62. Косівка; 63. Кута; 64. Кута; 65. Кута; 66. Кута; 67. Кута; 68. Кута; 69. Кута; 70. Мара; 71 – 72. Малий Кучурів; 73. Митківка; 74. Митківка; 75. Митківка; 76. Митківка; 77. Митківка; 78. Митківка; 79. Митківка; 80. Митківка; 81 – 82. Митківка; 83. Митківка; 84. Митківка; 85. Митківка; 86. Митківка; 87. Митківка; 88. Митківка; 89. Митківка; 90. Митківка; 91. Митківка; 92. Митківка; 93 – 95. Митківка; 96. Митківка; 97. Митківка; 98 – 100. Митківка; 101. Митківка; 102. Митківка; 103 – 105. Митківка; 106. Митківка; 107 – 108. Митківка; 109. Митківка; 110. Митківка; 111. Митківка; 112. Митківка; 113. Митківка; 114. Митківка; 115. Митківка; 116. Митківка; 117. Митківка; 118 – 119. Митківка; 120. Митківка; 121. Митківка; 122. Митківка; 123. Митківка; 124 – 126. Митківка; 127. Митківка; 128. Митківка; 129. Митківка; 130. Митківка.

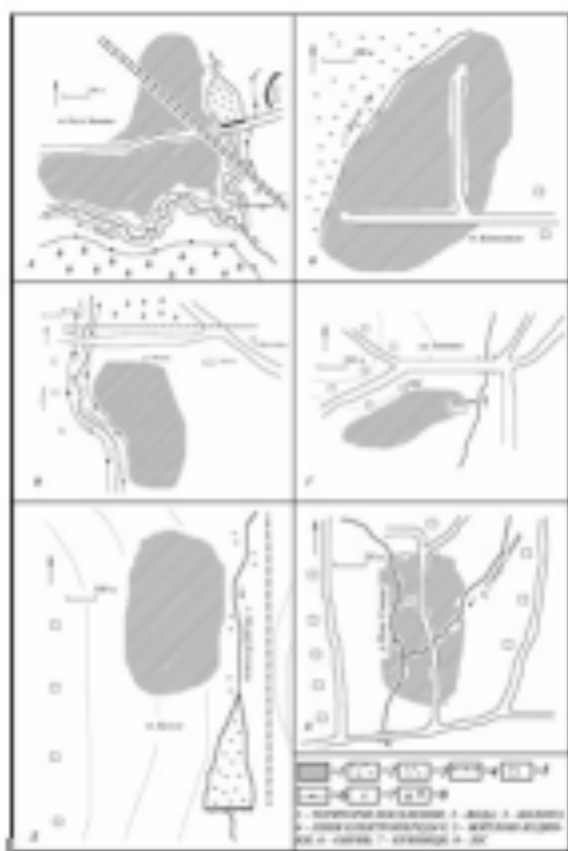

Рис. 1. 1. *Paratrichuris stenosoma* (мелкая форма) (Средняя Сибирь и Саяно-Алтайский Доруба).
 Зарис. 1. Яйцеклетка 1А - а - Фаллопиев. ут. Шейка Фаллопиев. (III - XIV ст.) б - Матрикс.
 ут. Яйцеклетка - (III - зарод. ст. матка. III ст.) в - Третья ут. Яйцеклетка (XIV - XV ст.)
 г - Яйцеклетка ут. Яйцеклетка (III - зарод. ст. матка. III ст.) д - Яйцеклетка ут. Яйцеклетка
 (XIV - XV ст.) е - Яйцеклетка (III - зарод. ст. матка. III ст.)

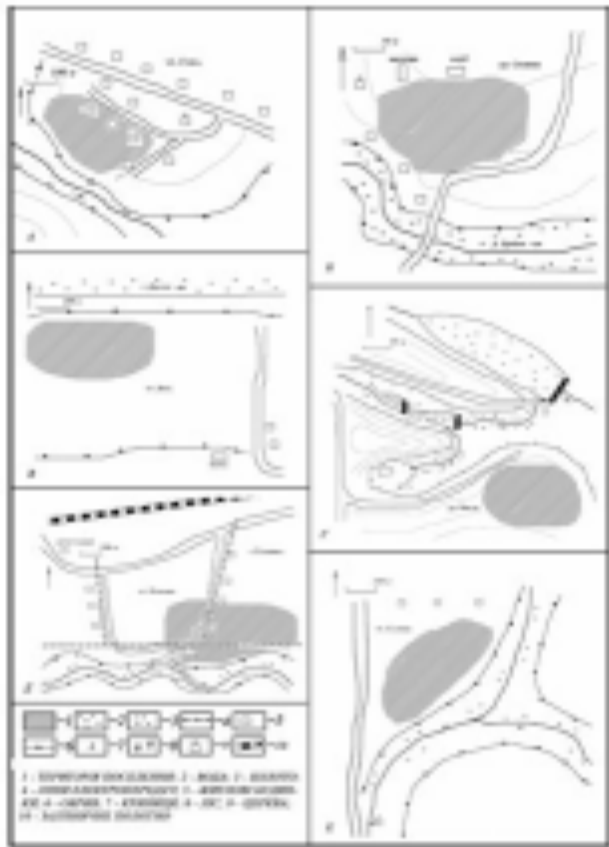

Рис. 1.1. Дифференциация органов головы и шеи у *D. g.* и *D. s.*
 Рис. 1.2. Дифференциация органов головы и шеи у *D. g.* и *D. s.*
 Рис. 1.3. Дифференциация органов головы и шеи у *D. g.* и *D. s.*
 Рис. 1.4. Дифференциация органов головы и шеи у *D. g.* и *D. s.*
 Рис. 1.5. Дифференциация органов головы и шеи у *D. g.* и *D. s.*
 Рис. 1.6. Дифференциация органов головы и шеи у *D. g.* и *D. s.*
 Рис. 1.7. Дифференциация органов головы и шеи у *D. g.* и *D. s.*
 Рис. 1.8. Дифференциация органов головы и шеи у *D. g.* и *D. s.*

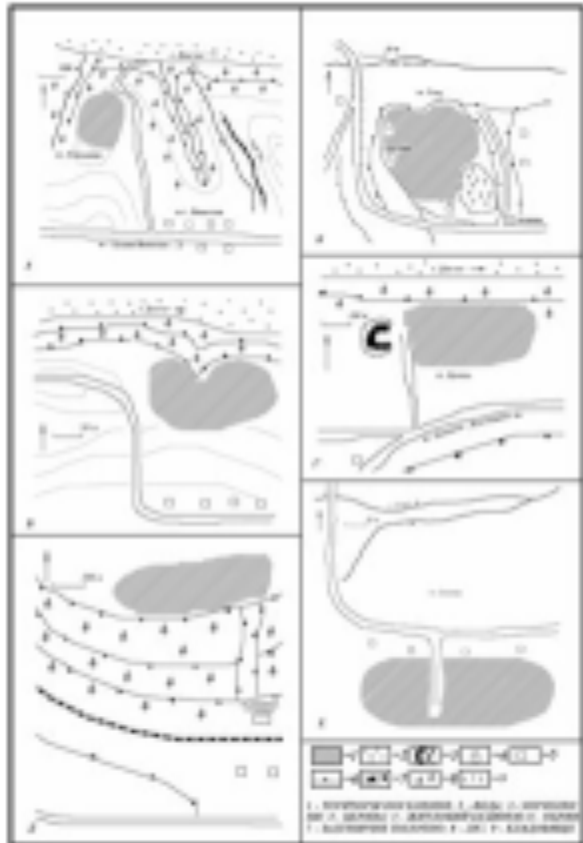

Рис. 8.4. Развитие нервной системы личинок европейской Sawyer в Северном-и Двосте-
 Шпане (18) - а - 1-й инстинкт, Германия (СШ) - зарод. нервная СШ (а); б - 2-й инстинкт, ур. Луга
 (СШ) - зарод. нервная СШ (а); в - 3-й инстинкт, ур. Луга (СШ) - зарод. нервная СШ (а);
 г - 4-й инстинкт, ур. Харов (СШ) - зарод. нервная СШ (а); д - 5-й инстинкт (СШ -
 зарод. нервная СШ (а)); е - 6-й инстинкт, ур. Харов (СШ) - зарод. нервная СШ (а);
 ж - 6-й инстинкт, ур. Харов (СШ) - зарод. нервная СШ (а).

Рис. 1. *Т.В. Восточный бассейн. Рис. 1.*

Правый: 1 - **Висцеральный нерв** (V - висцеральный нерв, XII ст.) 2 - **Висцеральный нерв** (V - висцеральный нерв, XII ст.) 3 - **Висцеральный нерв** (V - висцеральный нерв, XII ст.) 4 - **Висцеральный нерв** (V - висцеральный нерв, XII ст.) 5 - **Висцеральный нерв** (V - висцеральный нерв, XII ст.) 6 - **Висцеральный нерв** (V - висцеральный нерв, XII ст.) 7 - **Висцеральный нерв** (V - висцеральный нерв, XII ст.) 8 - **Висцеральный нерв** (V - висцеральный нерв, XII ст.)

Рис. 4.8. Вспарывающая личинка европейской сосновой пилильщицы. а - Оvipositor (1 - яйцеклад, 2 - яйцеклад); б - Сперматехка (1 - сперматехка, 2 - сперматехка); в - Сперматехка (1 - сперматехка, 2 - сперматехка); г - Сперматехка (1 - сперматехка, 2 - сперматехка); д - Сперматехка (1 - сперматехка, 2 - сперматехка); е - Сперматехка (1 - сперматехка, 2 - сперматехка); ф - Сперматехка (1 - сперматехка, 2 - сперматехка).

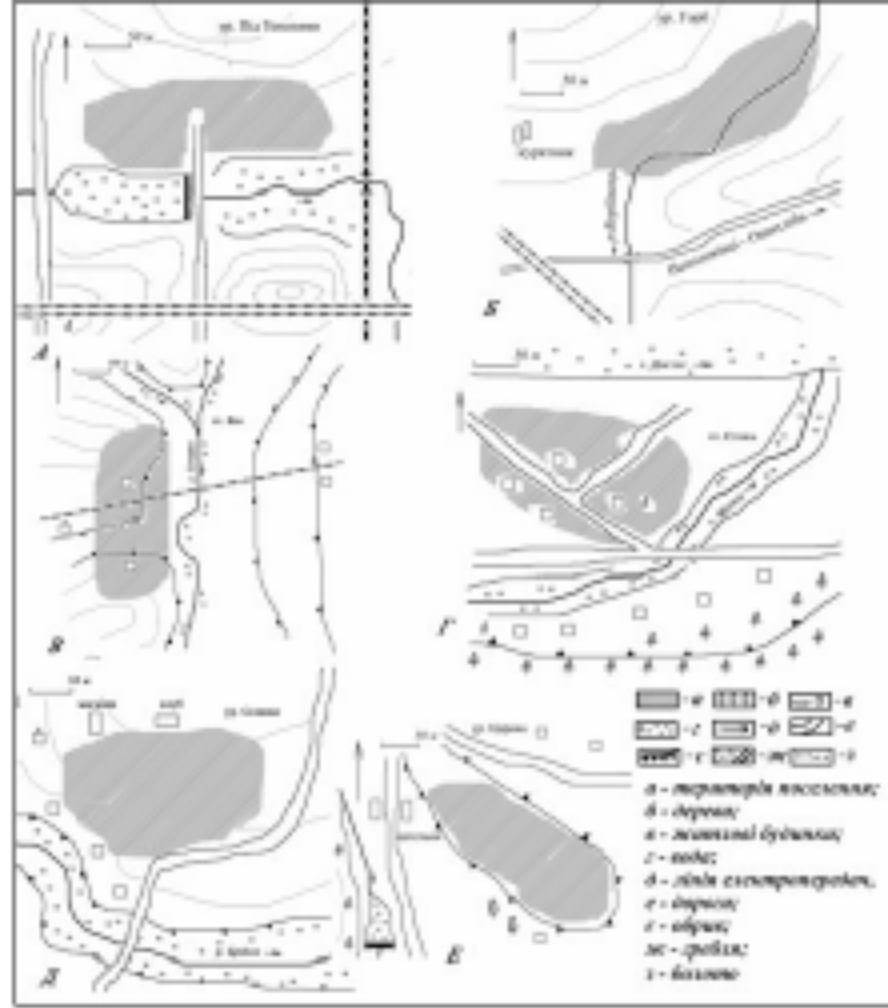

Рис. А. 9. Плани поселень з різними типами забудови: однорядна - А - Кліводня, Б - Неполоківці; дворядна - В - Оршівці, Г - Митків; невизначена система забудови - Д - Гварнівці, купчаста - Е - Давидівці

Fig. 8.21. *Stipa pennina* VIE - 3 sp. (a. b. c. Zamora) (199, a. 7, p. 17)

Рис. 8.11. Зоны влияния XII-первых десятилетий XIII ст.

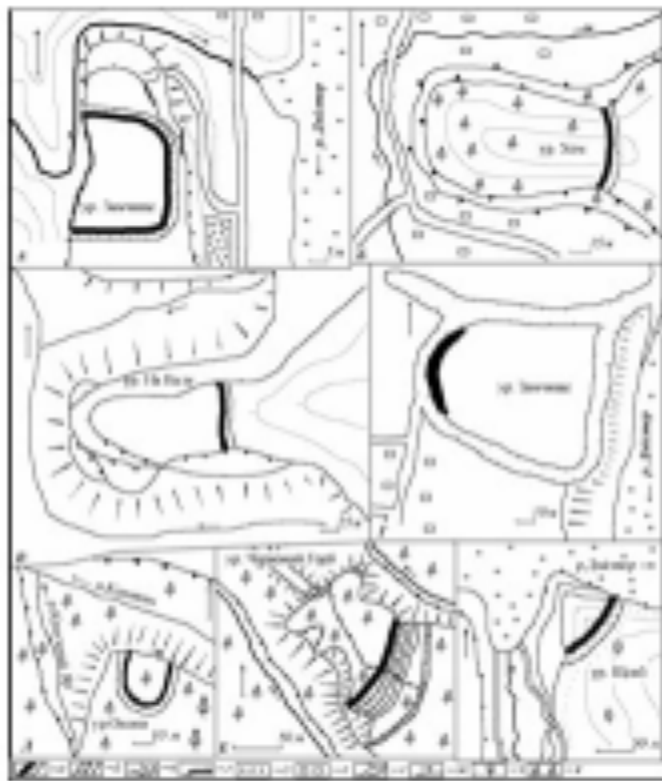

Вис. А. 12. Португалія X–XIV ст. Іберо-Дісторичическі регіони
 1 – Байя; 2 – Валадія (Валенсія); 3 – Валадія (Леон); 4 – Валадія (Леон); 5 – Геренія (Шарія);
 6 – Геренія; 7 – Геренія; 8 – Даро-де-ла-Валенсія; 9 – Даро-де-ла-Леон; 10 – Даро-де-ла-Леон;
 11 – Валадія; 12 – Валадія; 13 – Валадія; 14 – Валадія; 15 – Валадія; 16 – Валадія;
 17 – Валадія; 18 – Валадія; 19 – Валадія; 20 – Валадія; 21 – Валадія; 22 – Валадія;
 23 – Валадія; 24 – Валадія; 25 – Валадія; 26 – Валадія; 27 – Валадія; 28 – Валадія; 29 – Валадія;
 30 – Валадія; 31 – Валадія.

Рис. А. 13. Мис, на якому розташоване городище XII – першої половини XIII ст.
Млодзія

Рис. А. 14. Плани фортець XIII – першої половини XIII ст.

А – Дарабанк (Замчичке); Б – Василів (Хом); В – Капличко; Г – Василів (Замчичке); Д – Помезочко; Е – Горочівці; Є – Дарбаник (Шоєф).

а – вал з рів XII – XIII ст.; б – вал з рів раннього періоду; в – стіни вистрба; г – круглі скляки; д – вхідниця; е – створули; є – пороги; ж – рова; з – сад; к – гвіс

Рис. - А. - 15. - Мивен, на яких розташовані городища: -
 А - Ленківці на Дністрі; - Б - Каплицька; - В - Василів, ур. Хом

Рис. А. 16. Гради, на яких розташовані городища:
А – Чернішка; Б – Каралчів; В – Пригородок

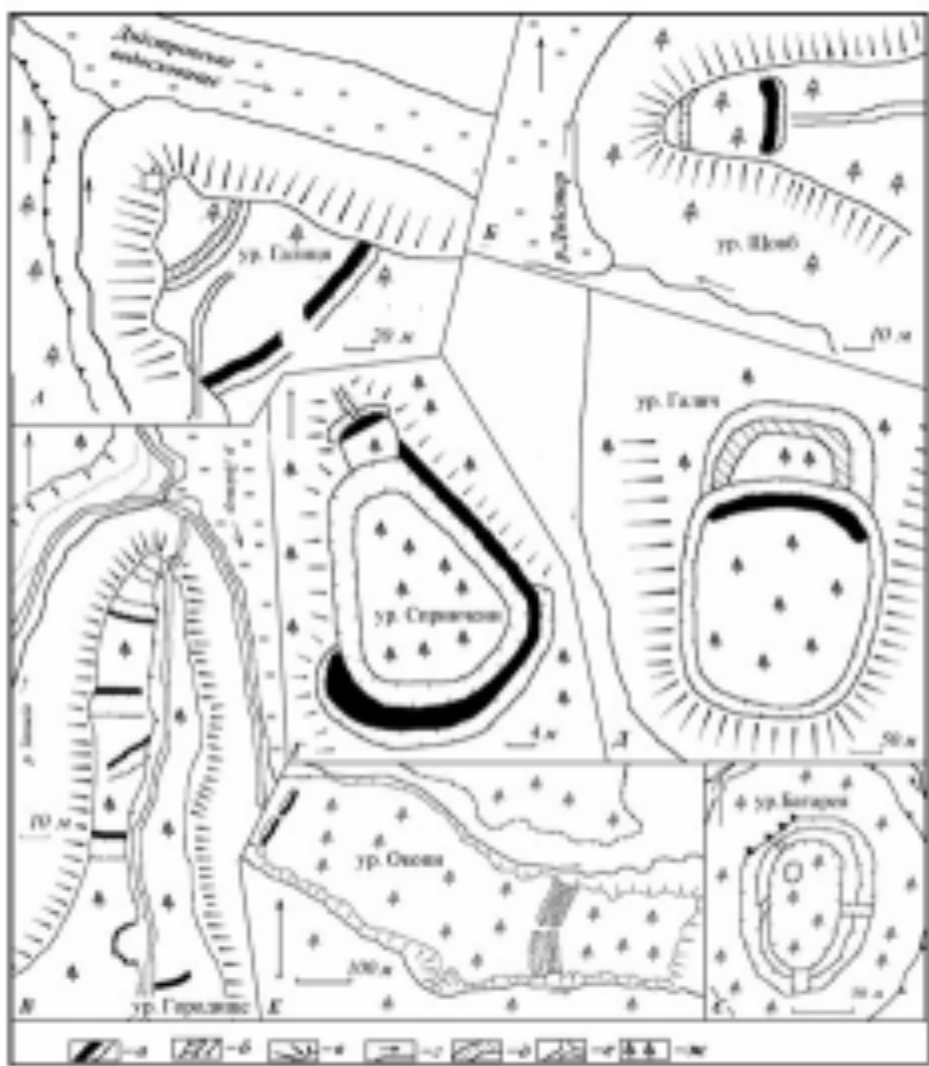

Рис. А. 17. Прості героніки XIII - першої половини XIII ст. Сре́тно-Ді́брузького некро́полю

А - Неворотове (Галиця); Б - Неворотове (Шовб); В - Зелена Липа; Г - Чорвічка;
 Д - Невробіца; Е - Сітка; Є - Рухотка

а - вид та рів XII - XIII ст.; б - вид та рів раннього періоду; в - скляні кургани; г - рійка;
 д - вид XI ст.; е - жол

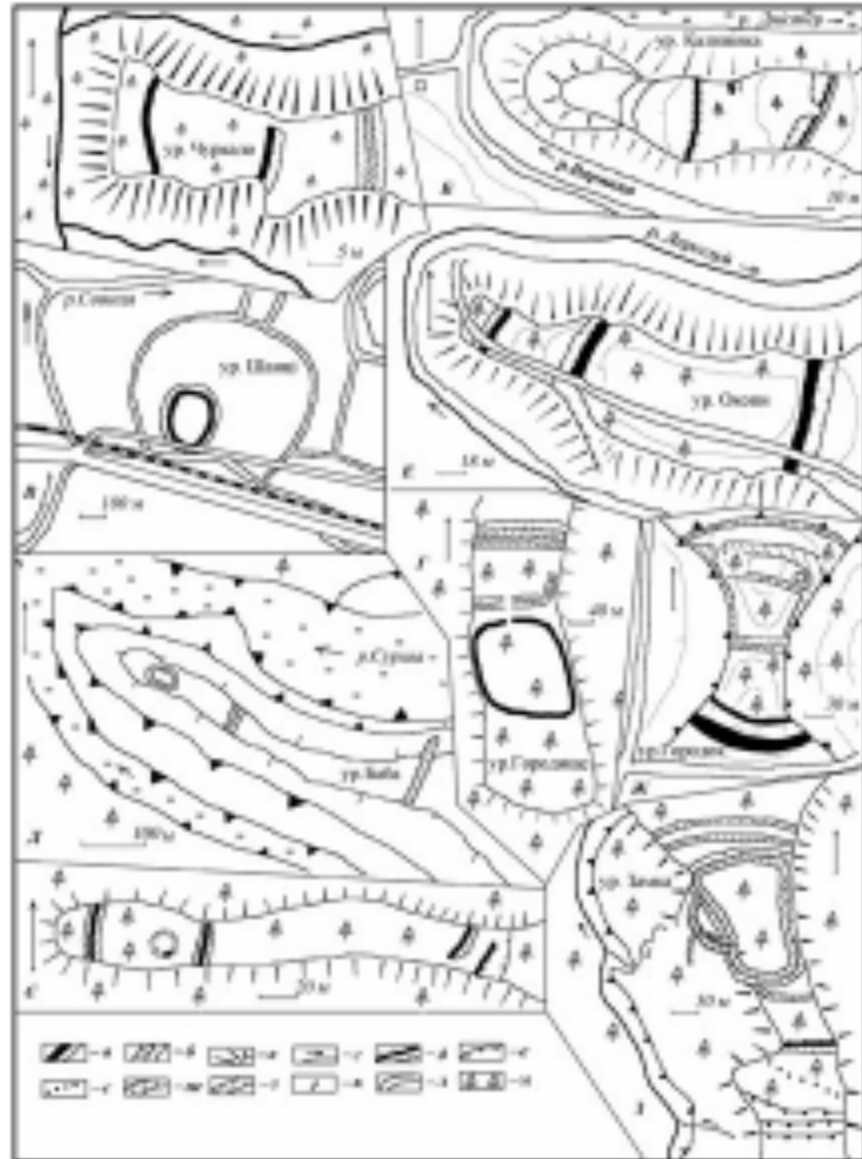

Рис. 1. II. Схематичні перерізи XII – XIV ст. Середньодністрівського мисливського
 А – Виселівки; В – Прикопцелас; В – Леківки на Пруті; Г – Горішки Шерівки; Д – Леківки на
 Дністрі; Е – Мохомли; Є – Целани; Ж – Бярозля; З – Коростувало
 а – вал та рів XII – XIII ст.; б – вал та рів раннього періоду; в – сліди погорби; г – різдко;
 д – вал ранньосередньовічного часу, що використовувалися в XI ст.; е – вал середньовічного часу;
 є – сліди чотирьох стовпів; ж – вал позитової укріпленої лінії IX ст.; з – укріплення XI ст.;
 и – майданчик; л – цитадель; м – ліс

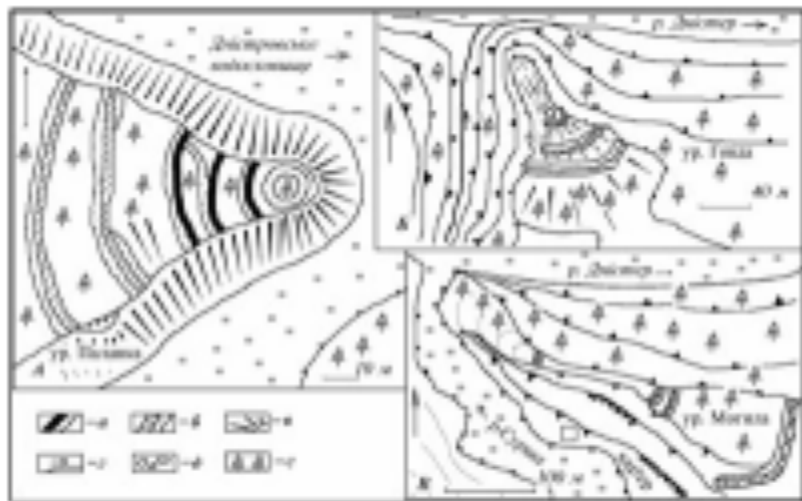

Рис. А. 19. Городища-садибища Х – XII ст.

А – Кучухінка, Б – Бабєни; В – Низорька.

а – вал та рів XII – XIII ст.; б – вал та рів раннього періоду; в – сліди парубка; г – рідко; д – комені; е – піч

Рис. А. 20. Реставраційні городища:
А – Ломачиці; Б – Дарабани (ур. Щасб)

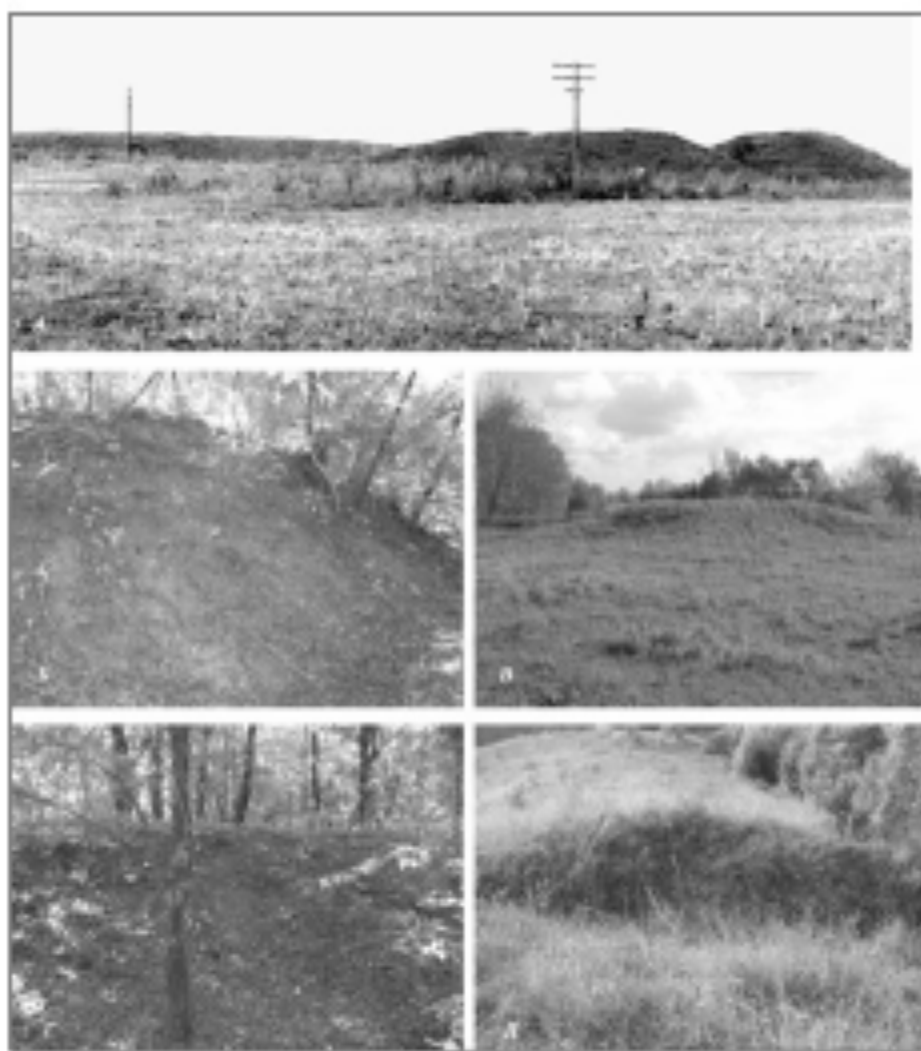
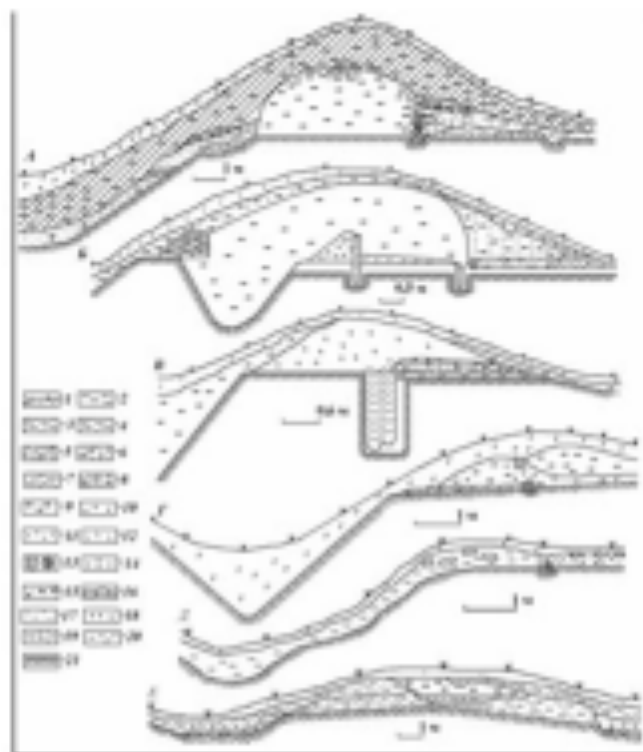

Рис. А. 21. Вали городищ Сірого-Дністровського межзріччя

А – Ленківці на Пруті (з розкопок Б.О. Тимошука); *Б* – Ломачинці; *В* – Молодія; *Г* – Непорогове (ур. Щовб); *Д* – Пригородок

Рис. А. 22. Вали та їх конструкції: А-Б – вали із залишками внутрішніх конструкцій, В – залишки частоколу; Г-Д – житлово-господарські зруби на краю майданчика, Е – культовий вал

А – Ленківці на Пруті; Б – Ломачинці; В – Дарабань (Щовб); Г – Молодія; Д – Чернівка; Е – Кулішівка;

1 – гумус; 2 – жовта глина – вал X – першої половини XIII ст.; 3 – насип валу XVII ст.; 4 – темно-сіра земля; 5 – спаленина заповнення житлово-господарських зрубів; 6 – залишки житлово-господарських зрубів; 7 – сіра земля; 8 – залишки оборонних зрубів; 9 – обпалена земля; 10 – вугілля; 11 – кістки; 12 – кераміка; 13 – обгоріле дерево; 14 – спорохижене дерево; 15 – пісок; 16 – камені; 17 – замулений ґрунт; 18 – укіс; 19 – мішана глина; 20 – культурний шар IX ст. – залишки довгого будинку; 21 – материк

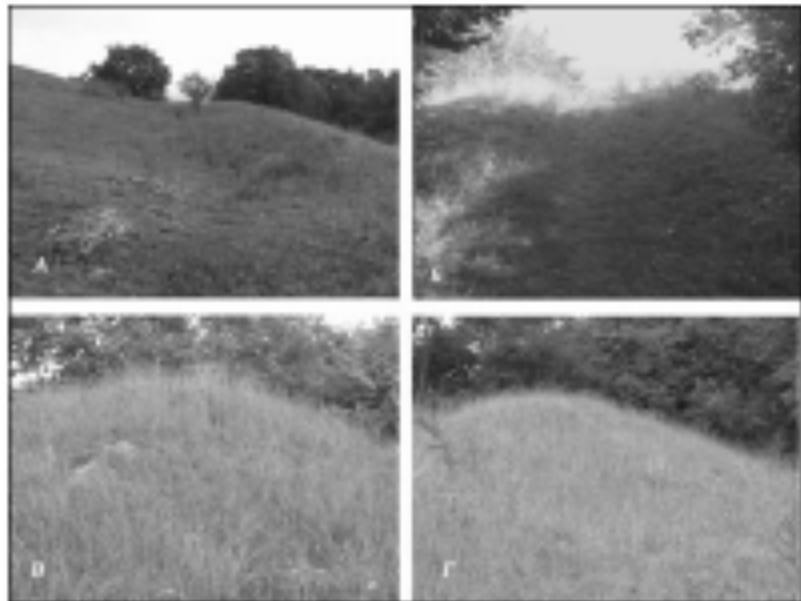

Рис. А. 23. Культові пади городищ-святинищ
 А – Бабине; Б – Купішівка; В – Г – Нагоряни

Рис. А. 24. Вали та рови городищ

А - головної укріпленої лінії в Молоді; Б - додаткової південної оборонної смуги Чернізьського городища; В - головної оборонної лінії в Рухотині; Г - оборонної смуги в Ленківцях на Дністрі

Рис. А. 25. Кам'няний панצר валу

А – головної оборонної лінії городища в Рухотині, Б – додаткової оборонної смуги Чернівецького городища

Рис. А. 26. Переріз валу Младівського городища із залишками житлово-господарських зрубів. Західна сторона (фото Б. П. Томежчука)

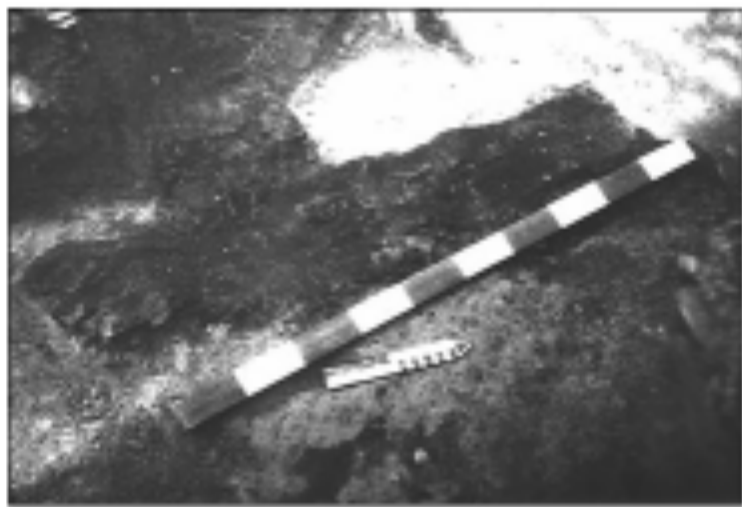

Рис. А. 27. Перехрестя колод нязього вінця оборонної стіни Чернівського городища

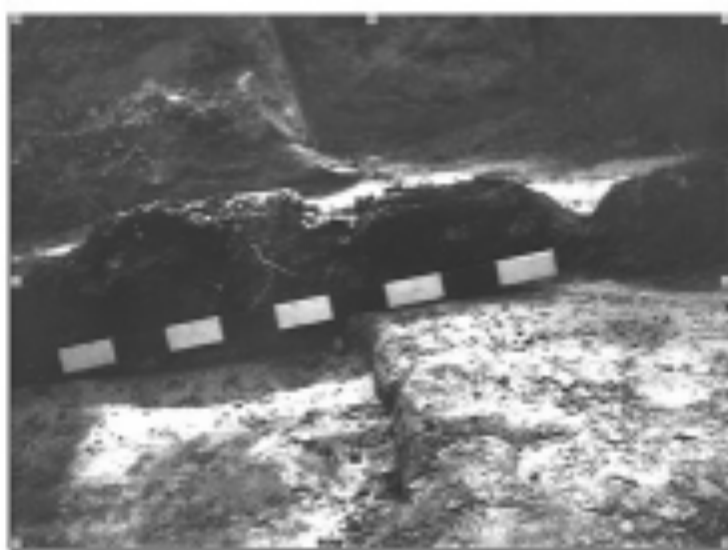

Рис. А. 28. Врубка "чашки" з верхньої колоди оборонної стіни Чорнівецького городища

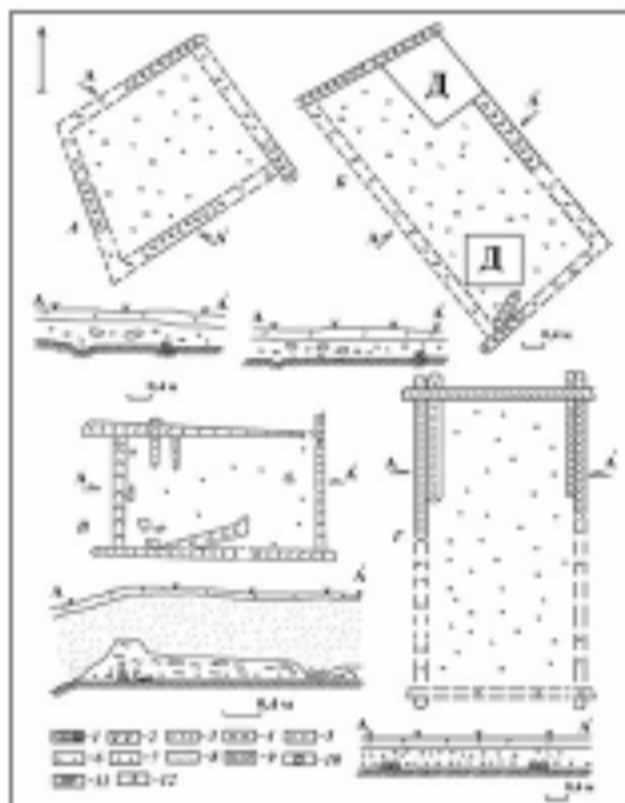

Рис. А. 29. Плани та перерізи оборонних клітей городищ XII – XIII ст.

А-В – Чорнівка; В – Горішні Шерівці; Г – Ленківці на Пруті (В – Г – за Б.О. Тимошуком [1982, рис.42])

1 – обпалене дерево; 2 – трава; 3 – гумус; 4 – обпалена земля; 5 – вугілля; 6 – кераміка; 7 – кістки; 8 – пісок; 9 – каміня; 10 – стовпова яма; 11 – материк; 12 – дерево

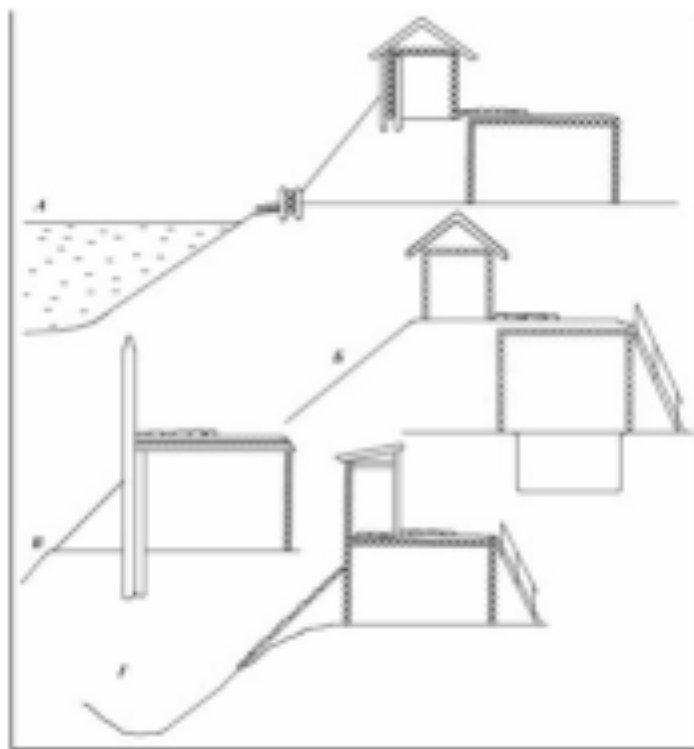

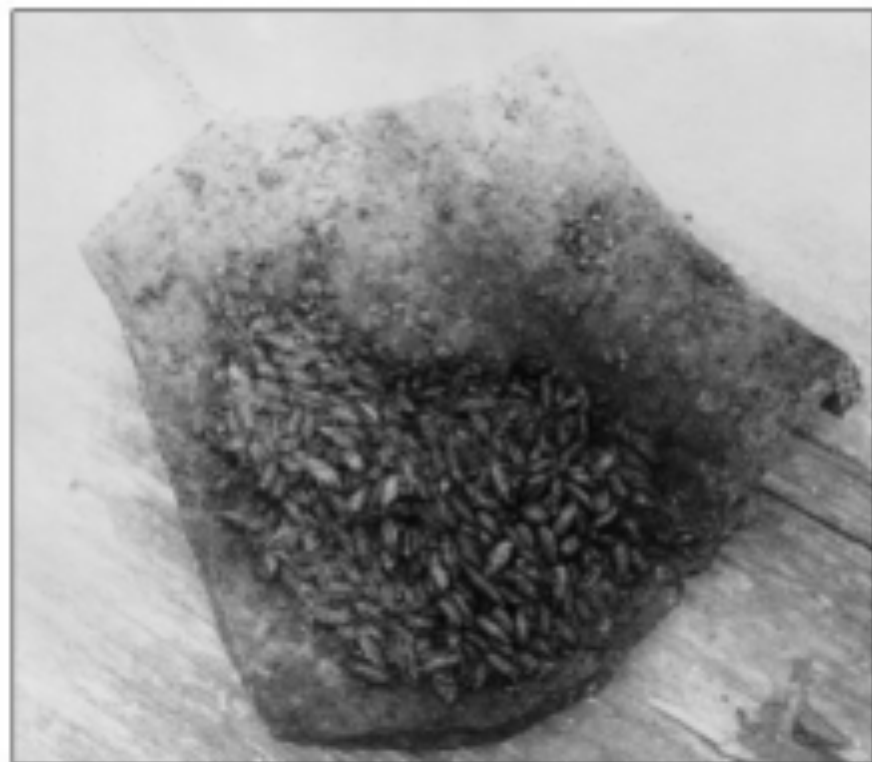
Рис. А.30. Реконструкції головних оборонних ліній городищ
 А – Ленківці на Пруті; Б – Ломачинці, В – Драхани (ур. Щовб); Г – Чорнівка

Рис. А.31. Реконструкції помешкань оборонних ліній
 А – Польська на Пруті; Б – Дар'яшин (ур. Іжові); В – Чернівецька

Рис. А. 32. Залишки кам'яного бойового ходу на накатнику оборонних клітей Чернівського городища

Рис. А. 33. Залишки зерна в глиняному горщику

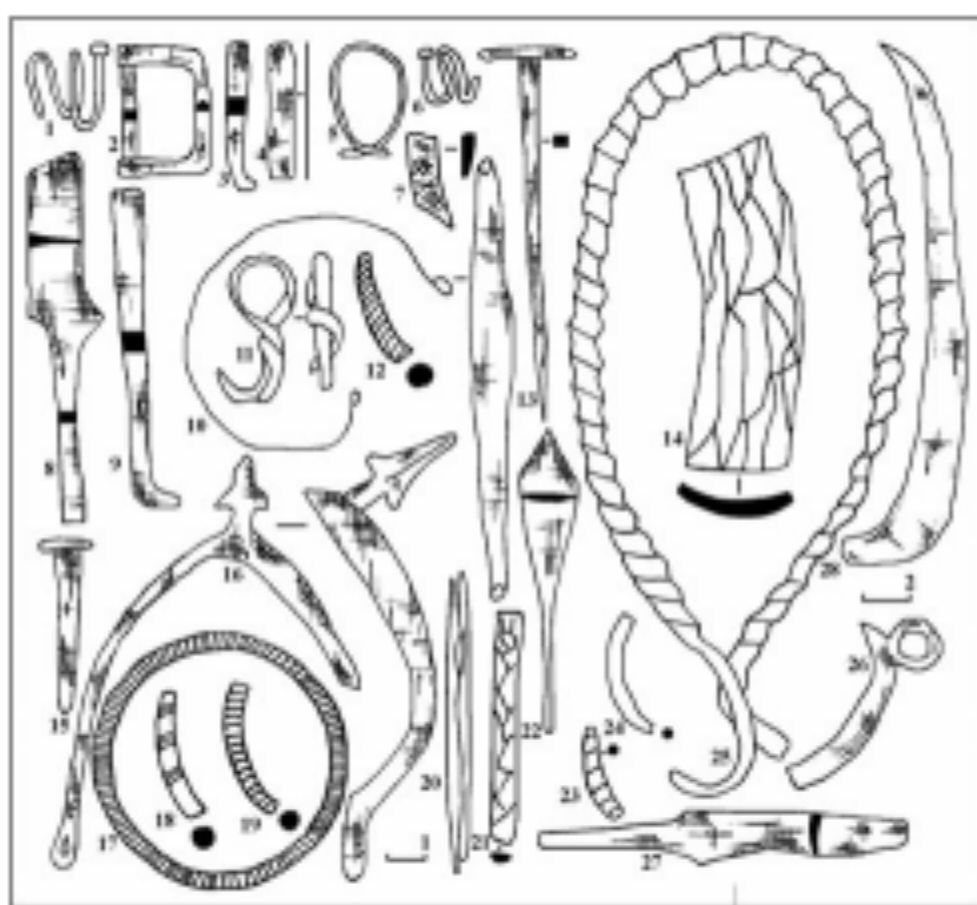

Рис. А.34. Знахідки речей з оборонної кліті № 7 Чорнівського городища

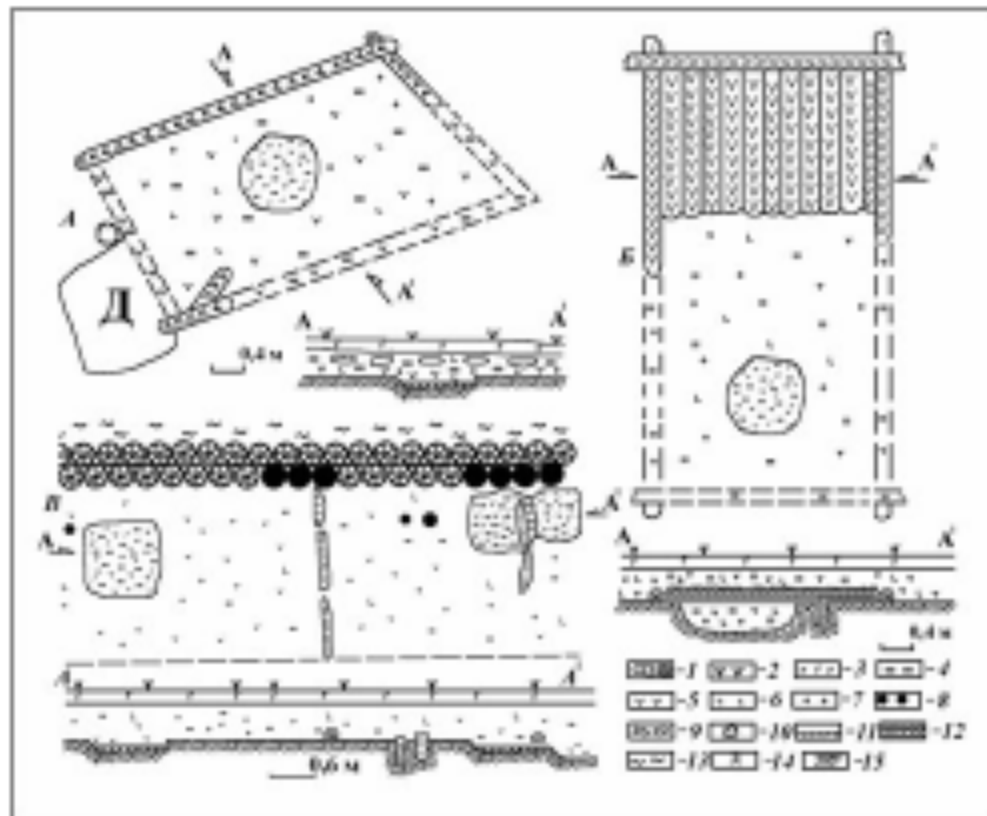

Рис. А. 35. Оборонні кліті геродичи, які використовувалися як житло

А - Чорнівка, Б - Ленківці на Пруті, В - Дарабани (Шовб)

1 - рештки дерев'яних колод, 2 - трава, 3 - гумус, 4 - обпалена земля, 5 - вугілля, 6 - кераміка, 7 - кістки, 8 - обгорілі стовпи частоколу, 9 - камені, 10 - стовпова яма, 11 - черинь печі, 12 - залишки дерев'яних нар, 13 - жовта глина, залишки відкосу, 14 - дерево, 15 - материк

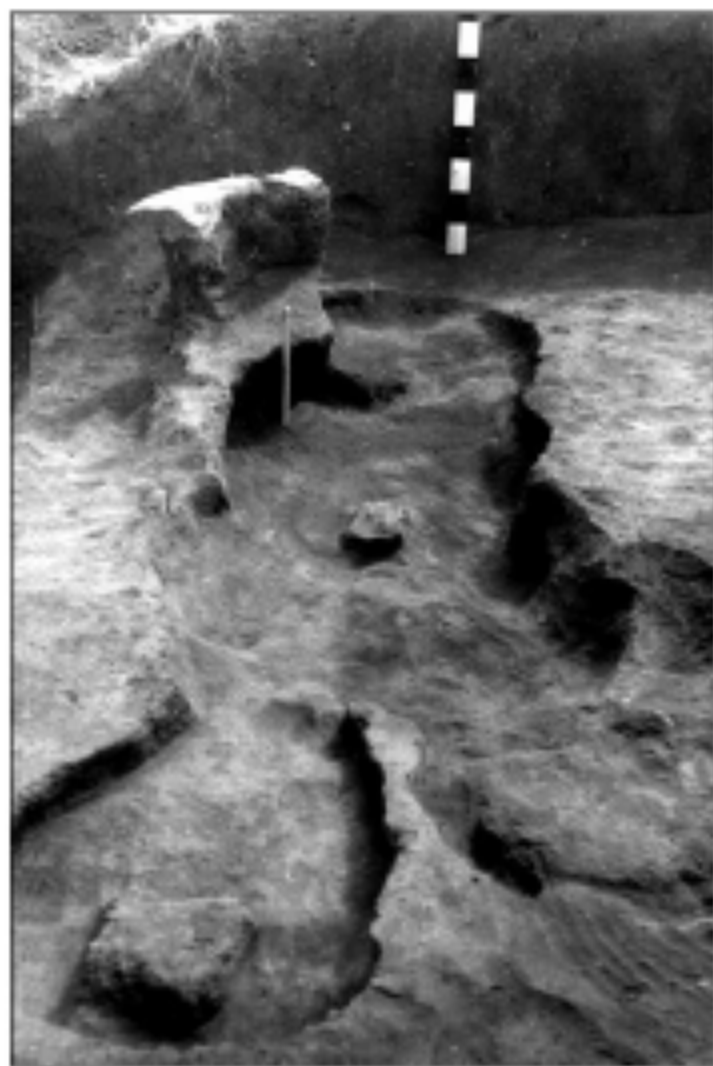

Рис. А. 36. Залишки глинобитної печі з оборонної кліті городища Замчище у літописному Василеві (фото Б.П. Томенчука)

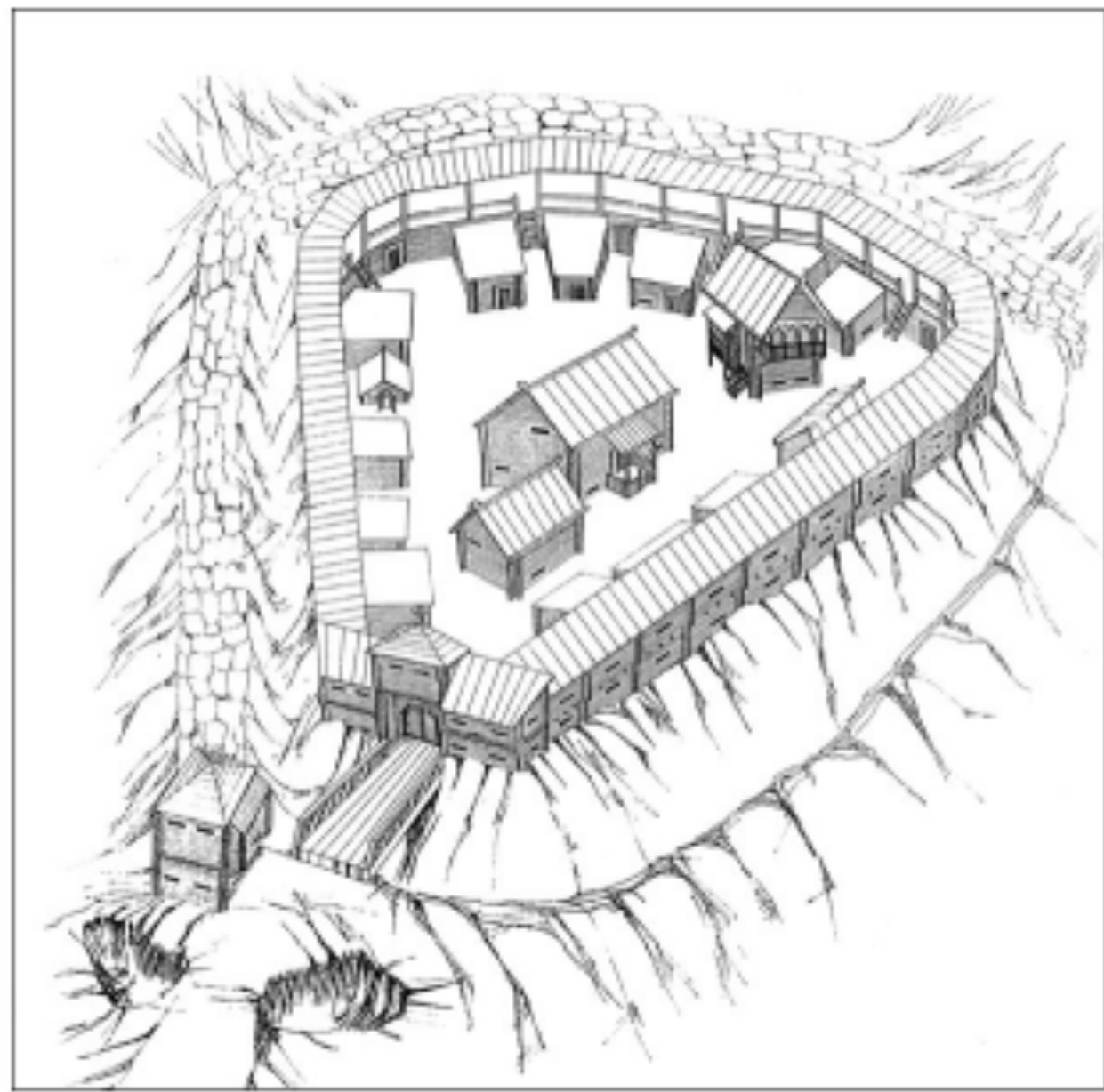

Рис. А.37. Реконструкція Чорнівецького городища (малюнок О.А. Бойко)

Рис. А. 38. Залишки укосу головної укріпленої лінії Чорнівецького гор-доща

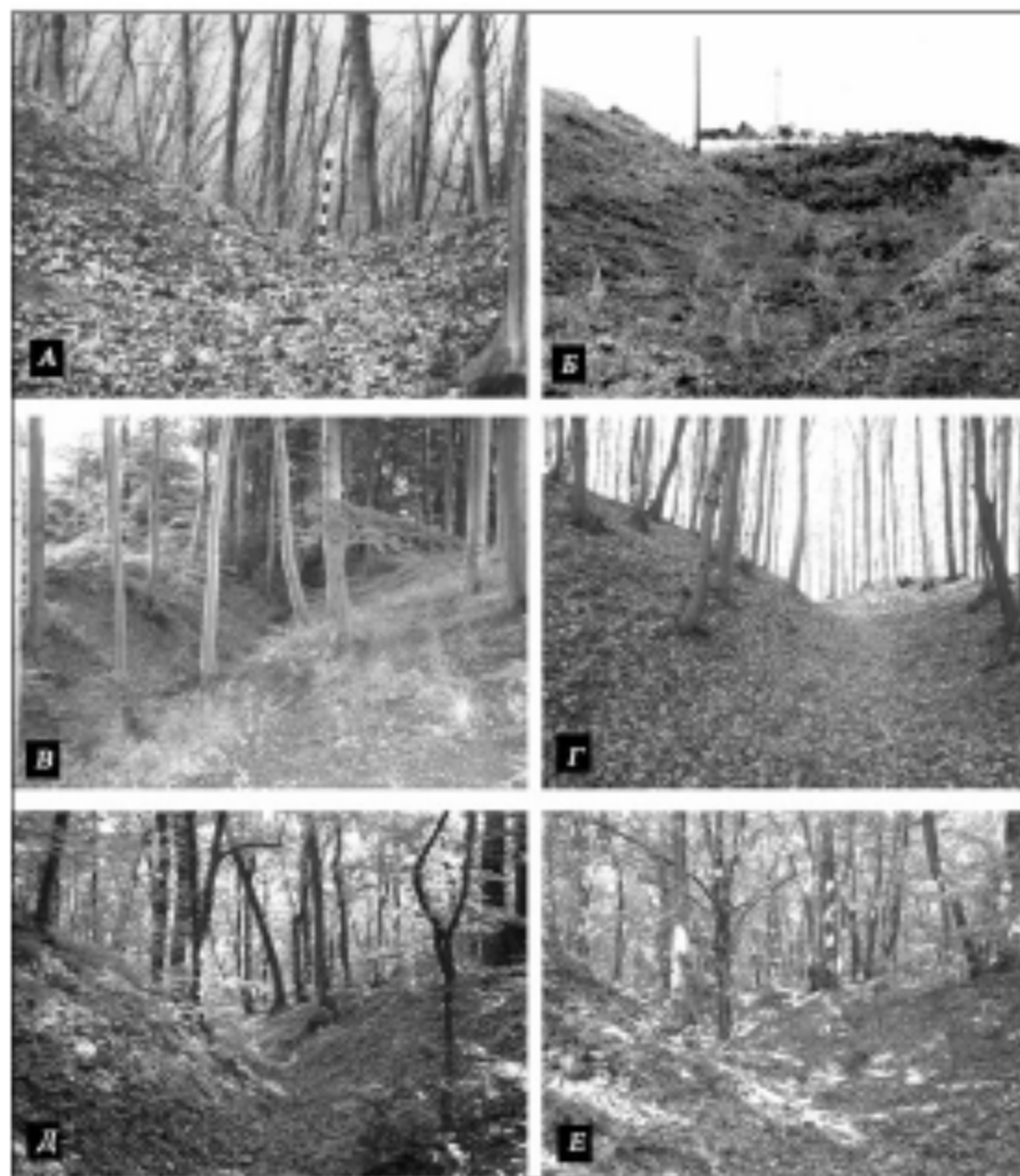

Рис. А. 39. Укоси та рови головних оборонних ліній городищ
А – Чорнівка; Б – Ленківці на Пруті (за Б.О. Тимошуком); В – Грозинці; Г – Карапчів;
Д – Недобоївці; Е – Непоротове

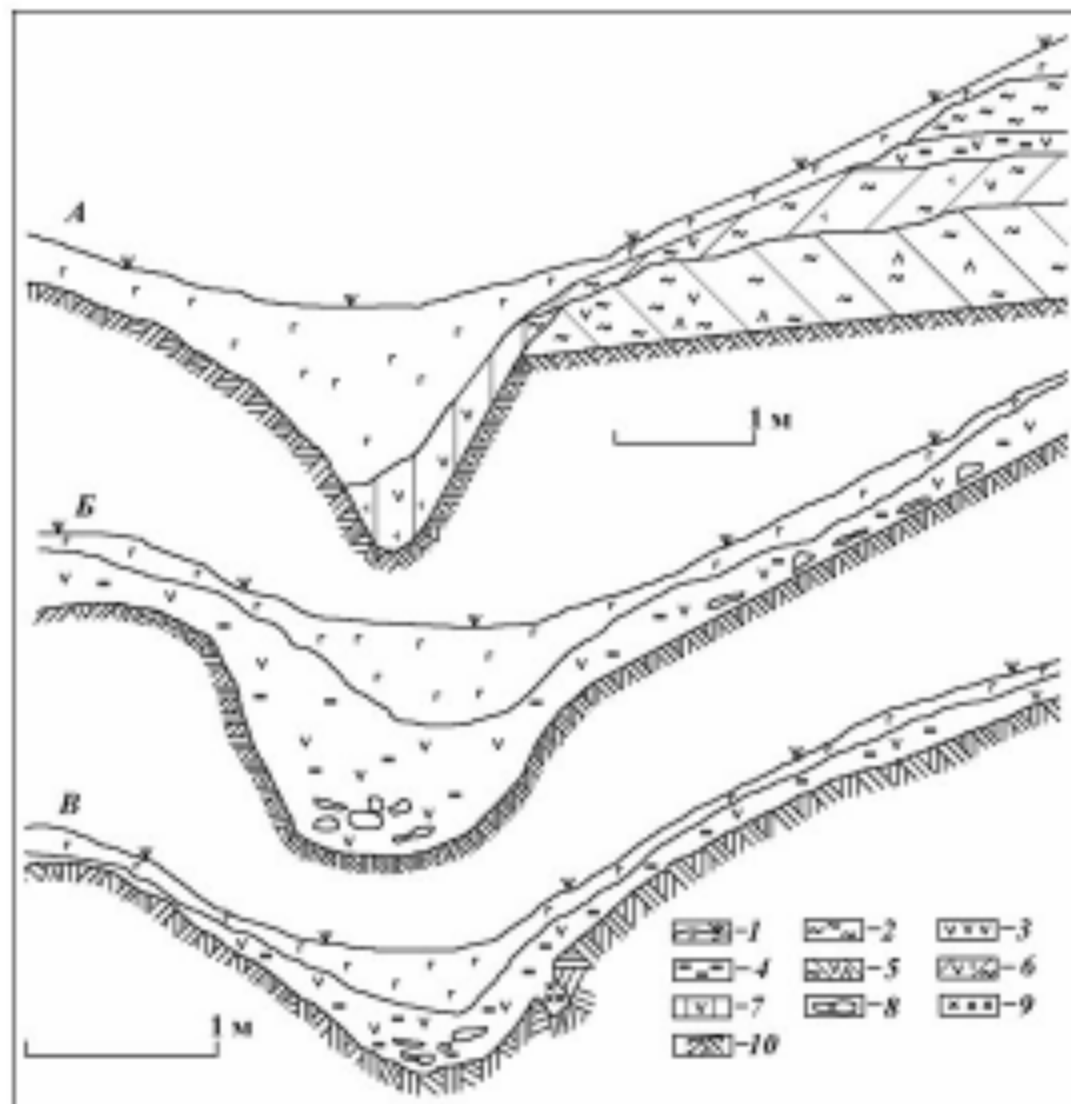

Рис. А. 40. Перерізи ровів городищ Сірего-Дністровського межиріччя
 А – західна сторона головної укріпленої лінії Молодіївського городища; Б – західна сторона Чорнівського городища; В – рів перед майданчиком допоміжної укріпленої лінії Чорнівського городища (А – за Б.О. Тимошуком [1982, с.102, рис.55, 2])

Рис. А. 41. Культурні рови городищ-святинищ

А – Бабинне; Б – В – Кулішівка; Г – фрагмент кам'яної вимостки вістаря на дні рову святинища в Кулішівці (за Б.О. Тимощуком [1983, №4, с.164, рис.3])

Рис. А. 42. Залишки стовбових ямок від воріт Чернівецького городища

Рис. А. 43. Хрестоподібний в'їзд на території Чорнівського городища

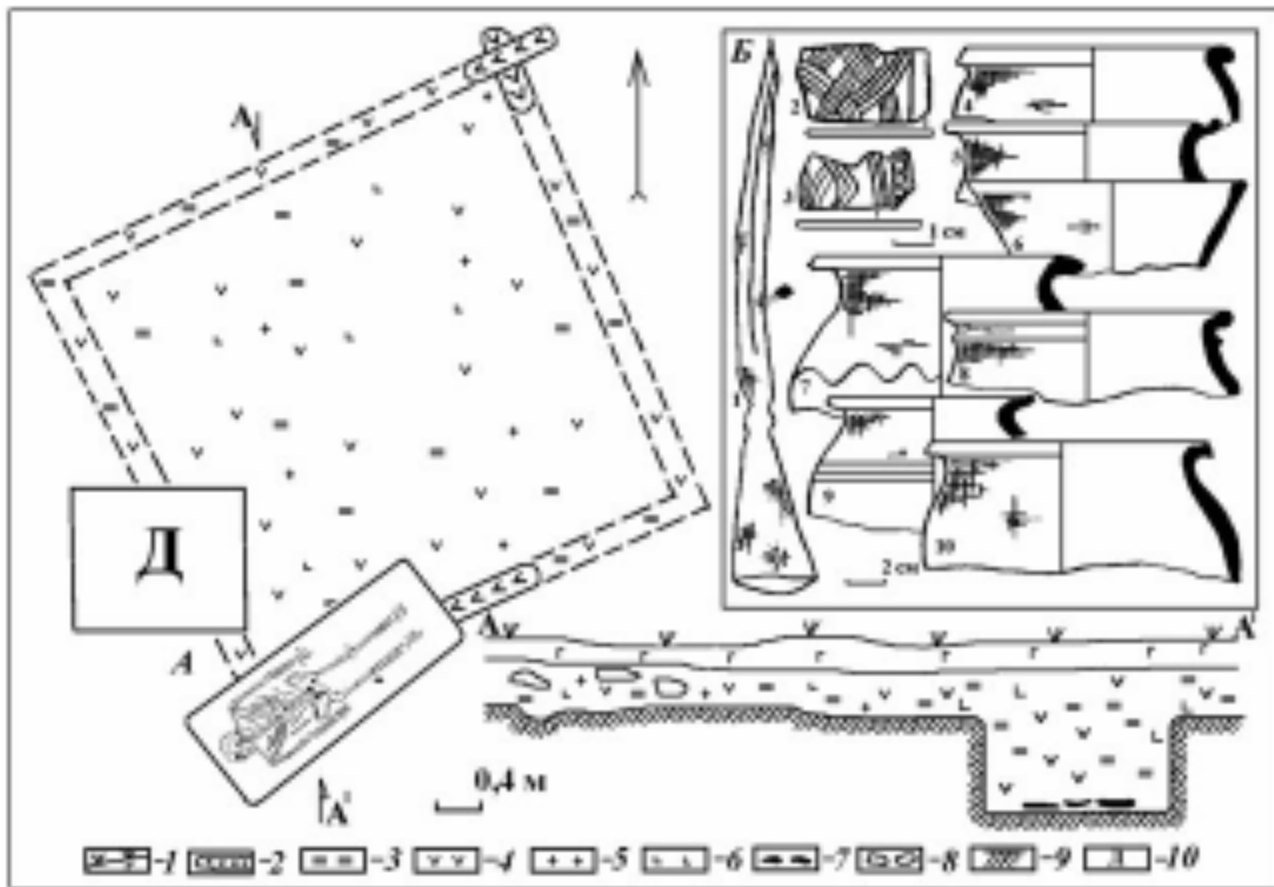

Рис. А. 44. План, профіль та знахідки з вежі Чернівського городища

1 – гумус; 2 – обпалене дерево; 3 – обпалена земля; 4 – вугілля; 5 – кістки; 6 – кераміка;
 7 – кістяк; 8 – камені; 9 – материк; 10 – дерево

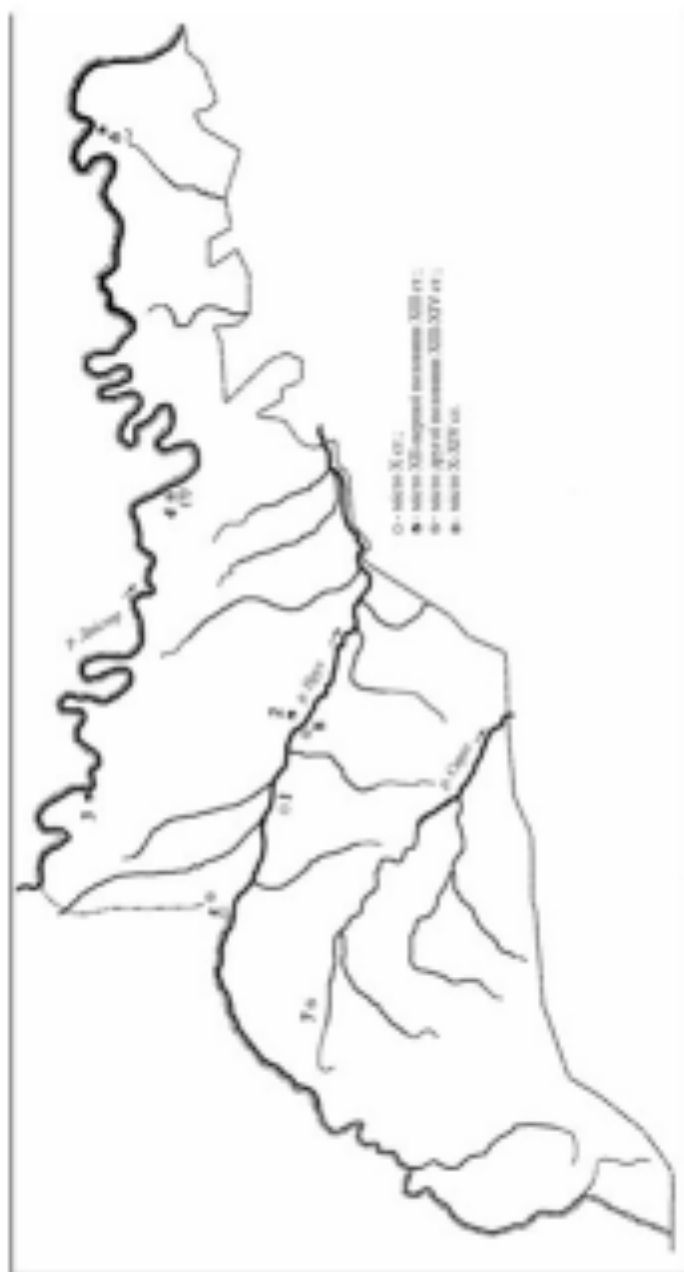

Рис. А. 45. Міста Сирета-Дністрівського опозначення

1 - Рівне; 2 - Лемківці на Пруті; 3 - Василія; 4 - Хотин; 5 - Хлестів (?); 6 - Кучукив; 7 - Городок на Черемозі; 8 - Чернівці

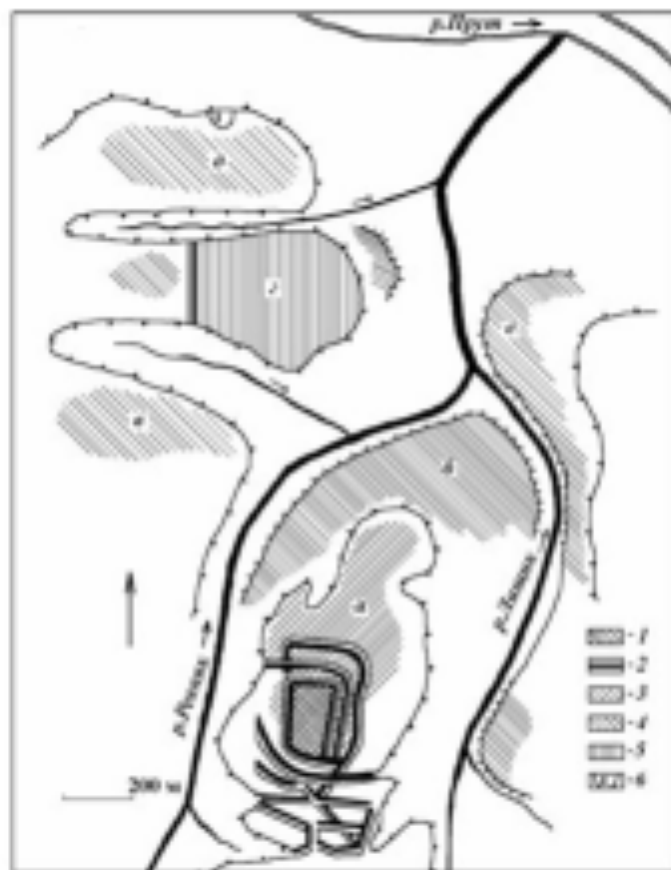

Рис. А. 46. План раннь-середньовічного міста X ст. біля с. Ревно (за Б. Тимошуком [1995, с. 193, рис. 30])

1 – дитинець; 2 – укріплена лінія; 3 – селище-супутник; 4 – сільські поселення; 5 – посад;
 б – жичницьке святилище.

а – Городище; б – Підгороди; в – Гевда; г – Царина; д – Макулинка; е – Ліщик

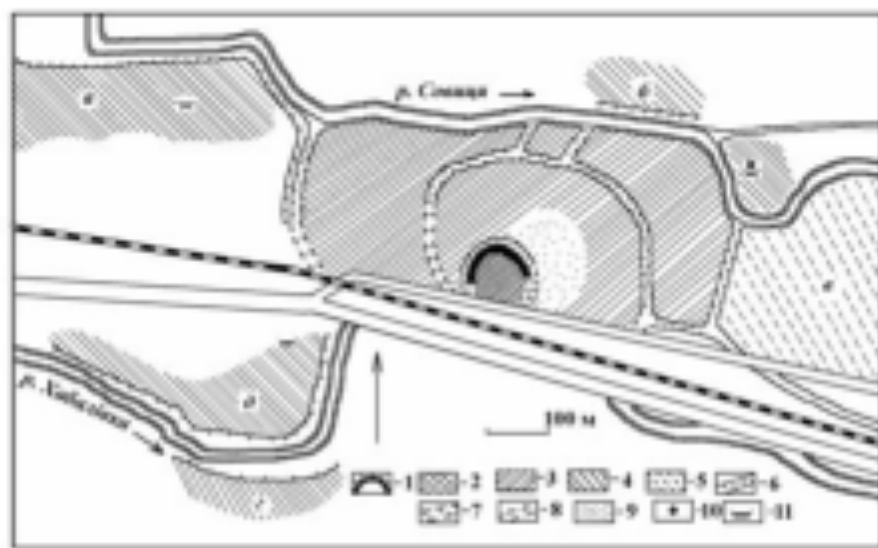

Рис. А. 47. План Ленківців на Пруті - попередник сучасних Чернівців (за Б. Тимошуком [1982, с.69, рис.37])

1 - укріплення; 2 - ditchка; 3 - посад; 4 - поселення; 5 - залишки ставу; 6 - рови; 7 - реконструкція ровів; 8 - реконструкція віалів; 9 - торговий майдан; 10 - монастир (?); 11 - могильник;

a - ур. Сониця, б - ур. Багна, в - ур. Став, з - ур. Старі Ленківці, д - ур. Селище

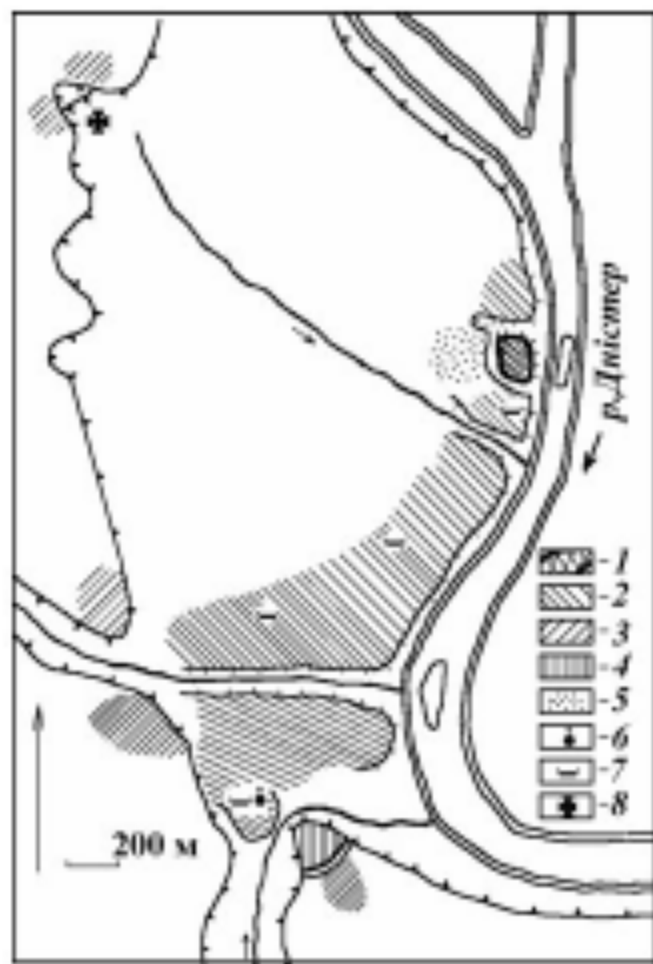

Рис. А. 48. План літвицького Васильєва XII - XIII ст. (за Б.О. Тимошуким [1982, с.140, рис.78])

1 - дитинець; 2 - посад; 3 - поселення; 4 - феодалний замок (ур. Ком); 5 - торговий майдан (ур. Торговиця); 6 - кам'яний храм; 7 - могильник; 8 - скельний монастир

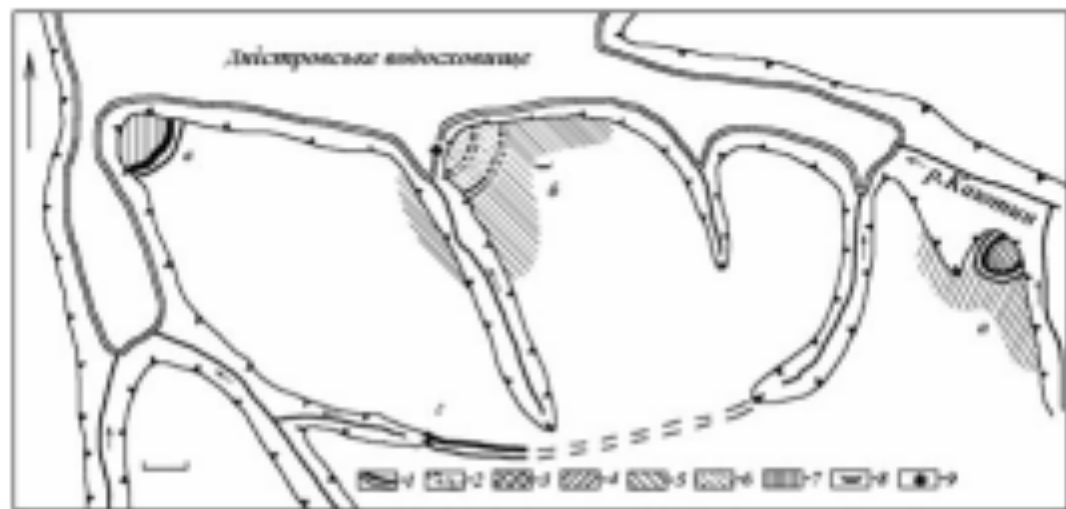

Рис. А. 49. План літошнього Кучельовна XII – XIII ст. (за С.В. Пивоваровим [2000, с.34, рис.15])

1 – укріплення, 2 – розорані укріплення, 3 – дзгинець, 4 – селище-супутник, 5 – посад, 6 – територія наземного монастиря, 7 – городище-сторожова фортеця, 8 – могильник (?), 9 – скельний монастир
 а – ур. Скопи, б – ур. Галиця, в – ур. Щовб, г – ур. Валок

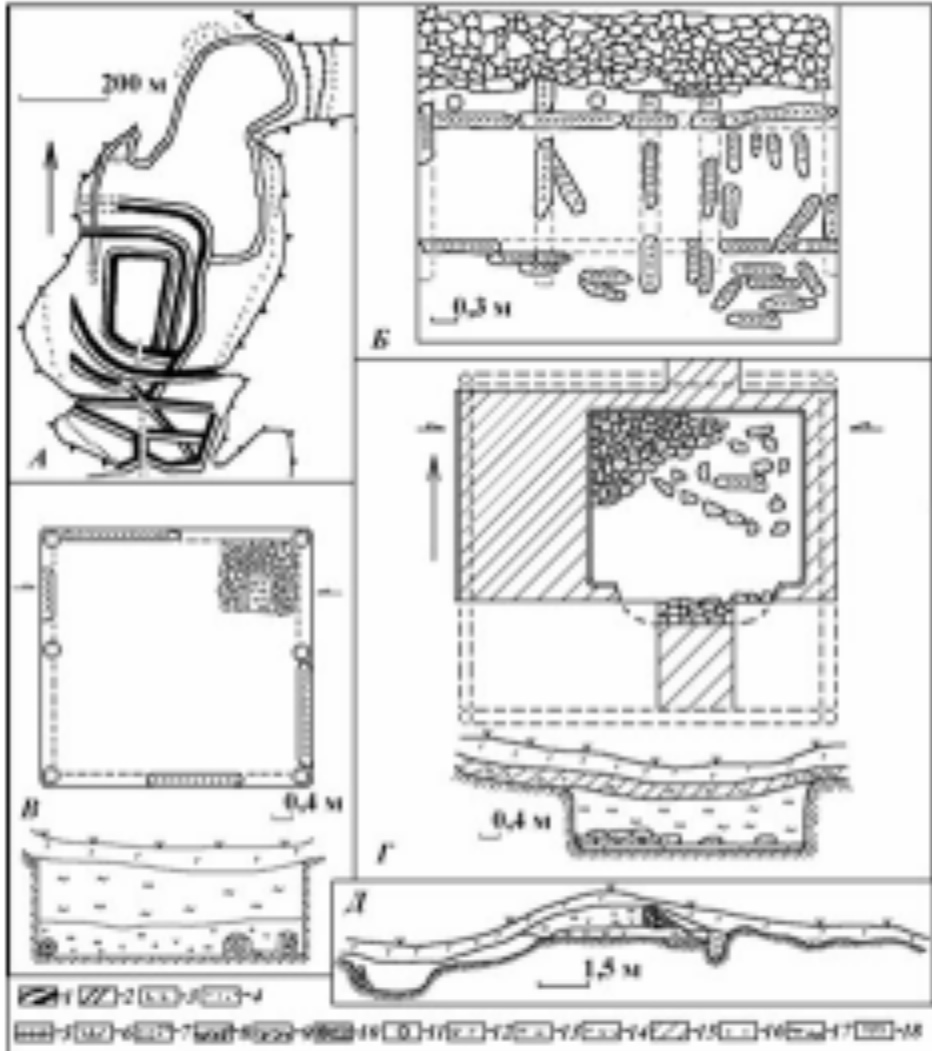

Рис. А. 50. Археологічні дослідження ділянки району оселі ільського міста X ст. з с. Рівно (за Б. Тимощуком [1990, с.58, рис 24; с.113, рис 37])

А – план селища, Б – план зруба з шат'яної кровлею глиняної укріпленої лінії, В – план та профіль нахилених стінок, Г – план та профіль нахилених стінок з підняттям, Д – профіль головної укріпленої лінії

Г – укріплення-вигляд лінійка, 2 – укріплення-горизонтально-слоняк VIII – X ст.; 3 – виступ; 4 – заглиблення чистого ступу; 5 – похилої укріплення VIII – X ст.; 6 – мостик; 7 – пороги; 8 – об'ємні залізки; 9 – залізки; 10 – об'ємні залізки; 11 – стовпчик залізки; 12 – грати; 13 – об'ємні залізки; 14 – залізки; 15 – конструктивний залізки; 16 – залізки; 17 – залізки; 18 – виступ

Рис. А. 51. Б. Тимошук обстежує кам'яну крєпїду Рєвнянського поселення

Рис. А. 52. Розчистка кам'яної крепіді

Рис. А. 53. Напівземлянка з піччю-кам'янкою Ревнянського поселення X ст.

Рис. А. 54. Види на дитинець літописного Василева
А – з боку Дністра (схід), *Б* – з північного боку, *В* – із заходу

Рис. А. 55. Пристань та переправа літописного Василева

А – вид з посаду (захід); Б – В – залишки кам'яної кладки; Г – вид на переправу через Дністер і місце злиття з р. Серет

Рис. А. 56. Вид на ремісничий посад літописного Кучелмина

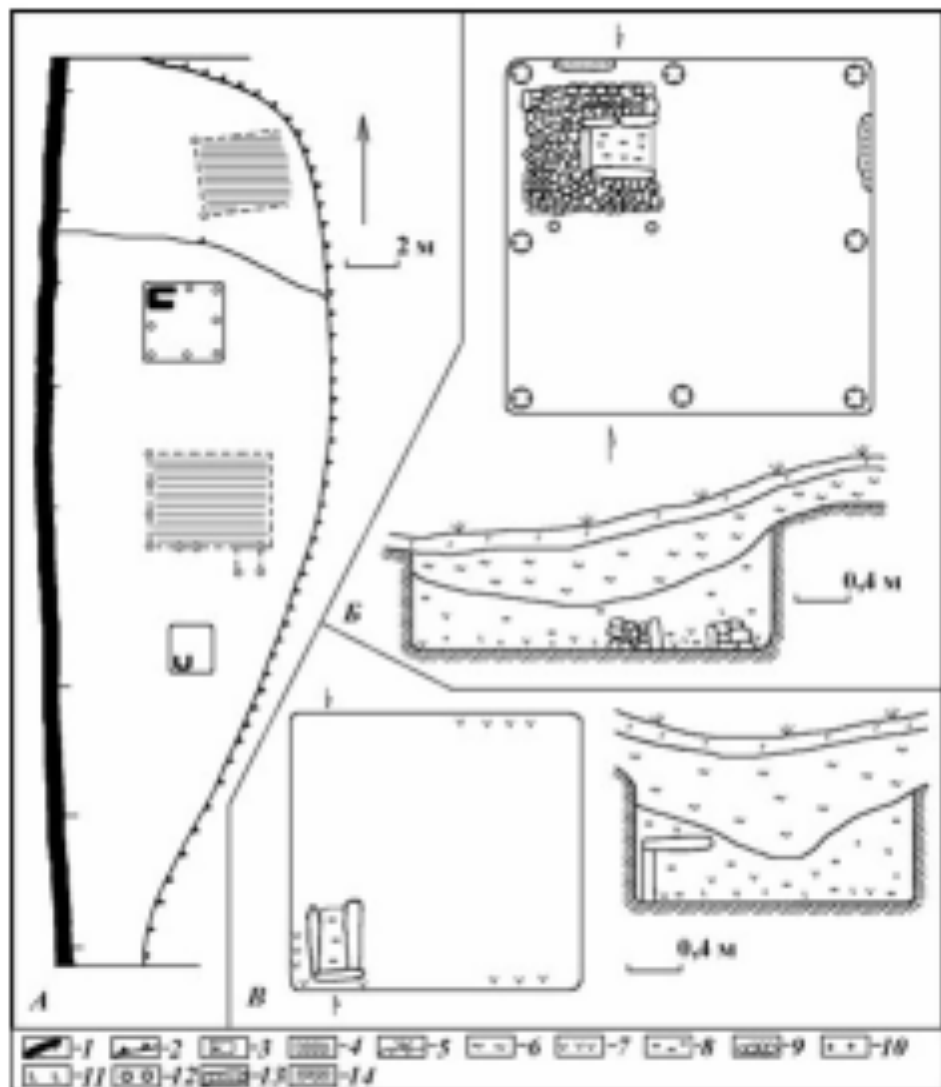

Рис. А. 57. Садба із селіща-супутівка князівської фортеці X ст. в с. Ревно

(за Б. Тимошуком [1990, с. 118, рис. 39])

1 – укіс оборонної лінії IX ст.; 2 – урвище; 3 – напівоземлянка; 4 – господарська споруда;
 5 – дерн; 6 – жовта глина; 7 – вугілля; 8 – обшарена земля; 9 – каміння; 10 – кістки;
 11 – кераміка; 12 – стовпові ямки; 13 – обшарені дерев'яні колоди; 14 – колоди

Рис. А. 58. Місто XII – першої половини XIII ст. з його сільською округою
 1 – місто; 2 – сільсько-поселення, 3 – укріплені поселення, 4 – жовниці, 5 – територія сільської округи

Рис. А. 59. Мис Хом, на якому розташовується городище-феодалний замок

Рис. А. 60. Вид на поселения-спутник феодального замку в ур. Хом

Рис. А. 61. Мис, на якому розташовується городище-сторожова фортеця Непоротове-Щовб

Рис. А. 62. Вид на долину р. Дністер з майданчика городища-сторожової фортеці Непоротове-Щовб

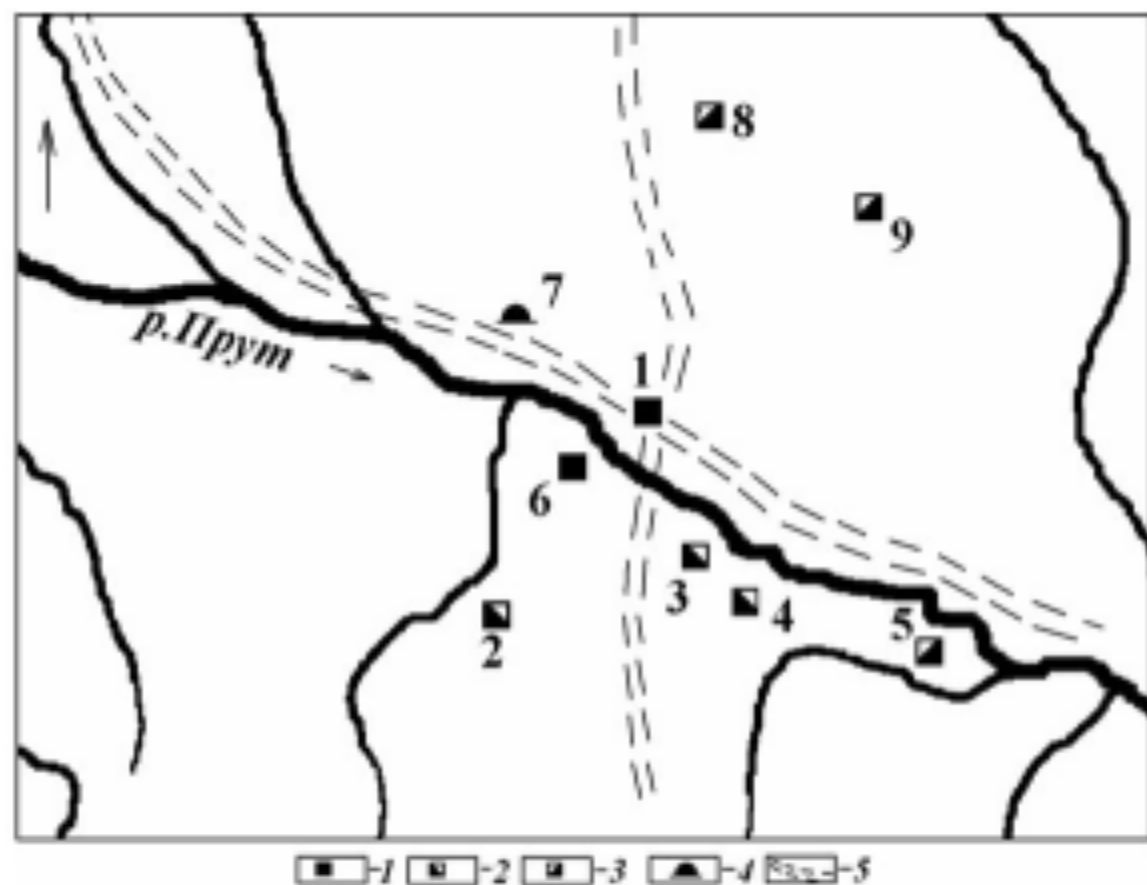

Рис.А.63. Карта оборонної системи стародавніх Чернівців

1 – князівські фортеці; 2 – сторожові фортеці; 3 – феодальні замки; 4 – курган; 5 – торгові дороги

1 – Ленківці на Пруті; 2 – Спаська; 3 – Гореча; 4 – Остриця; 5 – Молодія; 6 – Цецин; 7 – Мамаївці; 8 – Васловівці; 9 – Чорнівка

Рис. А. 64. Мис, на якому розташовується городище-сторожова фортеця Остриця-Окопи

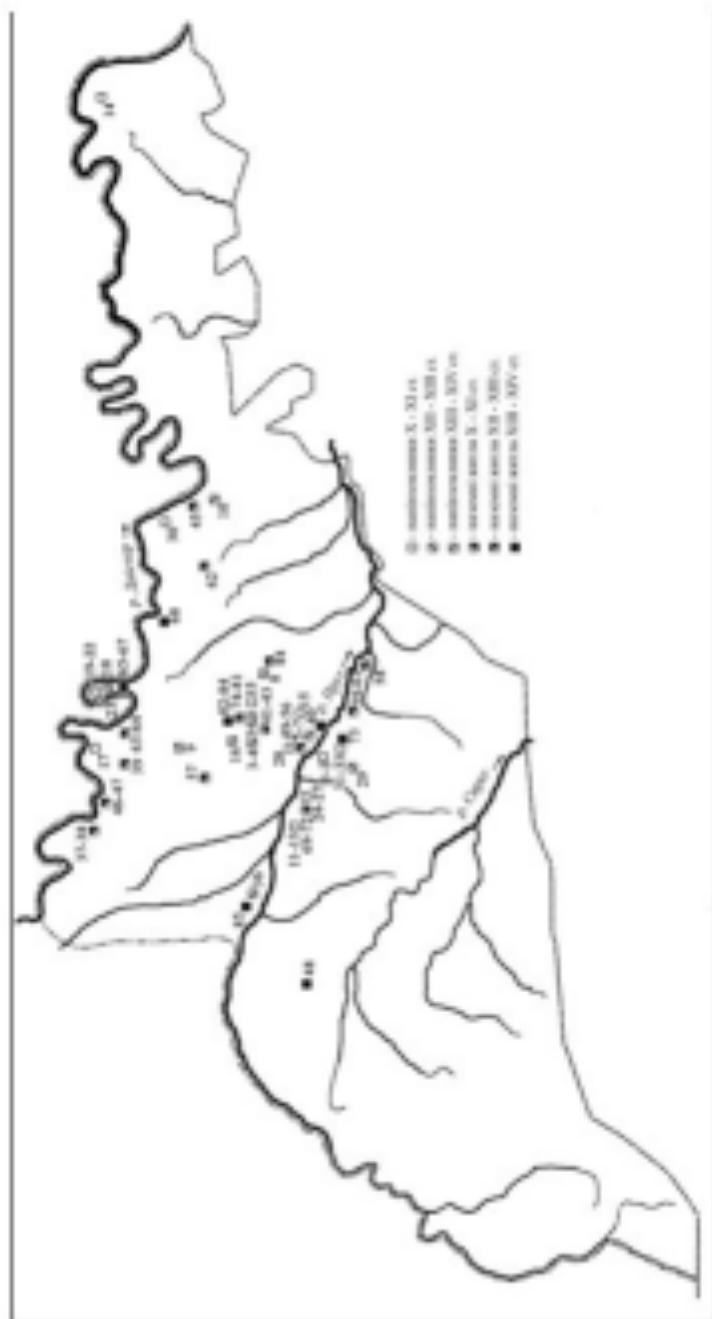

Рис. А. 65. Досліджені міста X - XIV ст. на території Сірого-Дністрозського ліжоріччя

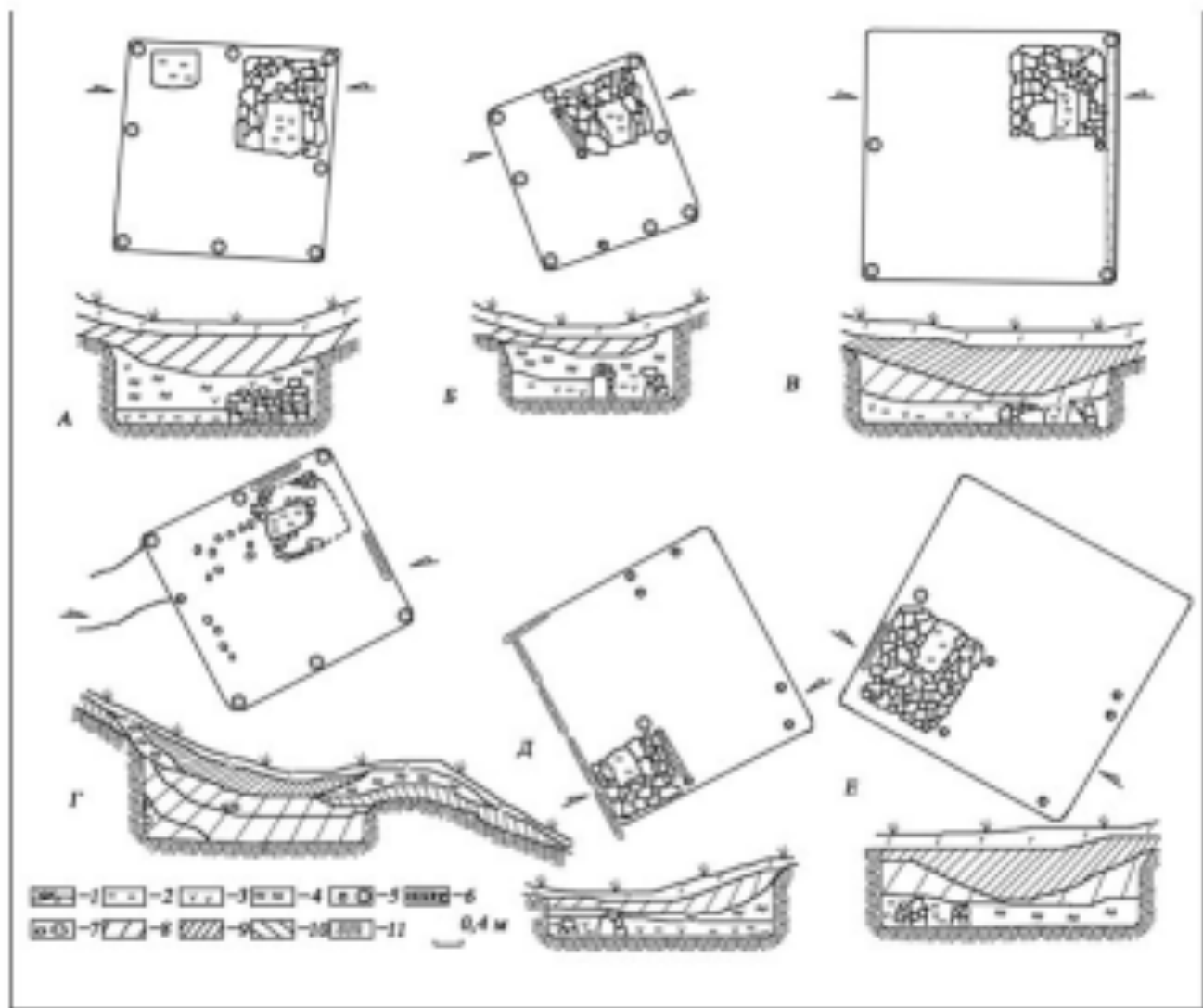

Рис. А. 65. Напівземлянкові житла X – XI ст.

А – Г – житла зі стінами каркасно-стовпової конструкції, Д – Е – житла зі стінами зрубної конструкції

А – Ревне, житло №4; Б – Біла, житло №2; В – Цециж, житло №1; Г – Коростувата 3; Д – Коростувата 1, житло №1; Е – Цециж, житло №2 (А-В, Д-Е – за Л.П. Михайлиною [1997, с.42, рис.18, 2, 3; 44, рис.19, 4; 47, рис.21, 3, 4]; Г – за М.А. Филипчуком [1995, с.221, рис.1])

Рис. А. 66. Напівземлянка з поселення Ревно

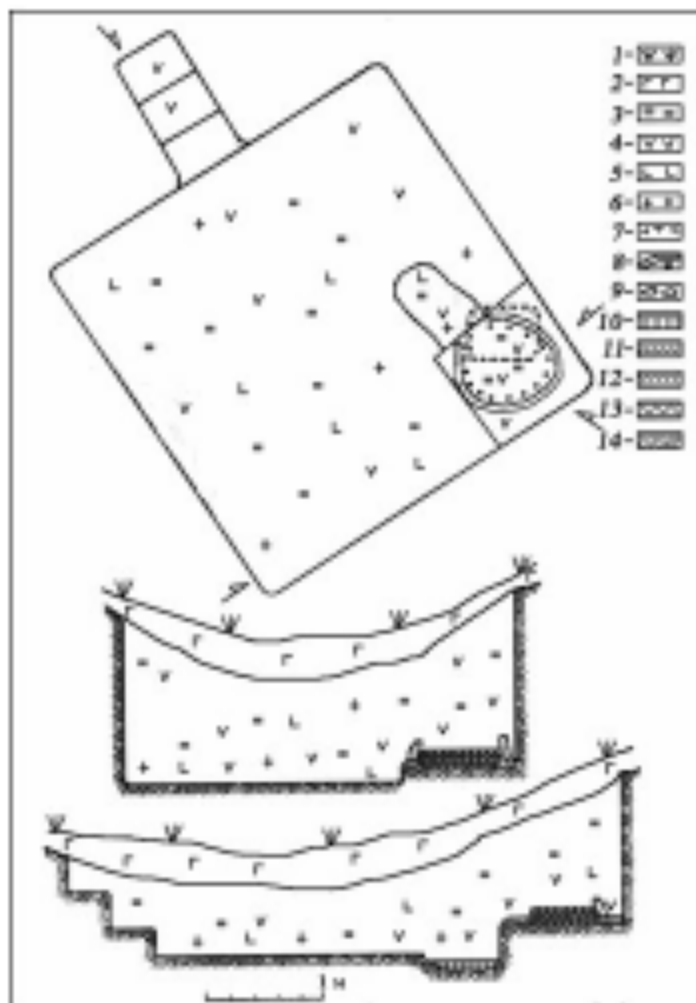

Рис. А. 67. План та перерізи напівземлишки XII – першої половини XIII ст. з Чорнівського городища

1 – трава, 2 – гумус; 3 – обпалена земля; 4 – вугілля; 5 – кераміка; 6 – кістки; 7 – контури черіня; 8 – стінки глинобитної печі із стовпковими ямками; 9 – печина; 10 – яма з золотом; 11 – глиняна підмазка черіня; 12 – черінь глинобитної печі 1; 13 – черінь глинобитної печі 2; 14 – материк

Рис. А. 68. Глинобитна піч у напівземлянці з Чорнівського городища XII – першої половини XIII ст.

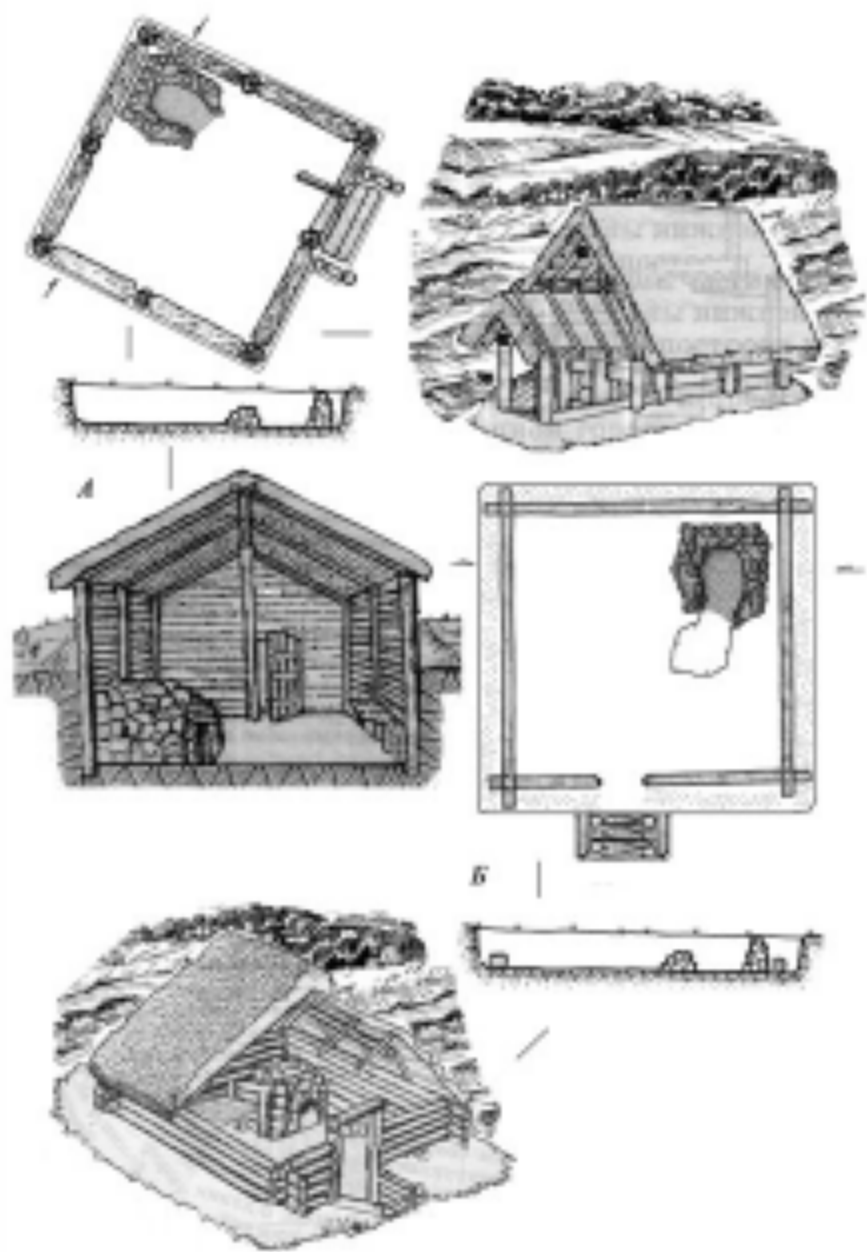

Рис. А. 69. Реконструвані найімовірніші зі стінками каркасно-столбової (А) та рубної (Б) конструкції

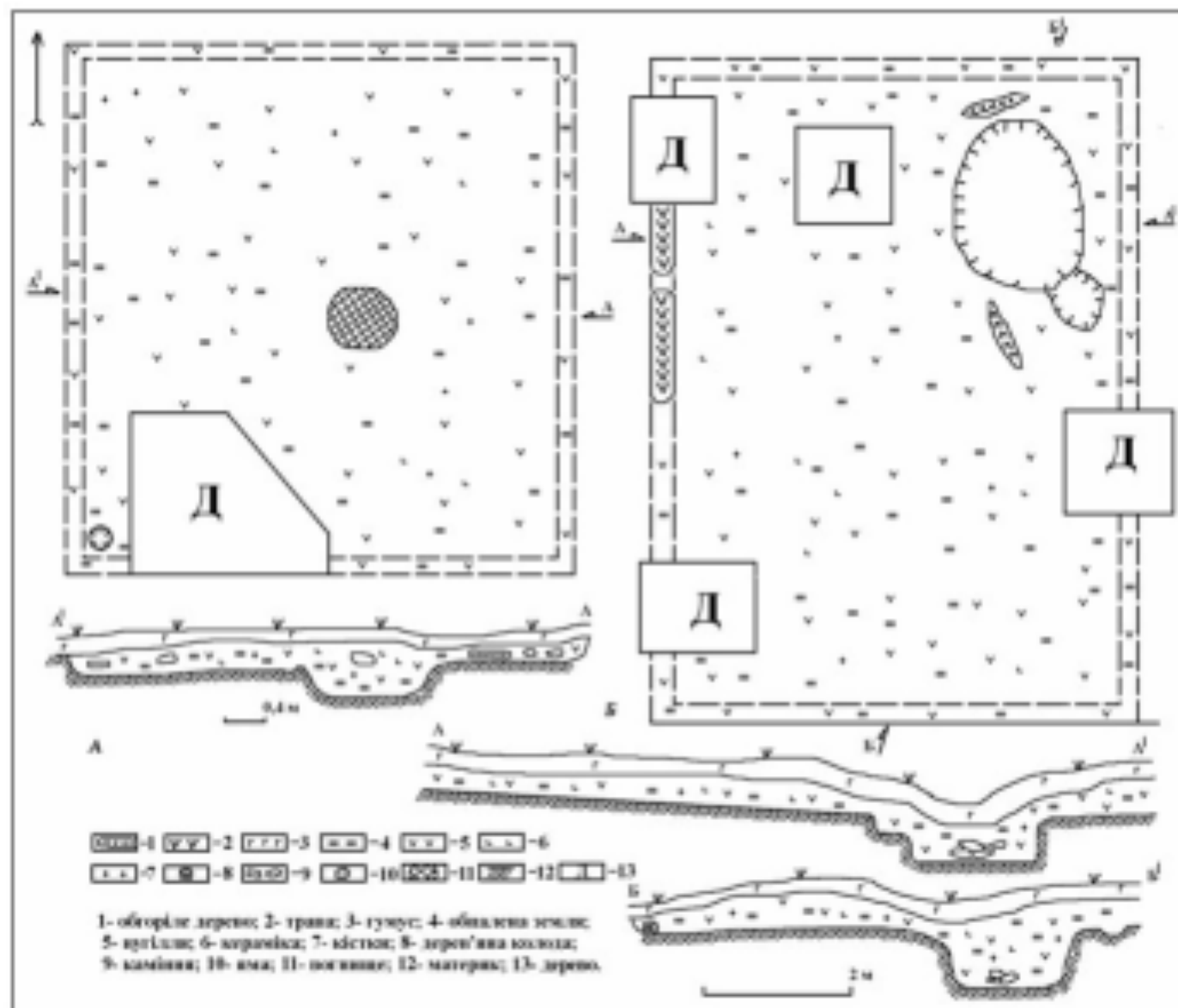

Рис. А. 70. Плани та профілі жител 2, 3 з Чорнівського городища XII – першої половини XIII ст. А – тип 2А; Б – тип 2Б

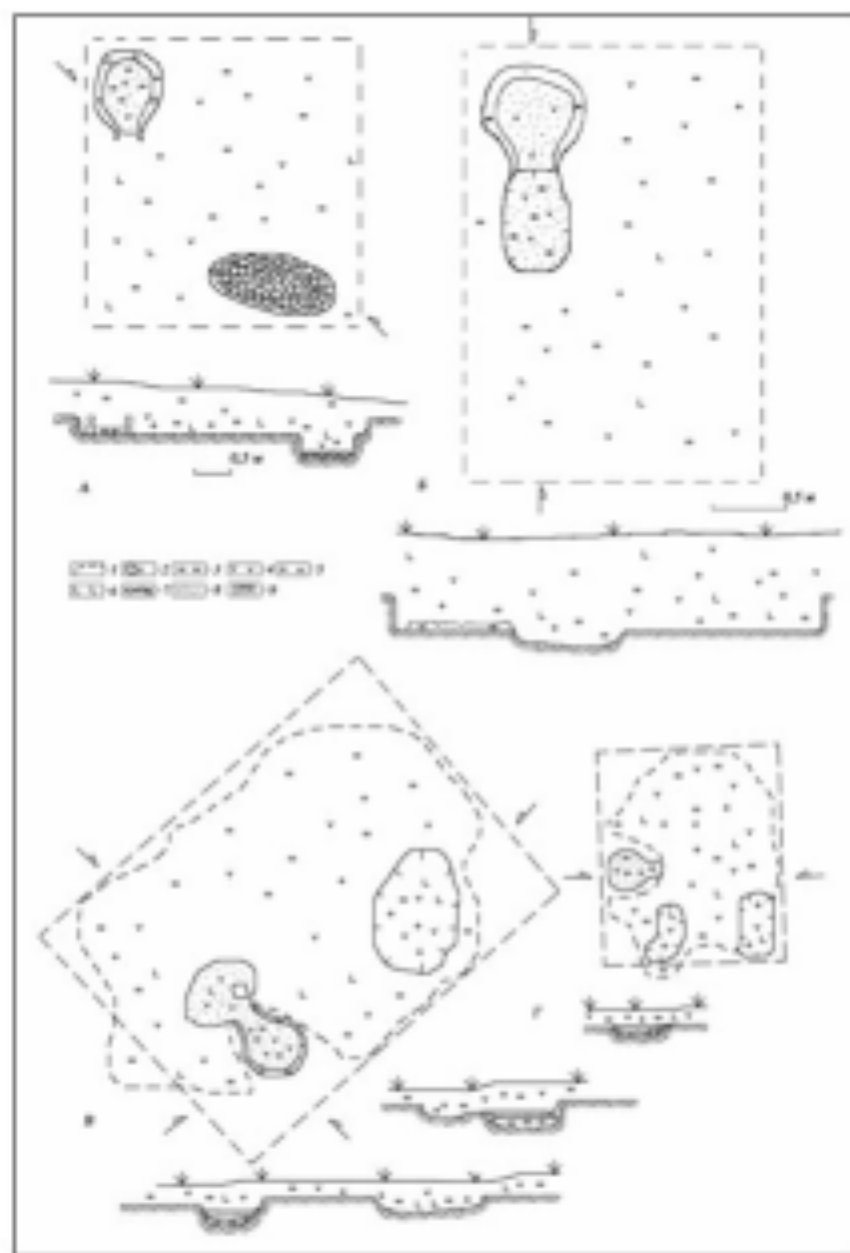

Рис. А. 71. Плани та профілі наземних жител XII – першої половини XIII ст. з Ленківців на Пруті (В-Г за Б.О. Тимошуком [1970, с.115, рис.2; 3])

1 – контури розкопу; 2 – глинобитна піч; 3 – обпалена земля; 4 – вугілля; 5 – кістки; 6 – кераміка; 7 – каміння; 8 – попіл; 9 – материк

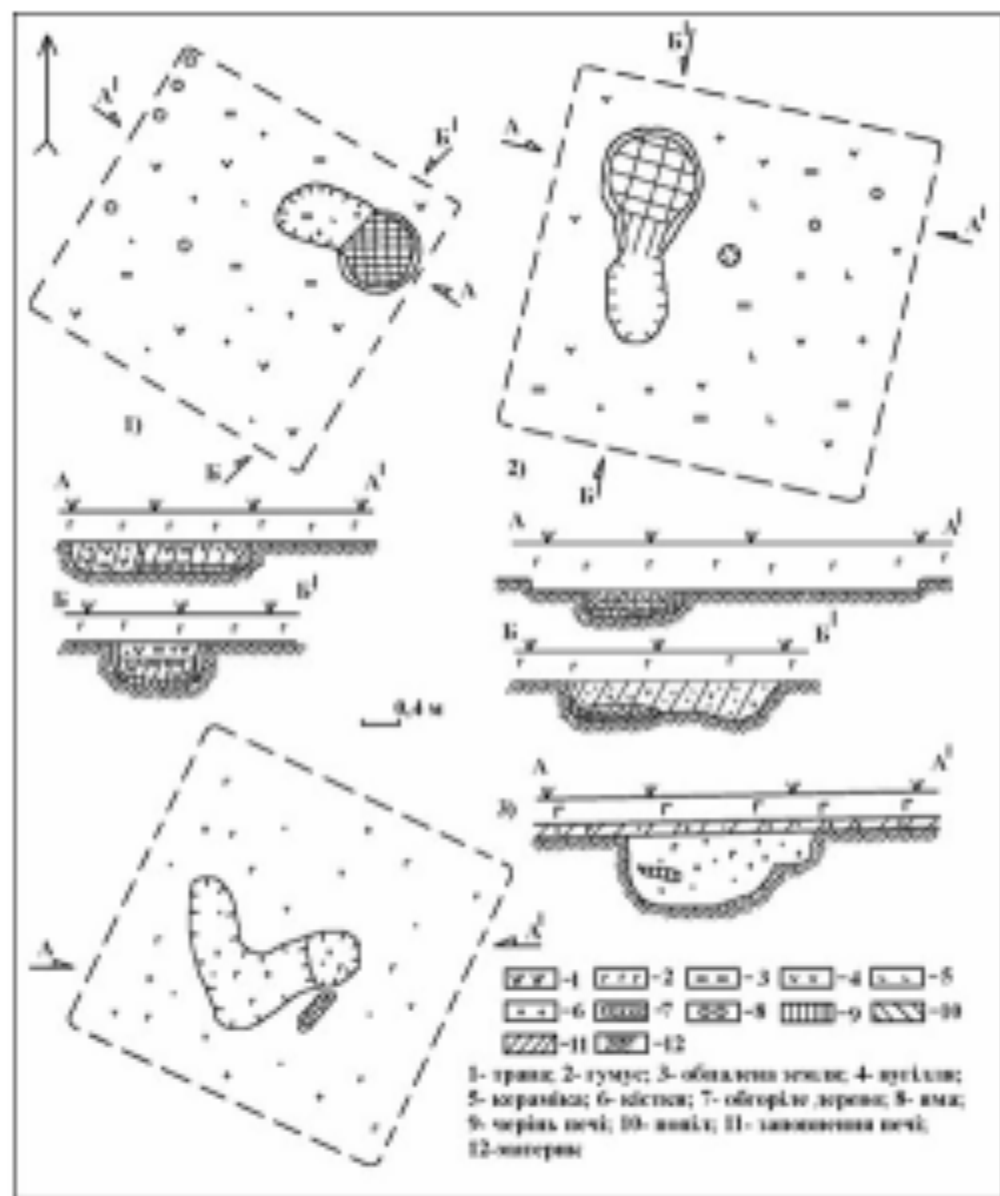

Рис. А. 72. Плани та профілі наземних жител з поселення Пуста Чернівка другої половини XIII – XIV ст. 1-2 – тип 2А; 3 – тип 2Б

Рис. А. 73. Наземне житло з поселення Пуста Чорнівка

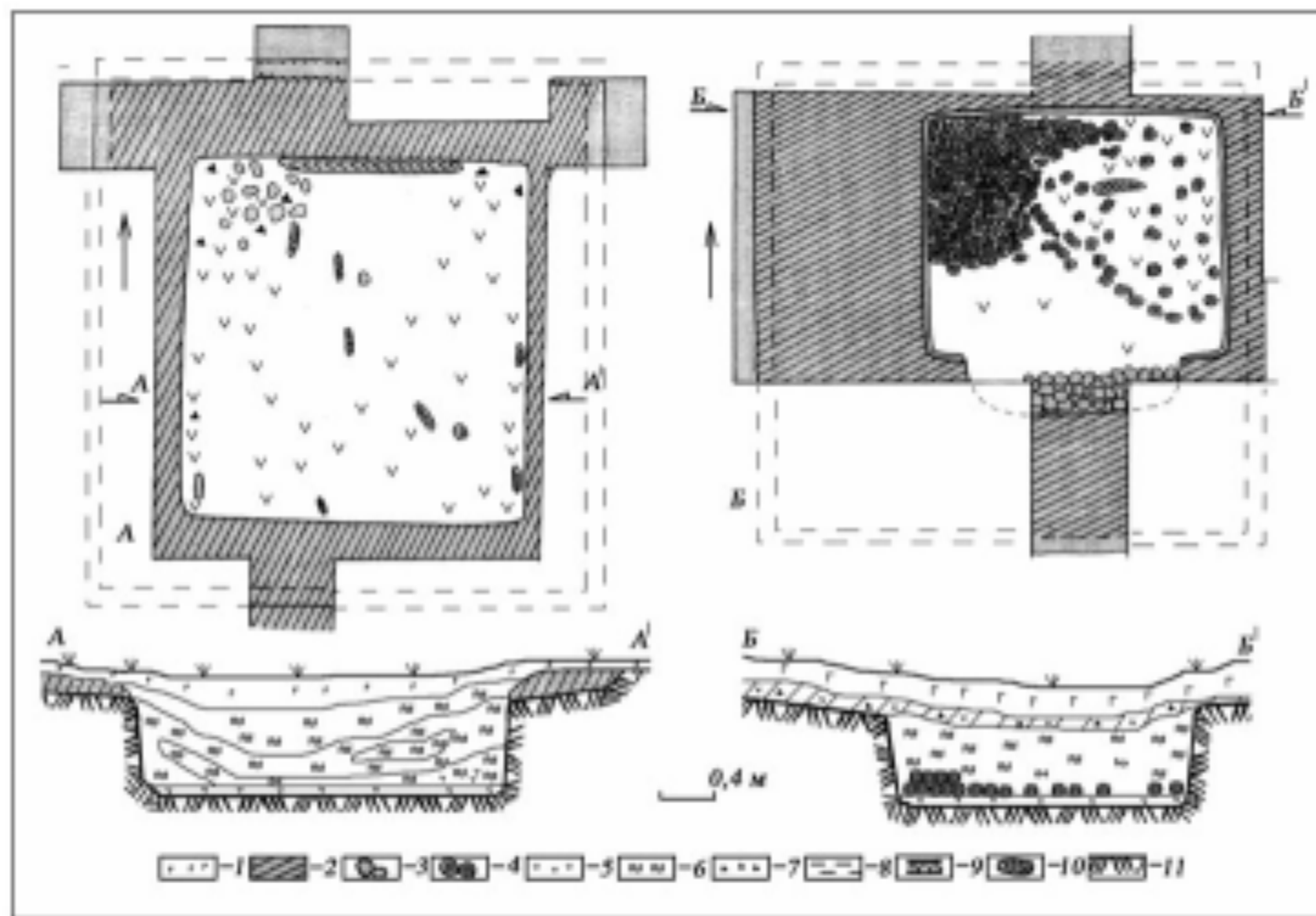

Рис. А. 74. Плани та профілі наземних жител з підвалами з городища X ст. Ревне 1 Б (за Б.О. Тимошуком [1982, с. 49, рис. 26])

1 – гумус; 2 – культурний шар – залишки будівлі; 3 – камені; 4 – обпалені камені; 5 – глина; 6 – вугілля; 7 – шматки обпаленої глини; 8 – реконструкція зрубів; 9 – ровик – відбиток нижньої колоди зрубу; 10 – обгоріле дерево; 11 – материк

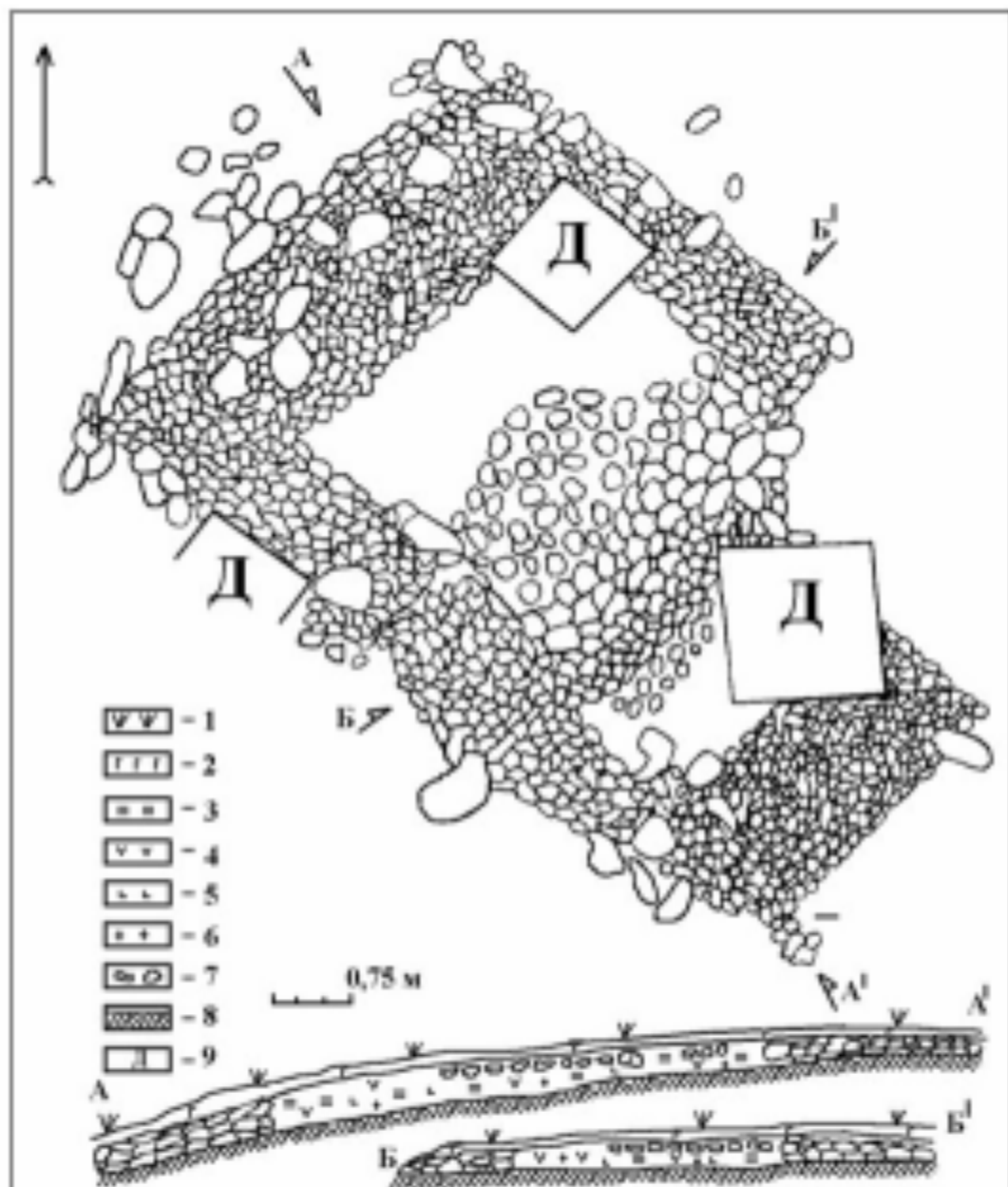

Рис. А. 75. План та профілі житла 4 з Чорнівського городища XII – першої половини XIII ст.

1 – трава; 2 – гумус; 3 – обпалена земля; 4 – вугілля; 5 – кераміка; 6 – кістки; 7 – каміння; 8 – материк; 9 – дерево

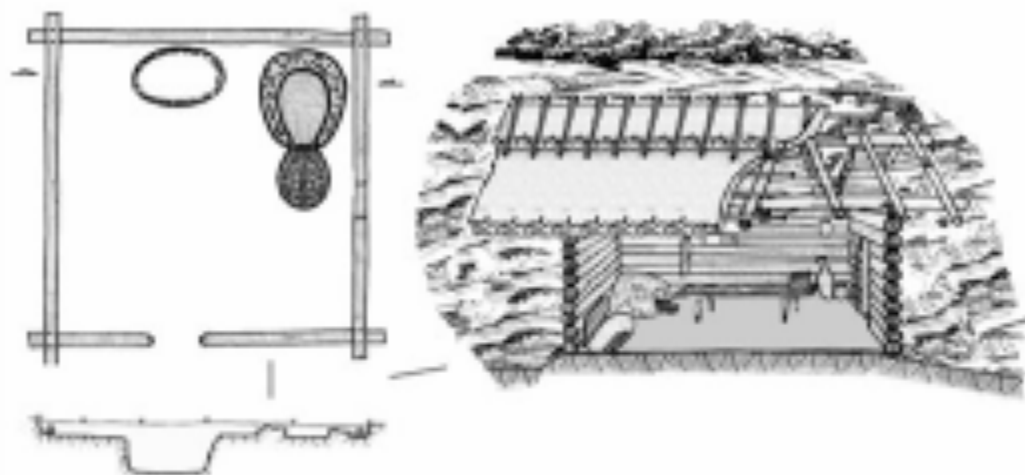
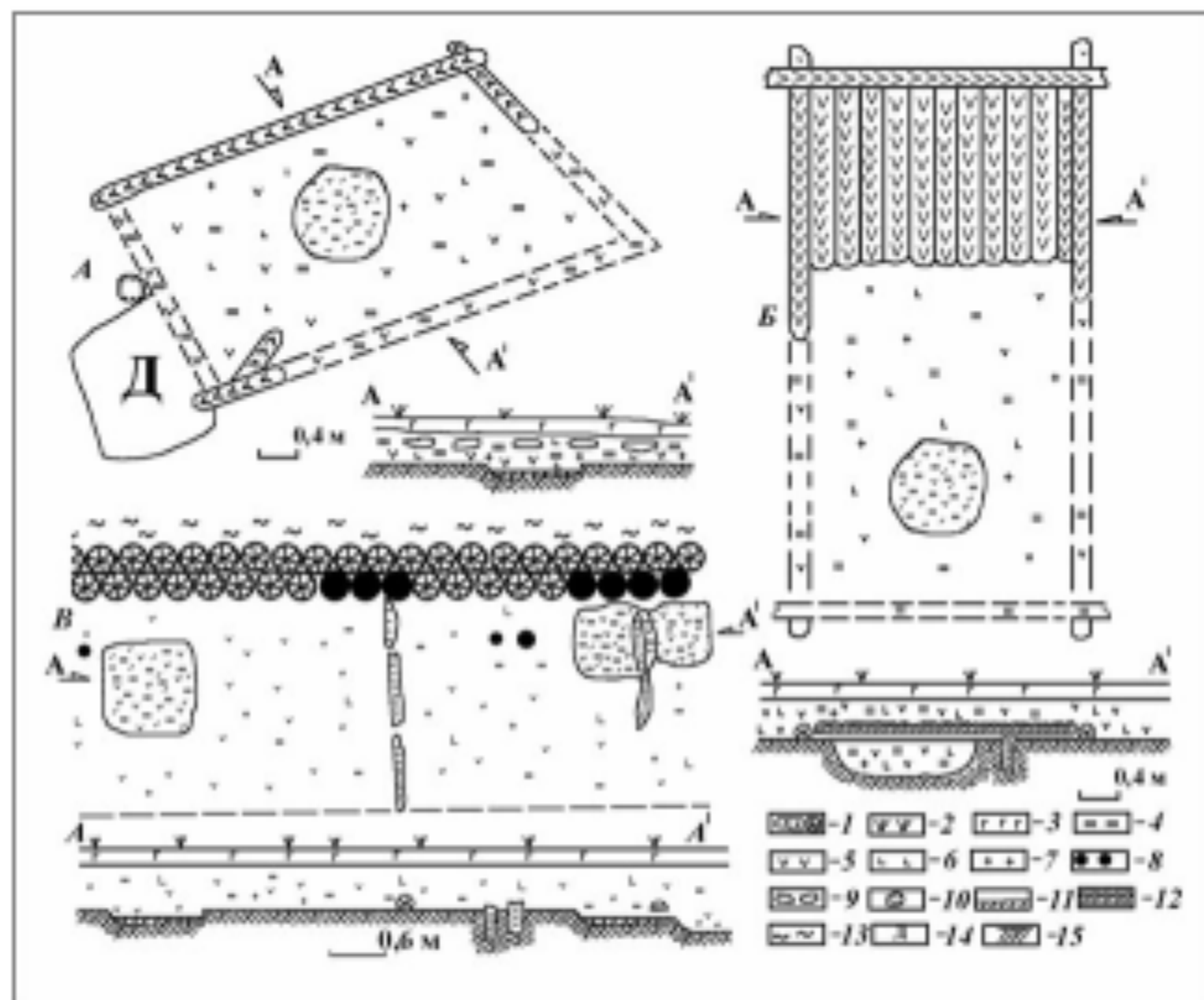

Рис. А. 76. Реконструкції наземних жител

Рис. А. 77. Плани та профілі житлових клітей

A – Чорнівка; *B* – Ленківці на Пруті (за Б.О. Тимошуком [1982, с. 75, рис. 42]); *B* – Дарабани (Щовб) (за Б.О. Тимошуком [1971, рис. 1])

1 – обгоріле дерево; *2* – трава; *3* – гумус; *4* – обпалена земля; *5* – вугілля; *6* – кераміка; *7* – кістки; *8* – обгорілі стовпи частоколу; *9* – камені; *10* – стовпові ями; *11* – черинь печі; *12* – залишки дерев'яних нар; *13* – глина; *14* – дерево; *15* – материк

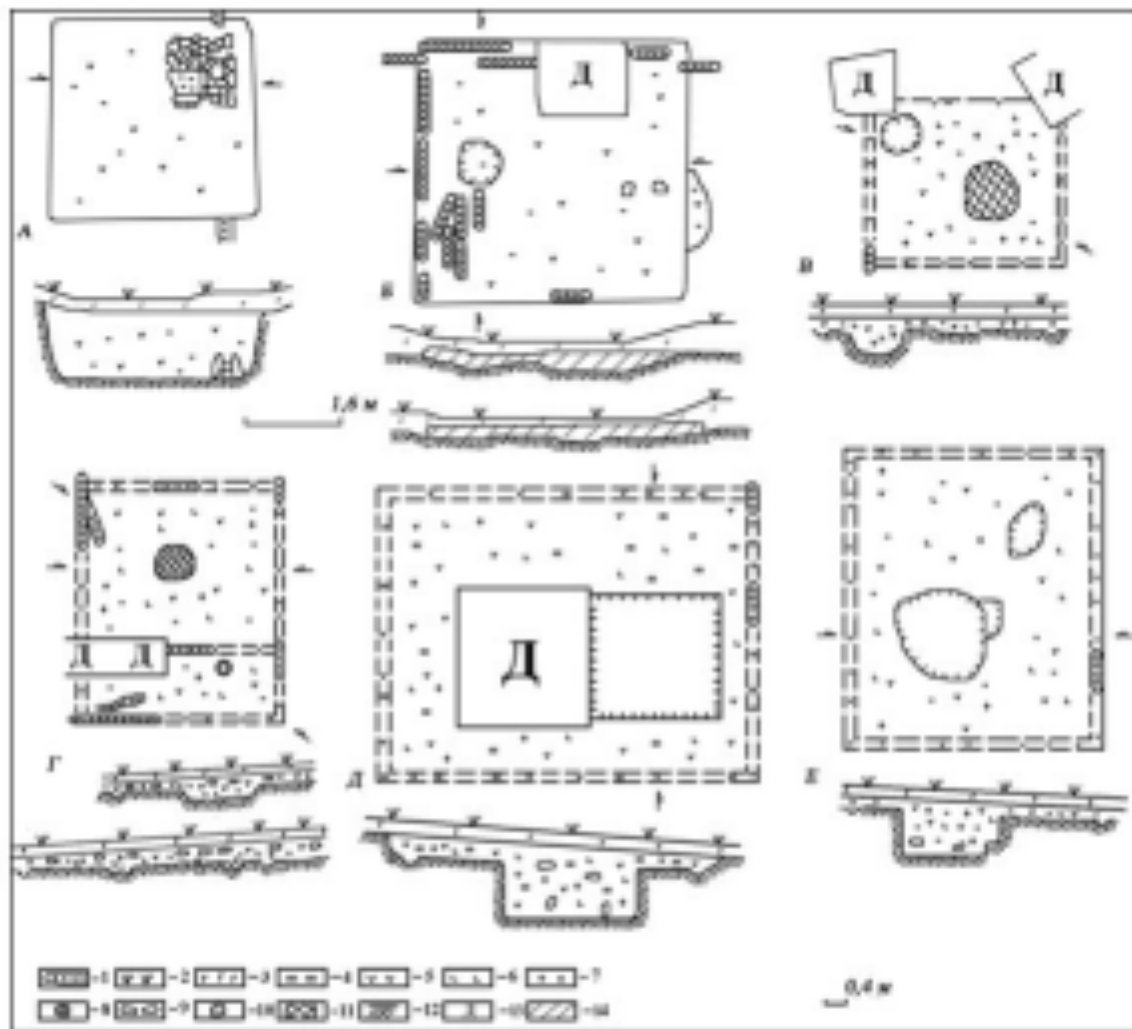

Рис. А. 78. Плани та профілі житлово-господарських зрубів

А-Б – Ревно (за Б.О. Тимощуком [1990, с. 60, рис. 25]); В-Е – Чорнівка

1 – обгоріле дерево; 2 – трава; 3 – гумус; 4 – обпалена земля; 5 – вугілля; 6 – кераміка;
 7 – кістки; 8 – зріз дерев'яної колоди; 9 – камені; 10 – стовпові ями; 11 – черинь печі;
 12 – материк; 13 – дерево; 14 – сіра земля

Рис. А. 79. Житлово-господарський зруб 8 з Чорнівського городища. Тип 2Д

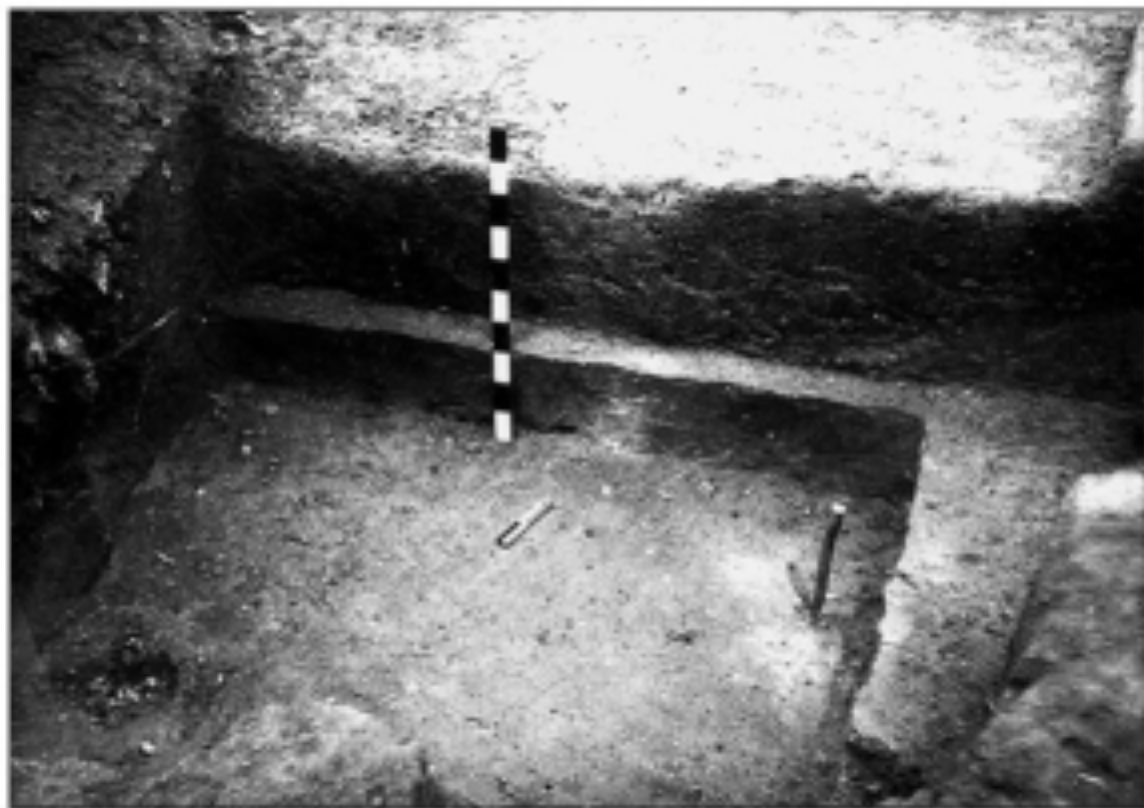

Рис. А. 80. Підвал житлово-господарського зрубу 6 з Чорнівського городища. Тип 2Д

Рис. А. 81. Напівземлянка X ст. з піччю-кам'янкою з поселення Ревне 1Б

Рис. А. 82. Під типу 2Вб з поселення XII – першої половини XIII ст. Ленківці на Пруті

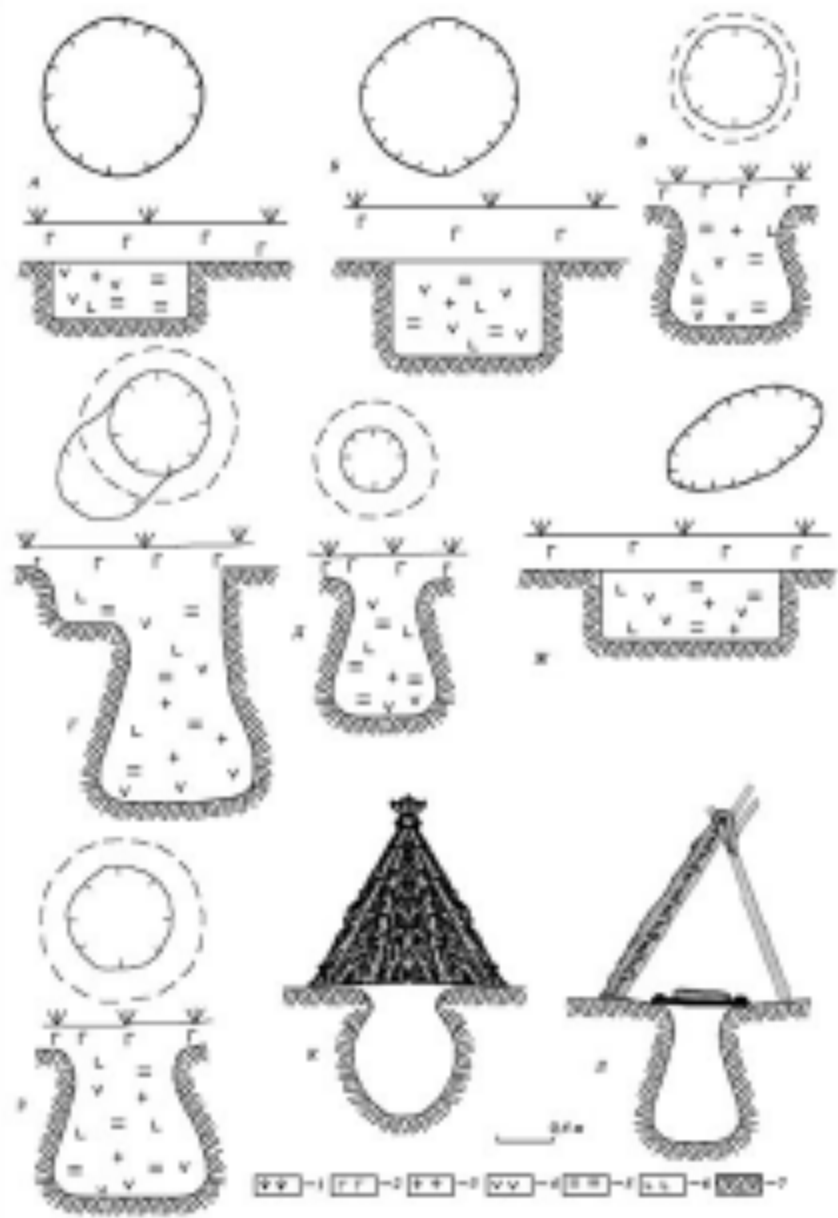

Рис. А. 33. Гостынинский ямиз поселение Свирь-Долгорукого мезолита
 А-Б - Чухадина, В-Д, Ж - Ревко (по П.П. Мухоморова [1997, с. 69, рис. 33]); ЖС - Лесная на
 Прути; К-Л - реконструкция ям
 1 - ограда; 2 - траншея; 3 - ямы; 4 - траншея; 5 - деревянные постройки; 6 - ямы; 7 - насыпи.

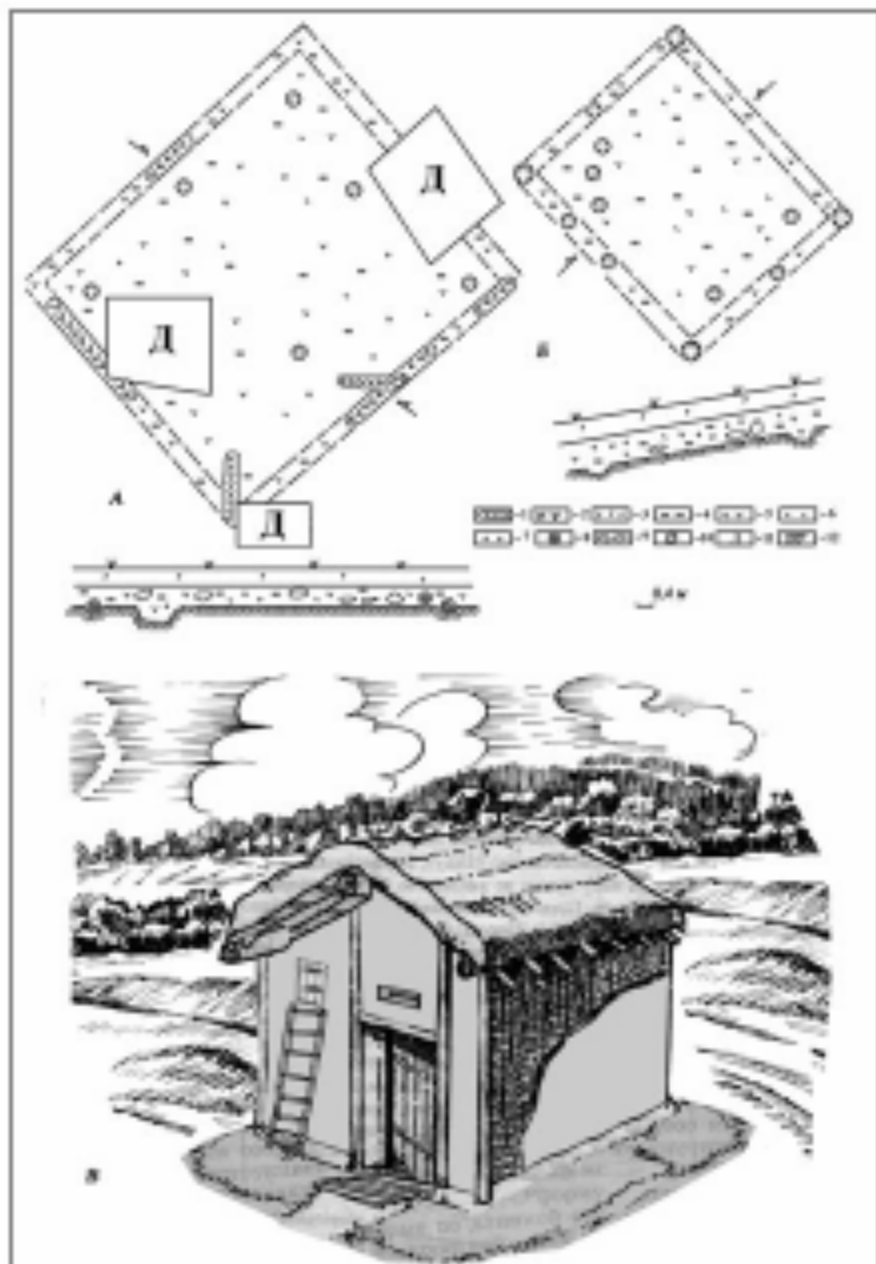

Рис. А. 84. План, профіль та ізометрична копія хати з Чернівецького герцогства
 1 - обгоріле дерево, 2 - трава, 3 - глина, 4 - обкладено землі, 5 - вугілля, 6 - вершник;
 7 - кістки, 8 - три дерев'яної колоди, 9 - камінь, 10 - оточовні ліси, 11 - дерево;
 12 - вистриг.

Рис. А. 85. Господарська споруда 3 з Чорнівського городища

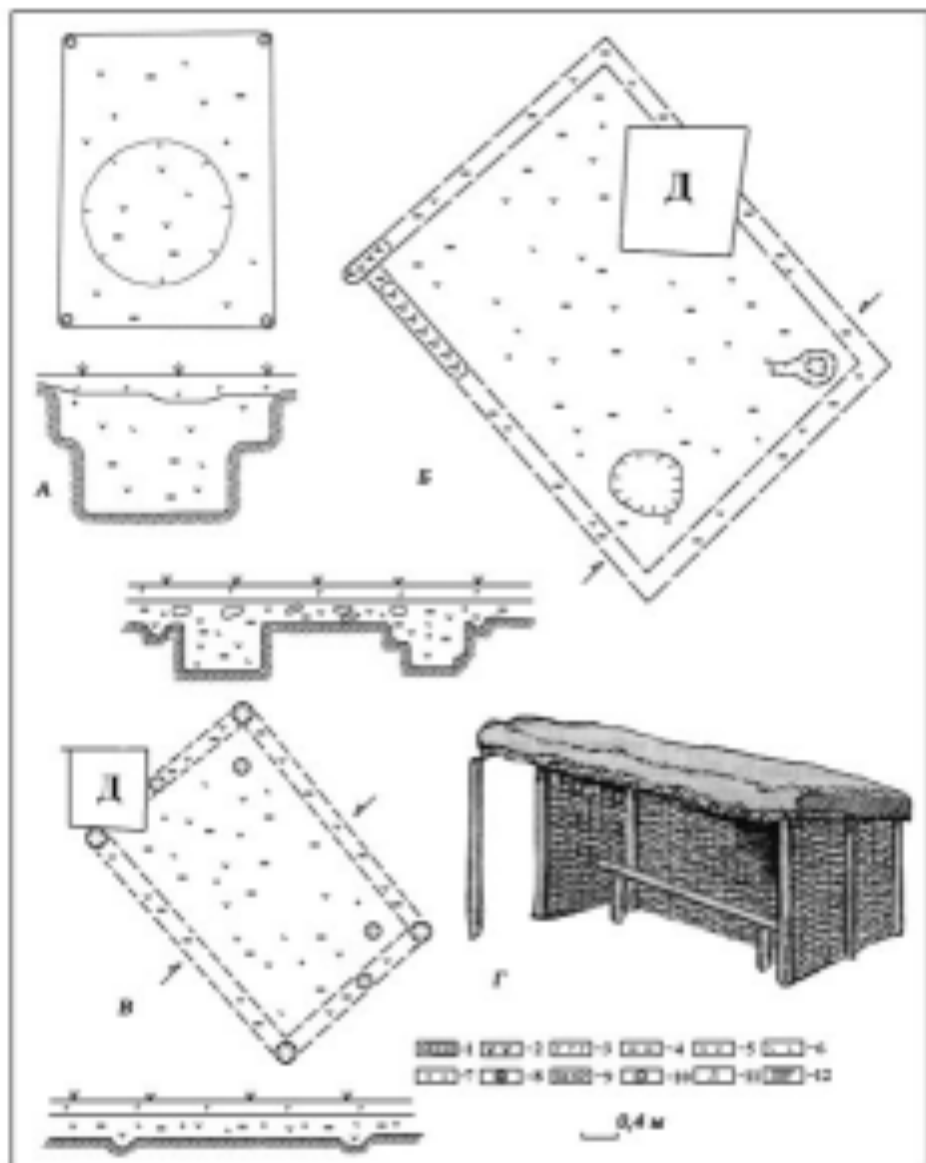

Рис. А. 86. Плани, профілі та ймовірний вигляд господарських споруд

А – Рєвно (за Л.П. Михайлиною [1997, с. 68, рис. 32, 4]); Б-Г – Чорнішка

1 – обгоріле дерево; 2 – трава; 3 – гумус; 4 – обшалена земля; 5 – вугілля; 6 – кераміка;
 7 – кістки; 8 – зріз дерев'яної колоди; 9 – камені; 10 – стовпові ями; 11 – дерево;
 12 – мастих

Рис. А. 87. Господарська споруда 4 з Чорнівського городища

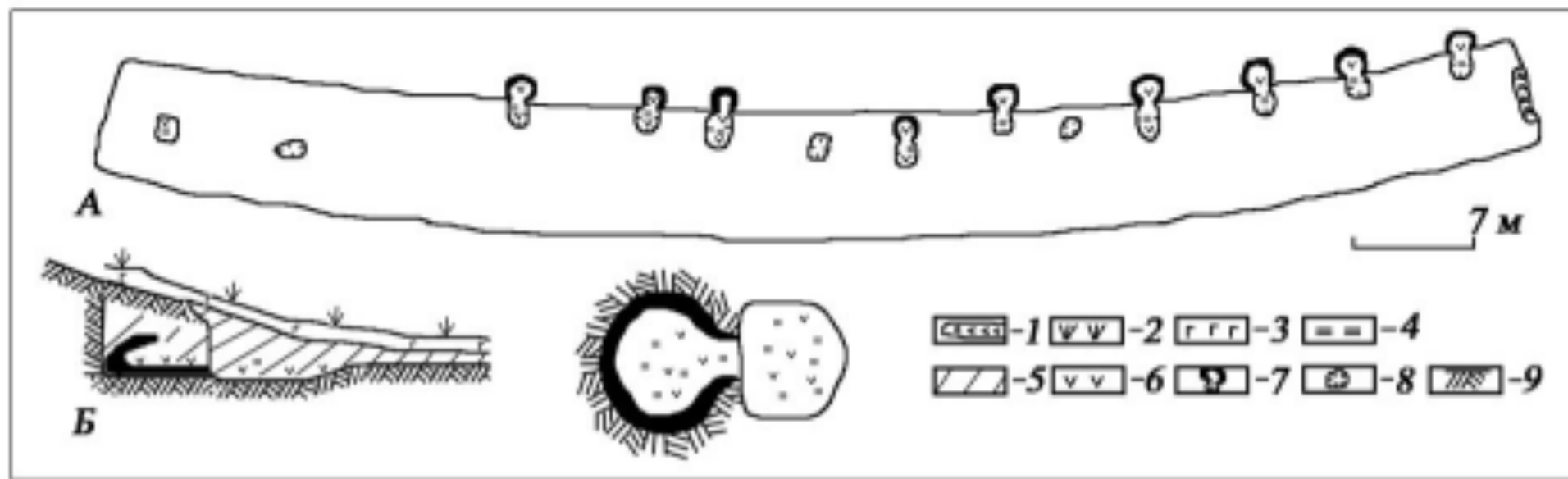

Рис. А. 88. План пекарні (А); план та профіль нішоподібної печі (Б) з поселення-супутника князівської фортеці в Ревно (за Б.О. Тимошуком [1990, с. 115, рис. 38])

1 – обгоріле дерево; 2 – трава; 3 – гумус; 4 – обпалена земля; 5 – глина; 6 – вугілля; 7 – нішоподібні печі; 8 – ями; 9 – материк

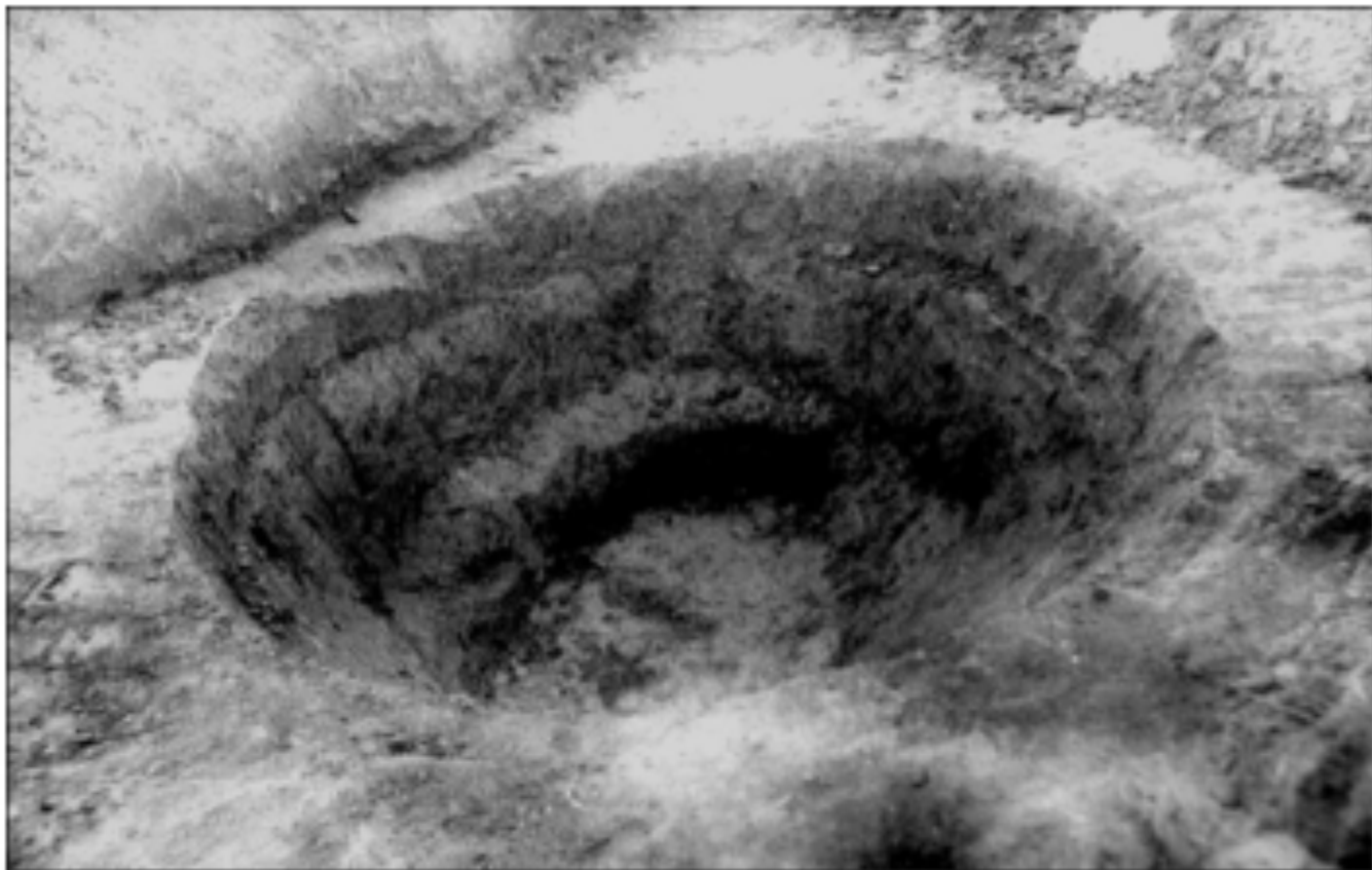

Рис. А. 89. Помийна яма з поселення Пуста Чорнівка

Рис. А. 50. Распределение типов покровов X - XIV вв.

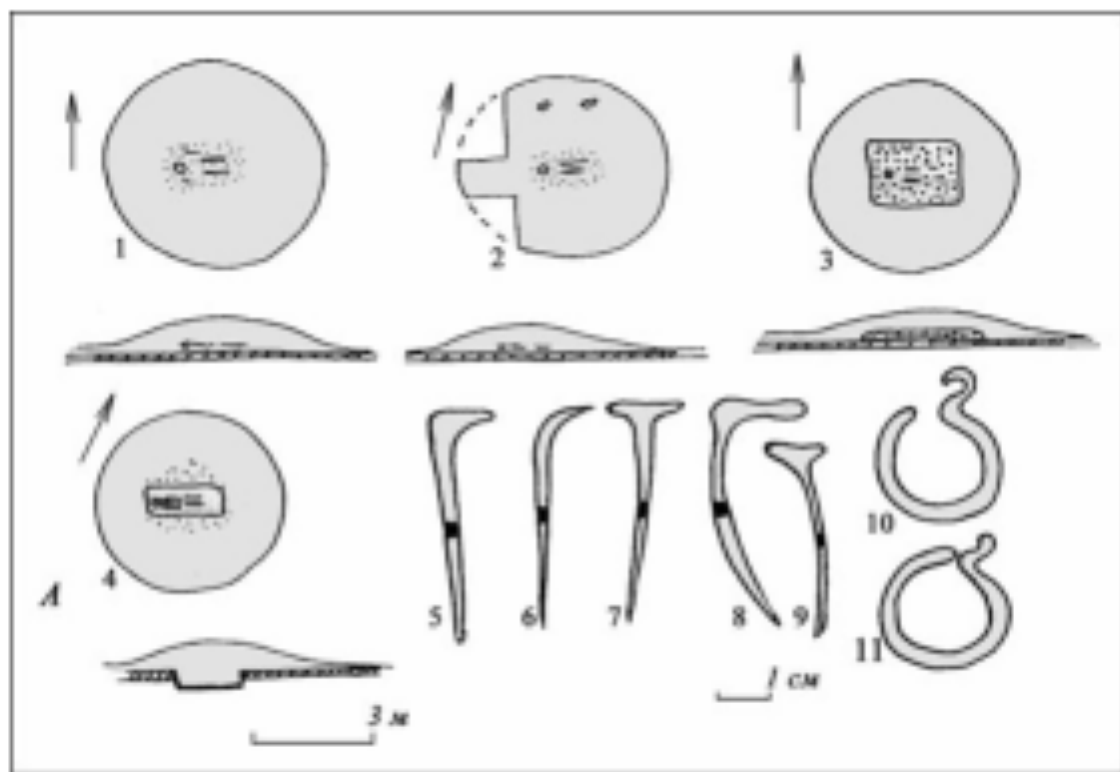
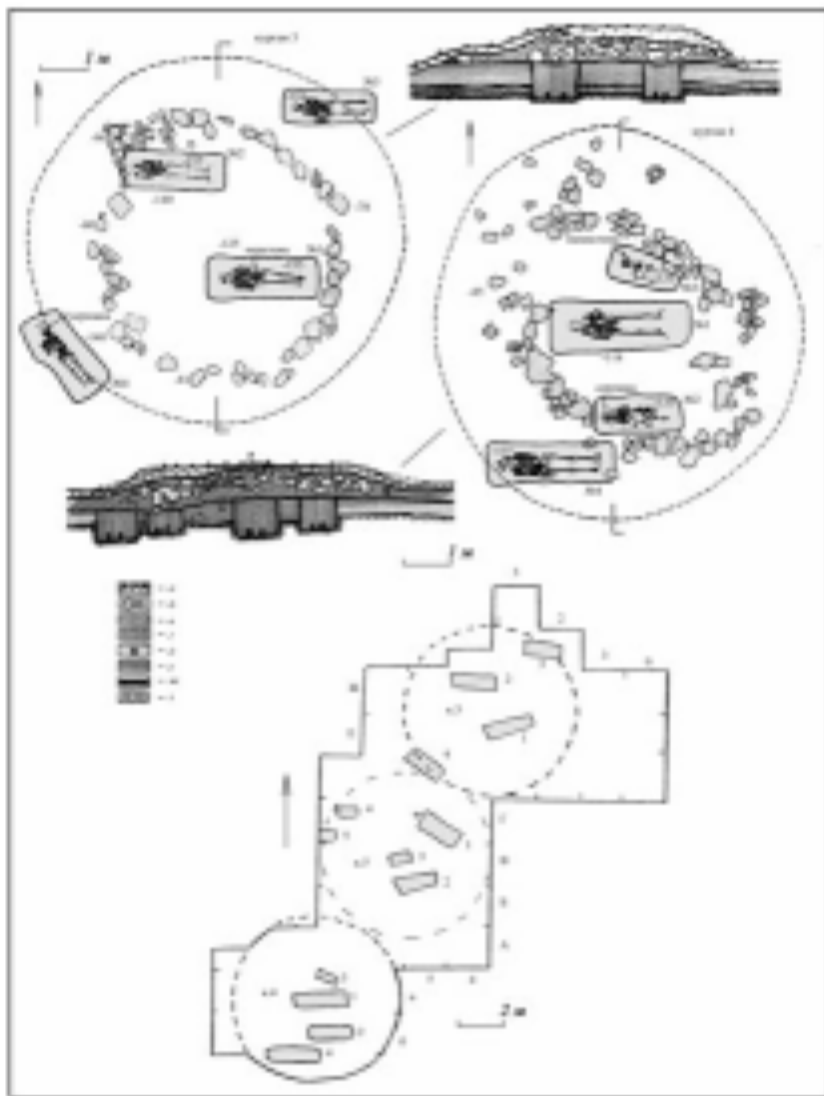

Рис. А. 91. Плани, профілі та знахідки з курганого могильника в Горішніх Шерівцях (за Б.О. Тимощуком [1982, с. 64, рис. 36])

Рис. А. 92. Плани та профілі поховань з Дністрівського курганного могильника
(за Б.П. Томенчуком [2006, с. 272–274, рис. 88–90])

а – дери; *б* – камінь; *в* – земляна засипка між камінням; *г* – заповнення могил; *д* – кістки; *е* – золиник; *ж* – суглинок із землею; *жс* – матеріал

Рис. А. 93. Вид на могильник з посаду Ленківців на Пруті

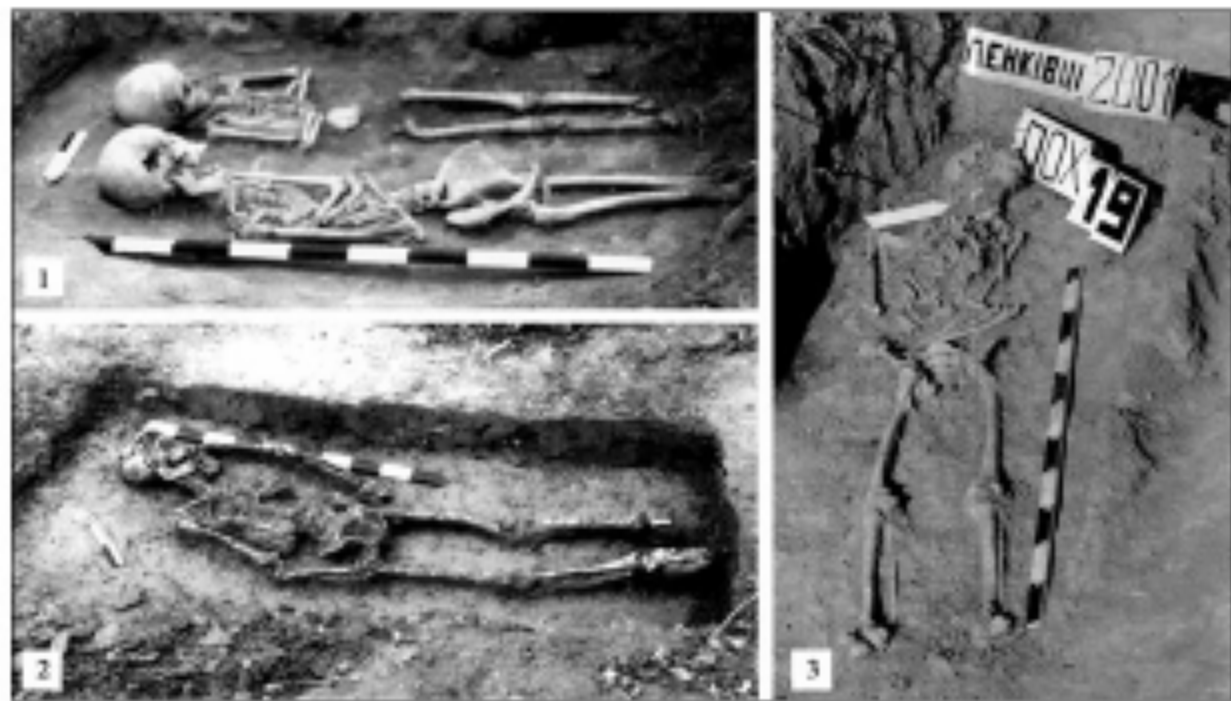

Рис. А. 94. Одиночні та парні поховання на ґрунтових некрополях
1-2 – Чорнівка; 3 – Ленківці на Пруті

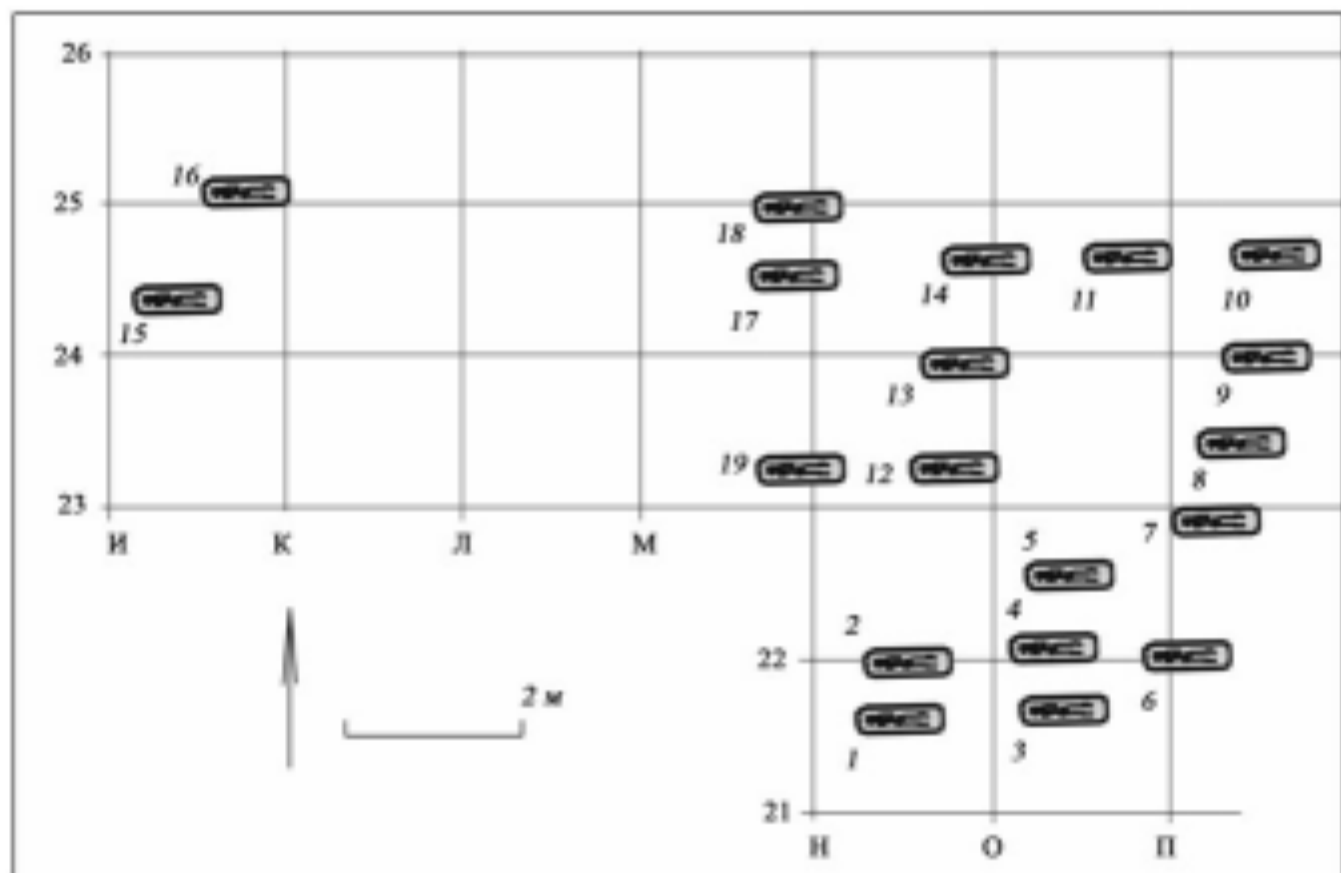
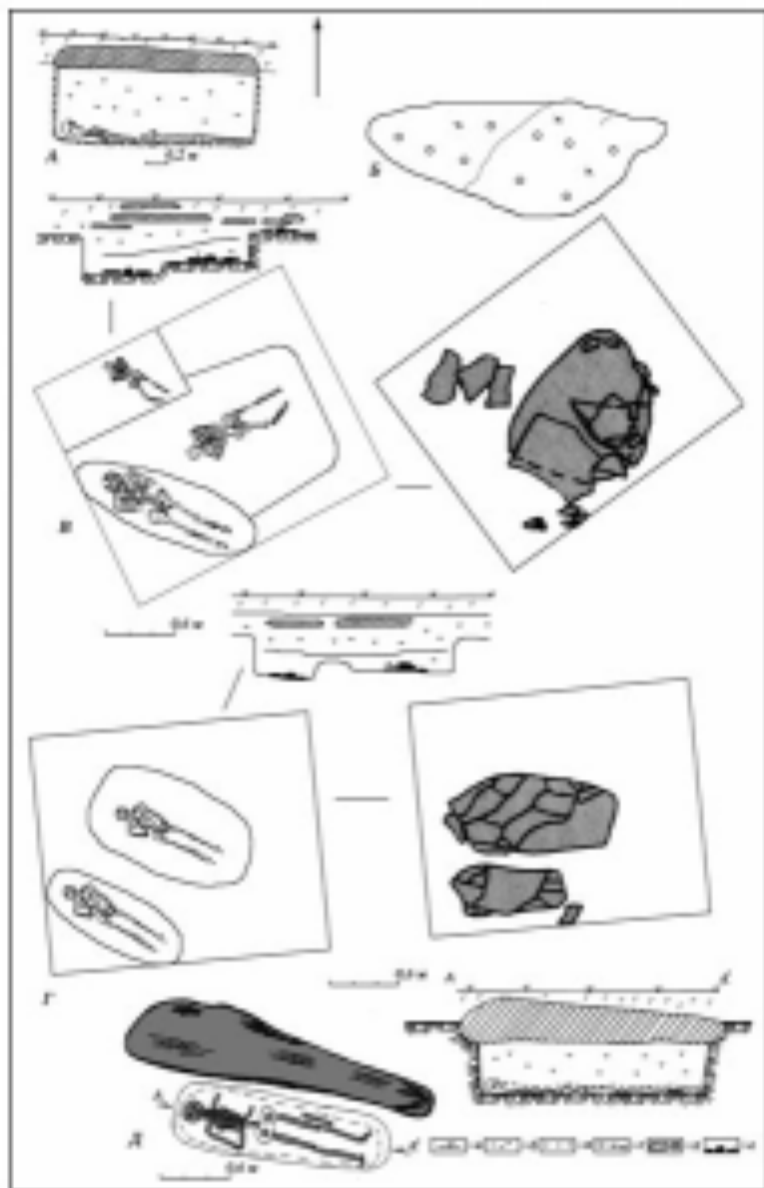

Рис. А. 95. План розкопаної частини могильника в Ленківцях на Пруті

Рис. А. 96. Підліткові поховання

А – літовський Василів (за Б.О. Тимошуком [1982, с. 152, рис. 91, 2]); *Б* – глина зі знаками з Борівців (за Б.О. Тимошуком [1958/19, с. 4]); *В-Г* – Борівці (за В.М. Войнарівським [1992, рис.1; 2]); *Д* – Онут (за С.В. Пивоваровим [2006, с. 161, рис. 34, 1])

а – гумус; *б* – перепалена земля; *в* – вугілля; *г* – глина; *д* – кам'яні плити; *е* – кістяки в перерізі

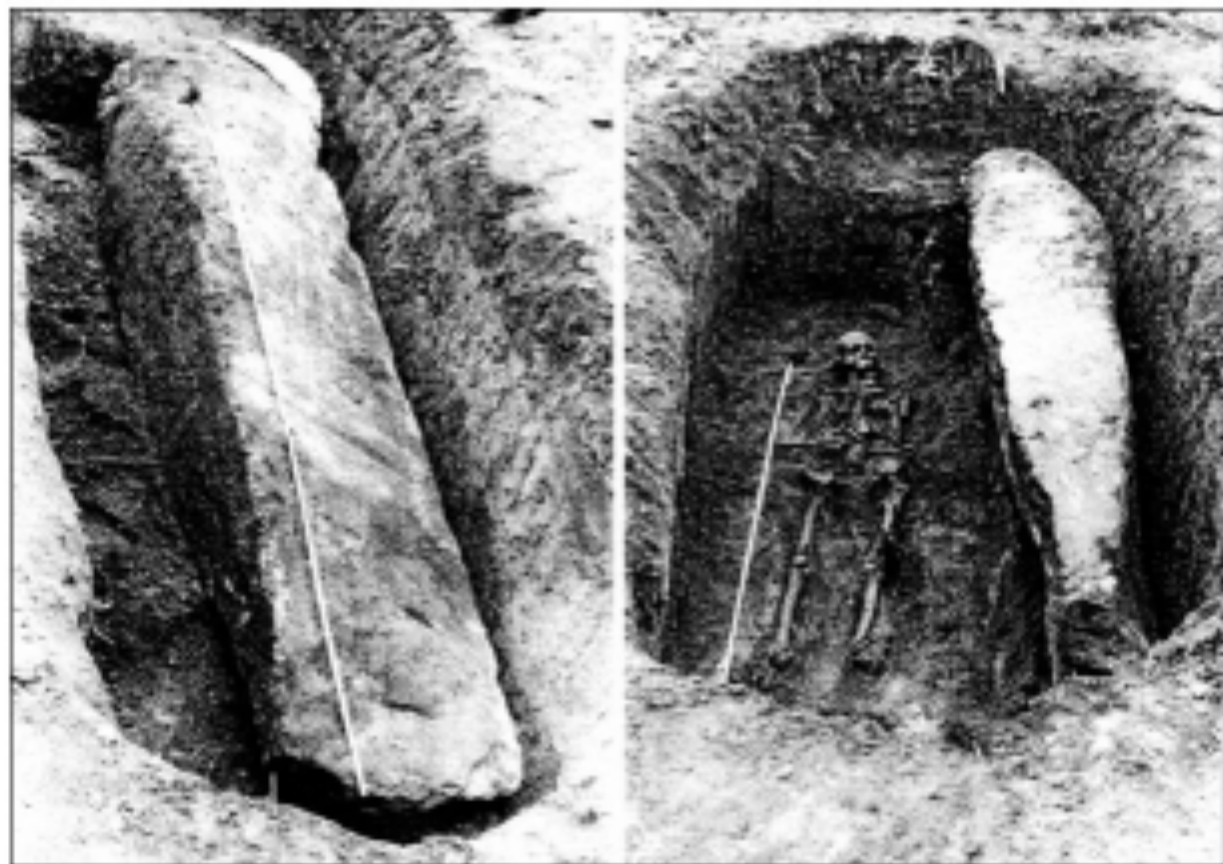

Рис. А. 97. Підпорогове поховання з Онута (за С.В. Пивоваровим [2000, т.2, с. 95, фото 1])

А

В

Б

Рис. А. 98. Поховання в саркофагах (А, Б) та кам'яна плита саркофагу №10 (В) з літописного Василева (за Б.О. Тимошуком [1982, с. 148, рис. 86; 90, 1])

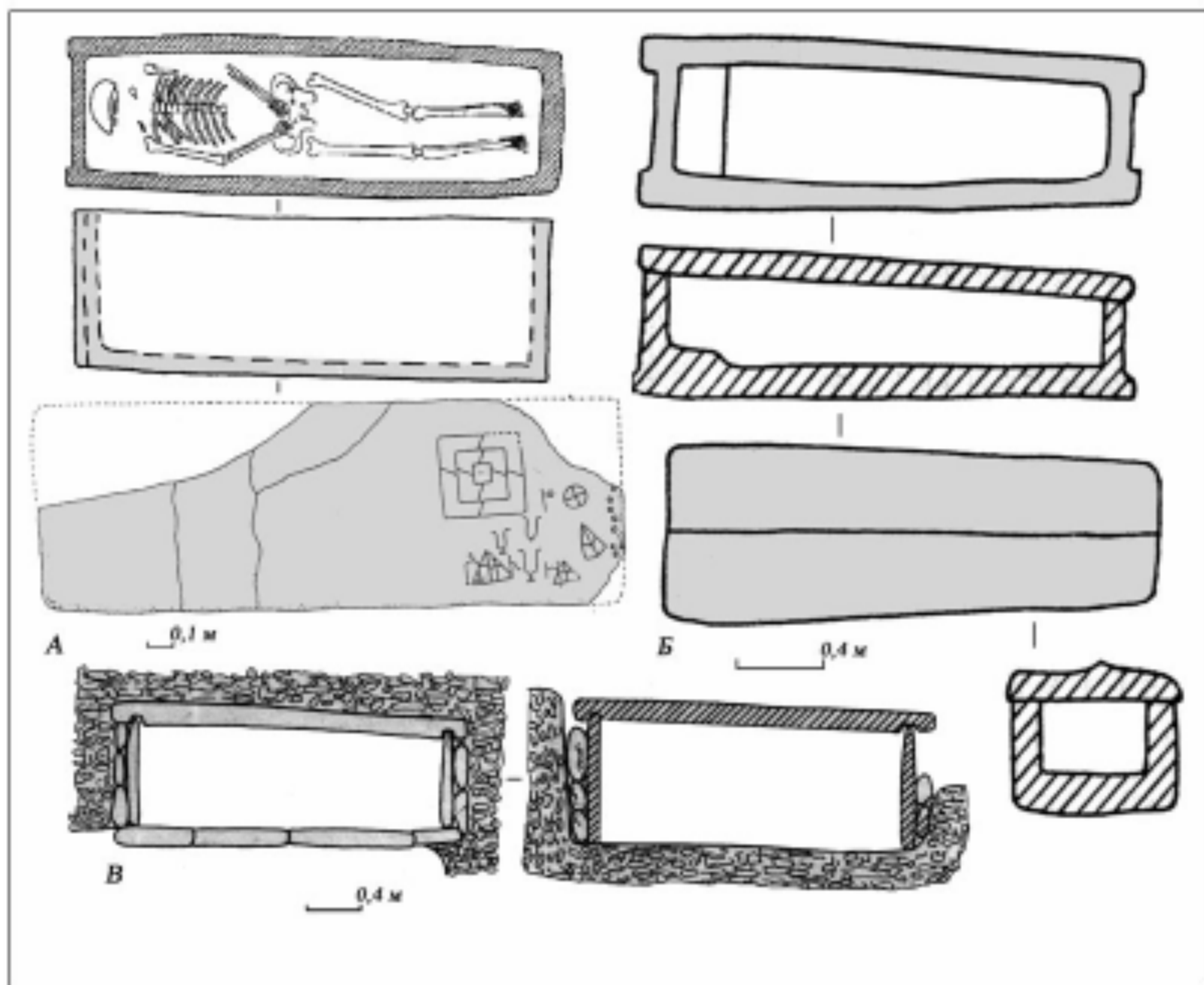
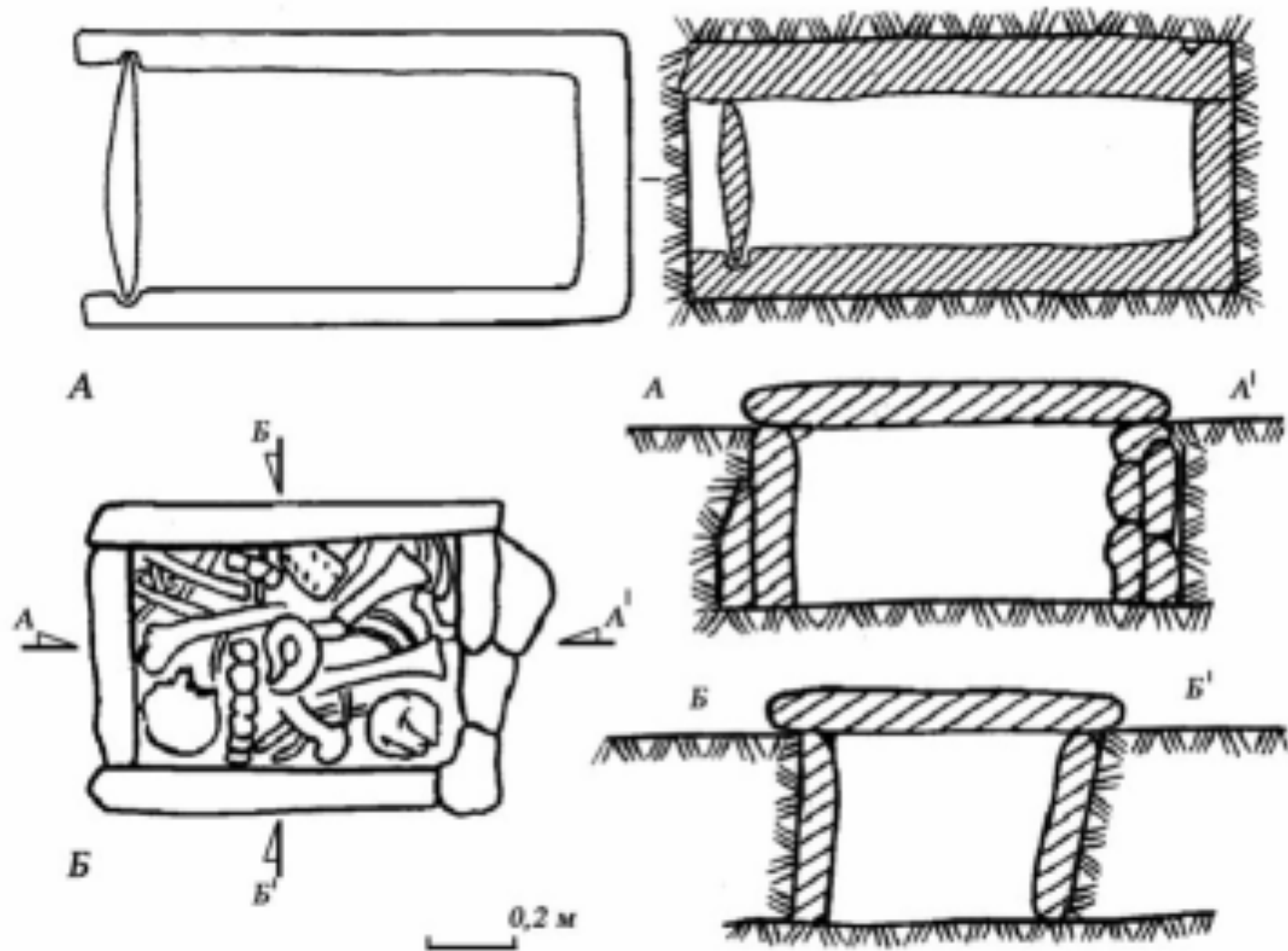
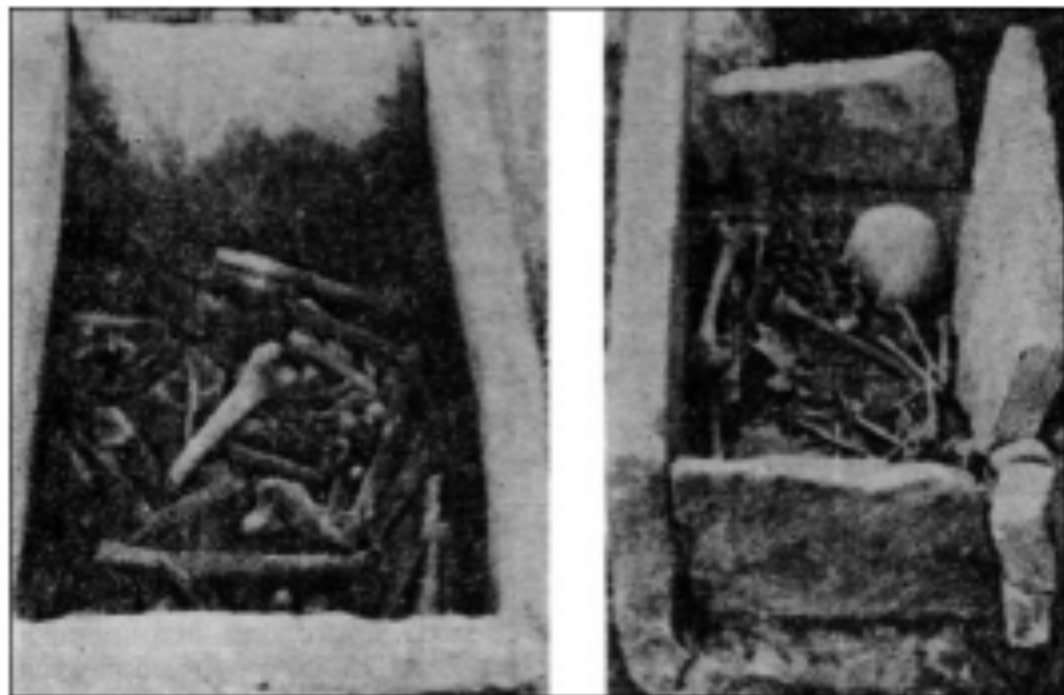

Рис. А. 99. Поховання в саркофагах літописного Василева (за Б.О. Тимошуком [1982, с.147, рис. 85, 3])

Рис. А. 100. Поховання в кам'яних костяницях
 (за Б.О. Тимощуком [1982, с. 141, рис. 79,2; 85, 3])
 А – літописний Василів; Б – Вікно, ур. Мартинівка

**Рис. А. 101. Кам'яні костяниці з літошесного Василева
(за Б.О. Тимошуком [1982, с. 149, рис. 87])**

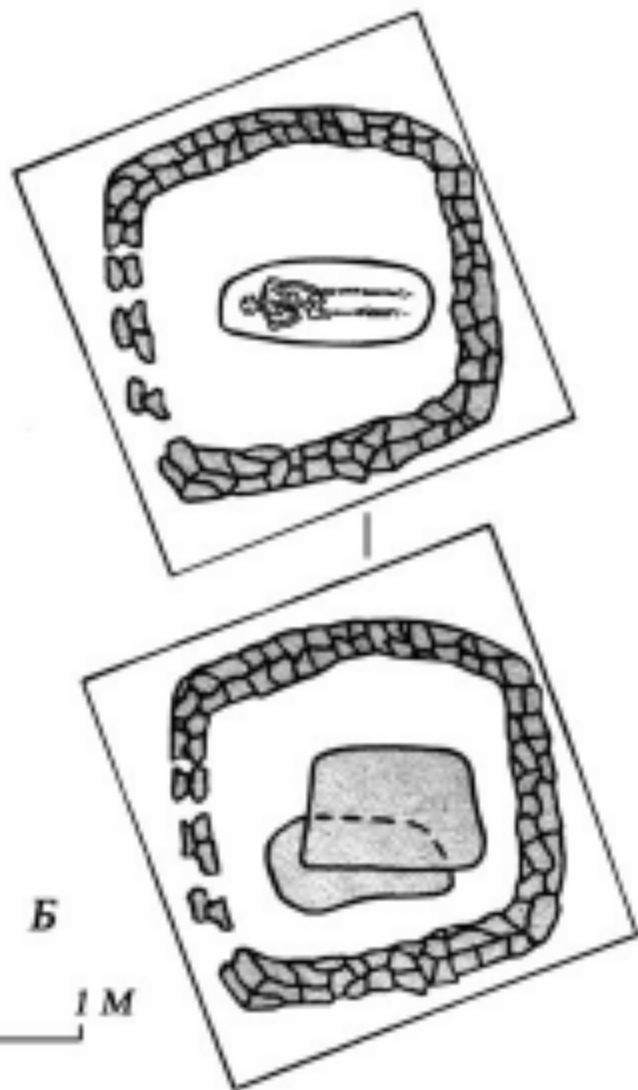
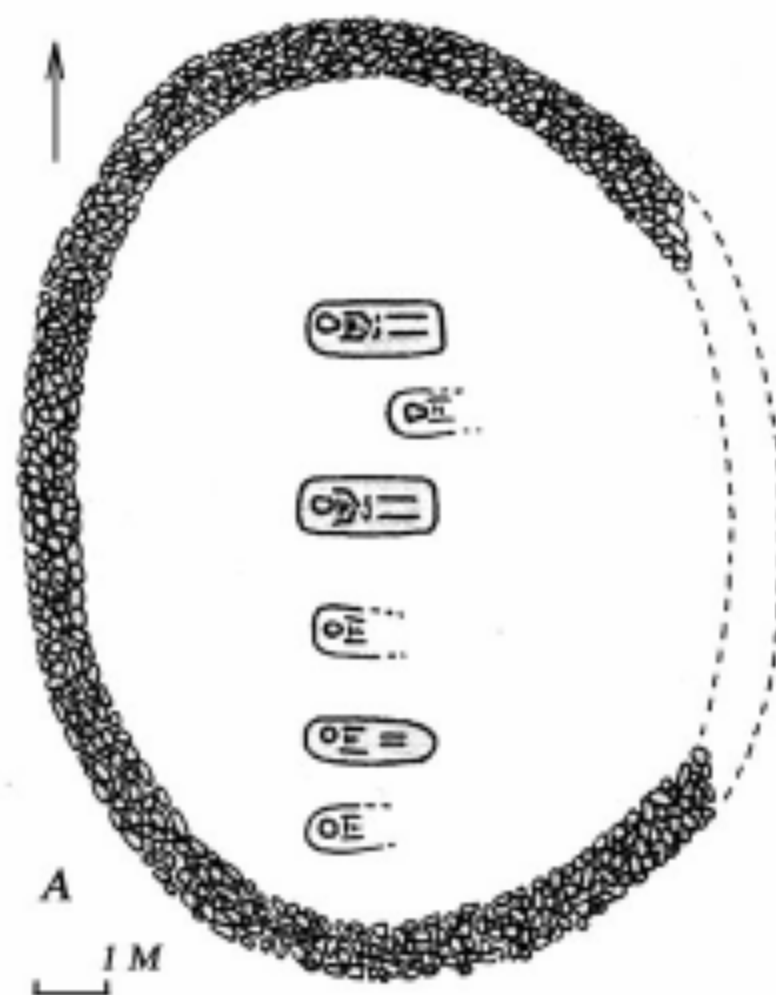

Рис. А. 102. Поховання в кам'яних кромлехах

А – літописний Василів (за Б.О. Тимощуком [1982, с. 152, рис. 91, 1]); Б – Борівці (за В.М. Войнаровським [1992, рис.1; 2])

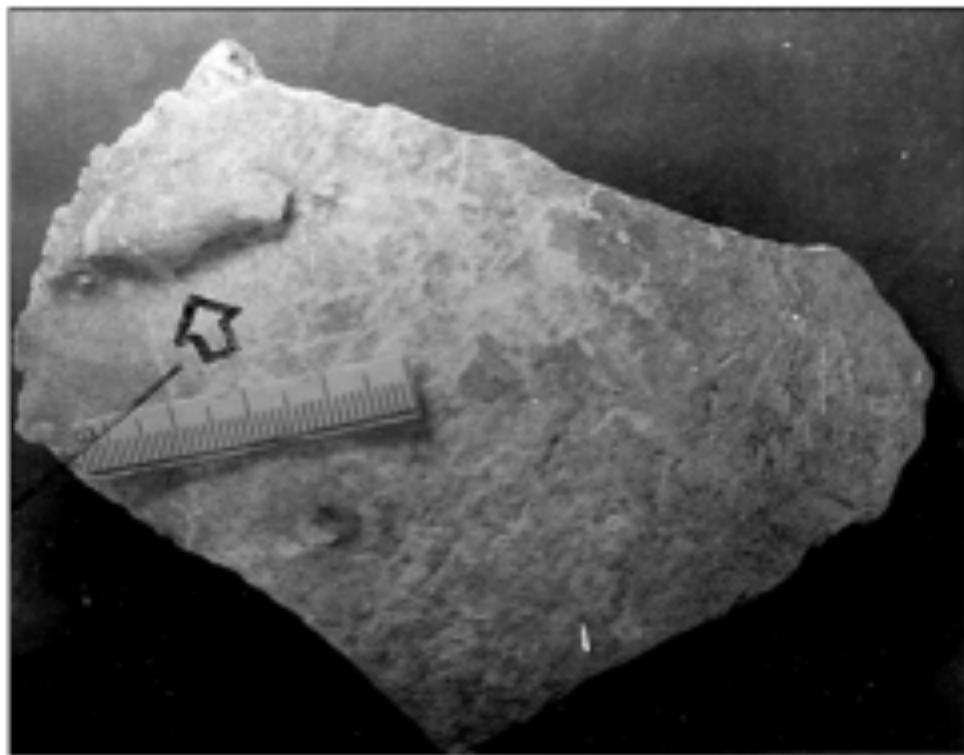

Рис. А. 103. Рубана рана на черепі з поховання 9 на Чорнівському городищі

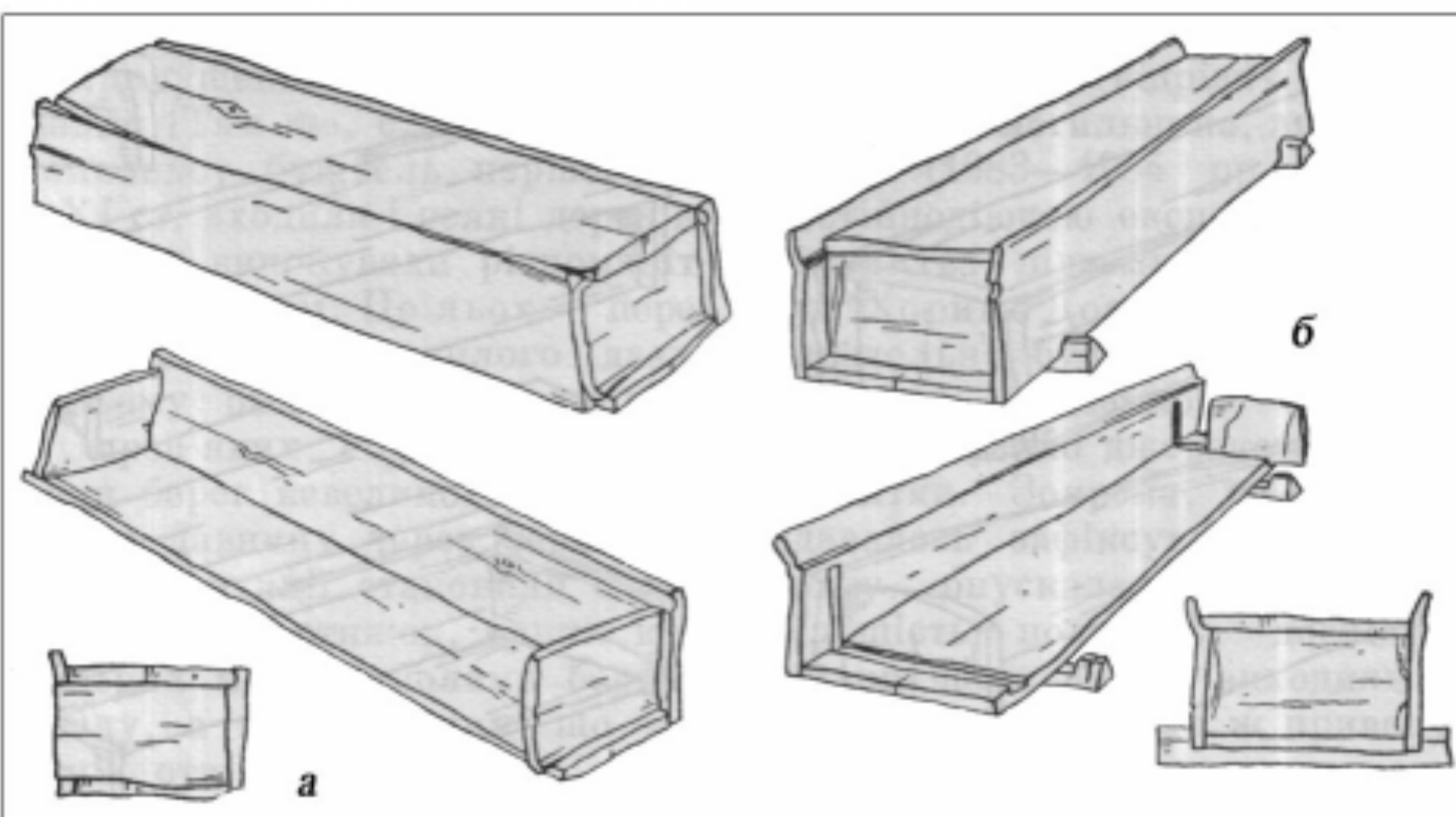

Рис. А. 104. Технологічні прийоми виготовлення домовин тип А – а, В – б (за М.А. Сагайдаком [1991, рис. 52; 53])

Рис. А. 105. Могильна яма підліткового поховання в Борівцях (фото В.М. Войнаровського)

Рис. А. 106. Досудовка pottery-кухонных предметов VIII - XIV ст.

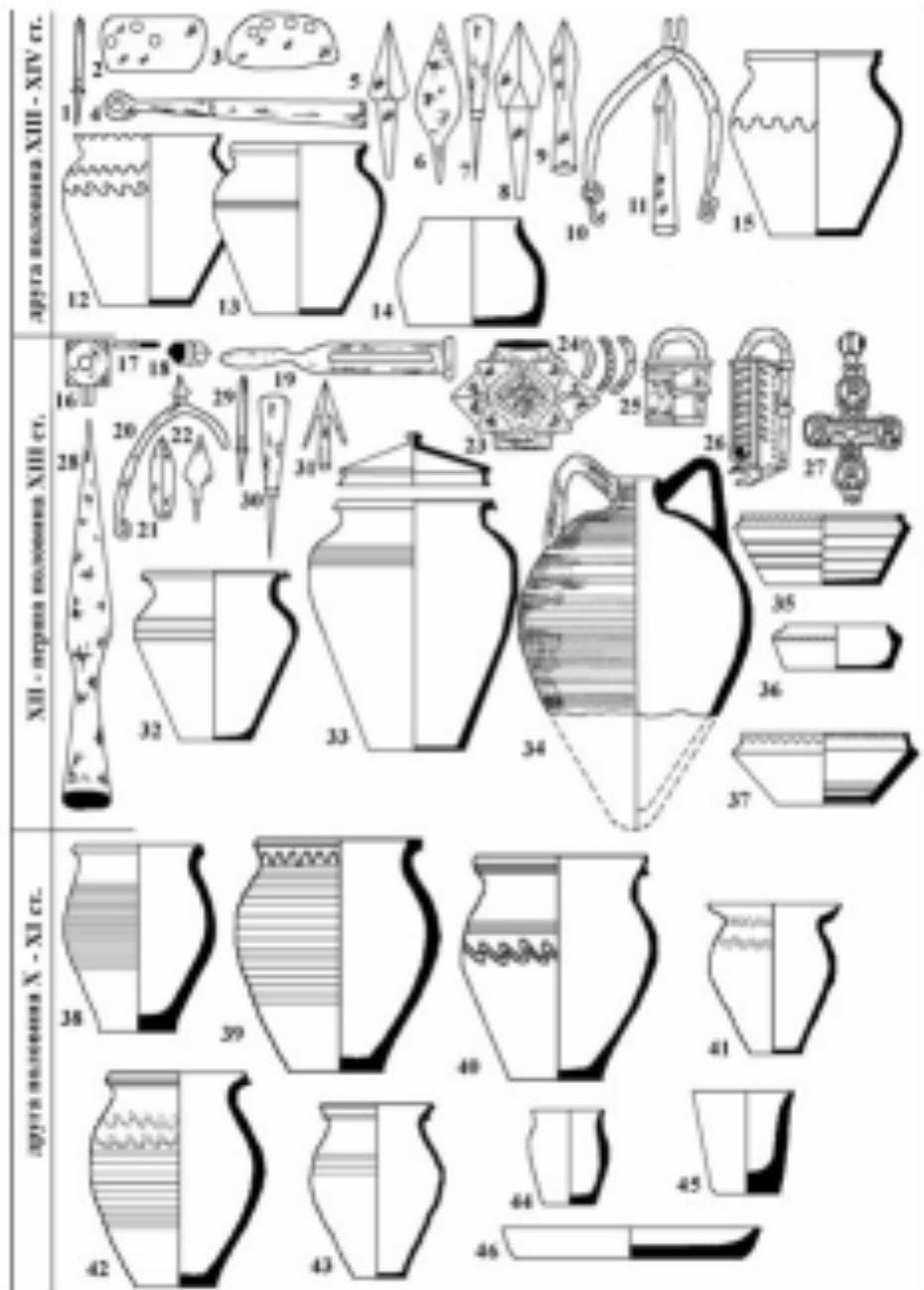

Рис. А. 107. Хронологічна класифікація металевих знахідок з території української печерної X - XIV ст.

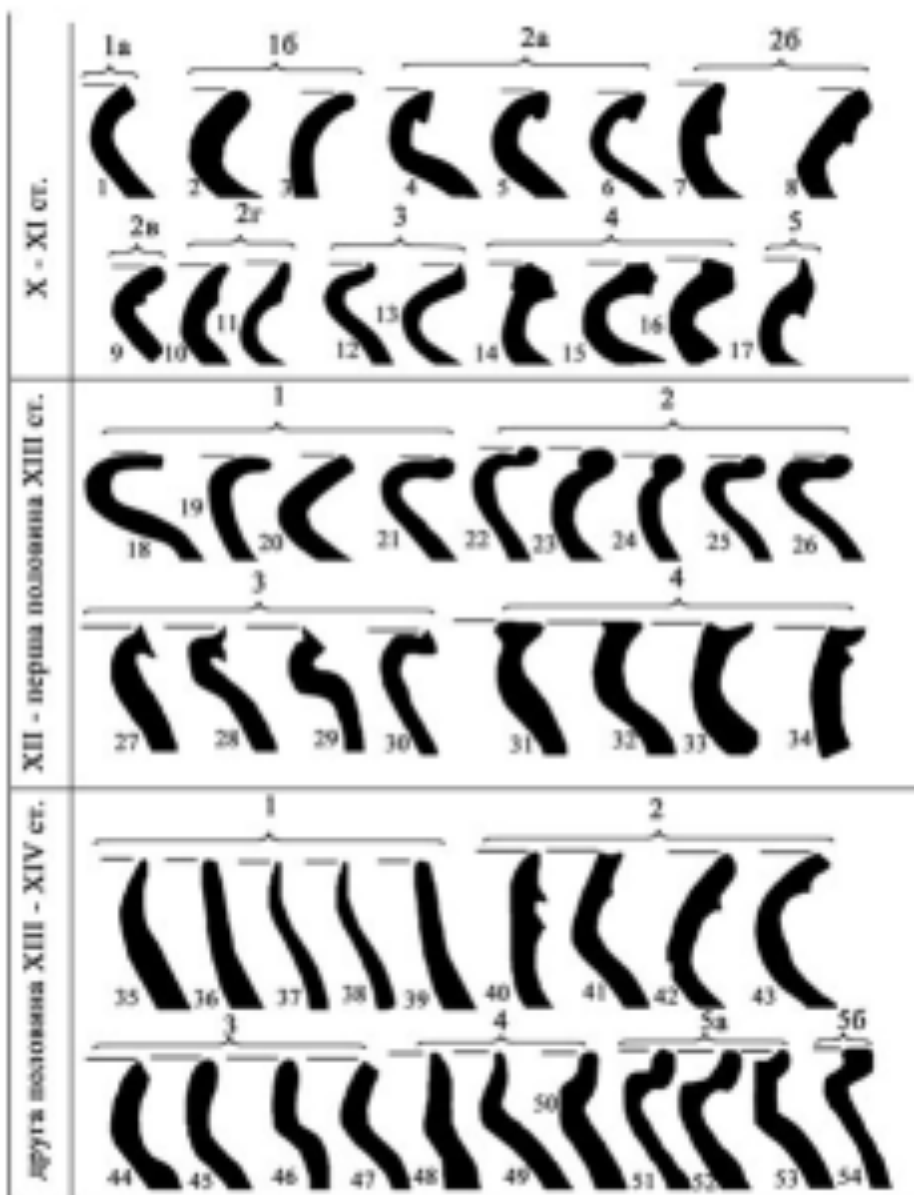

Рис. А. 108. Основы каллиграфии X - XV ст.

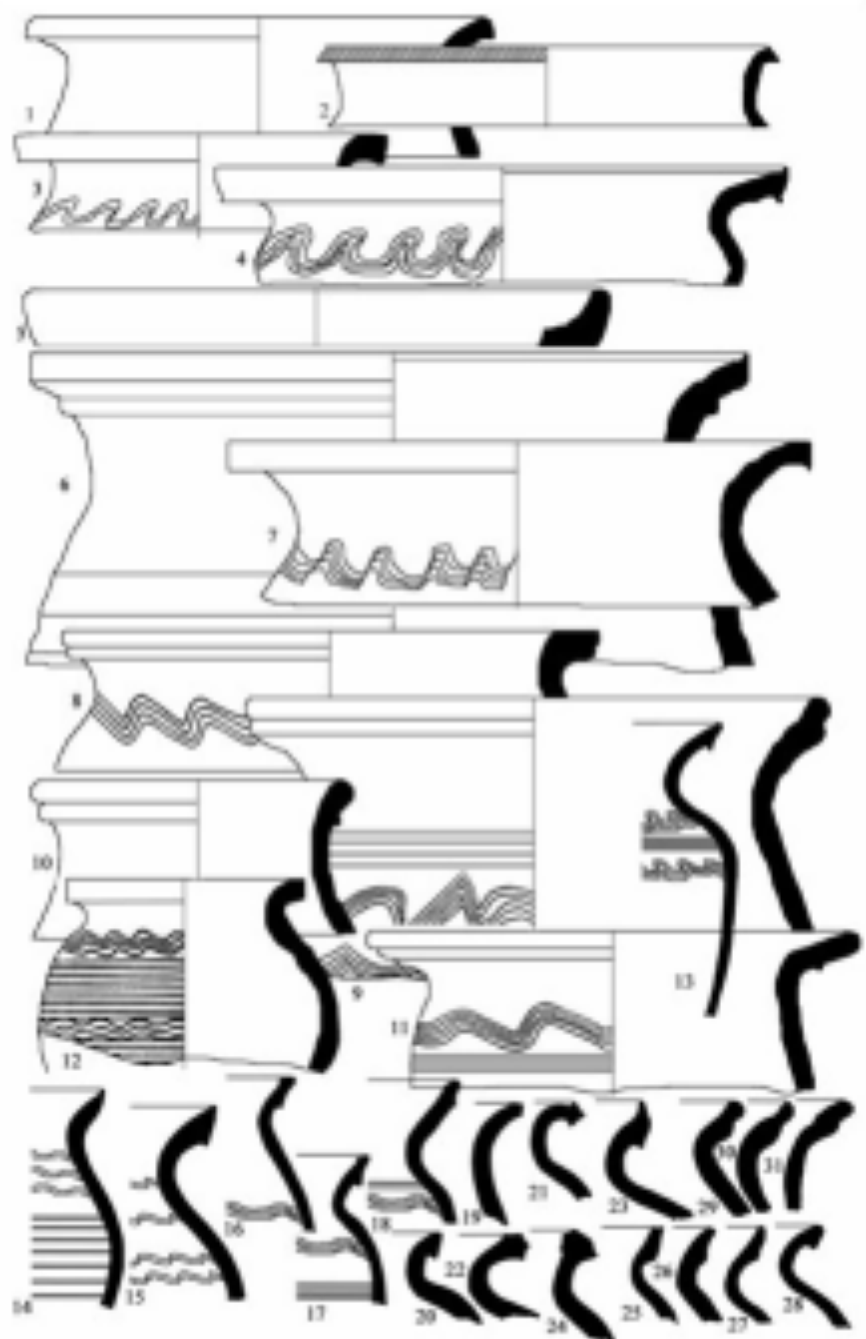

Fig. A. 109. Ορεινάκι φραγές παραστάσις X - XI α.μ.

Рис. А. 110. Фрагменти кераміки X – XI ст. з поселень.

1, 4 – Поміжниця, ур. Сокоти; 2 – Маморозьця, ур. Лутарія; 3, 6 – Магата, ур. Барон; 5 – Луковниця;
 8-10 – Васловіці, ур. Вила; 11-13 – Зелена Ліпа, ур. Зав'язь; 14-16 – Перебисьці, ур. Лешада

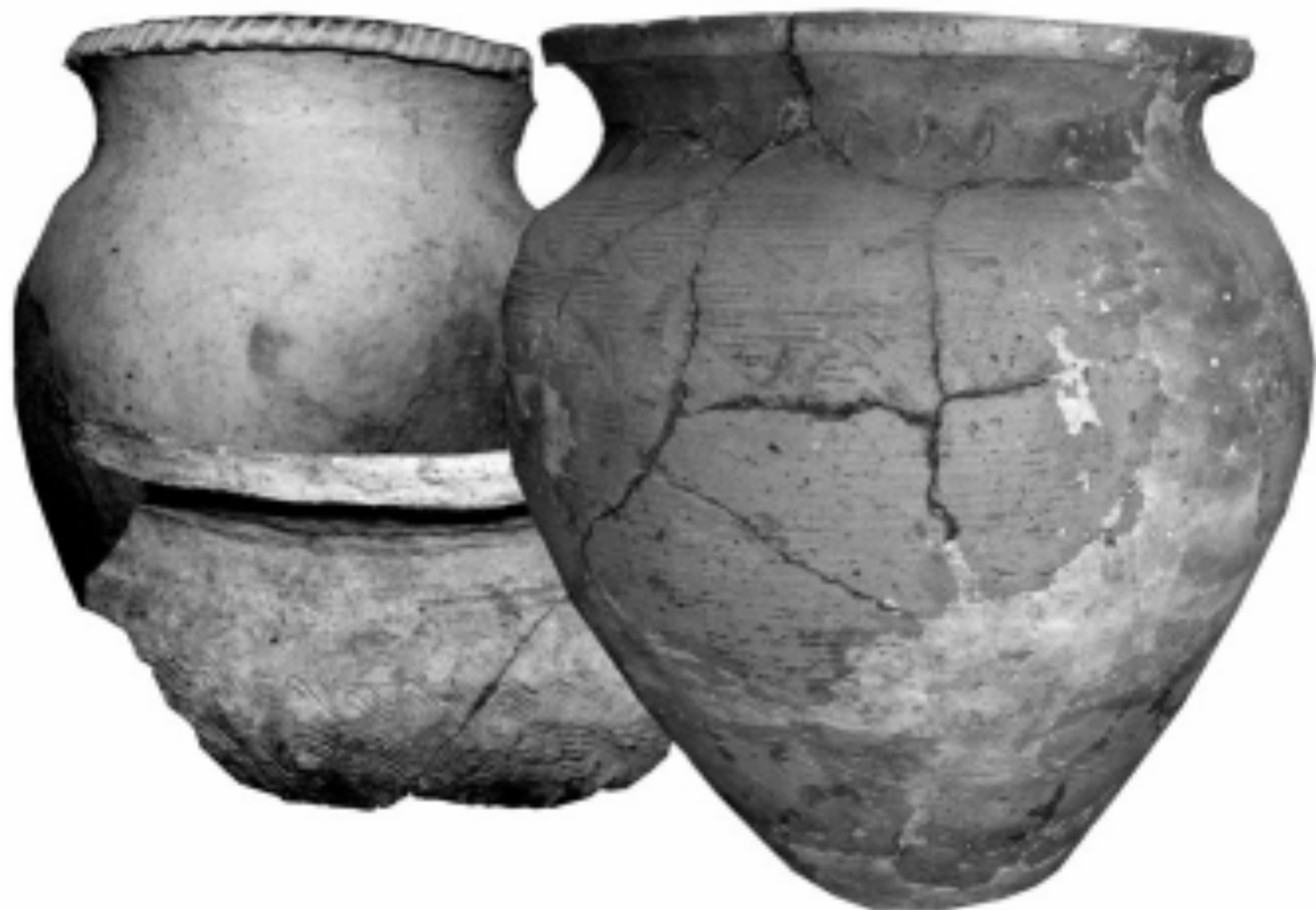

рис. А. 111. Горшки X ст.

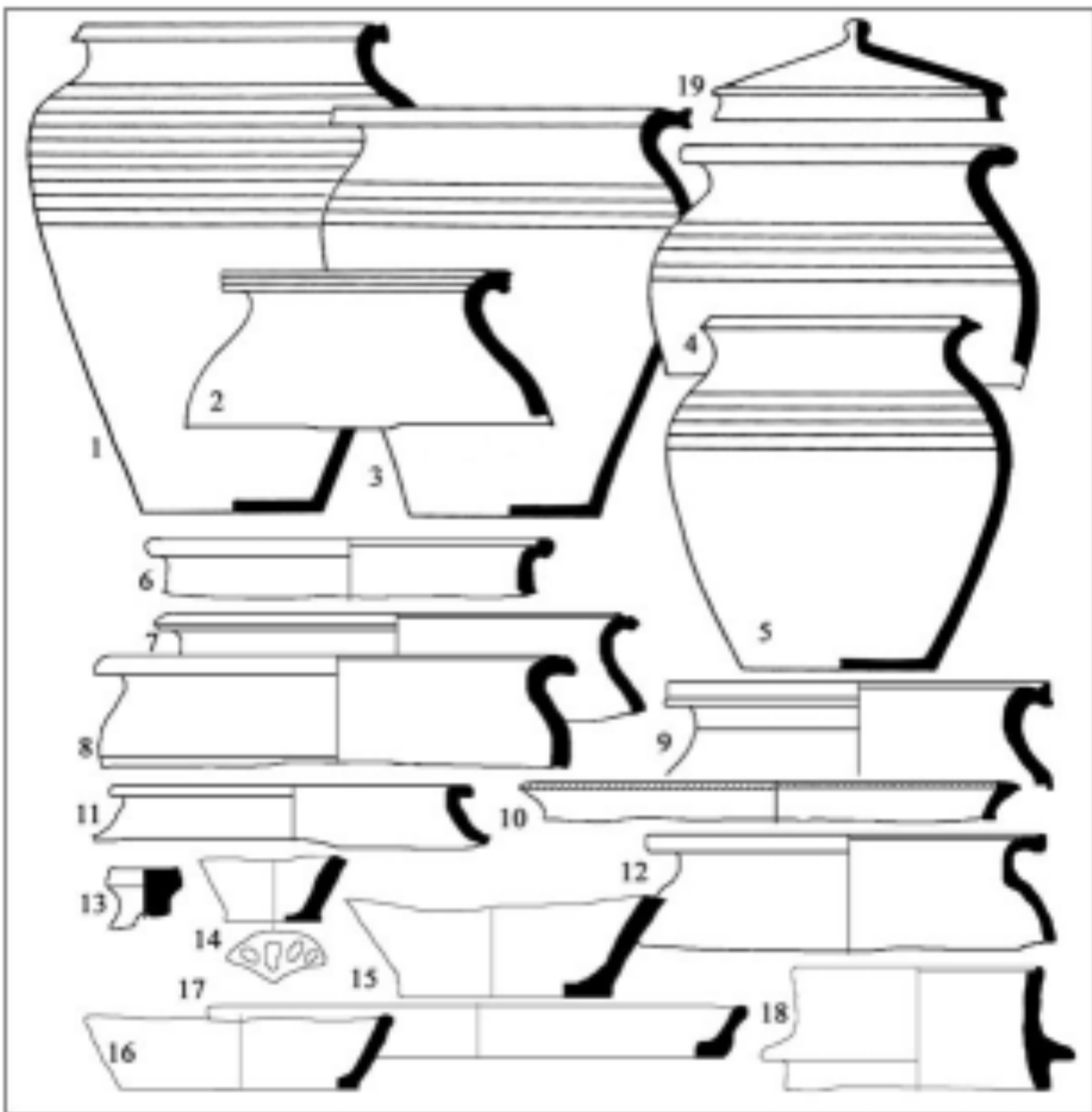

Рис. А. 112. Основні форми горщиків XII – першої половини XIII ст.

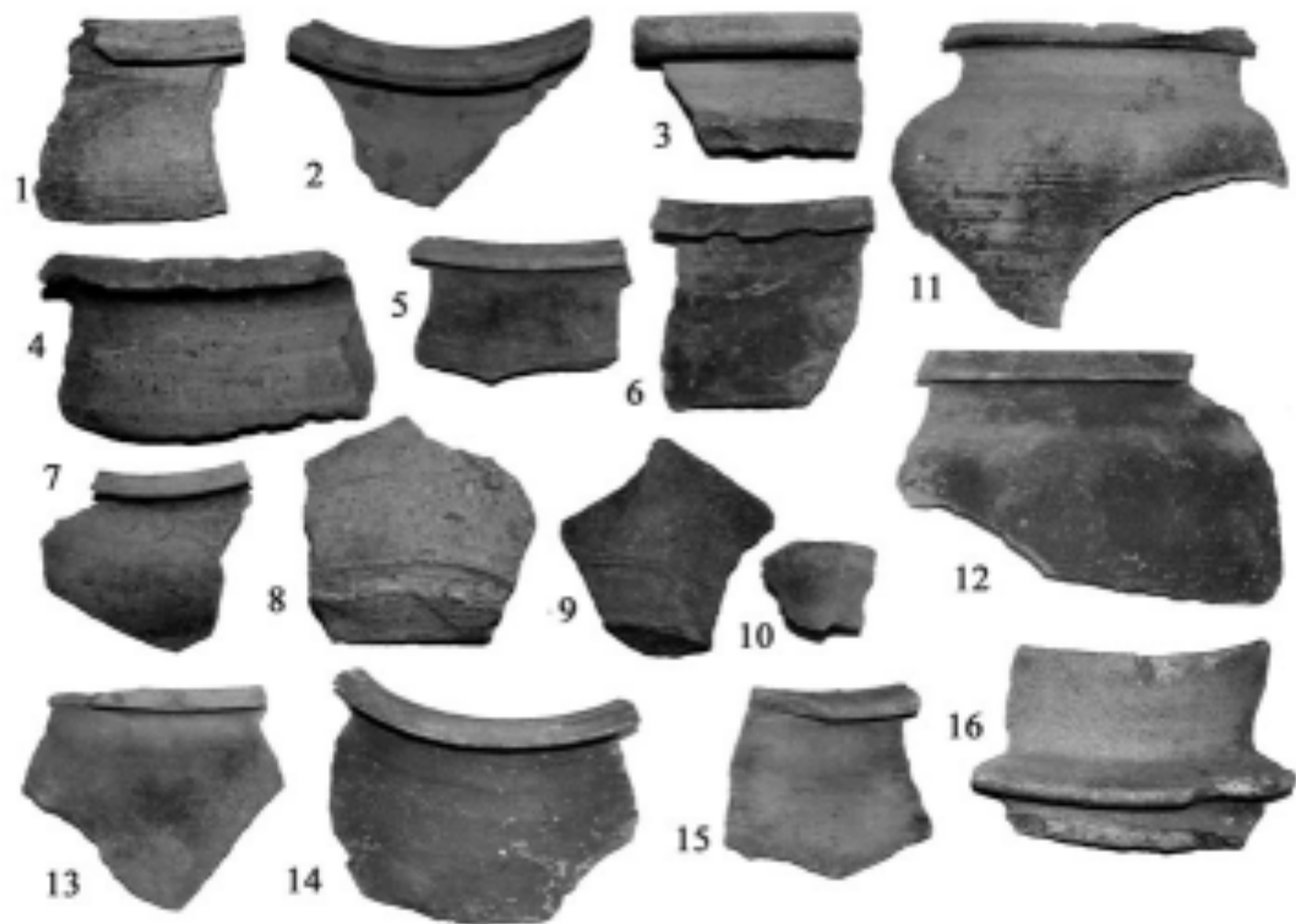

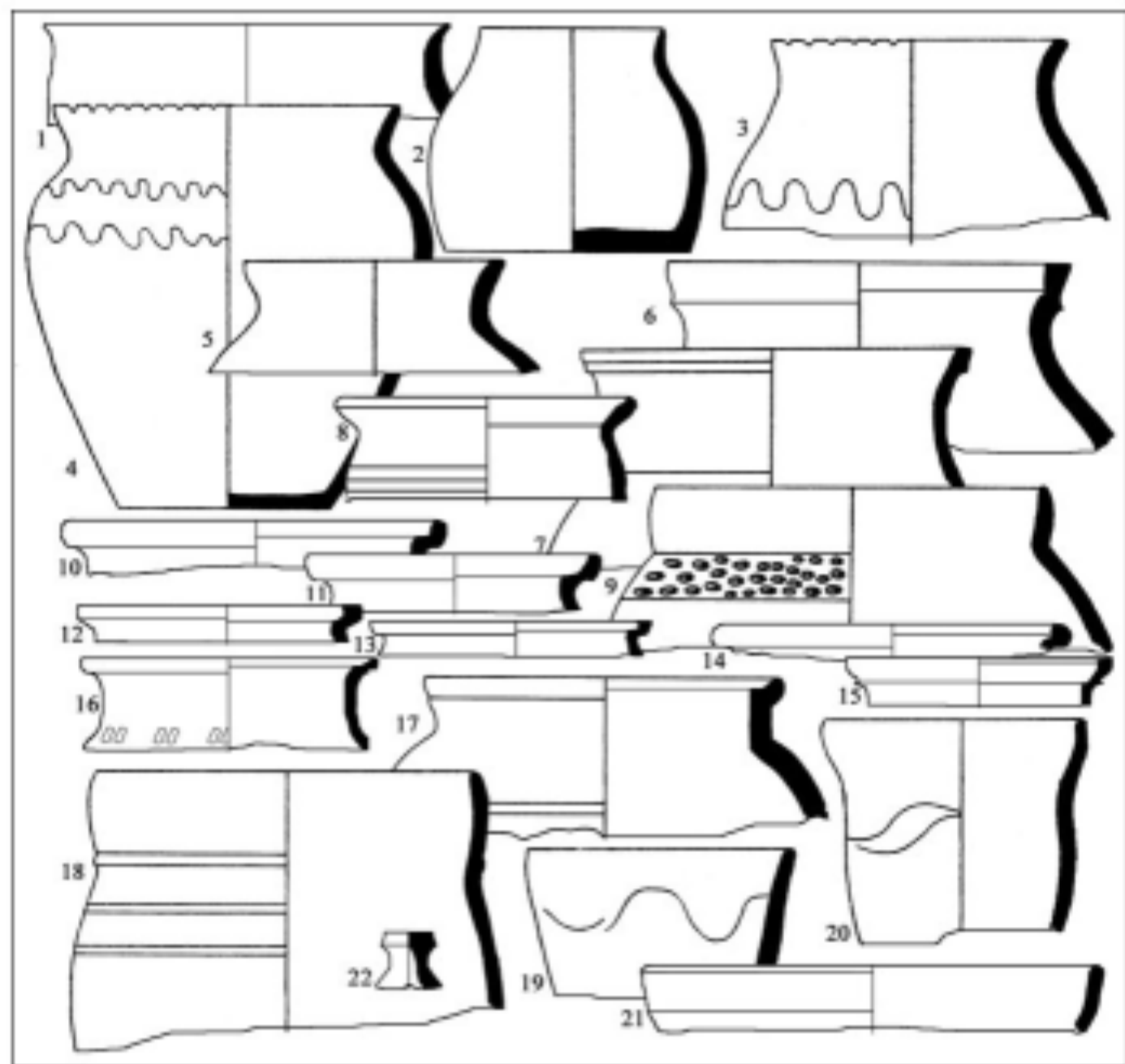
Рис. А. 113. Фрагменти горщиків XII – першої половини XIII ст.

Рис. А. 114. Горщики XII – першої половини XIII ст.

Рис. А. 115. Горщик другої половини XIII – XIV ст. з поселення Пуста Чорнівка

Рис. А. 116. Основні типи кераміки другої половини XIII – XIV ст.

Рис. А. 117. Фрагменти денєць з клеймами

1-15, 21-29 – Ленківці на Пруті; 16-20 – Чорнівка (Фонди ЧКМ; БЦАД)
(1-3 за Б.О. Тимощуком [1969, с.114])

Рис. А. 116. Голубарий клейма на жемчуге с поселения X – первой половины XIII ст.
 1 – Мамонты; 2-10 – Галкино; 11-12, 41 – Овст; 13 – Дубовки; 14, 20 – Вязкино; 15-22, 24, 26-34, 36-37, 42 – Лексиды на Прути; 23, 25, 35 – Горышки Шершівці; 38-40 – южнорусское поселение X – XI ст.; 43-43, 50-51, 53-55, 57, 59-60-61 – Чертежи; 49 – Профессор Полхово; 56 – Ривне; 58, 62 – Нездобівці
 (1, 12, 14, 25, 27, 33, 35-36, 41) на Б.О.Тимошенко [1982, с. 27, рис. 12]; 2-11, 30, 52, 56, 58-59, 61-62 на С.В. Пашковом [2006, с. 240, рис. 32]; 38-40, 49 – на П.П. Мельниченко [2006, с.18, рис. 7]

Рис. А. 119. Зразки орнаментатії кераміки X – XI ст.

Рис. А. 120. Зразки орнаментациі кераміки XII – першої половини XIII ст.

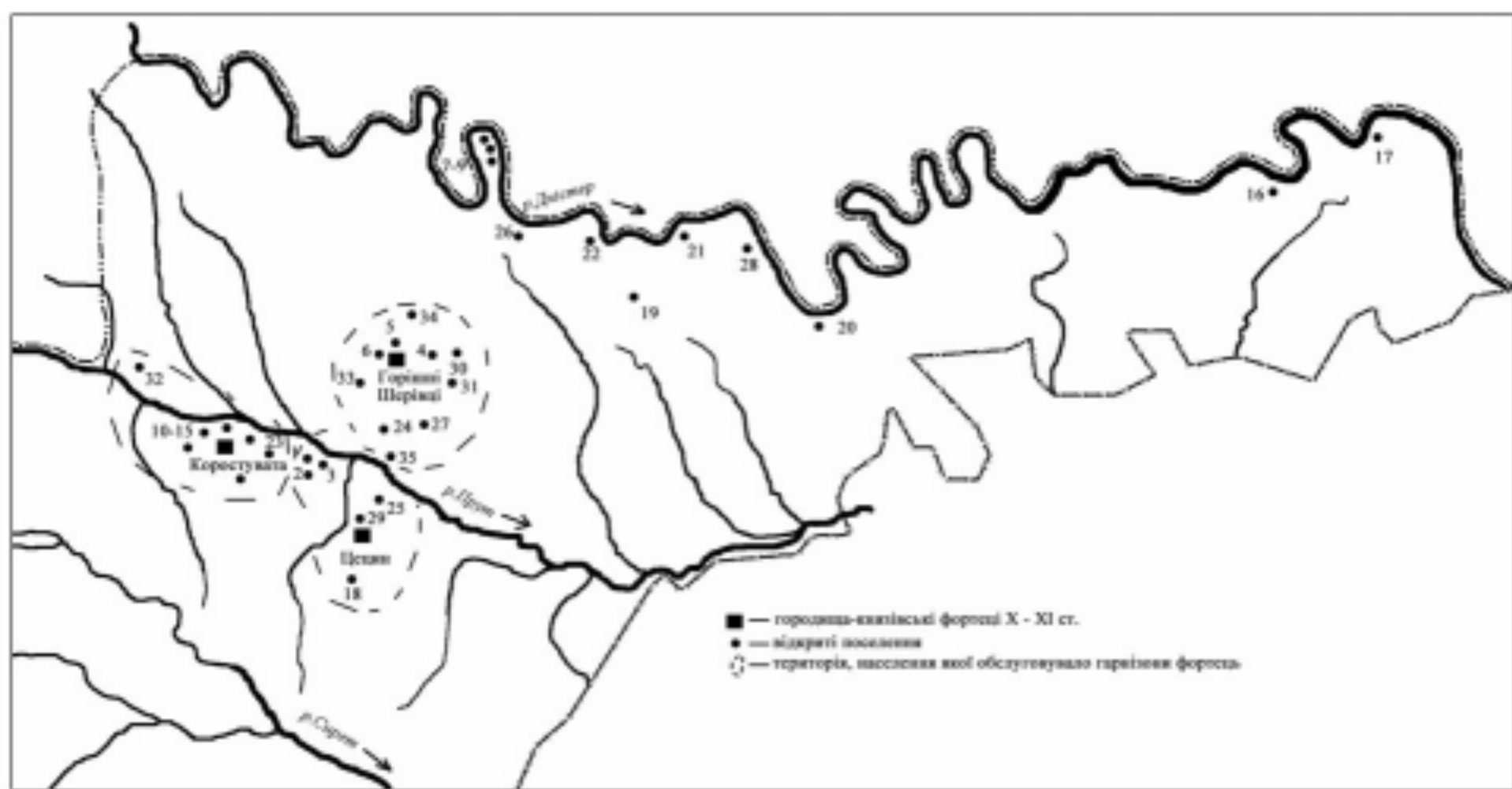

Рис. А. 121. Розташування поселень X – XI ст.

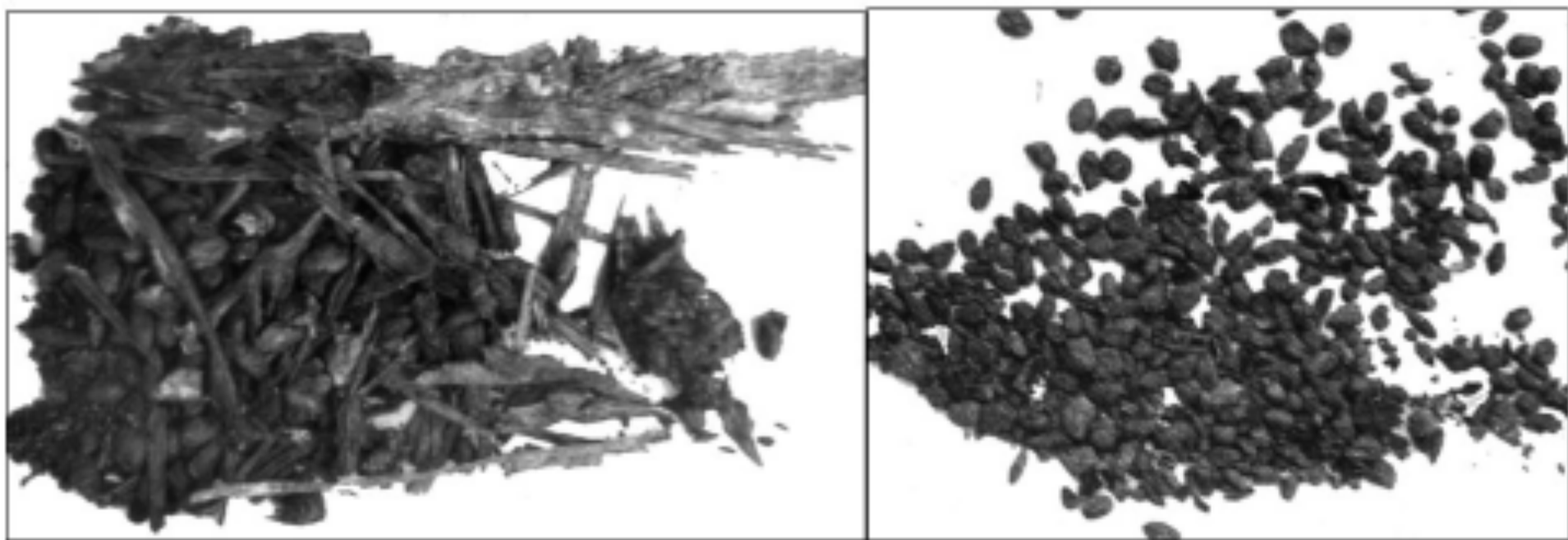

Рис. А. 122. Знахідки обгорілого зерна на Чорнівському городищі

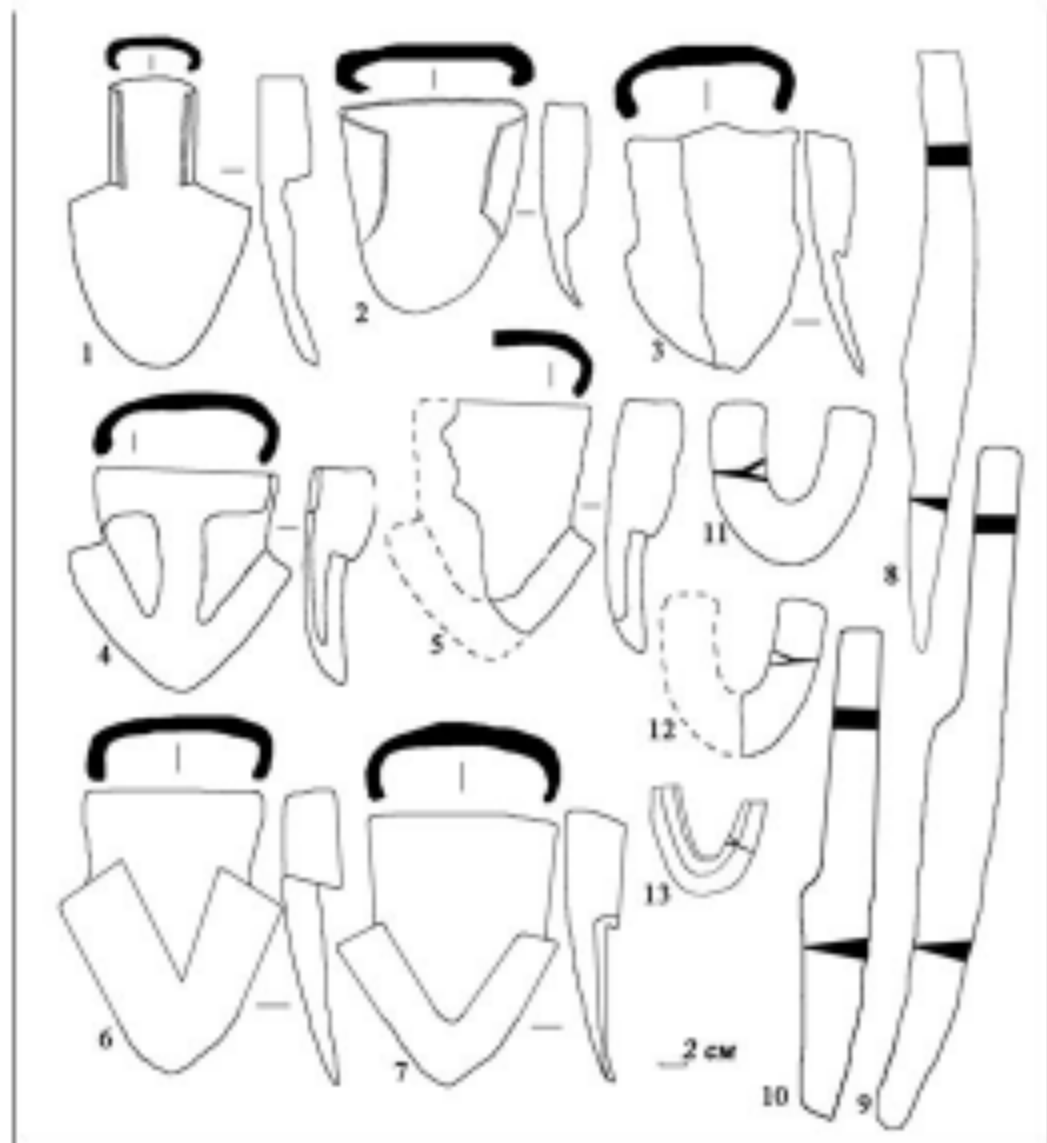

Рис. А. 123. Знаряддя обробки ґрунту

1-7 – наральники, 8-10 – чересла, 11-13 – „рипиль“

1 – Ревко (за Б.О. Тимошуком [1982, с. 125, рис. 67]); 2-4, 6-10, 12-13 – Чорнівка (3-4, 6-7, 9-10, 12 за С.В. Пивоваровим [2006, с. 110, рис. 18; 19; 20]); 5, 11 – Недобойці (за С.В. Пивоваровим [2006, с. 112, рис. 20])

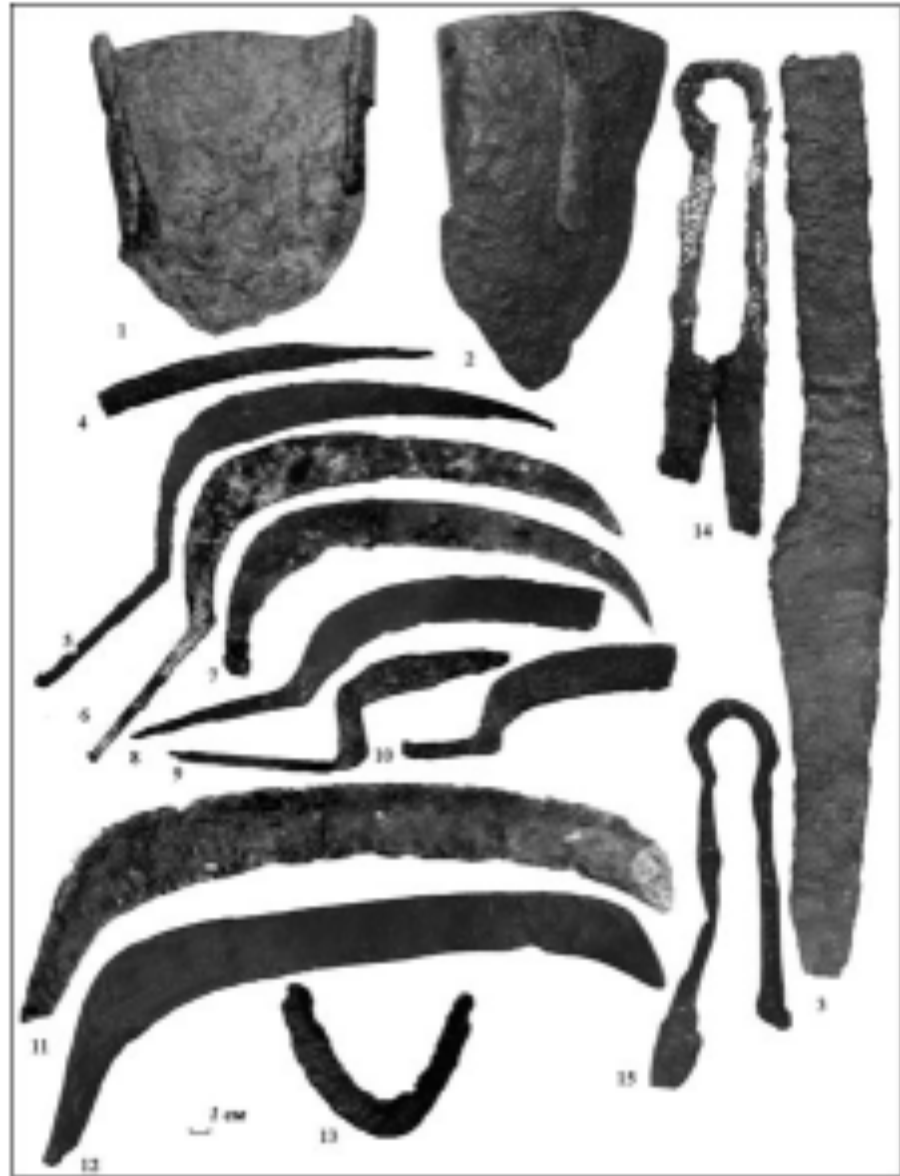
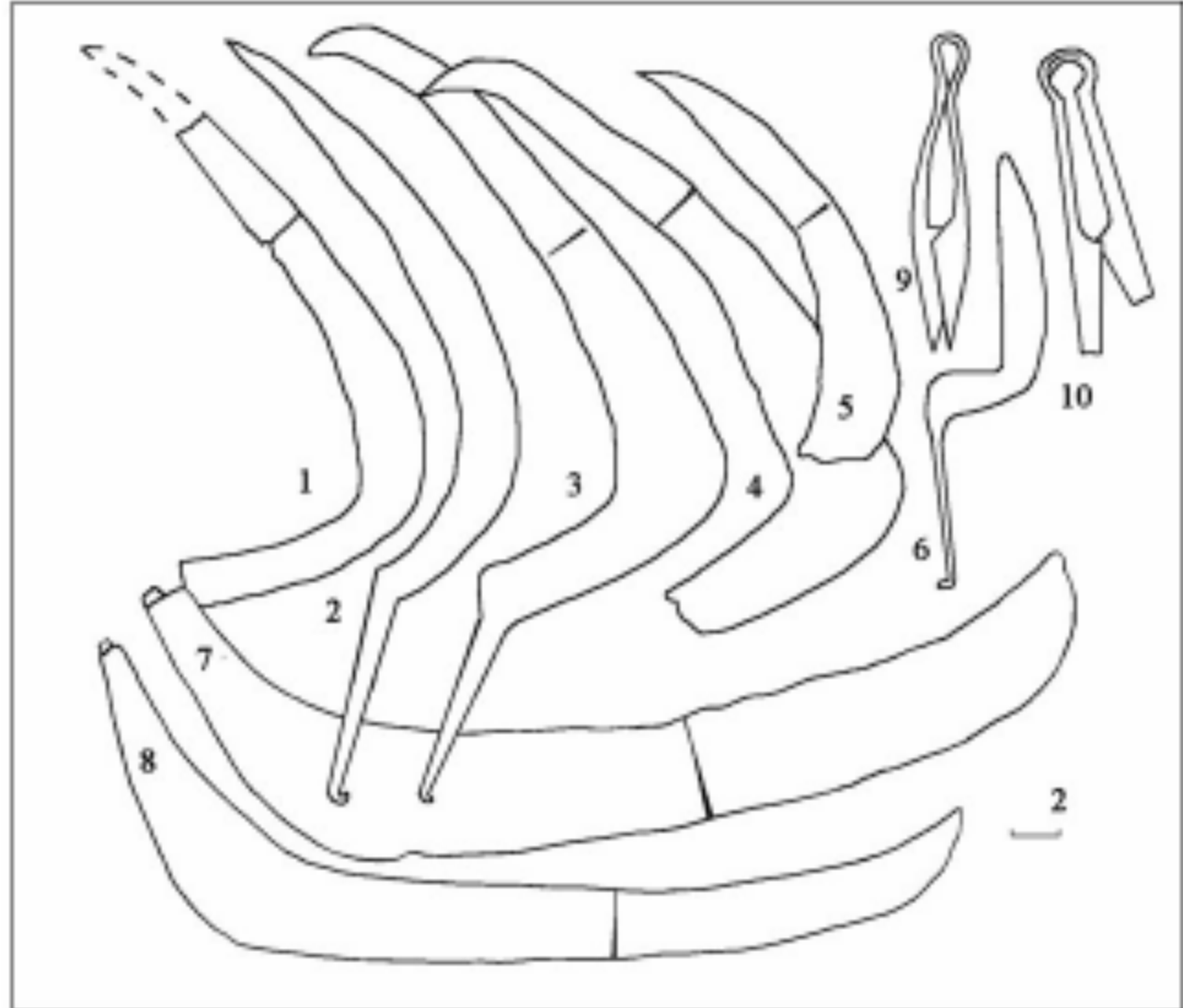

Рис. А. 124. Сільськогосподарські та ремісні предмети

1-2 - кераміка, 3 - черепок; 4-10 - селітка, 11-12 - коси, 13 - рогачик; 14-15 - гужові предмети.

1, 3, 6, 7, 12, 13 - Черкаська; 2 - Київська (фонди ЧЗМ); 4, 8, 10, 11 - Васильківська (фонди ЧЗМ); 9 - Звенигородська (фонди ЧЗМ); 5 - Добровірська (фонди ЧЗМ); 14, 15 - Лохвицька на Прип'яті (фонди ЧЗМ).

Рис. А. 125. Знаряддя збору урожаю та тваринництва

1-6 – серпи; 7-8 – коси-горбуші; 9-10 – пружинні ножниці

1 – Ревно (за Б.О. Тьощуком [1982, с.125, рис.67, 1]); 2 – Добринівці (за Б.О. Тьощуком [1975, с. 73]); 3-5, 7-9 – Чернівці; 6 – Зелена Ліпа (за Б.О. Тьощуком [1969 ДАЧО, с. 8]); 10 – Ленківці на Пруті (за Б.О. Тьощуком [1982, с. 31, рис. 16, 18])

Рис. А. 126. Жорновий постан кінця XIX ст. із с. Погорілівка

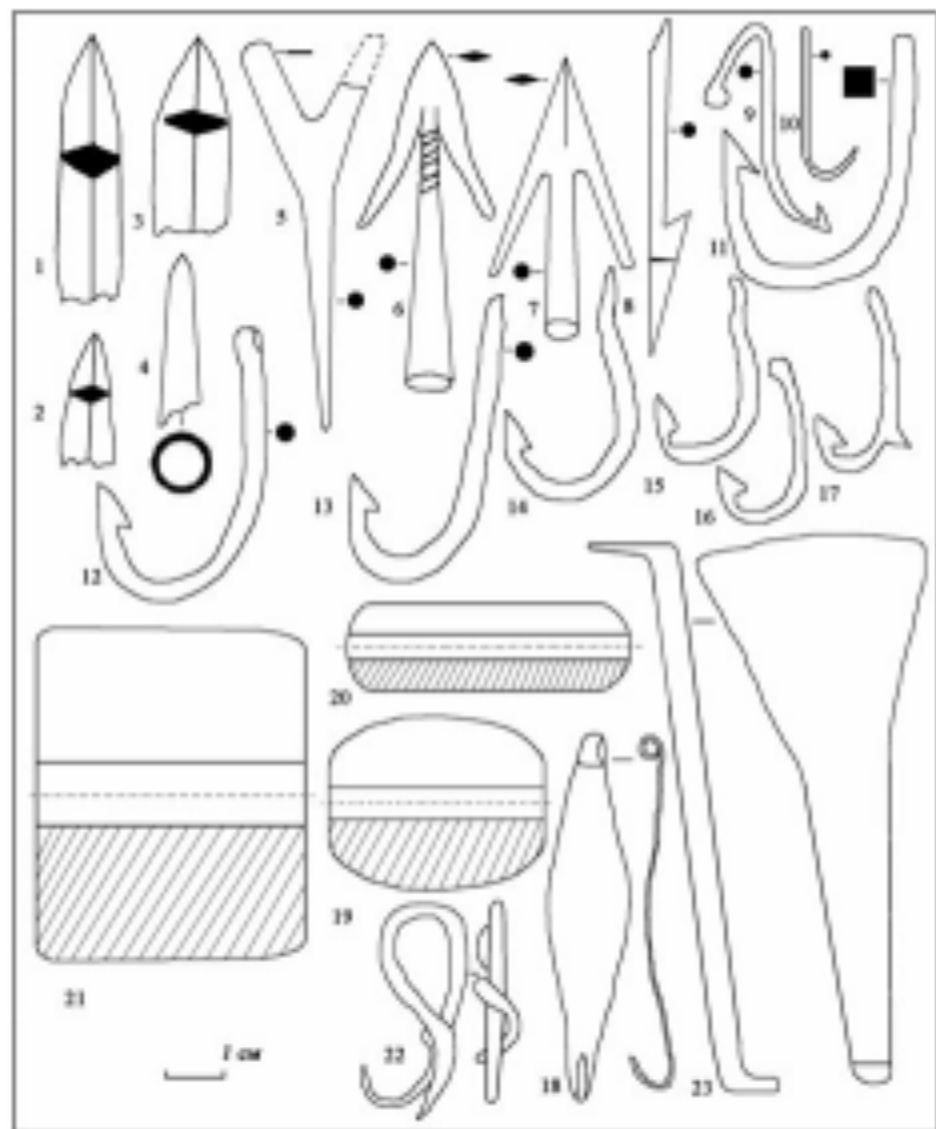

Рис. А. 127. Прозвісна і невідомі

1-4 – різні типи наконечників стріли; 5 – довготілий цвіль; 6-7 – прохилий наконечник стріли; 8 – голоті; 9-17 – різні типи голоті; 18 – бичок; 19-21 – різні типи голоті; 22 – голоті типу "кішки"; 23 – голоті.

1-4, 7, 9-11, 21 – Чорнівка; 5, 8, 12 – Лисівці на Пруті (за Б.О. Тимошиком [1982, с. 31, рис. 16, 12, 21, 24]); 6 – Звенигород (за І.П. Русаківською [1981, с. 76]); 13, 20 – Високий (Фолкс ЧЕНУ); 14-17 – Некободівці (за С.В. Писаревським [2006, с. 140, рис. 32, 13-20]); 19 – Могола (Фолкс ЧЕНУ)

Рис. А. 128. Промислові знаряддя

1-5 – гачки; 6 – гач типу „кішка”; 7-21 – глиняні грузики; 22-24 – риб'ячі хребці

1-3, 6-10, 12, 22-24 – Чорнівка, 4, 5, – Ленківці на Прутї (Фонд ЧКМ); 11, 14-21 – Василів (Фонд ЧКМ), 13 – Магата (Фонд ЧКМ)

Рис. А. 129. Залишки луски з підвалу житла в Ленківцях на Пруті (Фонди ЧКМ)

Рис. А. 130. Железные инструменты и оружие

1-2 - молоты, 3 - ножовидный меч, 4 - железный крюк, 5-8 - стержни, 9 - клещи, 10 - крючок
 1, 4-9 - Лексиди на Прыти, 2 - Покропачина, 3 - Човетина, 10 - Восток (1-10 - Формы МЭМ)

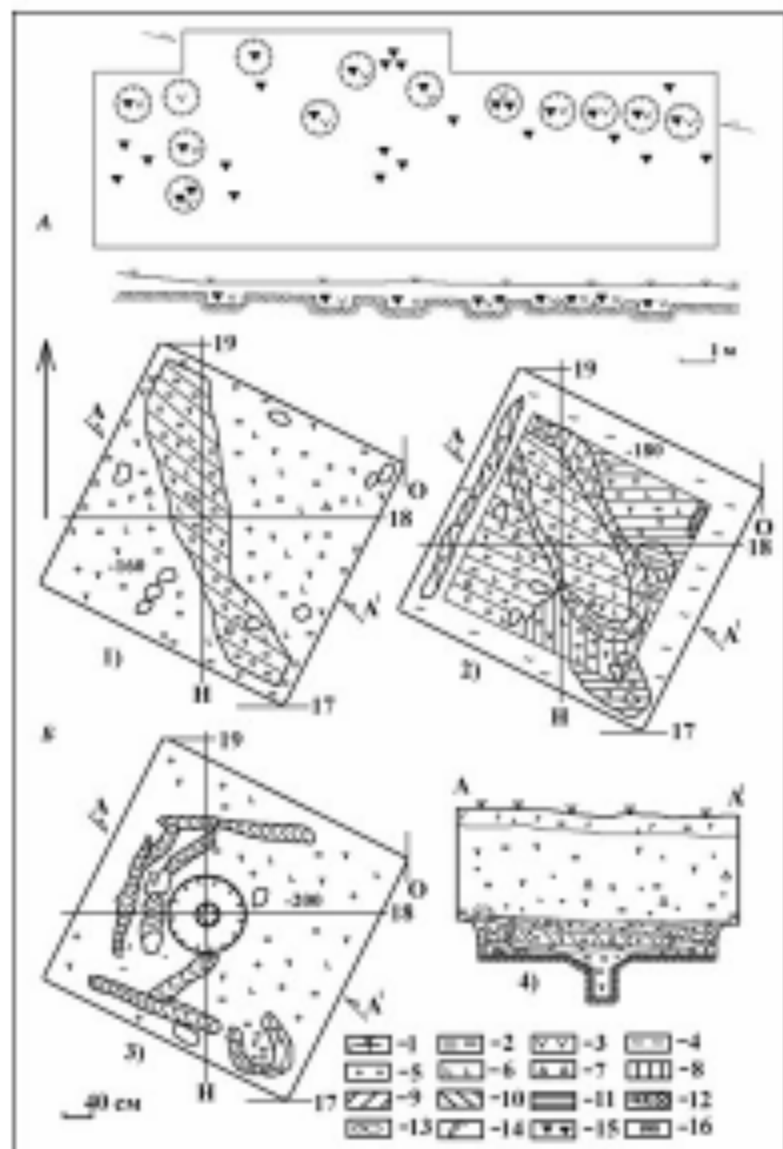

Рис. А. 131 План та переріз реконструкції майстерні в Львові за Пруді, що'ється з металобрускою

А - "каменний будинок" (за Б.О. Тимаруком [1962, с.39, рис. 44, 5]); Б - майстерня з залишками металу
 1 - гурт; 2 - облицовка землі; 3 - вугілля; 4 - конта глиня; 5 - кістки; 6 - коринна; 7 - коринна кістка; 8 - облицовка землі з кісткою води; 9 - скляно облицовка до чорного кольору землі; 10 - землі сильно насичена, до чорного кольору вугіллям, сталювкою; 11 - селітні кістяки, вугілля з сталювкою; 12 - обгоріле дерево; 13 - каміні; 14 - кіли; 15 - селітні кістяки; 16 - метрики.

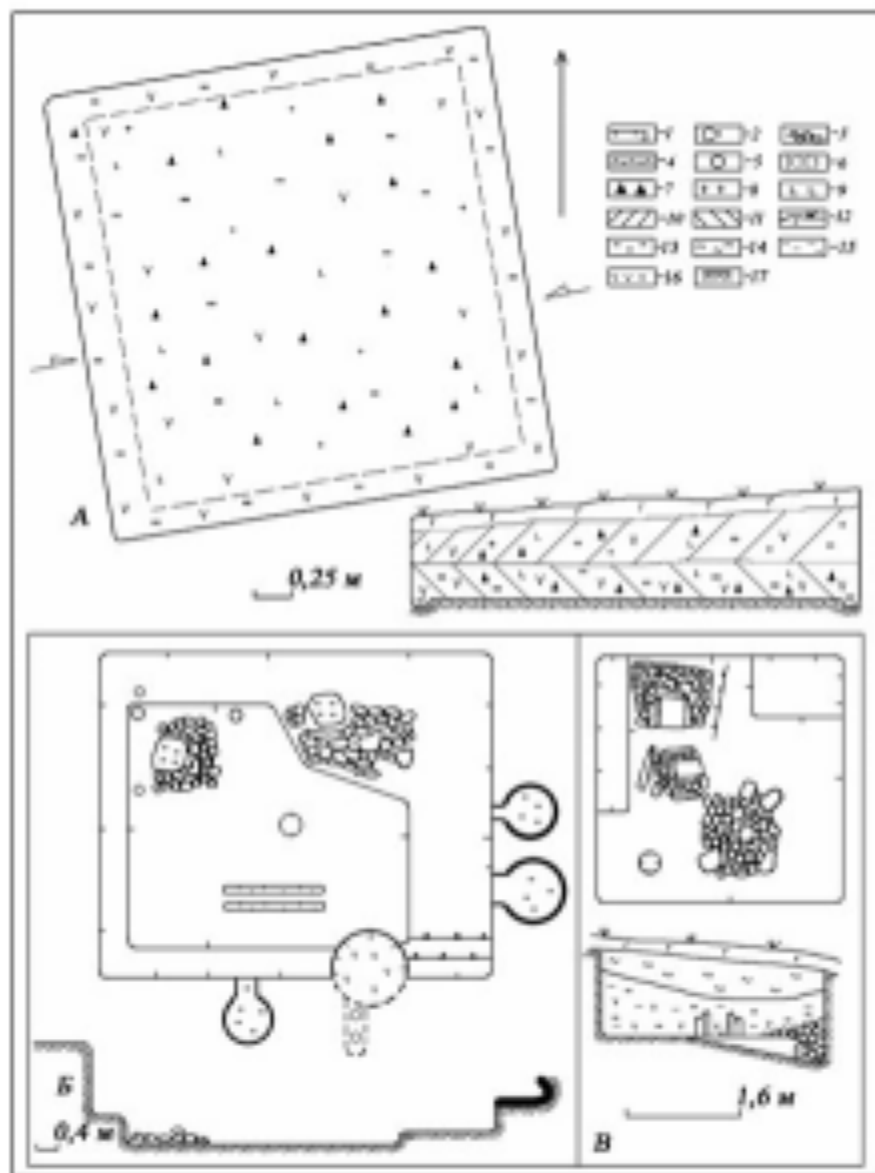

Рис. А. 132. Майстерні, пов'язані з підготовкою ремісничих робіт

А - майстерня із поперечною обробкою добутого лісу (Левинскі за Друті); Б-В - підготовчі майстерні в Рівно (за Б.О. Гаврилюком [1982, с. 129, рис. 70])

1 - металевий вигин, 2 - підпорожна п'єд, 3 - лавки, 4 - розв'яз, 5 - стовпчик лісу, 6 - лавка зруб, 7 - лавка атаки, 8 - лавка, 9 - горщик, 10 - сировий циліндр, 11 - культурний циліндр, 12 - гурто, 13 - об'ємна сім'я, 14 - нове ліско, 15 - піско, 16 - цупили, 17 - молоток

Рис. А. 133. "Вовчі ями" для виплавки заліза з Ленківців на Пруті (фото Б.О. Тимошука)

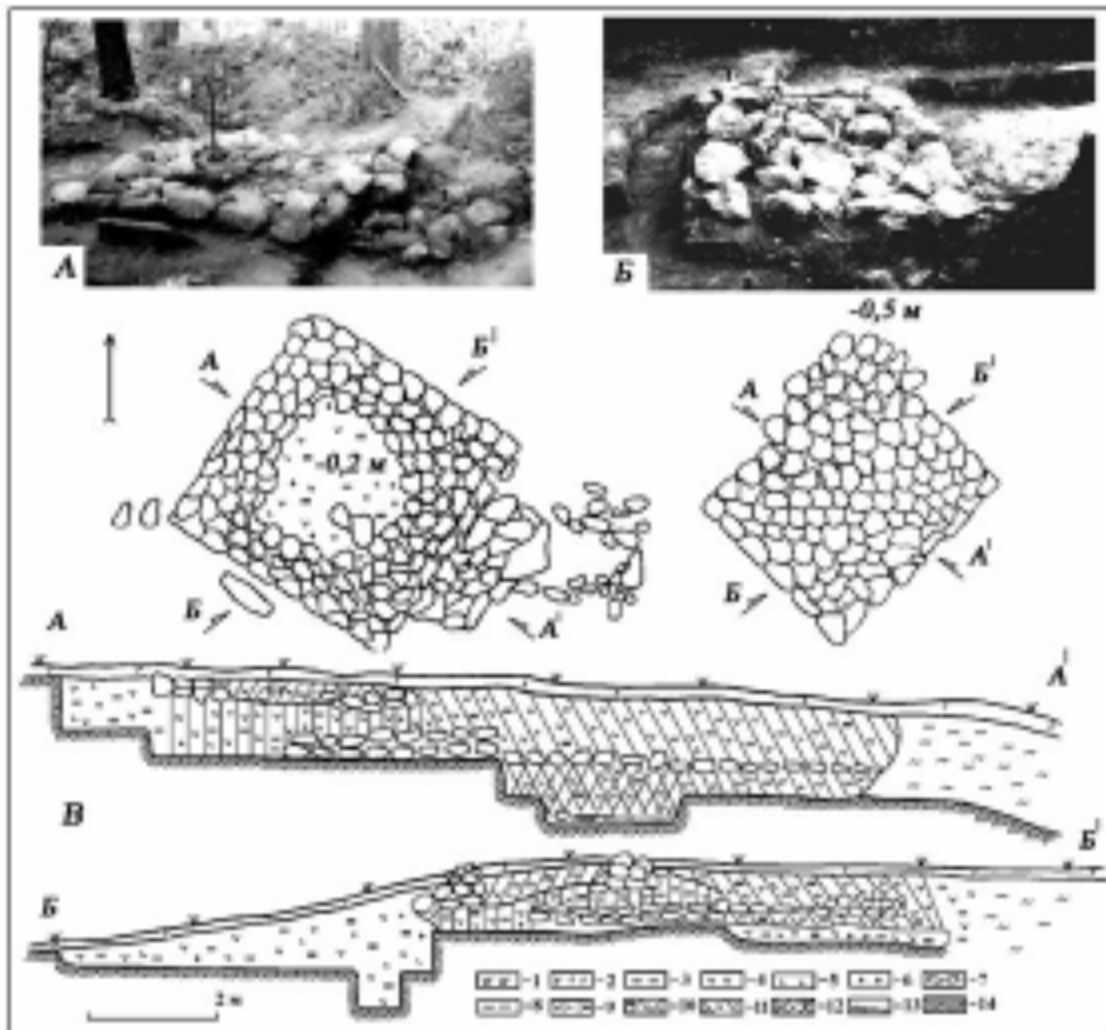

Рис. А. 134. Плани та розрізи кам'яного майданчика з Чорнівського городища

А – вид кам'яного майданчика на глибині 0,2 м від сучасної поверхні; Б – вид кам'яного майданчика на глибині 0,5 м від сучасної поверхні; В – розрізи майданчика

1 – трава; 2 – гумус; 3 – обпалена земля; 4 – вугілля; 5 – кераміка; 6 – цегли; 7 – каміння; 8 – жовта глина; 9 – заповнення кам'яного майданчика XII – першої половини XIII ст.; 10 – заповнення кам'яного майданчика другої половини XIII – XIV ст.; 11 – заповнення оборонної кліті; 12 – заповнення могильної ями; 13 – поховання; 14 – материк

Рис. А. 135. Ремісничі інструменти

1 – молот-ручник; 2 – кліщі; 3 – молот-ручник; 4 – шарнірні ножниці; 5 – шило; 6 – кушнірський ключ; 7 – пробійник

1, 3, 6 – Чорнівка; 2 – Ленківці на Пруті; 4-5, 7 – Недобойці (3-7 за С.В. Пивоваровим [2006, с. 135, рис. 29])

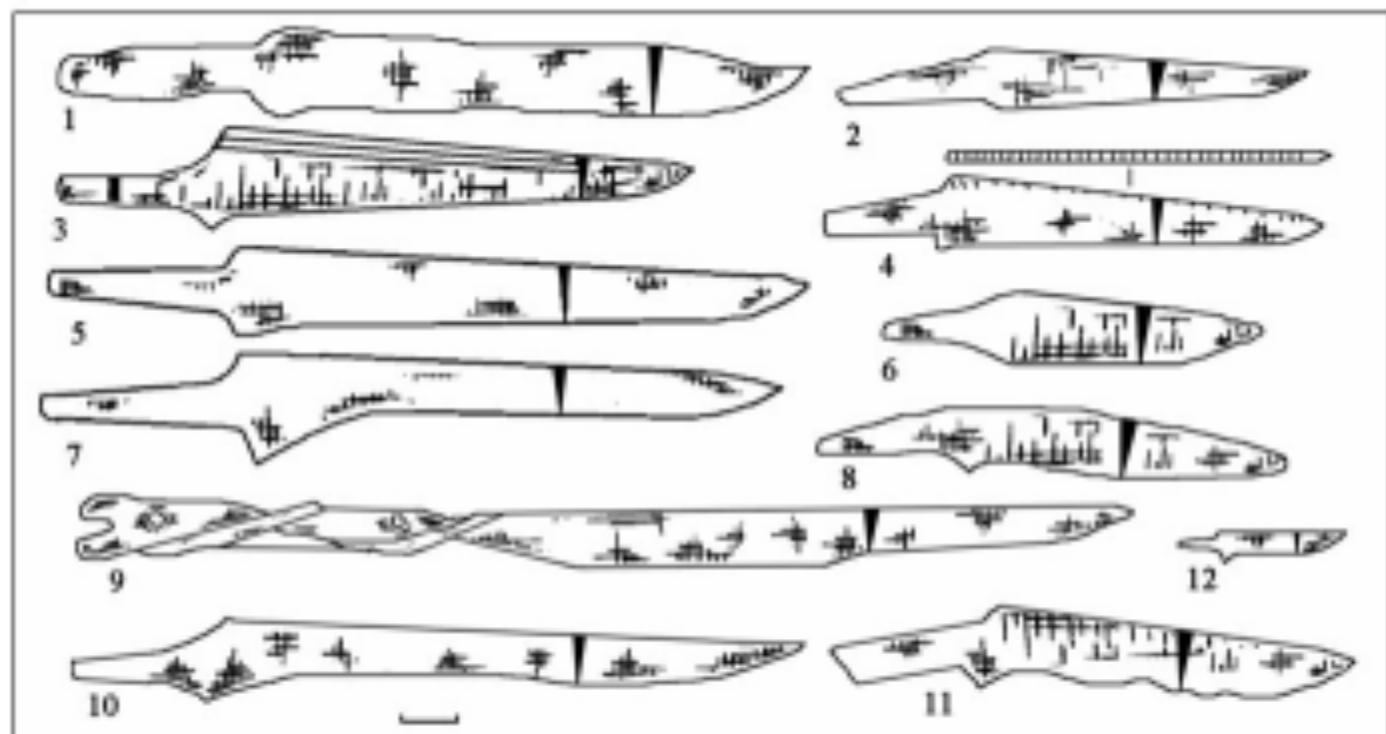

Рис. А. 136. Прорисовка ножів

1-5, 7-10 – Чернівка; 6 – Магала; 11 – Недобойці; 12 – Ленківці на Пруті; (8 за С.В. Пивоваровим [2001, с.248, рис.5, 9])

Рис. А. 137. Ножі

1, 2, 14, 18 – Чорнівці; 3 – Романківці; 4, 7-8, 25, 26 – Василів; 5, 9, 11, 13, 17, 19 – Лежківці на Пруті; 6, 15, 21 – Добринівці; 10, 16 – Зелена Липа; 12 – Гореча; 20 – Магала; 22 – Молодія; 23 – Репуженці; 24 – Грушівці; 27 – Пригородок (Фонди ЧКМ)

Рис. А. 138. Замки

1-4 – Чорнівка; 5-9 – Ленківці на Пруті; 10 – Зелена Липа (5-10 – Фонди ЧКМ)

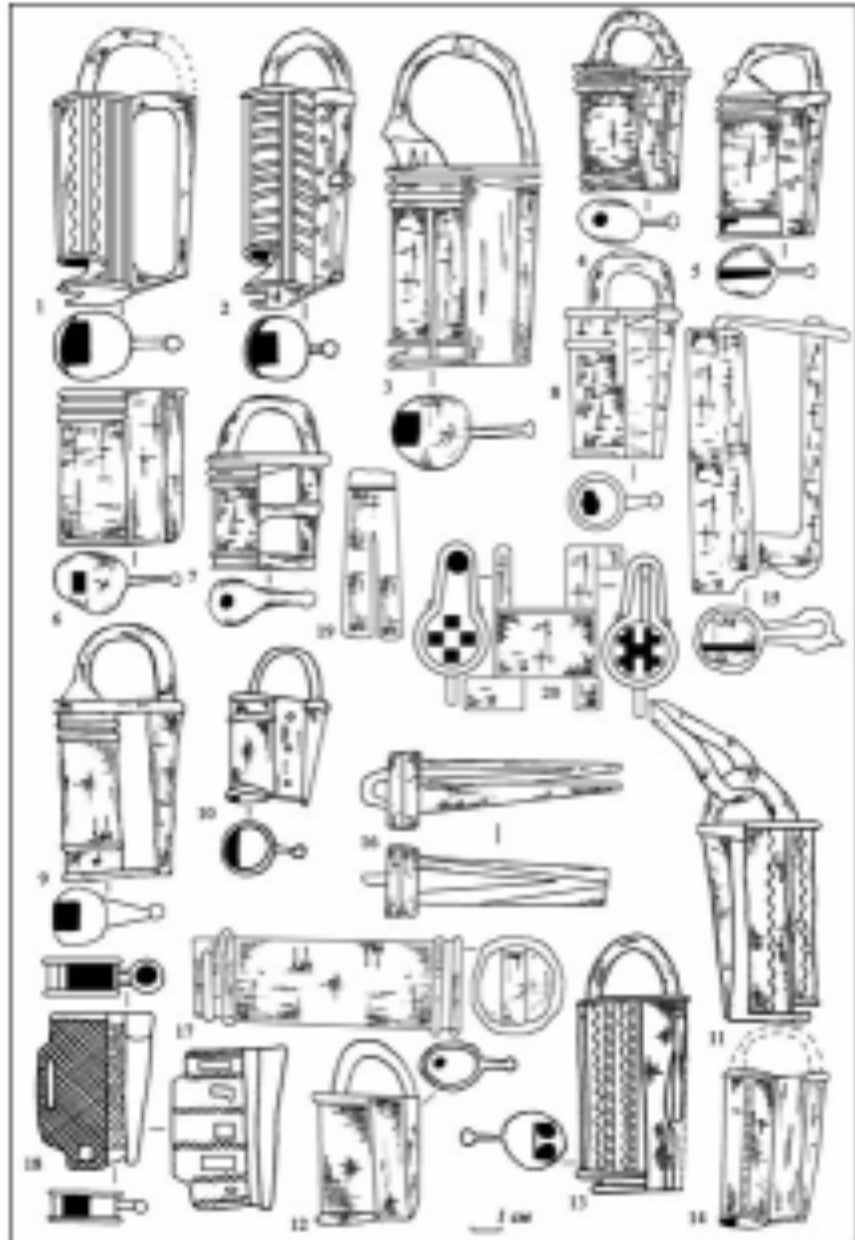

Рис. А. 139. Проритковані злитки
 1-14, 16, 18 – Черняхів, 15, 17 – Ніжнібіжів, 10, 20 – Звенигород, 15, 17 – за С.В. Пилипчук [2001, с. 247, рис. 4, 7, 2004, с. 73, рис. 1, 2, 3, 13]; 19 – за С.В. Пилипчук [2000, с. 44, рис. 20, 7]

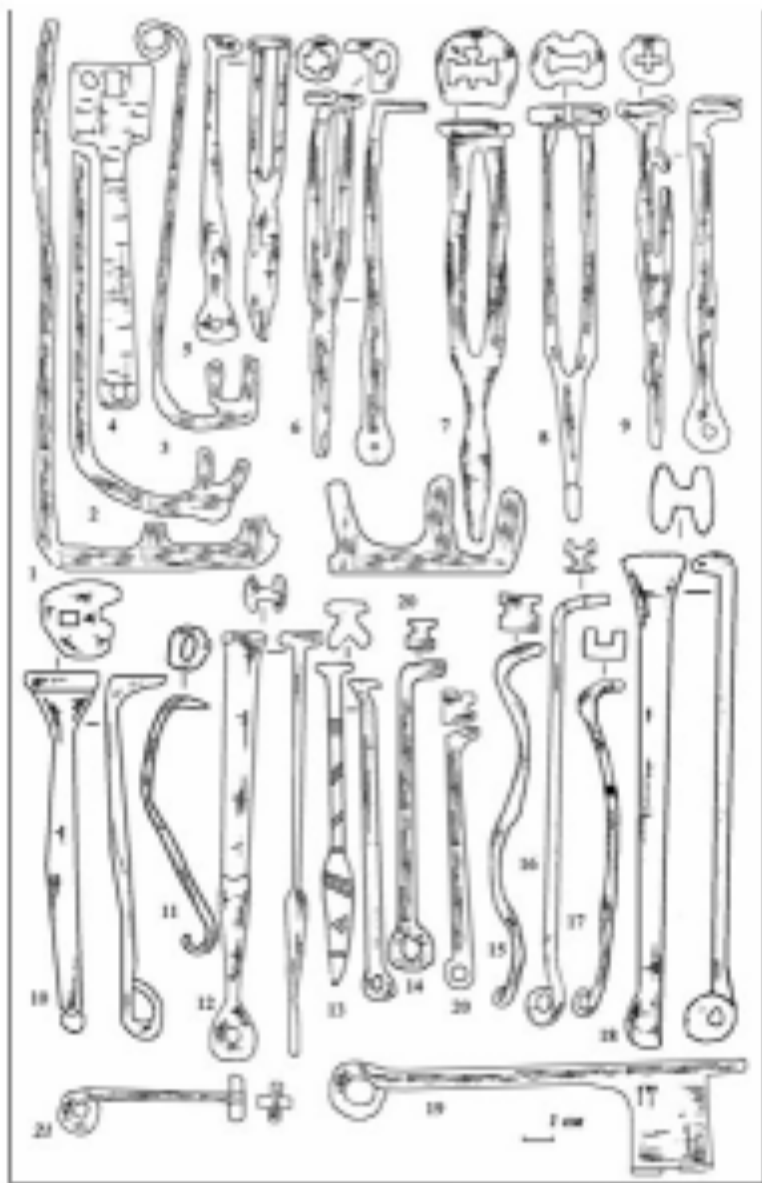
Рис. А. 140. Замок індивідуальної форми з літописного Василева

Рис. А. 141. Ключі

1, 4-5 – Чорнівка; 2, 6, 7, 9, 11, 13 – Лемківці на Пруті; 3, 8 – Василів; 10 – Зелена Липа
(Фонди ЧКМ)

Рис. А. 142. Прорисовки оружия

1 – Рязань; 2, 4, 6, 9, 19 – Лексидия на Прути; 3 – Вислица; 5, 7, 8, 10-13, 15-18 – Чорвакы; 14 – Нелобовица; 20 – Зелене Липы

(1, 2, 4, за В.О. Тимощук [1982, с. 22, рис. 7, 8]; 16, 15-17, 20; 8, 14 – за С.В. Писковцев [2001, с. 243, рис. 4, 11, 2004, с. 75, рис. 5, 8]; 20 – за С.В. Писковцев [2001. – рис. 4, 11])

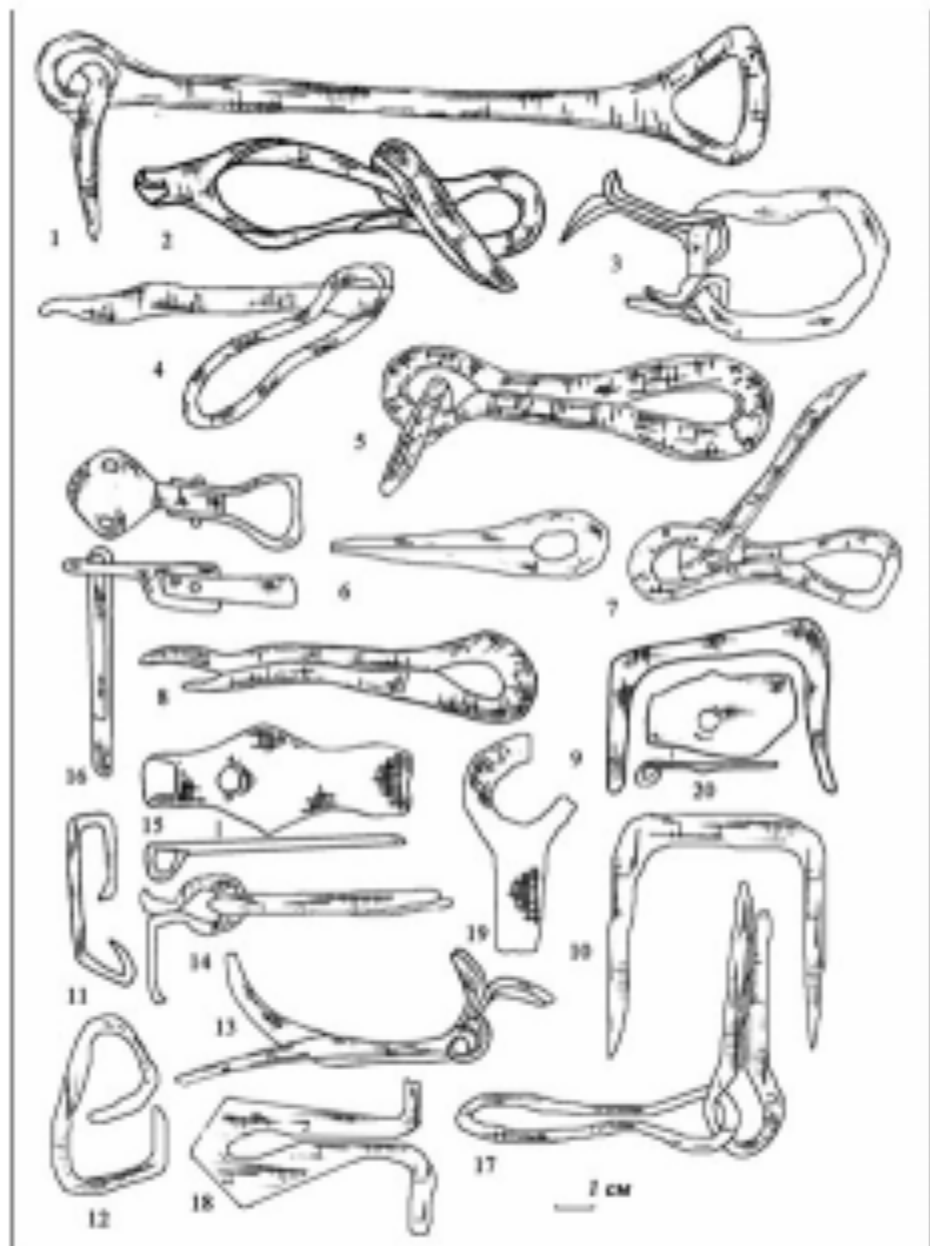

Рис. А.143. Прорисовки мечевых рукояток:

1-9, 11-13, 15-20 - Чирюкская; 10, 14 - Нискобойца (10, 12, 14, 17-19 по С.В. Павловскому [2001, с.249, рис. 6, 1, 2, 5, 10; 2004, с. 73, рис. 1, 3; 2002, с. 115, рис. 2, 9])

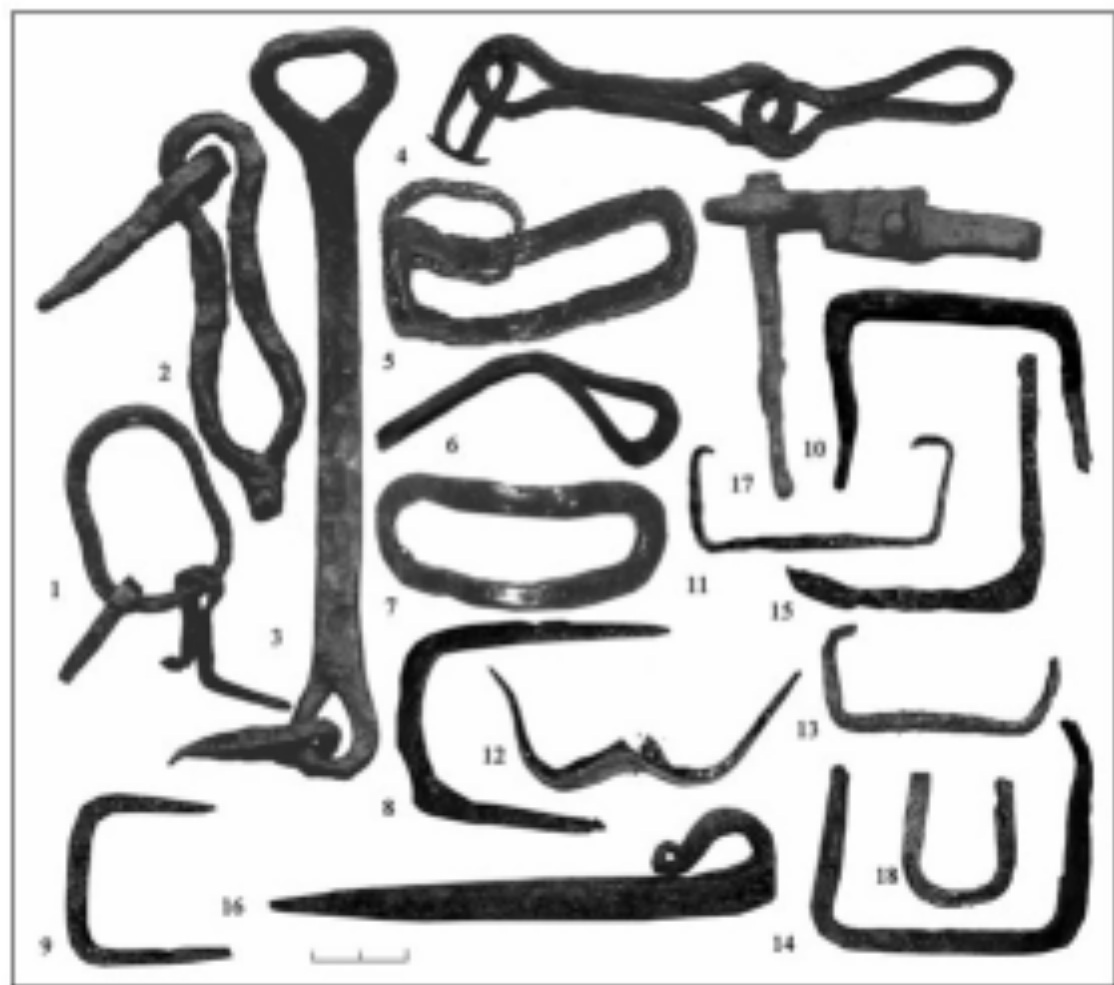
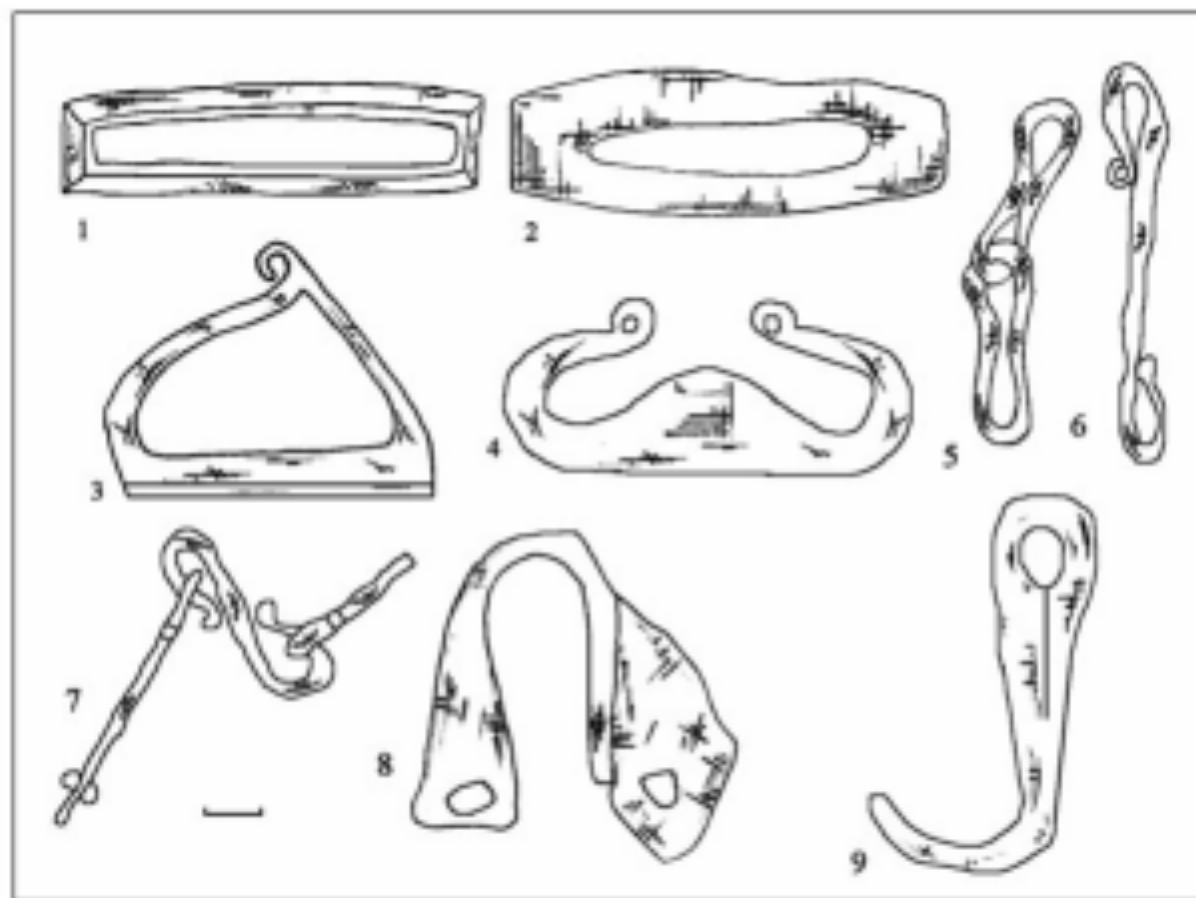

Рис. А. 144. Дворні дужки

1-3, 10, 17 – Чернівець, 4-7, 11-14, 18 – Васильків; 8-9, 15 – Лезківці на Прутї; 16 – Зелена Липа (Фонди ЧКМ)

Рис. А. 145. Прорисовки побутових предметів

1-4 – кресала; 5-7 – ланцюги; 8 – вушко котла; 9 – гак

1-3, 8-9 – Чорнівка; 4 – Зелена Липа; 6-7 – Недобоївці (4, 7-8 – за С.В. Пивоваровим [2002, с.119, рис. 2, 1-2; 3, 6]; 3 – за Б.О. Тимошуком [1982, с. 108, рис. 58, 9])

Рис. А. 146. Побутові речі

1-3 – кресала; 4-5 – ланцюги; 6 – вушко котла; 7 – гак; 8-10 – підкови чобіт; 11-12 – предмети невідомого призначення; 13 – залізна ложка

1 – Ленківці на Пруті; 2-4, 6-7 – Чернівка; 5, 8-9, 11-13 – Василів; 10 – Карпатів (Фонди ЧКМ)

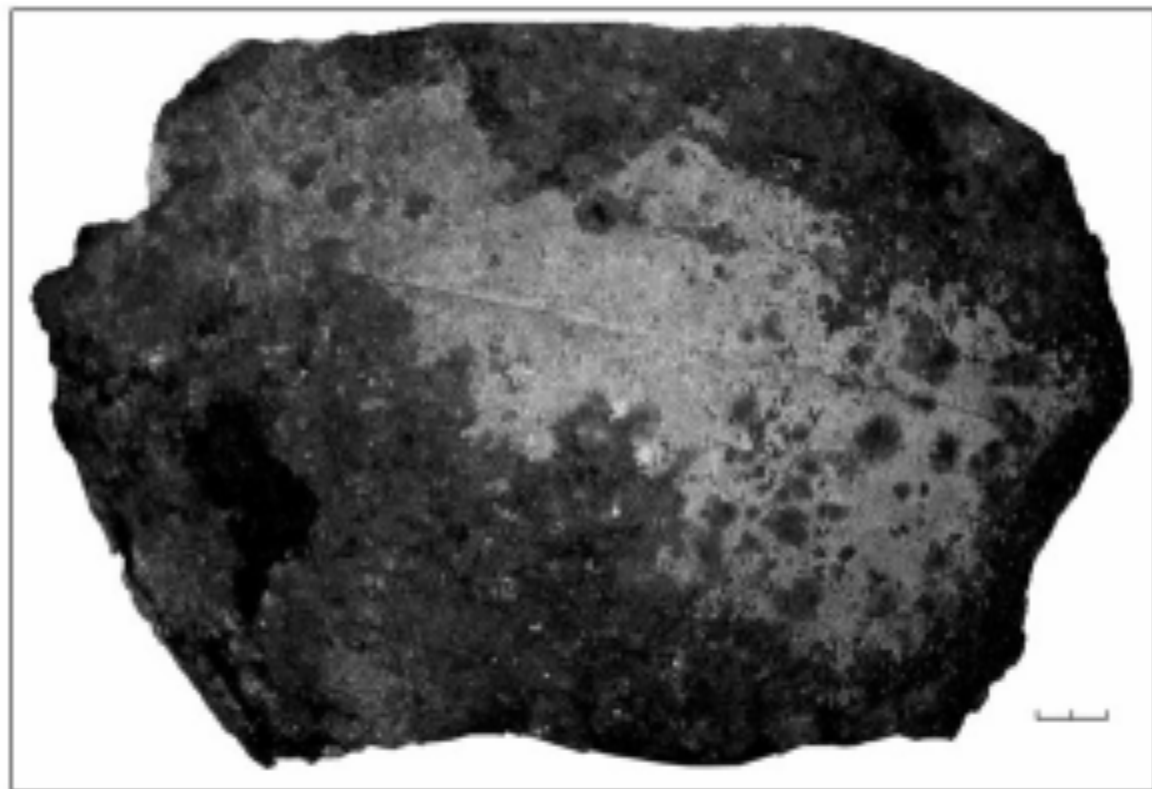

Рис. А. 147. Фрагмент чавунного казана з городища Зелена Липа

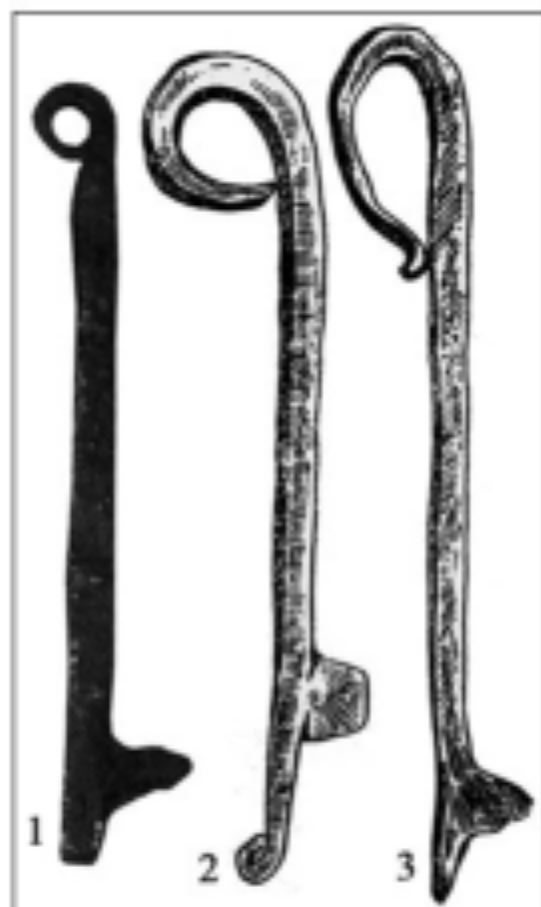

Рис. А. 148. Медичний інструмент для кровопускання з городища Зелена Липа (1) та його аналогії 2 – Талсинське городище; 3 – бувша Ліелварська волость (2-3 – за В.А. Уртан, [1966, с. 329, рис. 1])

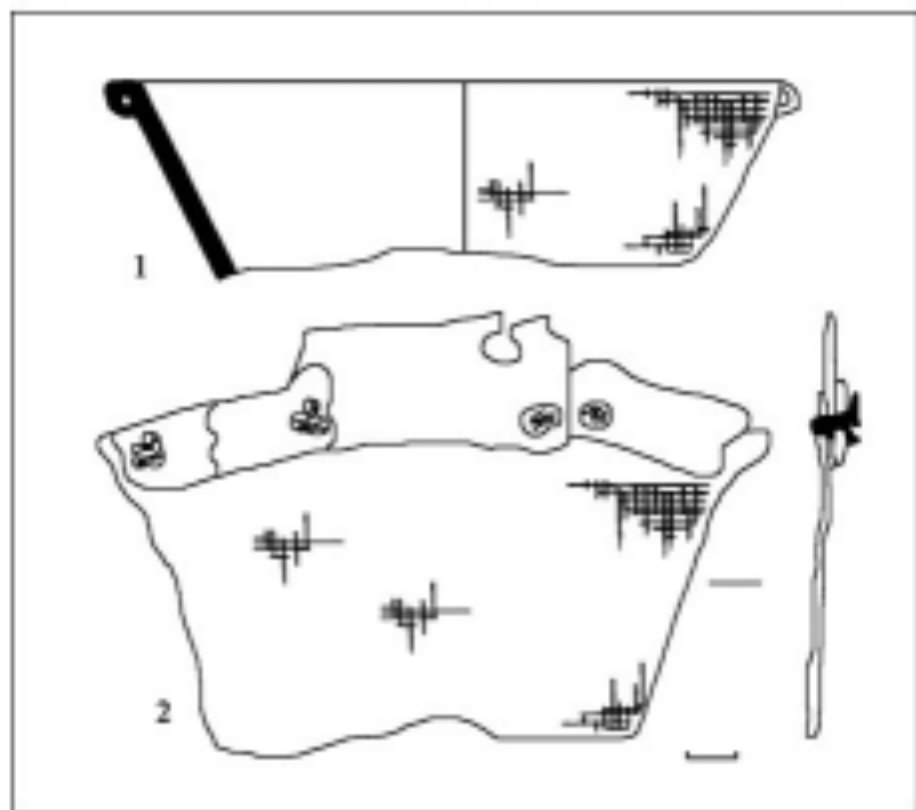

Рис. А. 149. Фрагменти мідних котлів

1 – Чорнівка; 2 – Недобойці (за С.В. Пивоваровим [2002, с. 115, рис. 2, 17])

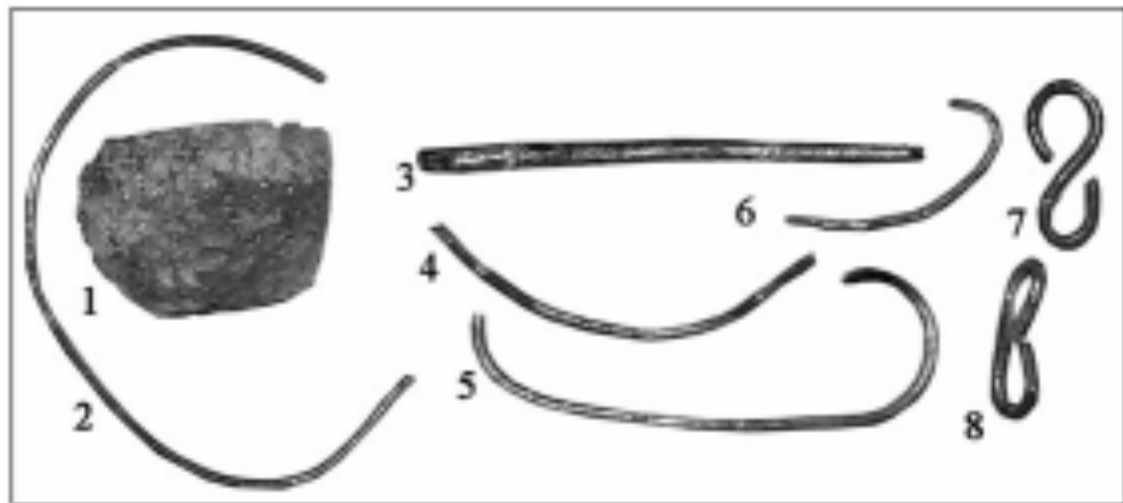

Рис. А. 150. Предмети, пов'язані з ювелірним ремеслом
1 – 2, 4 – 8 – Ленківці на Пруті; 3 – Васишів (Фонди ЧКМ)

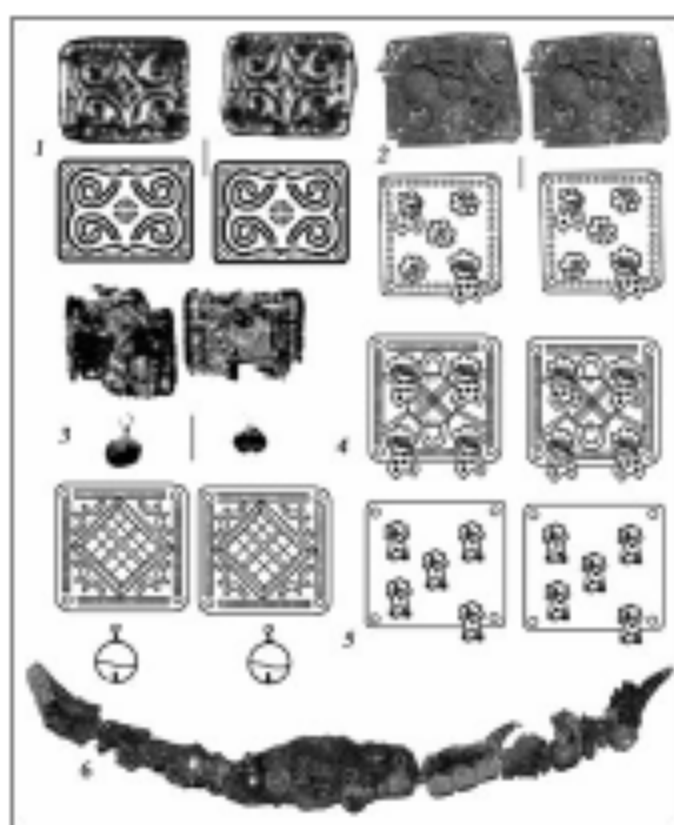

Рис. А. 151. Прикраси з металев. Східно-Дніпровського межиріччя
 1, 5, 6, 15, 30, 39, 41-43, 49, 52, 56-59 – Лемківці на Пруці; 2, 45 – Перетківці; 3, 11-13, 17, 19,
 26-29, 31-33, 35-36, 38, 40, 48, 51, 60 – Чортківці; 4, 14, 50 – Борівці; 7, 46-47 – Доробинці;
 8, 16, 20-22, 24 – Васильці; 9-10, 18, 34 – Миски; 23 – Герці; 25 – Мамурівці; 30 – Мискиці;
 44 – Золоті Липи; 53 – Бабюки; 54 – Припечки; 55 – Васильківці (Фонд ЧДМ та ІЦАД); 60 – та
 С. В. Пашковський [2008, №8]; 32-33 – анонімі

Рис. А. 152. Прикраси з поселень Сірего-Дністровського межиріччя

1, 8, 12, 14-15, 18-19, 21-23 – Чорнівка; 2, 4, 9 – Митків; 3 – Горішні Шерівці; 5-7, 13 – Цецяно; 10 – Молодія; 11, 24-26 – Ленківці на Пруті; 16 – Герца; 17 – Дністрівка; 20 – Галиця (5, 6, 7, 8, 12, 13, 14, 21, 23 – за С.В. Пивоваровим, [2006, с. 197, рис. 43, 2-3; с. 227, рис. 47, 15, 16; 48, 1, 4, 19]; 20 – за С.В. Пивоваровим [2000, с. 43, рис. 19, 7]; 2, 3, 4, 9-11, 25 – за Б.О. Тимощуком, [1959, с.254, рис. 3, 6; 1982, с. 22, рис. 7, 10; с. 31, рис. 16, 5; с. 104, рис. 56, 6; с. 152, рис. 91, 4, 9]; 3 – за ЛІП Русановою [1981, с. 31]; 26 – за М.В. Малевською [1970, с. 116, рис.4, 5]; 17 – за Б.П. Томенчуком [2006, с. 87])

Рис. А. 153. Фотографії та прорисовки чілець

1 – Чорнівка; 2, 5 – Васи́лів; 3 – Санжівці; 4 – Недобойці, 6 – Ленківці на Пруті
 (2, 3, 5, 6 – за Б.О. Тимошуком [1969, с. 121; 1982, с. 152, рис. 91, 7]; 4 – за С.В. Пивоваровим [2006, с. 224, рис. 47, 1])

Рис. А. 154. Шийна гривна з Ленківців на Пруті

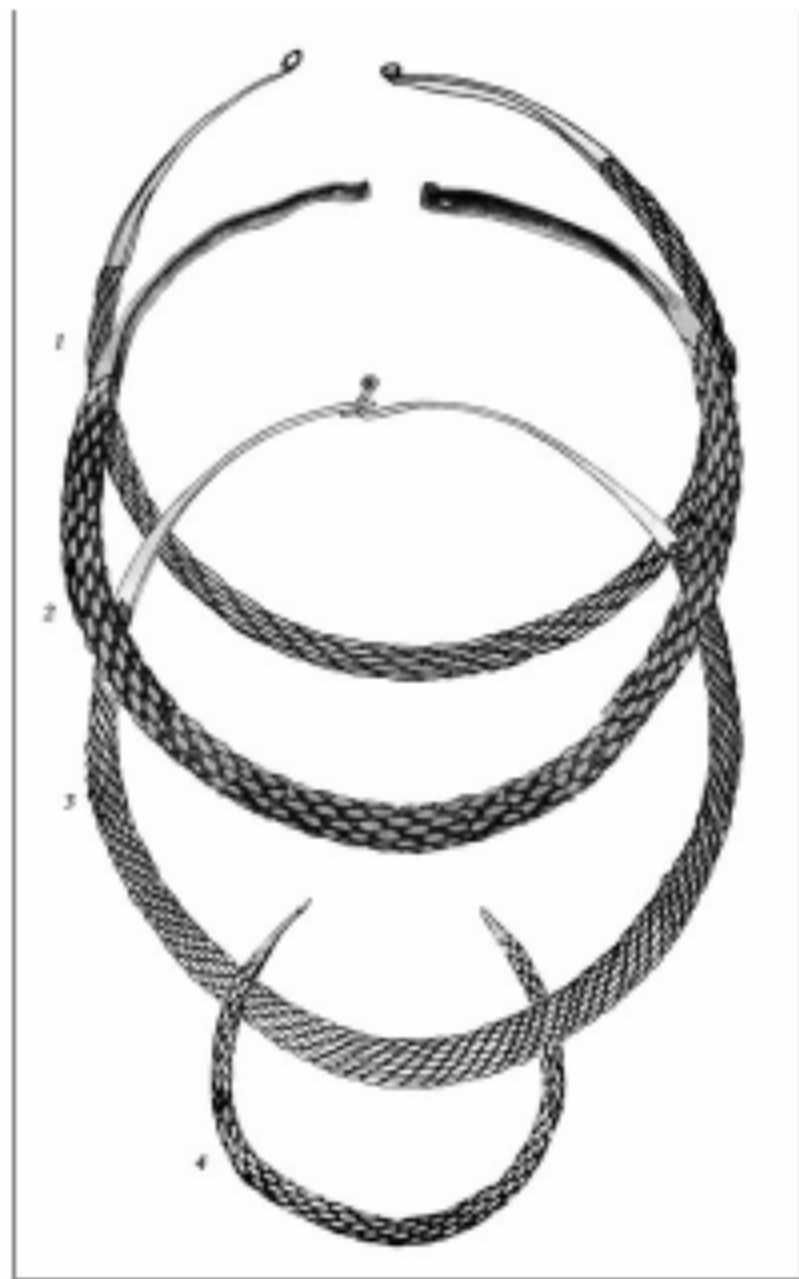
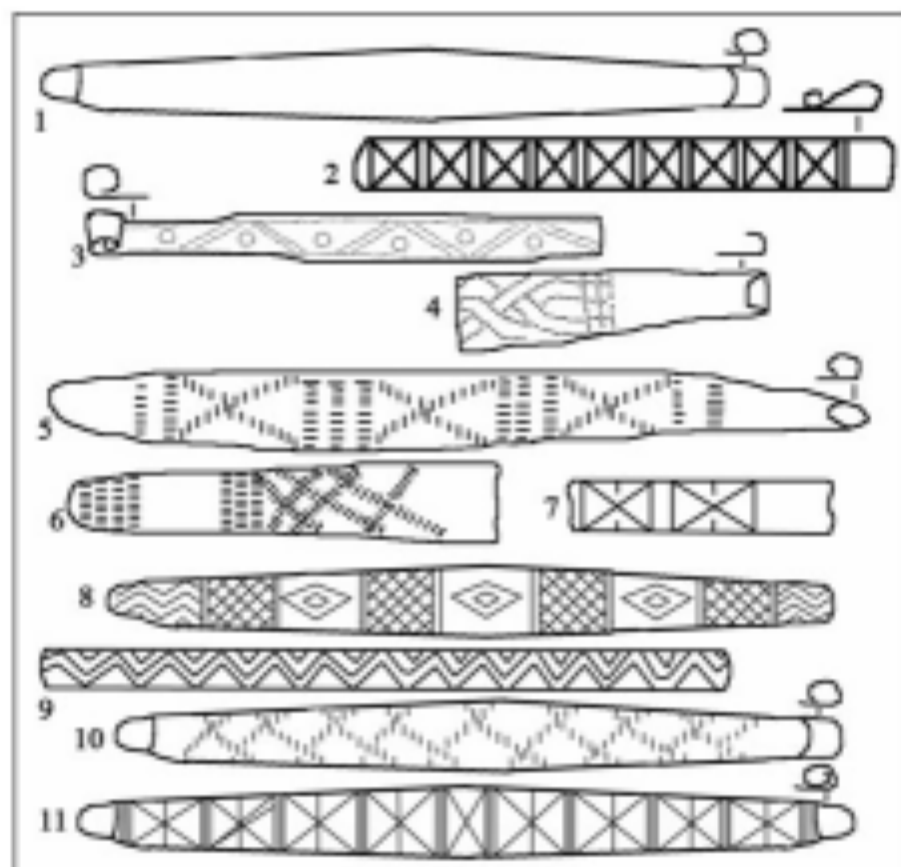

Рис. А. 155. Шийні гривони та браслет з Цецинського скарбу

Рис. А. 156. Пластинчасті браслети

1-2, 7, 9 – Чорнівка; 3-4 – Ленківці на Пруті; 5-6 – Дарабани; 8 – Непоротово; 7, 9 – Чорнівка; 10 – Зелена Липа; 11 – Галиця (3-6 – за Б.О. Тимошуком [1959, с. 254, рис. 3, 3, 4; 1982, с.117, 4, 5]; 7, 10 – за С.В. Пивоваровим [2002, с. 119, рис. 3, 14, 2006, с. 227, рис. 48, 23]; 11 – за С.В. Пивоваровим [2000, с.37, рис.17, 9])

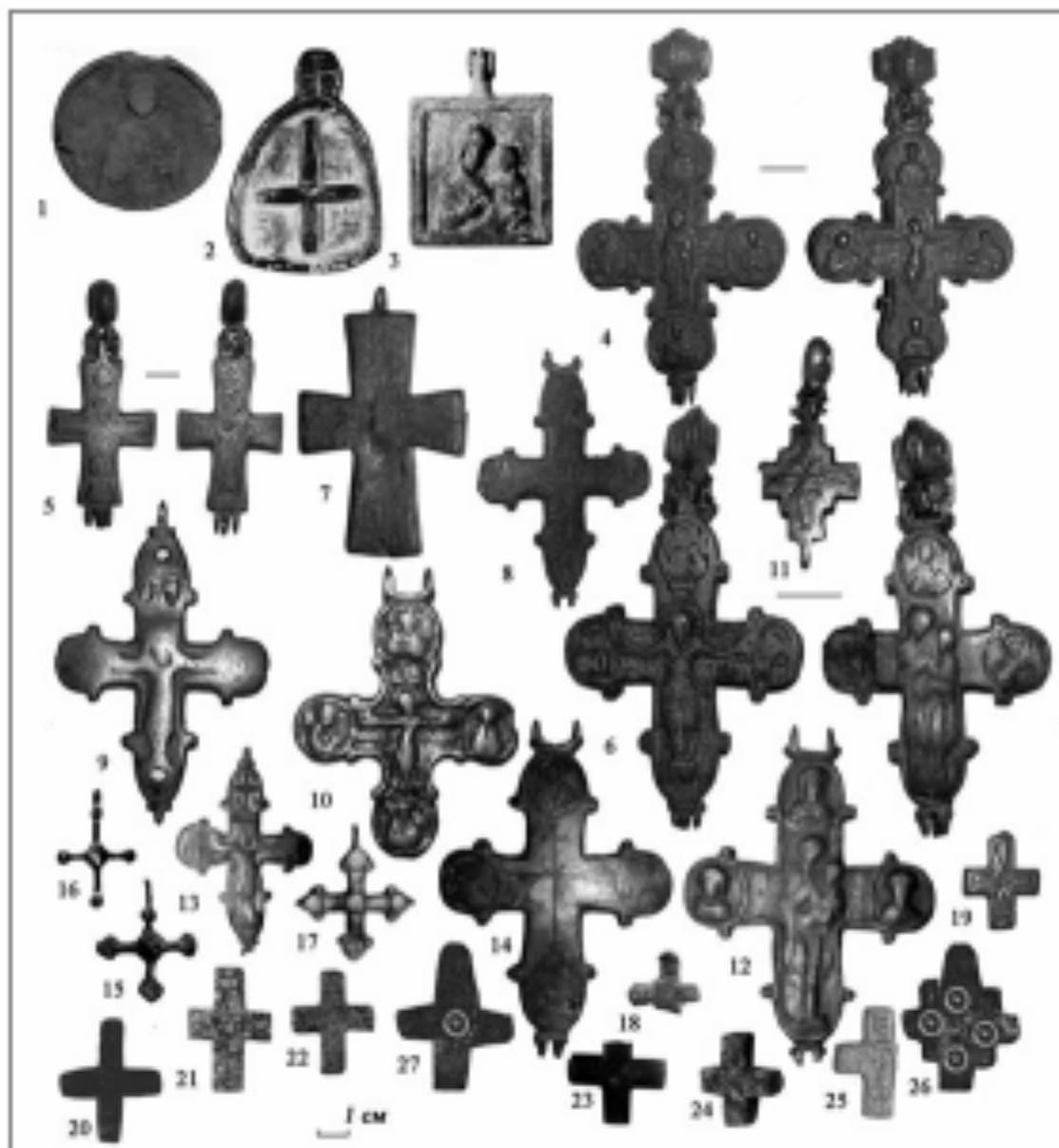

Рис. А. 157. Хрести та ікони з поселень Сірето-Дністровського межиріччя
 1-4, 15, 16, 18, 26, 27 – Чорнівка; 5-8, 19 – Василів; 10 – Гореча; 11, 20 – Ленківці на Пруті;
 12-13 – Кулішівка; 14 – Прилигиче 9, 21-25 – фонди ЧКМ 17 – нелокалізований пункт (за
 Т. Даном [1991, с. 151, рис. 33, 3])

Рис. А. 158. Предмети церковного начиння з літописного Василева (фонди ЧКМ)

Рис. А. 159. Скляні браслети з поселень Сірего-Дністровського межиріччя

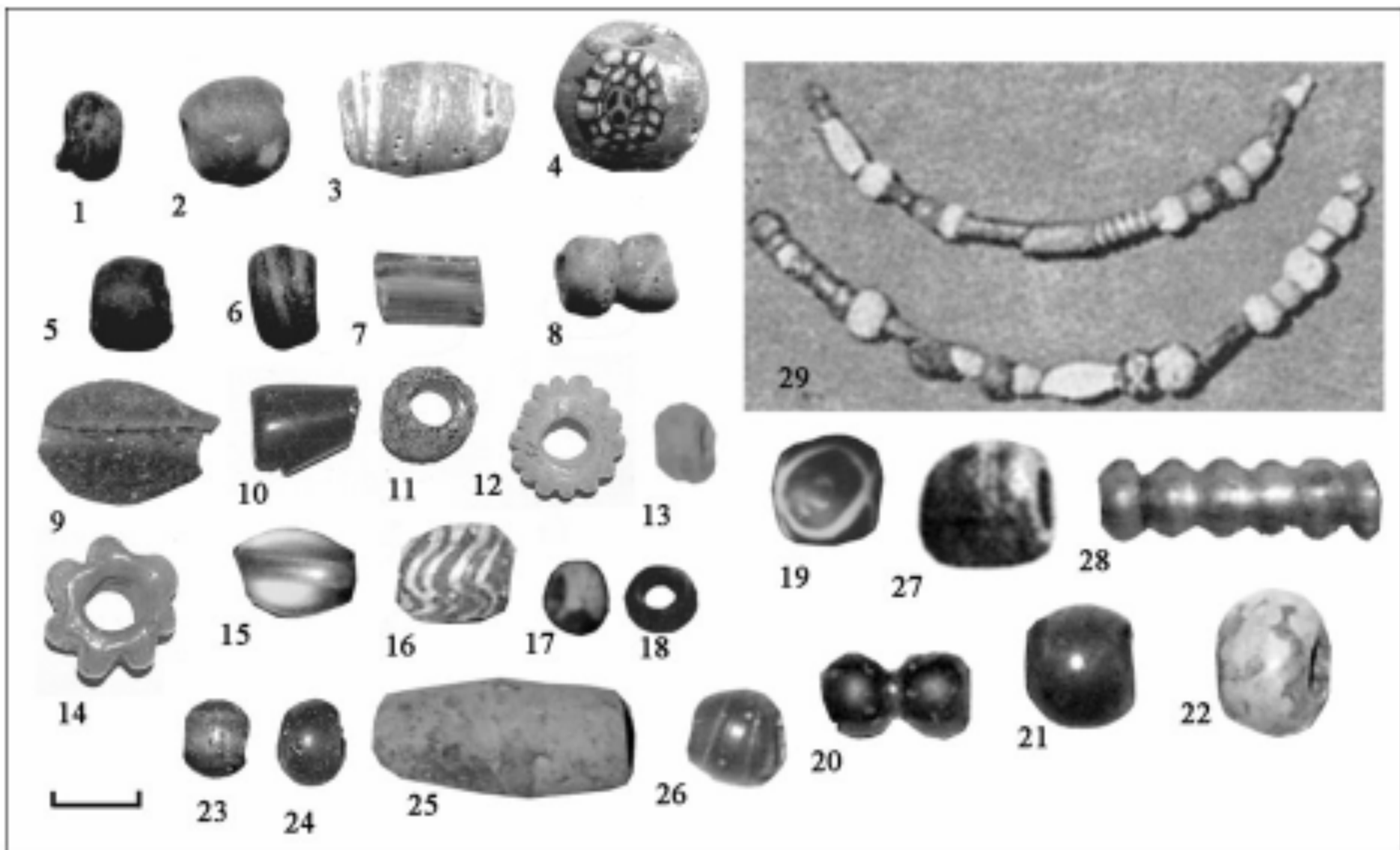

Рис. А. 160. Скляні намистини з поселень Сірего-Дністровського межиріччя
 1-9 – Чорнівка; 10-18, 20, 29 – Ленківці на Пруті; 19, 21-28 – Чорнівка, ур. Пуста Чорнівка
 (29 – за Б.О. Тимошуком [1978, с. 61])

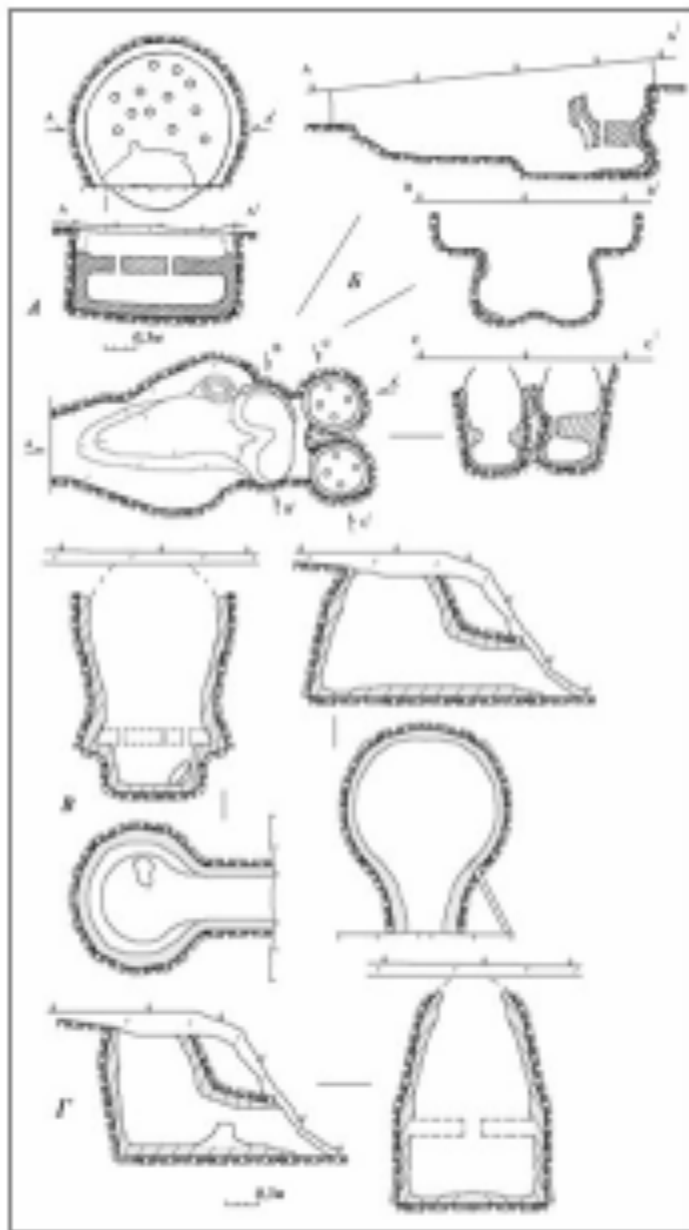

Рис. А. 161. Рибки за северните геоложиски зони

A - Рибно; Б - Кошари; В - Висари; Г - Перифонити (А, Б, Г - на Е.О. Ташевиќ [1976, с.163, рис. 68; 1982, с. 143, рис. 31; ил. 1989, с. 5]; Б - на С.С. Ваневиќ, П.А. Горѓанџиќ [1994, рис. 92])

Рис. А. 162. Гончарний горн з літописного Василева (фото Б.П. Томенчука)

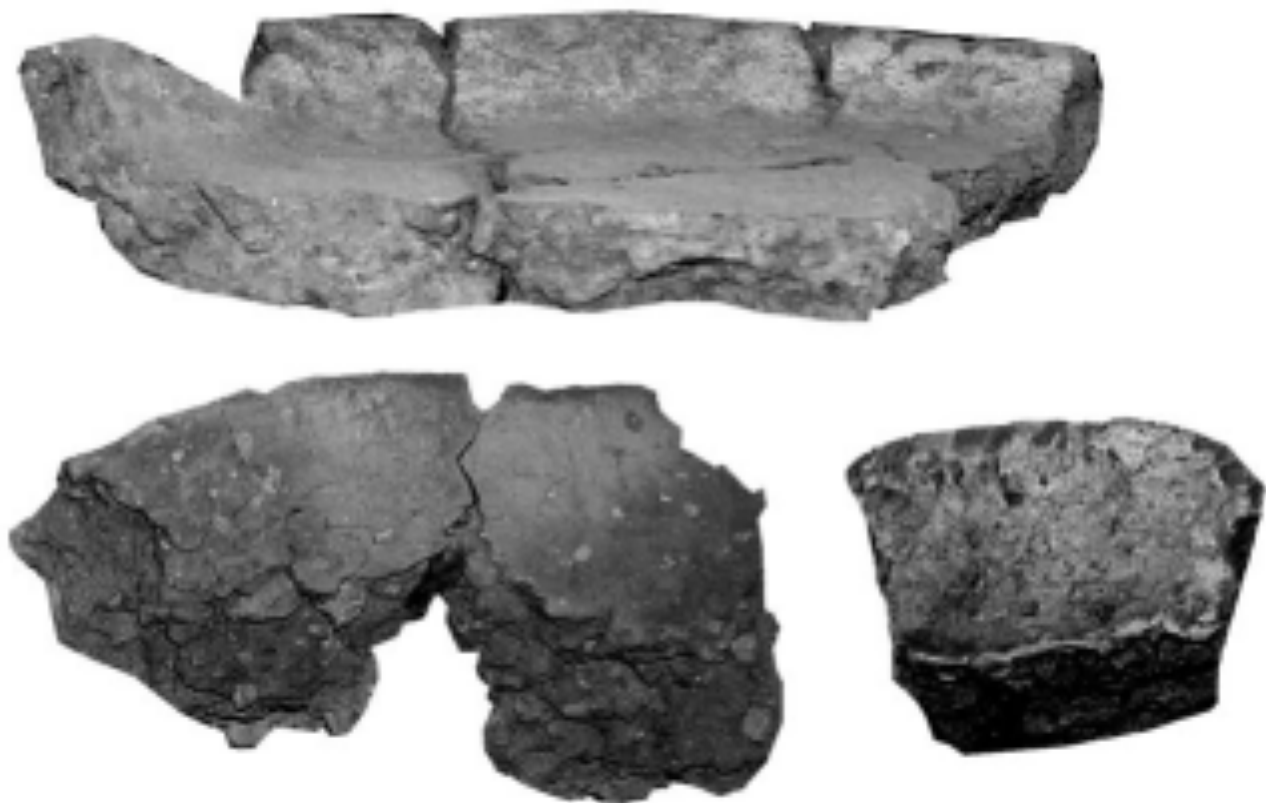

Рис. А. 163. Фрагменти ліпних сковорідок

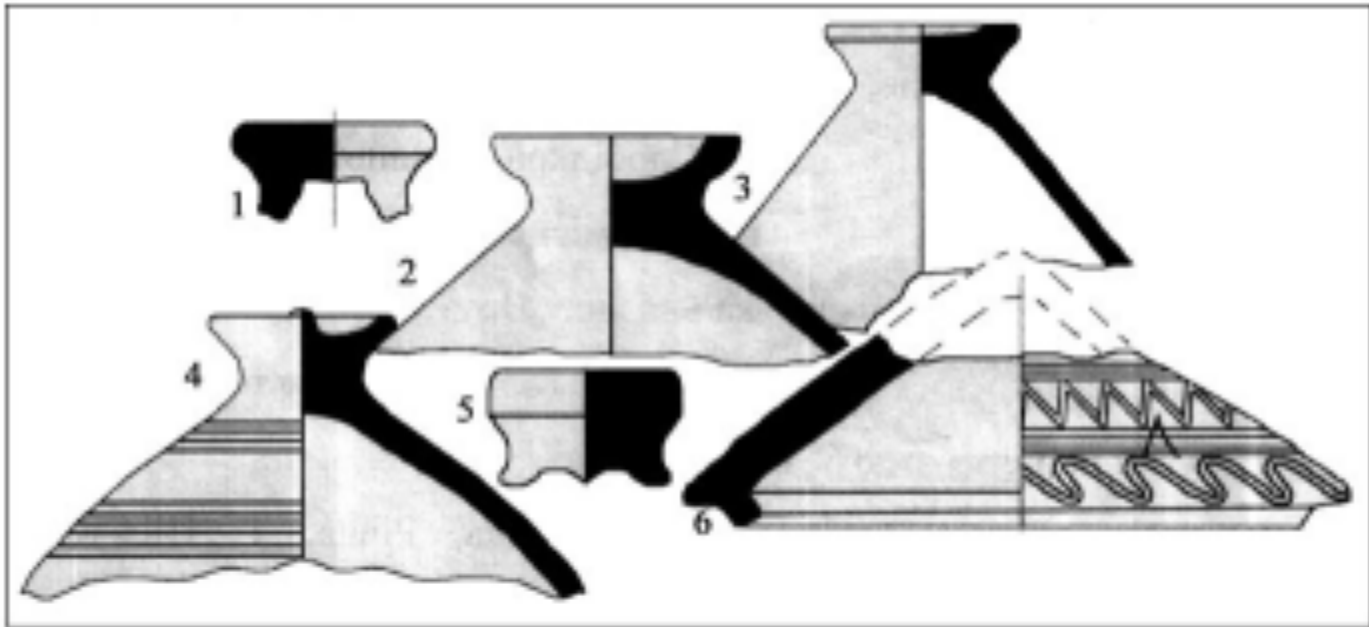

Рис. А. 164. Прорисовки кухонных покрешок

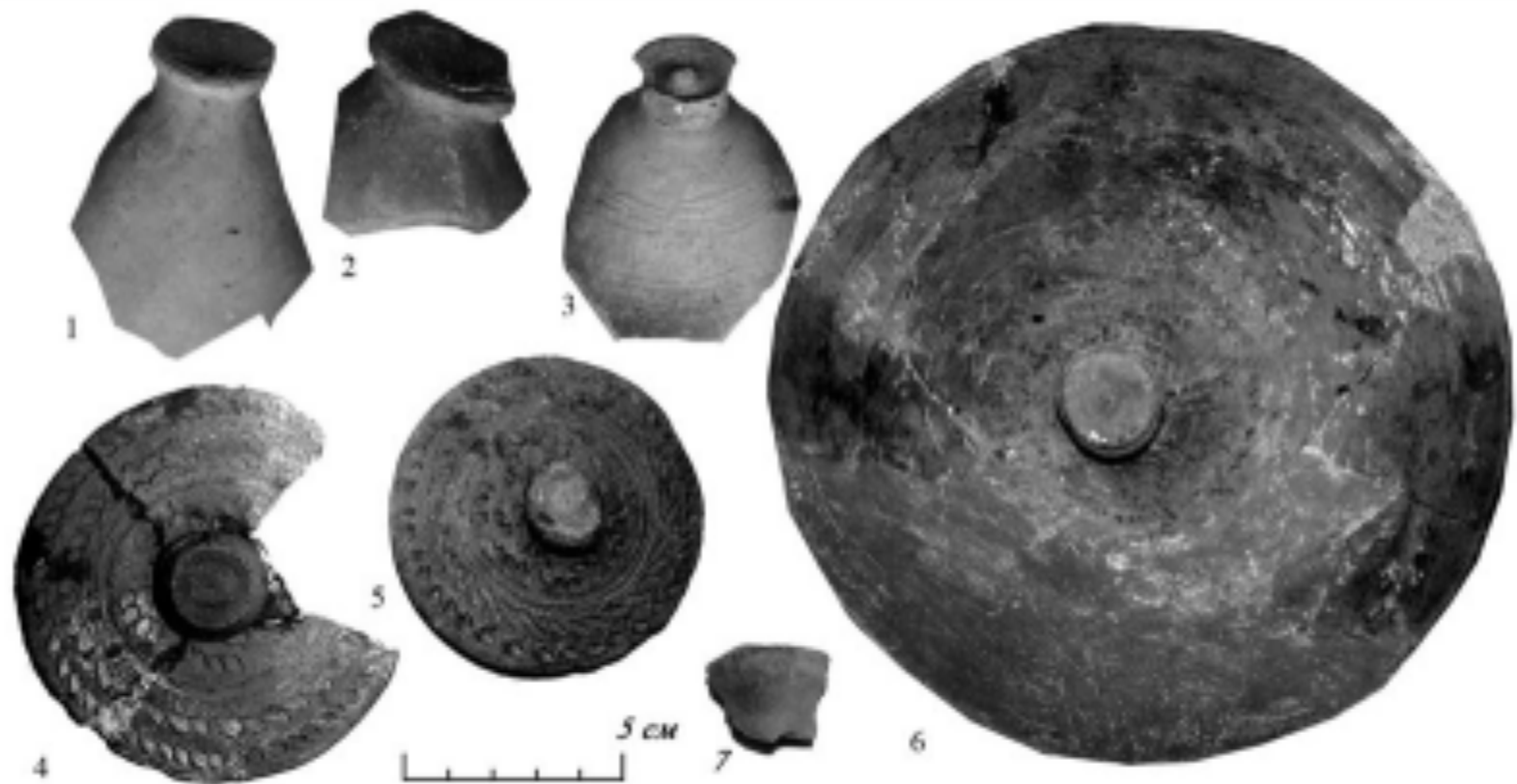

Рис. А. 165. Покришки з Ленківців на Пруті (Фонди ЧКМ)

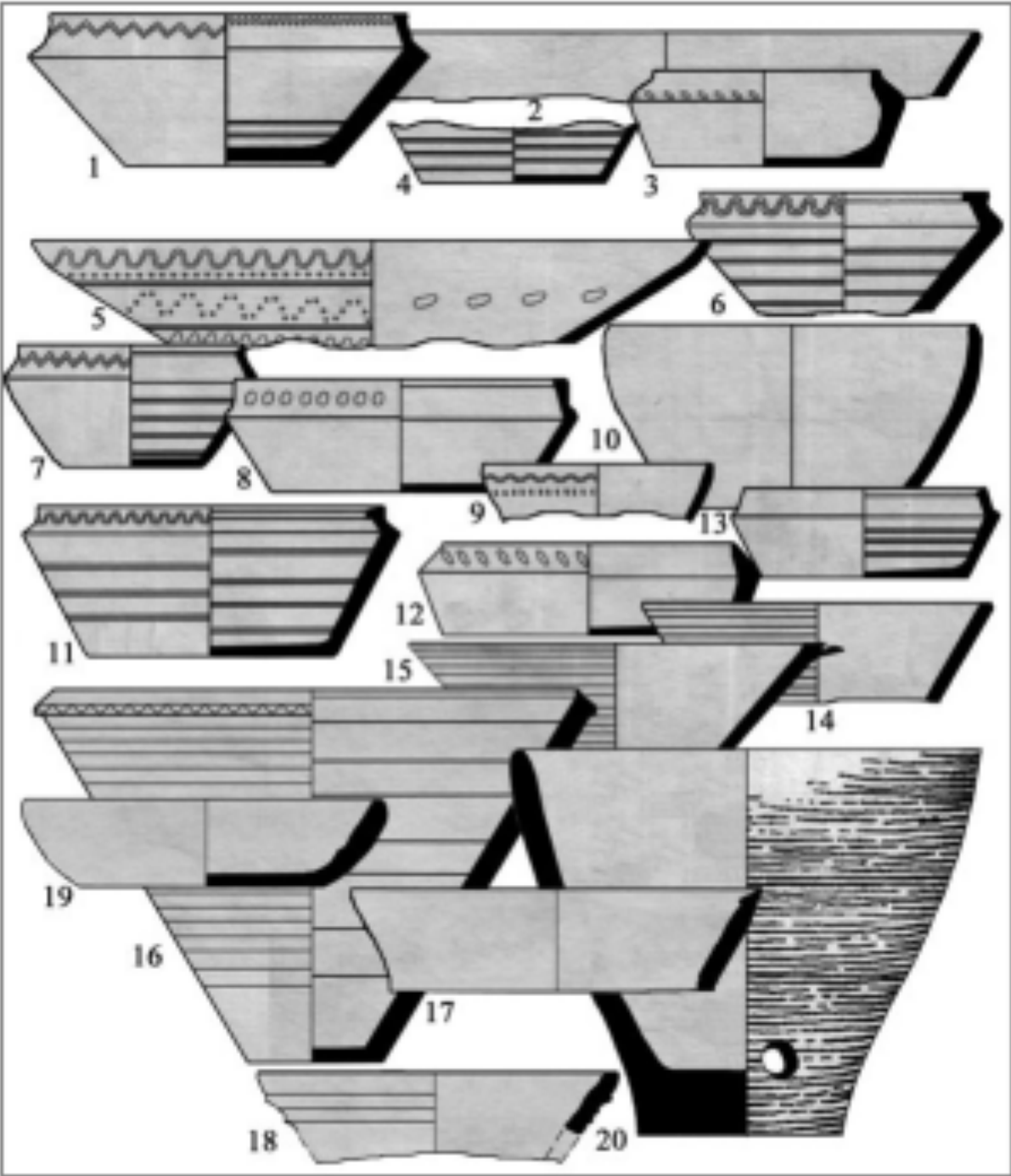

Рис. А. 166. Основні форми мисок

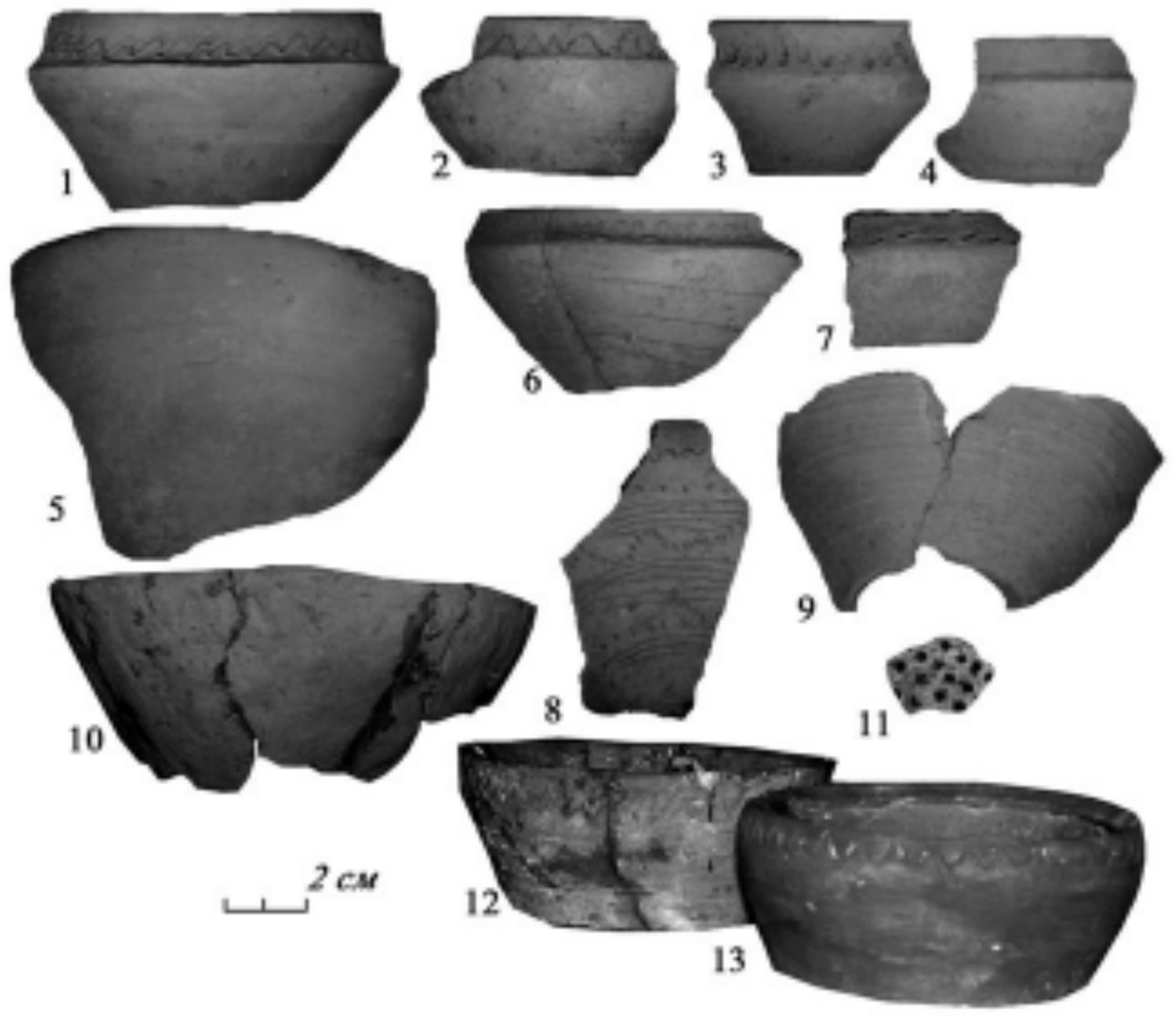
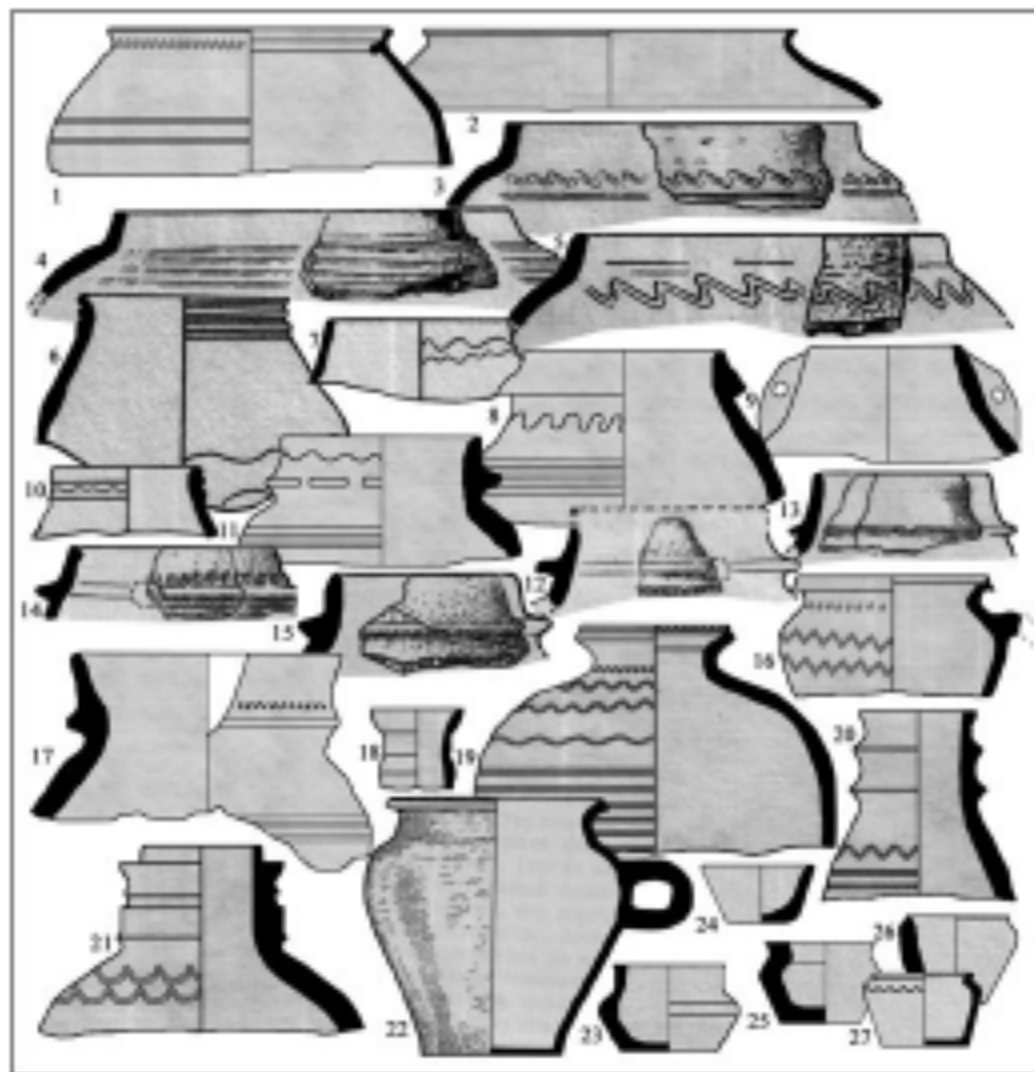

Рис. А. 167. Фрагменты мисок (Фондн ЧКМ)

Рис. А. 168. Кружка та глечик (Фонди ЧКМ)

Рис. А. 169. Фрагменти посуду

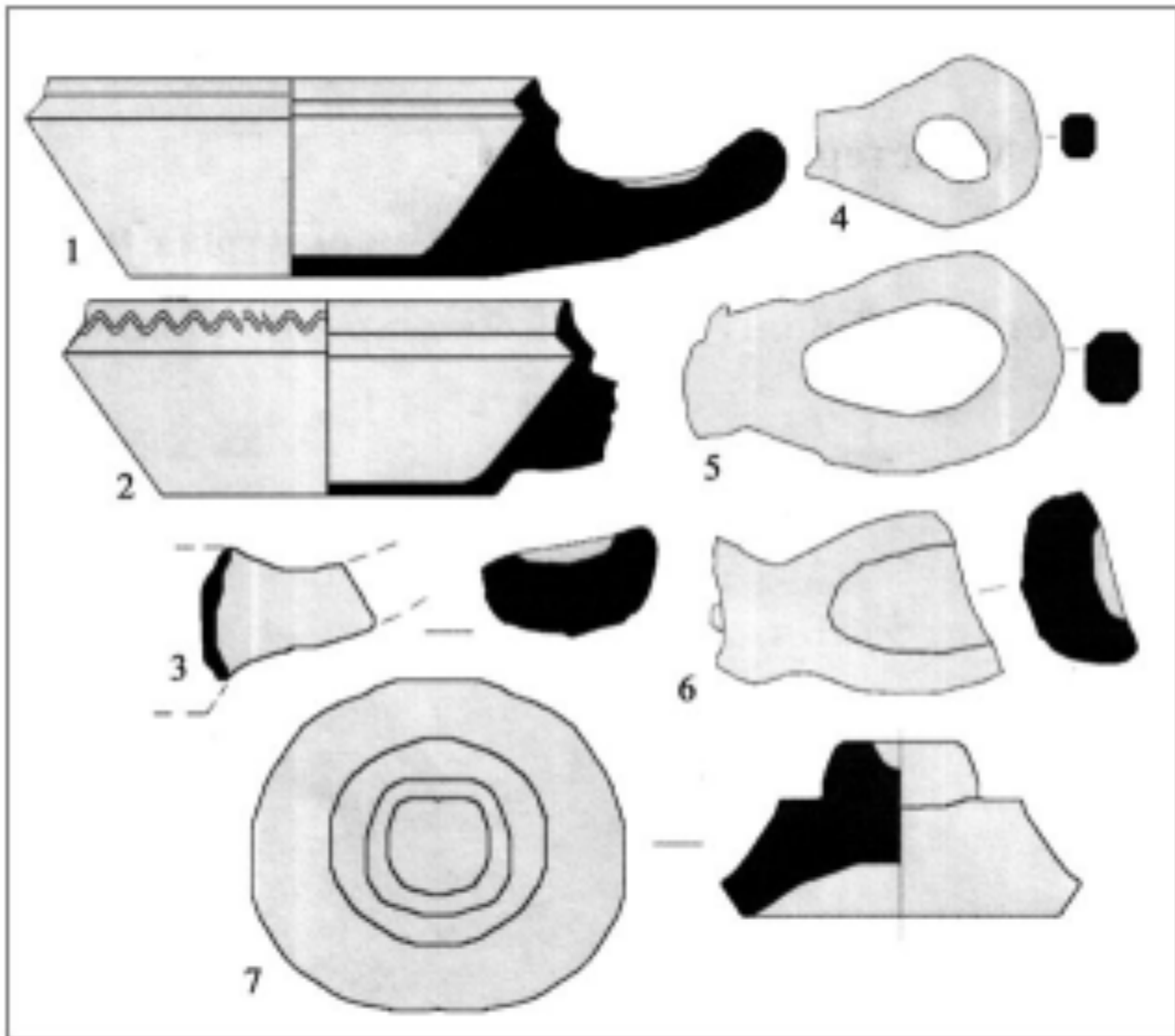
1-5 – корчаги; 6-15, 17 – кривяз; 16, 22 – глечки; 18-21 – посудини невідомого призначення; 23-27 – малі посудини

1-2, 6-11, 23-26 – Чорнівка; 3-5, 12-22 – Ленківці на Пруті

(3-5, 12-15 – за М.В. Малевською [1970, рис. 5, 9, 10]; 6, 9, 22, 34, 35; 22 – за Б.А. Тимощуком [1959, рис. 5, 6])

Рис. А. 170. Фрагменти ковшів, їх ручок та підсвічника

Рис. А. 171. Ковчі (1-3), ручки (4-6), підсвічник (7)
 1-6 – Ленківці на Пруті; 7 – Васловівці
 (3 – за М.В. Малевською [1970, рис. 5, 12])

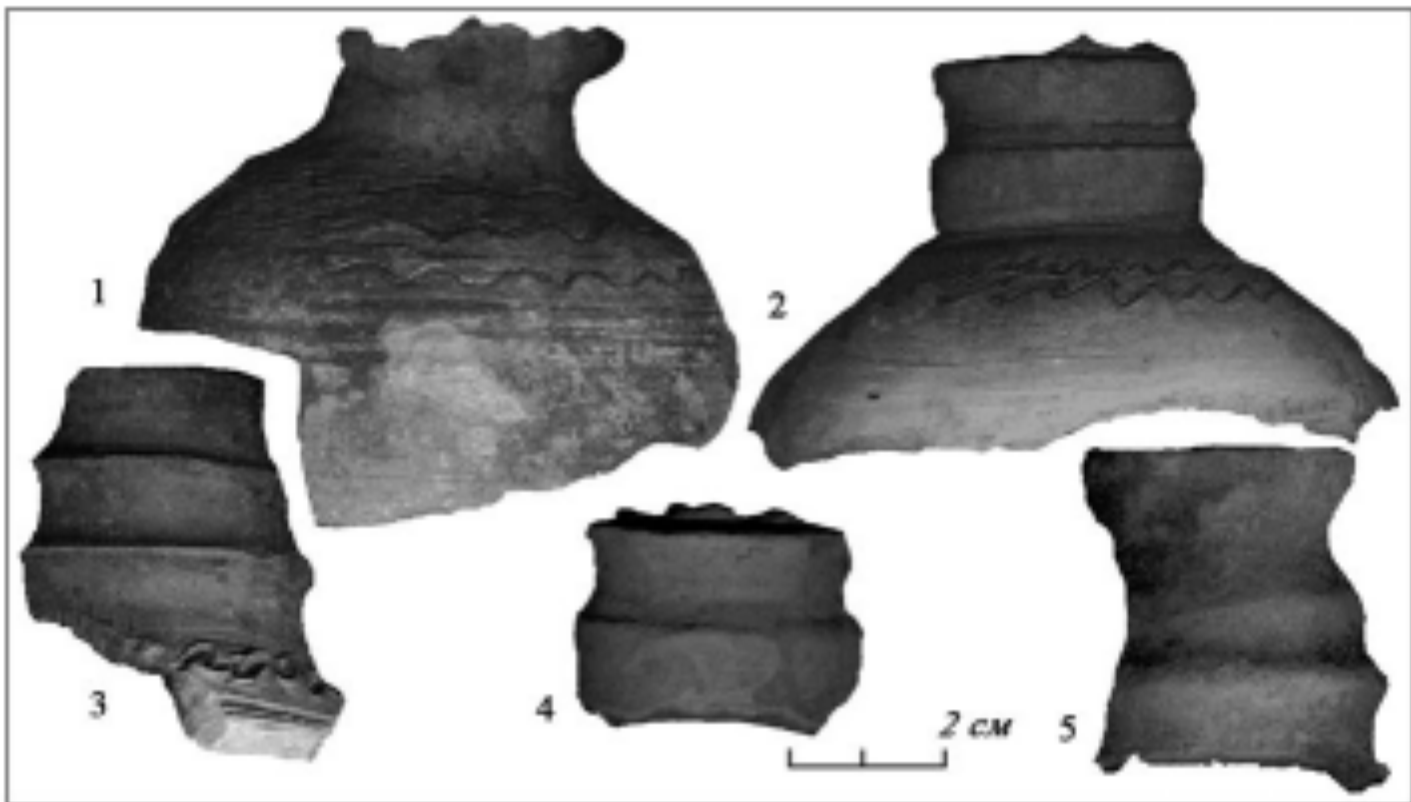

Рис. А. 172. Фрагменти горщиків невідомого призначення

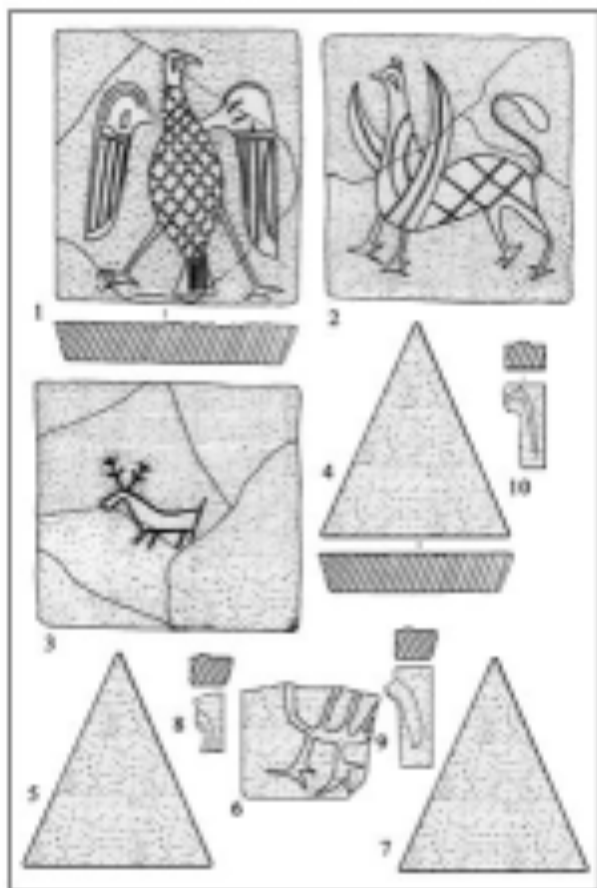
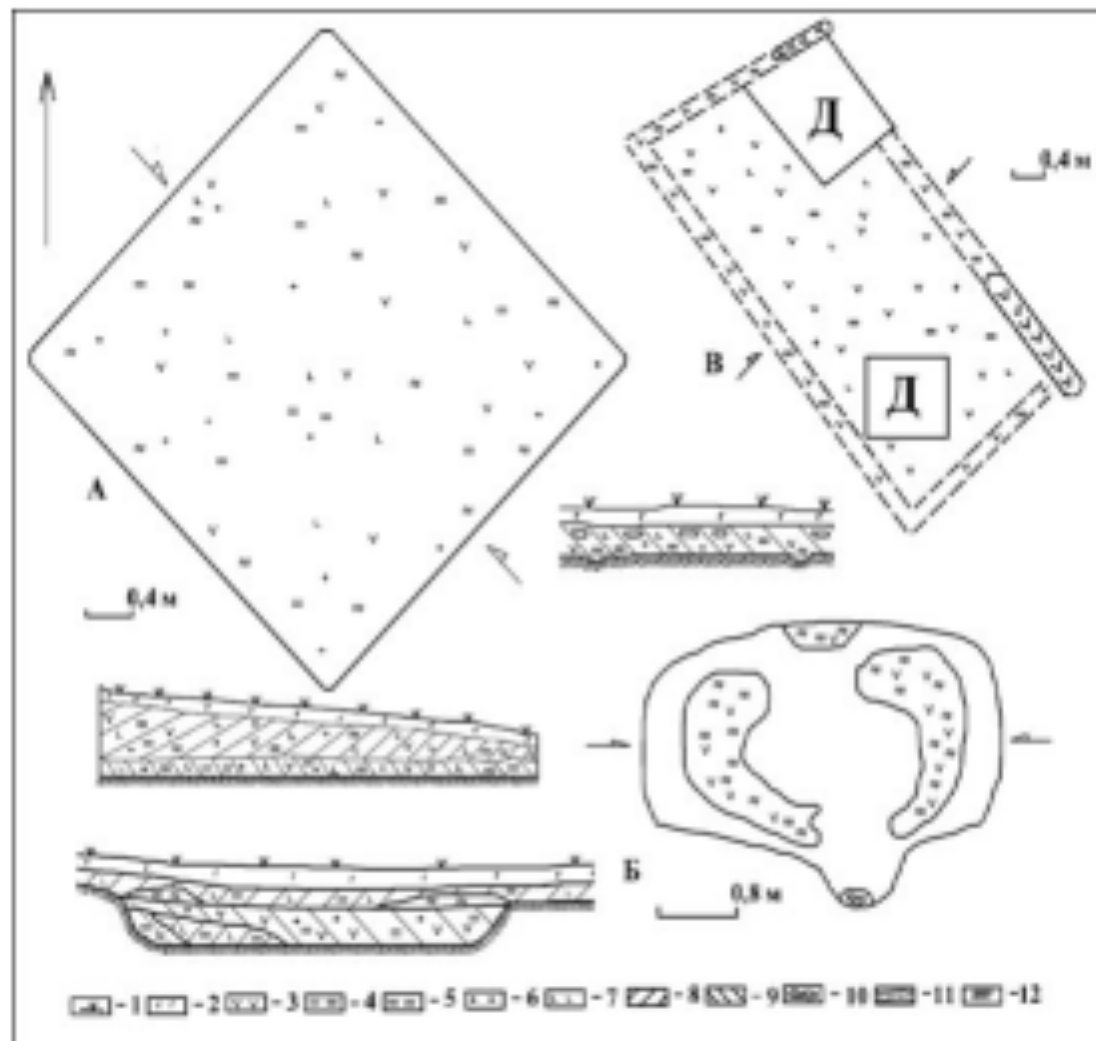

Рис. А. 173. Керамічні плитки з підлог церков

Рис. А. 174. Плани та розрізи косторізних майстерень.

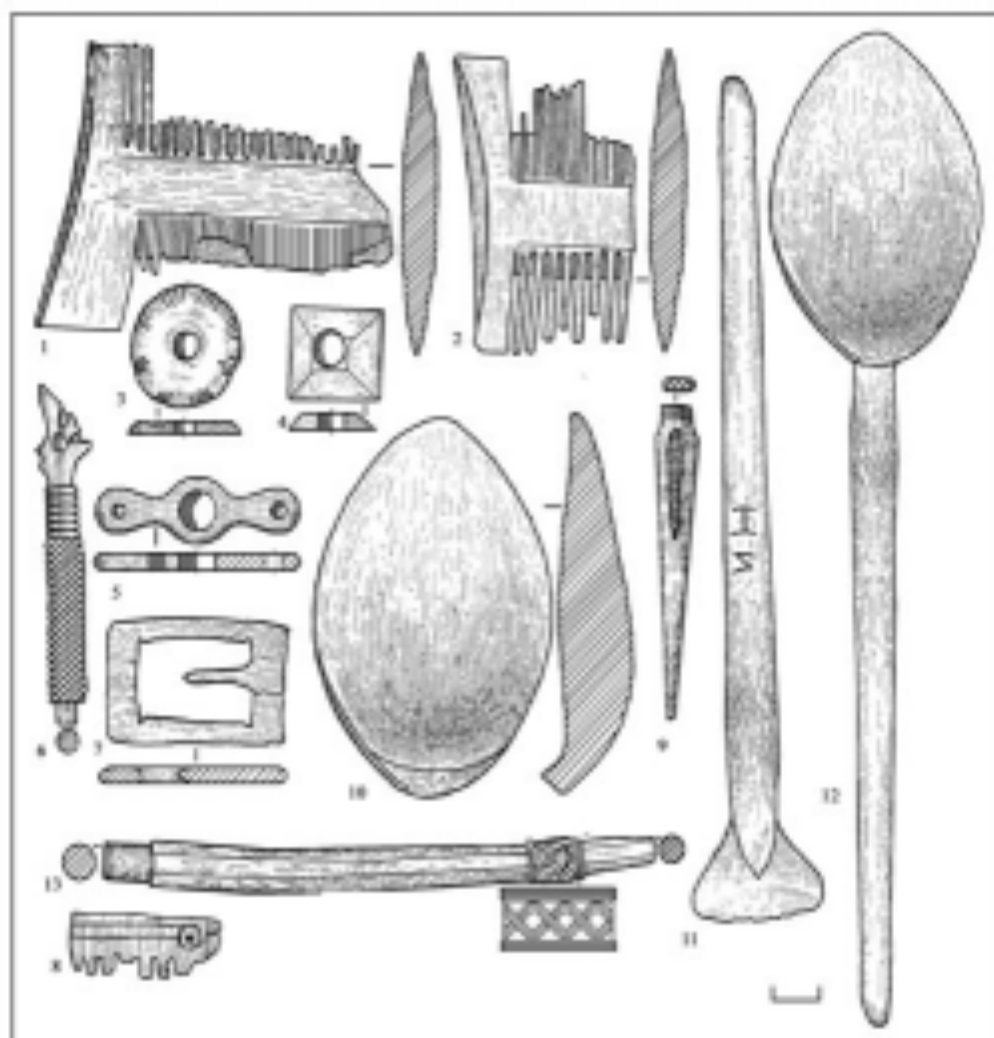
А-Б – Ленківці на Пруті; В – Чорнівка (?) (Б за Б.О. Тимошуком [1982, с. 79, рис. 44, 1])

1 – трава; 2 – гумус; 3 – вугілля; 4 – обпалена земля; 5 – глина; 6 – кістки; 7 – кераміка;
8 – орний шар; 9 – культурний шар; 10 – камені; 11 – обгоріле дерево; 12 – материк

Рис. А. 175. Кістяні заготовки та знаряддя праці

1-2 – Рєвно; 3 – Перебєжєвєцї; 4, 16 – Ленєвєцї на Прутї; 7-8 – Недобойєвєцї; 6, 9-15, 19 – Чорнївкє; 5, 18 – Зелєна Лєптє; 17 – Кучєльєвєн (5, 7, 8, 17, 18 – за С.В. Пєвовєровєм [2006, рєс.30, 11-12]; 31, 21, 23; С.В. Пєвовєровєм [2000, рєс. 19, 5])

Рис. А. 176. Кістяні побутові предмети

1-7, 10-11, 13 – Ленківці на Пруті; 8 – Зелена Липа; 9 – Чорнівка; 12 – Онут
 (8 – за С.В. Пшоваровим [2006, рис. 30, 13])

Рис. А. 177. Кістяні предмети озброєння

1, 5, 6, 13 – Ленівці на Пруті; 7 – Зелена Липа; 2-4, 8-12 – Чорнівка
 (8 – за С.В. Пивоваровим [2006, рис. 30, 13])

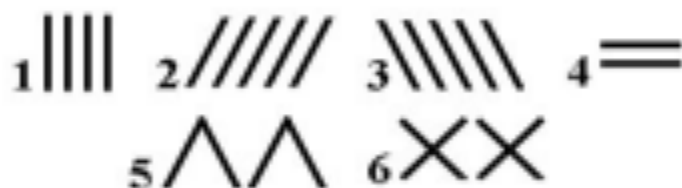

Рис. А. 178. Кістяні амулети та інші предмети
 1, 4, 5, 9 – Чорнівка; 6 – Ленківці на Пруті; 2, 3, 7, 8 – Кучельни
 (2, 3, 7, 8 – за С.В. Пывоваровим [2000, рис. 19, 1-3, 6])

Рис. А. 179. Вещи с костей

ПРОСТИЙ ПРЯМОЛІНІЙНИЙ
ОРНАМЕНТ

СКЛАДНИЙ ПРЯМОЛІНІЙНИЙ
ОРНАМЕНТ

ЦИРКУЛЬНІ КОЛА
ТА ПЛЕТІНКА

Рис. А. 180. Типи орнаментів на кістяних виробах

Рис. А. 181. Дерев'яні вироби XIX – першої половини XX ст.

Рис. А. 182. Знаряддя та предмети, пов'язані з деревообробним ремеслом
 1 – дужка до відра; 2 – сокира, 3, 4 – долото; 5, 13 – тесло; 6 – кріпильний стержень;
 7-8 – свердло; 9-10 – дерев'яний посуд; 11-12 – дерев'яні кілки; 14-33 – цвяхи
 1-3, 6-12, 14-16 – Чорнівка; 4, 21-27 – Ленківці на Пруті; 5 – Недобойці; 13, 28-33 – Зелена
 Липа; 17-20 – Васи́лів

Рис. А. 183. Прорисовки знарядь та предметів, пов'язаних з деревообробним ремеслом
 1 – сокира; 2 – тесло; 3, 4 – кріпильний стержень; 5-6 – свердло; 7 – долото; 8 – ложкорізі;
 9 – скоба; 10-12 – цвяхи; 13-18 – дерев'яні предмети
 1, 3-18 – Чорнівка; 2 – Недобойці
 (1, 2, 4, 5, 8 – за С.В. Пивоваровим [2006, с. 131, рис. 27, 1, 7, 9, 28, 4, 10]; 5 – за Б.О.
 Тимощуком [1982, с. 108, рис. 10])

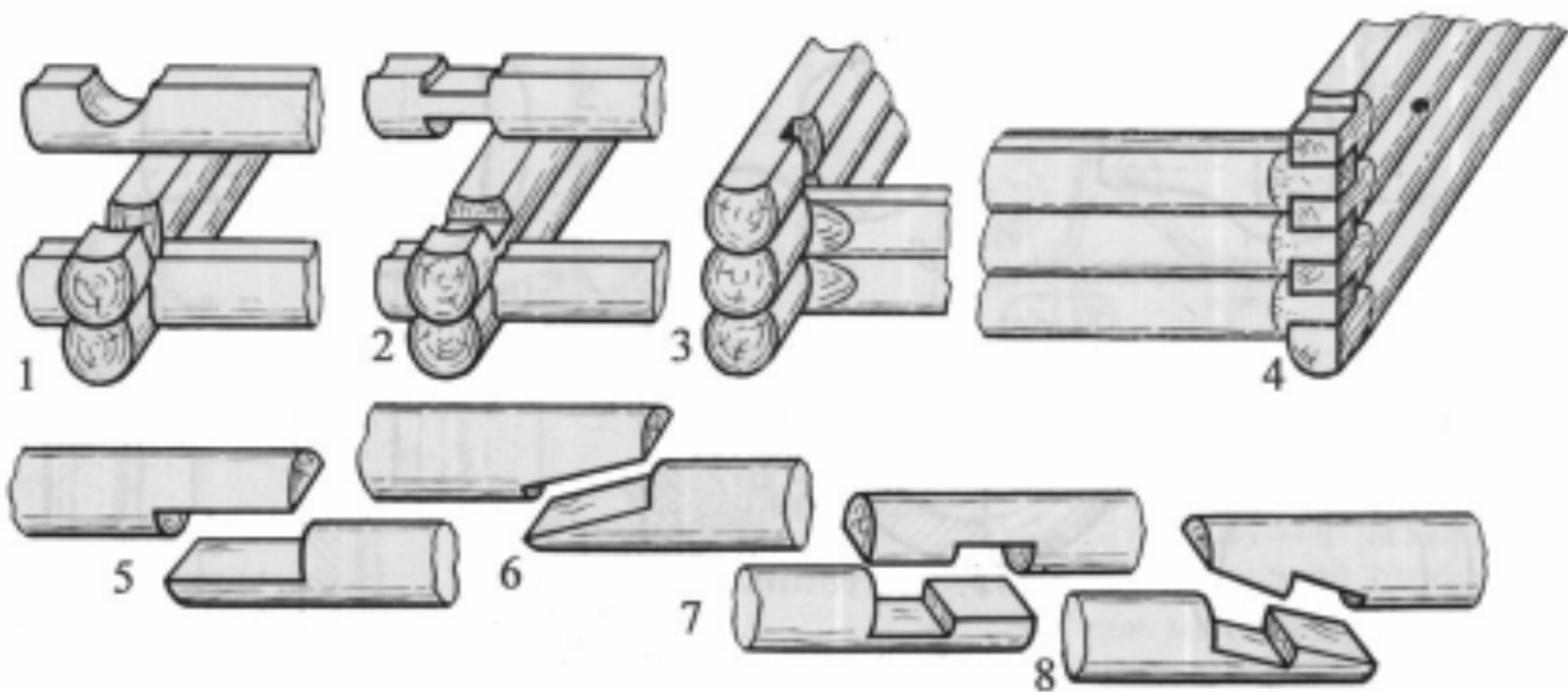

Рис. А.184. Зразки дерев'яних з'єднань (за Б.О. Колчиним [1985, табл. 103])

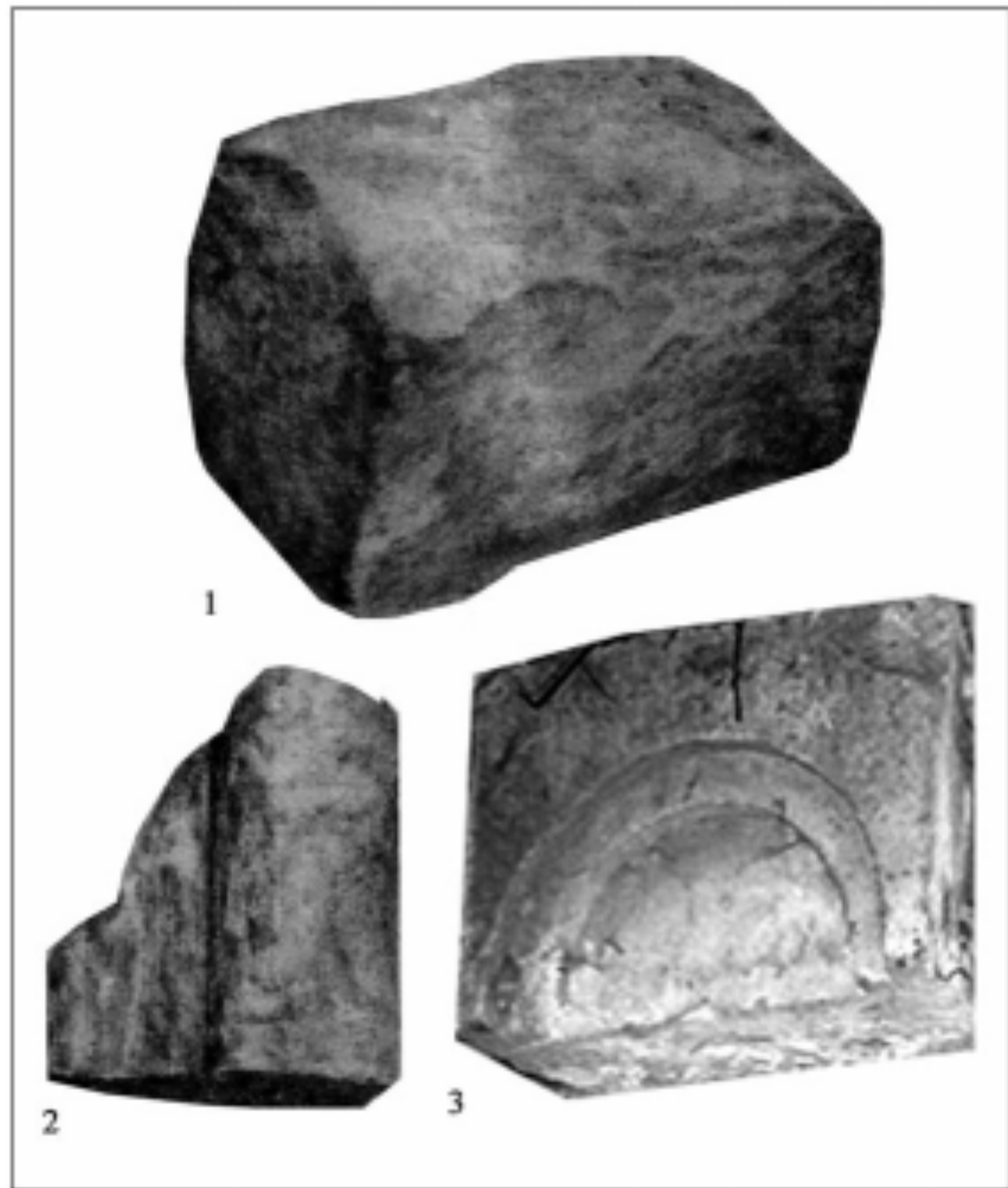

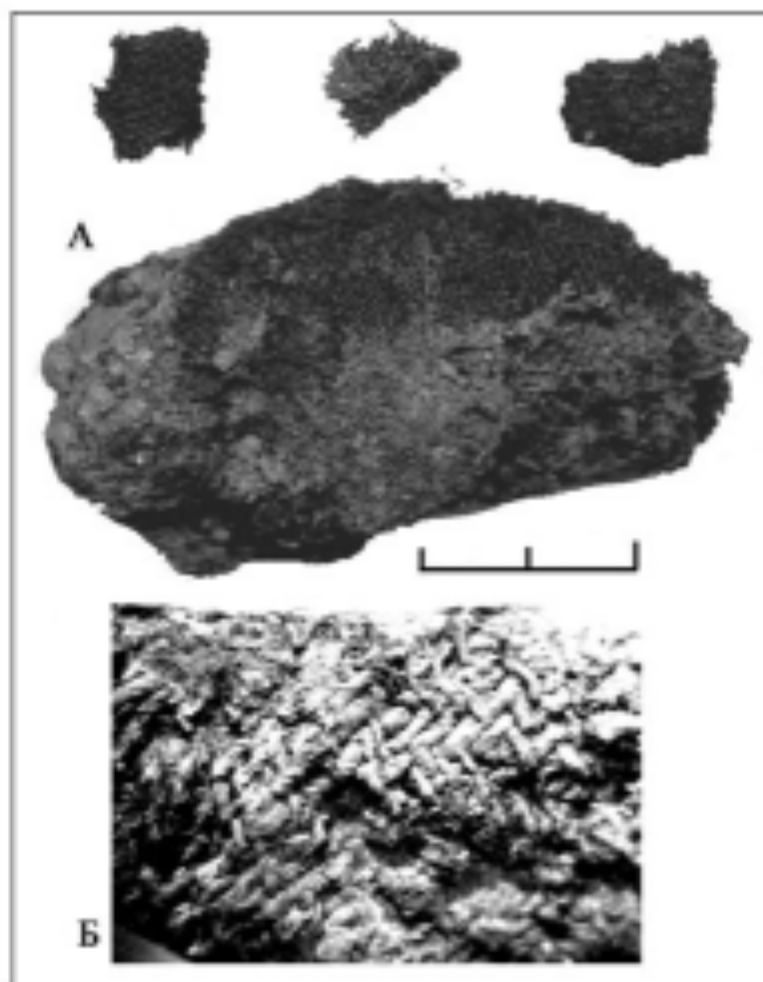
Рис. А. 185. Кам'яні блоки з білокам'яного храму літописного Василеня

Рис. А. 186. Точильні камені

Рис. А. 187. Прялка кінця XIX ст.

Рис. А. 188. Фрагменти тканини з Чорнівського городища
А – полотняного; Б – саржевого переплетінь

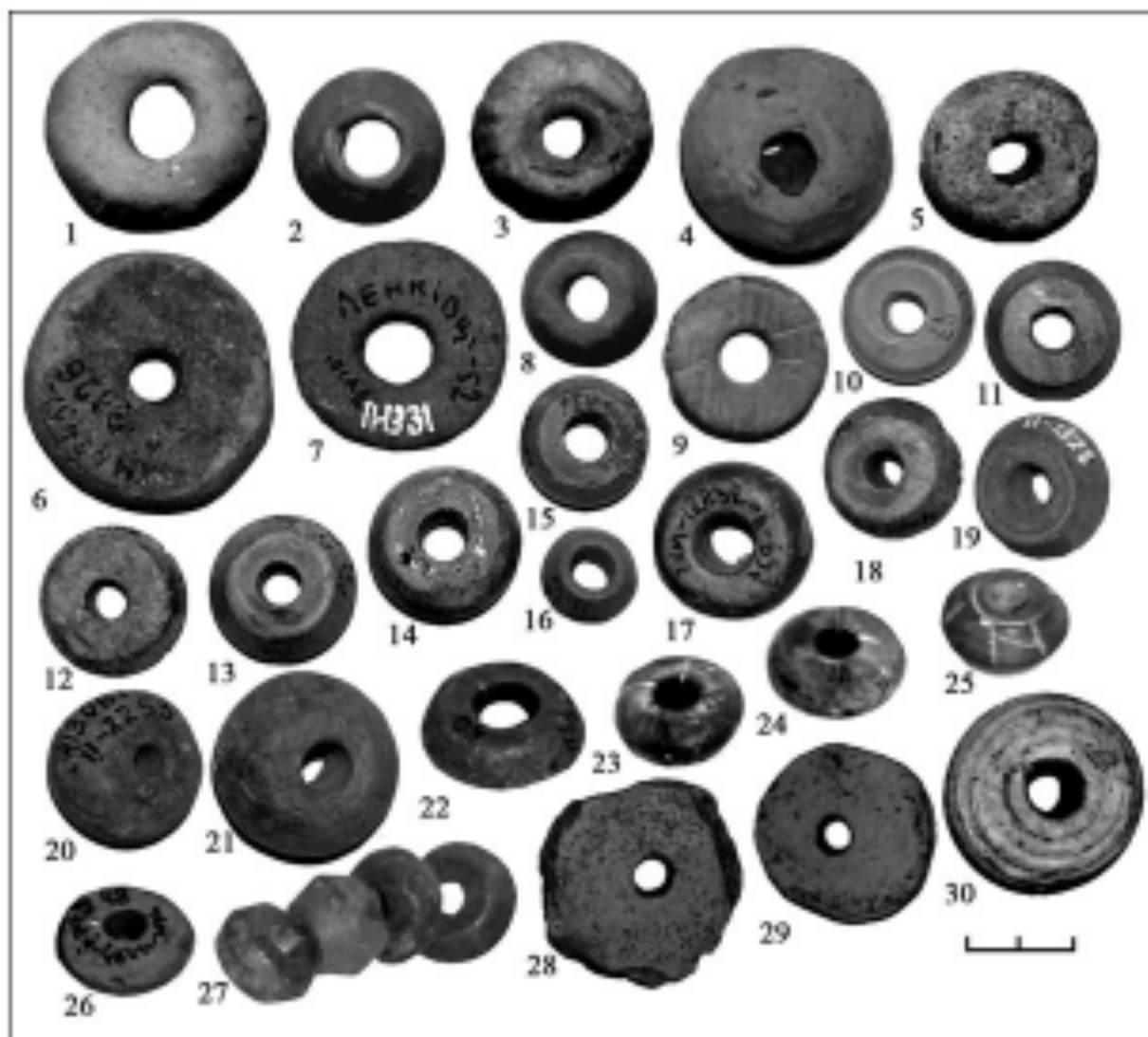
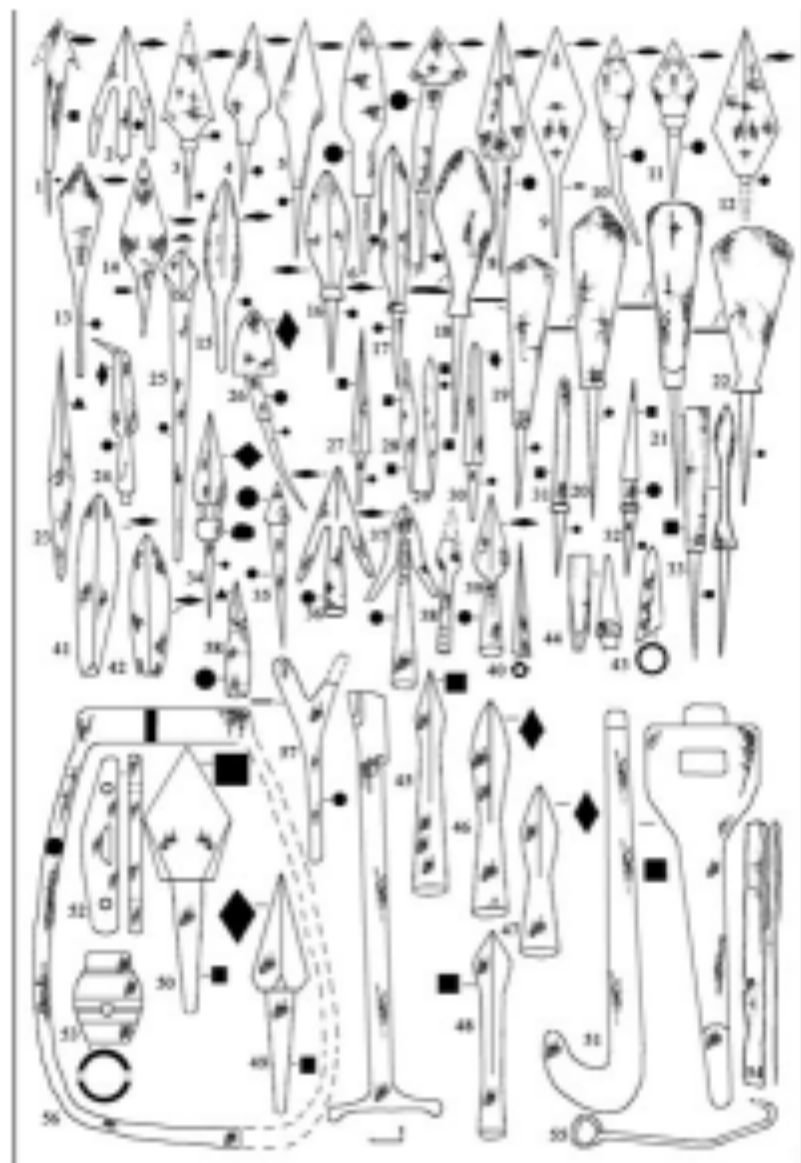

Рис. А. 189. Глиняні (1-7, 22-23), профілітові (8-21) та кам'яне (24) прысліця 1-3, 8-9 – Чорнівка; 4 – Негринці; 5 – Дорошівці; 6 – Рогізна; 7, 10-16, 18-20 – Ленківці на Пруті; 17 – Василів; 21 – Непорогово; 22 – Малнівка; 23 – Кашівка; 24 – Берново

Рис. А. 190. Горизонтальний ткацький станок кінця XIX ст.

Рис. А. 191. Прямые и изогнутые наконечники стрел

1, 3-5, 7, 10-11, 13, 15-22, 25-29, 31, 33, 36, 38, 40-43, 52-55, 58 - Чоргош; 8 - Велкош; 2, 6, 12, 24, 30, 32, 34, 35, 44-51, 56 - Западна Липа; 9 - Милети; 23 - Грешки; 37 - Рено I; 39 - Махитова; 57 - Лекити на Прун

(2, 6, 12, 24, 30, 32, 34, 35, 44-48, 51-53, 55-56 - по Пивоваровски [2003, рис. 1, 7, 9-13, 16, 2, 1, 2002, рис. 3, 11; 2004, рис. 3, 15]; 8 - по изданието на Б.Т. Ризаки, 40-50, 57 - по В.О. Ташкеловски [1982, рис.16, 24, 30, 3, 8])

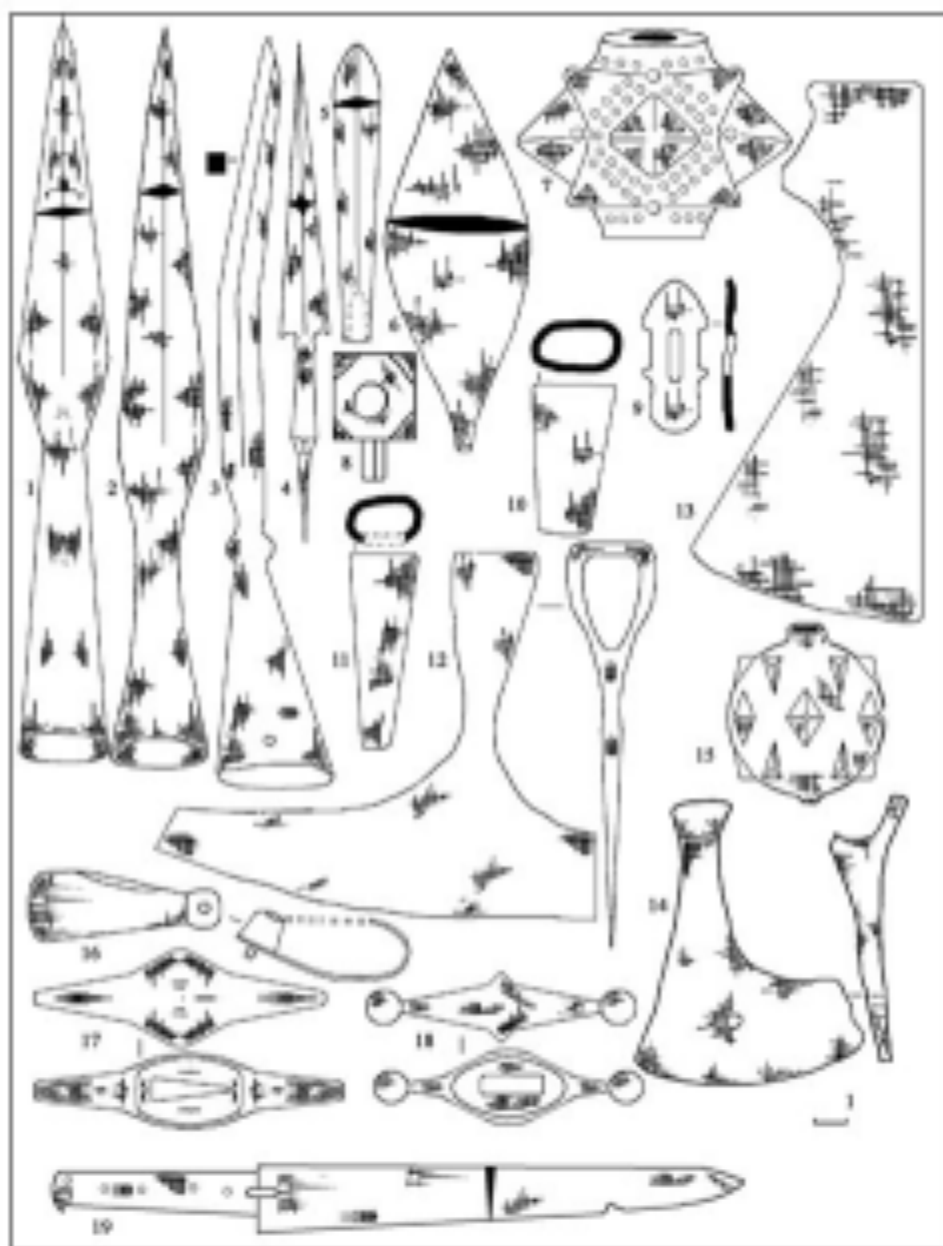
Рис. 8. 192. Стрели из развалин в Горах

1-2, 6-9, 11-14, 16-22, 25-27, 36-37 - Чаркитова; 3, 15, 28 - Буковина; 4, 23-24, 35, 38-46; 48-50, 52 - Золота Пана; 10, 29, 31-33 - Лелики на Пугри; 5, 30 - Перебукица; 34 - Доробант (Шоф); 44 - Рухача; 51 - реконструкция орнаменту (3, 5, 10, 15, 23, 24, 28-34, 38-41); 42-52 фотом. ЦДЛ

Рис. А. 193. Зброя ближнього бою

1, 7, 10-13, 17, 21 - Чорнівка; 2 - Дарабани; 3 - Ванчиківці; 4, 18 - Черепківці; 5, 6, 16 - Ленюваї на Пруті; 8 - Молодія; 9 - Вовчиняць; 14 - Слобода; 15 - Горбово; 19, 20 - Васиїв; 22-25 - Зелена Липа (фонди ЧКМ)

Рис. А. 194. Прорисовки зброї ближнього бою

1 – Бузовиця; 2, 3, 6, 8, 14, 16-18 – Чернівка, 4-5 – Ленківці на Пруті; 7 – Василів; 9-11, 19 – Зелена Липа; 12 – Слобода; 13 – Горбово

(1, 4, 7 – за Б.О. Тимошуком [1976, рис.18, 27; 1982, рис.14, 3; 16, 10]; 10-11, 18-19 – за С.В.Пшоваровим [2001, с.136; 2004, рис.4, 4, 16]; 9 – за С.В. Пшоваровим [2003, рис.1, 5]; 12, 13 – фонди ЧКМ)

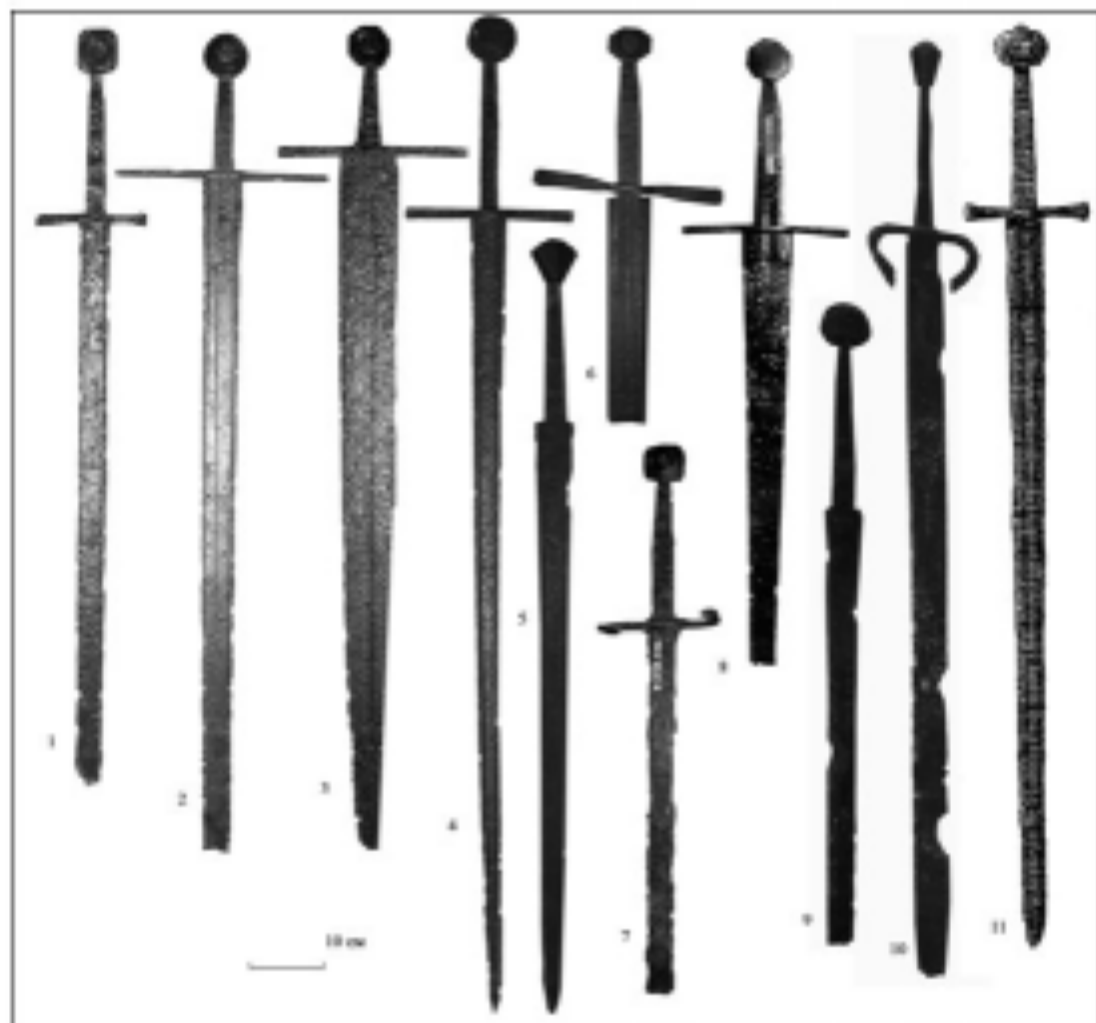

Рис. А. 195. Мечі з нелокалізованих пунктів (1-6, 8), знайдені в р. Прут біля Чернівців (7, 11), з с. Городок (9-10)

1-6, 8 – фонди крайового музею в Чернівцях; 7 – фонди ЧКМ; 10-11 – фонди краєзнавчого музею м. Залішчви

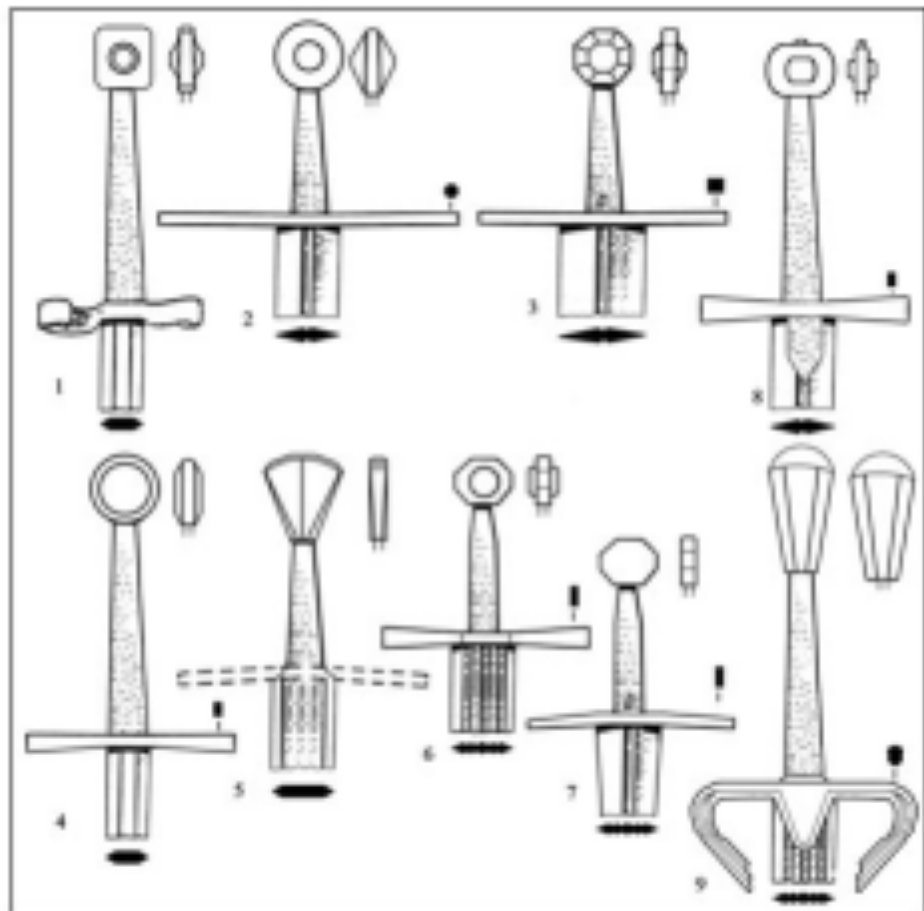

Рис. А. 196. Прорисовки ручок та перехресть мечів

друга половина XIII - XIV ст.

Зелена Липа

T.V

XII - перша половина XIII ст.

Черпачка

T.V

Черпачка

T.IVa

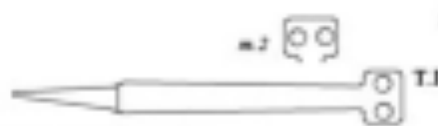
Лисинці на Шпурі, Черпачка

T.IV

IX - XII ст.

Решет, Добришівка, Горішні Шпурці

T.I

Решет

Рис. А. 197. Тяжкі мечі і шаблі з місцевих Сиріто-Дністрозських лінійних

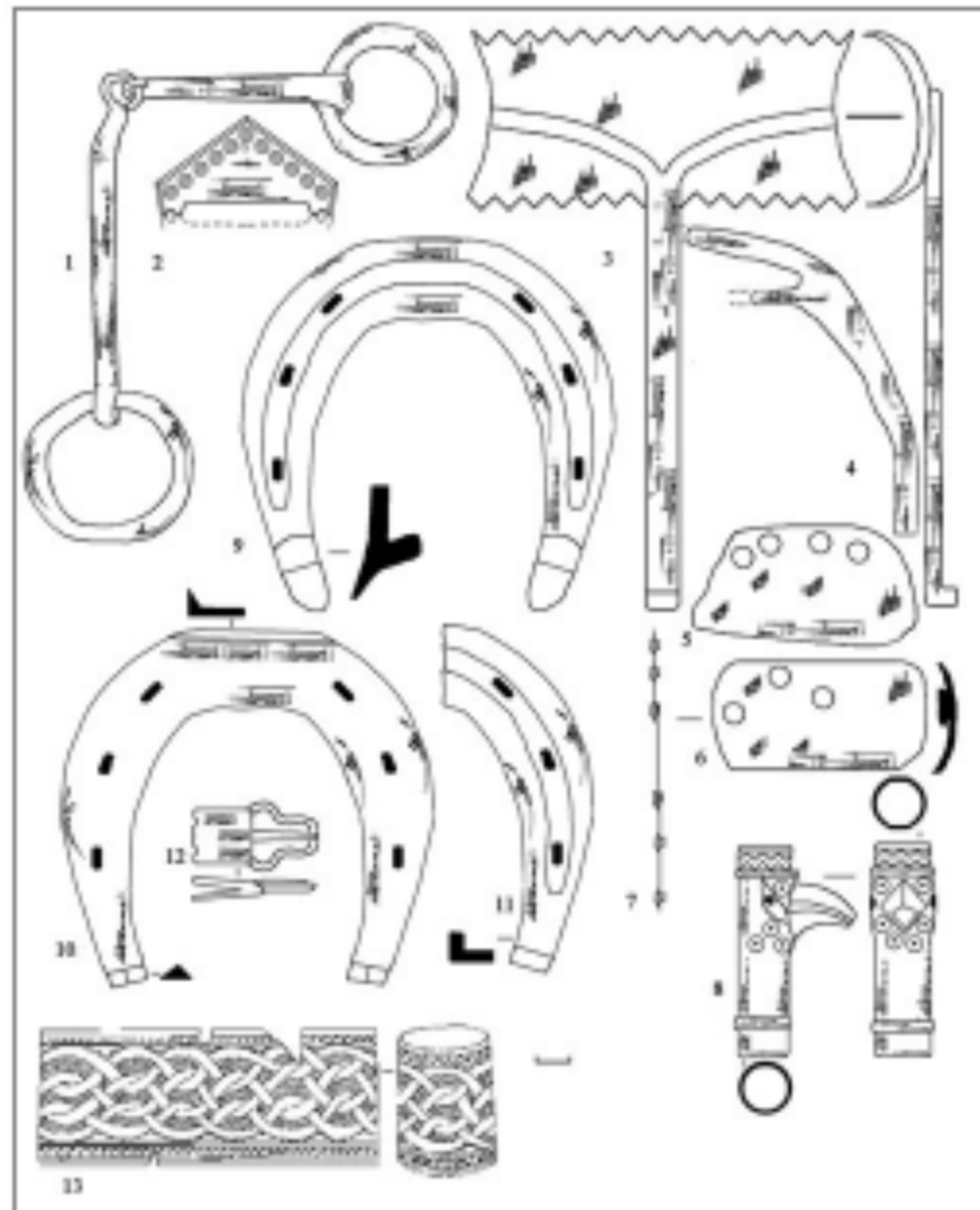

Рис. А. 198. Прорисовки спорядження вершника та бойового коня

1, 8, 13 – Чорника; 2, 4 – Ленківці на Пруті; 3, 5-7, 9, 11, 12 – Зелена Липа; 10 – Василів (8 – за С.В. Пивоваровим [2001, т. 1, рис. 2, 1]; 12 – за С.В. Пивоваровим [2002, т. 1, рис. 1, 9], 2, 4 – за М.В. Матевською [1970, рис. 4, 7, 8]; 5, 6 – за Б.О. Тимошуком [1982, рис. 20, 1, 2])

Рис. А. 199. Предмети спорядження вершника та бойового коня

1, 8-10, 16, 17 – Чорнівка; 2, 6, 7, 18 – Ленківці на Пруті; 3-5 – Добринівці; 11-15, 24-27 – Зелена Липа; 19-23 – Василів (Фонди ЧКМ; 13-14 – аналогії)

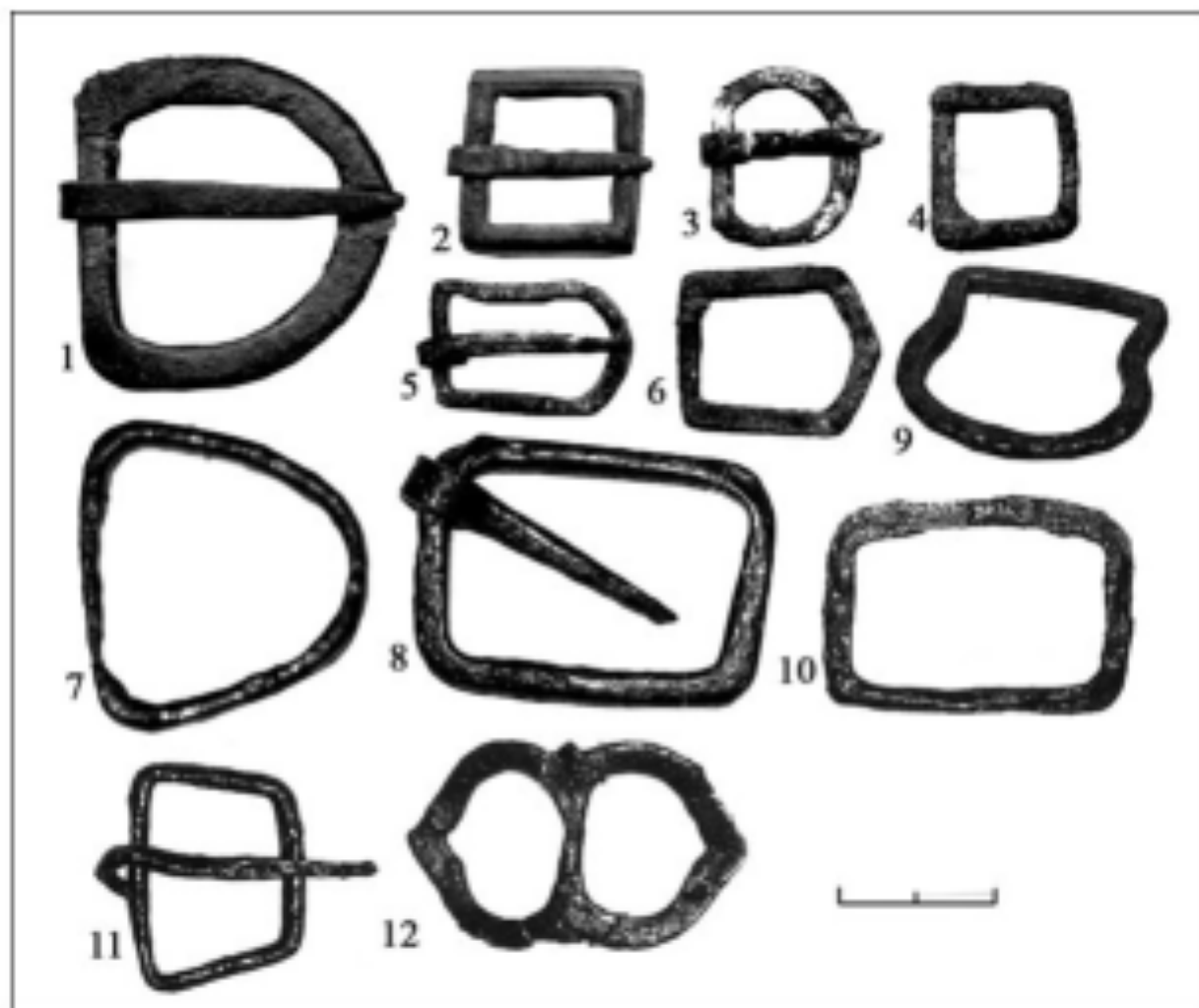

Рис. А. 200. Пряжки найбільш поширених форм
1-6 – Чорнівка; 7-8, 11-12 – Василів; 9 – Зелена Липа; 10 – Ленківці на Пруті (фонди БЦАД та ЧКМ)

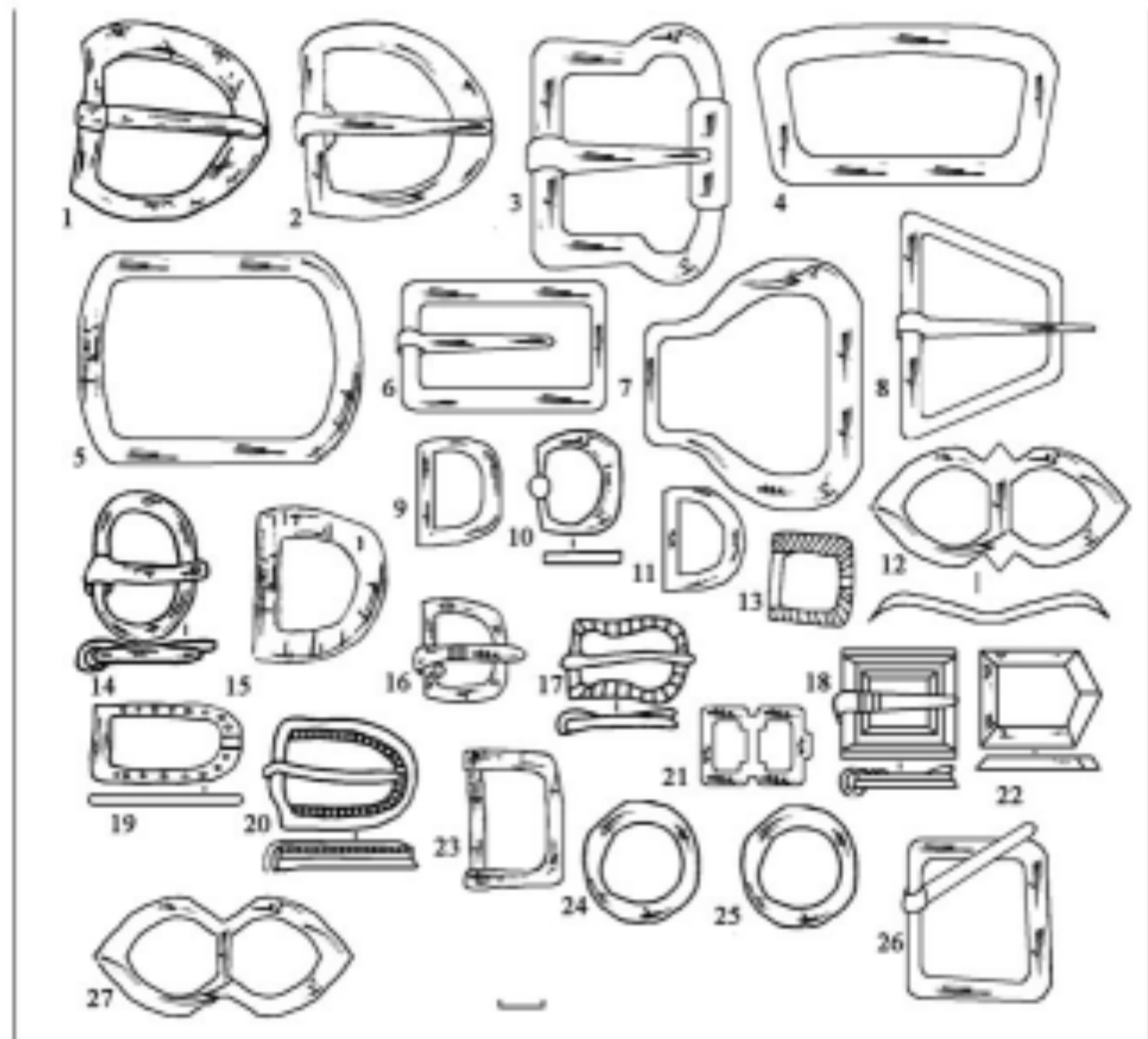

Рис. А. 201. Основні форми прижок

1, 9, 10, 13-20, 22-25 – Чорнівка; 2-5, 7, 21, 27 – Зелена Липа; 6, 8, 12 – Василюк; 11 – Молодіт;
26 – Реше

(2, 4 – за С.В. Пивоваровим [2003, рис. 5, 9-10]; 3, 5, 21 – за С.В. Пивоваровим [2002 рис. 1, 2, 4; 2, 5; 3, 4; 4, 6]; 26 – за Б.О. Тимошуком [1982, рис. 7, 8])

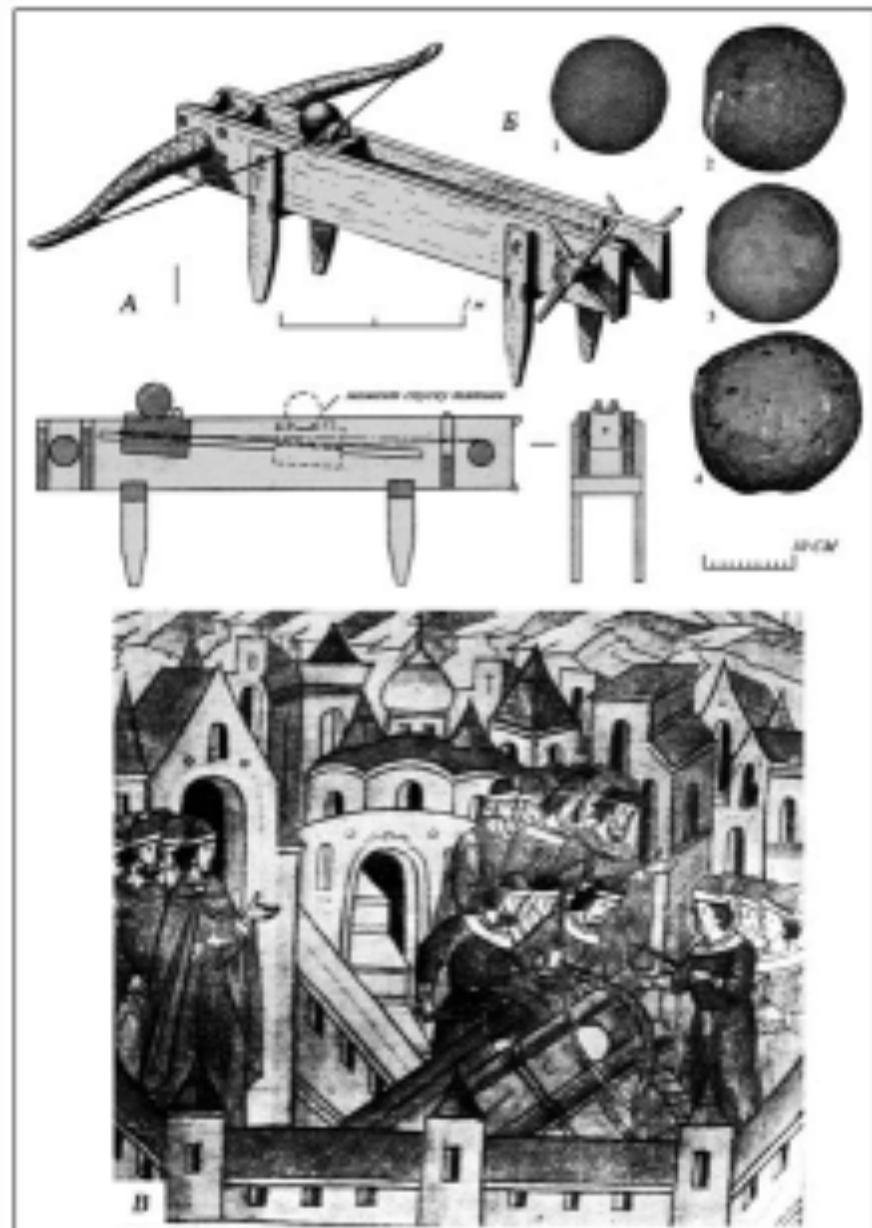

Рис. А. 202. Камінь-голівні зернової

А - загальний вигляд і розріз сталевого самостріла XIII - XIV ст. з пошуком, Б - кам'яні зерна; В - зображення самостріла на мініятурі XVI ст.

(А - за А.М. Кіричаківською [1938, с. 46]; Б - Форми ЧІЗМ; В - М.Г. Порфїраковим, [1947, с.130])

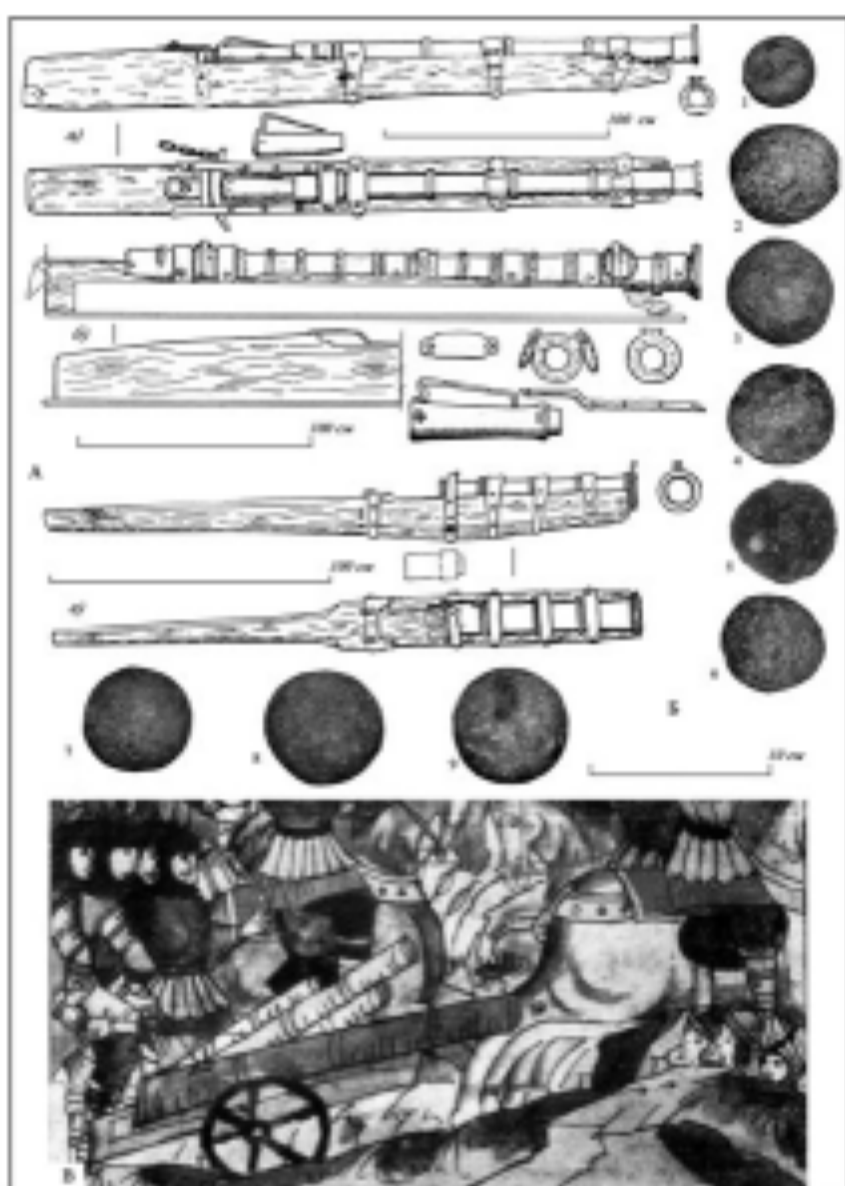
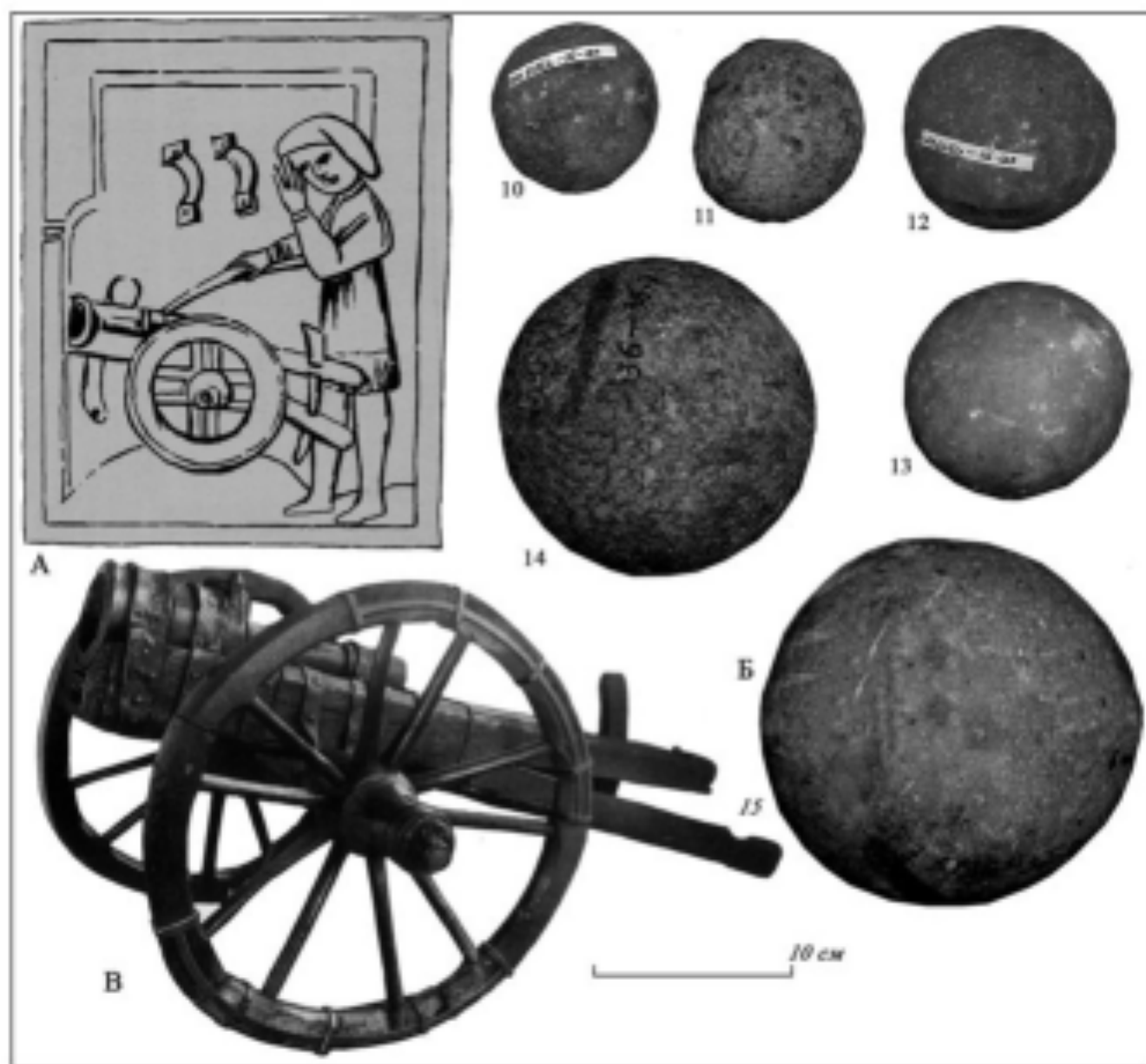

Рис. А. 203. Воинська зброя

А - загальний вигляд зброї і з боку зліва: калібраторський гарматний талон "чугунні" різки XIV - середини XV ст. з калібраторським камероном (кошторис: а - 7 см, б - 10,5-11,5 см, в - 9,5 см); Б - дрот; В - "Пухляк в пазлах" латвійсько-руського війська в 1399 р. Фронтальні калібратори XVI ст.

(А - за В.В. Арешков (1935, с.298-300); Б 1 - 4, 6 - фотки ЧІЗМ, Б 5 - фотки ЕЦАД, В - за А.М. Крижановським (1936, табл. XXXIX, 2))

Рис. А. 204. Вогнепальна зброя

А – стрільба з бомбарди типу “huſſica” за допомогою запальника. Малюнок 1390-1400 рр.;
 Б – ядра; В – бомбарда першої половини XV ст. на колісному польовому лафеті
 (А – за J. Durdik [1953, с.71]; Б – фонди ЧКМ; В – D.Goetz [1985, с. 38, фото])

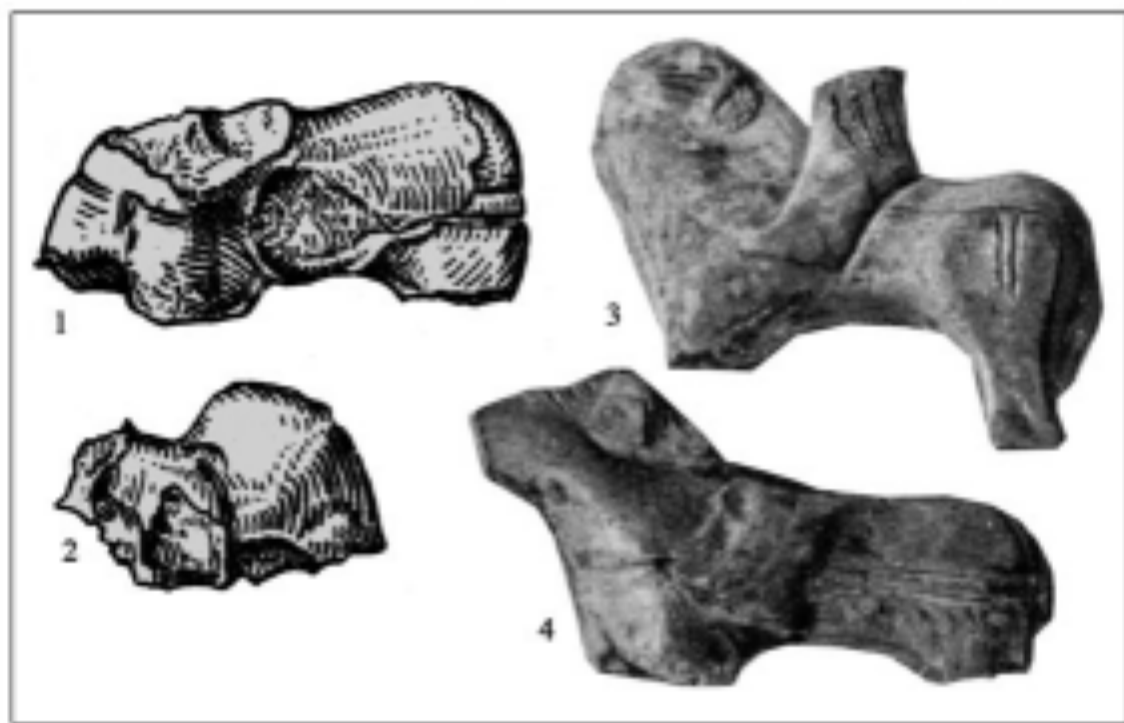

Рис. А. 205. Глиняні фігурки з Ленківців на Пруті (1-2) та їх аналогії (3-4)
(1-2 – за М.В. Малевською [1970, с.116, рис.4, 8, 9]; 3-4 – О.В. Шекуном [1999, с.31, рис.65, 8])

Рис. А. 206. Фрагменти та основні типи амфор

1-10, 12 - Ленківці на Пруті (за М.В.Малевського [1970, рис.5, 16-19; 6, 12, 23, 37]); 11 - Чернівка

Рис. А. 207. Фрагменти оюфюр

1-3, 5-6 - Вастико; 4, 7-10, 12-13, 15-16, 18-29 - Лемиса на Пруи; 11 - Прокоста; 14 - Рикакс; 17 - Шинюна

Рис. А. 208. Ймовірні напрямки Дністровського торгового шляху

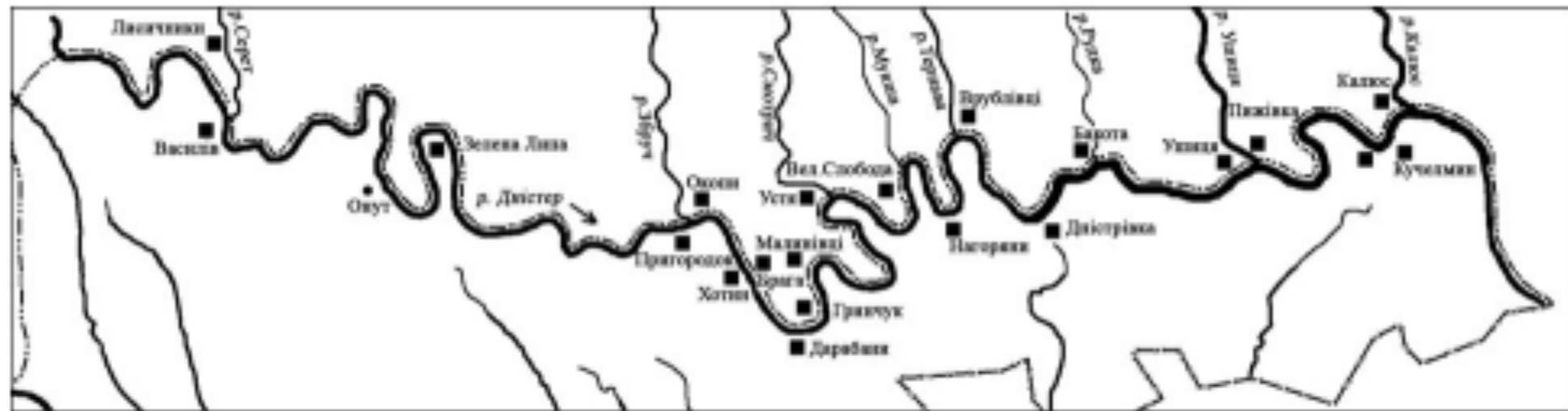
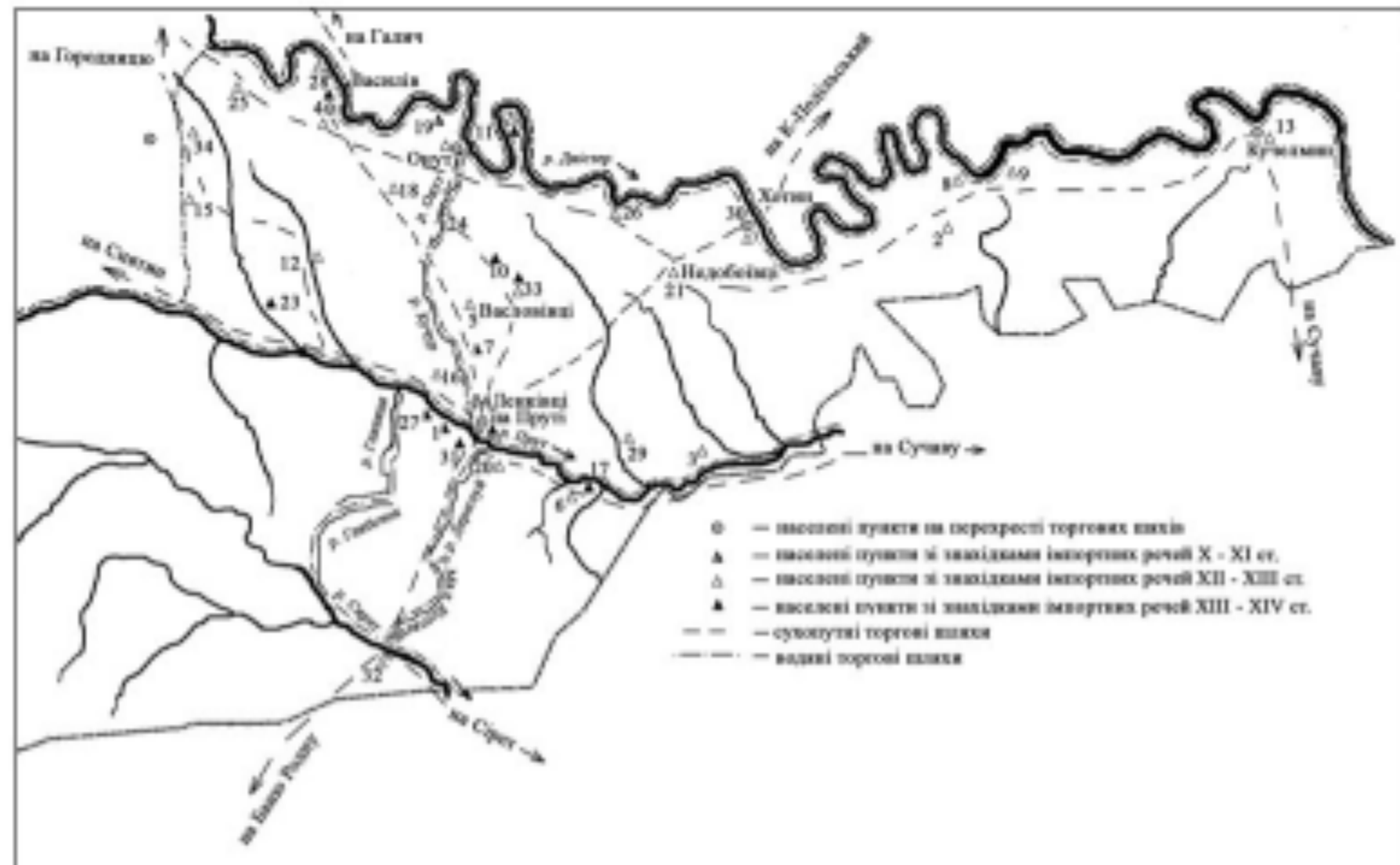

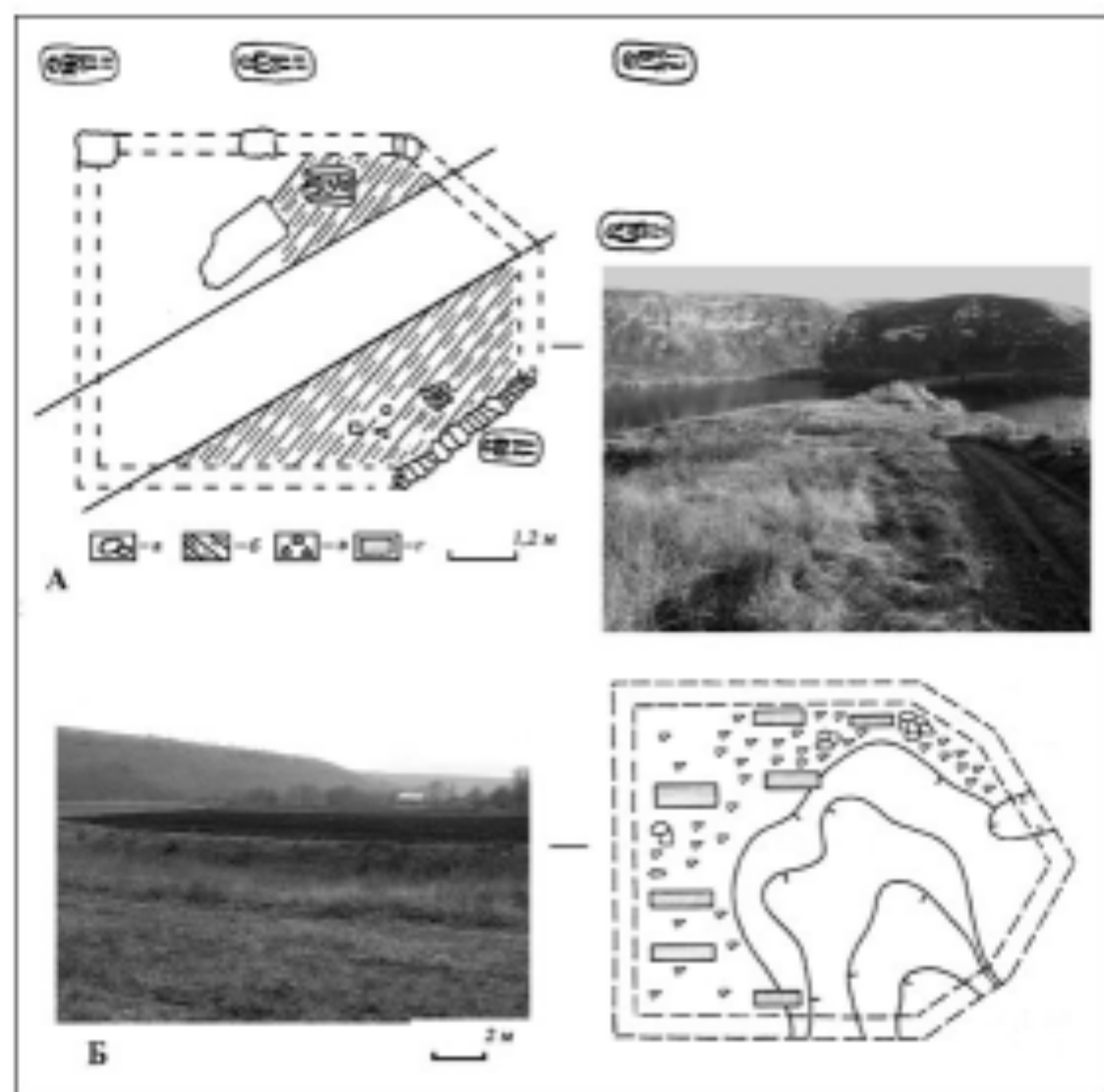
Рис. А. 209. Система оборони Дністровського торгового шляху в середній його течії

Рис. А. 210. Торгові шляхи та основні місця знахідок імпортованих речей X – XIV ст.
 1 – Біла; 2 – Бузовиця; 3 – Ванчиківці; 4 – Василів; 5 – Васловівці; 6 – Горбово; 7 – Горішні Шерівці; 8 – Грушівці; 9 – Дністрівка; 10 – Добринівці; 11 – Зелена Липа; 12 – Кіцмань; 13 – Кучелмни; 14 – Ленківці на Пруті; 15 – Малитинці; 16 – Мамаївці; 17 – Маморниця; 18 – Мартинівка; 19 – Митків; 20 – Молодія; 21 – Недобоївці; 22 – Онут; 23 – Ошкхліби; 24 – Погорілівка; 25 – Прилпиче; 26 – Рашків; 27 – Ревно; 28 – Репуженці; 29 – Слобода; 30 – Хотин; 31 – Цецьки; 32 – Черепківці; 33 – Чорнівка; 34 – Шинківці
 Пірофілітові прясляця – 4, 14, 28; намистини “мінського типу” – 4, 21, 33; скроневі кільця – 4, 9, 14, 15, 18, 19, 22; скляні браслети – 4, 11, 14, 16, 26, 33; хрести-енколпіони – 4, 14, 21, 33; бронзові булави – 4, монети – 4, 11, 14, 17, 23, 30, 31, 33; кераміка – 1, 4, 8, 11-14, 19-22, 24-27, 33, 34

Рис. А. 211. Прорисовка та реконструкція ваги з Ленківців на Пруті

Рис. А. 212. Плани та місцезнаходження дерев'яних церков

А – Вікно; Б – Василів

a – каміння; *b* – глиняна підсипка підлоги; *c* – глиняні полив'яні плитки; *z* – поховання
 (А – за Б.О. Тимошуком [1982, с. 141, рис. 79,1]; Б – за Б.П. Томенчуком [2006, с. 291, рис. 105])

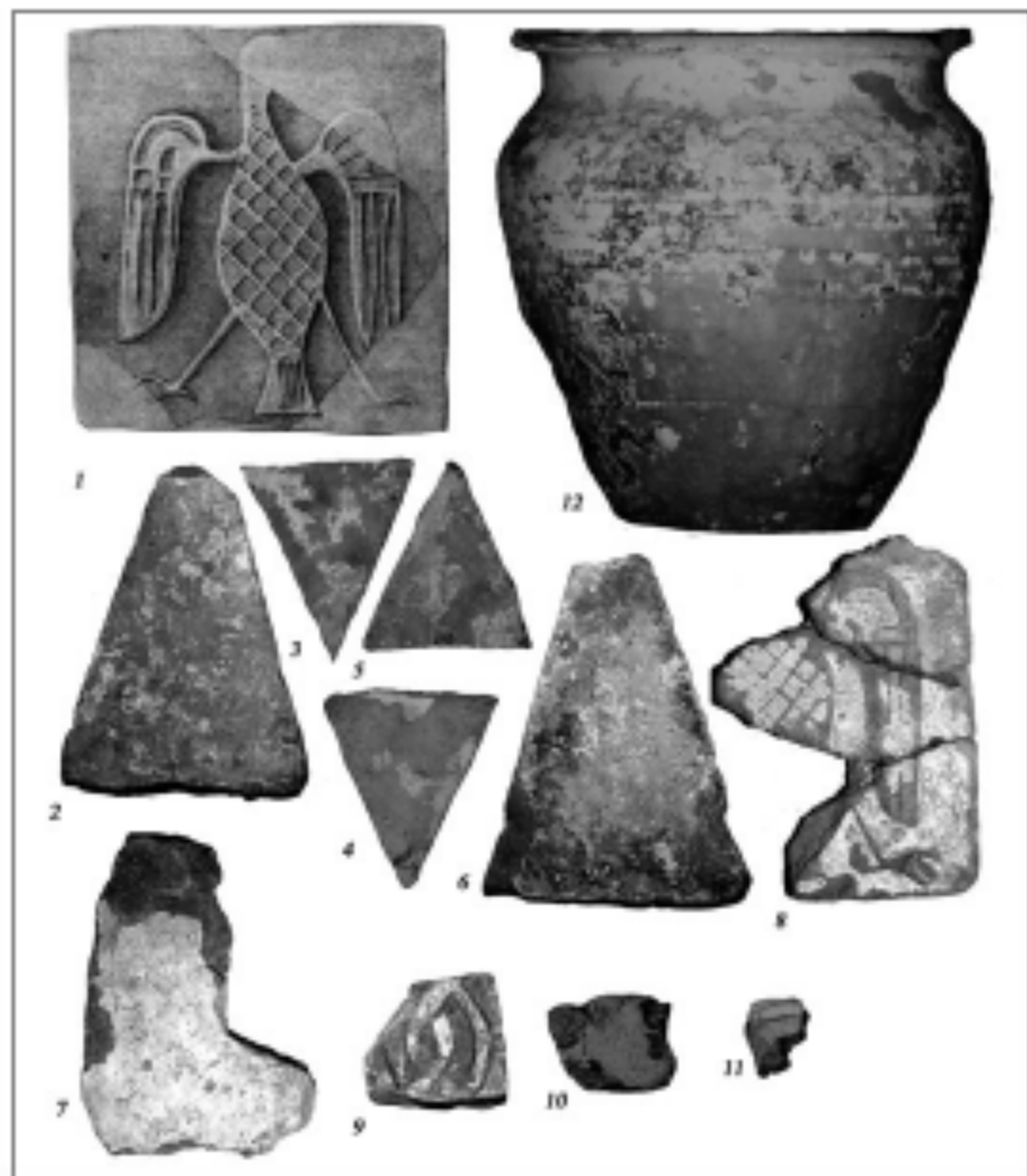
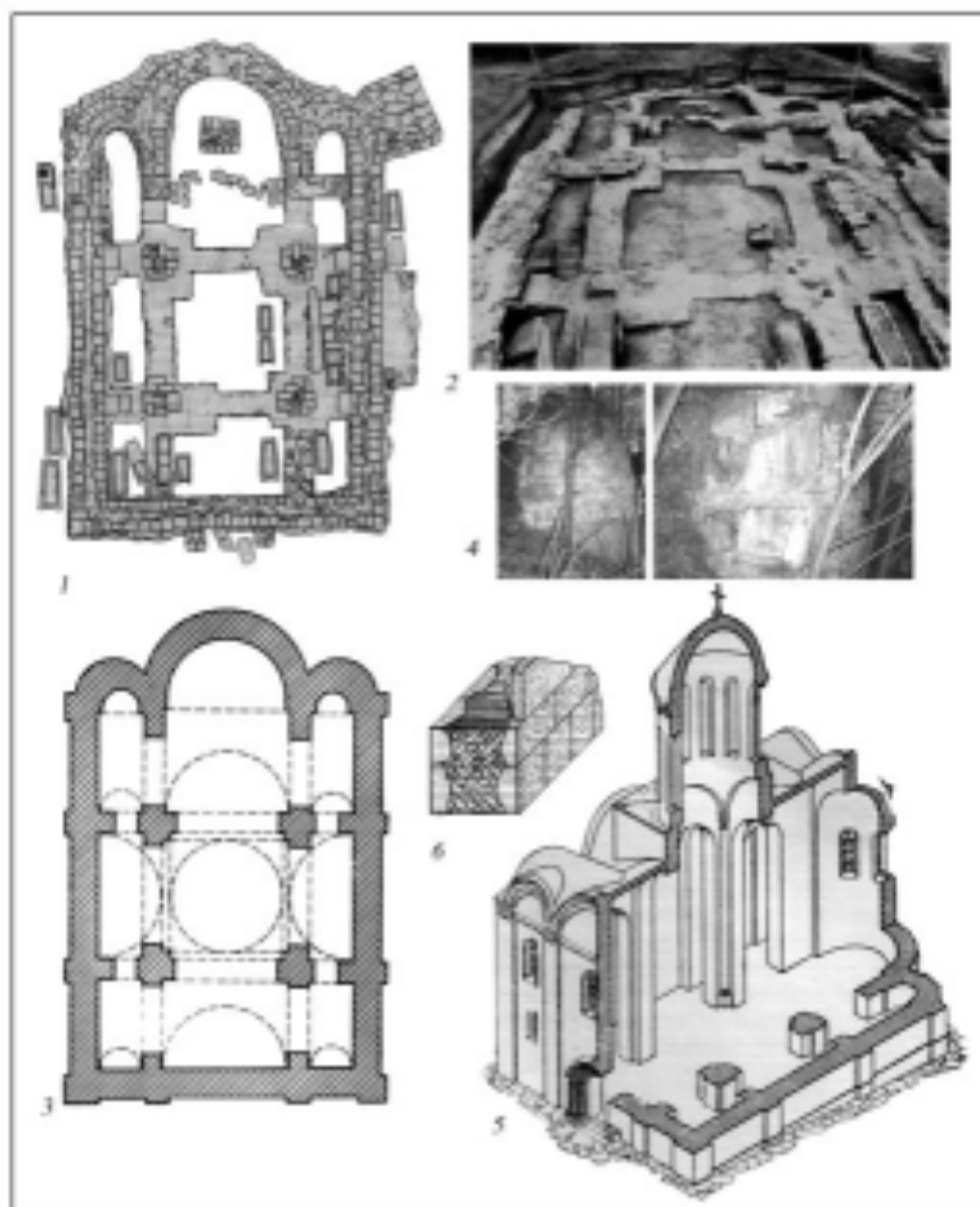

Рис. А. 213. Керамічні плитки та горщик із залишками поливи
1-2, 6-8 – Василів; 3-5, 9-12 – Ленківці на Пруті (фонди ЧКМ)

Рис. А. 214. Мис Хом у Васи́леві, де досліджено дерев'яну церкву

Рис. А. 215. Блокам'яний храм з літописного Василева

1 – загальний план фундаменту; 2 – вид на західну частину розкопаного фундаменту; 3 – план храму; 4 – вид на кам'яну кладку фундаменту; 5 – варіант реконструкції храму; 6 – реконструкція кладки стін

(1-3, 5 – за Г.Н. Логвином, Б.А. Тимощуком, [1961, рис.2; 3; 8]; 9. 6 – за І.Р. Могитич, Р.І. Могитич [1990, с.57, рис.1, 5])

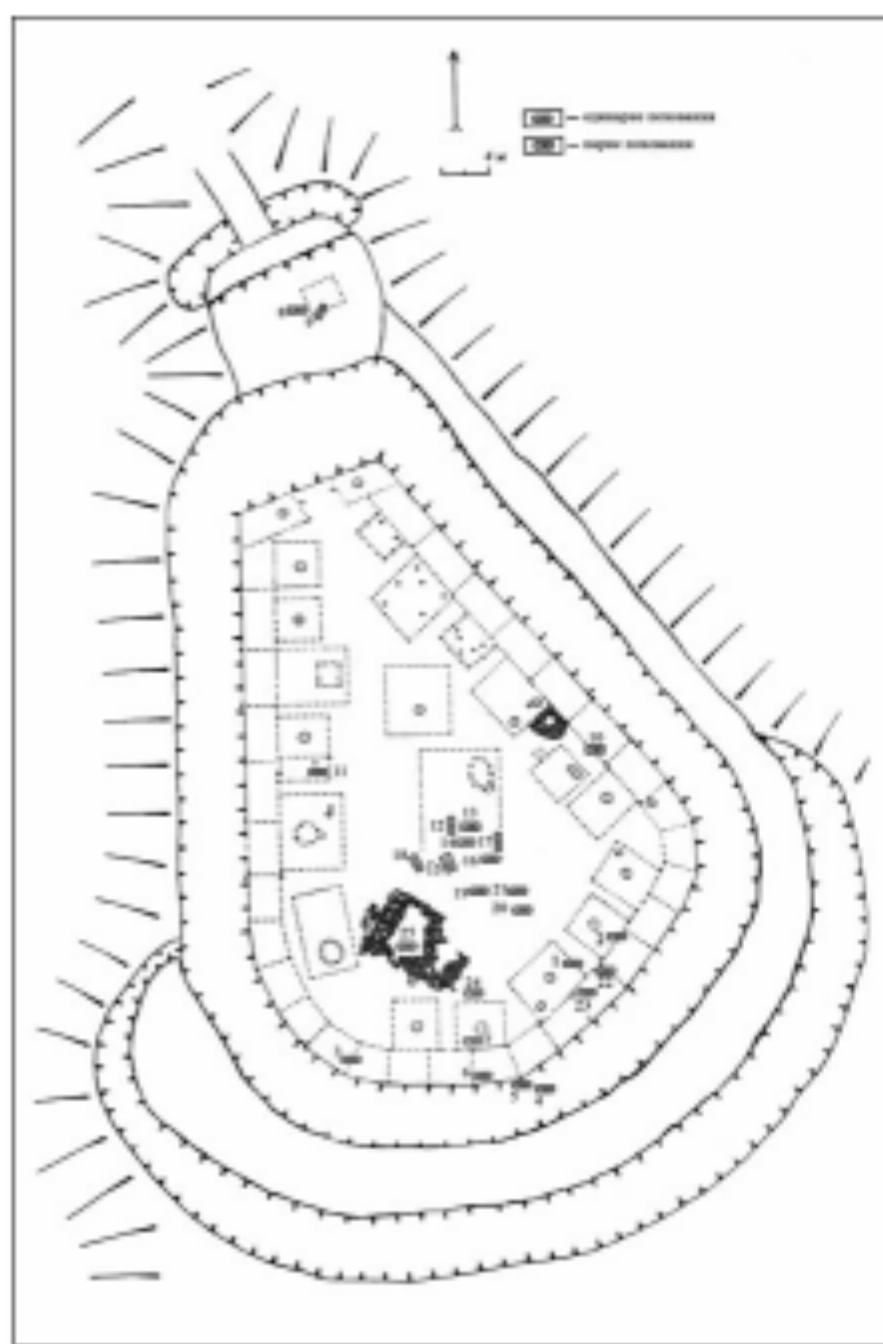

Рис. А. 216. План розташування поховань на території Чернівського городища

Рис. А. 217. Залишки печерного монастиря в літописному Василеві

Рис. 8. 218. Печерний монастир у Галюці

А – вид з р. Дністер до реконструкції, Б–Г – вид монастиря після реконструкції, Д – вид з монастиря на р. Дністер

Рис. А. 219. Камінь з "Божими ногами" біля городища-святилища Кулішівка

Рис. А. 220. Городища-святища

А – вид на міс, на якому знаходиться городище Нагоряни; Б-В – камені, які виступають на поверхні святища Нагоряни; Г – вид на міс, на якому знаходиться городище Кулішівка; Д – вид центрального майданчика святища Кулішівка; Е – вал святища Кулішівка; Є – загальний вид Бабинського городища; Ж – вид на р. Дністер з центрального майданчика городища Бабин

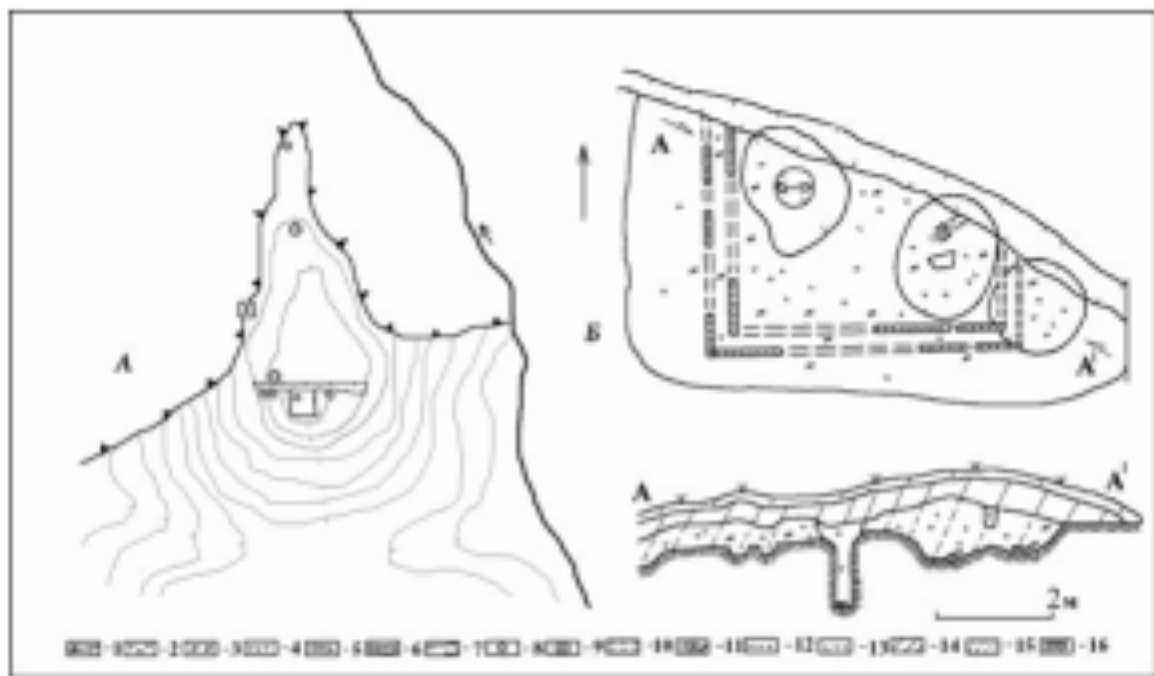

Рис. А. 221. Святинище Зелена Ліпа (за Б.О. Тимошуком [1983, с.168, рис.6])

А – план святинища; Б – план та переріз язичницького храму

- 1 – гумус; 2 – перепалена глина; 3 – глиняна обмазка; 4 – вугілля; 5 – каміння; 6 – дерев’яні колоди; 7 – окоп; 8 – культові ями; 9 – сухий колодязь; 10 – ровники від дерев’яних колод; 11 – поховання; 12 – перепалені кістки; 13 – кераміка; 14 – сіра земля; 15 – мішана земля; 16 – материк

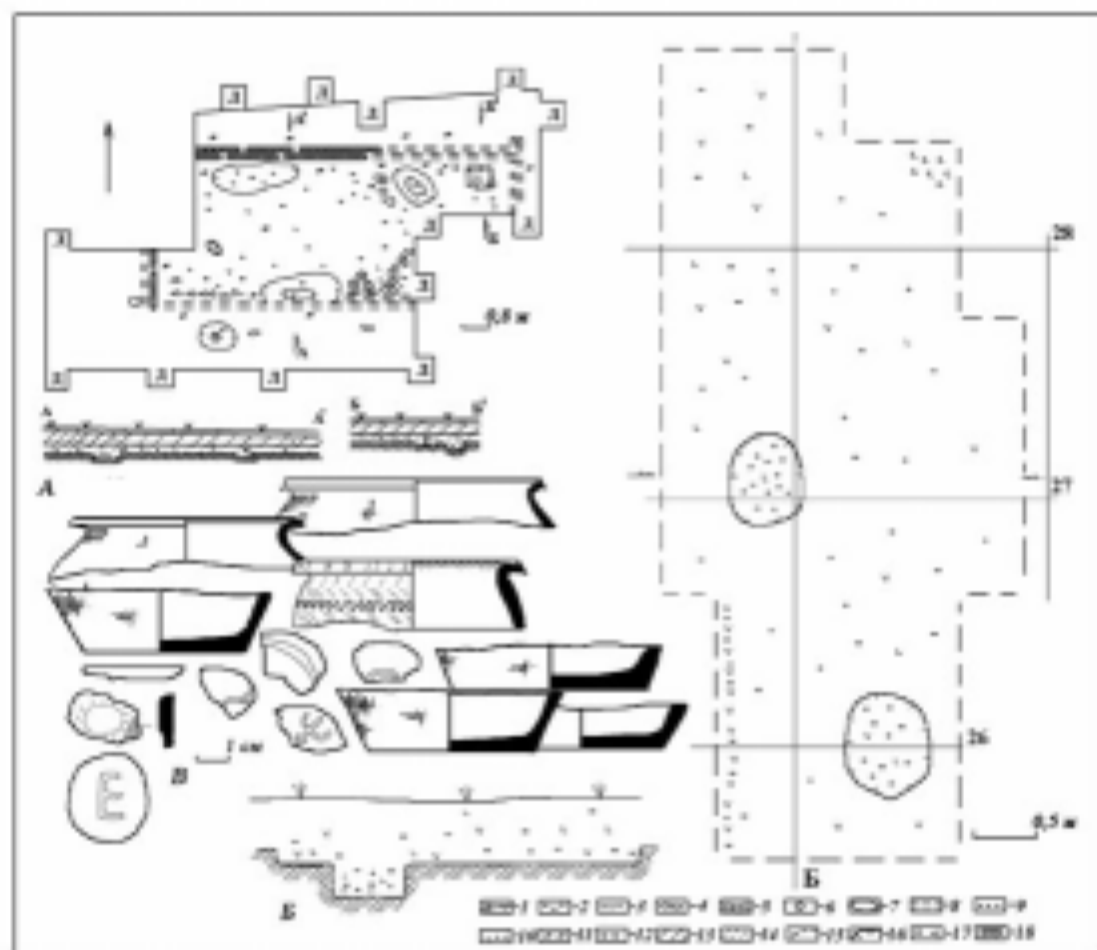

Рис. А. 222. Язичницькі храми (?) XII – першої половини XIII ст.

А – Кучелня (за С.В. Пивоваровим [2000, с.39, рис.18]); Б – Ленківці на Пруті; В – знахідки зі споруди №4 в Ленківцях на Пруті

1 – гумус; 2 – перепалена глина; 3 – вугілля; 4 – каміння; 5 – обгоріле дерево; 6 – стовпові ямки; 7 – ями; 8 – ровики від стін; 9 – кістки; 10 – кераміка; 11 – глиняна обмазка; 12 – шлаки; 13 – темно-сіра земля; 14 – чорнозем; 15 – контури споруди; 16 – ями; 17 – фрагменти амфор; 18 – материк

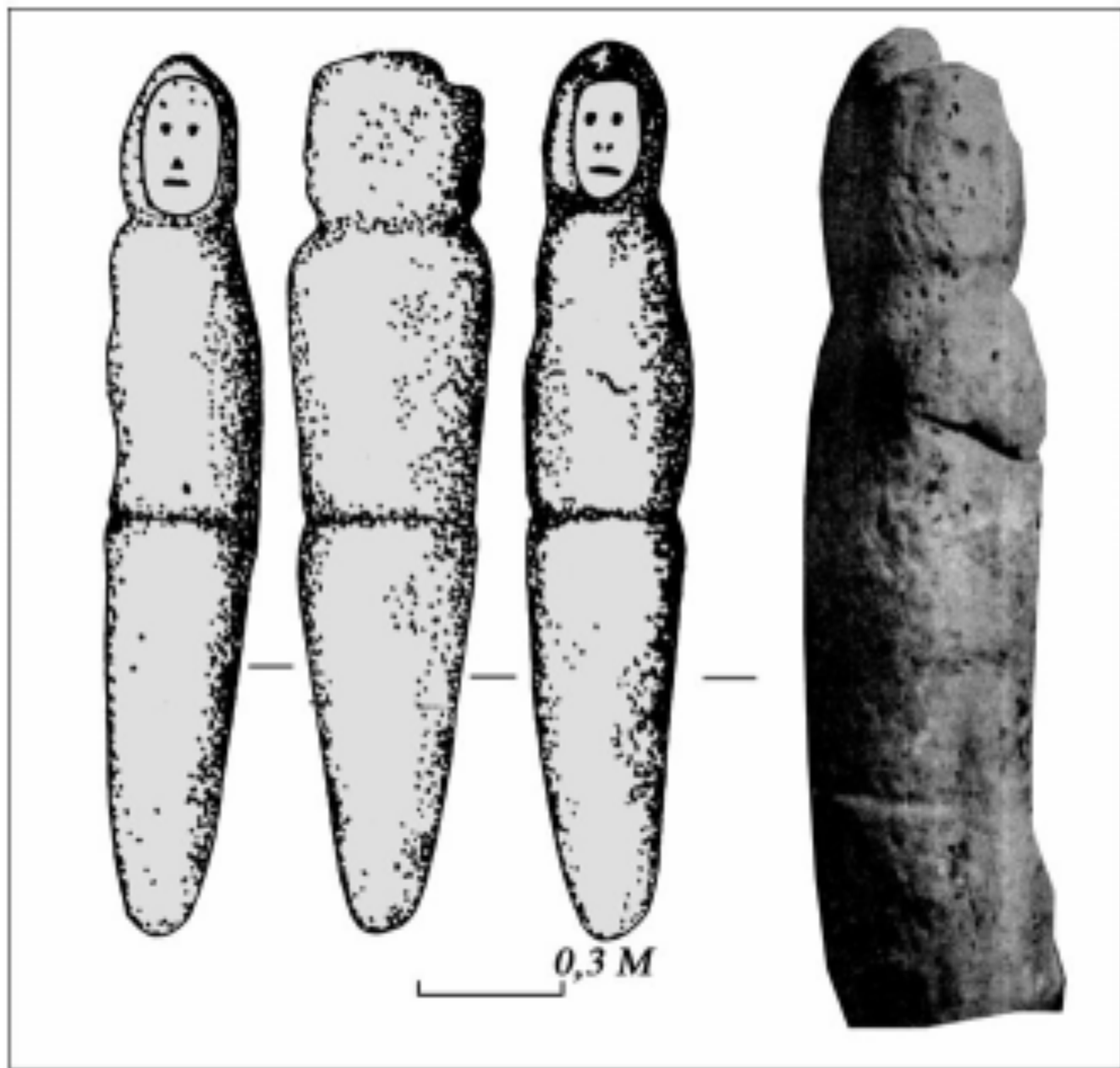

Рис. А. 223. Кам'яний ідол з с. Ярівка (за Б.О. Тимощуком [1976, с. 92, рис. 45])

Рис. А. 224. Будівничча жертва з житла на Чорнівському городищі

Рис. А. 225. Амулети

1 – сокира; 2 – ікло ведра; 3 – кістяний амулет, 4 – антропоморфний лазуритовий амулет, 5-6 – агатові намистини; 7 – бронзова фібула; 8-10 – “громові стріли”; 11-12 – мушлі “Каури”; 13 – середземноморська мушля

1, 5-6, 11-12 – Чорнівка; 2 – Ленківці на Пруті; 3 – Зелена Липа; 4 – Рогізна; 8-9 – Чепоноси; 10 – Владична; 13 – Галиця (3-4, 13 – за С.В. Пивоваровим [2001, фото 16; 19; 21])

Рис. А. 226. Писала з Ленківців на Пруті

Рис. А. 227. Писала

1-4 – Ленківці на Пруті; 5 – Недобоївці

Рис. А. 228. Написи на побутових предметах

1-4 – донця посудин; 5-7, 14-19 – фрагментах амфор; 8 – кістяна ложка; 9-12 – пряслиця; 13 – накривка; 20 – внутрішня стінка криници

2, 5-6, 10, 14, 16-19 – Чорнівка; 1, 3-4, 7-10, 13, 20 – Ленівці на Пруті; 15 – Галиця 12 – Чорнівка I (3-4, 8-10 – за Б.О. Тимошуком [1982, с.27, рис.12, 3, 17; с.77, рис.43, 3, 5, 8]; 20 – за М.В. Малевською [1970, с.123, рис.6, 20]; 14-16, 18-19 – за С.В. Пивоваровим [2006, с.213, рис.46])

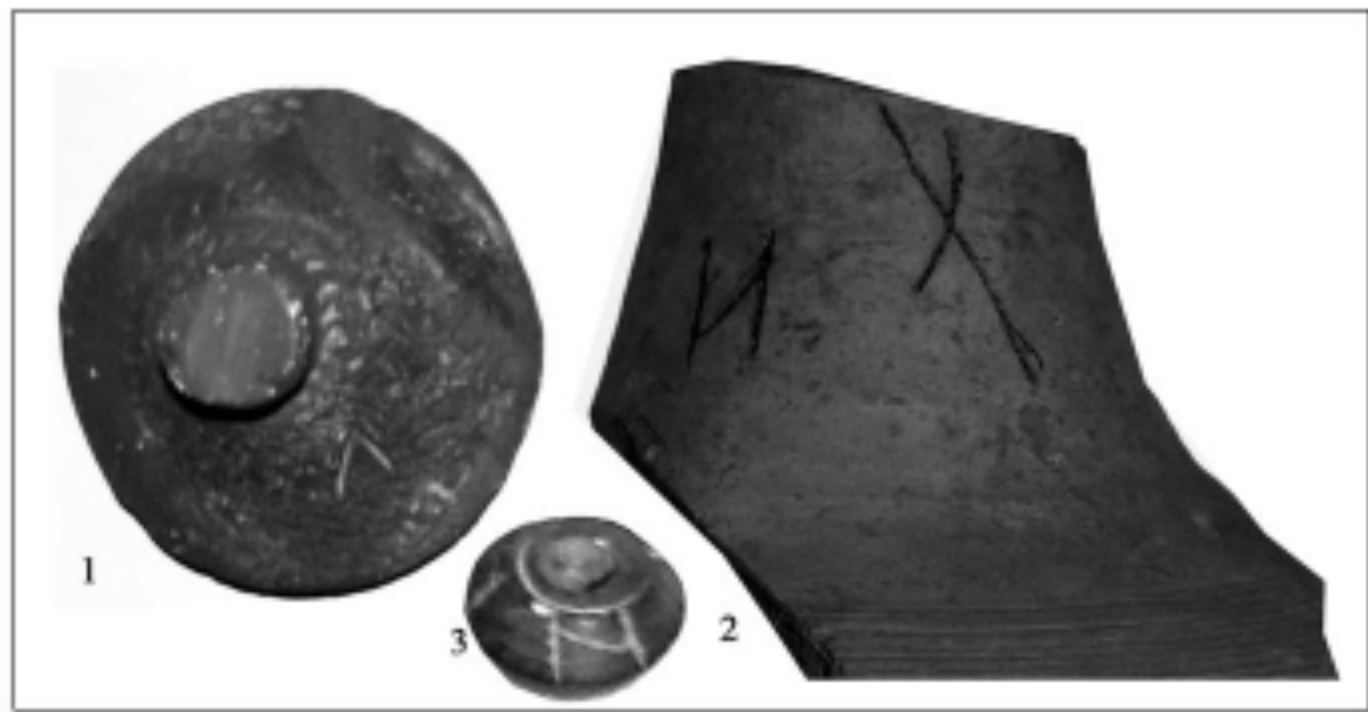

Рис. А. 229. Графіті на накритці пряслицю та фрагменті амфори з Ленківців на Пруті

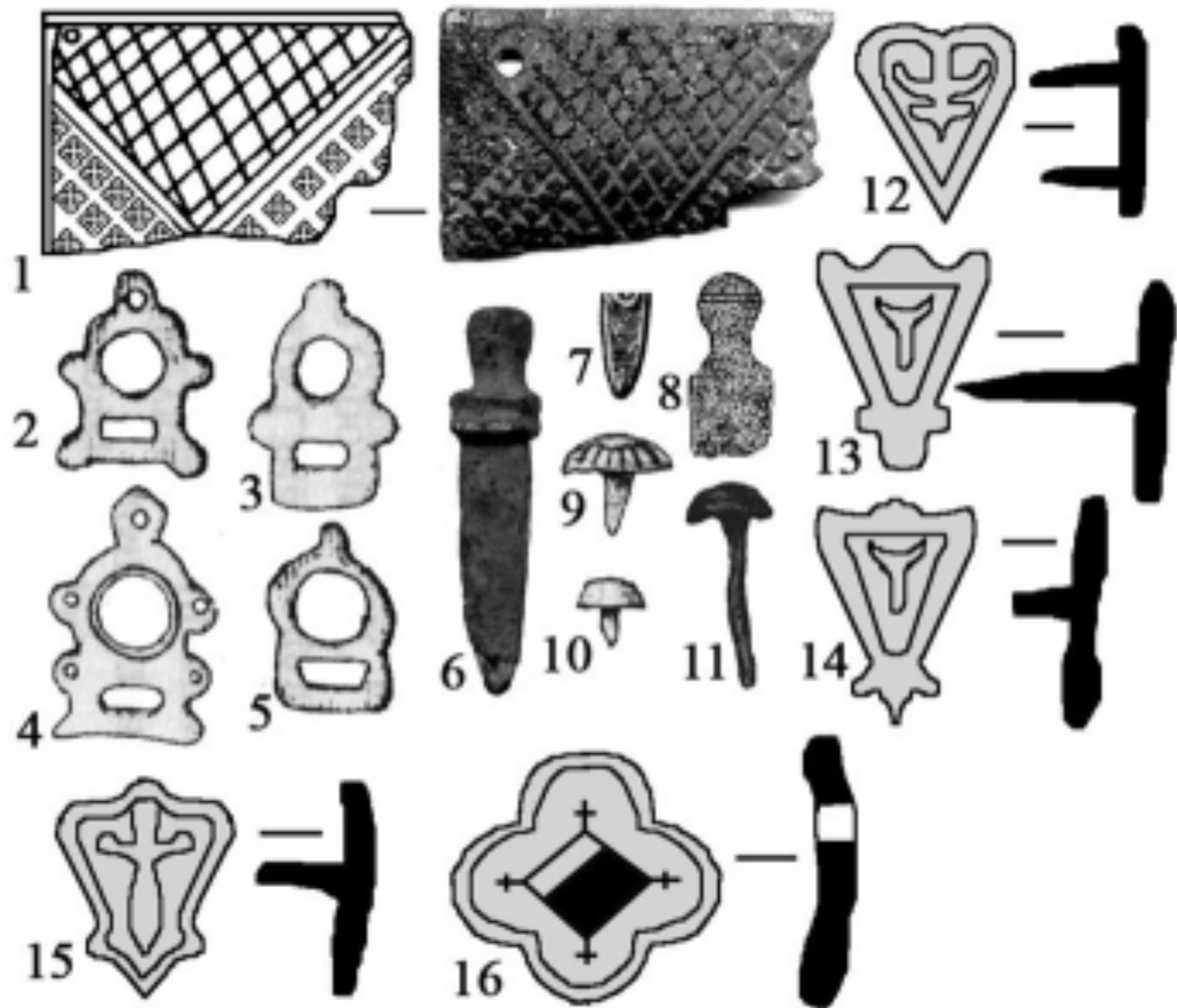

Рис. А. 230. Фрагменти палітурок та застібок книжок

1, 12-16 – накладки палітурок; 2-8 – застібки; 9-11 – декоративні цвяхи
 1-6, 8-11, 16 – Чорнівка; 7 – Ленківці на Пруті; 12-15 – Недобойвіці
 (2-5, 8-16 – за С.В. Пшвоваровим [2007, с.26, рис.1])

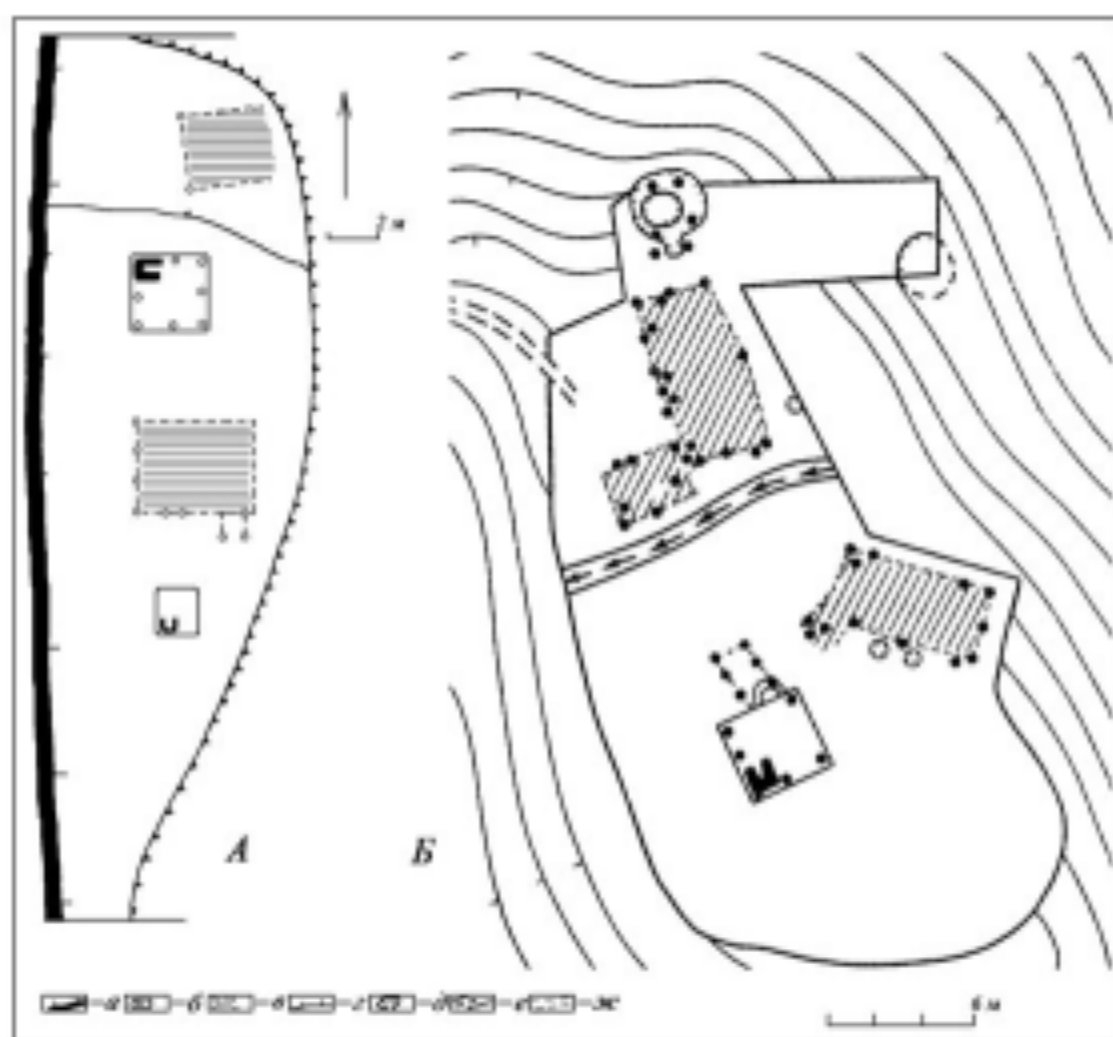

Рис. А. 231. Селянські садиби X ст. в Ревно

a – вал IX ст.; *b* – напівземлянкові житла; *c* – господарські споруди; *d* – круті схили; *e* – яма-погріб; *e* – сліди потічка; *ж* – дорога

A – ур. Городище; *B* – ур. Кидрина (за Б.А. Тимошуком [1990, рис. 33; 39, А])

Рис. А. 232. Плани селянських садіб Х ст.

a – обрив; *б* – вал давньоруського часу; *в* – дорога; *г* – садіба; *д* – розорана частина поселення; *е* – вал ранньозалізного віку

А – Ревно-Городище; *Б* – Шчлівці (Зруб); *В* – Магала (Думбрава); *Г* – Снячів (Окопи)

(за Б.А. Тимощуком [1990, рис. 25, *А*; 53, *Г*; 60, *Б*, 61, *Г*])

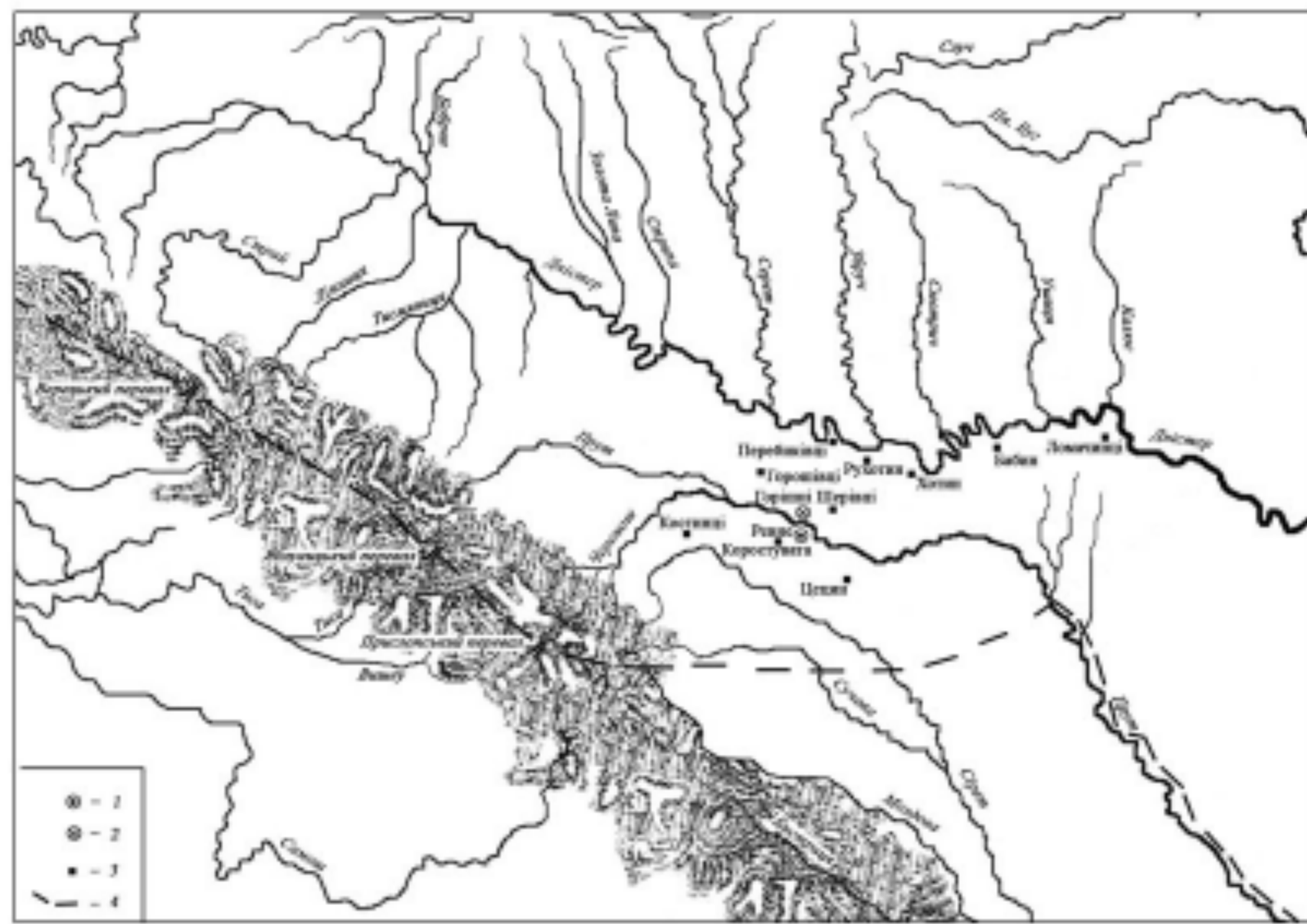

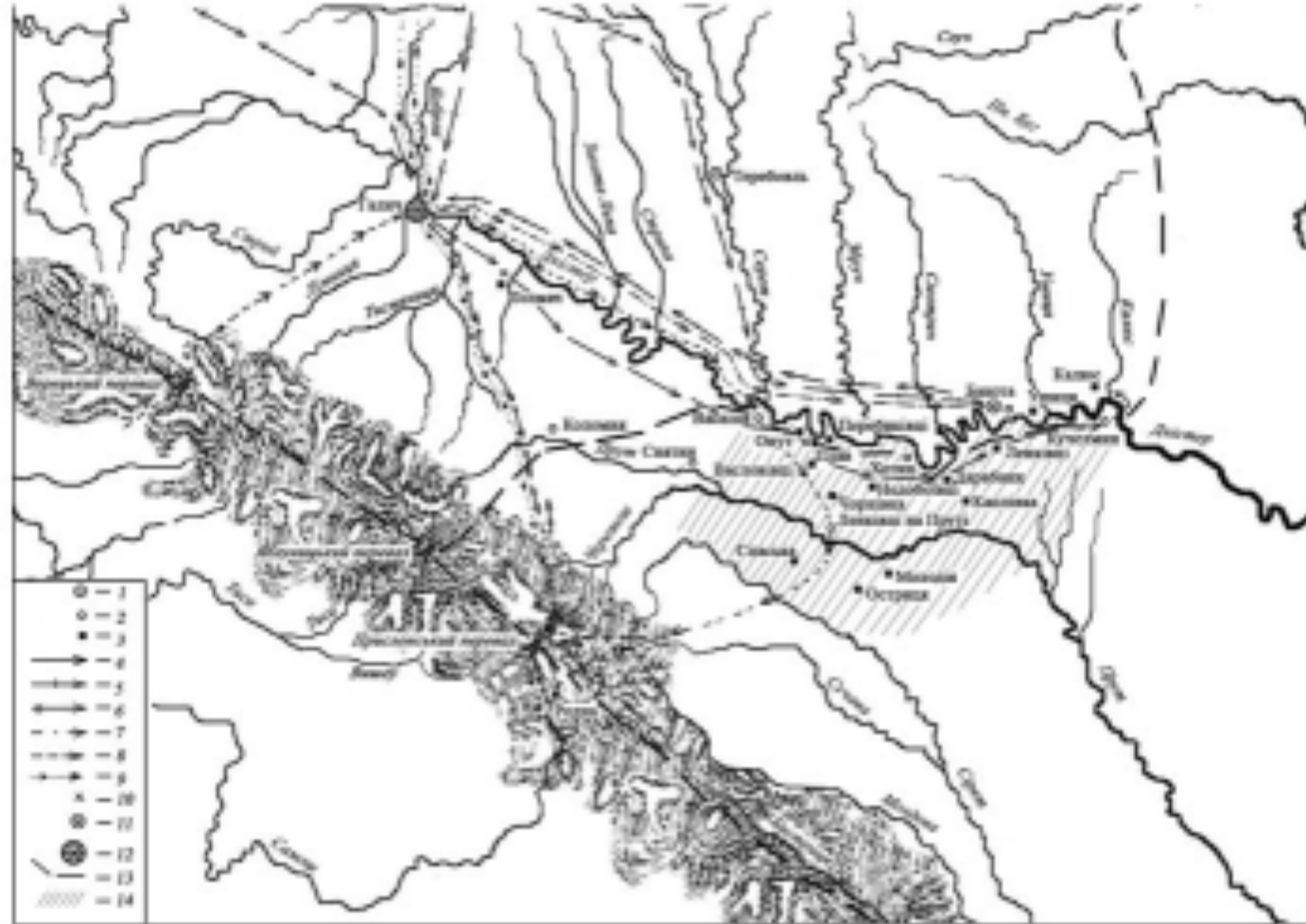
Рис. А. 233. Територія регіону в кінці X – XI ст.

1 – безіменне місто хорватів біля с. Ретне, 2 – ймовірне місце битви хорватів з військом князя Володимира Святославовича (після 992 р.); 3 – укріплені поселення; 4 – ймовірний південний кордон Давньоруської держави

Рис. А. 234. Територія регіону в XII – початку XIII ст. (до 1205 р.)

1 – стояниці князівства, 2 – міста, 3 – укріплені поселення, 4 – похід князя Ізяслава Давидовича із полоцькими (осінь 1144 р.), 5 – похід війська князя Ізяслава Мстиславовича (літо 1154 р.), 6 – похід війська князя Ярослава Володимировича (Османовича) (літо 1154 р.), 7 – похід війська князя Ізяслава Ростиславовича (Беродина) (серпень або поч. вересня 1158 р.), 8 – битва військ князів Ізяслава Мстиславовича та Ярослава Володимировича під Теребовлем (17 лютого 1154 р.), 9 – битва військ князя Ізяслава Ростиславовича (Беродина) г. Ушиці (серпень або поч. вересня 1158 р.), 10 – вказівний південний кордон Галицько-Волинського князівства

Рис. А. 235. Територія регіону в першій половині XIII ст. (до 1240 р.)

1 - замки князівства, 2 - місто, 3 - укріплені поселення, 4 - шлях відходу війська князя Данила Романовича на Поділля (жовтень 1219 р.); 5 - похід війська князя Данила Романовича на Поділля і на Галич (лютий-березень 1230 р.); 6 - похід війська князя Данила Романовича на Галич та до Карпатських гір (кінець 1238 - початок 1239 рр.); 7 - похід війська боярина Судислана Бернатовича на Поділля (лютий-березень 1230 р.); 8 - похід війська королявеча Бели (літо 1230 р.); 9 - ймовірний маршрут відходу війська князя Ростислава Михайловича до г. Родня (кінець 1238 - початок 1239 рр.); 10 - битва військ князя Данила Романовича і галицького бояра під Толочком (жовтень 1219 р.); 11 - ймовірне місце битви дружин боярина Судислана Бернатовича і татярського Дев'яка на Поділлі (лютий-березень 1230 р.); 12 - облоги Галича військами князя Данила Романовича (1230, 1233, 1238 рр.) та королявеча Бели (1230 р.); 13 - ймовірний підземний кордон Галицько-Волинського князівства, 14 - територія, яка належала до міст "Оуكرانيا Галицької"

Рис. А. 236. Територія регіону в середній та другій половині XIII ст. (1241 – 1300 рр.)

1 – стоянки кочівель, спустошені монголо-татарами; 2 – місто спустошене монголо-татарами; 3 – укріплені поселення спустошені монголо-татарами; 4 – напрямки походу війська хана Батия (березень 1241 р.); 5 – вислохідний шлях просування загонів князя Кадана та Бурі (березень 1241 р.); 6 – вислохідний шлях просування загонів хана Бучака (Бюдратка) (березень 1241 р.); 7 – походи війська хана Куремси на Позеня та Воєня (осінь 1252 р.; весна 1253 р.); 8 – похід війська хана Талебути та темника Ногая на Угорщину (весна 1282 р.); 9 – похід війська хана Талебути та темника Ногая на Польщу та Угорщину (осінь 1285 р.); 10 – похід війська князя Ростислава Михайловича і болохівських князів на Поєнтя (кінець 1241 р.); 11 – похід війська князя Данила Романовича на Поєнтя (весна 1242 р.); 12 – похід війська князя Данила Романовича на Позеня (кінець 1252 р. (?)); 13 – походи війська короля Данила Романовича на Волохівську землю (літня 1254 – 1255 рр.); 14 – територія, яка деякий час була під політичною протекцією Золотої Орди; 15 – битва війська князя Ростислава Михайловича і болохівських князів із окольним печеніжником Куриня під Бакотою (осінь – початок зими 1241 р.); 16 – вислохідний південний кордон Галицько-Волинського князівства

Рис. А. 237. Територія регіону в першій половині XIV ст. (до 1350 р.)

1 – столиця, 2 – місто; 3 – сільськогосподарський «мікродістрикт» «чорний Русь» (1332 р.); 4 – пункти розміщення французьких лицарів «білий Русь» (близько 1345 р.); 5 – висхідний циліндр походів війська князя Лева Даниловича на Поділля і Нівне Побуєва (1299 – 1300 рр.); 6 – висхідний циліндр походів війська князя Юрія Львовича на Поділля (1301 – 1302 рр.); 7 – висхідні циліндри походів війська монголо-татар на Угорщину (1332, 1334 – 1335 рр.) та Польщу (1324 – 1325, 1337, 1340 рр.); 8 – висхідні місця розгрому монголо-татарської армії татарами Ашмелем військовим конем сектарів Андріяша Лавої (2 лютого 1303 р.); 9 – наступальні Галицької землі (1303 р.); 10 – територія, що знаходилася під захистом Золотої Орди; 11 – територія, що деякий час була під політичною протекцією Золотої Орди; 12 – висхідний південний кордон Галицько-Волинського князівства.

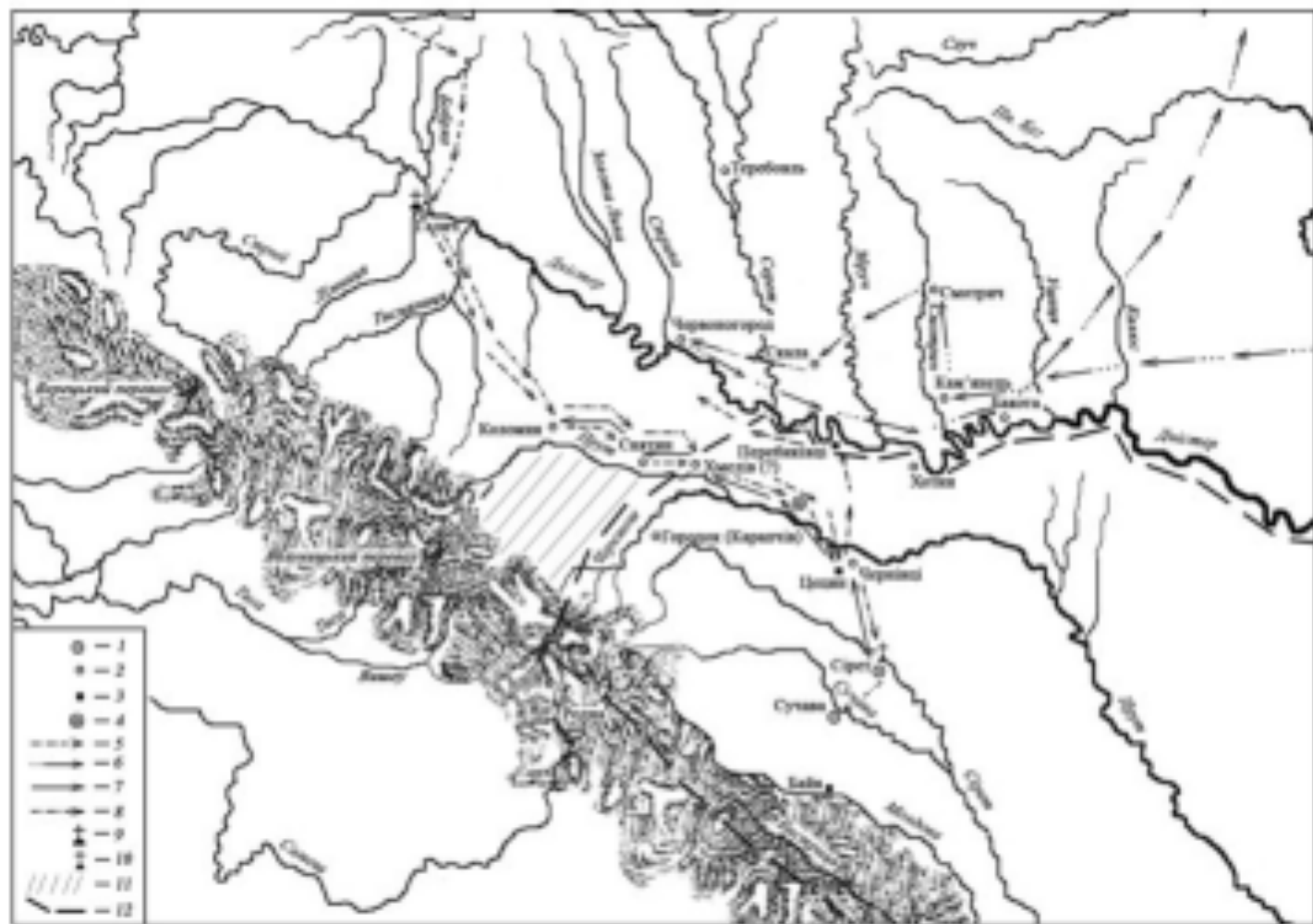

Рис. А. 238. Територія регіону в другій половині XIV ст. (до 1400 р.)

1 - столиці Молдавського воєводства; 2 - місто; 3 - укріплене поселення; 4 - ймовірне місце розгрому війська короля Казимира Пятого (Великого) загонами воєводи Петра в "Полониському лісі" (1 липня 1359 р.); 5 - ймовірний напрямок походу війська князя Владислава Сполського на Молдавське воєводство (осінь 1374 р.); 6 - похід війська князя Вігонта Кейстутовича на Поділля (осінь 1393 р.); 7 - похід війська воєводи Романа Мушата на Покуття (зима 1394 р.); 8 - похід війська короля Владислава Ягелло (весна 1371 р.); 9 - відновлення Галицької митрополії (1371 р.); 10 - заснування в Сиреті католицького єпископства (1371 р.); 11 - територія Покуття, тимчасово передана під владу молдавських воєвод (1387 р.); 12 - пам'ятний кордон Молдавського воєводства

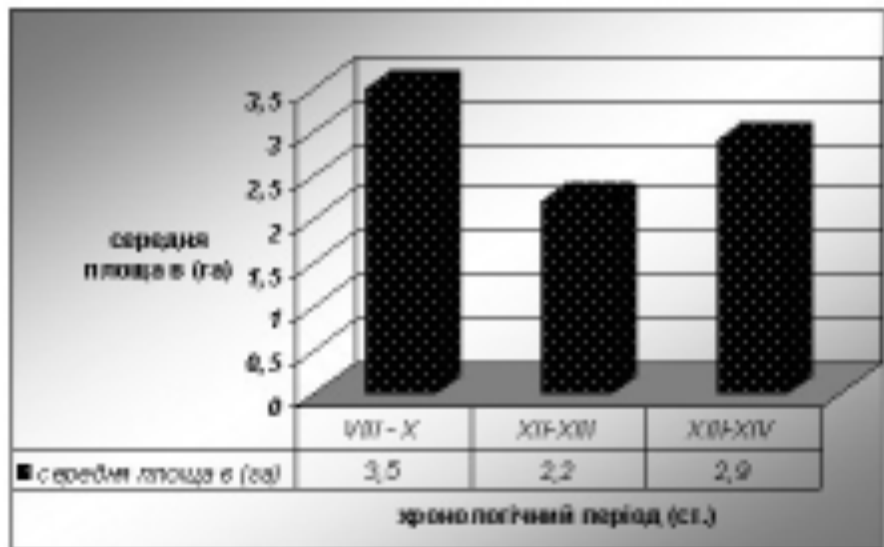
Розміри поселень у різні хронологічні періоди

Площа поселень (га)	Кількість поселень за хронологічними групами						Всього
	А VIII-X	АБ X-XIII	Б XII-XIII	БВ XII-XV	В XIV-XV	АБВ X-XV	
до 0,5	13	2	17	1	4	-	37
1	15	1	26	-	6	2	50
2	14	3	62	5	14	-	98
3	14	2	30	1	11	1	59
5	9	-	12	1	2	1	25
8	10	-	8	2	1	1	22
10	3	-	3	-	1	-	7
12	3	1	-	-	1	-	5
15	3	-	2	-	1	-	6
20	-	-	-	-	1	-	1
> 20	-	3	-	1	-	-	4
Всього	84	12	160	11	42	5	314

Відсоткове співвідношення розмірів поселень у різні хронологічні періоди

Хронологічні групи	Всього поселень	Площа поселень (га) до										
		0,5	1	2	3	5	8	10	12	15	20	>20
		%										
А	84	4,2	4,8	4,8	2,9	2,9	3,2	0,9	0,9	0,9	-	-
АБ	12	0,6	0,3	0,9	0,6	-	-	-	0,3	-	-	0,9
Б	160	5,5	8,3	19,9	9,7	4	2,7	0,9	-	0,7	-	-
БВ	11	0,3	-	1,5	0,3	0,3	0,7	-	-	-	-	0,3
В	42	1,4	2	4,8	3,7	0,8	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	-
АБВ	5	-	0,7	-	0,3	0,3	0,3	-	-	-	-	-
Всього %		12	16,1	31,9	17,5	8,3	7,2	2,1	1,5	1,9	0,3	1,2

Динаміка співвідношення розмірів поселень у різні хронологічні періоди

Розподіл поселень з різними типами забудови за хронологічними періодами

Хронологічні періоди	А	АБ	Б	БВ	В	АБВ	всього
Типи забудови	Кількість поселень						
прибережно-рядова, в тому числі однорядна	24	2	31	–	4	–	61
дворядна	20	–	49	4	18	2	93
невизначена	39	10	69	7	20	3	148
кучова	3	–	3	–	–	–	6
<i>Всього</i>	86	12	152	11	42	5	308

Поширення різних типів забудови у відсотковому співвідношенні

Хронологічні періоди	А	АБ	Б	БВ	В	АБВ	всього
Типи забудови	%						
прибережно-рядова, однорядна	7,8	0,6	10	–	1,3	–	19,7
дворядна	6,5	–	16	1,3	5,9	0,6	30,3
невизначена	12,7	3,2	22,4	2,3	6,4	1	48
кучова	1	–	1	–	–	–	2
<i>Всього</i>	28	3,8	49,4	3,6	13,6	1,6	100

Розміри селищ за кількістю дворів

Хронологічні періоди	А	АБ	Б	БВ	В	АБВ	Всього
Кількість дворів	Кількість поселень						
1 – 2	5	2	3	–	1	–	11
3 – 4	7	–	10	–	–	–	17
5 – 6	10	–	19	–	5	2	36
7 – 8	5	–	7	–	1	–	13
9 – 10	7	1	27	–	9	–	44
11 – 12	2	–	9	–	3	–	14
13 – 14	1	–	1	–	–	–	2
15 – 16	7	1	13	4	4	–	29
17 – 18	2	2	13	–	–	–	17
19 – 20	1	–	–	1	–	–	2
Більше 20	39	6	50	6	19	3	123
<i>Всього</i>	86	12	152	11	42	5	308

Відсоткове відношення розмірів селищ за кількістю дворів

Хронологічні періоди	А	АВ	Б	БВ	В	АВВ	Всього
Кількість дворів	%						
1 – 2	1,7	0,6	1	–	0,3	–	3,6
3 – 4	2,2	–	3,2	–	–	–	5,4
5 – 6	3,2	–	6,1	–	1,7	0,7	11,7
7 – 8	1,7	–	2,2	–	0,3	–	4,2
9 – 10	2,2	0,3	8,8	–	2,9	–	14,2
11 – 12	0,6	–	2,9	–	1	–	4,5
13 – 14	0,3	–	0,3	–	–	–	0,6
15 – 16	2,2	0,3	4,3	1,3	1,3	–	9,4
17 – 18	0,7	0,6	4,3	–	–	–	5,6
19 – 20	0,3	–	–	0,3	–	–	0,6
Більше 20	13	1,9	16,2	1,9	6,2	1	40,2
<i>Всього</i>	28,1	3,7	49,3	3,5	13,7	1,7	100

Порівняльна характеристика гнізд-поселень VIII – X та XII – першої половини XIII ст.

8

№ на карті	Назва гнізда	Гнізда поселень VIII – X ст.			Гнізда поселень XII – XIII ст.		
		Кількість поселень	Головне поселення	Соціальна приналежність	Кількість поселень	Головне поселення	Соціальна приналежність
1	Бабине (Кельм)	10	■	община – верв	4	○	феод залежна
2	Батамутівка	5	□	-//-	5	○	-//-
3	Горошівці	10	●	-//-	7	■	-//-
4	Грозинці	7	○	-//-	2	■	-//-
5	Добриниці	9	■, □	-//-	4	○	-//-
6	Кщмань	6	○	-//-	9	○	-//-
7	Ленкіці (Кельм)	8	■, ●	-//-	4	□	-//-
8	Ломачинці	4	●	-//-	7	■	посадська
9	Магала	8	●	-//-	3	■	феод залежна
10	Малий Кучурів	10	○	-//-	9	■	-//-
11	Остриця	6	○	-//-	5	■	-//-
12	Перебиківці	5	■, □	-//-	7	☼	посадська
13	Пригородок	8	●	-//-	3	■	феод залежна
14	Рашків	8	●	-//-	4	■	-//-
15	Чорнівка	9	○	-//-	8	■	-//-

■ – городище-святинище, □ – городище-адміністративно-господарський центр, ● – городище-сковище, ○ – поселення-общинний центр, ○ – погост, □ – князівська фортеця, ■ – феодальний замок, ☼ – місто

Гнізда поселень, які виникли у XII – першій половині XIII ст. на нових місцях

№ на карті	Назва гнізда	Кількість поселень	Головне поселення	Соціальна приналежність
17	Бабине (Застав)	6	■	феод залежна
34	Бернове	4	☉	-/-
18	Борівці	5	■	-/-
31	Бояни	5	■	-/-
22	Василів	7	☉	посадська
24	Вікно	4	■	феод залежна
23	Заставна	4	■	-/-
19	Іванківці	7		-/-
21	Кадубівці	3		-/-
32	Клішківці	7		-/-
35	Кулішівка	3	■	-/-
27	Ленківці на Пруті	7	□	посадська
30	Молодія	3	■	феод залежна
25	Погорілівка	5		-/-
16	Репужинці	5		-/-
36	Романківці	4		-/-
29	Спаська	2	■	-/-
33	Хотин	8	☉	посадська
28	Чернівці 2	2	■	феод залежна
20	Шиплині	6		-/-
26	Шубранець	4		-/-

Классификация пресных водоемов

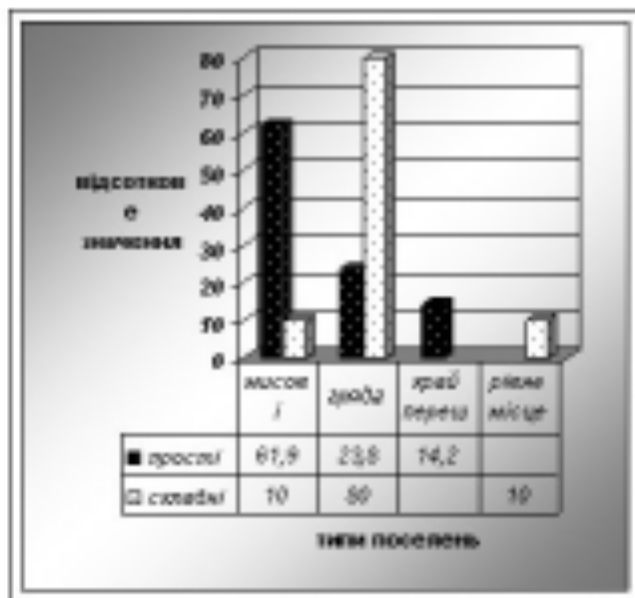
4

№ водоема	Местонахождение	№ водоема (ФВ)	Площадь водоема, га	Вторичность водоема	Классификация				
					концентрация макрозоопланктона	форма	структура и обитатели водоема		
							основная	вторичная	
							растения	роedores	
1	Байкал	IX - XII	0,01	1	низ.	пресный	-	.	3
2	Баскун (Баскун)	XII - пп. XII	1,8	.	низ.	осп.	*	.	-
3	Баскун (Мат)	XII - пп. XII	0,8	.	низ.	осп.	*	.	-
4	Гирей	XII - пп. XII	7	.	низ.	Г	1	.	-
7	Гирейская	IX - XII	1,5	1	грав.	гравитация	-	3	
8	Дарьин (Дарьин)	XII - пп. XII	2,8	.	на краю гравитации	гравитация	*	.	-
9	Дарьин (Дарь)	XII - пп. XII	0,1	.	низ.	осп.	*	.	-
10	Дарьинский	XII - пп. XII	1,2	.	низ.	Г	1	.	-
11	Каминь	XII - пп. XII	13,8	.	низ.	осп.	*	.	-
13	Куньинь	XI - пп. XII	0,08	1	низ.	пресный	-	.	3
17	Колоньский	XI - пп. XII	0,3	.	на краю гравитации	гравитация	*	.	-
20	Нарьинь	XI - пп. XII	0,7	1	низ.	осп.	-	.	1
21	Нарьинь (Гань)	XII - пп. XII	0,2	1	низ.	пресный	-	.	1
22	Нарьинь (Дарь)	XII - пп. XII	0,3	.	низ.	осп.	*	.	-
23	Осрель	XII - пп. XII	0,8	.	низ.	Г	1	.	-
24	Парьинь, Велья, Дель	IX - XIV	0,2	.	грав.	гравитация	-	.	3
27	Буньинь	X - XI	0,2	.	низ.	осп.	*	.	-
28	Селья	VIII - XII	3,7	1	грав.	гравитация	-	3	-
29	Селья	XII - пп. XII	0,8	.	низ.	осп.	1	.	-
30	Желья	X - XIV	7	*	грав.	гравитация	1	.	-
32	Чорьинь	XII - пп. XII	0,2	.	грав.	осп.	-	2	-

Классификация окладных гербов X – XIV вв.

№ по порядку	Место нахождения	Число оборотов (стр.)	Площадь упрямости (кв. см.)	Высота герба (контурный)	Ранжирование					
					типоразрешение изображения	форма	геометрическая структура		структура изображения	
							и соотношение угловых элементов	и соотношение угловых элементов	угловая	радиальная
4	Былосинь	XII – н.к. XIII	0,2	*	прямо	правосудно	*	.	-	1
5	Г. Шрига	X – н.к. XII	3,2	*	прямо	правосудно	*	.	1	2
12	Киреня	XIII – XIV	0,6	*	прямо	трехугольное	*	.	1,5	.
14	Кирестуен	X – XI	1,0	*	прямо	контрастно	*	.	-	2,5
15	Костинь (Дюгунь)	XII – н.к. XIII	0,2	*	иск.	контрастно	*	.	-	2
16	Костинь (Дугунь)	XII – н.к. XIII	0,5	-	угол	иск.	.	*	-	3
18	Мелюга	XII – н.к. XIII	0,5	-	прямо	контрастно	*	.	-	2,2
19	Нигорен	XII – н.к. XIII	0,7	*	прямо	контрастно	*	.	-	4
23	Прегорен	IX – н.к. XIII	1,0	-	прямо	правосудно	*	.	-	3
26	Рен	IX – X	4,8	*	прямо	контрастно	.	*	-	6
31	Цаца	X – н.к. XIV	0,1	-	прямо	правосудно	*	.	-	1

Відсоткове співвідношення топографічного розташування простих і складних городищ

Типологія давньоруських городищ Сірого-Дністровського межиріччя

№ на карті	Місцезнаходження	Типи городищ за:				Соціальний тип
		топографічним положенням та плануванням оборонних споруд	системою і конструкцією оборонних ліній	характером забудови укріплених майданчиків	взаємозв'язком з навколишніми поселеннями	
1	Бабине	1	6	?	2	світлиця
2	Василів (Замечівка)	1	2	3	4	феміальний замок
3	Василів (Хом)	1	3	3	4	феміальний замок
4	Василівці	4	1	3	?	феміальний замок
5	Горішки Шерівці	4	4	2	1	князівська фортеця
6	Гореча	?	?	?	?	сторожова фортеця
7	Горішівці	2	?	?	?	феміальний замок (?)
8	Дарбани (Замечівка)	3	?	?	2	феміальний замок (?)
9	Дарбани (Шовб)	1	3	3	1	феміальний замок
10	Дорошівці	1	?	?	1	феміальний замок (?)
11	Катківка	1	?	?	?	(?)
12	Кратів	4	2	1	2	князівська фортеця
13	Кучківка	1	6	4	2	світлиця
14	Корошувка	4	1	1	1	князівська фортеця
15	Левківці на Дністрі	4	2	?	?	феміальний замок
16	Левківці на Пруті	5	1	1	4	князівська фортеця
17	Ломачівка	3	1	2	4	князівська фортеця
18	Молоді	4	2	1	2	феміальний замок
19	Нагорони	4	6	?	2	світлиця
20	Надобівці	1	2	3	2	феміальний замок
21	Непоротів (Ганци)	1	1	?	4	монастир
22	Непоротів (Шовб)	1	1	2	4	сторожова фортеця
23	Острівці	1	2	?	1	сторожова фортеця
24	Земля Липа	2	4	1	4	князівська фортеця
25	Пригородок	4	?	?	2	феміальний замок (?)
26	Рекви	4	1	1	1	князівська фортеця
27	Рушотин	1	2	3	2	феміальний замок
28	Сичів	2	?	?	2	(?)
29	Спаська	1	2	?	3	сторожова фортеця
30	Хотин	2	5	?	2	князівська фортеця
31	Цици	4	1	1	2	князівська фортеця
32	Чорнівка	2	2	3	2	феміальний замок

Абсолютні та відносні характеристики розподілу городищ XII – XIV ст.

Абсолютні та відносні характеристики	Інтервали площ городищ (га)													
	від	0	0,31	всього до 0,5	0,51	всього до 1	1,1	2,6	всього до 5	5,1	всього до 10	10,1	всього до 20	разом
	до	0,3	0,5		1		2,5	5		10		20		
Абсолютне значення кількості городищ	прості	3	3	11	1	1	4	1	5	-	-	1	1	18
	складні	3	2	5	3	3	-	1	1	-	-	-	-	9
Частка (%) відповідної площі	прості	29,7	11,1	40,8	3,7	3,7	14,8	3,7	18,5	-	-	3,7	3,7	66,7
	складні	11,1	7,4	18,5	11,1	11,1	-	3,7	3,7	-	-	-	-	33,3
Разом городищ		11	5	16	4	4	4	2	6	-	-	1	1	27
Разом %		40,7	18,5	59,2	14,8	14,8	14,8	7,4	22,2	-	-	3,7	3,7	100

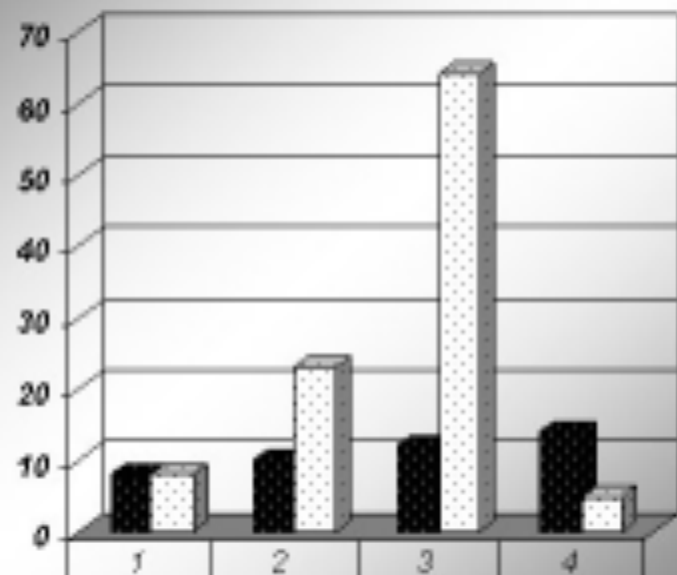

Характеристика могильников X - XIV ст.

№ п/п	Могильник (длина)	Кладовые до-мощения	Слободская группа						Половцкая группа										Дата	Примеч.
			прямые	напольные	сарафаны	кошницы	домовые	пещерно-стланные погребения	каменные саркофаги	сережки	перстни	кольца	бусы	бусы	бусы	бусы	бусы	бусы		
1			4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
1	Белый																		12-13	Тонущий, 0-0, - 145
2	Белый																		12-13	В.Полк.в.м.г. 1700 с 20-25 Тонущий, 0-0, - 145
3	Белый																		12-13	Псковская 200, с 20
4	Белый (длина)	15	22		12														12-13	Тонущий, 0-0, - 170, 0
5	Белый (длина)	14	17																12-13	Тонущий, 0-0, - 170, 0 1770 с 412 в.м.г. 0-0, - 04
6	Белый (длина)	8	4																12-13	Тонущий, 0-0, - 0
7	Белый (длина)	6																	12-13	Тонущий, 1-0, - 1 см г. 1-0, с 0 в.м.г. 0-0, - 1, 5-45
8	Белый (длина)	11			7	6													12-13	Тонущий, 0-0, - 0
9	Белый (длина)	7																	12-13	Тонущий, 0-0, - 130-130
10	Белый																		12-13	Тонущий, 0-0, - 145
11	Белый (длина)																		12-13	В.Полк.в.м.г. 1700 с 20
12	Белый	7	7																12-13	Тонущий, 0-0, - 2 см г. 1700 с 24 см г. 1700 с 100
13	Белый	7																	13-14	Тонущий, 0-0, - 101
14	Белый	4	4																13-17	Тонущий, 0-0, - 101
15	Белый																		14-17	Тонущий, 0-0, - 170
16	Белый																		12-13	Тонущий, 0-0, - 1
17	Белый																		14-17	Тонущий, 0-0, - 170
18	Белый	7	7																12-13	Тонущий, 1-0, - 11 с 414 см г. 1700 с 1,0
19	Белый																		12-13	Тонущий, 1700, - 100 Милетинский с 20-22
20	Белый	7																	13-17	Тонущий, 0-0, - 101
21	Белый																		12-13	Тонущий, 0-0, - 101
22	Белый	7																	12-13	Тонущий, 0-0, - 170
23	Белый (длина)	6	6																12-13	Тонущий, 0-0, - 1-0, 0-0, 0-0, 1-0, с 24, 1-0, - 40, - 1-
24	Белый (длина)	16	16																12-13	Тонущий, 0-0, - 0, см г. 1-0, с 0, в.м.г. 0-0, - 170
1			4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
25	Белый (длина)	14	14																12-13	В.Полк.в.м.г. 1700 с 20-25 2000 с 1, с 20-22
26	Белый																		12-13	Ар.пол.г.м.г. 1700 с 20-25 Псковская 1700 с 20
27	Белый	7	7																12-13	Тонущий, 0-0, - 100 Милетинский с 20-22
28	Белый	7	7																12-13	Тонущий, 0-0, - 1-0
29	Белый																		12-13	Тонущий, 0-0, - 170
30	Белый	7	7																12-13	Тонущий, 0-0, - 100 см г. 1700 170
31	Белый	7																	12-13	Псковская 200, с 20
32	Белый	6	6																12-13	Тонущий, 0-0, - 1-0, см г. 1-0, с 24, 1-0, в.м.г. 1700 с 02
33	Белый																		12-13	Псковская 200 с 20
34	Белый	7	7																12-13	Тонущий, 0-0, - 100 см г. 1770 с 317 317
35	Белый																		12-13	Тонущий, 0-0, - 02
36	Белый																		12-13	Тонущий, 0-0, - 1-0, см г. 1-0, с 02
37	Белый	6	6																12-13	Псковская 200 с 20
38	Белый																		12-13	Тонущий, 0-0, - 171
39	Белый																		12-13	Тонущий, 0-0, - 170
40	Белый	11	11																13-14	В.Полк.в.м.г. 1700 с 20-25, Псковская, 200 с 24
41	Белый																		12-13	Тонущий, 0-0, - 0-
42	Белый																		12-13	Тонущий, 0-0, - 0-
43	Белый																		14-17	Тонущий, 0-0, - 170, см г. 1-0, с 0
44	Белый																		14-17	Тонущий, 0-0, - 1-1

Гістограма донець за їх діаметром

■ діаметри донець

8

10

12

14

□ кількість

8

23

64

5

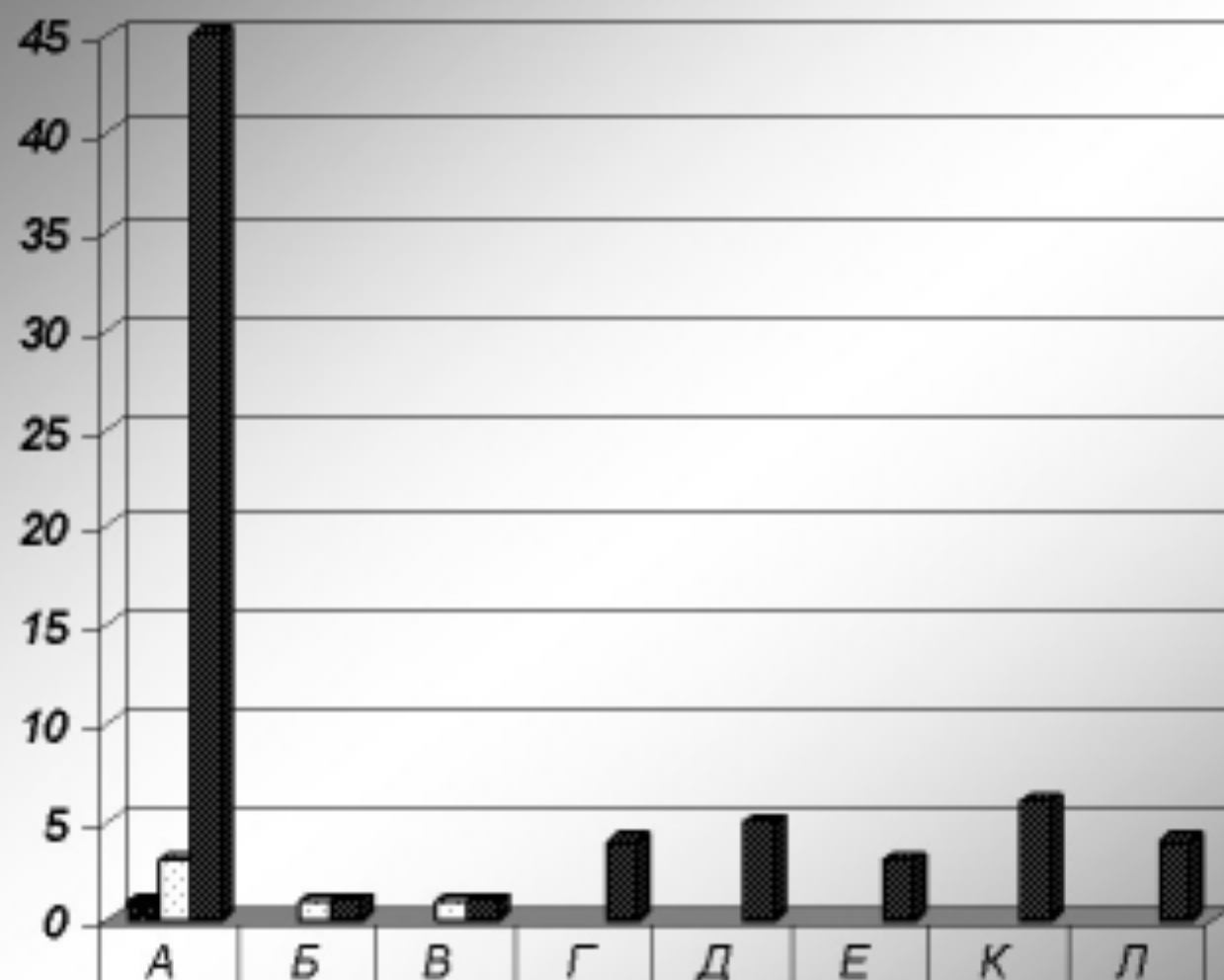
Топографические знаки топографических карт

УГОЛ	УГОЛ	УГОЛ	УГОЛ	УГОЛ	УГОЛ	УГОЛ	УГОЛ	УГОЛ
группа А					группа А		группа Д	
1 (III) [AI]	1 (III, 3) [AI, I]	2 (AI, 1)			группа А		группа Д	
		3 (III, 1)			1 [AIV]		IV V (II, VI)	
	2 (III, 5) [AI, 3]			4 (AIV, 1)	2 (AIV, 1)		VI VII (7)	
	3 (III, 5) [AI, 3]		III 1 (III, 5)				группа Е	
	4 5 6 7 8 	9 10 11 	группа Б				группа Е	
			1 (A, B) [E, 1]				1 (2, B)	
		2 					группа Б	
		3 	II (AIII, 2)				1 	
		4 	группа В				II 	
		5 	1 				III 	
		6 	группа Г				IV 	
		7 	1 (III)	1 (III, 5)			V 	
II (III, 5) [AIII]	1 (III, 5)	2 	группа Д				группа Д	
	2 	3 	1 (III, 5) [B, 1]				1 2 	
		4 	II (E, IV, 2) [B, II]				II III 	

Розміщення клейм за групами на археологічних пам'ятках

група	населені пункти												
	Ленківці на Пруті	Василів	Галиця	Недобоївці	Горішні Шерівці	Дарабани	Мамаївці	Графська Поляна	Ревне	Онут	Чорнівка	Всього	%
А	19	2	6	1	2	1	1	1	1	-	15	49	70
Б	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	2	2,8
В	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	1,5
Г	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2,8
Д	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	5	7,1
Е	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,5
К	2	-	1	1	-	-	-	-	-	-	2	6	8,5
Л	1	-	2	-	-	-	-	-	-	1	-	4	5,8
всього	27	2	9	2	4	1	1	1	1	1	21	70	100

Розподіл груп клейм за хронологічними періодами

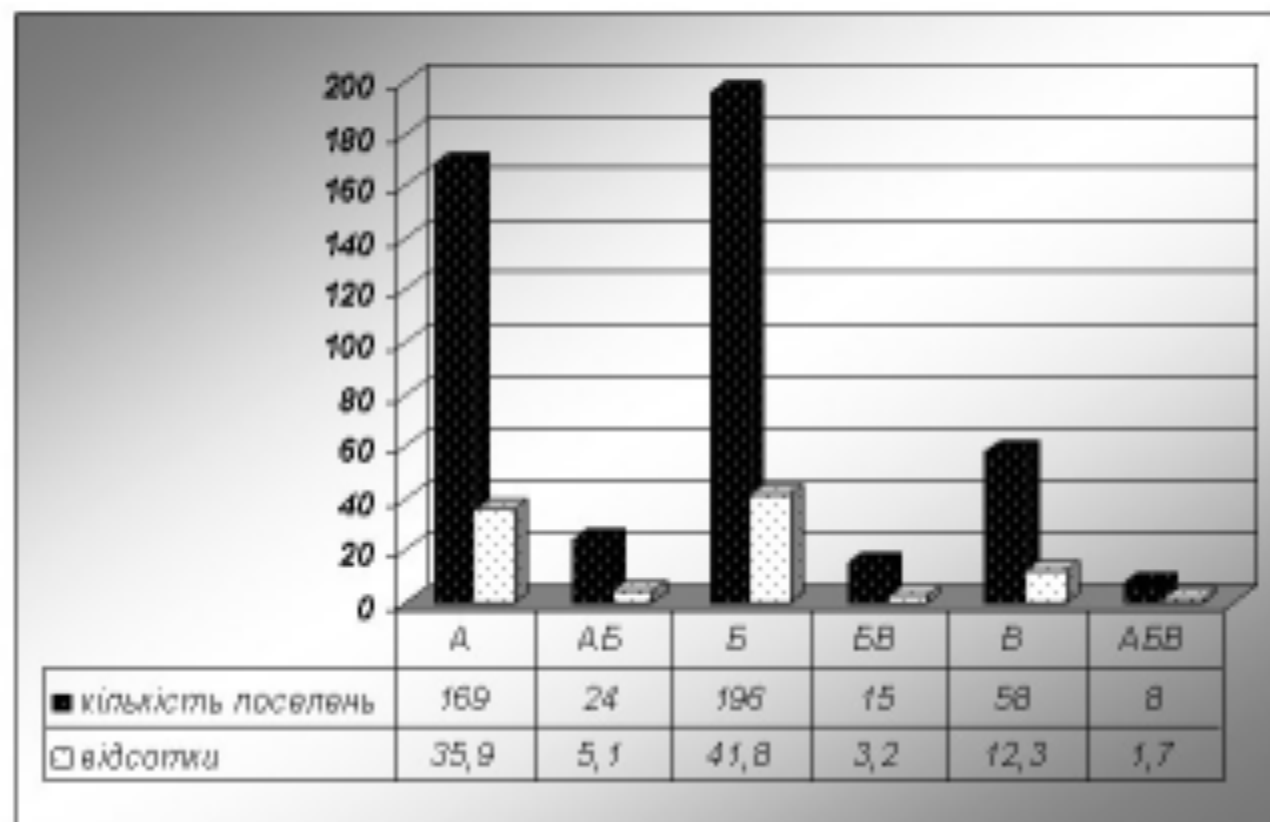
■ X	1							
□ XI	3	1	1					
■ XII-XIII	45	1	1	4	5	3	6	4

Відсоткове співвідношення кількості поселень у різні хронологічні періоди

Розташування селищ на місцевості в окремі хронологічні періоди

Хронологічна група	Тип 1				Тип 2		Тип 3	Тип 4	Тип 5	Всього
	Підтип А	Підтип Б	Підтип В	Підтип Г	Підтип А	Підтип Б				
А	106	25	6	7	21	2	1	-	1	169
Б	104	20	27	8	14	5	11	4	3	196
В	29	17	7	3	-	1	1	-	-	58
АБ	5	8	2	3	6	-	-	-	-	24
БВ	9	2	2	-	1	1	-	-	-	15
АБВ	4	1	-	2	1	-	-	-	-	8
<i>Всього</i>	257	73	44	23	43	9	13	4	4	470

Відсоткове відношення розташування селищ на місцевості в окремі хронологічні періоди

№

Хронологічна група	Типи										Всього	
	1		2		3		4		5			
	Кількість поселень	%	Кількість поселень	%	Кількість поселень	%	Кількість поселень	%	Кількість поселень	%	Кількість поселень	%
А	144	30,6	23	4,9	1	0,2	-	-	1	0,2	169	35,9
Б	159	33,9	19	4	11	2,3	4	0,9	3	0,6	196	41,7
В	56	12	1	0,2	1	0,2	-	-	-	-	58	12,4
АБ	18	3,8	6	1,3	-	-	-	-	-	-	15	5,1
БВ	13	2,8	2	0,4	-	-	-	-	-	-	15	3,2
АБВ	7	1,5	1	0,2	-	-	-	-	-	-	8	1,7
<i>Всього</i>	397	84,6	52	11	13	2,7	4	0,9	4	0,8	470	100

□

Порівняльна характеристика хронологічного розподілу слов'яно-руських городищ

	Виникли в VIII – X ст.	З них існували в			Виникли в XI ст.	З них існували в		Виникли в XII – XIII ст.	З них існували в		Виникли в XIII – XIV ст.	З них існують в XIII – XIV ст.
		XI ст.	XII – XIII ст.	XIII – XIV ст.		XII – XIII ст.	XIII – XIV ст.					
кількість	35	11	7	2	1	1	-	18	18	-	2	2
%	62,5	26,8	17	4,9	1,8	2,4	-	32,1	43,9	-	3,6	4,9

Хронологічно-кількісне співвідношення розмірів городищ

Н

Площа (га)	VIII – X ст.		кінець X – XI ст.		кінець XI – XIII ст.		кінець XIII – XIV ст.	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
0 – 0,3	10	13,7	5	6,8	11	15	2	2,7
0,31-0,5	-	-	-	-	6	8,2	-	-
0,51-1	5	6,8	3	4,1	4	5,5	1	1,4
1,1-2,5	5	6,8	1	1,4	5	6,8	-	-
2,6-5	4	5,5	1	1,4	1	1,4	-	-
5,1-10	4	5,5	-	-	-	-	-	-
10,1-20	1	1,4	-	-	1	1,4	-	-
більше 20	2	2,8	1	1,4	-	-	-	-
разом	31	42,5	11	15,1	28	38,3	3	4,1
						разом абс.		73
						разом %		100

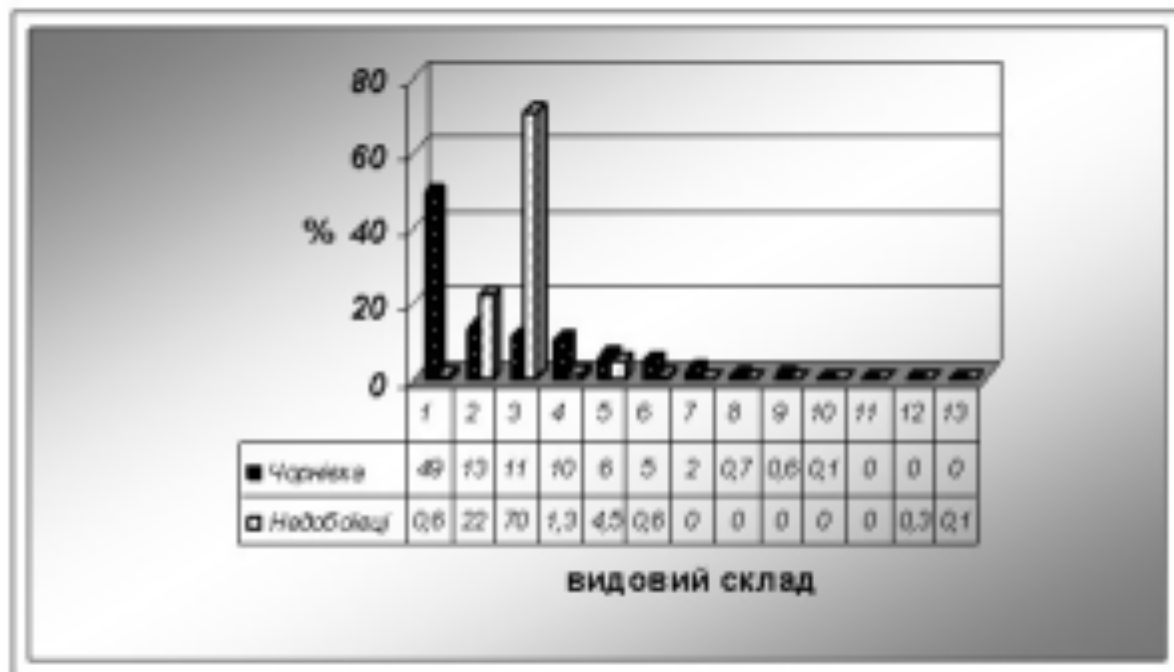
Характеристика укрывающихся населения VIII – XIV вв.

Наименование	Век (столетие)						Итого (шт)
	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	
Абазы							1,801
Абхазы							0,1
Ака							14,2
Аланы							1
Аланы (Сарматы)							1,4
Аланы (Сарматы)							0,4
Аланы							0,2
Аланы							7,5
Аланы (Сарматы I)							1,2
Аланы (Сарматы II)							2,3
Аланы							0,68
Аланы							0,5
Аланы							1,5
Аланы							0,5
Аланы (Сарматы)							2,4
Аланы (Сарматы)							0,1
Аланы							1,6
Аланы							1,3
Аланы (Сарматы)							0,2
Аланы							15,4
Аланы							0,6
Аланы							7
Аланы							0,1
Аланы							0,9
Аланы (Сарматы)							7
Аланы (Сарматы)							0,6
Аланы (Сарматы II)							1,4
Аланы (Сарматы III)							0,2
Аланы (Сарматы)							0,5
Аланы							0,3
Аланы							0,8
Аланы							7
Аланы							1,401
Аланы							0,7
Аланы							0,7
Аланы (Сарматы)							0,2
Аланы (Сарматы)							0,3
Аланы							0,4
Аланы							7
Аланы							0,3
Аланы							0
Аланы I							2,4
Аланы II							28,2
Аланы							0,7
Аланы (Сарматы)							1,9
Аланы							2,9
Аланы							5,5
Аланы							0,4
Аланы							7
Аланы							0,1
Аланы (Сарматы)							7
Аланы (Сарматы)							0,1
Аланы I							0,1
Аланы							0,2
Аланы							2,1
Аланы (Сарматы)							7

Видовий склад культурних рослин Чорнівського городища

В и д о в и й с к л а д		Кіл-сть	%
Просо звичайне	Panicum miliaceum	4141	49
Ячмінь плівчатий	Hordeum vulgare	1120	13
Жито посівне	Secale cereale	998	11
Пшениця м'яка	Triticum aestivum	842	10
Овес посівний	Avena sativa	507	6
Горох посівний	Pisum sativum	440	5
Пшениця карликова	Triticum compactum	175	2
Пшениця м'яка перехідної форми	Triticum S 1	62	0,7
Чечевиця	Lens culinaris	52	0,6
Конопля посівна	Cannabis sativa	16	0,1
Льон	Linum usitatissimum	2	0,02
Пшениця двозернянка	Triticum dicoccum	1	0,01
	ВСЬОГО :	8356	100

Відсоткове співвідношення видового складу вирощуваних культур на Чорнівському та Недобойвському городищах

Примітки: 1 – просо звичайне; 2 – ячмінь пливчастий; 3 – жито посівне; 4 – пшениця м'яка; 5 – овес посівний; 6 – горох посівний; 7 – пшениця карликова; 8 – пшениця м'яка перехідної форми; 9 – сочевиця; 10 – конопля посівна; 11 – льон прядильний; 12 – пшениця двозернянка; 13 – ячмінь голозерний

Видовий склад культурних рослин з поселень X – першої половини XIII ст.

8

в и д о в и й с к л а д		н а з в а п а м ' я т к и					
		Ревно	Чорнівка	Василів	Мартинівка	Ленківці	Недобоївці
Просо посівне	Pm	*	*	-	*	*	*
Ячмінь півчастий	Hv	*	*	-	-	-	*
Жито посівне	Sc	*	*	-	-	*	*
Пшениця м'яка	Ta	-	*	-	*	-	*
Овес посівний	Av	*	*	-	-	-	*
Горох посівний	Ps	*	*	*	*	*	*
Пшениця карликова	Tc	-	*	-	-	-	-
Пшениця м'яка	Ts1	-	*	-	-	-	-
Сочевниця	Lc	*	*	-	-	-	-
Конопля посівна	Cs	*	*	-	-	-	-
Льон прядильний	Lu	*	*	-	-	-	-
Пшениця двозернянка	Td	*	*	-	-	-	*
Пшениця двозернянка	Tds	*	-	-	-	-	-
Ячмінь голозерний	Hvv	-	-	-	-	-	*

9

Морфологічна характеристика серпів X – XIV ст.

Місце знахідки	Кількість		Дата (ст.)	Довжина (см)			Тип за Р.С. Мінасяном	Примітки
	цілі	фраг- менти		AB	AC	CD		
Ревне	1	-	IX-X	23	11,5	11	БІV	
Добринівці	1	-	IX-X	24	11,2	8	БІV	
Ленківці на Пруті	-	1	XII-XIII	-	-	-	південноруський	
Чорнівка	3	3	XII-XIII	24	11	12	південноруський	косі насічки
Недобойці	1	2	XII-XIII	23,5	10	10	південноруський	
Василів	-	3	XII-XIII	-	-	-	південноруський	косі насічки
Зелена Липа	-	4	XIII-XIV	-	-	-	середньоруський	косі насічки

Видовий розподіл остеологічного матеріалу тварин

Види тварин	Назва пам'ятки						Всього	
	Ленківці		Василів		Чорнівка			
	Кіл-ть особин	%	Кіл-ть особин	%	Кіл-ть особин	%	Кіл-ть особин	%
Велика рогата худоба	-	35	4	15	6	24	10	19
Дрібна рогата худоба	-	25	5	19	2	8	7	13
Свиня свійська	-	15	8	31	6	16	14	26
Кінь свійський	-	-	2	8	8	32	10	19
Собака	-	-	1	8	1	4	2	3
Птиця	-	-	3	11	-	-	3	8
Дикі тварини	-	25	2	8	4	16	6	12

Співвідношення між видами свійських тварин

Вид	Число особин		Кількість м'яса	
	абс.	%	Кг	%
Бик свійський	10	29	2500	46
Вівця і коза	7	20	350	6
Свиня свійська	14	24	1260	23
Кінь свійський	10	16	1320	24
Разом	41	100	5430	100

Примітка: Корисна вага свійського бика 250 кг, дрібної рогатої худоби – 50, коня – 132, свійської свині – 90 кг (Герчиков Н.П. Скотоводство. – М., 1964; Тимченко Н.Г. Свійські тварини з давньоруського міста Чучина // Археологія. – 1972. – Т.6. – С.96-102)

Віковий аналіз остеологічних матеріалів

№

Вид тварин	Назва пам'ятки																	
	Ревне						Чорнівка						Василів					
	молоді		напів-дорослі		дорослі		молоді		напів-дорослі		дорослі		молоді		напів-дорослі		дорослі	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Бик свійський	9	26	5	31	26	49	3	49	-	-	3	30	-	-	1	20	3	23
Вівця і коза	12	35	-	-	8	15	1	17	1	20	-	-	1	17	2	40	2	16
Свиня свійська	12	35	11	69	12	23	1	17	2	40	1	10	4	66	1	20	3	23
Кінь свійський	-	-	-	-	5	9	1	16	2	40	5	50	-	-	-	-	2	15
Собака	1	4	-	-	2	4	-	-	-	-	-	10	1	17	1	20	-	-
Прахи	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	23
<i>Всього</i>	34	100	16	100	53	100	6	100	5	100	9	100	6	100	5	100	13	100

Видовий склад диких тварин

Види тварин		Назва пам'ятки								Всього	
		Ревне		Ленківці		Василів		Чорнівка			
		вид тварин	%	вид тварин	%	вид тварин	%	вид тварин	%	вид тварин	%
Тур	<i>Tour</i>			*		-		-		*	
Благородний олень	<i>Cervidae</i>	*		*		-		*		*	
Косуля	<i>Capreolus capreolus</i>	*		*		-		*		*	
Дикий кабан	<i>Sus scrofa</i>	*		*		*		*		*	
Ведмідь	<i>Ursidae</i>		4	*	25	-	8	-	16	*	16
Вовк	<i>Lupus</i>			*		-		-		*	
Лисиця	<i>Vulpes</i>			-		-		*		*	
Заць	<i>Leporidae europaeus</i>	*		-		-		*		*	

Характеристика скляних браслетів з Чорнівського городища за кольором і формою

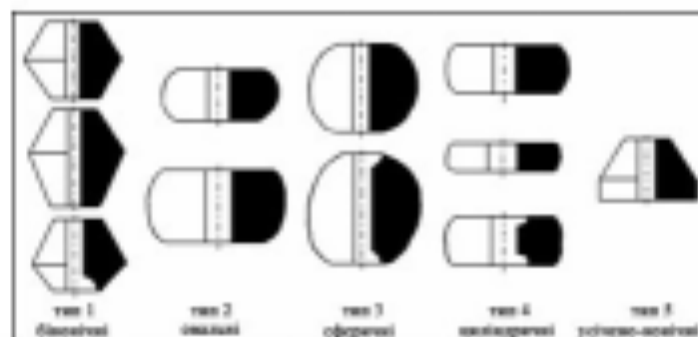
Колір	Загальне число браслетів												Заг. к-ть брасле- тів	
	круглий гладкий		круче- ний		ви- тий		дрібно круче- ний		рубча- тий		пере- витий			
	к	%	к	%	к	%	к	%	к	%	к	%	к	%
Синій	38	79	6	12	-	-	2	4,2	2	4,2	-	-	48	15,1
Зелений	45	38	4,6	39	4	3	15	12	8	6,7	1	0,8	119	34,4
Жовтий	4	46	1	1	1	1	1	1	-	-	2	24	9	2,8
Фіолетовий	27	51	13	24	4	7	9	16	-	-	-	-	53	16,6
Зелений з червоною ниткою	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	100	1	0,4
Зелений з жовтою ниткою	1	3	18	52	-	-	-	-	-	-	15	44	34	10,6
Темний	8	36	8	36	1	5	2	10	5	13	-	-	23	7,3
Темний з жовтою ниткою	-	-	8	50	-	-	3	18	-	-	5	31	16	5,0
Лазоревий	2	50	1	25	-	-	1	25	-	-	-	-	4	1,3
Червоний	1	33	2	66	-	-	-	-	-	-	-	-	3	0,9
Синій з жовтою ниткою	-	-	-	-	-	-	2	100	-	-	-	-	2	0,6
Червоний з жовтою ниткою	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	100	1	0,4
Коричневий	2	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0,6
Фіолетовий з жовтою ниткою	-	-	-	-	-	-	1	100	-	-	-	-	1	0,4
Коричневий з жовтою ниткою	-	-	1	50	-	-	-	-	-	-	1	50	2	0,6
Всього:	127	40	104	33	10	3	36	11	15	5	26	8	318	100

Порівняльна характеристика скляних намистин

Місце знахідки	кількість	Форма намистин											Колір намистин							Тип за Ю.Л. Щаповою	
		еліпсоїдні	циліндричні	зони	кулеподібні	кільцепод.	ребристі	бірапеталок.	гвинтові	ялимонні	бісер	очкові	зелений	синій	бірюзовий	темний	фіолетовий	червоний	жовтий		непрозорий
Ленківці на Пруті	49	1	7	15	4	1	2	3	1	1	13	2	2	2	-	3	-	1	-	2	Відділ 1 тип 1-5, 7-9, відділ 2 тип 1 Відділ 3, тип 4
Кучелмин	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	1	2	-	-	-	-	-	-	Відділ 1 тип 8, Відділ 3, тип 4
Недобоївці	3	-	-	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	Відділ 1 тип 2, 9
Чорнівка	31	2	1	15		2	2		3	2	3	1	8	8	1	5	2	1	1	5	Відділ 1 тип 1-5, 7-9 Відділ 3, тип.1
Онуг	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	Відділ 1 тип 4
Дністрівка	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Відділ 1 тип 2, 4
Чорнівка, ур. Пуста Чорнівка	23	2	-	3	-	-	-	-	3	2	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	Відділ 1 тип 2, 4, 7-9; Відділ 3, тип 2
Галиця	3	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	Відділ 1 тип 2; Відділ 3, тип 4
Василів	6	-	-	2	-	-	1	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Відділ 1 тип 2 Відділ 2, тип 1; Відділ 3, тип 4

Типи прислиць з території Сірого-Дністровського межиріччя

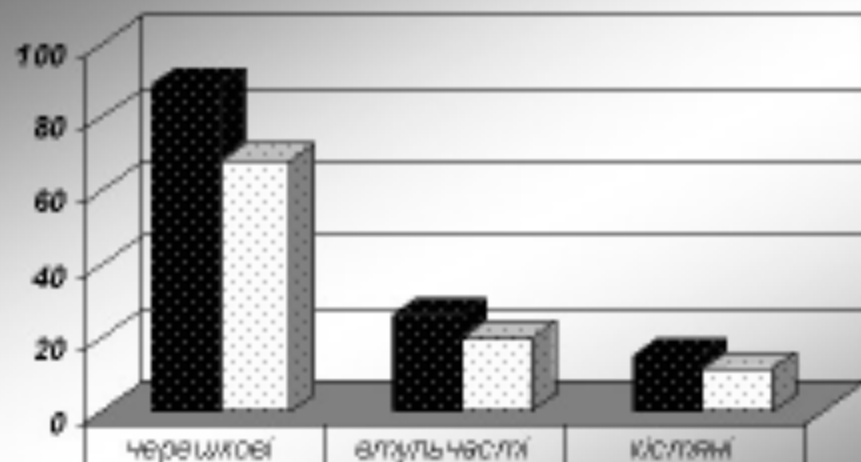

Місце знахідки	тип						Література
	1	2	3	4	5	6	
плитки							
Василів	3	-	-	-	-	-	Фонди ЧКМ 12151-П-641
Дорошівці	-	1	-	-	-	-	Матеріали розвідок
Зелена Липа	1	-	-	-	-	-	Павловаров С.В. Плив дзвиг-оружьного... – Риз 3, 7
Кам'янка	-	-	-	-	-	1	Матеріали розвідок
Коропівка	1	-	-	-	-	-	Фішпук М.А. Исследования крестьянской... – С.367
Лемківці на Пруті	1	-	-	1	-	-	Фонди ЧКМ 19436-П-1331
Мачинівка	-	-	-	-	-	1	Матеріали розвідок
Недобойці	1	-	-	-	-	1	Павловаров С.В. Дослідження дзвиг-оружьного... – С.79
Непоротово	1	-	-	-	-	-	ЧКМ Фонди 12151-П-641
Радків	+	-	-	-	-	-	Кучинко М.М. Исследования в Черновицкой... – С.311
Рівне	4	-	-	-	-	-	Павловаров С.В. Среди-селемисе населения. – Риз 31, 1-4
Чорнівка	2	2	3	3	-	-	Вольф І.П. Чорнівська феодалія... – С.71
камінь							
Бучівці	1	-	-	-	-	-	Матеріали розвідок
кріпки							
Зелена Липа	-	-	-	1	-	-	Павловаров С.В. Плив дзвиг-оружьного... – Риз 3, 9
Лемківці на Пруті	-	-	-	1	-	-	Фонди ЧКМ 41306-П-2253
профілітові							
Василів	1	2	-	-	-	-	Павловаров С.В. Литовський Василів... – С.218
Голці	1	-	-	-	-	-	Павловаров С., Чеховський І. На Дністрі... – Риз 19, 14
Зелена Липа	-	-	-	-	1	-	Павловаров С.В. Плив дзвиг-оружьного... – Риз 3, 4
Лемківці на Пруті	15	2	-	2	3	-	Тимощук Е.А. Лемківський дерев'яний... – С.255
Регулювці	-	1	-	-	-	-	Фонди ЧКМ 6718-П-358
Чорнівка	2	-	-	1	3	-	Вольф І.П. Чорнівська феодалія... – С.71
Всього:	39	3	3	9	7	3	

Співвідношення різних типів стріл за окремими пам'ятками

№ п.п.	Місце знахідки	Кількість	Рис.	Фото	Тип за А. Ф. Медведєвим	Дата (ст.)	Література
<i>Західні місця черешкові</i>							
1	Зелена Липа	1	1,2	-	30	VIII-XIII	Пивоваров С.В. Середньовічне озброєння з городища XIV ст. в Зеленій Липі // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Табл. 2, 5.
2	Чорнівка	1	1,1	-	30	-/-	Возний І.П. Чорнівська укріплена садиба XII – XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – Рис. 14, 6.
3	Ленківці на Пруті	1	-	-	32	XII-XIII	Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.: Наук. Думка, 1982. – Рис. 16, 19.
4	Чорнівка	5	1,3-5	1,3-2	32	-/-	Возний І.П. Вказ. праця. – Рис. 14, 2, 3, 8; 17, 8; Пивоваров С.В. Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхнього коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.) // ПСССЛАЕ – 2001. – Т. 2. – Рис. 1, 4; БЦАД. Фонди. – № 39, 40, 76, 262.
5	Зелена Липа	1	1,6	-	33	XII-XIII	Пивоваров С.В. Середньовічне озброєння... – Рис. 1, 11.
6	Чорнівка	1	1,7	-	37	VIII-XIV	Возний І.П. Вказ. праця. – Рис. 51, 2; БЦАД. Фонди. – № 338.
7	Василів	1	1,8	1,3	40	X-XIV	Тимошук Б.О. Вказ. праця. – Рис. 14, 10; ЧКМ Фонди №12232 – II – 695.
8	Василівці	1	-	-	40	-/-	Знайдений в печері експедицією спелеологів під керівництвом Б.Т. Рідуса.
9	Добринівці II	1	-	-	40	-/-	Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини. – К.: Наук. думка, 1976. – Рис. 18, 24.
10	Зелена Липа	1	-	1,4	40	-/-	ЧКМ Фонди – №12938 – II – 1013/19.
11	Перебіжівці	1	-	1,5	40	-/-	ЧКМ Фонди – №13050 – II – 1021.
12	Митків	1	1,9	-	47	VIII-XIV	Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини. – К.: Наук. думка, 1976. – Рис. 18, 22.
13	Ленківці на Пруті	2	-	-	47	-/-	ЧКМ Фонди – № 12285 – II – 754.
14	Чорнівка	3	-	1,6, 7	47	-/-	Возний І.П. Вказ. праця. – Фото 70.
15	Зелена Липа	1	1,12	-	48	IX-XIV	Пивоваров С.В. План давньоруського літопису... – Рис. 3, 11.
16	Чорнівка	2	1,10,11	1,8-9	48	-/-	Возний І.П. Вказ. праця. – Рис. 20, 31; Пивоваров С.В. Нові знахідки предметів озброєння. – Рис. 1, 5.
17	Василів	1	-	-	52	VIII-XIV	Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – Рис. 14, 2.
18	Чорнівка	1	1,13	-	52	-/-	Возний І.П. Вказ. праця. – Рис. 19, 22.
19	Ленківці на Пруті	1	1,57	1,10	59	X-XIII	Тимошук Б.О. Вказ. праця. – Рис. 16, 24.
20	Зелена Липа	3	-	-	61	VIII-XIII	Пивоваров С.В. План давньоруського літопису. – Рис. 3, 10; Тимошук Б.О. Вказ. праця. – Рис. 20, 13; він же. Слов'яни Північної Буковини. – Рис. 18, 25.
21	Чорнівка	6	1,14	1,11-12	61	-/-	Возний І.П. Вказ. праця. – Рис. 15, 9, 18, 2, 31, 8, 45, 2, 47, 3.
22	Зелена Липа	1	-	-	63	IX-XIII	Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – Рис. 20, 7.
23	Карачів	1	-	-	63	-/-	Там само. – Рис. 52, 9.
24	Ленківці на Пруті	1	-	-	63	-/-	ЧКМ. Фонди – №12464 – II – 830.
25	Ревне	2	-	-	63	-/-	Михайліна Л.П. Населення Верхнього Подпруття VIII-X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – Рис. 47, 5, 6; Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини. – Рис. 18, 26.
26	Чорнівка	20	1,15-18	1,13-14	63	-/-	Возний І.П. Вказ. праця. – С. 93; Пивоваров С.В. Нові знахідки предметів озброєння. – Рис. 1, 1, 2.
27	Василів	1	-	1,15	63	-/-	ЧКМ Фонди – №12214 – II – 675/28.
28	Рашків	1	-	-	?	XIII-XIV	Кутніко М.М. Исследование в Черновицкой и Волинской областях // АО 1974 г. – М., 1975. – С. 311.
<i>Монголо-татарські стріли</i>							
29	Чорнівка	1	1,18	1,16	66	XIII	Возний І.П. Вказ. праця. – Рис. 14, 9.
30	Чорнівка	11	1,19-21	1,17-18	67	XIII	Возний І.П. Вказ. праця. – Рис. 14, 1, 3, 5, 10, 11, 16, 5, 39, 9; 47, 2; Пивоваров С.В. Нові знахідки предметів озброєння. – Рис. 1, 3, 7.
31	Чорнівка	1	1,22	1,19	69	XIII-XIV	Возний І.П. Вказ. праця. – С. 95.
32	Василів	1	-	-	?	-/-	Пивоваров С. Літописний Василів у Середньому Подністрів'ї // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Золоті янтарі, 2000. – С. 218.
<i>Західні бронзові</i>							
33	Грошинці	1	1,23	-	76	X-XII	Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини. – Рис. 18, 23.
34	Зелена Липа	1	1,24	-	78	XI-XIV	Пивоваров С.В. Середньовічне озброєння з городища. – Рис. 1, 13.
35	Чорнівка	2	1,25,26	1,20	84	X-XIII	Возний І.П. Вказ. праця. – Рис. 57, 2; Пивоваров С.В. Археологічні дослідження Чорнівського городища в 1999-2000 рр. // ПСССЛАЕ – 2001. – Т. 1. – Рис. 3, 7; він же. Нові знахідки предметів озброєння. – Рис. 1, 6.
36	Зелена Липа	2	-	1, 23, 38	87	XII-XIV	ЧКМ Фонди – №12938 – II – 1013/23.
37	Чорнівка	1	1,27	-	90	-/-	Возний І.П. Вказ. праця. – Рис. 51, 19.
38	Чорнівка	6	1,28-29	1,21-22	93	X-XIV	Там само. – 17, 5, 20, 48, 57, 4, 60, 5-7.
39	Зелена Липа	1	-	-	94	X-XIV	Пивоваров С.В. Середньовічне озброєння з городища XIV ст. в Зеленій Липі. – Рис. 1, 9.
40	Недобовиці	1	-	-	94	-/-	Пивоваров С.В. План і проблема його локалізації в Середньому Подністрів'ї. – Рис. 2, 3.
41	Чорнівка	3	1,30	-	94	-/-	Пивоваров С.В. Нові знахідки предметів озброєння. – Рис. 1, 8, 10-11.
42	Зелена Липа	1	1,32	-	95	VIII-XIV	Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – Рис. 20, 6.
43	Чорнівка	1	1,31	-	95	-/-	Возний І.П. Вказ. праця. – Рис. 32, 1.
44	Зелена Липа	1	-	1,24	97	IX-XIV	ЧКМ Фонди – №12938 – II – 1013/20.
45	Чорнівка	1	1,33	1,25	100	XI-XIV	Возний І.П. Вказ. праця. – Рис. 14, 12.
46	Зелена Липа	1	1,34	-	101	XIV	Пивоваров С.В. Середньовічне озброєння з городища XIV ст. в Зеленій Липі. – Рис. 1, 10.
47	Зелена Липа	1	1,35	-	102	XII-XIV	Там само. – Рис. 1, 12.
<i>Вирізані</i>							
48	Василів	2	-	1,28	2	VIII-XIII	Тимошук Б.О. Вказ. праця. – Рис. 14, 1; ЧКМ Фонди – № 12678 – II – 912, 12232 – II – 698.
49	Горішні Шерівці	1	-	-	2	-/-	Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – Рис. 7, 4.
50	Дарабани (Шовб)	2	-	1,34	2	-/-	Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – Рис. 64, 7, 9; він же. Дослідження давньоруського городища Дарабани-Шовб // Рис. 2, 2, 3; ЧКМ. Фонди № 12729 – II – 929.
51	Зелена Липа	7	-	-	2	-/-	Пивоваров С.В. Середньовічне озброєння з городища XIV ст. в Зеленій Липі. – Рис. 1, 14.
52	Ленківці на Пруті	5	-	1,29-33	2	-/-	Тимошук Б.О. Вказ. праця. – Рис. 16, 22; ЧКМ. Фонди – № 12285-II-752; 11950-II-569.
53	Ревне I	1	1,37	-	2	-/-	Тимошук Б.А. Восточнославянская община. – Рис. 14, 4; Михайліна Л.П. Вказ. праця. – Рис. 46, 8, 47, 7.
54	Чорнівка	6	1,36	1,26, 27	2	-/-	Возний І.П. Вказ. праця. – С. 95; Пивоваров С.В. Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника... – Рис. 1, 9; ЧМАШ. Фонди № 2746. – Арх. 11.
55	Чорнівка	1	1,38	-	5	IX-XIII	Возний І.П. Вказ. праця. – Рис. 20, 19.
56	Малатинці	1	1,39	-	5	-/-	ЧКМ. Фонди № 5285 – II – 264.
57	Зелена Липа	1	-	1,35	5	-/-	ЧКМ. Фонди № 12938 – II – 1013/21.
<i>Кісмові</i>							
58	Чорнівка	1	1,43	-	1	IX-XIV	Пивоваров С.В. Археологічне обстеження Чорнівського городища в 1999 – 2000 рр. // ПСССЛАЕ – 2001. – Т. 1. – Рис. 7, 11.
59	Чорнівка	1	1,58	-	2	XI-XIII	Возний І.П. Вказ. праця. – Рис. 20, 30.
60	Чорнівка	1	1,40	-	4 (7)	IX-XIV	Возний І.П. Вироби з кістки і рогу XII – XIII ст. на території Північної Буковини // ПСССЛАЕ – 2001. – Т. 1. – Рис. 3, 4.
61	Чорнівка	12	1,41, 42	1,36, 37	7	IX-XIV	Возний І.П. Чорнівська укріплена садиба. – Рис. 13, 2-8 44, 34, 6, 38, 16; Пивоваров С.В. Нові знахідки предметів озброєння. – Рис. 1, 12, 13.
62	Зелена Липа	1	1, 44	-	?	XI-XIV	Пивоваров С.В. План давньоруського літопису. – Рис. 3, 13.
<i>Арбалетні вирізальні</i>							
63	Зелена Липа	52	1,45-48	1,39-46	4,5,8	XII-XV	Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – Рис. 20, 9, 10, 12, 14; Пивоваров С.В. Середньовічне озброєння. – Рис. 1, 1-8.
64	Рідівці	1	-	1,47	4	XIII-XIV	ЧКМ. Фонди № 25715 – II – 1578.
65	Цецинь	1	-	-	4	-/-	Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – Рис. 54, 3.
66	Рашків	1	-	-	?	XIII-XIV	Кутніко М.М. Исследование в Черновицкой и Волинской областях. – С. 311.
67	Хотин	1	-	-	?	-/-	Пивоваров С.В. Дослідження старожитностей Хотина у 2002 році // Зелена Буковина – 2005. – №1-2 – С. 246.
<i>Арбалетні черешкові</i>							
67	Зелена Липа	3	1,50	1,50	15	XIII-XIV	Тимошук Б.О. Вказ. праця. – Рис. 20, 5, 8; Пивоваров С.В. Вказ. праця. – Рис. 1, 8.
68	Зелена Липа	2	1,49	1,48-49	16	XIII-XIV	Тимошук Б.О. Вказ. праця. – Рис. 20, 11.
69	Василів	1	-	-	?	-/-	Пивоваров С. Літописний Василів у Середньому Подністрів'ї. – С. 219.

Відсоткове співвідношення наконечників стріл X – XIV ст.

■ Ряд 01	89	26	15
▣ Ряд 02	68,4	20	11,6

Характеристика мечів (Фонди ЧКМ)

№ п/п	довжина згальна (см)	ширина леза (см)	довжина ручки (см)	довжина перекрестя (см)	дата (ст.)	типи					
						1 – А. М. Кіпріянков; 2 – Е. Окшот					
						меча		перекрестя		наверши	
1	2	1	2	1	2						
1	80	4,5	20	20	XIV-XV	VI	XVII	?	?	?	?
2	86	5	13	27	XIV-XV	VI	XVIa	II	1	II	I
3	75	6,5	10	20	XIII-XIV	VI	XIVa	II	1	II	J
4	103	5	21	22	XIV-XV	VI	XVII	II	1	III	H
5	80	6	18	-	XIV-XV	VI	XVII	-	-	-	T2
6	30(обн)	6	17	25	XIV-XV	VI	XVIa	II	?	?	?
7	90	6,2	21	22	XIV-XV	VI	XVII	II	5	?	?
8	90	6,2	21	22	XIV-XV	VI	XVIa	II	5	?	?
9					XIV-XV	VI	XVIa	-	-	?	I
10					XV-XVI	?	XVIa	?	10	?	T4
11	103	5	20	17	XIV-XV	?	XVIa	II	5	?	H1

**Шпори IX – XIV ст. з вказанням деталей їх конструкції та хронології
за типологією А. М. Кірпічнікова**

Місце знахідки	Тип загальний				Тип шипа				Тип петлі						Дата (ст.)
	I	IV	IVa	V	A	Б	И	К	2	3	4	5	6	7	
Ревне I	-	-	-	-	1	-	-	-	загнуті назовні						IX – XI
Горішні Шерівці	1	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	XI – XII
Ревне I	1	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	XI – XII
Добринівці	2	-	-	-	2	-	-	-	2	-	-	-	-	-	XI – XII
Чорнівка	-	2	3	1	-	2	3	1	-	-	2	2	1	-	XII – XIII
Ленківці на Пруті	-	2	-	-	-	2	-	-	-	2	-	-	-	-	XII – XIII
Зелена Липа	-	-	-	8	-	-	-	8	-	-	-	-	-	8	XIII – XIV

Характеристика пряжок

Місце знахідки	Типові форми пряжок									
	півкільцеві	кільцеві	п'ятикінцеві	прямокутні	квадратні	округлено-квадратні	трапецієподібні	хвилеподібно зігнуті	ліроподібні	невизначеного типу
Зелена Липа	1	-	-	2	2	1	1		1	2
Ревне	-	-	-	1						
Чорнівка	15	6	2	1	3	2		1		
Молодія	1									
Василів	-			1			1			1
Ленківці на Пруті	-			1						
<i>ВСЬОГО</i>	17	6	2	6	5	3	2	1	1	3

Характеристика кам'яних ядер з крайового музею

Н

№ п/п	матеріал виготовлення	діаметр (см)	вага (г)	Типи зброї	Примітки
<i>гарматні ядра</i>					
1	пісковик	6,25x6,25	100	veuglaire	–
2	базальт	8,75x9,75	400	–//–	–
3	базальт	9,25x9,25	400	–//–	–
4	базальт	8,75x9,5	500	–//–	–
5	пісковик	9x9	582	–//–	Зелена Липа
6	базальт	8,5x9	600	–//–	–
7	базальт	9,5x9,5	600	–//–	–
8	базальт	10x10,25	700	–//–	–
9	пісковик	10x10,25	800	–//–	–
10	пісковик	11,5x12	2000	rexida	–
11	базальт	12,5x14,75	2200	–//–	–
12	пісковик	15x14	4200	bombarda	–
13	пісковик	17,5x16,5	6000	–//–	–
14	базальт	20,75x20,75	20000	–//–	–
15	пісковик	20x20,5	27000	–//–	–
<i>ядра від каменеметальних пристроїв</i>					
1	базальт	15,75x15,75	9000	Станковий самостріл	2 майданчики
2	базальт	19x19	10000		майданчик
3	базальт	20x20	12500		майданчик
4	базальт	19,5x21,5	20000		3 майданчики

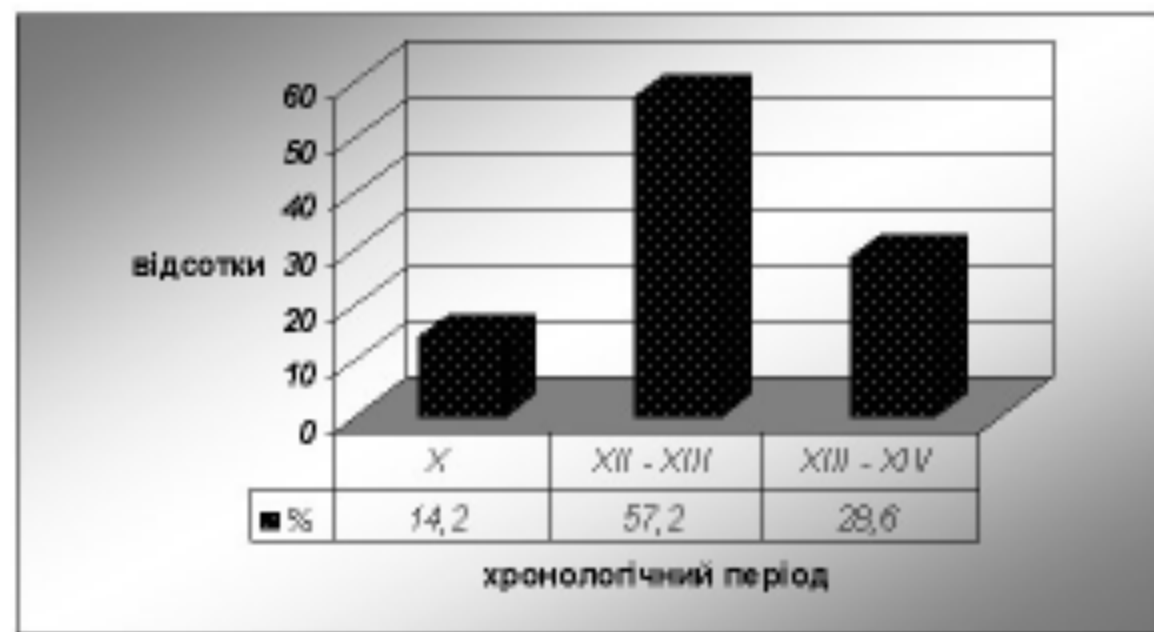
□

Демографічна ситуація в містах X – XIV ст.

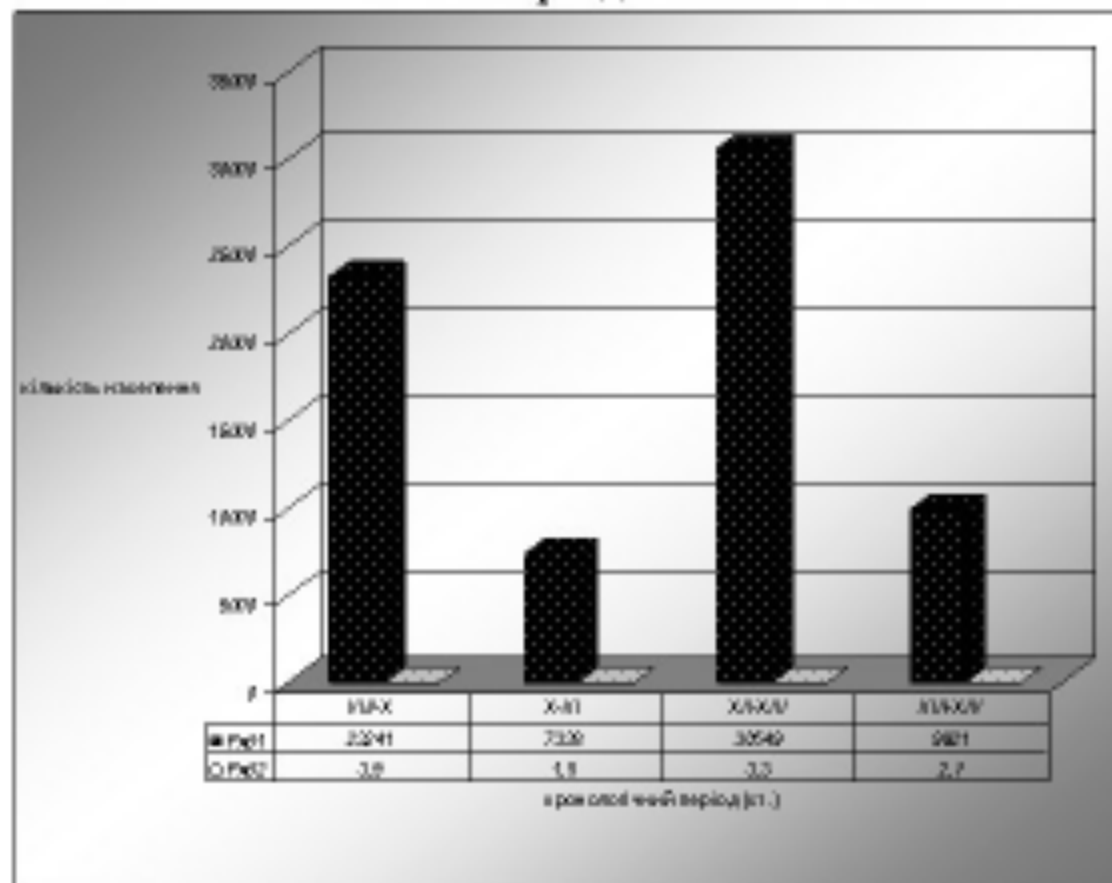
№ п/п	Населений пункт	Час існування (ст.)	Площа (га)		Кількість населення	Щільність заселення
			дигинець	посад		
1	Ревне	IX-X	4,8	40	4800	120
2	Василів	XII-XIII	1,43	50	6000	120
3	Ленківці на Пруті	XII-XIII	0,64	21	2520	120
4	Кучелмин	XII-XIII	0,35	35	4200	120
5	Хотин	X-XIV	?	20	2400	120
6	Хмелів	XIII-XIV	0,24	20	2400	120
7	Городок на Черемоші	XII-XIV	0,6	?	?	?

Динаміка містотворчих процесів

Порівняльна характеристика чисельності та густоти населення в різні хронологічні періоди

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ**

На правах рукопису

Возний Ігор Петрович

УДК 904(477.85)“09/13”

**ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК НАСЕЛЕННЯ МЕЖИРІЧЧЯ
ВВЕРХНЬОГО СІРЕТУ ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА В X – XIV ст.**

07.00.04 – археологія

дисертація на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

ДОДАТКИ

Науковий консультант:

доктор історичних наук,

член-кореспондент НАНУ

Моця Олександр Петрович

Київ – 2009

Додаток 3.3. Структура АБ (I - III ст.)

1	ЗНАТ	Рівень	1.1			32.3	24310000000
1	ЗНАТ	Гурманський	1.1			32.3	24310000000
2	ЗНАТ	Зарок	1.1	1.3	1.300.001	32.3	24310000000
3	ЗНАТ	Супермаркет	1.1			32.3	
3	Гурманський	Зарок	1.1			32.3	24310000000
3	Гурманський	Гурманський	1.1			32.3	24310000000
4	Супермаркет 1	Зарок	1.3	2	2.000.000	32.3	24310000000
4	Супермаркет 1	Рівень	1.3	1.1	1.100.000	32.3	24310000000
4	Супермаркет 1	Рівень	1.3	1	1.000.000	32.3	24310000000
10	Супермаркет 4	Рівень	1.3	1.1	1.100.000	32.3	24310000000
11	Супермаркет 4	Рівень	1.3	1.1	1.000.000	32.3	24310000000
11	Супермаркет 4	Рівень	1.3			32.3	24310000000
12	Рівень	Рівень	1.3			32.3	24310000000
13	Зарок	Зарок	1.3	1.1	1.100.000	32.3	
13	Зарок	Зарок	1.3			32.3	24310000000
14	Зарок	Гурманський	1.3	1.1	1.100.000	32.3	
14	Зарок	Зарок	1.3			32.3	24310000000
14	Зарок	Супермаркет	1.3	1.1	1.100.000	32.3	24310000000
14	Зарок	Зарок	1.3			32.3	24310000000
14	Зарок	Зарок	1.3			32.3	24310000000
14	Зарок	Зарок	1.3	1	1.000.000	32.3	
14	Зарок	Зарок	1.3	1	1.000.000	32.3	

Дүнчэ Б. 5. Тэсвэлэнтүгүс КВ (01 - 17 с)

1	Төв	Төв	17	С	10000	1000	
2	Т.Төв	Төв			10000	1000	Т.Т.Төв
3	Төв	Төв	17	С	10000	1000	
4	Төв	Төв	17	С	10000	1000	
5	Төв	Төв	17	С	10000	1000	
6	Төв	Төв	17	С	10000	1000	
7	Төв	Төв	17	С	10000	1000	
8	Төв	Төв	17	С	10000	1000	
9	Төв	Төв	17	С	10000	1000	
10	Төв	Төв	17	С	10000	1000	Төв
11	Төв	Төв	17	С	10000	1000	
12	Төв	Төв	17	С	10000	1000	Т.Т.Төв
13	Төв	Төв	17	С	10000	1000	Т.Т.Төв
14	Төв	Төв	17	С	10000	1000	
15	Төв	Төв	17	С	10000	1000	
16	Төв	Төв	17	С	10000	1000	
17	Төв	Төв	17	С	10000	1000	

Д-филос Б. У. Исследования в КЭВ (X – XX ст)

1	Земельный	Земельный	1 8	1 9	1880 г.	1881	
2	Земельный	Земельный	1 7	1 9	1880 г.	1881	
3	Земельный	Земельный	1 8	9	1880 г.	1881	
4	Земельный	Земельный	1 7	1 9	1880 г.	1881	
5	Земельный	Земельный	1 8	1 9	1880 г.	1881	
6	Земельный	Земельный	1 8			1881	
7	Земельный	Земельный	1 9			1881	Земельный
8	Земельный	Земельный	1 8			1881	

Договор №. Е. Е. Договор №... (2011-2012 гг.)

1	Итого	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000
2	Итого	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000
3	Итого	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000
4	Итого	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000
5	Итого	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000
6	Итого	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000
7	Итого	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000
8	Итого	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000
9	Итого	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000
10	Итого	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000
11	Итого	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000	1 100 000

11	Brigadier	Truck	1	1.5	18000	1021	
11	Brigadier	Truck	1.5	4	48000	1021	
11	Tabasco	Cheese	1.5	8.5	20000	1021	
11	Tabasco	Onion	1.5	10	20000	1021	
11	Tabasco	Cheese	1.5	10	20000	1021	200 34.000000
11	Salsador	The Truck	2	10	24000	1021	
11	Salsador	Onion for Salsador Input	1.5	4	48000	1021	
11	Salsador	Onion for Salsador Input	1.5	10	20000	1021	
11	Salsador	Onion	1.5	1	20000	1021	
11	Salsador	Sauce	1.5	1	20000	1021	
11	Salsador	Onion	2	8.5	18000	1021	
11	Salsador	Onion	1.5	1	20000	1021	
11	Salsador	Onion	1.5	1.5	18000	1021	
11	Salsador	Truck	1.5	8.5	18000	1021	
11	Salsador	Onion	1.5	10	20000	1021	
11	Salsador	Sauce	1.5	10	20000	1021	
11	Salsador	Cheese	1.5	1.5	18000	1021	
11	Salsador	Truck/Salsador	1.5			1021	200 34.000000
11	Truck	Truck	2	8.5	18000	1021	
11	Truck	Truck/Salsador	1.5	1.5	18000	1021	
11	Truck	Truck	1.5	1.5	18000	1021	
11	Truck	Truck	1.5	1.5	18000	1021	
11	Truck	Onion	1.5	1	20000	1021	
11	Truck	Truck/Salsador	1.5	1	20000	1021	
11	Truck	Truck/Salsador	1.5	1	20000	1021	
11	Truck	Truck/Salsador	1.5	8.5	18000	1021	
11	Truck	Truck/Salsador Input	1.5	1.5	18000	1021	
11	Truck	Truck/Salsador Input	1.5	1.5	18000	1021	
11	Truck	Truck	1.5	1	20000	1021	
11	Truck	Truck	1.5	8.5	18000	1021	
11	Harvest	Truck	1.5	8.5	18000	1021	
11	Harvest Input	Onion	1.5	8	20000	1021	
11	Harvest	Onion	1.5	10	20000	1021	
11	Harvest	Onion	2	8.5	18000	1021	
11	Harvest	Cheese	1.5	8.5	20000	1021	
11	Harvest	Cheese	1.5	1.5	18000	1021	
11	Harvest	Harvest	1.5	8	20000	1021	
11	Harvest	The Truck	1.5	8.5	18000	1021	
11	Harvest	Onion	1.5	8.5	18000	1021	
11	Harvest	Truck	1.5	10	20000	1021	
11	Harvest	Truck/Cheese	1.5	10	120000	1021	
11	Harvest	Truck	1.5	1.5	18000	1021	
11	Harvest	Cheese	1.5	2	20000	1021	
11	Harvest	Onion	1.5	8.5	18000	1021	
11	Harvest	Onion	1.5	1.5	18000	1021	
11	Harvest	Cheese	1.5	1.5	18000	1021	
11	Harvest	Truck/Salsador Input	1.5	10	20000	1021	
11	Harvest	Truck/Salsador Input	1.5	1.5	18000	1021	
11	Harvest	Truck	2	8.5	18000	1021	
11	Harvest	Onion	1.5	1	20000	1021	
11	Harvest 1	Truck	1.5	8	20000	1021	
11	Harvest 2	Truck	1.5	10	20000	1021	
11	Harvest 4	Truck	1.5	1.5	18000	1021	
11	Harvest	Truck	1.5	1.5	18000	1021	
11	Harvest	Onion	1.5	2	20000	1021	
11	Harvest	Onion	1.5	10	20000	1021	
11	Harvest	Cheese	1.5	8.5	18000	1021	
11	Harvest	Onion	1.5	1.5	20000	1021	
11	Harvest	Onion	1.5	2	20000	1021	
11	Harvest	The Truck	1.5	8	20000	1021	

Додаток Б.9. Склад вирощуваних культур

На теренах Сіreto-Дністровського межиріччя у X – XIV ст. були поширені просо, ячмінь, овес, пшениця, жито, горох, конопля, льон та інші культури. Більшість з них відносяться до голозерних. Відомо, що у VIII – XI ст. в ареалі розселення східних слов'ян вирощувалися, в основному, ярові півчасті сорти зернових. До них слід віднести пшеницю двозернянку (*Triticum dicossum*). Сіяли її невимолоченими колосками, неглибоко у ґрунт, оброблений розпушувальними знаряддями. Тривале використання її зумовлене морозостійкістю, невибагливістю до ґрунтів, а також здатністю знищувати бур'яни, що було досить важливим при перелоговій системі ведення господарства [180, с.45].

Зернівки півчастих пшениць використовувалися, в основному, для виготовлення крупи і давали невеликий вихід борошна. Крім того, вони дуже трудомісткі, оскільки необхідно очищувати їх від плівок.

Іншою півчастою культурою була пшениця спельта (*Triticum dicossum spelta*), яка вирощувалася, в основному, ярою культурою.

Для півчастих видів достатнім було розпушування ґрунту на незначну глибину за допомогою рала. Вони широко представлені на археологічних пам'ятках X ст. Київської Русі. Відомі вони в Ладозі, Пскові, Києві, Березанці, городищі Новотроїцькому, Григорівці тощо [180, с.45; 675, с.258].

Півчасті сорти зернових не могли забезпечити правильний сівообіг. Вони використовувалися на постійних полях з чергуванням озимих та ярових посівів і були неперспективними для якісно нового розвитку хліборобства за умов феодального суспільства, яке вимагало виробництва додаткового продукту. Шлях до цього лежав через освоєння голозерних сортів пшениці. Заміна півчастих пшениць голозерними проходила поступово і була пов'язана із освоєнням нових землеробських знарядь та морфологічними особливостями самих пшениць [654, с.96]. Кліматичні умови XII – першої половини XIII ст. сприяли змінам у складі

вирощуваних рослин. Замість плівчастих приходять голозерні сорти зернових, для яких характерний великий вихід борошна, менші витрати праці на їхню підсушку та обробку. На східнослов'янських пам'ятках VIII – X ст. вони відомі ще у незначних кількостях. У культурних шарах XII – першої половини XIII ст. голозерні уже зустрічаються масово. Можливо, саме у XII ст. відбувся перехід до вирощування, головним чином, голозерних пшениць [180, с.46.]. Немаловажне значення для їхнього впровадження у господарстві мали біологічні властивості даного виду зернових культур. Голозерні пшениці відрізнялися від плівчастих тим, що мали коротшу, стійку до вилягання соломину, високу врожайність, пластичність до умов середовища, більший вихід борошна, високі хлібопекарські якості, швидше визрівання, менш трудомістку обробку урожаю, ярі та озимі посіви.

Серед голозерних злакових можна назвати карликову пшеницю (*Triticum compactum*). Вона відзначається значною витривалістю і завжди гарантує одержання врожаю [650, с.17-19]. Масовий перехід до вирощування цього виду відбувся у XII ст., що супроводжувалося переходом від знарядь, що розпушують ґрунт, до знарядь, які обертають скибу. Цей перехід дослідники вважають найважливішою подією в еволюції орних знарядь [180, с.46]. Карликова пшениця вирощувалася як ярою, так і озимою. На території Подністров'я вона відома віддавна. В археологічних пам'ятках зустрічаються два сорти давньоруської пшениці – м'яка і тверда (Чорнівка, Мартинівка, Недобоївці).

Дослідники відзначають дрібнозернистість м'якої пшениці. А. В. Кир'янов, який вивчав зернівки Новгородської пшениці XI – XII ст., дав їм таку характеристику: “Форма зерен, в масі, овальна, але зустрічаються окремі зерна майже круглої форми. Середні розміри пшеничних зерен: довжина – 3,5-4 мм, ширина – 1,5-2,7 мм, наближаються до найбільш дрібнозернистих сортів сучасних ярих пшениць” [431, с.56].

До голозерних можна віднести також пшеницю м'яку (*Triticum aestivum*) і пшеницю м'яку перехідної форми (*Triticum SI*). Отже, прогресивні зміни у техніці та видовому складі пшениць забезпечили можливість освоєння нових земель, у тому числі й важких чорноземів.

Асортимент зернових культур, які сіялися в давній Русі, був різноманітний, але всі хлібні злаки мали спільну назву “жито” [499, с.50].

Важливим показником еволюції парової системи землеробства є поява в асортименті зернових культур озимих сортів, особливо жита (*Secale cereale*) [431, с.333]. Найраніші знахідки озимого жита й супутніх йому бур'янів на теренах східних слов'ян датуються IX ст. [461, с.70-73; 507, с.93, 150]. Воно не раз згадується у давньоруських писемних джерелах [13, с.117; 7, с.310]. “Того же лета рожь не родился по всеи нашей земли и дорого бысть жито” [7, с.451]. Найважливішими умовами поширення жита як основної зернової культури були його цінні біологічні властивості: стійкі врожаї, невибагливість до ґрунтів; морозостійкість; короткий період вегетації. Велике значення мала властивість жита очищати ґрунт від бур'янів. Весною і восени жито сильно кустилося, утворюючи при цьому щільний покрив, під яким бур'яни гинули. З впровадженням у сівозміну озимого жита стає різноманітнішим асортимент вирощуваних культурних рослин. У Сірето-Дністровському межиріччі, як вказувала З. В. Янушевич, жито завжди було менш поширене за інші зернові культури [1010, с.123]. На пам'ятках X ст. воно відоме в Ревному, а на городищах XII – першої половини XIII ст. зустрінуте в Чорнівці, Ленківцях на Пруті та Недобоївцях. Відоме воно й на інших територіях Давньоруської держави [670, с.125].

Наступною важливою культурною рослиною, яка вирощувалася в давній Русі, був ячмінь (*Hordeum vulgare*). Тут він відомий на пам'ятках VI – X ст. [874, с.105]. Просо починає вирощуватися разом з пшеницею і ячменем. Про нього згадує ще візантійський історик Маврикій, а також давньоруські літописи як про один з основних продуктів харчування. “А ячмени молоченого б половникъ..., в том ячмени прибытка 700 половник”

[14, с.380]. Хоча ячмінь вимагав доброго ґрунту але врожайність його була вищою, ніж у жита і вівса. Тому значне поширення цієї культури можна пояснити швидким досяганням і його врожайністю [499, с.51]. На досліджуваних теренах ячмінь зустрічається на археологічних пам'ятках в широкому хронологічному діапазоні від X до XIII ст. (Ревно, Чорнівка, Недобойці). При цьому відомі його голозерні й півчасті форми.

Вирощування вівса (*Avena sativa*) у давній Русі засвідчено писемними і археологічними джерелами. Він вперше згадується в літопису під 997 р. [13, с.87], де наведено відоме оповідання про облогу Білгорода печенігами й звільнення від неї завдяки винахідливості населення. В цій легенді овес, разом з пшеницею, виступав як головний продукт харчування [355, с.134]. Новгородський літопис засвідчує торгівлю вівсом і наводить ціну на нього в голодні роки. Співвідношення цін на овес та інші продукти показує, що він цінувався, в середньому, дешевше за жито [12, с.54, 69]. “Руська Правда” в числі продуктів, що їх одержували вірник і городник, згадує овес, який призначався для годівлі коней: “А кони 4, конем на рот сути овес” [499, с.406, 434]. “Правда Мономаха” установлює вірнику, “самому ехати со отроком на дву коню, сути же на рот овес” [14, с.406]. Овес згадується в додаткових статтях до “Руської Правди”, в яких обчислюється прибуток у боярському господарстві: “А овса молоченого 20 половников и одинь, а на то прибытка на одно лето 11 половник овса, а на вся 12 лѣт в том овсь прибытка 2000 и 800 и 60 и 3 половник овса” [14, с.379]. Археологічно знахідки вівса засвідчено на багатьох археологічних пам'ятках регіону, де він відомий серед матеріалів як поселень культури карпатських курганів так і в період X – першої половини XIII ст. (Ревно, Чорнівка) [216 1977, с.52]. Овес дуже невибагливий до природних умов, він може визрівати на 61° північної широти. Це одна з причин його такого великого ареалу поширення [499, с.51].

Просо (*Panicum miliaceum*) у Східній Європі почали вирощувати

одночасно з пшеницею і ячменем. Із нього виготовляли пшоно, яке було одним із основних продуктів у раціоні харчування давньоруського населення. В деякі роки ціни на пшоно були вищими, ніж на пшеницю і жито. У Новгороді, під час голоду 1228 р., пшоно купували по “7 гривень за кадь”, жито і пшеницю по “5 гривень за кадь” [12, с.66, 69]. Знахідки його зерен відомі на поселеннях трипільської культури. Про поширення проса у східних слов'ян у I тис. н.е. свідчить візантійський письменник Маврикій, який відзначав, що у антів його значна кількість і воно лежить у купах.

В епоху Київської Русі посіви проса займали значну частину полів, особливо на новинах у лісових районах, які були сприятливими для його культивування. Але і на староорних ґрунтах посіви проса теж були поширеними [355, с.136]. У “Повісті минулих літ” зазначається, як у 1093 р., у середньому Подніпров'ї, на поля напала сарана, яка “ядуше траву і просо” [13 с.150]. Літописець тут говорить про винищення полів і пасовиськ. Отже в уяві літописця з полями пов'язувалися, перш за все, посіви проса [355, с.136].

Продукт проса – пшоно було одним із основних у харчуванні давньоруського населення. В “Руській Правді” воно зазначається як один з продуктів, які давали вірнику і “мостнику на покорм” [14, с.400, 406, 444]. Пшоно, разом з іншими продуктами, продавалося і купувалося на ринках давньоруських міст. На теренах Сірето-Дністровського межиріччя залишки цієї культури засвідчені на всіх археологічних пам'ятках, де, в тій чи іншій мірі, збереглися зернівки культурних рослин (таблиця (А. 31). Те ж саме простежується й на інших давньоруських територіях [675, с.258; 912, с.276]. Так, на городищі біля с. Воїнська Гребля у гирлі р. Сули розкопано приміщення, де, майже на всій його площі, знаходилося обгоріле просо. Тут же виявлено обгорілі рештки посудин, плетених з очерету й лози, в яких зберігалося просо [355, с.137].

На давньоруських полях домонгольського періоду вирощувалися як ярові, так і озимі сорти пшениці. Вперше про дві форми цієї культури згадує Псковська судна грамота XV ст. Але, як видно з археологічних

розкопок, ці форми пшениці культивувалися вже в епоху Київської Русі. У літописах також згадуються дві форми цих культурних рослин. Так, у новгородському літопису відзначено у 1127 році: ”на осень уби мороз верьшь всю и озимице” [12, с.5]. Весною 1103 р. дружина не радила князю Святополку починати війну під час весняної сівби: „не время весне воювати, хоче погубити смерды и ролью имъ” [7, с.277].

Озима пшениця була найпоширенішою в південних районах давньої Русі, яра пшениця – в північних районах, оскільки кліматичні умови й властивості ґрунту тут менше сприяли вирощуванню озимої [35, с.132].

Про розміри врожаю зернових культур у давній Русі також немає ніяких певних даних. М.Н.Тихомиров намагається встановити врожай, визначаючи його сам – 1,5 (на 1 зерно посіяне врожай 1:5 зерна). Основою для такого визначення послужили цифри згадуваного в “Руській Правді” “прибытка” на певну кількість молоченого і немолоченого хліба [14, с.354].

Сам-1,5 це вже показник неврожаю, в нормальні роки в X – XIII ст., безсумнівно, врожай повинен бути в 2-3 рази більше, інакше землеробство не могло б стати основою господарства [499, с.58].

Крім того, потрібно враховувати, що в різних районах Русі врожаї були різними. Безсумнівно, що на хороших ґрунтах Суздальського і Юр’ївського опілля хліб родив краще, ніж на торфяно-болотистих під Новгородом. Недаремно найближча до Новгорода сільська округа не могла прогодувати своє місто, коли були затримки з підвозом хліба.

Але і хороші ґрунти не рятували від неврожаїв і голодних років, про які красномовно розповідають літописи. Не дивлячись на значні по тому часу зрушення в області сільськогосподарської техніки, люди все ще залишалися безсилимими в боротьбі зі стихійними лихами. Автор “Повісті минулих літ” розповідав, що два роки підряд (1094 і 1005 рр.) полчища сарани знищували посіви і луки давньої Русі [ПВЛ с.226, 229]. На досліджуваній території навіть ще в кінці XIX – на початку XX ст., через несприятливі щодо врожаю

роки, відчувався брак харчових продуктів, що приводило до голодування незаможного населення [203, с.76].

Крім зернових, на пам'ятках Сірето-Дністровського межиріччя (Ревно, Ленківці на Пруті, Недобоївці, Чорнівка у саркофагах № 3 і 8 з літописного Василева) знайдені бобові (горох (*Pisum sativum*), сочевиця (*Lens culinaris*). У писемних джерелах всі бобові згадуються під назвою “сочиво”. “А крестити на блюде разве сочива вся: горохъ, бобъ, сочевица”.

Горох був поширений в лісовій і лісостеповій зонах, сочевиця – культура зони мішаних лісів і лісостепу [499, с.57]. Бобові, крім відмінних харчових властивостей, вирощували ще й тому, що вони збагачують ґрунт азотом і є добрими попередниками для ряду культур.

Горох, віка і сочевиця знайдені на Райковецькому городищі, Банцерівському городищі біля Мінська, Камно біля Пскова, давньому Гродно, в Новгороді, Княжій Горі, давньому Дмитрові [322, с.55; 357, с.81; 432, с.200].

Горох згадується в “Руській Правді” в числі продуктів, які призначалися на покорм вірнику [Правда Русская с.406]. Досить поширеною була також сочевиця, яка дуже часто згадується в давньоруських джерелах під назвою “сочиво”.

У Києво-Печерському патерику “сочиво” неодноразово згадується як один з основних продуктів харчування. Говорячи про їжу монахів під час посту, автор Патерика зазначав: “... яди ихъ бѣ хлѣбъ точьго й воду. В субботу же и в недѣлго сочива вкушаху” [649, с.26].

Представники київської феодальної верхівки дарували монастирю разом з іншими продуктами і “сочиво”. Одного разу, коли в монастирі не стало продуктів, київський боярин Іоан “наполнивъ три возы хлѣб и сырѣ и рыбу, сочиво же и пшено, еще же и медь – и посла к блаженному въ монастырь” [649, с.41].

Можна припустити, що продукти з бобових культур були поширені в харчуванні не лише ченців, а й широких верств давньоруського населення.

Сочевиця займала серед страв одне з перших місць, інакше її назва не могла б поширитися на інші культури [355, с.138].

З пам'яток X – XIII ст. Сірето-Дністровського межиріччя (Ревно, Чорнівка) походять також технічні (льон (*Linum usitatissimum*), конопля (*Cannabis sativa*)) культури. Вони вирощувалися для одержання волокна і олії. Про культивування льону на галицько-волинських землях говориться в літописах. Володимиро-Волинський князь Мстислав зайнявши у 1289 р. область Берестя, обклав місцеве населення даниною: “ ...со ста по две лукне меду, а две овце, а по пятаина – десять десятков льну” [6, с.613].

Льон – одна з найдавніших культур Східної Європи, він згадується в руських джерелах з X ст. [356, с.57]. У іноземних джерелах льон називається руським, що відображає значення цієї культури на Русі. У ранньослов'янському календарі назва одного місяця – жовтня пов'язувалася з обробкою лляного і конопляного волокна, коли жнуть і тріпають льон і коноплі та звільняють волокно від костриці. Давня назва цього місяця збереглася в білоруській і польській мовах [355, с.139]. Насіння, а також вироби з волокна льону і коноплі є дуже поширеним видом археологічних знахідок.

Відомі знахідки насіння льону і конопель на давньоруських поселеннях. Насіння льону було виявлено на Донецькому і Єскимауцькому, а насіння льону і конопель – на Райковецькому городищах, поселенні Григорівка, у літописному Вручому [245, с.25; 322, с.77; 675, с.258; 912, с.276; 938, с.111;].

Знову ж, відсутність цих культур у Недобоївцях зовсім не означає, що їх тут не культивували або вказувало б на певну мікрорегіональну специфіку. Прядіння, як відомо, було домашнім промислом. Виходячи із натуральності феодального господарства, ці культури мали б бути тут присутніми. Але, можливо, через незначну площу дослідженої території городища вони поки що невідомі.

Льон і конопля мали певне значення і в харчуванні давньоруського

населення. З насіння цих культур вироблялася олія [649, с.41, 44]. Для глибоко віруючих людей, які строго дотримувалися протягом року численних постів, ця олія у такі дні була для них фактично єдиним споживчим жиром.

Додаток Б.10. Характеристика сільськогосподарських знарядь

Наральники. Наральник з житла IX – X ст. на поселенні біля городища Ревне ІА. Це широколопатовий наральник з плічком, довжиною 20,6 см, шириною лопаті 12,8 см при ширині втулки 6 см (рис. А. 123, 1). Наральники такого типу служили залізним робочим наконечником рала з полозом. Вузька втулка наральника вказує на те, що він встановлювався не під кутом, як це було у рала без полоза, а майже горизонтально. Таке рало мало точку опори на полозі і підрізало ґрунт по горизонталі, не залишаючи при цьому у нижньому шарі ґрунту незораних смужок. Воно піднімало ґрунт суцільним рівним шаром і робило борозну ширшою без додаткового збільшення тягової сили, наближаючись до знарядь плужного типу [355, с.66]. Тому таке знаряддя на староорних землях не тільки зсувало ґрунт у бік борозни, а й при незначному нахилі могло перевертати його [471, с.116-117].

Відомі орні знаряддя з Чорнівського городища поселення Комарово. Це, насамперед, виготовлені із цільного шматка заліза, вузьколезові, асиметричні наральники (рис. А. 123, 2, 3; А. 124, 1, 2). Їх висота становить 13 і 16,5 см, ширина 12 та 13 см, товщина 0,8 см. Втулка наральника утворювалася за рахунок витягування і вигину металу. Знаряддя такого типу були призначені для роботи в нахиленому положенні на важких ґрунтах.

Знахідки наральників свідчать про існування на території Сірето-Дністровського межиріччя орного землеробства з використанням упряжних знарядь. Із Чорнівського городища походять широколезові втульчасті лемехи з навареною робочою частиною (рис. А. 123, 4, 6-7). Їх ширина з плечиками коливалася в межах 16 – 17 см, довжина 16 – 22 см, ширина втулки 11,2 – 13 см.

Фрагмент подібного типу широколопатового орного знаряддя виявлений на городищі в с. Недобоївці (рис. А. 123, 5). Довжина його становила 18 см, при ширині 15 см. По краю робочої частини була наварена пластина. На відміну від попереднього, у нього була відсутня пластина по центру.

Серпи. Жнивварські знаряддя IX – X ст. походять з поселень Ревно та Добринівці (рис. А. 124, 5; А. 125, 1). Вони мали форму близьку до еліпсоїдної кривої з найбільшим розширенням на місці згину леза. На відміну від серпів попереднього часу, лезо яких безпосередньо переходило у черешок, серпи IX – X ст. плавно звужувалися до носика і ручки. Вісь довгого черешка знаходилася під кутом до початкової осі леза серпа [575, с.56]. Довжина основи серпа від ручки до кінчика леза по лінії АВ становила 23-24 см, відстань АС, положення вершини леза – 11-12 см, висота AD – 8-11,5 см. Ширина леза становила 2,5 см. На лезі цих знарядь ще не було насічених зубців.

Серпи з пам'яток XII – XIV ст. (Чорнівка, Ленківці на Пруті, Зелена Липа, Недобоївці, Рашків) (рис. А. 124, 4, 6-10; А. 125, 3-5; таблиця (А. 32)) мають цілком сучасну форму. Кривий широкий ніж, на одному кінці, завершується вістрям, а на другому переходить через коліно в держак, до якого прикріплювалася дерев'яна ручка. При цьому у серпів простежується певна асиметрія дуги леза – зміщення її вершини в бік руків'я. Їхні розміри коливаються по лінії АВ – 23,5-24 см, АС – 10-12 см, CD – 10-12 см, при ширині леза 4,5 см і товщині спинки 0,3 см. Держак завдовжки 11 см мав у перетині прямокутну форму зі сторонами 0,5x0,7 см. За своїми параметрами такі серпи відносяться до південно-західного типу, який характеризується висотою вигину (CD), на половину меншою довжини леза. Вісь довгого черешка, як і в попередніх, знаходилася під кутом до початкової осі леза серпа. Характерна риса цих серпів – розширення клинка в середній частині його довжини. На внутрішній стороні лез серпів з Чорнівського городища, літописного Василева під гострим кутом до лінії руху знаряддя нанесені косі насічки.

За технологією виробництва, давньоруські серпи є виробами, які не могли виготовлятися некваліфікованими сільськими ковалями, і відносяться до якісних виробів ковалів. Як правило, вони виготовлялися із заліза з наварюванням сталльної смуги вздовж робочого краю інструмента.

Серпи другої половини XIII – XIV ст. виявлені на городищі Зелена Липа. Один з них мав прямий ніж, який, по відношенню до початку леза, розміщувався

майже на 90^0 . Його розміри по лінії АВ становлять 11 см, при ширині леза – 2,2 см і товщині спинки – 0,3 см. Держак завдовжки 8 см мав у перетині прямокутну форму зі сторонами 0,5х0,7 см (рис. А. 124, 9; А. 125, 6).

Додаток Б.11. Типологія мисок

За зовнішнім виглядом, розмірами миски можна поділити на декілька типів.

До першого відноситься посуд конічної форми з прямими стінками, які звужуються до низу. Вінчик злегка заокруглений. Деякі з них прикрашені прямими врізаними лініями. Їхні розміри по діаметру верхнього краю 10-24 см, діаметру дна 10-15 см. Висота стінок 4-8 см (рис. А. 166, 2, 5, 9; А. 167, 8). Виявлені вони в Ленківцях на Пруті, Ставчанах, Владичній, Шубранці, Гордівцях, Зеленій Липі [259, рис. 6, 2, 5, 9]. Схожі посудини знайдені в Пліснеську, Львові, Луці-Врублівецькій, Колодяжині, Бакоті, Володимирі, Дорогичині, Перемилі [154, с.123; 156, с.265, табл.19, 22; 494, рис.27,4; 28, 3, 6; 672, с.115; 1078, с.138; 1099, табл. 6,6].

Як підтип 1а можуть виступати миски з прямими стінками, які звужуються до низу. Верхній край їх косо зрізаний до середини і утворює, таким чином, закраїну для покриття. Діаметр вінця становить 11 см, денця – 9 см, висота стінок – 3 см. Такі миски зустрінуті серед матеріалів Ленківців на Пруті [515, с.118, рис.5, 11]. Аналогічні посудини відомі в Лісковому, Луці-Врублівецькій [514, рис.4, 14; 982, рис.48, 16].

До другого типу можна віднести миски конічної форми з округлим плічком, загнутими до середини вінцями (перший варіант) (рис. А. 166, 10; А. 167, 5) або ж вінцями майже вертикальними (другий варіант). Деякі з них прикрашені прямими та хвилястими врізаними лініями. Діаметр верхнього краю складає 10-14 см, денця – 8-10 см, висота стінок 4-8 см. Миски другого типу представлені серед археологічного матеріалу Ленківців на Пруті, Чорнівці, Шубранця [254, рис.66, 6; 259, с.102, рис.6, 10]. Аналогічні посудини відомі на поселеннях та городищах Галицької землі, Лівобережної України та суміжних територій [154, с.123; 493, с.156; 494, с.283, рис.7, 1; 515, с.123, рис.6, 14; 516, с.30, рис.6, 4; 671, с.67, рис.3, 5; 982, рис.76, 18; 922, с. 48, рис.22, 9; 1078, с.146; 1118, с.186-244].

Третій тип репрезентують миски з гострим плічком. Вони мають прямі вінця середнього розміру, поставлені з невеликим нахилом до середини. Їхній верхній край гострий або заокруглений (рис. А. 166, 3, 12; А. 167, 4, 6). Найбільша товщина стінки припадає на вигин плечика. Діаметр верхнього краю складає 8-12 см, денця – 9-11 см, висота стінок 4 см. Прикрашені по верхньому краю наколотим коліщатком, орнаментом. Відомі такі миски в Ленківцях на Пруті [141, №12082–II–589; 254, Рис.6, 3, 13; 881, Рис.10]. Аналогічний посуд знайдений на Волині, Подніпров'ї [493, с.156; 675, рис.23, 20].

Четвертий тип представлений мисками, які мають плоске, невеликого діаметру, дно, циліндричну або злегка випуклу нижню частину, яка різко переходить у широку розвернуту верхню частину. Посудини мають гостре або округлене плічко. Вінчики прямі або злегка вигнуті назовні, середнього розміру, поставлені з невеликим ухилом до середини посудини. Верхній край вінчика косо зрізаний і загнутий до середини (рис. А. 166, 1,

6-7, 11, 13; А. 167, 1-3, 7). Зустрічається виступ з внутрішньої сторони для підтримання покриття. У місці переходу вінців у тулуб іноді утворено невеликий гострий уступ. Із збережених фрагментів видно, що діаметр верхнього краю складає 9-14 см, донець – 6-8 см, висота стінок – 4-6 см. На окремих денцях видно залив за край гончарного круга. Прикрашені вони, в основному, прямими горизонтальними врізаними лініями нижче перегину стінки. Верхній край мисок, інколи, прикрашений хвилястим орнаментом, а внутрішня сторона верхнього краю має наколотий коліщатком орнамент. Внутрішні стінки таких мисок покриті глибокими нерівними врізаними лініями. Відомі такі миски серед матеріалів Ленківців на Пруті, літописному Василеві [141, №18724–II–1291; 259, с.102]. Аналогії їм представлені у Львові, Бакоті, Звенигородці на Білці, Жидачеві, Лісковосу тощо [154, с.123; 514, с.11-12; 982, рис.81, 29].

П'ятий тип представляють глибокі конічні миски, орнаментовані зовні паралельними врізаними прямими лініями і валиком з косою насічкою вздовж верхнього краю або без нього, а також нерівними глибокими лініями по внутрішній поверхні (рис. 166, 22, 23; А. 167, 9). Діаметр верхнього краю складає 13-24 см, донець – 8-10 см, висота стінок – 10-18 см. Відомі вони в Ленківцях на Пруті, Чорнівці [254, рис.66, 5; 982, с.118, рис.6, 36;]. Аналогії їм виявлені на поселеннях Галицької землі [516, с.33, рис.7, 14].

Окремий шостий тип становлять миски-сирниці з товстими, конічно розширеними до верху, стінками. Вони були відносно глибокими і для більшої стійкості мали потовщене по краю дно. У нижній частині знаходився отвір для стікання сироватки. Миски-сирниці побутували на досліджуваних теренах до XI ст. Вони відомі серед матеріалів у Широкій Полянні, Графській Полянні [588, с.128; рис.4, 16; 889, рис.26, 1]. Аналогії їм відомі на інших давньоруських землях [483, с.149, рис.3, 6; 922, с.48, рис.22, 11].

На посаді Ленківців на Пруті виявлено фрагменти донець ще одного виду мисок, а саме мисок-друшляків товщиною 0,5 см з діаметрами отворів 0,2 см [259, с.104, рис.5, 18]. Аналогії їм не відомі.

Додаток Б.12. Характеристика зброї.

Зброя дальнього бою

На теренах Сірето-Дністровського межиріччя зустрінуті наконечники стріл різних форм. Серед них плоскі черешкові складають основну кількість знахідок. Можна виділити 14 основних типів (їх характеристика подана у таблиці А. 40):

1 – двошипні з шийкою і упором, довжиною 8,4 см, довжина пера 5,6 см, ширина 2,1 см. Знайдені вони на Чорнівському та Зеленолипському городищах (рис. А. 191, 1, 2) [76, №41; 141, №12232–II–695, 12697–II–911, 5135–II–228, 5135–II–230, 12285–II–754 254, рис 14, б; 707, табл.2]. Використовувалися такі наконечники, в основному, на заході давньої Русі у VIII – XIII ст. і відносяться до 30 типу [533, с.62]. Аналогії їм відомі на багатьох давньоруських пам'ятках [151, с.67-71; 344, с.135; 345, рис.32, б; 621, рис.93, 23; 1074, с.114, рис.72, 18-21].

2 – наконечники з боковими виступами. Їх довжина становила 6,9-8,5 см, довжина пера 4-6,3 см, ширина 1,5-3,2 см (рис. А. 191, 3-5, А. 192, 1-2). Виявлені такі наконечники в Ленківцях на Пруті, Чорнівці [76, № 39, 40, 76, 262, 275; 254, рис. 14, 2, 4, 8; 17, 8; 28, 3; 38, 3; 39, 1; 699, рис.1, 4;]. Вони побутовали на Русі з XII ст. до монгольського нашестя і за класифікацією А.Ф. Медведева відносяться до типу 32 [Медведев 1966, с.62]. Наконечники такого типу зустрінуті на давньоруських пам'ятках, які загинули під час монголо-татарської навали [599, с.147; 621, рис.93, 19-21; 675, с.90, рис.45, 14-15; 1000, рис.35, 10].

3 – кілеподібні витягнуті з найбільшим розширенням у середній третині довжини пера Це наконечники типу 33, які були поширені на теренах давньоруської держави у XII – першій половині XIII ст. [533, с.63] Довжина їх становила 8,8 см, довжина пера 6 см, ширина 1,4 см (рис. А. 191, б). Виявлений такий наконечник на городищі Зелена Липа [707, рис.1, 11].

Аналогічні вістря відомі в землі в'ятичів, Княжій Горі, Райках, Колодяжині тощо [322, табл. XIII, 7, 8, 12; 621, рис.93, 6].

4 – *трикутні*. Виявлені на Чорнівському городищі (рис. А. 191, 7) [Возний 1998, рис 51, 2; БЦАД № 338]. Довжина їх становила 8,7 см, довжина пера – 6,2 см, ширина – 1,8 см. Відносяться вони до типу 37 за А.Ф. Медведєвим, а час побутування їх припадає на VIII – XIV ст. [533, с.63]. Подібні типи наконечників були досліджені на інших пам'ятках давньоруського періоду [322, табл. XIV, 3; 507, рис.38, 8].

5 – *ромбоподібні з упором і розширенням у нижній третині довжини пера*. Виявлені вони на городищах у Добринівцях, Зеленій Липі, літописному Василеві, в печері біля с. Василівці (рис. А. 191, 8; А. 192, 3-5) [141, №122329–II–695; 858, рис.18, 24; 881, рис.14, 10; (автор вдячний Б.Т. Рідушу за надану інформацію стосовно наконечника з печери біля с. Василівці)]. Відносяться такі наконечники до типу 40 і час побутування їх припадає на X – XIV ст. [533, с.64-65]. Аналогічні наконечники відомі серед старожитностей давньоруського часу й на інших теренах [440, рис.26, 6-8; 675, с.90, рис.45, 25-27; 982, с.22].

6 – *ромбоподібні без упора*. Довжина таких наконечників, в середньому, становила 10 см, ширина пера 1,7 см (рис. А. 191, 9, А. 192, 6-7). Відомі вони на пам'ятках X – першої половини XIII ст. Сірето-Дністровського межиріччя в Миткові, Ленківцях на Пруті, Чорнівці [141, №12285–II–754; 874, рис.18, 22]. Такі наконечники відносяться до типу 47 за А.Ф. Медведєвим, а час побутування їх припадає на VIII – XIV ст. [533, с.66]. Аналогії цим наконечникам відомі на поселеннях в Озаричах, Григорівці, Білій Церкві [182, с.30; 675, с.90, рис.45, 10-12; 828, с.128, рис.2, 8].

7 – *ромбоподібні з упором*. Такі наконечники стріл відносяться до типу 48. Час побутування їх припадає на IX – XIV ст. [533, с.68]. На досліджуваних теренах вони відомі на феодальній садибі XII – першої половини XIII ст. в Чорнівці та на городищі другої половини XIII – XIV ст. в Зеленій Липі (рис. А. 191, 10-12; А. 192, 8, 9) [254, рис.20, 31; 699, рис.1, 5;

703, рис.3, 11]. Їхні розміри були в межах: довжина – 6,5 см, довжина пера – 3 см, найбільша ширина – 2,4 см. Аналогічні вістря стріл відомі на городищах X ст. Алчедарі, Єкімауцах, Пліснеську, Воїщині, Новоолександрівці й ін. [435, с.133, рис.6, 9; 440, рис.27, 6; 482, рис.12, 1; 502, с.141, рис. 88, 16; 621, рис.93, 2; 806, рис.37, 4; 938, рис.45, 1; 984, с.309, рис.1].

8 – ромбоподібні з найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера довжиною 8 см. Довжина пера 4,5 см, ширина 1,4 см. На території регіону вони представлені серед матеріалів Чорнівки, Василева (рис. 191, 13) [76, №105; 141, №12679–II–911; 254, рис.19, 22; 881, рис.14, 2]. Такі наконечники були розповсюджені з VIII до XIII ст. на всій території Східної Європи [507, рис.13, 9; 746, с.167-175, рис.3, 4; 955, рис.13, 3;]. Відносяться вони до типу 52 [533, с.69].

9 – дворогі зрізні без упора. Виявлений такий наконечник на території князівської фортеці XII – першої половини XIII ст. Ленківці на Пруті (рис. А. 191, 57, А. 192, 10) [881, рис.16, 24]. Довжина його становить 7 см, ширина пера – 3 см. Відносяться такі вістря до типу 59 [533, табл.30, 54]. Правда, А. Ф. Медведєв вказує, що такі вістря були, в основному, поширені в X – XI ст. у Приладожжі, Прикам'ї та Поволжі [533, с.71]. Тим не менше такі наконечники відомі на городищі XI – XIII ст. Ковчин на Чернігівщині, Білій Церкві [435, рис.6, 12; 828, с.130, рис.3, 2]. Такі вістря характерні для кочівників, а в Пруто-Дністровському межиріччі їх було достатньо, що не виключає запозичення такої форми, або ж торгового обміну, в результаті якого такий наконечник з'явився в Ленківцях на Пруті.

10 – гостролисті з черешком для древка без упора або з ним. Довжина їх становила 5,5-7 см, довжина пера 3,2-4,5 см, ширина 1,8-2 см. На досліджуваних теренах вони відомі серед археологічного матеріалу городищ в Чорнівці та Зеленій Липі (рис. А. 191, 14, А. 192, 11, 12) [76, №115, 232, 296, 303, 336; 254, рис.15, 9; 18, 2; 31, 8; 45, 2; 47, 3; 703, рис.3, 10; 874, рис.18, 25; 881, рис.20, 13]. Розповсюджені вони в Східній Європі у VIII –

XIII ст. [440, рис.26, 1-5; 502, с.141, рис.88, 15; 675, с.90, рис.45, 7]. За класифікацією А.Ф. Медведєва, вони відносяться до типу 61 [533, с.73].

11 – лавролисті з упором і без нього. Такі вістря наконечників датуються IX – XIII ст. і відносяться до типу 63 [533, с.74]. Розміри їх коливаються, в середньому, так: загальна довжина 6,2-10,7 см, довжина пера 3,3-6,2 см, ширина 1,5-2,7 см. Відомі вони на археологічних пам'ятках Сірето-Дністровського межиріччя як у VIII – X ст. (Перебиківці, Ревне 1, Карапчів), так і у XII – першій половині XIII ст. (Чорнівка, Ленківці на Пруті, Василів) (рис. А. 191, 15-17, А. 192, 13-15) [76, № 57, 68, 74, 85, 86, 173, 202, 204; 141, №12464-II-830; 254, с.93, рис.15, 8; 16, 9; 17, 4; 18, 1-2; 20, 31; 22, 12; 31, 8; 572, с.25; 703, рис.1, 2; 874, рис.18, 21; 881, с.29, 31, 117;]. Дана категорія знахідок добре відома на всій території поширення слов'яно-руських пам'яток [322, с.147; 440, рис.27, 9; 621, рис.93, 24; 675, с.90, рис.45, 31; 812, с.15; 1000, с.105-108].

До плоских черешкових наконечників стріл належать і монголо-татарські зрізні у вигляді лопатки, що розширюються до вістря. Такими наконечниками вражали незахищеного обладунками ворога або його коней. Це найпоширеніший тип наконечників, що знаходився на озброєнні монголо-татар. Такі плоскі наконечники з горизонтальним лезом наносили широкі рани, які викликали сильну кровотечу і тим самим швидко виводили з бою ратників [155, с.314]. Існує думка, що частіше їх використовували для боротьби з кавалерією [616, с.217]. Такі вістря з теренів Сірето-Дністровського межиріччя поділяються на три типи: *12 – веслоподібні*, занесені на територію Східної Європи монголами у першій половині XIII ст. Довжина їх – 8-10,5 см, довжина пера – 5-6 см, ширина – 1,5-1,8 см. У межиріччі Верхнього Сірету й Середнього Дністра вони відомі у Чорнівці (рис. А. 191, 18, А. 192, 16) [76, № 35, 37]. Наконечники даного типу зустрічаються на пам'ятках зруйнованих монголо-татарами [533, рис.13, 33]. Вони відносяться до типу 66 за класифікацією А.Ф. Медведєва [533, с.75]. *13 – зрізні у вигляді вузької витягнутої лопатки з тупокутовим або вигнутим*

дугою вістрям (рис. 191, 19-21, А. 192, 17-18) [76, № 30, 31, 32, 33, 34, 280, 302]. До середини XIII ст. вони на Русі не відомі і з'явилися разом з монголо-татарами. Такі вістря відносяться до типу 67, а час найбільшого їх побутування припадає на XIII – XIV ст. [533, с.75]. На досліджуваних теренах наконечники такого типу масово виявлені на території Чорнівського городища [254, рис.14, 1, 3, 5, 10, 11; 16, 5, 39, 9; 47, 2; 699, рис.1, 3, 7]. Вістря такого типу зустрічаються на пам'ятках, які були зруйновані монголами [322, табл. XIII, 1-5; 435, с.133, рис.6, 11; 440, рис.27, 1-5; 502, с.141, рис. 88, 19; 513, рис.2, 19-21; 533, с.53, рис.1, 1-2; 1000, рис.35, 3, 12].

14 – зрізень джучидський. Це вістря довжиною 10 см, довжина пера 5,8 см, ширина 3,5 см виявлено на території Чорнівського городища (рис. А. 191, 22, А. 192, 19) [76, № 36]. Він відноситься до типу 69 [533, с.76-77]. Це типовий монголо-татарський наконечник, відомий на багатьох давньоруських пам'ятках, що загинули під час навали [322, табл. XIII, 15; 533, с.58, рис.1; 828, с.130, рис.3, 9; 1042, с.146].

Усі вищезгадані зрізні були занесені монголами і використовувалися населенням Східної Європи у середині XIII ст.

Крім плоских, на території Сірето-Дністровського межиріччя, відомі теж гранчасті броньовані наконечники стріл, які служили для пробивання кольчуг, пластинчастих обладунків, шоломів, щитів. Серед них виділяється дванадцять типів: *1 – пірамідальні тригранні.* Один такий виявлений на території городища VIII – X ст. в с. Грозинці (рис. А. 191, 23) [874, рис.18, 23]. Довжина його становить 12 см, довжина головки – 7 см. Він відноситься до типу 76, виду 2 з вузьким довгим вістрям [533, с.80]. Датуються такі наконечники X – XII ст. Аналогії йому знайдені на городищах Єсимауци, Дівич-Гора, Новгород, Васильківка, Озаричі, Улянівка тощо [182, с.77; 440, рис.26, 10; 531, рис.13, 43].

2 – ланцетоподібні ромбічні в перетині. Такий наконечник знайдений на городищі Зелена Липа (рис. А. 191, 24) [707, рис.1, 13]. Довжина його становить 6,5 см (черешок обламаний), довжина бойової головки 4,5 см,

найбільша ширина 8 см. Відноситься він до типу 78, виду 2 [533, с.79-80]. Датуються такі вістря XI – XIV ст., але, за спостереженнями А. Ф. Медведєва, найбільше їхнє використання припадає на XIII – XIV ст. Аналогії таким наконечникам відомі на багатьох пам'ятках цього періоду [531, с.169; 621, рис.94, 18; 779, рис.5, 8].

3 – броньовані з короткою пірамідальною головкою трикутною в плані. Два таких наконечники виявлені на Чорнівському городищі (рис. А. 191, 25-26; А. 192, 20) [76, №356; 254, рис.57, 2]. Довжина їх становить 11,5 см, довжина головки 1,5 см, найбільша ширина 1 см. Відносяться вони до типу 84, вид 1 [533, с.82]. Такі наконечники з'явилися в X ст. і побутували до XIII ст. Відомі на багатьох давньоруських пам'ятках.

4 – пірамідальні квадратного перетину з круглою шийкою. Відомі такі наконечники на городищі Зелена Липа (рис. А. 192, 23, 38) [141, №12938-II-1013/19]. Їх довжина 5 см, довжина головки з шийкою 4,2 см, ширина грані 0,8 см. Датуються ці наконечники XII – XIV ст. і відносяться до типу 87 [533, с.82]. Аналогічні вістря зустрічалися в Райках, Колодяжині, Ізяславі Тустані тощо [322, с.78; 779, рис.5, 11; 1000, с.105; 1074, с.114, рис.72, 15-16; 1104, с.76].

5 – шилувидні квадратні в плані з простим упором. На теренах Сірето-Дністровського межиріччя такі наконечники відомі на городищі в Чорнівці (рис. 191, 27) [76, № 80, 119, 358, 385; 254, рис.32, 1; 51, 19]. Довжина їх в середньому становила 6,8-7,4 см, довжина вістря 4,6-5,0 см, ширина однієї сторони 0,5-0,7 см. Такі наконечники відносяться до типу 90 [533, с.83]. Вони були поширені в Східній Європі з X по XIV ст. [310, рис.33, 7, 8; 354, табл.V, 12; 621, рис.94, 6-8].

6 – шилувидні, квадратні в плані без упора. Виявлені такі наконечники поки-що лише на Чорнівському городищі (рис. 88, 28-29; фото 97, 21, 22) [76, № 342; 254, рис.17, 5; 20, 48; 57, 4; 60, 5-7]. Довжина їх в середньому становила 5,7-6,8 см, довжина головки 3-3,5 см, ширина однієї сторони 0,5-0,6 см. Такі наконечники відносяться до типу 93 [533, с.84]. Вони

з'являються на території Східної Європи в X ст. і побутують до XIV ст. і тому можуть виступати чітким хронологічним індикатором археологічного об'єкту [502, с.141, рис.88, 8, 17; 531, рис.13, 48; 1000, с.105].

7 – *шиловидні ромбоподібні в плані з простим упором*. На теренах Сірето-Дністровського межиріччя такі наконечники відомі на городищах у Чорнівці, Недобоївцях, Зелені Липі (рис. А. 191, 30) [76, № 80, 119, 358, 385, 254, рис.32, 1; 51, 19; 699, рис.1, 8, 10, 11; 703, рис.2, 3; 706, рис.1, 9]. Довжина їх в середньому становила 6,8-7,4 см, довжина вістря 4,6-5,0 см, ширина однієї сторони 0,5-0,7 см. Такі наконечники відносяться до типу 94 [533, с.83]. Вони були поширені в Східній Європі з X по XIV ст. [218, рис.2, 2; 310, рис.33, 7, 8; 354, табл.V,12; 435, с.134, рис.7, 2; 502, с.141, рис.88, 11].

8 – *вузькі шилоподібні квадратні в плані з перехватом біля черешка* (рис. А. 191, 31-32) [БЦАД № 208М]. Відомі такі вістря стріл з матеріалів городищ у Чорнівці та Зеленій Липі [254, рис.32, 1; 881, рис.20, 6]. Довжина їх становила 7,4 см, довжина головки 5,0 см, ширина 0,5 см. Такі наконечники відносяться до типу 95 [533, с.84]. Це типові протикольчужні наконечники, які побутували на території Русі у VIII – XIV ст. [502, с.141, рис.88, 14; 675, с.90, рис.46, 6; 828, с.132, рис.4, 8].

9 – *пірамідальні ромбічні в перетині з перехватом*. Виявлений такий наконечник у Зеленій Липі (рис. А. 192, 24) [141, №12938–II–1013/20]. Відомі вони серед старожитностей ряду археологічних пам'яток XI – XIV ст. і відносяться до типу 97 [322, табл. XIV, 1; 531, рис.13, 46; 15, 3].

10 – *долотоподібні*. Такі наконечники мають довжину 9,1 см, довжину головки 6 см, ширину 0,8 см (рис. А. 191, 33; А. 192, 25) [76, № 38]. Знайдено таке вістря на території Чорнівської феодальної садиби [254, рис.14, 12]. Воно відноситься до типу 100 за класифікацією А. Ф. Медведєва [533, с.86]. Такі наконечники широко побутували на Русі в XI – XIV ст. і відомі на багатьох археологічних пам'ятках [482, с.33; 531, рис.13, 42; 621, рис.94, 17, 21; 746, с.167-175, рис.3, 6].

11 – броньбійний з масивною головкою лавролистї форми. Виявлене таке вістря в Зеленій Липі (рис. А. 191, 34) [706, рис.1, 1]. Довжина його 7,6 см, довжина головки 3,2 см, ширина 1,2 см. Відносяться такі наконечники до типу 101 [533, с.86]. Зустрічаються вони в культурному шарі міст XIV ст. [531, рис.13, 53].

12 – кулеподібні, круглі в перетині. Відомий такий наконечник з городища Зелена Липа (рис. А. 191, 35) [706, рис.1, 12]. Довжина його становить 6 см, довжина головки 1,6 см, діаметр 0,8 см. Відносяться такі вістря до типу 102 [533, с.86]. Вони широко представлені серед археологічних матеріалів давньоруських поселень XII – XIV ст.

На поселеннях X – XIV ст. з території Сіreto-Дністровського межиріччя відомі *двошипні втульчасті* залізні наконечники стріл (рис. А. 191, 36-37; А. 192, 26-34). Довжина їх коливається в межах 5,2-7,8 см, довжина пера 3,7-4 см. Шийки на окремих наконечниках мають перевиту форму. За класифікацією А. Ф. Медведєва, вони відносяться до типу 2 [533, с.56]. Ефективність таких стріл в бою пояснювалася тим, що при пораненні гострі шипи перешкоджали безболісно видалити стрілу. Це надовго виводило противника зі строю. У Західній Європі такі вістря примінялися і для запалювальних стріл, які своїми шипами чіплялися за дах і не падали на землю. Стрілами з такими наконечниками разили незахищеного обладунками ворога або використовували при полюванні на великих хижих звірів. Вони виявлені на ряді пам'яток X – XIV ст.: Ревному, Горішніх Шерівцях, Василеві, Чорнівці, Ленківцях на Пруті, Дарабанах, Зеленій Липі [76, № 71, 117, 182, 379; 141, № 12729–II–929; 12285–II–752; 11950–II–569; 143, КВ№2746/арх/11; 254, с.95; 574, рис.46, 8; 47, 7. 698, рис.1, 9. 706, рис.1, 14; 867, рис.2, 2, 3; 881, рис.7, 4; 16, 22; 64, 7, 9; 51; 889, рис.14, 4;]. Аналогії їм знайдено на багатьох давньоруських пам'ятках [230, с.209, рис.5, 3, 5, 9; 621, рис.93, 1; 675, с.90, рис.45, 1-2; 746, с.175, рис.3, 5; 762, с.106-109; 779, с.294, рис.5, 2-5; 811, рис.37, 1; 1104, с.76; 1109, рис.15, 1-4;].

На досліджуваній території відомі також *лавролисті залізні втульчасті наконечники стріл*. Вони знайдені на слов'янському поселенні в Малятинцях та городищах у Чорнівці, Зеленій Липі (рис. А. 191, 38, 39; А. 192, 35) [76, № 148, 399; 141, №5258-II-264; 254, рис.20, 19]. Такі наконечники відносяться до типу 5 [533, с.57]. Датуються вони IX – XIII ст. і відомі на багатьох слов'яно-руських пам'ятках [762, с.106-119; 779, рис.5, 6; 1074, с.114, рис.72, 22.].

До зброї дальнього бою можна віднести також *кістяні наконечники стріл*. Вони, як правило, виготовлені з міцної кістки світло-жовтого кольору, поверхня їх добре відполірована [76, № 5, 16, 17, 222]. За знахідками на археологічних пам'ятках хронологічний діапазон їх побутування досить широкий IX – XIV ст. При цьому вони часто відтворюють точні копії залізних наконечників [533, с.88]. Більшість кістяних вістрів кілеподібної форми із заокругленим лезом, інколи в них позначені грані і в розрізі вони мають ромбоподібну форму (рис. 191, 41-42; А. 192, 36-37). Розміри таких стріл повністю встановити не вдалося, оскільки всі вони зламані. Довжина леза становила 3-5,8 см, черешки плоскі. Такі кістяні стріли (тип 7 за А. Ф.Медведевим) в основному, використовувалися монголо-татарами [153, с.143-152]. Їх немає в містах Північно-Східної Русі, зате вони знайдені на пам'ятках, які зазнали татарського погрому: у Воїні, Райковецькому городищі, Княжій Горі, Дівич Горі, Із'яславлі [322, табл. XIV, 21-23; 357, с.71; 984, с.309, рис.1]. Такі кістяні наконечники широко представлені в монгольських похованнях у Східному Забайкаллі [616, с.224-225, рис.7, 1, 2, 6].

Зустрічаються також втульчасті кістяні наконечники. Так, на Чорнівському городищі виявлений фрагмент вістря стріли, виготовлений з конусоподібної кінцівки рогу. В перетині він має п'ятикутну форму. Довжина збереженої частини вістря 3,5 см, ширина сторони – 0,5 см (рис. А. 101, 40) [263, рис.3, 4]. По центру простежені залишки отвору. Очевидно, його можна віднести до типу 4 (пірамідальні з перехватом біля втулки) [533,

с.87], хоча неповна форма не дозволяє його точніше атрибутувати. Аналогічні наконечники широко представлені серед археологічних старожитностей XII – XIII ст. [440, рис.35, 5].

Інший фрагмент кістяного наконечника з того ж городища відноситься до типу 1 (кулеподібні конічні) [533, с.87]. Довжина збереженої частини 3,8 см, діаметр 1,2 см (рис. А. 101, 43) [698, рис.7, 11]. Подібні наконечники широко використовувалися як в бою, так і на полюванні у IX – XIV ст. і відомі на багатьох слов'яно-руських та кочівницьких пам'ятках цього періоду [354, табл.6, 3; 502, с.141, рис.88, 1-2; 531, рис.13, 64].

На Чорнівській феодальній укріпленій садибі виявлено фрагмент біконічного томара (рис. А. 191, 58) [254, рис.20, 31]. Довжина його становила 4,4 см, діаметр 0,8 см. Втулка не збереглася. Кінець вістря було тригранно загострене. Такі вістря відносяться до типу 2 і найбільше характерні для XI – першої половини XIII ст. [533, с.87]. Аналогії такого типу наконечників відомі у Воїнській Греблі, Новгороді, Білярі Чемерині тощо [531, рис.13, 61-62; 838, с.22].

Крім наконечників стріл, на археологічних пам'ятках Сірего–Дністровського межиріччя відомі *кістяні насадки-свистки* на древко стріли. Так, на городищі Зелена Липа було знайдено дві такі насадки (рис. А. 191, 53) [706, с.211]. Вони являють собою пустотілий предмет бочкоподібної форми з одним-трьома отворами посередині тулуба виробу. Їхнє призначення полягало у закріпленні підпаленого клоччя до древка стріли і створенні шумового ефекту під час польоту.

До засобів дальнього бою, пов'язаного із складним луком, відноситься сагайдак. Його основу становило кругле дерев'яне дно, до якого припасовувався шкіряний або берестяний циліндричний корпус. До нього кріпилися кістяні петлі для підвішування сагайдака. Одна з таких петель знайдена на Чорнівському городищі (рис. А. 191, 52) [698, 16]. Пластина мала довжину 6,5 см, найбільшу ширину 1,3 см. У центрі знаходився овальний отвір 1,5x0,5 см, а по краях ще два діаметром по 0,4 см. Через ці отвори петля

кріпилася до основи сагайдака, а через овальний отвір протягувався шкіряний ремінь для транспортування сагайдака за плечем або збоку. Такі кістяні петлі широко використовувалися у військовій практиці східних слов'ян [148, с.291; 155, с.313].

Для закріплення від тряски під час верхової їзди до дна сагайдака на ремінці кріпився металевий гак. Один з них був виявлений на Чорнівському городищі (рис. А. 191, 55). Він мав довжину 7,7 см, діаметр отвору 0,7 см [713, рис.2, 1]. Такі гаки на сагайдаках – вірна ознака наявності на території феодальної садиби кінних вершників [155, с.313].

До елементів сагайдака циліндричної форми можна віднести залізні пластини довжиною 8-10 см, шириною 0,8-1 см, товщиною 0,1 см (рис. А. 191, 54) [76, № 1, 13, 54]. Вони кріпилися до корпусу сагайдака, зміцнюючи при цьому його. Аналогічні знахідки широко представлені на давньоруських археологічних пам'ятках [531, с.21]. Сагайдаки такого типу були поширені на території Східної Європи у IX – XIV ст. як серед осілого населення, так і кочівників [155, с.313]. У такі сагайдаки могло вміститися до 20 стріл.

На городищах Цецино, Зелена Липа, на поселенні в Рідківцях у різні роки виявлені втульчасті й черешкові наконечники арбалетних стріл та механізми від арбалетів [141, №25715–II–1578; №12938–II–1013; 702, с.143; 704, с.85-93; 706, с.204-215; 881, с.34, 89, 92]. Особливістю арбалетних стріл, на відміну від стріл лука, є масивність їхньої бойової головки. Всі вони бронебійні, квадратні або ромбічні в перетині [533, с.93]. Втульчасті значно переважають над черешковими, оскільки їхнє кріплення до древка міцніше (рис. А. 191, 45-48, А. 192, 38-40, 42-45). Воно не розколює чи ламає його при ударі, як це трапляється з черешковими наконечниками. У більшості своїй, як це можна судити із досить схематичних малюнків, поданих у публікаціях С.В. Пивоварова, ці втульчасті наконечники відносяться до типу 4 (*пірамідальні з ромбоподібною головкою квадратного перетину*) та 8 (*лавролисті ромбічні в перетині*) за класифікацією А. Ф. Медведєва [533, с.94]. Сам автор знахідок виводить ще один тип 5 (*пірамідальні квадратного*

перетину з гранню у вигляді гострого листка). Аналогічні знахідки широко представлені серед археологічних матеріалів Давньоруської держави та середньовічної Європи [151, с.69; 428, с.71, рис.30; 808, с.70, рис.2, 8-20, 15-16; 842, с.177, рис.154, 13-18; 1035, с.162, табл.XV; 1074, с.116, рис.73, 1-6]. Виходячи з розмірів та ваги наконечників С. В. Пивоваров поділяє їх на три категорії. Втульчасті стріли довжиною 10,2-8,5 см при вазі 75,5-35 г, могли використовуватися у важких арбалетах типу „a tour” із силою натягування до 400 кг [702, с.143]. Такі арбалети мали залізний лук і натягувалися за допомогою спеціального пристрою “коловорота” поліспастного типу [989, с.112-113].

При заряджанні і стрільбі з арбалетів такого типу необхідно було мати достатню силу і вправність. Стріли арбалетів такої потужності, за підрахунками вчених, могли пробити залізний шолом чи панцир важкоозброєного воїна, якщо він вдарявся під прямим кутом до захисного обладунку. За інших обставин міг зрикошетити [185, с.63]. Такі арбалети поширилися серед європейського озброєння в XIII – XIV ст. [310, рис.88, 7, 8; 987, табл.10, 1, 2].

Але не всі воїни могли мати такі важкі обладунки. Часто тіло ратника прикривали кільчаті обладунки або шкіряні, з вшитими у них металевими пластинами товщиною до 1 мм. Їх могли пробити або завдати шкоди ворогу арбалети типу “a pied de biche” та “a cric” із силою натягу в 100-150 кг [989, с.123]. До такого типу арбалетів підходили менші за розмірами (по відношенню до попередніх) наконечники. Це втульчасті наконечники довжиною 7,7-6,7 см при вазі 33-20 г, (тип 5 та 8). Самостріли такого типу натягувалися за допомогою прикріпленого до пояса гачка та упорної скоби, розташованої на передньому кінці ложа арбалету [702, с.143-144].

На цьому ж городищі знайдений ще кістяний втульчастий наконечник арбалету довжиною 6,4 см, та вагою 3,5 см, але малюнок і додаткова інформація відсутня [707, с.206, табл.1, 26]. Подібні наконечники відомі з розкопок на Сокілецькому городищі [226, рис.3, 25, 26].

У Зеленій Липі виявлені також черешкові арбалетні наконечники (рис. А. 191, 49, 50; А. 192, 48-50) [707, с.206, рис.1, 8; 881, рис.20, 5, 8, 11;]. Довжина їх становила 11,5 см, вага – 75,5 г. Вони відносяться до типу 15 – квадратного перетину з ромбовидною гранню, зрізаними кутами та 16 – ромбічного перетину з ромбовидною гранню і зрізаними кутами [533, с.95-96; 428, с.71, рис.30].

Аналогічні типи арбалетних наконечників стріл широко представлені на пам'ятках XIV – XV ст. як у Східній, так і у Центральній та Західній Європі [229, рис.97, 2; 746, с.175, рис.3, 2; 987, табл. X, 14; 989, с.131; 1080, с.509].

Зброя ближнього бою

Засоби ближнього бою (наконечники списів, шаблі, булави, бойові сокири тощо) часто зустрічаються на території регіону.

Важливою категорією зброї першого натиску колючого типу є списи. Вони були одним із атрибутів професійних воїнів як важлива наступальна зброя і у складі озброєння давньоруського війська відігравали не менше значення ніж, меч. Присутність списів у війську передбачала наявність добре вишколених ратників, здатних вести бій у правильному тактичному строї [155, с.310]. Ядро руського війська становили списники, про яких писемні джерела згадують з XII ст. як про основну бойову одиницю феодальної дружини. Можливо, цим пояснюється термінологія обліку війська: “И бысть же у поганых 900 копий, а в Руси – 90 копий” [6, с.558]. Згадки про використання цього виду зброї часто зустрічаються у давньоруських літописах: “... изломи Андрей копье свое супротивне своїм”, “...Изяславу стоящую в пещи внезапно приехал един, удари и копьем за плече” [6, с.47]. Недаремно на мініатюрах давньоруських літописів руські війська зображувалися з цілим лісом списів. Цей вид зброї до XV ст. використовувався при кінних атаках у якості зброї першого натиску [155, с.308]. Спис давав ратнику в рукопашному бою ряд переваг. Він був довшим

за будь-яку зброю, ним швидше можна було дістати противника. Крім того, укол списом забезпечував найлегший прийом ураження навіть броньованого воїна. Відносна дешевизна цього виду зброї робила його доступним, практично, всім соціальним прошаркам Давньоруської держави. Довжина їх коливається в межах 21-28,1 см, ширина леза 3,2-4,5 см. Міняється лише діаметр втулки. Якщо у списі з слов'янського поселення X ст. Бузовиця діаметр втулки становив 2 см, то уже на давньоруських пам'ятках XII – першої половини XIII ст. у Ленківцях та Чорнівці діаметр становив 2,8-3 см. Таке потовщення ратища списа пов'язане зі зміною застосування даного виду зброї. У IX – XI ст. удар здійснювався рухом руки. У XII ст. з'являється техніка “списового тарану”, розрахована на пробивання захисних обладунків вершника або скинення його з коня у результаті потужного удару [155, с.309]. Тому власне й зміцнювалися, в першу чергу, ратища самих списів. Цей процес характерний для всієї території Давньоруської держави. За класифікацією А. М. Кірпічнікова, такі наконечники відносяться до типу III і датуються XI – XIV ст. [423, с.14]. Найбільший час їхнього побутування припадає на XII – XIII ст. На початковому етапі вони могли використовуватися як мисливська зброя, але з часом відбувається посилення їх бойової направленості. Списи цієї групи є найбільш поширеними на території середньовічної Східної і Західної Європи [152, рис.2, 3; 182, с.75, рис.58; 322, рис.22, 1; 435, с.133., рис.6, 1; 502, с.141, рис.88, 25; 1022, табл. XXV, 4].

Як бойова зброя, що розрахована на ефективне пробивання залізних обладунків, виступала піка, виявлена на городищі — феодальному замку XII – першої половини XIII ст. у с. Чорнівка (рис. А. 193, 7; А. 194, 3) [76, № 284]. Цей вид озброєння характерний виключно для кінних воїнів [426, с.15]. Чорнівська знахідка має чотирикутне перо довжиною 18 см і сторонами 0,6 см, що переходить у лійчасту втулку діаметром 4 см. Такий наконечник належить до V типу і датується X – XVII ст. [426, с.15]. У XII ст. бронебійні піки виділяються як спеціальні кавалерійські списи і, очевидно, вершники в

цей час використовували виключно цю зброю. Піка була досить поширеним видом озброєння як на території давньої Русі, так і у Західній Європі [402, с.137; 621, рис. 95, 15; 1079, табл.ХІХ, 4, 5]. Своє походження вона веде від кочівників. Але досить швидко стала інтернаціональною зброєю і була настільки досконалою, що практично не змінила свого вигляду до ХVІІ ст. На думку А. Р. Артем'єва, піки були виключно зброєю монголо-татар, оскільки знайдені на давньоруських городищах, що загинули під час навали і, в той же час, невідомі на Північному Заході Русі [153, с.146].

Черешковий наконечник, можливо, піки виявлено на посаді Ленківців на Пруті [141, №40707-ІІ-2200; 515, с.116, рис.4, 11; 881, рис.16,10;]. Цей наконечник подовжено-трикутної форми. У перерізі він має вигляд рівноконечного хреста. Довжина його 13 см, довжина пера 10 см, ширина наконечника в найширшому місці – 2 см (рис. А. 194, 4). За своїми параметрами він підходить до черешкових списів типу VI за А. М. Кірпічниковим [423, с.17]. Але такі списи, як і черешкові піки з пером у вигляді рівноконечного хреста, виходять із вживання у X – ХІ ст. Це пов'язано було із незручністю і неміцністю кріплення їх з ратищем, що змусило в подальшому перейти до більш надійного втульчастого з'єднання [423, с.17]. В основному, вони були характерними для північної смуги Давньоруської держави, а саме, для чудських племен. Аналогій цьому наконечнику не знайдено.

Предмети ближнього бою на теренах Сірето-Дністровського межиріччя представлені також фрагментами та цілими екземплярами наконечників сулиць. Останні служили допоміжним засобом враження ворога в бою, коли при наближенні строю можна було її метнути. В основному, це допоміжна зброя пішого воїна, яка використовувалася в бою один раз. Про цей вид зброї не раз згадують літописні джерела. Так у 1215 р. “Ляхомъ же крепко борю ще. и соулицами мечюще..” [6, стб.810]. Їх, як і списи, могли широко використовувати на полюванні. У ХІІ – першій половині ХІІІ ст. значення сулиць зростає, що пояснювалося зручністю використання їх в умовах

ближнього бою [423, с23-25]. В основному, ці наконечники широко лезі, зі сплющеною листоподібною формою. Довжина ратища сулиці коливалася в межах 1,2-1,5 м. На території Чорнівського городища було виявлено два наконечника сулиць [254, рис.60, 3; 699, рис.1, 15]. Вони черешкові, лавролистої форми довжиною 9,5-12 см (без черешка), найбільша ширина 3,4-4 см (рис. А. 194, б). Такий наконечник відноситься до типу 2 за А.Ф. Медведєвим (листовидні черешкові з плоским пером) [530, с.128, рис.4, 9]. Використання сулиці було характерним не лише для Русі, а й для народів Західної Європи.

До сулиці, очевидно, можна віднести кістяний втульчастий наконечник виявлений на Ленківцеькому городищі [141, №40707–II–2200]. Він лавролистої форми, виготовлений з рогу оленя (рис. А. 194, 5). Він ромбоподібний у перерізі зі сторонами 0,8х2,7 см, довжина – 9,8 см. Судячи із супроводжуючого знахідку матеріалу, наконечник можна датувати XII – першою половиною XIII ст.

Важливим видом зброї ближнього бою були мечі. З теренів Сірето-Дністровського межиріччя відомо 11 мечів (7 з крайового музею австрійського періоду з нелокалізованих пунктів. Очевидно, вони походять з досліджуваної території, хоча прямі згадки про це відсутні. 1 знайдений в р. Прут біля с. Стрілецький Кут неподалік Чернівців, 2 походить з Городка Тернопільської області, 1 – з Чернівців (за повідомленнями Р.Ф. Кайндля) [141, №5131–II–224; 5128–II–221; 5130–II–223; 142, 5133–36–161; 5132–36–160; 2151–36–136; 5132–36–160; 48678–36–378]. Збереглося лише зображення меча з Чернівців, оскільки у фондах краєзнавчого музею він відсутній [411, с.24]. Два мечі з Городка можуть бути зараховані до досліджуваної території, позаяк за припущеннями науковців літописний Василів у XII – XIII ст. розташовувався на двох берегах р. Дністер [713, с.101]. Увага науковців їх постійно обминала. Все ж, за цими знахідками можна робити певні висновки про розвиток зброї ближнього бою на теренах краю. При систематизації і типологічній класифікації

мечів автор опирався на універсальну типологію, розроблену Е. Окшотом та А. М. Кірпічниковим [422, с.18-60; 636, с.214-388].

Розміри мечів подані у таблиці (А. 42). Усі мечі з руків'ям на півтори руки (рис. А. 195). Використання такого руків'я найбільш поширилося з XIV ст. [155, с.305] Особливості складових частин мечів (клинки, перехрестя, навершя) послужили підставою для виділення серед них окремих типів.

У першу чергу, мечі різняться клинками. У двох – клинки двобічно загострені без діл, які у поперечному перерізі мали вигляд сплющеного шестикутника. Чотири клинки мали по одному неглибокому вузькому долу, який досягав більше середини його довжини. У перерізі вони плоскі із заглибленням посередині. На одному розміщувалося чотири неглибоких вузьких доли. За формою, клинки мечів відносяться до другої половини XIII – XV ст. [422, с.52] і призначалися для нанесення колючого удару. Тільки один мав подовжено-трикутну форму, тобто був рублячого типу (рис. А. 195, 3; А. 196, 3). Такі клинки з'явилися у другій половині XIII ст. Слід відзначити, що різницю у формі клинків виявити досить важко, оскільки вона сильно змінилася від початкового стану в результаті корозії металу, багаторазової заточки тощо.

Досить своєрідними були навершя мечів. У двох (рис. А. 195, 1, 7; А. 196, 1) півтораручне руків'я завершується восьмикутною пласкою голівкою з двома пласкими гудзами з обох боків. Перехрестя хрестоподібне плоске шириною 20 см з S-подібними кінцями. Аналогічний меч виявлений біля Луцька і датується XIV – XV ст. [842, с.172, рис.149, 2] Подібне навершя зустрінете на мечі з м. Тарнова у Малопольщі, а перехрестя на городищі Себеж [428, табл. X, 4; 1035, с.151, табл. VII, 3]. Такі мечі відносяться до типу XVII і датуються другою половиною XIV – серединою XV ст. [636, с.357]. Це був досить поширений в Західній, Центральній та Східній Європі тип мечів [191, фото19]. Це, так званий, корзинчастий меч скьявона. Такі мечі у XV ст. носили славонсько-долматська гвардія венеціанських дожів й інші воїни у венеціанських володіннях [497, с.128].

До цього ж типу відноситься інший меч (рис. А. 195, 4; А. 196, 4). Він півтораручний, наверхшя дископодібне зі зрізаними краями (тип Н за Е. Окшотом) [636, с.261, рис.106]. Час побутування таких наверхтів досить широкий – кінець XII – XVI ст. Перехрестя пряме, прямокутне в перетині (варіант 1 за Е. Окшотом) [636, с.271, рис.113, I]. За типологією А. М. Кірпічнікова, такі мечі відносяться до типу VI і датуються XIV ст. [422, с.50, рис.10, VI]. Аналогічні мечі відомі в с. Водички на Поділлі й м. Тарнові у Малопольщі, де вони датуються XIV – початком XV ст. [428, табл.Х, 2; 1035, с.154, табл.IX, 3].

Ще один меч-бастард, у якого не збереглося перехрестя (рис. А. 195, 5; А. 196, 5), відноситься до найпоширенішої форми (тип XVII за Е. Окшотом та VII – за А. М. Кірпічниковим). Його наверхшя у формі пласкої пірамідальної восьмигранної голівки відноситься до типу T2 і датується другою половиною XIV ст. [636, с.362]. Мечі з такими наверхшями часто зустрічаються на західноєвропейських мініатюрах та зберігаються в колекціях музеїв [636, с.360, рис.153; 637, с.135, рис.39, ж]. Судячи із зображень, перехрестя в таких мечах, як правило, були прямими широкими або злегка зігнутими виду 1.

До типу XVIa можна віднести наступний меч (рис. А. 195, 2; А. 196, 2). У нього наверхшя дископодібне зі зрізаними конусоподібними краями (тип I). Такі наверхшя були найбільш популярними і зустрічаються досить часто [223, с.93]. Хрестовина типу 1 широка, кругла в перетині. Побутували такі мечі в період XIV – XV ст. Це так званий перехідний тип, який має досить широкі аналогії в клинках XII та XIII типів, через що їх важко датувати і відділяти. Очевидно, до цього ж типу відносяться фрагменти наступних трьох мечів (рис. А. 195, 6, 8, 9; А. 196, 6, 7). На клинку одного з них знаходиться чотири неглибоких доли. Такі клинки відомі у мечі з городища Себеж та князя Всеволода Мстиславовича [155, с.331, табл.119, 2; 428, табл. Х, 4;]. На іншому клинку є один діл, розміщений у верхній його частині. У першого хрестовина нагадує краватку-метелик (варіант 5). Такі перехрестя почали

вживатися з початку 1300 р. [636, с.372]. У іншого меча хрестовина прямокутна в перерізі, трохи зігнута. Навершя у обох мечів у вигляді плаского восьмигранника в одному випадку та з двома гудзами в іншому. Подібне навершя відоме на мечі з городища Себеж [428, табл.Х, 4]. Зображення таких мечів часто зустрічаються в середньовічних манускриптах та ілюстраціях Англії, Німеччини, Данії [636, с.343-34, рис.89-92]. Аналогічні мечі відомі серед матеріалів Волині, Малопольщі, Західної Європи, Східної Пруссії тощо [427, с. 32, рис. 2, 3; 428, табл. Х, 1; 636, с.355-356; Терський 2006, с.17, рис. 1, 1; 1035, с.152, табл. VIII, 3.; 1090, с.52, рис. 208]. Такі мечі спеціально призначалися для використання проти важкого пластинчастого обладунку. Вони задумані для нанесення потужного колючого удару в лати противника. Цей бойовий меч виготовлявся з середини XIV до середини XV ст. [497, с.103].

До типу XVIa можна віднести й меч-бастард, знайдений в Пруті біля Чернівців (рис. А. 195, 11; А. 196, 8). Навершя його відноситься до Н1. Вони вперше з'явилися в Європі в 1350 р. і в XV ст. виходять з моди [636, с.368, рис.161]. Перехрестя меча нагадує краватку-метелик і відноситься до стилю 5, який з'явився у вжитку після 1300 р. [636, с.271, рис.113]. Клинок меча шестигранної форми в перетині з пласким долом. За всіма складовими частинами цей меч можна датувати серединою XIV – XV ст. Такий меч призначався як для колючого, так і для рублячого удару. В більшості мечі типу XVIa відносяться до XIV ст., коли відбувався перехід від кольчуги до пластинчастого обладунку.

Наступний меч (рис. А. 195, 3; А. 196, 3) сильно відрізняється від попередніх. Він коротший за них з широким і конусоподібним лезом, на якому до середини проходить неглибокий діл. Хрестовина пряма, довга, квадратна в перетині. Навершя у формі колеса. Такий меч подібний до типу XIV за Е. Окшотом і датується кінцем XIII – першою половиною XIV ст. [636, с.245-246]. Такими мечами можна було наносити потужні рублячі удари і, при потребі, нанести проникаючий удар.

З усіх мечів за рамки дослідження виходить, очевидно, знахідка з Городка (рис. А. 195, 10; А. 196, 9). Він півтораручний з навершям типу Т4 за Е. Окшотом [636, с. 359, рис. 152]. Такі навершя “scent stopper” з’явилися в Європі в кінці XIV ст. і зустрічаються на мініатюрах 1390-1411 рр. Перехрестя меча з трикутним виступом над клинком, вигнуте до плоскості клинка у вигляді парируючи дуг. У перетині воно фігурне, кінці сконеші до середини. В певній мірі таке перехрестя можна віднести до стилю 10 [636, с.372, рис.166]. Гострий виступ над клинком мав входити в симетрично розміщені заглиблення, коли меч вставляли в піхви, для запобігання попадання туди дощу або пилюки [636, с.372]. Такі виступи на перехрестях мечів використовувалися в Західній Європі приблизно до 1440 р. [636, с.372, рис.166]. Досить цікавий клинок меча. За формою він нагадує клинок меча Всеволода Гавріїла, який А.М. Кірпічников датує XV ст. [155, с.331, Табл.119, 2]. Хоча при цьому він зазначає, що в XIV ст. у Східній Європі почали використовувати великі мечі. В зв’язку з витягнутими пропорціями леза, клинки могли виковуватися з трирядними долами замість однорядного [155, с.302]. За формою клинка його можна віднести до типу XVIa [636, с.355-356], який датується другою половиною XIV – XV ст. У загальному наборі, на нашу думку, можна датувати XV – XVI ст.

Запропонована типологія не є вичерпною і остаточною, оскільки певні типи мечів виготовлялися протягом тривалого часу. Тому, здавалося б, однакові типи клинків чи навіть мечів могли існувати в різні хронологічні періоди у дещо видозміненому вигляді, по відношенню до еталонного типу. Це значно ускладнює їх класифікацію. Тим більше, що давньоруські майстри не сліпо копіювали форми романських мечів, а додавали щось нове, своє. Тому прямо порівнювати зразки зброї, виявлені на досліджуваних теренах, із західними прототипами не завжди правомірно. У вітчизняній науці ця проблема на сьогоднішній день практично не розроблена. Можливо, подальші дослідження, нові знахідки зможуть дати відповіді на всі поставлені питання.

Важливою поліфункціональною зброєю ближнього бою і, в першу чергу, ознакою знатності вершника була шабля. Цим видом зброї можна було наносити рублячі-колючі удари. Шаблі запозичені у кочових народів і побутовали на теренах Давньоруської держави з X ст. [422, с.62]. Але руські ремісники не просто сприйняли цю зброю, а виробили свої нові, більш досконалі форми. Шаблі були особливо популярними серед південноруських вершників, про що не раз згадувалося в літописах: "... взять полку с саблями и почаша я сечь и ту побеже Игорьь и Стославль" [6, с.326]. Данило Романович, прийшовши на допомогу уграм, мав шаблю, прикрашену золотом, чим особливо вразив німецьких послів [6, с.814]. Про ранню появу цього виду зброї у Галицько-Волинському князівстві свідчить знахідка перехрестя руків'я в Судовій Вишні [762, с.113]. Як засіб ведення бою шабля характеризувалася рядом особливих якостей. Її удар має круговий характер, він ковзкий і захоплює більшу поверхню тіла. Завдяки меншій вазі, ніж у меча вона давала можливість вільного маневрування і не прогинала обладунки, а прорізала їх.

На досліджуваній території виявлені фрагменти шаблі (Чорнівка), а також шабельні гарди (Чорнівка (3 екз.), Ленківці на Пруті (1 екз.) (рис. А. 193, 10-11; А. 194, 17-18) [76, № 44, 170; 234, 327; 254, Рис.14, 22; 22, 10; 36, 6; 50, 8; 699, рис.1, 16]. Фрагмент леза шаблі сягав довжини 17 см, ширини 3 см, товщини 0,6 см. Інший уламок мав довжину 5 см. Такі уламки вказують, що на городищі вівся запеклий рукопашний бій. Подібні фрагменти шабель відомі на ряді давньоруських відкритих поселень та городищ [621, рис. 95,16; 982, рис.33, 20; 1109, рис.15, 3].

Знайдені гарди відносилися до двох типів. Шабельна гарда, виявлена у 1999 р., пряма, з шарикоподібними закінченнями на краях. Її довжина 9,8 см, найбільша ширина 2,6 см, діаметри кульок на кінцях 1,4 см [699, с.136]. Таке перехрестя відноситься до типу I (за типологією А. М. Кірпічнікова) і датується IX – XI ст. [422, с.68]. Однак бокові сторони ефеса оформлені у вигляді ромбічних щитків, що характерно для пізнішого часу, а саме другої

половини XI – XIII ст. Можливо, ми маємо справу із процесом переходу до нових, більш досконалих форм перехресть із збереженням старих форм. Або ж ця гарда місцевого виробництва. Коваль при цьому міг користуватися угорським зразком раннього часу. Повних аналогій цьому перехрестю не виявлено. Подібні ефеси такого типу відомі в Гомії [513, рис.2, 26].

Інші ефеси являли собою прямі перехрестя з ромбічним розширенням на середині їх довжини і відносилися до загальноруського типу. Довжина їх становила 9-10 см, ширина 2,6 см, ширина щитка 2,3 см. За класифікацією А.М. Кірпічнікова, вони належать до типу II і датуються другою половиною XI – XIII ст. [422, с.69]. Популярність таких перехресть пояснюється простотою і раціональністю конструкції. Бокові сторони гард, в основному, оформлені розширеним щитком, завдяки чому перехрестя набувало великої міцності і затримувало зброю противника, не даючи їй зіскочити на руків'я. Аналогічні гарди знайдені на території Давньоруської держави, а також на археологічних пам'ятках Західної Європи [218, рис.2, 4; 435, с.134, рис.7, 4; 440, рис.25, 3,4; 531, с.122, рис.8; 621, рис.85, 6].

Шаблі носилися, в піхвах прив'язаних біля паска або на плечовому перев'язі прикріплених до ремінців за допомогою двох кілець чи скоб [422, рис. XXXV, 6]. Фрагмент такої овальної скоби, скріпленої кільцем, виявлений на укріпленій сільській феодальній садибі в с. Чорнівка (рис. А. 193, 12; А. 194, 16) [76, № 167; 254, рис.22, 20]. Аналогічні знахідки відомі з розкопок на Княжій Горі і датуються XII – XIII ст. [424, с.16].

До холодної зброї, відомої з городища Зелена Липа С. В. Пивоваров відносить, як він вважає, кинджал з однобічним лезом довжиною 29 см і спеціальним виступом гаком, біля руків'я [707, с.211, рис.4, 1]. На нашу думку дане твердження є хибним. Кинджали, що з'явилися на Русі у XIII ст., як правило, наслідували західноєвропейські зразки. Вони були подовжено трикутної форми, а в перетині ромбічними, тобто мали двобічне лезо. Такі кинджали були шикоро представлені у Західній Європі [636, с.294-295]. Така форма леза давала можливість наносити швидкі удари в обидві сторони, не

вивертаючи при цьому кисті руки. Перехрестя кинджалів було пластинчатим, вигнутої форми [422, с.72-73]. Знайдений у Новгороді, у шарі середини XIV ст., кинджал мав чотиригранний з жолобками клинок і подібний “класичному російському штику” [531, с.125, рис.4, 14]. Кинджали використовували як допоміжний засіб для добивання ворога виведеного з строю іншою зброєю, навіть через кольчугу [214, с.218]. За своєю дією він розрахований на швидкі рухи короткими поштовхами для того, щоб пробити обладунок або проколоти кольчугу. Скоріше за все це був мисливський ніж, який носився біля пояса в спеціальному чохлі. Він навіть не підходить під категорію бойового ножа. На думку А.М. Кірпічнікова, бойовим можна вважати ніж з лезом довжиною більше 20 см [422, с.72]. Але ж бойові ножі для міцності й пружності леза мали доли, як це є, наприклад, у знахідок з городища Петруші на Чернігівщині, Сталаку (Сербія) [435, с.135; 1074, с.120, рис.75, 1-3]. Окрім того, бойові ножі “корди” у пізньому середньовіччі мали довжину 40-85 см [430, с.80]. Знахідка із Зеленої Липи була універсальним господарським і похідним інструментом, тому вона практично не відрізнялася від побутових ножів, за виключенням розмірів. У бою такі ножі використовувалися як допоміжна зброя. Ними, як правило, добивали пораненого іншою зброєю ворога. Про використання у боротьбі ножів не раз говорилося в літописах. Так, у 1017 р. Мстислав Володимирович у боротьбі з князем касогів Редедю „оудари Редедю и въ гортань ножем и ту бысть зарезань Редедя” [6, стб.134]. А у 1015 р. кухар князя Гліба Торчин „вынзь ножь зараза Глеба аки агня непорочно” [6, стб.123].

Не витримує критики також віднесення С.В. Пивоваровим ножів з лезом 10-12 см до розряду бойових [707, с.211, рис.2, 3, 4; 4, 2, 3]. Це звичайні кухонні ножі, які під час бою на городищі в Зеленій Липі могли використовуватися оборонцями. Призначення бойового ножа було добити пораненого ворога або покалічити його. Як можна було ножем з таким малим лезом пробити бронь? Тим більше, що дослідники відзначають у бойових ножів наявність долів і ребер жорсткості, чого немає у кухонних [184, с.140].

До металевих частин піхв холодної зброї можуть належати залізне окуття та бронзовий і залізний наконечники з городища Зелена Липа (рис. А. 194, 10-11) [707, с.211, рис.2, 5; 4, 4, 6].

До зброї ближнього бою може бути віднесена гарда від бойового ножа, виявлена в північній частині донжону на кам'яному фундаменті з городища Зелена Липа (рис. А. 194, 9) [702, с.143, рис.1, 5].

Ударно-дроблячою зброєю ближнього бою були бойові сокири. Вони, поряд з мечем та шаблею, становили основний інструментарій січі. Перевага її над двома попередніми була в тому, що ударне поле меча значно поступалося сокирі, а скіс її леза компенсував ріжучий момент шаблі [185, с.29]. Цим видом зброї користувалися, в більшості своїй, піші ратники. Хоча кіннотники теж використовували сокири-чекани, особливо під часу зтяжнього кавалерійського бою. Фрагменти бойових сокир виявлено в Горбові, Слободі, Чорнівці та Ленківцях на Пруті [76, № 140, 259, 266, 293, 311]. Всі вони відносяться до універсальних. Сокира з обламаним, відтягнутим вниз лезом, завдовжки 7,3 см, шириною 3,5 см і подовженим врізним обухом (рис. А. 193, 13; А. 194, 14). Діаметр обушного отвору – 2,5 см. На лезі є отвір діаметром 0,6 см, за допомогою якого кріпився чохол або сокира підвішувалася до пояса. За типологією А.М. Кірпічнікова, такі сокири відносяться до типу IVA і датуються XI – XIII ст. [423, с.37]. Значному поширенню останніх сприяла досконала конструкція (коефіцієнт корисної дії близький до 1) і надійна будова обуха. Подібні сокири виявлені на ряді давньоруських пам'яток [440, рис.25, 5; 982, рис.33, 19; 1109, рис.4, 1].

Іншу сокиру (типу VA за А.М. Кірпічніковим) виявлено біля городища в с. Горбово (рис. А. 193, 15, 16; А. 194, 13) [141, №12636–II–882; 423, с.38]. Характерною особливістю цього типу зброї є пряма верхня грань обуха. Це сокира з виїмкою і опущеним лезом. Така зброя зустрічається на південноруських пам'ятках з XIII по XIV ст. [1109, рис.4, 6-7]. У господарстві селян Західної України і Молдавії сокири такого типу збереглися до наших днів.

До рідкісного типу В (за А.М. Кірпічниковим) відноситься сокира із Слобідки (рис. А. 193, 14; А. 194, 12) [141, №12225-П-684; 423, с.40]. Вона з вирізаним обухом і симетричним лезом. За своєю формою такі сокири є попередниками пізньосередньовічних бердишів. Аналогії їй відомі на Вологодщині і Твері. Час побутування їх припадає на XI – XII ст., але найбільше використовували у XI ст. [423, с.43, табл.11].

Про різноманітне використання похідно-бойових сокир свідчать великі відсотки їх пошкоджень. Використання східними слов'янами даного виду зброї згадується в літописах. Так, під час Липицької битви 1216 р. “Князь Мстислав, проехав трижды сквозе полкы княжи Юрьевы и Ярославли, секучи люди, бе бо у него топор с паворозою в руке” [7, с.67]. В основному, ця зброя використовувалася в пішому війську: “... приступи же Святославъ къ граду съ все стороны, а наперед пешци с огнем и топоры, а за ними стрелцы й копейщики” [7, с.81]. Сокири цього типу були найбільш характерні для півдня і південного заходу Русі у XII – першій половині XIII ст. [423, с.37]. Аналогії їм відомі на багатьох давньоруських пам'ятках [357, табл.VI, 24; 619, с.34-42].

Невід'ємною частиною озброєння ратника була булава. Це коротка палиця довжиною до 50 см, на один кінець якої одягалася масивне металеве навершя. Нею користувалися і піхотинці, і вершники в рукопашному бою, коли вимагалася нанести раптовий удар у будь-якому напрямку. Ефективність даного виду зброї характеризується тим, що сила удару булави чи кистеня дорівнює приблизно 6,6-14 кг, а для враження людини вона повинна бути не менше 8 кг [424, с.64]. Булавами, в залежності від типу захисних обладунків на противнику, можна було досить сильно його покалічити і, таким чином, надовго вивести з ладу. Цей вид зброї служив, перш за все, для удару по голові або шолому. Вона завдавала важкі контузії і внутрішні переломи. Ударом булави можна було зламати руку навіть добре захищеному латами ратнику. Як припускають науковці, ці предмети зброї були запозичені східними слов'янами у кочовиків у XI ст. [423, с.48]. На досліджуваних

теренах знайдені два залізних (Чорнівка) і бронзовий (Василів) екземпляри (рис. А. 193, 17, 19; А. 194, 7-8) [76, № 20; 254, с. 99; 698, рис.1, 19;]. Чорнівська булава має форму куба (довжина сторони 2,7 см) зі зрізаними вершинами. Роль шипів у ній відігравали 4 пірамідальні виступи, які утворилися внаслідок перехрещення бокових граней. З одного боку булави виступає шип, круглий у перетині, довжиною 1,4 см і діаметром 0,7 см. Його призначення – локальне пробивання броні. Інше навершя мало довжину 4,2 см, ширину 2,9 см, висоту 3,4 см, при вазі 220 г. У ньому відсутній шип. Такі залізні навершя були найпростішим видом булав (тип II за А. М. Кірпічніковим). Ця зброя була поширена в давній Русі у XII – XIII ст. [423, табл. XXV, 3]. Простота виготовлення таких булав свідчить про те, що їх використовували, в основному, прості рядові воїни. Така зброя з руків'ям до 50-60 см у випадку прямого удару могла скалічити навіть важкоозброєного ратника. Аналогічні залізні булави знайдені на Райковецькому городищі, Княжій Горі, у Колодяжині, Серенську, Москві, а також у Латвії [322, с.95, табл. XII, 12-14; 531, с.137, рис.7, 3; 621, рис. 95, 8; 987, табл. X, 22; 1000, с.117, табл.1, 5; 1072, с.55, рис.6].

Свого розквіту виробництво булав досягло у XII – першій половині XIII ст., коли з'явилися бронзові булави [423, с.48]. Відливалися вони за восковою моделлю в двобічній роз'ємній глиняній формі.

Ще більш характерною для вивчення розвитку ударної зброї є бронзові булави з літописного Василева та Черепківців, які мають чотири великих центральних і вісім малих крайніх шипів. Всі 12 шипів обведені дворядним поперечно-рифленим валиком з горохоподібними виступами [141, №12679–II–913; №12232–II–693]. Конструктивно вона більш досконала, ніж Чорнівська, оскільки під час дії такою зброєю вага удару обов'язково припадає на один, два або три сусідніх шипи. Як вважає А.М. Кірпічніков, така зброя з'явилася на півдні Русі у XII – першій половині XIII ст. і, за розробленою ним класифікацією, належить до типу IV [423, с.52]. Можливо, такі булави були імпортом з Києва, де виявлена бронзолivarна майстерня для їхнього

виробництва. Аналогічні знахідки відомі у Колодяжині, Києві, на Асотському та Бородинському городищах, Княжій Горі тощо [321, с.95, табл. XI, 7, 8; 429, с.83; 621, рис. 95, 2; 806, с.111, рис.56].

Ударною зброєю ближнього бою були кистені. Вони прив'язувалися за вушко до ремінців прикріплених до короткої палиці або руки. Завдяки цьому можна було завдавати раптових ударів по ворогу в будь-якому напрямку. Кистенями користувалися як піші воїни, так і вершники, хоча в більшості їх використовували в бою легкоозброєні вершники. Вправний і швидкий удар міг оглушити противника. Кистень, як і булава, був допоміжним засобом боротьби, до якого зверталися, коли вже не можна було діяти основними видами зброї. З'явився цей вид зброї на Русі, як запозичення з кочівницького Сходу, у другій половині X ст. і проіснував у спорядженні війська до XIV ст. [155, с.311]. У літописному Василеві виявлено пустотілий залізний кистень, який мав форму кулі з шипами на поверхні (рис. А. 193, 20; А. 194, 15). Діаметр отвору, куди вставлявся металевий стержень з вушком становив 2,5 см [141, №12679–II–909]. У давнину, для посилення удару, порожнина заливалася свинцем, але в результаті того, що кистень побував у вогні, свинець, очевидно, розплавився і витік. Такі кулеподібні залізні кистені відносяться до типу ПА і датуються XII – першою половиною XIII ст. [423, с.61-62]. Аналогічні предмети озброєння широко представлені в містах південної та південно-західної Русі: Галичі, Райках, Княжій Горі, Липляві, Городищі, Центральній Європі тощо [531, с.138; 648, с.234, рис.70, 24; 677, с.124, рис.9; 793, с.249, рис.52].

Важливими захисними обладунками в бою для ратників були кольчуги. Завдяки гнучкості і непроникності вони надійно прикривали воїнів. Про них не раз згадували літописні джерела: у 1159 р. Ростислав Глібович, коли поїхав на зустріч з полочанами “он же еха к ним изволочивься въ броне подь порты и не смеша на нь дързнути” [6, стб.495]. На теренах південної Русі ці обладунки користувалися широким попитом. У XI – XII ст. з'являється навіть спеціальний термін “бранистарец”, який позначав людей захищених кольчугою [424, с.60]. Фрагменти одного з найдавніших у Європі

кольчужного полотна, у вигляді сильно спечених у вогні шматків заліза, виявлені на поселенні VI – VIII ст. у с. Чорнівка (рис. А. 193, 21) (повідомлення О. М. Масана). З розвитком феодального війська броня стає необхідним захисним засобом як професійного ратника, так і простого міщанина, купця і ремісника. Тому залишки кольчуг виявлені й на археологічних пам'ятках XII – XIV ст. Сіreto-Дністровського межиріччя. Вони відомі в Ленківцях на Пруті, Цецино, Зелений Липі [141, №156–II–75; 698, с.211; 881, рис.74;]. Вони виготовлені з 3-4-х переплетених плоских металевих кілець діаметром 0,9-1,2 см, товщиною 1-1,5 см і склепаних. Саме плоскі кільця з'являються на Русі не раніше початку XIII ст. [424, с.14]. Аналогічні кільчаті обладунки відомі й на інших давньоруських та західноєвропейських пам'ятках [322, табл. XV, 1; 424, с.16; 440, с.52; 445, с.151; 621, рис. 96, 24; 675, с.85; 1110, с.159, рис.16, 2-3].

У другій половині XIII – XIV ст. на Русі з'являється новий вид захисних обладунків, а саме панцирі, виготовлені з металевих пластин [Кирпичников 1966, т.3, с.19]. Фрагменти такого панцира відомі з городища другої половини XIII – XIV ст. у Зелений Липі (рис. А. 193, 22-25; А. 198, 5-7) [141, №12214–II–1013/2; 12214–II–1021/25-27; 707, с.211; 881, рис.51]. Це пластини, в основному, прямокутної форми (зустрічаються й округлено прямокутні, підтрикутні, підквадратні) з середніми розмірами 13х6 см при товщині 1-1,5 см. Заклепками вони кріпилися до шкіряної або товстої тканинної основи. Це так звані “дощатые брони” або панцирі-бригандини, які з'явилися в Європі у XIII ст., але найбільшого поширення набули у XIV ст. “Броні дощаті” були дорогими обладунками. Ними могли скористуватися лише заможні ратники. Захисні обладунки такого типу відомі як на давньоруських так і західноєвропейських пам'ятках [191, с.55-57; 305, с.15; 326, с.74, рис.12; 530, с.119-134; 621, с.259; 1074, с.122, рис.76; 1081, с.143-153].

Спорядження вершника та бойового коня

Важливе значення у давньоруському війську відігравала кавалерія. Численні знахідки предметів спорядження бойового коня та вершника на археологічних пам'ятках Сіreto-Дністровського межиріччя вказують у певній мірі на значну роль кінноти у складі гарнізонів князівських фортець, міст та феодальних замків. Про це неодноразово говорили писемні джерела. Матеріали археологічних розкопок на пам'ятках досліджуваної території дозволяють в певній мірі розкрити еволюцію спорядження вершників і бойових коней.

До предметів спорядження вершника належить фрагмент стремена аркової форми з прямою підніжкою (тип VIIa за А.М. Кірпічниковим) [426, табл.XV, 7-9], знайдений на Чорнівському городищі XII – першої половини XIII ст. [76, №355; 254, фото 69]. Довжина підніжки 14 см, ширина 2,5 см. Аналогічний фрагмент вушка путлиця виявлено в Ленківцях на Пруті (рис. А. 198, 4; А. 199, 2) [515, с.116, рис.4, 4]. Стремена такого типу датуються вузьким відрізком часу – другою половиною XII – першою половиною XIII ст. і поширені на всій території давньої Русі, особливо в її південно-західних регіонах [440, рис.28, 3; 619, с.38; 1000, рис.36; 1110, с.159, рис.19, 5]. Призначалися вони для важкоозброєних вершників, які мали взуття з твердою підошвою [806, с.112, рис.57, 10, 11].

Постійним атрибутом вершників були шпори. На Русі вони з'являються в XI – XII ст., що було обумовлено розвитком феодального війська, а саме кавалерії. Власне, про використання коней в бойових діях й свідчать знахідки шпор – атрибуту важкоозброєного європейського вершника та ознаки його лицарського рангу й гідності. Вони служили для керування конем під час військових походів, особливо на полі битви, коли вимагалось активне маневрування. На території Сіreto-Дністровського межиріччя на поселеннях VIII – X ст. знайдені шпори з невеликим шипом, розташованим в одній площині з напівдужкою (рис. А. 197, 1). Кінці її закінчуються загнутими назовні зачепами у вигляді гачка для кріплення ременів. Відома така шпора з поселення Ревне I [574, рис.47, 3; 881, рис.67,

3]. Зарубіжні науковці датують їх VII – VIII ст. [1124, с.132, табл.VIII]. У цей період вони з'явилися у франків. На теренах східних слов'ян вони продовжують побутовати й у IX – XI ст. [426, с.565-57]. Подібні шпори виявлені на слов'янських поселеннях у Пересопниці, Церковищі тощо [426, с.57; 494, с.125; 806, с.112, рис.57, 8; 1064, с.21, рис.2].

На досліджуваних теренах виявлені також так звані каролінгські шпори з пірамідальним вістрям, що знаходилось у одній горизонтальній площині з дужкою (Горішні Шерівці, Добринівці, Ревне I) [874, рис.18, 38-39; 889, рис.26, 12]. Петлі на таких шпорах прорізні, дископодібні типу 2. Такі шпори за А. М. Кірпічниковим датуються IX – першою половиною XIII ст., але час найбільшого побутування припадає на IX – XII ст. [426, с.64] (рис. А. 197, 2; А. 199, 3-5). Аналогічні остроги виявлені на слов'янських пам'ятках Давньоруської держави, у Західній та Центральній Європі, Прибалтиці [531, с.186, табл.21, 1-5, 7; 619, с.39, рис.12, 15; 648, с.241, рис.75, 2; 1045, с.26].

На пам'ятках XII – першої половини XIII ст. виявлені масивні шпори з напівциркульним у плані вигином дуг та великим шипом у вигляді чотиригранної піраміди, нахиленим до площини дужки під кутом 90° (1 екз.) та 130° (3 екз.) (рис. А. 197, 3; А. 199, 6, 9). У них прямокутні, однопрорізні петлі. Такі остроги належать до типу IV за А. М.Кірпічниковим і датуються XII – першою половиною XIII ст. [426, с.66]. Аналогічні знахідки відомі як на археологічних пам'ятках давньої Русі, так і характерні для Західної Європи, де існували в той же період [346, рис.34, 9, 47, 98; 482, с.56; 502, с.142, рис.89, 1; 717, рис.23; 839, с.81; 899, с.182, рис.3, 2; 1045, с.203-207; 1121, с.139]. Остроги такого типу були атрибутом феодалських важкоозброєних вершників, знаком лицарського рангу і гідності.

По мірі розвитку тактики ведення кінного бою і з метою точніше розрахувати максимально колючу дію шипа на коня зброярі випустили удосконалений вид шпор з манжетними шипами. Це масивні шпори з напівциркульним в плані вигином дуг та шипом у вигляді чотиригранної

піраміди, нахиленим до площини дужки під кутом 90°. Шипи мали посередині потовщення противотравмуючі обмежувачі у вигляді квадратного або круглого пластинчастого козирка. У цих шпор прямокутні, однопрорізні петлі. Три таких шпори виявлено на Чорнівській феодальній укріпленій садибі (рис. А. 197, 4; А. 199, 7-8) [254, с.98]. Вони відносяться до типу IVA і датуються другою половиною XII – першою половиною XIII ст. [426, с.66]. Аналогічні остроги широко представлені на давньоруських пам'ятках, випередивши таким нововведенням країни Західної Європи майже на чверть століття [435, с.133, рис.6, 15; 502, с.142, рис.89, 4].

Справжнім відкриттям у еволюції управління конем, не причиняючи йому травм, стала поява коліщаткових шпор із зірочкою замість шипів. Такі остроги з коліщатком виявлені на досліджуваних теренах (Чорнівка, Зелена Липа (рис. А. 197, 5; А. 199, 10). У профілі вони нагадують літеру “Z” [76, №171; 254, с.98; 707, с.213, рис.5, 1-6]. Так, на Чорнівській острозі скоба в перетині має трикутну форму. Колінчастий перепад її припадає приблизно на середину довжини скоби. Зірочка, яка повинна була кріпитися вертикально, не збереглася. Вітки скоби закінчуються: одна прямокутною петлею типу 5, повернутою в горизонтальному положенні; друга – вертикальною петлею із зачіпкою-пряжкою. Остання, з рамкою квадратної форми із сторонами 1,3 см, через пластину завдовжки 2,5 см і завширшки 1 см, з'єднана з петлею. Пряжка заціпала ремінь, який кріпився в прямокутній петлі. Окрім того, у вертикальній петлі була закріплена ще одна пластина, яка на двох кінцях загнута в петлі. До вільного кінця кріпився, очевидно, допоміжний ремінець для кращого і тіснішого прилягання шпори до ноги. Такі шпори відносяться до типу V і датуються XIII – XIV ст. [Кирпичников 1973, с.68]. Вони виявлені на багатьох давньоруських пам'ятках [378, с.112; 440, рис.28, 6; 811, рис.32, 3]. Остроги такого типу з'явилися на Русі перед нашествям монголо-татар, приблизно в період між 1220 – 1230 рр. Отже, знахідка з Чорнівського городища є однією з найдавніших відомих у Європі острог.

Знахідки із Зеленої Липи наявно ілюструють еволюцію цього типу шпор. Тут було знайдено 8 острог (рис. А. 197, 6; А. 199, 12-14) [707, с.213, рис.5, 1-6]. Колінчастий перепад скоби, як і в попередньому варіанті, припадає приблизно на середину її довжини. Але тут з'являється розширення козирка в надп'ятковій частині скоби і видовжений тримач колесика. Ці деталі характерні для XIV ст. Саме у таких шпор використовуються найбільш зручні для нового взуття здвоєні петлі типу 7. Зірочки не збереглися. Лише в одному випадку знайдено було коліщатко діаметром 3,8 см, на якому було 44 насічки [707, с.213]. Такі коліщатка характерні для 20-х років XIV ст. [426, с.68]. Ці остроги відносяться теж до V типу, за А.М. Кірпічниковим, але, виходячи з розглянутих нововведень датуються другою половиною XIII – XIV ст. [426, с.68]. Аналогії таким шпорам знаходять як серед матеріалів давньоруських пам'яток, так і в Західній та Центральній Європі [621, с.168, рис.62, 4; 637, с.74, рис.54; 731, с.171, рис.113, 330-331; 806, с.112, рис.57, 9; 842, рис.157, 1-3; 1074 с.123, рис.77; 1080, рис.57; 1104, с.80].

Знахідки шпор на досліджуваній території свідчать про досить ранню появу кавалерії у місцевого населення. Найраніші з виявлених шпор досліджені на поселенні IX ст. воїнів-землеробів у ранньослов'янському місті Ревному, центрі княжіння хорватів. Очевидно, тут уже починала формуватися кінна дружина з “лучших людей” [13, с.40, 41, 51, 83] для охорони общинного центру і багатств, зосереджених у ньому. Хорвати, як нащадки Великоморавської держави, які після розгрому її аварами поселилися у Східному Прикарпатті, славилися віддавна своєю кавалерією. Якщо ж брати в масштабах Русі, то саме з IX ст. тут починає формуватися військовий кінний прошарок. Про це не раз згадують як руські, так і зарубіжні літописці й хроністи.

На прикладі виявлених на пам'ятках Сіreto-Дністровського межиріччя шпор можна простежити еволюцію кінного війська від легкої кавалерії до важкоозброєних вершників. У цьому відношенні досліджувана територія не

поступалася за рівнем розвитку даного роду війська ні перед сходом ні, тим більше, перед західними країнами.

У якості універсального засобу управління конем за відсутності шпор під час верхової їзди (так звана їзда в східній манері) виступає канчук. Однією із деталей його є потиличник із дзьобоподібним виступом, який запобігав вислизанню канчука з руки. Такий бронзовий литий, покритий сріблом потиличник знайдено на території Чорнівського городища (рис. А. 198, 8) [699, с.137-138, рис.2, 1]. Це трубчате зооморфне зображення голівки птаха прикрашене очковим та геометричним орнаментом, рельєфними валиками. Його зооморфність підкреслювалася моделюванням очей (у даному випадку очковим орнаментом) та дзьоба. Довжина виробу становить 6,2 см, зовнішній діаметр 1,8 см, довжина дзьоба 2 см. У його верхній частині є два наскрізних отвори діаметром 0,4-0,5 см, розміщених напроти один одного. За класифікацією А.М. Кірпічнікова, такий потиличник відноситься до типу IV. Час появи і побутування його припадає на XII – першу половину XIII ст. [426, с.73-74]. Такі канчуки використовувалися легкоозброєними вершниками. Повної аналогії знайденому потиличнику не знайдено, хоча подібні вироби цього типу відомі серед матеріалів давньоруських міст та у Волзькій Болгарії [426, с.75; 724, с.260, рис.83, 15].

Предмети кінського спорядження багаточисельніші, ніж знахідки одбладунків ратника.

Важливим елементом спорядження верхового коня були сідла. Вони не одноразово згадуються в давньоруських літописах. Так, у 1160 р. Ростислав Мстиславович Смоленський приїхав до Святослава Ольговича у Київ і там “да Святославъ Ростиславу пардусъ и два коня борза оу ковану седлу” [6, стб.504]. А на зустрічі з німцями у 1252 р. кінь під князем Данилом Романовичем “дивлению подобень и седло от злата жьжена” [6, стб.814]. З Ленківцевого поселення походить кістяна накладка сідла (рис. А. 198, 2). Вона у вигляді трикутної пластини з довжиною однієї сторони 2,6 см, шириною біля 1,5 см. По краю вона прикрашена циркульним орнаментом.

На досліджуваній території зібрана багата колекція кінської зброї, елементами якої є вудила, найбільш численні та універсальні елементи спорядження верхового коня. Відомі вони серед матеріалів городища Чорнівка, давньоруських міст Ленківці на Пруті та Василів, Зелена Липа. В основному, це вудила загальнослов'янського типу. Вони зроблені з дроту, квадратного в плані, з середнім розміром гризл 8,5 см і діаметром кілець 4,8 см (рис. А. 198, 1; А. 199, 17-19). Правда, на городищі другої половини XIII – XIV ст. у Зеленій Липі діаметр кілець становив всього 1-2 см [707, с.213, рис.2, 8-9]. За діаметром кілець, які виконували функції псалія і повідного кільця, вони відносяться до групи 1 із малим діаметром кілець, що характерно для коней з малою чуттєвістю в управлінні [426, с.17]. Невідповідність у розмірах гризел пов'язана з норомом і вишколом коня. Усі виявлені вудила відносяться до IV типу за класифікацією А.М. Кірпічнікова і датуються IX – XIII ст. [426, с.16]. Аналогії їм знайдені у Воїні, Колодяжині, Райках, Ігрени, Сер енську, а також на західнослов'янських територіях [322, с.134; 357, табл.VI, 21; 440, рис.28, 1-2; 502, с.142, рис.89, 9; 982, рис.96, 16-19, 21-23; 815, с.155, рис.54, 20-24; 982, рис.33, 14,15; 1000, с.178].

Значна колекція у матеріалах поселень та городищ Сірето-Дністровського межиріччя пряжок. За формою рамки їх можна розділити на 10 основних видів: 1 – півкільцеві; 2 – кільцеві; 3 – п'ятикінцеві; 4 – прямокутні; 5 – квадратні; 6 – округлено квадратні; 7 – трапецієподібні; 8 – підтрикутні; 9 – ліроподібні; 10 – невизначеного типу. Домінуючими при цьому є 1 і 4 вид. За розмірами й формою рамки вони можуть відноситися до підпружних пряжок, пряжок путлиць, розподільних кілець упряжі та для підвішування й носіння зброї, обладунків.

До підпружних пряжок можна віднести знахідки з півкільцевими залізними рамками. Вони найбільш масивні. У середньому висота їх коливається 5,5-6,3 см при ширині 4-4,5 см. Такими пряжками кріпилися підчеревні, нагрудні і підхвостові підпруги (рис. А. 200, 1; А. 201, 1-2) [426, с.77]. У цих пристроях запираючий стержень приходився на середину

дугоподібної смуги, що при натягуванні створювало йому велику центричність і стійкість. Відомі вони на Чорнівському городищі XII – першої половини XIII ст. та в Зеленій Липі – другої половини XIII – XIV ст.

Трохи меншими за розмірами (висота 3,5-4 см, ширина 4,2-4,5 см) є пряжки путлиц. Їхні залізні рамки, в основному, мали півкільцеву і прямокутну форми (рис. А. 201, 14-15). Увійшли у використання такі пряжки на початку XII ст. [426, с.77]. Вони знайдені на Чорнівській феодальній садибі та в Зеленій Липі.

До кінської упряжі могли входити розподільні металеві та бронзові кільця. Форма рамки таких пряжок, як правило, була кільцевою, півкільцевою, прямокутною та округлено квадратною. Вони менші за розмірами від попередніх. Їхні середні розміри становили: висота – 2,5-3,5 см, ширина 2-3,5 см (рис. А. 201, 24, 25). Відомі вони в Молодії, Чорнівці, Зеленій Липі.

Серед запираючих пристроїв відомі пряжки пасків як елемент одягу. На досліджуваній території вони зустрічаються на археологічних пам'ятках з IX ст. У більшості своїй це залізні пряжки з рамками півкільцевої, прямокутної, квадратної та трапеціподібної форм. Вони менш масивні за підпружні пряжки і могли бути прикрашені візерунками. Такі пряжки відкрито на городищі X ст. у Ревному, XII – першої половини XIII ст. Чорнівці, Ленківцях на Пруті, Василеві, другої половини XIII – XIV ст. Зеленій Липі (рис. А. 201, 3-8, 26). Одна пряжка із Зеленої Липи ліроподібної форми, очевидно, теж використовувалася в пасках.

Найбільшу категорію становлять невеликі пряжки з рамками півкільцевої, п'ятикінцевої, прямокутної, квадратної та хвилеподібно зігнутої форм. Середні розміри їх становили: по висоті 2-3,5 см; по ширині 2,2-2,8 см; просвіт вушка 1,6-2 см (рис. А. 200, 3-6; А. 201, 9-10, 13, 17-22). У більшості своїй вони виготовлені з бронзи (хоча зустрічаються й металеві) й по щитку орнаментовані насічками, ямками або покриті сріблом. Такі пряжки могли використовувати при носінні зброї, підвішуванні обладунків, а також у

елементах кінської збруї. Вони широко представлені на археологічних пам'ятках Сіreto-Дністровського межиріччя в XII – XIV ст. Для періоду X – першої половини XIII ст. вони поки не відомі.

Дві залізні пряжки, з літописного Василева та Зеленої Липи каплеподібні двобічні з переділом по середині форми (рис. А. 200, 12; А. 201, 12, 27). Вони, очевидно, судячи з вигину щитка, слугували частиною кріплення плаща або є жіночою прикрасою. Аналогічні пряжки всіх видів широко представлені серед археологічних матеріалів з пам'яток давньої Русі та середньовічної Європи [440, рис.28, 5, 7; 447, рис.96, 8-11; 982, рис.34, 29-31; 1074, с.124, рис.78].

У Василеві та Зеленій Липі виявлені підкови для коней. Підкова з літописного Василева у вигляді півкола. Її ширина становила 10,3 см, висота 8,5 см. Спереду знаходився шип у вигляді вузької (шириною 0,5 см) загнутої пластини висотою з основою 1 см. На задніх кінцях підкови розміщені два трикутні шипи. На її щитку знаходилося шість прямокутних отворів для цвяхів. Ця підкова відноситься, в певній мірі, до першої різноманітності таких виробів і датується XI – XVII ст. [155, с.319]. Повної аналогії їй не виявлено, але подібні знайдені на Княжій Горі, Новгороді, Пскові, Серенську Лісковому, Пересопниці тощо [531, рис.23, 8-10; 621, рис.96, 11-12; 839, с.81 842, с.179, рис.157, 5; 982, с.139, рис.70, 14; 1078, с.122]. За своїм виглядом ці підкови наслідують льодохідні шипи і, на думку А.М. Кірпічнікова, могли використовуватися лише зимою [426, с.83-84].

У Василеві і Зеленій Липі знайдені підкови іншого виду. Це масивні підкови у формі тричверткового овалу шириною 11,5-12 см, висотою 7-8 см. На двох кінцях розташовані прямокутні шипи висотою разом з основною 1-2 см (рис. А. 198, 9, 11; А. 199, 24). По краю площини підкови розміщений суцільний жолоб, у якому зроблено шість прямокутних отворів для ухалів. Аналогії їм виявлені на багатьох давньоруських пам'ятках, особливо в шарах міст, які зазнали нападу монголо-татар [322, с.89; 482, с.39, рис.14, 16, 18;

1110, с.159, рис.15,8]. Знахідки таких підків на теренах Сірето-Дністровського межиріччя свідчить про наявність тут важкоозброєної кавалерії (якщо враховувати знахідки поруч предметів озброєння), а також коней призначених для перевезення купецьких вантажів.

До предметів кінської амуніції можуть бути віднесені скребниці для чистки коней, виявлені у Зеленій Липі. Це знаряддя з дворядною напівтрубчатою гребінкою, яка прикріплена до залізного стержня-ручки. Аналогії їх виявлені в стародавньому Ізяславі, Слободці, Володимирі Волинському [531, с.190; 621, рис.96, 1; 839, с.66].

Додаток Б.13. Характеристика амфор

Виявлені на досліджуваній території амфори можна віднести до трьох типів. Перший тип становлять амфори, які за херсонеською класифікацією відносяться до класу 48 [738, с.78], типу XXII за І.А. Антоною та ін. [826, с.93-94, рис.24], 2Р за В.В. Булгаковим [210, с.246], 61 за Дж. Хейсом [1044, с.76, рис.26, 10-11]. Це круглодонні, з подовженим корпусом, грушоподібні, вузькогорлі, витягнуті посудини з високо піднятими, масивними, овальними в перетині, з різким перегином у верхній частині ручками, які прикріплювалися по верхньому краю валикоподібного горла. Поверхня амфор покрита частими вузькими глибокими канелюрами в середній частині. Такі посудини виготовлялися з червоної глини [1006, с.111]. Їхній колір яскраво-червоний або жовтий, завжди однаковий із зовнішнього боку. Товщина стінок – 1-1,5 см. На археологічних пам'ятках досліджуваної території вони відомі як на укріплених поселеннях у Ленківцях на Пруті, Василеві, Галиці, Чорнівці, так і на відкритих – Шишківці, Прилипче, Рашків, Грушівці, Кіцмань, Онут, Погорілівка (рис. А. 206, 4; А. 207, 4, 8-10, 18-21) [118, с.4; 254, с.111; 515, с.119, рис.6, 11-12; 713, с.101; 863, с.116; 876, с.379-380; 881, с.26].

За аналогією з іншими цілими формами, такі посудини були невеликими (висотою 30-40 см) і відносяться до амфор середнього розміру. Діаметр корпусу коливався в межах 26-28 см, що відповідає об'єму в 10-12 л у посудин повної збереженості [210, с.246]. Такі амфори мають широкий ареал розповсюдження і побутували у шарах середземноморсько-чорноморської культурної зони в межах XII – XIV ст. [210, с.246]. На Русі вони представлені в матеріалах домонгольського часу і зустрінуті в комплексах XII – середини XIII ст. Як вважає А.Л. Якобсон, такого типу корчаги виготовлялися в Криму, зокрема Херсонесі [1005, с.340-341]. На території давньої Русі ці амфори відомі серед знахідок у Воїні, Києві, Новогрудку, Григорівці, Лісковому, Губині, Білгороді на Дністрі, поселеннях Середнього Подніпров'я [357, табл. XII, 1, 2; 440, с.93, рис.55;

468, рис.22, 1; 502, с.107, рис.53. II, 1-4; 514, с.185-191; 675, с.245; 982, с.57;]. Такі посудини призначалися для перевезення рідин (оливкової олії, вина).

Другий вид амфор становлять посудини грушоподібної форми з сильно розширеним і роздутим тулубом, прикрашеним неглибокими горизонтальними канелюрами. Деякі з них мають заокруглене дно, коротке, майже не виражене горло без вінчика із загострено-відігнутих закінченням. Невисокі дугоподібні масивні ручки, округлі в перетині, з широким розміщенням на корпусі кріпляться до верхнього краю шийки горла. Посудини виготовлені із світло-жовтої глини (рис. А. 206, 2, 6, 5, 11; А. 207, 1-3, 7). Їхні розміри становлять: висота 33-65 см, діаметр 22-47 см. Корчаги другого виду слугували для зберігання зерна та дрібної риби і були основним видом домашньої тари [1006, с.112]. Вони відносяться до амфор типу “Трапезунд” [306, с.87-96]. За херсонеською класифікацією подібні амфори відносяться до класу 45, за І.А. Антоною та ін., до типу XXIII, 2К за В.В. Булгаковим, 62 за Дж. Хейсом [210, с.245; 780, с.73-75, табл.35-42; 826, с.94, рис.25; 1044, с.76, рис.24, 12-13].

Фрагменти таких сферомісних амфор відомі серед матеріалів давньоруських міст Ленківці на Пруті (стародавні Чернівці), Василів, городищ Чорнівка, Молодія та відкритих поселень – Рашків [254, с.111; 515, с.122; 690, с.48; 713, с.101; 976, с.379-380; 881, с.27;]. Питання про походження такого типу амфор залишається відкритим. Одні науковці вважають, що вони візантійського походження. У Константинополі відкрито квартал, де їх виготовляли починаючи з XI ст. [1016, с.219]. Інші дослідники стверджують, що амфори цього типу надходили з Трапезунду, Газика на узбережжі Мармурового моря [306, с.90-91; 780, с.74]. Амфори типу 2К були розповсюджені надзвичайно широко. Вони відомі практично в кожному давньоруському місті. На території давньої Русі ці амфори відомі у Воїні, Києві, Новогрудку, Григорівці, Лісковому, Перше Травня [346, с.39, рис.27; 357, табл. XII, 1, 2; 362, с.98; 514, с.185-191; 675, с.245; 982, с.57]. У XII ст. вони домінували в Західному Причорномор'ї, а також у Болгарії [1016, с.259, 358, рис.159, 1; 161, 1].

До третього типу можна віднести ручку амфори, виявлену на поселенні Ленківці на Пруті [515, с.123, рис.5, 19]. Вона виготовлена з добре відмуленого тіста з додаванням піску, що робить її червоно-коричневу поверхню шерехатою (рис. А. 206, 3; А. 207, 16). Випал не міцний, про що свідчить на зламі ручки сірий колір (С.В. Пивоваров невірно трактує цю знахідку, віднісши її, за кольором на зламі ручки, до сіроглиняних амфор) [713, с.147]. Така ручка могла відноситися до амфор типу 2BC за В.В. Булгаковим, 67 за Дж. Хейсом [210, с.247; 1044, с.76-77, рис.26, 12]. Посудини цього типу мали вузький корпус оберненодзвоноподібної форми з конструктивно невираженим горлом, яке закінчується клиноподібним вінцем. Ручки кріпилися до шийки горла і петлею згинались до плічок. Округлі в перетині ручки, по зовнішній поверхні оздоблені поздовжніми жолобками. Корпус таких амфор має дві зони неглибокого виїмчастого рифлення у верхній і придонній частинах [210, с.247]. Коричневоглиняні амфори були тарою для транспортування і значно поширені в X – XIII ст. у балкано-середземноморській зоні. Відомі вони в Константинополі [209]. На Русь вони почали потрапляти у кінці XI ст. і відомі в культурних шарах XII – XIII ст. [209] Подібного типу амфори відомі на поселенні Григорівка, Новгороді [307, с.102, рис.4, 2; 675, с.247].

170	LABORATORY SERVICES	LABORATORY	1	2		48-200	0000	14,260.00	0000
171	LABORATORY SERVICES	LABORATORY	2	2	6	00000000	48-200	0000	14,260.00
172	LABORATORY SERVICES	LABORATORY	1	2			48-200	0000	14,260.00
173	LABORATORY SERVICES	LABORATORY	1	2	1,3	00000000	48-200	0000	14,260.00
174	LABORATORY SERVICES	LABORATORY	1	2			48-200	0000	14,260.00
175	LABORATORY SERVICES	LABORATORY	1	2			48-200	0000	14,260.00
176	LABORATORY SERVICES	LABORATORY	1	2			48-200	0000	14,260.00
177	LABORATORY SERVICES	LABORATORY	1	2			48-200	0000	14,260.00
178	LABORATORY SERVICES	LABORATORY	1	2			48-200	0000	14,260.00

Додаток Б 1. Характеристика неукріплених поселень (матеріали розвідок 2000-2005 рр.)

1. БАБИН (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [108, с.10]. Поселення розташоване на північний схід від села на високому правому березі Дністра в ур. Городище [111, с.2; 360, с.123; 863, с.144]. Зі сходу обмежене яром, а з півночі високим до 200 м урвищем. Зовні територія нагадує укріплення, але жодних оборонних споруд тут не виявлено. Поселення овальної форми площею і розмірами 150x100 м (1,5 га) частково розорюється. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: в основному, це фрагменти давньоруських горщиків другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 1).

2. БАБИН (Кельменецький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком в 1971 р. [360, с.133; 863, с.144; 874, с.146; 889, с.144]. Поселення розташоване за 2 км на північний захід від села, на високому мису правого берега р. Дністер, південніше городища-святилища. Знаходиться на орному полі, тому активно руйнується польовими роботами. У 1971 р. на зораному полі Б.О. Тимощук виявив плями від стародавніх жител і обпалені камені від печей-кам'янок [847, с.86-90; 882, с.164-165]. Під час обстеження у 2005 р. тут зібрано підйомний матеріал, в основному, це фрагменти ранньогончарних горщиків культури Луки-Райковецької, яка датується VIII-X ст. (рис. Б. 1. 2, 1-4).

Поселення давньоруського періоду витягнуте вздовж східного краю мису. Воно займає територію розмірами 250x150 м (3,7 га). Тут зібрано фрагменти кераміки, яка датується другою половиною XII – першою половиною XIII ст. (рис. Б. 1. 2, 5-9). Тут же виявлено, сильно коронований, залізний предмет, довжиною 4,2 см, виготовлений з цільного шматка заліза. Він квадратний в перетині, ширина сторони 0,5 см. Один кінець розплющений і плавно зігнутий. Предмет нагадує костиль-вухань (рис. Б. 1. 2, 10).

3. БАЙРАКИ (Герцаївський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.115]. Знаходиться в північній частині села, на лівому березі р. Мольниця, в ур. Селище. Воно розташоване на присадибних ділянках, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 150x80 м (1,2 га). Під час обстеження знайдено культурні шари, наповнені фрагментами кераміки трипільської культури IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 3, 1-5), культури карпатських курганів (рис. Б. 1. 3, 6) та пізнього середньовіччя, які датуються другою половиною XIII – XV ст. (рис. Б. 1. 3, 7-9).

4. БАЛКІВЦІ (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [160, с.35; 360, с.147; 863, с.145]. Знаходиться в південно-західній частині села на лівому похилому березі потоку в ур. Стінка. Розміщується на присадибних ділянках, активно руйнується польовими роботами. Воно двошарове і містить матеріали черняхівської культури (виявив Б.О. Тимощук) та пізнього середньовіччя (виявили В.М. Войнаровський та І.А. Піддубний у 1988 р. Автор вдячний їм за надану інформацію). Поселення пізнього середньовіччя витягнуте вздовж потоку й займає територію 150x100 м (1,5 га). Під час обстеження тут зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки, які датуються за аналогіями другою половиною XIV – XVII ст. (рис. Б. 1. 4).

5. БАНИЛІВ (Вижницький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.113; 863, с.145]. Знаходиться в північно-західній частині села, на правому березі р. Малинівка, в ур. Долішній Кут. Розміщується на городах, активно руйнується польовими роботами, перетинається лінією електропередач. Поселення овальної форми. Воно витягнуте вздовж берега річки й займає територію 100x30 м (0,3 га). У 1955 р. Б.О. Тимощуком проводились розкопки могильника. У 1988 р. В.М. Войнаровським та І.А. Піддубним досліджено поховання розвиненого середньовіччя (Автор вдячний І.А. Піддубному та В.М. Войнаровському за надану інформацію). Під час обстеження в 2005 р.

зібрано фрагменти давньоруської кераміки XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 5).

6. БЕРНОВЕ (Кельменецький р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком у 1969 р. [360, с.133]. Розташоване за 3 км на південний схід від села в урочищі Селище. Розміщується на похилій першій надлуговій терасі лівого берега потоку на орному полі, тому активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж потоку. Воно багатощарове й займає територію 200x100 м (2 га). У 1969 р. Б.О. Тимощуком тут виявлено розорені напівземлянки з печами-кам'янками [874, с.147]. У 2005 р. під час обстеження автором зібрано підйомний матеріал: фрагменти столових горщиків трипільської культури, яка датується IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 6, 1-5), культури Луки-Райковецької VIII – X ст. (рис. Б. 1. 6, 8-11), давньоруського періоду другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 6, 12-13).

7. БОРІВЦІ (Кіцманський р-н)

Поселення і могильник виявлені Б.О. Тимощуком та І.С. Винокуром [360, с.140; 863, с.146; 854, с.73-76]. Знаходиться за 3 км на північ від села в ур. За Болотом. Розміщується на орному полі, активно руйнується польовими роботами. Воно витягнуте вздовж лівого берега болота й займає територію 240x100 м (2,4 га). Поселення досліджувалися експедицією ЧДУ у 1957 – 1958 рр. [77, с.5]. Розкопки могильника проводилися експедицією ЧКМ у 1984-1986 рр. під керівництвом В.М. Войнаровського [293, с.33-45]. Тут розкопано 3 підплитових поховання з тілопокладенням: одинарне, парне і групове. Під час обстеження зібрано фрагменти кераміки черняхівської культури (рис. Б. 1. 7, 1-5) та давньоруського періоду XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 7, 6-8).

8. БОЯНИ (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.147]. Розташоване в південній частині села на злитті р. Гуків (лівий берег) і Потоку (правий берег) в ур. Гукеу. Воно знаходиться на городніх ділянках приватних господарств активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми витягнуте вздовж берега р.

Гуків і має розміри 150x80 м (1,2 га). Виявлені фрагменти кераміки трипільської культури IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 8, 1-3), давньоруської культури XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 8, 4-8) та періоду розвиненого середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 8, 9-24). Під час обстеження поселення знайдено й точильний камінь коричневого кольору у вигляді бруска прямокутного в перетині. Довжина його становить 7 см. Розміри бокових сторін – 1,2x1,8 см (рис. Б. 1. 8, 12). У значній кількості зустрічається обмазка з глиняних стін, на якій простежуються відбитки прутиків й дерев'яних колод, кістки тварин.

9. БОЯНИ (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком як поселення давньоруського часу [360, с.147]. У 1988 р. при обстеженні В.М. Войнаровським та І.А. Піддубним виявлено шар трипільської культури (автор вдячний В.М. Войнаровському та І.А. Піддубному за надану інформацію). Розміщується за 3 км на захід від села на обох берегах потоку неподалік від лісництва і ресторану в ур. Під Хащею. Знаходиться на орному полі, активно руйнується польовими роботами. Перетинається польовою дорогою. Частина поселення знищена будівництвом ресторанного комплексу.

Давньоруське поселення, витягнуте вздовж яру займає територію 300x100 м (3 га). Тут під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти стінок давньоруської кераміки XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 9).

10. БОЯНЧУК (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком у 1969 р. [360, с.124]. Багатошарове поселення розташоване в центрі села, неподалік від церкви, на лівому березі струмка в ур. Гора. Воно витягнуте вздовж берега. Під час обстеження зібрано фрагменти кераміки трипільської, голіградської, лукашівської, Луки-Райковецької культур. Значну масу знахідок становлять фрагменти кераміки другої половини XII – першої половини XIII ст. Давньоруське поселення займало територію близько 150x80 м й займало площу 1,2 га (рис. Б. 1. 10, 1-8). Під час обстеження автором виявлено пізньосередньовічний шар XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 10, 9-18).

11. БОЯНЧУК (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.124]. Знаходиться за 4 км на північний захід від села, на високому правому березі потоку, в ур. Кадуб. Розміщується неподалік від карстової западини на городніх ділянках, тому активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж горба, овальної форми й замає територію розмірами 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти давньоруського посуду другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 11).

12. БУЗОВИЦЯ 1 (Кельменецький р-н)

Поселення відкрите Б.О. Тимощуком у 1971 р. [360, с.134; 863, с.146; 889, с.144]. Знаходиться на північний захід від села на обох високих берегах р. Вілія в ур. Селисько. Розміщується на присадибних городніх ділянках, активно руйнується польовими роботами. Поселення на лівому березі витягнуте вздовж берега. Воно багатощарове й має розміри 200x150 м (3 га). Тут зібрано фрагменти кераміки трипільського часу IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 12, 1-5), культури Луки-Райковецької, яка датується VIII – X ст. (рис. Б. 1. 12, 7-10), давньоруського періоду другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 12, 11-14). Тут же було знайдене кам'яне пряслице біконічної форми. Діаметр пряслиця 3,7 см, діаметр внутрішнього отвору 0,7 см, товщина 1,7 см. Площина пряслиця виготовлена у форму концентричних уступів.

На одній приватній садибі виявлено верхній жорновий камінь. За словами господаря, під час польових робіт було виорано два камені. Нижній здано до музею історії села. Діаметр жорнового каменю становив 60 см, діаметр внутрішнього отвору 8 см, товщина жорна – 8 см.

13. БУЗОВИЦЯ 2 (Кельменецький р-н)

Поселення відкрите Б.О. Тимощуком у 1971 р. [360, с.134; 863, с.147; 889, с.144]. Знаходиться на північний захід від села на правому високому березі р. Вілія. Розміщується на присадибних городніх ділянках, активно руйнується польовими роботами. Воно багатощарове. У 1971 р. на схилах мису Б.О. Тимощуком відкриті розорені печі-кам'янки та кераміка культури Луки-Райковецької. Поселення цього часу займало площу

розмірами 100x60 м (0,6 га). Під час обстеження у 2005 р. знайдені фрагменти кераміки культури Луки-Райковецької, яка датується VIII – X ст. (рис. Б. 1. 13, б) та давньоруського часу XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 13, 7-9).

14. ВАЛЯ КУЗЬМИН (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.115]. Знаходиться в південній частині села на лівому березі р. Дереглуй. Розміщується на городах, активно руйнується городніми роботами. Воно підкруглої форми розмірами 100x100 м (1 га). Під час обстеження зібрано фрагменти пізньосередньовічної кераміки XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 14).

15. ВАЛЯВА (Кіцманський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.140; 863, с.147]. Знаходиться за 2 км на північний захід від села в ур. Шкароба. Розташовується на полі, руйнується польовими роботами, перетинається польовою дорогою. Поселення овальної форми розмірами 130x60 м (0,8 га). Під час обстеження зібрано фрагменти кухонних горщиків трипільської IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 15, 1-3) та давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 15, 4-5) культур. Тут же знайдено фрагмент залізного шлаку. Це шматок пористої консистенції темно-коричневого кольору видовженої форми.

16. ВАЛЯВА (Кіцманський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.140; 863, с.147]. Знаходиться за 6 км на північ від села в ур. Микулиха. Розміщується на обох берегах потоку на закинутому полі, тепер використовується як пасовище. Воно овальної форми розмірами 250x120 м (3 га). Під час обстеження зібрано фрагменти давньоруської кераміки XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 16).

17. ВАРТИКІВЦІ (Кельменецький р-н)

Поселення тришарове. Давньоруський шар виявив Б.О. Тимощук [360, с.137; 863, с.147]. Матеріали раннього і пізнього середньовіччя виявлені автором. Поселення витягнуте вздовж лівого берега потоку в ур. Лопашки неподалік від магазину. Розміщується на городніх ділянках, тому активно

руйнується городніми роботами. Воно займає територію 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження тут зібрано підйомний матеріал: фрагменти давньоруської кераміки XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 17, 13-15) та пізньосередньовічних горщиків XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 17, 16-33).

18. ВАСИЛІВ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком у 1948 р. [360, с.124; 108, с.9; 881, с.140; 890, с.12]. Знаходиться за 2 км на північний захід від села в ур. Монастир. Розміщується на лівому березі яру на орному полі, активно руйнується польовими роботами. Давньоруське поселення витягнуте вздовж лісу, воно овальної форми, має розміри 200x150 м (3 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: це фрагменти кераміки трипільської IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 18, 1-2) та давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 18, 3-6) культур.

19. ВАСИЛІВ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком у 1948 р. [108, с.9; 360, с.124; 846, с.395-400; 881, с.140; 890, с.12]. Знаходиться за 2 км на північний захід від села в ур. Ланок. Розміщується на правому березі яру на орному полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення двошарове. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал це фрагменти трипільської кераміки, яка датується IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 19, 1-3). Давньоруське поселення витягнуте вздовж лісу овальної форми має розміри 250x150 м (3,8 га). Тут зібрано фрагменти кераміки, виготовлені з жовто-червоної глини середньої жирності з домішками дрібного просіяного піску (рис. Б. 1. 19, 4-7).

20. ВАСИЛІВ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком у 1958 р. [360, с.124; 846, с.392-400]. Розташоване за 1 км на північний захід від села біля тракторної бригади. Розміщується на лівому березі потоку в молодому саду, частина на городах активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж потоку має розміри 400x100 м (4 га). Під час обстеження зібрано фрагменти давньоруської кераміки другої половини XII – першої половини XIII ст. На

окремих фрагментах нанесений орнамент у вигляді прямих горизонтальних врізаних ліній (рис. Б. 1. 20).

21. ВАСИЛІВ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком у 1958 р. [108, с.9; 360, с.124; 846, с.392-400; 881, с.150; 890, с.12]. Розміщується в південній частині села, на високому мису правого берега Дністра, в ур. Хом. Знаходиться з напільного південного боку городища на орному полі, активно руйнується польовими роботами. Воно витягнуте вздовж плато, займає площу 1,5 га й має розміри 150x100 м. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти давньоруської кераміки, виготовлені з жовто-червоної глини середньої жирності, з домішками дрібного просіяного піску (рис. Б.2.21).

22. ВАСИЛІВ (Заставнівський р-н)

Виявлене С.В. Пивоваровим [713, с.100-101]. Знаходиться на південь від села на високому правому березі р. Дністер, в ур. Турецька Хата. Розміщується на орному полі, активно руйнується польовими роботами. Воно витягнуте вздовж берега. Його розміри становлять 500x100 м (5 га). Дослідник тут виявив фрагменти давньоруської кераміки, імпортованих корчаг, полив'яні керамічні плитки.

23. ВАСИЛІВ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [881, с.140]. Розміщується біля підніжжя мису Хом, на лівому березі р. Млинівка, неподалік від церкви. Воно витягнуте вздовж берега Дністра і входить до посаду літописного міста. У 2005 р. під час риття траншей під газопровід зафіксовані сліди трьох наземних жител з глинобитними печами та розкопано три давньоруських (2 жіночих та 1 чоловіче) поховань. Кістяки лежали на спинах у випростаному стані. Руки схрещені на грудях, ноги прямі. На руках однієї з похованих було два скляні виті браслети, виготовлені з синього скла, покритого срібною фольгою. У траншеях знайдено фрагменти кераміки комарівської культури та давньоруського періоду.

24. ВАСИЛІВКА (Сокирянський р-н)

Поселення і могильник виявлені Б.О. Тимощуком [360, с.153; 863, с.147]. Розміщуються вони в південній частині села, на правому березі р. Коболча. Поселення знаходиться на присадибних ділянках, частина його зруйнована спорудженням об'єктів Дністровської ГЕС. Збережена частина поселення овальної форми розмірами 80x40 м (0,3 га). Перетинається асфальтовою дорогою. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Серед нього фрагменти кружальної кераміки давньоруського періоду другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 24, 1-4) та фрагменти пізньосередньовічних горщиків XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 24, 5-14).

25. ВАСЛОВІВЦІ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.126; 863, с.148; 881, с.161]. Розташовується в східній частині села в ур. Койцани. Розміщується на городах приватних садиб, активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж лівого берега потоку. Воно овальної форми й займає територію 350x150 м (5 га). У 1972 р. в березі потоку Б.О. Тимощуком виявлено напівземлянку з пічю-кам'янкою [874, с.147]. Під час обстеження у 2005 р. у траншеях, виритих для прокладання газових труб, досліджені рештки наземних жител з глинобитними печами, зібрано підйомний матеріал: фрагменти ліпного слов'янського посуду VIII – X ст. (рис. Б. 1. 25, 1-2), давньоруського гончарного посуду (рис. Б. 1. 25, 3-8) Тут же знайдено фрагмент глиняного підсвічника.

Під час обстеження відкрито шар пізнього середньовіччя. Він представлений фрагментами кераміки, виготовлені з сірої глини середньої жирності. Такі горщики, виготовлені на швидкому ніжному гончарному крузі, є тонкостінними і датуються за аналогіями XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 25, 9-17).

26. ВАСЛОВІВЦІ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.126]. Розташовується в центрі села на високому мису біля церкви. Розміщується на правому березі потоку, на території старої школи та біля підніжжя мису на городах приватних садиб, активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж

поток. Воно овальної форми й займає територію 150x60 м (0,9 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти кружальної кераміки давньоруського часу XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 26, 1-2) та пізнього середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 26, 3-11).

27. ВАСЛОВІВЦІ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.126]. Розташовується в західній частині села в ур. Вила. Розміщується на правому березі потоку на городах приватних садиб, активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж потоку. Воно овальної форми й займає територію 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти слов'янських ранньогончарних горщиків (рис. Б. 1. 27, 5-13), давньоруського часу (рис. Б. 1. 27, 14-25) та пізнього середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 27, 26-33).

На поселенні зібрано фрагменти обмазки зі слідами дерев'яних колод, кістки тварин. За словами господаря, на городі якого знаходиться поселення, тут був знайдений хрест та перстень. Останній виготовлений з бронзи. Він шикорокосерединний, з розмірами щитка 1x1 см. По середині щитка вставлено камінь червоного кольору діаметром 0,6 см. На боковій поверхні персня біля щитка є геометричний орнамент. Діаметр персня 2 см. Тут же було знайдено фрагмент глиняної кахлі (?).

28. ВАШКІВЦІ (Вижницький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком у 1965 р. [863, с.148]. Знаходиться в центрі міста на лівому березі р. Глибочок та правому березі р. Теплиця неподалік від медучилища. Розміщується на городах, активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж річки. Воно овальної форми. Займає територію 500x200 м (10 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки XIV – XVII ст. (рис. Б. 1. 28). Можливо, це поселення є залишками села, яке вперше згадується в писемних джерелах 15 червня 1431 р. [38, с.317].

29. ВЕЛИКИЙ КУЧУРІВ (Сторожинецький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.158; 863, с.148]. Поселення розташоване в центрі села на лівому березі Дереглуй в ур. Селище. У 1973 р. під час розвідок Б.О. Тимощук в березі річки виявив три напівземлянки з матеріалами культури Луки-Райковецької. Поселення овальної форми, витягнуте вздовж річки площею і розмірами 600х200 м (12 га). Знаходиться на присадибних ділянках, активно розорується. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: в основному, це фрагменти ранньогончарних горщиків культури Луки-Райковецької, яка датується VIII – X ст. (рис. Б. 1. 29, 1-4) та пізнього середньовіччя, які датуються другою половиною XIII-XVII ст. (рис. Б. 1. 29, 5-19). Можливо саме це село згадується в писемних джерелах 25 грудня 1422 р. [38, с.151].

30. ВИТИЛІВКА (Кіцманський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.140]. Розміщується на південній окраїні села. Воно знаходиться на злитті річок Нової та Старої Совиць на присадибних ділянках, тому активно руйнується городніми роботами. Поселення овальної форми розмірами 200х100 м (2 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти кераміки давньоруського періоду XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 30, 1-4) та пізнього середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 30, 5-13), шматки обмазки від стін жител. У 1988 р. В.М. Войнаровським тут виявлене залізне вудило (автор вдячний І.А. Піддубному за надану інформацію).

31. ВІКНО (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.126; 111, с.2; 112, с.2]. Поселення знаходиться за 3 км на південний схід від села на лівому березі ставів в ур. Мартинівка. Частина поселення знищена при спорудженні ставів, інша знаходиться на орному полі й активно руйнується польовими роботами. Розміри збереженої частини поселення становлять 250х100 м (2,5 га). У 1960 р. археологічною експедицією Чернівецького краєзнавчого музею під керівництвом Б.О. Тимощука тут виявлено напівземлянку, на долівці якої знайдено перепалені камені від печі-кам'янки [863, с.148], досліджено

рештки кількох дерев'яних жител з глинобитними печами. Одне з них розкопано. Від нього зберігся прямокутний черінь глинобитної печі розмірами 2x1 м, на якому лежали рештки склепіння печі [881, с.162]. В північно-західній частині поселення на невисокому пагорбі розкопано залишки дерев'яної церкви XII – першої половини XIII ст. Від неї збереглися камені, на яких колись покоїлися дерев'яні підвалини будівлі. Долівка споруди була глиняною і вимощена глиняними полив'яними плитками трикутної та чотирикутної форм розмірами 12x12 см (чітко простежено в апсидній частині). Плитки були скріплені не вапняним, а глиняним розчином. Це була зрубна будівля розмірами 6x6 м. Із східного боку до неї примикала трапецієподібна апсида і виступала на схід на 1,5 м [881, с.138-140]. Всередині храму, біля його північної стіни, розкопано підплитове поховання та кам'яну костницю, складену з необроблених плит пісковика. Її розміри – 0,6x0,5x0,4 м. В ній лежали кістки двох осіб, які, очевидно, були предметом спеціального культового поклоніння [863, с.74]. На долівці храму знайдено уламки вапняної штукатурки, один бік якої загладжений і має сліди червоної фарби. Це свідчить про те, що внутрішні дерев'яні стіни церкви були оштукатурені і прикрашені фресками [881, с.162]. Біля церкви розміщувалося кладовище, на якому розкопано 5 давньоруських поховань [863, с.74-75, 149]. Покійники лежали в ямах глибиною 0,4-1,1 м від сучасної поверхні головами на захід. У двох могилах простежено сліди вугільно-попільної підсипки. Поховальний інвентар відсутній [881, с.163].

Під час розвідок 2005 р. зібрано фрагменти кераміки трипільської культури IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 31, А), давньоруської кераміки (рис. Б. 1. 31, 1-14). На поселенні простежено культурний шар XIV – XV ст. (рис. Б. 1. 31, 15-23).

32. ВІТРЯНКА 1 (Сокирянський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком у 1971 р. [360, с.153; 863, с.149]. Воно розміщується в центрі села неподалік школи, на високому мисі (висота

близько 8 м), утвореному злиттям двох потоків, в ур. Гора. Поселення овальної форми 200x80 м (1,6 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти кераміки виготовлені з темно-сірої або жовто-коричневої глини середньої жирності, які датуються XV – XVII ст. (рис. Б.2.32).

33. ВІТРЯНКА 2 (Сокирянський р-н)

Поселення виявлене Л.П. Михайлиною та С.В. Пивоваровим. Знаходиться за 200 м на північ від попереднього, на лівому високому березі потоку в ур. Гора, неподалік від водокачки на городах приватних осіб, тому активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми розмірами 400x100 м (4 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти кераміки. Серед них вінчики й стінки давньоруських горщиків, специфічні риси тіста та випалу фрагменту дають можливість віднести їх до другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 33,1-4). Тут же були виявлені фрагменти пізньосередньовічної кераміки, виготовлені з сірої глини середньої жирності. Це фрагменти горщиків які датуються XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 3, 5-6).

34. ВІТРЯНКА 3 (Сокирянський р-н)

Виявлене Л.П. Михайлиною та С.В. Пивоваровим у 1987 р. Поселення витягнуте вздовж берега. Воно розміщується неподалік школи на городах, тому активно руйнується польовими роботами. Його розміри становлять 180x80 м (1,4 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти кераміки виготовлені з жовто-червоної глини середньої жирності, з домішками дрібного просіяного піску, вміст якого в тісті незначний. Дані горщики можна віднести до давньоруської культури XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 34).

35. ВЛАДИЧНА (Хотинський р-н)

Поселення розташоване за 2 км на схід від села в ур. Дворище [360, с.161; 872, с.123]. Виявлене Б.О. Тимощуком. Воно розміщується на городах на високому лівому березі потоку на відстані 200 м від нього. Пересікається польовою дорогою та лінією електропередач. Поселення овальної форми розмірами 100x60 м (0,6 га). У 1971 р. Б.О. Тимощуком у

березі виявлено і розкопано рештки двох напівземлянок з печами-кам'янками [863, с.148].

Під час дослідження у 2004 р. зібрано підйомний матеріал. Серед нього є фрагменти вінчиків, стінок та донець горщиків (рис. Б. 1. 35). Специфічні риси тіста та випалу фрагменту дають можливість віднести їх до другої половини XII – першої половини XIII ст. Тут же було виявлено крем'яні відщепи, глиняна обмазка стін жител, шлак.

36. ВОЛОКА (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.115]. Знаходиться в східній частині села на лівому березі р. Дереглуй, в ур. Козьмин. Розміщується на присадибних ділянках, активно руйнується городніми роботами. Поселення витягнуте вздовж берега річки. Воно овальної форми розмірами 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки трипільської IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 36, 1-2) та пізньосередньовічної культур XIV – XVII ст. (рис. Б. 1. 36, 3-11). Тут же виявлено кістяну заготовку ручки. Вона виготовлена з рогу. Її довжина 4,5 см, ширина 3 см. На одному із бокових зрізів є просвердлений отвір діаметром 0,7 см, глибиною 1 см.

37. ГАВРИЛІВЦІ (Кіцманський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.141; 845, с.411; 863, с.150-151]. Поселення розміщується в центрі села на лівому березі р. Брідок. Розташовується в ур. Селище на присадибних ділянках неподалік від церкви, магазину й клубу. Воно активно руйнується городніми роботами. Поселення овальної форми розмірами 200x100 м (0,2 га). Воно багатопарове. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це, в основному, фрагменти кераміки західноподільської-скіфської VI – IV ст. до н.е. (рис. Б. 1. 37, 1-3), давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 37, 4-10) культур та періоду пізнього середньовіччя, які побутували в XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 37, 11-19). Можливо, це поселення згадується вперше в документах 5 квітня 1445 р. [39, с.219].

38. ГВІЗДІВЦІ (Сокирянський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.154; 863, с.151]. Двошарове поселення та могильник розташовані в центрі села на правому березі потоку. Знаходиться на городах, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми розмірами 250x100 м (2,5 га). Під час розвідок зібрано підйомний матеріал: фрагменти кераміки черняхівської культури II – V ст. (рис. Б. 1. 38, 1-6), пізнього середньовіччя, які датуються за аналогіями XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 38, 7-23), глиняна обмазка стін.

39. ГЕРЦА (Герцаївський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.117]. Знаходиться в східній околиці міста, на правому березі р. Герцушки, в ур. Мовіле. Розташоване на присадибних ділянках, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми розмірами 250x100 м (2,5 га). Під час розкопок Б.О. Тимощук виявив залізну сокиру, срібну застібку до книжки, залізні шлаки, дослідив чотири поховання XIV – XV ст. В одному з них біля черепа виявлені бронзові ажурні сережки [863, с.151]. Під час обстеження в 2004 р. тут зібрано фрагменти кераміки слов'янської Луки-Райковецької культури (рис. Б.2.39, 1-6) та пізнього середньовіччя, які датуються другою половиною XIII – XV ст. (рис. Б. 1. 39, 7-12). Можливо, це поселення згадується в документах 19 вересня 1436 р. [38, с.701].

40. ГЛИБОКА (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.117]. Знаходиться в центрі селища на лівому березі р. Дереглуй на території райлікарні та прилеглих присадибних ділянках. Активно руйнується городніми роботами. Поселення витягнуте вздовж берега річки. Воно овальної форми розмірами 100x60 м (0,6 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки пізньосередньовічної культури другої половини XIV – XVII ст. (рис. Б. 1. 40).

41. ГОДИНІВКА (Герцаївський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.117]. Знаходиться в центрі села на лівому березі р. Мольниця. Розташоване на присадибних ділянках, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми, витягнуте

вздовж берега річки розмірами 150x80 м (1,2 га), перетинається лінією електропередач. Під час обстеження в 2004 р. тут зібрано фрагменти кераміки трипільської культури IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 41, 1-3) та пізнього середньовіччя другої половини XIII – XIV ст. (рис. Б. 1. 41, 4-11), залізні шлаки.

42. ГОДИНІВКА (Герцаївський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.117]. Знаходиться на схід від села в ур. Шербеуц. Розташоване на полі, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми розмірами 300x100 м (3 га), перетинається лінією електропередач. Під час обстеження в 2004 р. тут зібрано фрагменти кераміки пізнього середньовіччя другої половини XIII – XV ст., шлаки, фрагмент підкови (рис. Б. 1. 42).

43. ГОРДІВЦІ (Хотинський р-н)

Поселення розташовується в західній частині села, на першій надлуговій терасі р. Дністер, в ур. Кордон [360, с.161; 863, с.153]. Виявлене Б.О. Тимощуком у 1971 р. Воно знаходиться на городніх ділянках приватних господарств № 25-31 по вул. Дністровській й активно руйнується городніми роботами та водами Дністра. Збережена частина поселення становить 300x100 м (3 га). На поверхні виявлено фрагменти кружальних горщиків. Специфічні риси тіста та випалу фрагментів дають можливість віднести їх до другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 43). Тут же було виявлено обмазку стін жител, перепалені кістки тварин.

44. ГОРОШІВЦІ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.127]. Знаходиться за 1,5 км на схід від села на лівому березі потоку в ур. Коропово. Розташоване на городах, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми, займає територію 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти давньоруської кераміки (рис. Б. 1. 44). На окремих з них нанесено орнамент у вигляді прямих горизонтальних врізаних ліній. Під час обстеження у 2005 р. зустрінуті фрагменти криці.

45. ГРОЗИНЦІ (Хотинський р-н)

Розташоване в центрі села в ур. Гора [360, с.162]. Виявлене Б.О. Тимощуком. Поселення розміщується на обох берегах потоку на присадибних городах й активно руйнується. Воно витягнуте вздовж потоку й має розміри 350x180 м (6,3 га). Б.О. Тимощуком на правому березі було розкопано напівземлянки XIV ст., на долівках яких знайдено обпалені камені та виявлено поховання XIV – XVII ст. [863, с.154; 872, с.86-93; 881, с.167]. Під час обстеження на поверхні поселення на лівому березі знайдена кружальна кераміка, виготовлена з сірої глини середньої жирності (рис. Б. 1. 45). Це фрагменти горщиків, які датуються другою половиною XIII – XVII ст.

46. ГРОЗИНЦІ (Хотинський р-н)

Розташоване за 2 км на північ від центру села, біля городища-общинного центру IX-X ст. в ур. Городище [881, с.167]. Виявлене Б.О. Тимощуком. Поселення розміщується на правому березі яру на присадибних городах й активно руйнується. Воно витягнуто вздовж потоку й має розміри 150x50 м (0,8 га). Б.О. Тимошук у 1971 р. виявив напівземлянки IX – ст. та наземні житла з глинобитними печами, що датуються XII – першою половиною XIII ст. [872, с.86-93; 881, с.167]. Під час обстеження знайдена ліпна та ранньогончарна кераміка IX – X ст. культури Луки-Райковецької (рис. Б. 1. 46, 1-7). Тут же виявлена й кружальна давньоруська кераміка XII – першої половини XIII ст. На окремих фрагментах нанесений орнамент у вигляді прямих горизонтальних врізаних ліній (рис. Б. 1. 46, 8-18).

47. ГРОЗИНЦІ (Хотинський р-н)

Розташоване за 2 км на північ від центру села біля городища-общинного центру IX – X ст. в ур. Городище [881, с.167]. Виявлене Б.О. Тимощуком. Поселення розміщується нижче ставів за 100 м на північний схід від попереднього. Його розміри становлять 150x60 м (0,9 га). Під час

обстеження виявлена кераміка IX – X ст. культури Луки-Райковецької та кружальна давньоруська кераміка XII – першої половини XIII ст.

48. ГРУШІВЦІ (Кельменецький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком (давньоруський шар) [360, с.135]. Розташоване за 3 км на північ від села в ур. За Садам. Розміщується на пасовиську на лівому березі потоку, який впадає в Дністер. Воно займає плато, його розміри становлять 200x150 м (3 га). Під час обстеження автором відкрито шар черняхівської культури і зібрано підйомний матеріал: це фрагменти кераміки черняхівської культури II – V ст. (рис. Б. 1. 48, 1-8), давньоруських горщиків другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 48, 10-15). Тут же виявлено й фрагмент стінки візантійської амфори. На зовнішній поверхні проведено два широкі канелюри (рис. Б. 1. 48, 14). З поселення походить фрагмент ножа, викуваний з цільного шматка заліза. Довжина фрагмента 5,8 см, ширина леза 2 см (рис. Б. 1. 48, 9). На поселенні зібрано також значну кількість обмазки з глини з додаванням соломи і відбитками прутиків і дерева.

49. ГРУШІВЦІ (Кельменецький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.135]. Розміщується на високому лівому березі потоку в ур. Шипіток. Частина поселення зайнята садом, інша – городами, тому активно руйнується городніми роботами. Поселення займає територію 150x80 м (1,2 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти давньоруських горщиків другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 49).

50. ДАВИДІВЦІ (Кіцманський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком у 1948 р. [360, с.142]. Розміщується на південній околиці села в ур. Мала Гора та Під Хацею. Воно знаходиться біля витоку потоку на городах приватних садиб, тому руйнується городніми роботами. Поселення овальної форми займає площу 5,4 га (340x160 м). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному це фрагменти кружальної кераміки XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 50, 1-2) та пізнього

середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 50, 3-10). Можливо, це поселення є залишками села, яке вперше згадується в грамотах 6 липня 1413 р. [38, с.101].

51. ДАВИДІВЦІ (Кіцманський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.141]. Знаходиться на південно-західній околиці села на мису, неподалік від цегельні, в ур. Царина. Розташоване на присадибних ділянках, активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнутої форми розмірами 150x50 м (0,7 га). Воно багатошарове. Під час розвідок зібрано фрагменти кераміки трипільської IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 51, 1-2), черняхівської (рис. Б. 1. 51, 3-7) та давньоруської (рис. Б. 1. 51, 8-13) культур.

52. ДАВИДІВЦІ (Кіцманський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком в 1948 р. [360, с.141; 846, с.413; 863, с.154; 874, с.152]. Поселення знаходиться за 0,5 км на схід від села на обох берегах р. Чуркач, в ур. Чуркач. Розташовується на орному полі, тому активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 250x100 м (2,5 га) на правому березі річки і 200x80 м (1,6 га) на лівому. Воно багатошарове. Під час обстеження тут виявлені матеріали трипільської (рис. Б. 1. 52, 1-4), голіградської (рис. Б. 1. 52, 5-8), Луки-Райковецької (рис. Б. 1. 52, 9) та давньоруської (рис. Б. 1. 52, 10-13) культур.

53. ДАНКІВЦІ (Хотинський р-н)

Розташоване за 1 км на південь від села в ур. Бур'ян [360, с.162]. Виявлене Б.О. Тимощуком. Воно розміщується на першій надлуговій терасі правого берега потоку на березі ставу. Частина поселення заходить на городи, тому активно руйнується. Поселення овальної форми розмірами 450x100 м (4,5 га). На поверхні зібрано підйомний матеріал: фрагменти гончарної орнаментованої кераміки (рис. Б. 1. 53), яка датується за аналогіями XV – XVII ст.

54. ДАНКІВЦІ (Хотинський р-н)

Розташоване за 1 км на південь від села в ур. Бур'ян [360, с.162]. Виявлене Б.О. Тимощуком. Воно розміщується на першій надлуговій терасі лівого берега потоку на березі ставу. Поселення знаходиться на городах, тому активно руйнується. Поселення овальної форми розмірами 350x100 м (3,5 га). На поверхні зібрано підйомний матеріал: фрагменти гончарної орнаментованої кераміки (рис. Б. 1. 54), яка датується за аналогіями XV – XVII ст., обпалене каміння, глиняна обмазка стін, перепалені кістки.

55. ДАРАБАНИ I (Хотинський р-н)

Розташоване на південь від села в ур. Замчище [360, с.162]. Виявлене Б.О. Тимощуком. Поселення розміщується біля підніжжя городища ранньозалізного та давньоруського періоду на правому березі потоку на городах. Воно овальної форми розмірами 80x50 м (0,5 га). Б.О. Тимощуком виявлено давньоруські поховання [881, с.167]. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти ліпної та ранньогончарної кераміки VIII – X ст. (рис. Б. 1. 55, 1-3) та давньоруської кераміки XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 55, 4).

56. ДАРАБАНИ II (Хотинський р-н)

Розташоване на південь від села в ур. Замчище [360, с.162]. Виявлене Б.О. Тимощуком. Поселення розміщується біля підніжжя городища ранньозалізного та давньоруського періоду на лівому березі потоку. Воно підквадратної форми розмірами 100x100 м (1 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал, серед якого фрагменти горщиків трипільської культури IV – III тис. до н. е. (вінчики, стінки) (рис. Б. 1. 56, 1-3) та пізньосередньовічної кераміки (стінки, денце) (рис. Б. 1. 56, 4-7). Це фрагменти горщиків, які датуються XV – XVII ст. Тут же знайдені шматки обмазки з глини з додаванням соломи і відбитками прутиків і дерева.

57. ДАРАБАНИ (Хотинський р-н)

Розташоване за 2 км на південь від села в ур. Перевалок [360, с.162]. Виявлене Б.О. Тимощуком у 1968 р. Поселення розміщується на мису, утвореному вигином потоку на лівому його березі неподалік від ферм, перетинається лінією електропередач. Воно овальної форми розмірами 100x80 м

(0,8 га). У 1968 р. Б.О. Тимощуком виявлено скупчення перепалених каменів, ліпна кераміка культури Луки-Райковецької та зруйновані глинобитні печі давньоруського періоду [874, с.152; 881, с.167]. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти гончарної давньоруської кераміки (рис. Б. 1. 57), шматки обмазки з глини з додаванням соломи і відбитками прутиків і дерева від дерев'яних стін споруд.

58. ДАРАБАНИ (Хотинський р-н)

Розташоване за 2 км на схід від села на високому мису правого берега р. Дністер в ур. Щовб [360, с.162; 119, с.5]. Виявлене Б.О. Тимощуком в 1966 р. Поселення розміщується на південний схід від давньоруського городища в саду. Воно овальної форми розмірами 300x100 м (3 га). Б.О. Тимощуком у 1968 р. виявлено зруйновані глинобитні печі [881, с.118]. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це, в основному, фрагменти гончарного посуду другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 58). Тут же були виявлені шматки обмазки від стін жител, кістки тварин, крем'яний відщеп зі слідами сколів та ретушування.

59. ДАРАБАНИ (Хотинський р-н)

Розташоване за 1,5 км на схід від села на першій надлуговій терасі на лівому березі потоку, що впадає в р. Дністер, в ур. Млинки [881, с.118]. Виявлене Б.О. Тимощуком. Воно овальної форми розмірами 100x30 м (0,3 га). Б.О. Тимощуком у 1968 р. досліджено залишки двох наземних жител з глинобитними печами [881, с.118]. Тут зібрано підйомний матеріал: фрагменти ліпного посуду трипільської культури IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 59, 1-8) та гончарний посуд XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 59, 9-13), глиняна обмазка стін.

60. ДАРАБАНИ (Хотинський р-н)

Розташоване за 4 км на схід від села в Кишляньському Яру, в ур. Китроса [360, с.162; 863, с.155]. Виявлене Б.О. Тимощуком. Поселення знаходиться на першій надлуговій терасі лівого берега потоку на території саду. Воно овальної форми розмірами 200x100 м (2 га). Під час розвідок

зібрано підйомний матеріал. Серед них фрагменти кухонних горщиків трипільської культури IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 60, 1-4). Тут же знайдені крем'яні пластини довжиною 2,5-4,8 см, шириною 2 см, на яких простежуються сліди сколів та ретушування (рис. Б. 1. 60, 3-4). На поселенні знайдені фрагменти гончарних горщиків черняхівської культури II – V ст. (рис. Б. 1. 60, 5-8), фрагменти стінок давньоруської кераміки другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 60, 9-11) та пізньосередньовічного періоду. Це горщики, виготовлені на швидкому ножному гончарному крузі, які датуються за аналогіями XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 60, 12-15). На поселенні траплялися шматки обмазки з глини з додаванням соломи і відбитками прутиків і дерева.

61. ДИМКА (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.118]. Знаходиться в північно-східній частині села на лівому березі р. Малий Котовець, в ур. Котар. Знаходиться на орному полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж берега річки. Воно овальної форми розмірами 300x100 м (3 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки пізньосередньовічної культури другої половини XIV – XVII ст. (рис. Б. 1. 61).

62. ДИНІВЦІ (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.147]. Розміщується в центрі села на лівому березі потоку неподалік від церкви. Знаходиться на городах, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми займає територію 150x60 м (0,9 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти пізньосередньовічної кераміки, які датуються за аналогіями XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 62). Можливо, це поселення називається в грамоті 20 грудня 1437 р. [38, с.541].

63. ДОБРИНІВЦІ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.128; 881, с.171]. Розташовується в центрі села на обох берегах потоку в ур. Долина. Розміщується на городах приватних садиб активно руйнується польовими роботами. Воно вальної

форми й займає територію 200x100 м (2 га). У 1969 р. під час спорудження Будинку культури виявлено чотири напівземлянки празької культури з печами-кам'янками. Одну з них розкопано [874, с.152; 889, с.156-157]. Під час обстеження у 2005 р. виявлено залишки наземних жител з глинобитними печами, зібрано підйомний матеріал: фрагменти ліпного та гончарного посуду VIII – X ст., давньоруської культури XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 63, 1-6) та пізнього середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 63, 7-23).

64. ДОВЖОК (Новоселицький р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.147; 863, с.155]. Розташоване в центрі села на лівому березі р. Фундоля, неподалік від турецької криниці. Розміщується на городах приватних садиб, активно руйнується польовими роботами. Воно витягнуте вздовж річки, його розміри становлять 150x100 м (1,5 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти гончарних горщиків, які виготовлені на швидкому ніжному гончарному крузі і датуються за аналогіями XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 64). Очевидно, це поселення є залишками села, яке вперше згадується в писемних документах 20 грудня 1437 р. [38, с.541].

65. ДОРОШІВЦІ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.128; 108, с.11; 111, с.2]. Розташовується в центрі села на першій надлуговій терасі правого берега р. Дністер. Розміщується на городах приватних садиб, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми й займає територію 150x80 м (1,2 га). Під час обстеження у 2005 р. виявлено залишки наземних жител з глинобитними печами, зібрано підйомний матеріал: фрагменти посуду трипільської IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 65, 1-3), давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 65, 4-7) культур та пізнього середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 65, 8-17).

66. ДОРОШІВЦІ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.128; 108, с.11; 111, с.2; 863, с.156]. Знаходиться за 1 км на захід від села на першій надлуговій терасі правого берега р. Дністер в ур. Лука. Розміщується на орному полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж берега, його розміри становлять 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження зібрано фрагменти давньоруської кераміки, виготовлені з жовто-червоної глини середньої жирності з домішками дрібного просіяного піску. На окремих фрагментах нанесений орнамент у вигляді прямих горизонтальних врізаних ліній (рис. Б. 1. 66). На поселенні знайдено глиняне пряслице. Воно циліндричної форми діаметром 2,7 см, товщиною 0,9 см. Діаметр внутрішнього отвору становить 0,5 см (рис. Б. 1. 66, б).

67. ДОРОШІВЦІ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.128; 881, с.171]. Знаходиться на схід від села на високому правому березі Дністра в ур. Мале Городище. Розміщується на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення примикає до городища і відділене від укріпленого майданчика, запливши ровом. Воно овальної форми й займає територію 300x150 м (4,5 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Серед нього фрагменти кераміки трипільської IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 67, 1-3), голіградської IX – VII ст. до н. е. (рис. Б. 1. 67, 4-10) та давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 67, 11-14) культур. Тут же виявлено фрагмент сланцевої полірованої сокири клиноподібної форми. Діаметр внутрішнього отвору становить 2,2 см.

68. ДУБІВЦІ (Кіцманський р-н)

Поселення відкрито Б.О. Тимощуком [360, с.141; 846, с.413; 863, с.156]. Знаходиться за 3 км на північ від села в ур. Гора. Розміщується на лівому березі р. Ішків на полі, руйнується оранкою. Поселення перетинається високовольтною лінією електропередач й займає площу 5,2 га (350x150 м). Воно двошарове. Тут знайдено кераміку римського часу (черняхівська

культура II – V ст.) (рис. Б. 1. 68, 1-10) та давньоруського періоду XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 68, 11-18).

69. ДУБІВЦІ (Кіцманський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.141]. Поселення знаходиться в центрі села, неподалік від школи і церкви. Воно розміщується на присадибних ділянках, тому активно руйнується городніми роботами. Поселення овальної форми з розмірами збереженої частини 100x80 м (0,8 га). У 1966 р. тут було розкопано підплитове поховання. В могильній ямі глибиною 0,6 м під кам'яною плитою на спині лежав чоловічий кістяк у випростаному положенні головою на захід. На дні могильної ями простежено сліди повільно-вугільної підсіпки [Тимошук 1969, с.156]. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти кераміки XIV – XVI ст. Тут же знайдено фрагмент кричного заліза (рис. Б. 1. 69). Можливо, це поселення вперше згадується 2 листопада 1464 р. [38, с.85].

70. ЗАМОСТЯ (Вижницький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.114; 863, с.157]. Поселення знаходиться в центрі села на високому правому березі р. Бережниця в ур. Скала. Розташовується на городах, активно руйнується польовими роботами. Воно багат шарове. Поселення овальної форми розмірами 100x60 м (2,5 га). Тут знайдено фрагменти кераміки голіградської культури (рис. Б. 1. 70, 1-7), давньоруського періоду (рис. Б. 1. 70, 8-11) та пізнього середньовіччя (рис. Б. 1. 70, 12-21). Тут же було знайдено фрагмент наконечника стріли. Це ромбоподібна черешкова стріла. Довжина її 3 см, ширина 2,5 см. Довжина збереженого черешка 1 см (рис. Б. 1. 70, 10).

71. ЗАМОСТЯ (Вижницький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.114]. Знаходиться в центрі села на обох берегах р. Прясівка. Розміщується на городах, руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 200x80 (1,6 га) на правому березі та 150x80 м (1,2 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал, це фрагменти кераміки XIV – XVII ст. (рис. Б. 1. 71). Можливо, це поселення є

залишками села, яке вперше згадується в писемних джерелах 13 грудня 1433 р. [39, с.661].

72. ЗВЕНЯЧИН (Заставнівський р-н)

Виявлене Ю.М. Захаруком в 1953 р. (період енеоліту), та В.М. Войнаровським у 1987 р. (черняхівська та давньоруська культури) (автор вдячний В.М. Войнаровському за надану інформацію). Знаходиться в північній частині села, перетинається високовольтною лінією електропередач та дорогою Звенячин-Кострижівка. Розміщується на полі, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми розмірами 200х60 м (1,2 га). Під час обстеження у 2004 р. тут зібрано фрагменти кераміки трипільської IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 72, 1-3), черняхівської (рис. Б. 1. 72, 4-5) та давньоруської культур (рис. Б. 1. 72, 6-8).

73. ЗЕЛЕНА ЛИПА (Хотинський р-н)

Розташоване на південь від городища в ур. Городище [881, с.92, 182]. Виявлене Б.О. Тимощуком у 1969 р. Поселення розміщується на високому мисі правого берега р. Дністер в лісі. Більша частина його зруйнована кар'єром. Воно овальної форми. Збережена площа обіймає 250х100 м (2,5 га). Під час обстеження на поверхні поселення виявлені фрагменти ранньогончарних горщиків культури Луки-Райковецької X – XI ст. (рис. Б. 1. 73, 6-8), давньоруського періоду XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 73, 9-10) та пізнього середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 73, 11-14). Тут же виявлені шматки глиняної обмазки стін, крем'яні відщепи зі слідами ретушування (рис. Б. 1. 73, 1-5).

74. ЗЕЛЕНА ЛИПА (Хотинський р-н)

Розташоване у підніжжі мису, на якому розташоване городище, в ур. Левада [360, с.165; 889, с.169]. Виявлене Б.О. Тимощуком у 1969 р. Поселення розміщується на першій надлуговій терасі правого берега р. Дністер. Воно витягнуте вздовж берега, частина його зруйнована водами річки. Розміри поселення 600х100 м (6 га). У 1970 р. у відслоненнях берега Б.О. Тимощуком виявлено залишки напівземлянок із печами кам'янками X – XI ст. та сліди від

розораних глинобитних печей з наземних жител XII – першої половини XIII ст. [881, с.92, 183]. Під час обстеження у 2002 р. знайдені фрагменти слов'янських горщиків культури Луки-Райковецької (рис. Б. 1. 74, 1-2), кружальна кераміка XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 74, 3-8), пізньосередньовічні фрагменти горщиків, виготовлені на швидкому ніжному гончарному крузі, які датуються за аналогіями XIV – XVII ст. (рис. Б. 1. 74, 9-25), шматки глиняної обмазки стін.

75. ЗЕЛЕНА ЛИПА (Хотинський р-н)

Розташоване у підніжжі мису, на якому розташоване городище в ур. Зіньків [360, с.165]. Виявлене Б.О. Тимощуком. Поселення розміщується на обох берегах р. Заньків, що впадає в р. Дністер. Воно витягнуте вздовж берега. Розміри поселення 350x100 м (3,5 га). У 1970 р. Б.О. Тимощуком тут було виявлено залишки напівземлянок із печами кам'янками X – XI ст., та сліди від розораних глинобитних печей з наземних жител XII – першої половини XIII ст. [881, с.92].

У стінках прорізаної дороги нами досліджено культурний шар товщиною 0,5 м. Він насичений вугликами та обмазкою. Під час обстеження на поверхні поселення знайдена ліпна та кружальна кераміка. Остання представлена фрагментами горщиків X – XI ст. (рис. Б. 1. 75, 1-15). На поселенні виявлені фрагменти стінок давньоруської кераміки XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 75, 16-17). Тут же знайдено й кераміку XV – XVII ст.

76. ЗЕЛЕНІВ (Кіцманський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.141; 863, с.158]. Розташоване в західній частині села на правому березі р. Брусниця в ур. Гора. Розміщується на обривистому мису неподалік від церкви. Частина його зруйнована кладовищем, інша руйнується городніми роботами. Поселення овальної форми, його площа становить 0,8 га (100x80 м.). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки XII – першої половини XIII

ст. (рис. Б. 1. 76, 1-4) та пізньосередньовічного періоду XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 76, 5-14).

77. ІВАНКІВЦІ (Кіцманський р-н)

Виявлено Б.О. Тимощуком [360, с.141; 863, с.158; 874, с.155]. Поселення знаходиться в центрі села в ур. Цвинтар. Розміщується на лівому березі потоку на присадибних ділянках, тому активно руйнується городніми роботами. Воно овальної форми розмірами 250x100 м (2,5 га). Поселення багаточислове. У 1949 р. при спорудженні дороги в обрізі бокового рову дороги Б.О. Тимощук виявив залишки 5 поховань. Кістяки у випростаному положенні лежали на спині в ямах глибиною 0,5 м. З поховального інвентаря в одному похованні знайдено фрагменти кераміки XII – першої половини XIII ст., шматки вугілля, перепалені кістки [846, с.413-414]. На поселенні в середині 50-х років знайдено срібний римський денарій. Під час обстеження тут знайдено фрагменти кераміки черняхівської II – V ст. (рис. Б. 1. 77, 1-5), давньоруської другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 77, 6-9) культур та пізнього середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 77, 10-27). Це поселення, можливо, згадується вперше 27 жовтня 1452 р. [39, с.422].

78. ІВАНКІВЦІ (Кіцманський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.146]. Знаходиться за 1 км на південний схід від села, на лівому березі Потоку в ур. Бавки. Розміщується на городах, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 250x100 м (2,5 га). Під час розвідок зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки черняхівської II – V ст. (рис. Б.2.78, 4-7), слов'янської Луки-Райковецької (рис. Б. 1. 78, 8), давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 78, 9-13) культур. Тут же знайдено фрагмент шлаку. На поселенні знайдений культурний шар періоду пізнього середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 78, 14-33).

79. ІЖІВЦІ (Сторожинецький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.158]. Поселення розташоване в східній частині села на правому березі р. Малий Сірет в ур. Замка. Поселення овальної

форми, витягнуте вздовж річки площею і розмірами 150x80 м (1,2 га). Знаходиться на присадибних ділянках, активно розорується. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: в основному, це фрагменти кераміки пізнього середньовіччя, які датуються другою половиною XIII – XV ст. (рис. Б. 1. 79).

80. КАДУБІВЦІ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.129]. Знаходиться за 3 км на південь від села в ур. Кадуб на лівому березі потоку біля переїзду на трасі Чернівці-Заліщики. Поселення частково затоплене ставом. Розміщується на полі, активно руйнується польовими роботами. Воно витягнутої форми розмірами 160x50 м (0,8 га). Під час обстеження зібрано фрагменти давньоруської кераміки, виготовлені з жовто-червоної глини. На окремих фрагментах нанесений орнамент у вигляді прямих горизонтальних врізаних ліній. У більшості орнаментований тулуб горщиків (рис. Б. 1. 80).

81. КАДУБІВЦІ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.132; 863, с.174]. Знаходиться в центрі села на лівому березі потоку неподалік від церкви в ур. Селище. Розміщується на городах, активно руйнується городніми роботами. Поселення витягнуте вздовж потоку й займає територію 200x80 м (1,6 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 81, 1-5) та пізньосередньовічної кераміки XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 81, 6-17).

82. КАМ'ЯНКА (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.118; 863, с.159]. Розміщується в центрі села на високому правому березі р. Сірет в ур. Кирилів Горб. Знаходиться на присадибних ділянках, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми займає територію 200x60 м (1,2 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти пізньосередньовічної кераміки, які за аналогіями датуються другою

половиною XIV – XVII ст. (рис. Б. 1. 82). Вперше село згадується 15 червня 1431 р. [38, с.215].

83. КАПЛІВКА (Хотинський р-н)

Розташоване в центрі села в ур. Серед Села [360, с.163]. Виявлене Б.О. Тимощуком. Поселення розміщується на лівому березі потоку, в основному, на присадибній ділянці І.Г. Урсула по вул. М. Грушевського, 31 й активно руйнується. Перетинається дорогою. Воно овальної форми розмірами 300x100 м (3 га). На поселенні знайдено й пізньосередньовічну кружальну кераміку XIV – XVII ст. (рис. Б. 1. 83, 9-23). На поселенні знайдено й пряслице виготовлене зі стінки горщика. Діаметр його становить 4 см, товщина 0,5 см, діаметр внутрішнього отвору 0,7 см (рис. Б. 1. 83, 24). Тут виявлені шматки глиняної обмазки стін, кістки тварин.

84. КАПЛІВКА (Хотинський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.163]. Поселення розміщується за 4 км на північний схід від села в ур. На Валу, на високому мису, утвореному вигином потоку, на майданчику городища трипільської культури. Майданчик городища розмірами 340x100 м (3,4 га) відгороджений від плато валом. На території городища в південно-західній його частині виявлено житловий майданчик трипільської культури і масу кераміки (рис. Б. 1. 84, 1-6). Тут же зустрінуті окремі фрагменти давньоруської кераміки XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 84, 7-9).

85. КАРАПЧІВ (Вижницький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.114; 881, с.95]. Знаходиться в північно-західній частині села на правому березі потоку, неподалік від тракторної бригади, в ур. Селище. Поселення розміщується на полі, активно руйнується польовими роботами. Воно витягнуте вздовж берега. Його розміри становлять 400x150 м (6 га). Під час обстеження зібрано фрагменти кераміки XIV – XVII ст. (рис. Б. 1. 85).

86. КАРАПЧІВ (Вижницький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.114; 881, с.95]. Знаходиться в південній частині села на високому пагорбі біля городища в ур. Городок. Розміщується на городах, руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 80x20 м (0,2 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал, це фрагменти кераміки другої половини XIII – XIV ст. (рис. Б. 1. 86), шматок залізного шлаку.

87. КЕРСТЕНЦІ (Хотинський р-н)

Розташоване в південно-західній частині села в ур. Селисько [360, с.163; 863, с.159]. Виявлене Б.О. Тимощуком у 1968 р. Поселення розміщується на правому березі яру на городах і активно руйнується польовими роботами. Воно витягнуте вздовж яру, його розміри становлять 800x250 м (20 га). Під час обстеження на поверхні поселення зібрано підйомний матеріал: фрагменти кераміки XIV – XVI ст. (рис. Б. 1. 87, 1-17). До цього ж періоду можна віднести фрагмент точильного каменя з природного пісковика, шматки обмазки з глини з додаванням соломи і відбитками прутиків і дерева, кістки, які належать свійським тваринам, в основному, великій рогатій худобі, фрагмент криці, фрагмент кремінного знаряддя та фрагмент дна скляної фляги (рис. Б. 1. 87, 28). Поселення є, очевидно, рештками літописного села, яке згадується у грамоті 3 листопада 1433 р. [38, с.364].

88. КЕРСТЕНЦІ (Хотинський р-н)

Розташоване в південно-західній частині села в ур. Селисько [360, с.163; 863, с.159]. Виявлене Б.О. Тимощуком у 1968 р. Поселення розміщується на лівому березі яру. Воно витягнуте вздовж яру, розміщується на присадибних ділянках господарств № 12–14 по вул. Т. Шевченка. Розміри його становлять 500x80 м (4 га). Під час обстеження на поверхні поселення зібрано підйомний матеріал: фрагменти кераміки XIV – XVII ст. (рис. Б. 1. 88, 18-27). Тут же виявлено фрагмент глиняної плиточки. Зовнішній бік виробу покритий жовтою поливою, на якій неглибокими ровиками прокреслено хвилеподібний орнамент. Поселення є, очевидно, рештками літописного села, яке згадується у грамоті 3 листопада 1433 р. [38, с.364].

89. КИСЕЛІВ (Кіцманський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком у 1961 р. [360, с.142; 863, с.160]. Поселення розташоване в центрі села на похилому правому березі Поточку в ур. Ізвор. Знаходиться на присадибних ділянках, тому активно руйнується городніми роботами. Під час обстеження у 2005 р. автором відкрито шар черняхівської культури II – V ст. (рис. Б. 1. 89, 1-5).

Поселення овальної форми. Його розміри становлять 120x50 м (0,6 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному це фрагменти кераміки давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 89, 6-8) та пізньосередньовічної кераміки XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 89, 9-18). На поселенні виявлені фрагменти обмазки стін будинків з відбитками прутиків.

90. КІЦМАНЬ (Кіцманський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.142]. Знаходиться за 4 км на північ від міста на правому березі р. Совиця, в ур. Сапигора. Поселення розташовується біля ставу на орному полі, тому активно руйнується польовими роботами. Частина поселення затоплена ставом. Воно витягнуте вздовж ставу й має розміри 160x60 м (1 га). Під час обстеження виявлено фрагменти кераміки трипільської IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 90, 1-3) та давньоруської другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 90, 4-6) культур, шматки обмазки від стін жител.

91. КІЦМАНЬ (Кіцманський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.142]. Знаходиться в центрі міста на лівому березі потоку неподалік від залізниці в ур. Долішній Кут. Розміщується на присадибних ділянках по вул. Київській, тому активно руйнується городніми роботами. Поселення овальної форми розмірами 150x80 м (1,2 га).

У північно-східній частині поселення на пагорбку в 60-х рр. XX ст. Б.О. Тимощуком досліджено давньоруські поховання. Біля кістяків виявлено поховальний інвентар, який складався з металевого чільця, срібних сережок та бронзових кульок [863, с.160]. Поселення двошарове. Під час обстеження

його у 2005 році тут виявлено фрагменти кераміки давньоруського періоду другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 91, 1-5) та пізньосередньовічного часу (рис. Б. 1. 91, 6-16). Можливо, це поселення згадується в писемних джерелах 6 липня 1413 р. [38, с.101].

92. КІЦМАНЬ (Кіцманський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком у 1948 р. [360, с.142; 846, с.413; 863, с.160]. Знаходиться за 1,5 км на схід від центра міста на лівому березі р. Совиці, в ур. Лан. Розміщується на орному полі, тому активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми й займає територію 2 га (200x100 м). Воно багатощарове. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти кераміки черняхівської (рис. Б. 1. 92, 1-4) та давньоруської (рис. Б. 1. 92, 5-7) культур.

На поселенні місцевим мешканцем було знайдено срібний денарій Марка Аврелія (161-180 рр. н. е.) (автор вдячний авторові знахідки В. Апостолюку за надану інформацію та проф. О.Д. Огую за визначення номіналу монети). На аверсі є напис “M. ANTONINUS. AUG. IRP. 26”, на реверсі зображений бог Марс і є напис “IMP.VI CONS III” [377, с.51, табл.12, 68].

93. КІЦМАНЬ (Кіцманський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.142]. Розташоване в північно-східній частині міста на правому березі р. Совиця, неподалік від залізниці. Поселення знаходиться на орному полі, тому активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми розмірами 200x100 м (2 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки черняхівської (рис. Б. 1. 93, 1-10) та давньоруської культур (рис. Б. 1. 93, 11-15). Тут же виявлено стінку візантійської амфори (рис. Б. 1. 93, 16).

94. КІЦМАНЬ (Кіцманський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.142]. Знаходиться в західній частині міста. Поселення розташовується на правому березі потоку в ур. Верхній Кут на городах, активно руйнується городніми роботами. Воно овальної форми

розмірами 240x40 м (1 га). У 1973 р. Б.О. Тимощуком тут було виявлено залізні шлаки, уламки ліпних горщиків й сковорідок культури Луки-Райковецької. В стінках біля дороги зафіксовані профілі трьох напівземлянок з печами-кам'янками, а в лісі, що примикає до поселення збереглося три западини-житла [863, с.155; 889, с.157]. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти давньоруської кераміки (рис. Б. 1. 94).

95. КЛІВОДИН (Кіцманський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [846, с.413; 863, с.160]. Поселення знаходиться на лівому березі потоку в ур. Під Тополями, частково затоплене ставом. Розміщується на орному полі, тому активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 230x50 м (1,3 га). Воно багат шарове. На його території виявлено фрагменти кераміки римського часу (черняхівська культура) (рис. Б. 1. 95, 7-16) та давньоруської культури (рис. Б. 1. 95, 17-23).

96. КЛІВОДИН (Кіцманський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [863, с.160]. Знаходиться на невисокому мису на обох берегах потоку в ур. Чагор, перетинається дорогою. Поселення овальної форми розмірами 180x60 м (1,1 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Фрагменти давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 96, 1-4) та пізньосередньовічної XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 96, 5-13) кераміки.

97. КЛІШКІВЦІ (Хотинський р-н)

Розташоване за 4,5 км на південний схід від села в ур. Галич [360, с.163]. Виявлене Б.О. Тимощуком у 1957 р. Поселення розміщується в котловині, оточеній зі всіх сторін горбами на обох берегах потоку й іригаційного каналу. Це було велике пізньосередньовічне поселення, що складалося з 5 частин. Перша знаходиться на правому березі потоку, що впадає в іригаційний канал. Її розміри становлять 600x100 м. Друга розміщується на правому березі іригаційного каналу на сіножатях, частина занята під городи. Розміри її становлять 550x100 м. Наступна частина розташована на лівому березі потоку. Її розміри становлять 250x80 м. Четверта частина овальної форми з розмірами 250x80 знаходиться на злитті

двох потічків. Остання – п'ята – розміщується вздовж лівого берега каналу за 300 м на північ від поселення № 3, з лівого боку від польової дороги. Розміри її становлять 250 x 80 м, активно руйнується польовими роботами. Всі п'ять частин займають площу 17,5 га. Під час обстеження на поверхні поселень зібрано підйомний матеріал: фрагменти кераміки черняхівського періоду II – V ст. (рис. Б. 1. 97, 1-3), давньоруського та пізньосередньовічного часу XII – XV ст. (рис. Б. 1. 97, 4-34), шматки глиняної обмазки стін, перепалені камені, кістки. Поселення, в період пізнього середньовіччя, очевидно, було значним металургійним центром округи, оскільки тут виявлено в значній кількості великі шматки обмазки від плавильних горнів та шматки кричного заліза та шлаків. Є тут також і фрагменти імпортованих горщиків, виготовлених з білої глини, покритих поливою жовтого й зеленого кольорів. Тут же знайдено, очевидно, фрагмент кахлі. Стінка виготовлена з червоної глини і покрита білою поливою з одного боку.

98. КОЛІНКІВЦІ (Хотинський р-н)

Розташоване в центрі села в ур. Гаурянка [360, с.164; 863, с.161]. Поселення розміщується на лівому березі р. Рокитна, в основному, на присадибній ділянці по вул. Чкалова, 29 й активно руйнується, перетинається дорогою. Воно витягнутої форми розмірами 100x80 м (0,8 га). На поверхні поселення знайдена кружальна кераміка XII – першої половини XIII ст. На окремих фрагментах нанесений орнамент у вигляді прямих горизонтальних врізаних ліній або хвилястих (рис. Б. 1. 98, 1-3). На поселенні виявлено фрагменти кераміки пізнього середньовіччя, які виготовлені на швидкому ножному гончарному крузі і датуються за аналогіями XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 98, 6-9).

99. КОРИТНЕ (Вижницький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.114; 863, с.161-162]. Поселення знаходиться в центрі села неподалік від школи на правому березі р. Бережниця. Воно розташоване на городах, тому активно руйнується городніми роботами. Поселення овальної форми й займає територію 200x50 м (1 га). Під час

обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти пізньосередньовічної кераміки, яка датується XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 99). Можливо, це залишки поселення, яке згадується 13 грудня 1433 р. як село Вилавче [39, с.661].

100. КОРОВІЯ (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.118], досліджувалося Л.В. Вакуленко [216, с.100]. 1971 р. Б.О. Тимощуком у березі ріки виявлено чотири напівземлянки з печами-кам'янками [874, с.156]. Поселення знаходиться в центрі села на лівому березі р. Коровля в ур. Руський Кут. Розміщується на городах, активно руйнується городніми роботами. Воно витягнуте вздовж берега й займає територію 500x100 м (5 га). Під час обстеження зібрано фрагменти кераміки голіградської (рис. Б. 1. 100, 1-3), слов'янської VIII – X ст. (рис. Б. 1. 100, 4-6), давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 100, 7-8) культур та пізнього середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 100, 9-22).

101. КОСТРИЖІВКА (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.129; 108, с.11]. У 1987 р. В.М. Войнаровський та І.А. Піддубний виявили шар енеолітичного періоду (автор вдячний В.М. Войнаровському та І.А. Піддубному за надану інформацію). Поселення знаходиться в західній частині села, на правому високому березі р. Дністер, в ур. Лука. Розміщується на городах, активно руйнується городніми роботами. Воно овальної форми розмірами 160x100 м (1,6 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки трипільської (рис. Б. 1. 101, 1-2) та давньоруської культур (рис. Б. 1. 101, 3-7).

102. КОТЕЛЕВЕ (Новоселицький р-н)

Виявлене автором під час обстеження в 2004 р. Поселення знаходиться в північній частині села на правому березі р. Глодом, в ур. Башнянка. Розміщується на присадибних городах, активно руйнується городніми роботами. Воно овальної форми розмірами 200x100 м (2 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал, це фрагменти

пізньосередньовічної кераміки, які датуються за аналогіями XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 102).

103. КОТЕЛЕВЕ (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.148]. Розміщується в західній частині села, на правому березі потоку, біля дороги, в ур. Турецька Криниця. Знаходиться на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми займає територію 200x40 м (0,8 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки пізнього середньовіччя. Вони виготовлені на швидкому ніжному гончарному крузі, є тонкостінними і датуються за аналогіями XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 103).

104. КРУГЛИК (Хотинський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком у 1959 р. [360, с.164]. Розташоване за 1,5 км на південний схід від села в ур. Башківці. Поселення знаходиться на обох берегах р. Брашівка біля ставу на пасовиську. На правому березі поселення овальної форми розмірами 200x80 м (1,6 га), а на лівому 150x80 м (1,4 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал, серед якого переважають фрагменти кераміки (вінчики, стінки та денця горщиків). Такі горщики виготовлені на швидкому ніжному гончарному крузі і датуються за аналогіями XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 104). Можливо, це є залишки зниклого села, що згадується у феодальній грамоті від 27 серпня 1436 р. [39, с.273].

105. КУЛИКІВКА (Герцаївський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.119]. Знаходиться в південній частині села на правому березі потоку в ур. Селище. Розташоване на присадибних ділянках, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми розмірами 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження знайдено культурні шари, наповнені фрагментами кераміки пізнього середньовіччя, які датуються другою половиною XIII – XIV ст. (рис. Б. 1. 105).

106. КУЛШІВКА (Сокирянський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком у 1968 р. [360, с.154; 863, с.162]. Воно розташоване в західній частині села в ур. Леонтієве. Розміщується на

високому лівому березі р. Селянська. Поселення овальної форми витягнуте вздовж схилу й має розміри 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження Б.О. Тимощуком на схилах тераси тут були виявлені зруйновані напівземлянки з печами-кам'янками та наземні житла з глинобитними печами. Тут зібрано значну кількість залізних шлаків. У центрі поселення є могильник з підплитовими похованнями [874, с.157; 881, с.175; 889, с.161]. Під час розвідок у 2005 р. зібрано підйомний матеріал: фрагменти кераміки, виготовлені з жовто-червоної глини середньої жирності з домішками шамоту та жорстви. Це фрагменти ранньогончарних горщиків культури Луки-Райковецької, яка датується VIII – X ст. (рис. Б. 1. 106, 1-4). Значну частину керамічної колекції становлять фрагменти періоду другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 106, 5-10). Тут же виявлено дві стулки різних енколпіїнів.

107. КУПКА (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.119]. Знаходиться в східній частині села, на правому березі р. Малий Сірет, в ур. Селище. Розміщується на присадибних ділянках, активно руйнується городніми роботами. Поселення витягнуте вздовж берега річки. Воно овальної форми розмірами 150x80 м (1,2 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки пізньосередньовічної культури другої половини XIV – XV ст. (рис. Б. 1. 107).

108. ЛЕНКІВЦІ (м. Чернівці)

Поселення розміщується за 1,5 км на південний захід від городища в ур. Хабалівка. Воно розташоване на першій надлуговій терасі стариці р. Хабалівка. Поселення витягнуте вздовж берега його розміри становлять 100x80 м (0,8 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Серед знахідок значну частину становлять фрагменти кераміки, яка датується за аналогіями другою половиною XIII – XV ст. (рис. Б. 1. 108). Крім того, на поселенні виявлено шматки обмазки з глини з додаванням соломи і відбитками прутиків і дерева та кістки, що належать свійським тваринам, в основному, великій рогатій худобі.

109. ЛВІНЦІ (Кельменецький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.137; 863, с.164]. Розташоване на північний захід від села на правому березі потоку в ур. Нори. Знаходиться на приватних земельних ділянках, активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж потоку воно овальної форми й має розміри 200x100 м (2 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти кераміки горщиків черняхівської культури II – V ст. (рис. Б. 1. 109, 1-5) та давньоруського періоду XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 109, 9-12). У 2005 р. автором був відкритий пізньосередньовічний шар. Тут було знайдено фрагменти горщиків XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 109, 13-23). Під час обстеження зібрано й значну кількість обмазки від стін жител.

110. ЛОМАЧИНЦІ (Сокирянський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком в 1967 р. [360, с.156; 863, с.164; 874, с.60-64, 158; 881, с.82-84, 178]. Розташоване за 1,5 км на південний захід від села в ур. Окопи. Знаходиться в саду на високому плато лівого берега р. Каютин, з напільного боку городища. Воно овальної форми розмірами 250x100 м (2,5 га). Поселення обстежувалося у 1968 році експедицією Чернівецького краєзнавчого музею. Тут було виявлено напівземлянки з печами-кам'янками і матеріалом, що датується IX – X ст., а також залишки наземних жител з глинобитними печами, які хронологічно відносяться до давньоруського часу. Під час розвідок у 2005 році зібрано підйомний матеріал: фрагменти кераміки, які відносяться до ранньогончарних горщиків культури Луки-Райковецької VIII – X ст. (рис. Б. 1. 110, 1-6), горщики, які за складом тіста і випалу можна датувати другою половиною XII – першою половиною XIII ст. (рис. Б. 1. 110, 7-14) та глиняна обмазка стін.

111. ЛУКОВИЦЯ (Герцаївський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.119]. Знаходиться в центрі села, на лівому березі р. Кордун. Розташоване на присадибних ділянках,

активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми розмірами 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження у 1969 р. Б.О. Тимощук виявив розорені печі-кам'янки та уламки кераміки культури Луки-Райковецької [863, с.158]. Під час обстеження в 2004 р. тут зібрано фрагменти кераміки трипільської (рис. Б. 1. 111, 1-3), слов'янської Луки-Райковецької (рис. Б. 1. 111, 4-6) культур та пізнього середньовіччя другої половини XIII – XV ст. (рис. Б. 1. 111, 7-20).

112. МАГАЛА (Новоселицький р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.148; 863, с.164]. Розташоване в центрі села на схід від церкви в ур. Барон. Поселення розміщується на правому березі Потоку на городах приватних господарств. У 1971 р. Б.О. Тимощуком тут виявлені темні плями напівземлянок, на місці яких знайдені обпалені камені від печей-кам'янок [874, с.158]. Розкопана одна напівземлянка розмірами 3,5x3,8 м, глибиною 0,8 м, де виявлена зруйнована піч-кам'янка [889, с.165]. Аналогічна піч була знайдена під час риття котловану під фундамент одного із приватних будинків (зі слів господаря будинку). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти кераміки VIII – X ст. (рис. Б. 1. 112, 1-5), XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 112, 6-9) та XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 112, 10-13). На поселенні знайдений кухонний ніж. Довжина його становить 7 см, довжина ручки 2 см. Найбільша ширина леза 1,8 см, товщина 0,2 см. Ніж сильно корозований (рис. Б. 1. 112, 14).

113. МАГАЛА (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.148; 863, с.164]. Розміщується за 3 км на північний захід від села на лівому березі потоку, біля лісництва в ур. Кожушна. Знаходиться на полі, активно руйнується польовими роботами, частина покрита лісом. Поселення овальної форми, займає територію 250x100 м (2,5 га). Б.О. Тимощук простежив тут більше 200 западин-жител і кілька западин-погребів [889, с.165]. Під час обстеження в 2004 р. зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки слов'янського IX – X ст. (рис. Б.

1. 113, 1-3) та давньоруського періоду XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 113, 4-5).

114. МАЛИЙ КУЧУРІВ (Заставнівський р-н)

Виявлене В.М. Войнаровським та І.А. Піддубним (автор вдячний В.М. Войнаровському та І.А. Піддубному за надану інформацію). Знаходиться за 1,8 км на захід від села на обох берегах потоку в ур. Ставок, неподалік від птахоферми, частково затоплене ставом. Розташоване на орному полі, активно руйнується. Поселення витягнуте вздовж берега, його розміри становлять 180x140 м (2,5 га). Під час обстеження зібрано фрагменти давньоруської культури, виготовлені з жовто-червоної глини. На окремих фрагментах нанесений орнамент у вигляді прямих горизонтальних врізаних ліній (рис. Б. 1. 114).

115. МАЛИЙ КУЧУРІВ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.130; 863, с.165]. Розміщується у центрі села, на високому правому березі р. Кучур в ур. Осередок. Знаходиться на городах, активно руйнується польовими роботами. Воно витягнуте вздовж берега на відстані 300x200 м (6 га). Під час обстеження зібрано фрагменти давньоруської кераміки, виготовлені з жовто-червоної глини середньої жирності, з домішками дрібного просіяного піску. На окремих фрагментах нанесений орнамент у вигляді прямих горизонтальних врізаних ліній. Тут же було виявлено фрагмент шлаку. Це шматок пористої консистенції темно-коричневого кольору видовженої форми. Сильно ошлакований. До нижнього боку прикипів глиняний шматок череня печі. Неподалік зустрінуто залізний гак. Він викуваний із шматка заліза прямокутного у перерізі (1x0,5 см), кінці його загнуто “S” подібно, і загострено. Довжина гака 5 см, ширина – 4 см. На поселенні знайдена кераміка пізнього середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 115, 1-13). Можливо, це є поселення, яке вперше згадується в документах 23 лютого 1448 р. [39, с.32].

116. МАЛИНІВКА (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.148]. Знаходиться в центрі села неподалік від клубу та сільської ради, на лівому березі потоку. Розташоване на присадибних ділянках, активно руйнується польовими роботами. Воно витягнуте вздовж берега й займає площу 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження зібрано фрагменти пізньосередньовічної кераміки, виготовлені з сірої глини середньої жирності, які датуються за аналогіями XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 116). На поселенні знайдено глиняне пласке пряслице, очевидно, виготовлене зі стінки горщика. Його діаметр становить 3 см, товщина – 0,5 см, діаметр внутрішнього отвору 0,6 см.

117. МАЛИНЦІ (Хотинський р-н)

Розташоване в центрі села біля школи [360, с.164; 863, с.165; 889, с.182]. Поселення розміщується на обох берегах потоку на присадибних ділянках й активно руйнується. Перетинається дорогою. Воно витягнутої форми розмірами 100x80 м (0,8 га). Під час будівництва школи у 1962 р. на глибині 1,2 м від сучасної поверхні Б.О. Тимощуком виявлено піч-кам'янку та уламки кераміки типу Луки-Райковецької [874, с.158]. Під час обстеження на поверхні поселення знайдена кружальна кераміка, виготовлена на швидкому ніжному гончарному крузі і датується за аналогіями XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 117). Під час обстеження поселення виявлене глиняне грузило, шматки глиняної обмазки стін з глини з додаванням соломи і відбитками прутиків і дерева. Можливо, це є залишками села, яке згадується у феодальній грамоті 1437 р. як Малич [38, с.541], а в 1456 р. як Малинци [39, с.577].

118. МАМОРНИЦЯ (Герцаївський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.119]. Знаходиться в центрі села на правому березі р. Кордун, неподалік від церкви. Розташоване на городах, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 350x60 м (2,1 га). Під час обстеження знайдено культурні шари, наповнені фрагментами кераміки неоліту IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 118, 1-3), ранньозалізного часу IX

– VII ст. до н. е. (рис. Б. 1. 118, 4-7), давньоруської культури (рис. Б. 1. 118, 8-15) та пізнього середньовіччя XIII – XV ст. (рис. Б. 1. 118, 16-23).

119. МАМОРНИЦЯ (Герцаївський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.119]. Знаходиться в північно-східній частині села, на мису Лутарія. Розташоване на пасовищі, активно руйнується глиняним кар'єром. Фактично знесено більше половини поселення. Воно повторює обриси мису й має розміри 200x100 м (2 га). Під час обстеження в 1970 р. у березі тераси виявлене наземне житло з глинобитною піччю та матеріалами XII – другої половини XIII ст. У західній частині поселення розкопано поховання з інвентарем, що складався зі срібних сережок, прикрашених псевдозерню і фігурками птахів, срібний позолочений бубонець [881, с.179]. 1971 р. Б.О. Тимощуком в стінці кар'єру розкопано напівземлянкове житло з піччю-кам'янкою та матеріалами культури Луки-Райковецької і два поховання [874, с.158; 889, с.166]. Під час обстеження в 2004 р. тут зібрано фрагменти кераміки трипільської IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 119, 1-4), Луки-Райковецької VIII – X ст. (рис. Б. 1. 119, 5) та давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 119, 6) культур.

120. МАРШИНЦІ (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.149; 863, с.166]. Розміщується за 3 км на північ від села на обох берегах р. Ринга, неподалік від ставу в ур. Солонець. Знаходиться на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми, займає територію 250x180 м (4,5 га). У 1969 р. Б.О. Тимощук дослідив у березі річки п'ять напівземлянок з печами-кам'янками і слов'янською керамікою [874, с.159]. Під час обстеження у 2004 р. зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки культури Луки-Райковецької IX – X ст. (рис. Б. 1. 120, 1-4) та пізнього середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 120, 5-8).

121. МИТКІВ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.130; 874, с.159]. Знаходиться в східній частині села на лівому березі р. Митків та першій надлуговій терасі правого берега Дністра, в ур. Стінка. Розміщується на городах, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми й займає територію 150x80 м (1,2 га). У 1954 р. Б.О. Тимощуком тут досліджено напівземлянку з піччю-кам'янкою. На долівці житла знайдено залізні ножики, наконечник стріли, бронзова лучниця, фрагменти обручів від дерев'яних відер, амулет з вовчого зуба, уламки слов'янських сковорідок [863, с.166]. Під час обстеження у 2005 р. тут знайдено матеріали трипільської IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 121, 1-2), лукашівської III – II ст. до н. е. – другої половини I ст. до н. е. (рис. Б. 1. 121, 3-5), давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 121, 6-9) культур, відкрито шар пізнього середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 121, 10-18).

122. МИХАЙЛІВКА (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.120]. Знаходиться в центрі села на правому березі р. Котовець. Розміщується на присадибних ділянках, активно руйнується городніми роботами, частково затоплене ставом. Поселення витягнуте вздовж берега річки. Воно овальної форми розмірами 150x80 м (1,2 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки пізньосередньовічної культури, яка за аналогіями датується другою половиною XIV – XV ст. (рис. Б. 1. 122). Тут же знайдено два фрагменти залізної криці.

123. МИХАЛКОВО (Сокирянський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком у 1970 р. [360, с.156; 874, с.159]. Тоді дослідник виявив шари періоду енеоліту і раннього середньовіччя. У 1987 р.

Л.П. Михайлиною та С.В. Пивоваровим виявлені культурні шари скіфського та давньоруського періоду. У 2004 р. автор дослідив шар пізнього середньовіччя. Поселення розташоване за 2,5 км на захід від села на високому правому березі р. Дністер, в ур. Рищинці. Знаходиться вздовж Рищинського Яру, на обох його берегах, активно руйнується польовими

роботами, перетинається польовою дорогою. Воно овальної форми, витягнуте вздовж яру. Під час обстеження зібрано фрагменти кераміки трипільської культури IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 123, 5-7), західно-подільської-скіфської культури VI – IV ст. до н.е. (рис. Б. 1. 123, 9,11-16), ранньослов'янського періоду. Це фрагменти ранньогончарних горщиків культури Луки-Райковецької, яка датується VIII – X ст. (рис. Б. 1. 123, 18-21). Культурний шар поселення давньоруського часу поширюється на два береги яру. На правому березі поселення займає площу близько 10 га (500x200 м). На лівому березі яру площа становить 3,7 га (250x150 м). Під час обстеження зібрано фрагменти кружальної кераміки. Специфічні риси тіста та випалу фрагменту дають можливість віднести їх до другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 123, 22-29). Поселення пізнього середньовіччя витягнуте вздовж правого берега яру. Його розміри становлять 300 x 200 м (6 га). Під час обстеження зібрано фрагменти стінок та денечь кружальної кераміки, які датуються XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 123, 30-35). На поселеннях виявлені шматки обмазки з глини з додаванням соломи і відбитками прутиків і дерева, а також кістки тварин, які очевидно належать великій рогатій худобі.

124. МОЛОДІЯ (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.120]. Розміщується на північний захід від села, на високому правому березі р. Дереглуй, в ур. Селище. Знаходиться на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж берега річки й займає територію 500x100 м (5 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти пізньосередньовічної кераміки, які датуються другою половиною XIV – XVII ст. (рис. Б. 1. 124).

125. МОЛОДІЯ (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [127, с.13; 360, с.120]. Розміщується в північно-східній частині села, на високому правому березі р. Дереглуй, біля підніжжя горба, на якому знаходиться давньоруське городище в ур. Окопи. Знаходиться на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення

витагнуте вздовж берега річки й займає територію 100x50 м (0,5 га). Під час обстеження в 1976 р. Б.О. Тимощук виявив 10 плям від жител [881, с.105, 180]. Під час обстеження в 2004 р. зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 125).

126. МУСОРІВКА (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.130]. Розміщується в західній частині села на першій надлуговій терасі правого берега р. Дністер в ур. Під Стінкою. Знаходиться на городах, активно руйнується польовими роботами. Воно витагнуте вздовж берега на відстані 100x60 м (0,6 га). Під час обстеження зібрано фрагменти кераміки голіградської IX-VII ст. до н.е., слов'янської ранньогончарної VIII – X ст. (рис. Б. 1. 126, 1), давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 126, 2-4) та пізньосередньовічної XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 126, 5-13) кераміки.

127. МУСОРІВКА (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком в 1953 р. [111, с.2]. Розміщується на високому мису правого берега р. Дністер в ур. Коноплиско. Знаходиться на городах, активно руйнується польовими роботами. Воно витагнуте вздовж берега на відстані 800x200 м (16 га). У 1954 р. Б.О. Тимощук проводив розкопки на поселенні. Були досліджені залишки наземних жител XII – першої половини XIII ст. Тут же досліджені два давньоруські поховання з інгумацією. Одне поховання, орієнтоване головою на захід, знаходилося в ямі глибиною 0,6 м. Поховання безінвентарне, дно ями посипано вугіллям. Друге поховання у ямі глибиною 1 м також посипане вугіллям, а у засипці ями знайдено фрагменти давньоруської кераміки. На поверхні поховання відмічене кам'яним стовпом висотою 1,2 м. Верхня частина стовпа оформлена у вигляді квадратної плити розмірами 0,4x0,4 м. Решта частини стовпа прямокутна в перетині зі сторонами 0,2x0,25 м. Стовп стояв у спеціальній кам'яній підставці, виготовленій з плити [850, с.254-256; 863, с.168; 881, с.180]. Під час обстеження зібрано фрагменти давньоруської кераміки з жовто-червоної глини середньої жирності. На окремих фрагментах нанесений орнамент у вигляді прямих горизонтальних врізаних ліній (рис. Б. 1. 127).

128. НЕГРИНЦІ (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.149]. Знаходиться за 4 км на північний захід від села неподалік від заповідника й залізної дороги на високому мису лівого берега потоку в ур. Ла Моаре. Розташовується на полі, тому активно руйнується сільськогосподарськими роботами, перетинається польовою дорогою. Поселення двошарове. Тут виявлено знахідки періоду черняхівської (рис. Б. 1. 128, 1-26) та давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 128, 27-36) культур. Поселення давньоруського часу овальної форми й займає територію 250x50 м (1,3 га).

129. НЕДОБОЇВЦІ (Хотинський р-н)

Розташоване у підніжжі мису, на якому розташоване городище на південний схід від нього, в ур. Галич [360, с.164-165; 881, с.115, 180]. Поселення розміщується на правому березі потоку. Його розміри становлять 500x100x60 м (5 га). Друга частина поселення розміщена на правому березі потоку, що бере свій початок біля підніжжя мису. Розміри його становлять 150x80 м (1,2 га). Під час обстеження на поверхні поселення знайдено розорені наземні житла та глинобитні печі, уламки кружальної кераміки XII – першої половини XIII ст., шматки глиняної обмазки стін (рис. Б. 1. 129).

130. НЕПОЛОКІВЦІ (Кіцманський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком у 1972 р. [360, с.143]. Поселення розташоване на північний захід від села на обох берегах р. Вербівець, в ур. Гребля. Знаходиться на орному полі, тому активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж обох берегів річки й займає територію розмірами 180x50 м (0,9 га). Воно багатшарове. Під час обстеження тут зібрано фрагменти кераміки липицької культури I – II ст. н. е. (рис. Б. 1. 130, 1), черняхівської культури III – IV ст. (рис. Б. 1. 130, 2-3) та давньоруського періоду другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 130, 4-8). На поселенні виявлені фрагменти обмазки стін будинків з відбитками прутиків.

131. НЕПОРОТОВО (Сокирянський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком у 1964 р. [360, с.157; 848, с.109-114; 863, с.67-70; 881, с.84, 180]. У 1968 р. об'єднаною археологічною експедицією Чернівецького краєзнавчого музею та Чернівецького державного університету [121, с.7], а у 1999 р. Дністровською комплексною археологічно-етнографічною експедицією Чернівецького державного університету проводилися розвідкові розкопки [690, с.28-38]. Поселення розміщується поруч із городищем, яке, очевидно, використовувалося для оборони скельного монастиря в ур. Галиця. Воно овальної форми й займає площу 15 га (450х350 м) [690, с.29]. Під час роботи експедиції 1999 р. тут знайдено уламок скляного браслета, мушлю каури, від місцевих жителів отримано бронзовий пластинчатий браслет, денце скляного тонкостінного кубка, уламок точильного каменя [690, рис.17, 9-13]. Під час обстеження у 2004 р. на поселенні виявлені фрагменти кераміки трипільської (рис. Б. 1. 131, 1-4) та давньоруської культур (рис. Б. 1. 131, 5-8). Тут же було виявлено глиняне пряслице біконічної форми. Його діаметр становить 3,5 см, висота 2,2 см, діаметр внутрішнього отвору 1 см. Воно виготовлене з глини без домішок. Випал добрий. Поверхня сіро-червоного кольору (рис. Б. 1. 131, 9). Під час обстеження на поселенні знайдені фрагменти глиняної обмазки стін з відбитками дерев'яних колод, кістки тварин, залізні шлаки.

132. НЕПОРОТОВО (Сокирянський р-н)

Поселення розташоване за 750 м на схід від скельного монастиря на високому правому березі Дністра в ур. Труфанова Криниця. Розміщується в лісі (частина на орному полі). У 1999 р. Дністровською комплексною археологічно-етнографічною експедицією Чернівецького державного університету проводилися розвідкові розкопки [690, с.28-38]. Поселення витягнутої овальної форми. Розміри його становлять 200х200 м (4 га) [690, с.36]. Під час обстеження у 2004 році поселення було зібрано матеріал. В основному, це давньоруська кружальна кераміка (рис. Б. 1. 132). На поселенні зафіксовано й предмети, які були залишені під час археологічних розкопок 1999 року. В першу чергу, це криця у вигляді

пористого шматку заліза діаметром 10 см, висотою 4,5 см. Вага шматка криці 400 г, фрагмент жорна виготовлено з місцевого піщанику. Діаметр його приблизно становив 40 см, товщина 8,5 см. З одного боку збереглися сліди від внутрішнього отвору.

133. НЕСВОЯ (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.149]. Знаходиться в центрі села неподалік від школи на лівому березі потоку. Розміщується на городах присадибних приватних господарств. Активно руйнується городніми роботами. Воно овальної форми розмірами 100x60 м (0,6 га). Б.О. Тимощук в обриві потоку простежив залишки жител XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 133, 1-5) та XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 133, 6-25) [863, с.168]. Можливо, це залишки села Несфоя, яке згадується вперше 4 січня 1432 р. [1085, с.330].

134. НОВИЙ ВОВЧИНЕЦЬ (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.120; 863, с.168]. Знаходиться за 1 км на схід від села на правому березі р. Сірет, в ур. Селище. Знаходиться на орному полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж берега річки. Воно овальної форми розмірами 350x100 м (3,5 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 134, 1-3) та пізньосередньовічної другої половини XIII – XVII ст. (рис. Б. 1. 134, 4-15) культур. На поселенні знайдено частково обпалений точильний камінь. Він з пісковика, квадратний в перетині зі стороною 1,7 см, довжиною 4,5 см. Можливо, це село згадується в грамоті 1490 р. як „Ръжищи що на Сірете” [38, с.407].

135. НОВОСЕЛИЦЯ (Кельменецький р-н)

Виявлене автором у 2005 р. Розташовується в центрі села на правому березі р. Під кропивна, в ур. Туреччина. Розміщується на присадибних ділянках, активно руйнується городніми роботами. Поселення витягнуте вздовж річки, воно овальної форми, розмірами 350x100 м (3,5 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти

кераміки XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 135). На поселенні знайдений фрагмент кахлі, залізної бритви (рис. Б. 1. 135, 19).

136. ОЖЕВЕ (Сокирянський р-н)

Відкрите Б.О. Тимощуком [360, с.157]. Розміщується в центрі села на високому правому березі потоку. Розташоване на городніх ділянках приватних садиб. Активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнутої форми розмірами 650x150 м (9,7 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал, це фрагменти гончарних горщиків, які датуються за аналогіями XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 136, 8,10-11), залізні шлаки, фрагменти віконного скла, скляних кубків, фляг. Фрагмент скляної фляги, очевидно, штофа. Вона гранена в плані. Ширина однієї стінки 2,5 см. Дно пласке. Товщина стінки 0,6 см. Фляга світло-зеленого кольору, сильно патинована (рис. Б. 1. 136, 38). Посуд такого типу з'являється в обігу з XVII ст. На поселенні знайдено медальйон прямокутної форми з розмірами стінок 3,4x2 см. Виготовлений він із залізної пластини товщиною 0,1 см. По краях пластини нанесені косі насічки. У верхній частині збереглися залишки вушка. Зображення на пластині, через сильну корозованість металу, простежити не вдалося (рис. Б. 1. 136, 39). Неподалік трапилася залізна пластина від дверей. Вона у вигляді краплі повернутої вершиною до низу. Довжина її 10,5 см. Найбільша ширина 6 см. На пластині є прямокутний отвір для ключа з розмірами стінок 0,5x1,4 см. Тут же розміщено три отвори для кріплення до дверного полотна. Діаметр отворів 0,4 см (рис. Б. 1. 136, 37). Тут же виявлена козацька люлька. Вона має округлу чашечку. У верхній частині її діаметр дещо звужується, а вінчик злегка відігнутий. Це так званий тюльпаноподібний тип. Відросток люльки відходить від чашечки під кутом 120°. Він гладкий, циліндричний, з потовщеним у вигляді валика закінченням. Довжина відростка 3,7 см, діаметр внутрішнього конусоподібного отвору 1,2 см. Чашечка і відросток прикрашені штамповим орнаментом у вигляді заглиблених ямок (рис. Б. 1. 136, 40). Такі люльки за аналогіями датуються XVII ст. Траплялися на поселенні шматки пористої

консистенції темно-зеленого кольору видовженої форми різних розмірів. Ошлаковані з одного боку до склоподібної маси. Це, очевидно, стінки печей. Тут же знайдено значну кількість шлаків у вигляді шматків пористої консистенції темно-коричневого кольору видовженої форми різних розмірів. До окремих фрагментів з нижнього боку прикипів глиняний шматок череня печі. Очевидно, поселення було значним металургійним центром.

137. ОНУТ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком в ур. Клиння [111, с. 2; 118, с. 2; 36084, с. 130]. Знаходиться в східній частині села на обох берегах р. Онут і витягнуте вздовж першої надлугової тераси правого берега р. Дністер. Давньоруський шар в ур. Старий Цвинтар і могильник в ур. Долина виявлені С.В.Пивоваровим у 1998 р. [691, с. 99; 713, с. 88-91]. Поселення розміщується на присадибних ділянках (ур. Клиння), полі (ур. Старий Цвинтар, Долина), тому активно руйнується городніми та польовими роботами. Поселення займає територію 1300x150 м (19,5 га). Очевидно, це поселення згадується в літописі 1213 р. [6, с. 735]. Під час обстеження у 1954 р. Б.О. Тимощук виявив культурний шар давньоруського періоду. У 1965 р. він дослідив залишки наземного житла з підвалом. У ньому знайдено багатий побутовий інвентар [863, с. 169; 881, с. 84, 181]. У 1998 р. С.В. Пивоваровим на поселенні в ур. Старий Цвинтар розкопано наземну споруду з підвалом, яку автор інтерпретує як ремісничу майстерню з виготовлення культових предметів, а саме іконок. В ур. Долини С.В. Пивоваров виявив давньоруський могильник, на якому дослідив підплитове поховання. Під час обстеження 2004 р. тут зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 137, 1-4) та пізньосередньовічної другої половини XIII – XVII ст. (рис. Б. 1. 137, 6-17) кераміки, точильний камінь (рис. Б. 1. 137, 5).

138. ОРШІВЦІ (Кіцманський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком у 1953 р. [360, с. 145; 863, с. 169]. Поселення розташоване за 2 км на північ від села. Знаходиться на схилі мису

в ур. Середня Гора на орному полі, тому активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 260x100 м (2,6 га). Воно двошарове й включає в себе матеріали трипільської IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 138, 1-5) та давньоруської другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 138, 10-11) культур. На поселенні виявлені фрагменти обмазки стін будинків з відбитками прутиків.

139. ОРШІВЦІ (Кіцманський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с. 145]. Знаходиться в центрі села в ур. Яри. Поселення розташоване на правому обривистому березі р. Грушка неподалік від церкви. Пересікається лінією електропередач. Воно розміщене на присадибних ділянках і активно руйнується городніми роботами. Поселення займає територію 450x80 м (3,6 га). Воно багатошарове. На городах знайдено фрагменти кераміки трипільської (рис. Б. 1. 139, 1-5), липицької (рис. Б. 1. 139, 6-8), давньоруської (рис. Б. 1. 139, 9-10, 13) та пізньосередньовічної XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 139, 11, 12, 14-23) кераміки.

140. ОСТРИЦЯ (Герцаївський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [630, с. 121; 881, с. 182]. Знаходиться в центрі села на лівому березі р. Дереглуй в ур. Баджура. У 1971 р. тут, в обриві берега, виявлено дві напівземлянки з печами-кам'янками та кераміка культури Луки-Райковецької. Одне житло було розкопано [Тимошук 1976, с.160; він же 1990, с.167]. Поселення розташоване на присадибних ділянках, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми розмірами 150x80 м (1,2 га). Під час обстеження знайдено культурні шари наповнені фрагментами кераміки пізньої фази культури Луки-Райковецької, тобто до X ст. (рис. Б. 1. 140, 1-2) та давньоруської (рис. Б. 1. 140, 3-6) культур.

141. ОСТРИЦЯ (Герцаївський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.121; 881, с.182]. Знаходиться на південь від села на правому березі р. Дереглуй в ур.

Селище. Розташоване на полі, активно руйнується польовими роботами. Воно витягнуте вздовж берега річки, овальне й займає територію 150x100 м (1,5 га). Під час обстеження зібрано фрагменти кераміки пізнього середньовіччя. Це горщики, які датуються другою половиною XIII – XV ст. (рис. Б. 1. 141). Можливо, саме це поселення згадується в документах 1434 р. як Кличкоюуци [51, с.51].

142. ОСТРИЦЯ (Герцаївський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [881, с.182]. Знаходиться на південь від городища в ур. Окопи. Розташоване на полі, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми й займає територію 200x70 м (1,4 га). Під час обстеження Б.О. Тимошук знайшов уламки горщиків давньоруської культури та жорновий камінь. Під час обстеження у 2004 р. виявлено фрагменти давньоруської кераміки другої половини XII – першої половини XIII ст. Окремі з них орнаментовані прямими врізаними горизонтальними лініями (рис. Б. 1. 142).

143. ОСТРИЦЯ (Новоселицький р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком в 1961 р. [360, с.149; 863, с.170]. Знаходиться на мису правого берега Потоку в ур. Висла. Розміри його становлять 200x200 м (4 га). Зібрано підйомний матеріал: фрагменти кераміки трипільської культури IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 143, 1-6) та давньоруського періоду (рис. Б. 1. 143, 7-10).

144. ОСТРИЦЯ (Новоселицький р-н)

Поселення відкрите Б.О. Тимощуком [360, с.149; 863, с.170]. Знаходиться на південний схід від села в ур. Селище. Розміщується на лівому березі Потоку, на першій надлуговій терасі. Частина поселення зайнята садом, а інша під городні ділянки й активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми. Розміри його становлять 200x150 м (3 га). Зібрано підйомний матеріал, серед якого фрагменти кераміки черняхівської культури (рис. Б. 1. 144, 1-9) та пізнього середньовіччя, які датуються другою половиною XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 144, 10-22). У стінці виритого котловану вдалося простежити

культурний шар товщиною до 0,5 м і залишки наземного житла. Очевидно, про це поселення згадується в грамоті від 25 квітня 1472 р. [39, с.169].

145. ОШИХЛІБИ (Кіцманський район)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком у 1948 р. [360, с.145; 863, с.170]. Вперше згадується в документах 2 листопада 1464 р. [36, с.85]. Воно розташоване в центрі села на лівому березі р. Совиці, знаходиться на присадибних ділянках, тому активно руйнується городніми роботами. Поселення овальної форми. Його розміри становлять 180х30 м (0,5 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти давньоруської (XII – перша половина XIII ст.) (рис. Б. 1. 145, 1-6) та пізньосередньовічної кераміки (XV – XVII ст.) (рис. Б. 1. 145, 7-24). На поселенні виявлені фрагменти обмазки стін будинків з відбитками прутиків.

146. ПЕРЕБИКІВЦІ (Хотинський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком в 1954 р. [111, с.4; 360, с.165; 863, с.170]. Розташоване за 3,5 км на захід від села в ур. Перед Устє. Розміщується на першій надлуговій терасі правого берега Дністра на земельних ділянках приватних підприємців. Активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж берега річки. Його розміри 150х100 м (1,5 га). Під час обстеження зібрано фрагменти кераміки західно-подільської скіфської VII – III ст. до н. е. (рис. Б. 1. 146, 1-4), черняхівської II – V ст. (рис. Б. 1. 146, 5-7) та давньоруської XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 146, 8-10) культур. На поселенні знайдена кам'яна ручка з місцевого піщанику. Довжина її 5,5 см. В плані ручка овальної форми розмірами 2,4х1,9 см. З одного боку в ній видовбаний лійчастий отвір глибиною 2,5 см (рис. Б. 1. 146, 11). Тут же зібрано шматки глиняної обмазки від стін жител з додаванням соломи і відбитками прутиків і дерева.

147. ПЕРЕБИКІВЦІ (Хотинський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком в 1954 р. [111, с.4; 360, с.165; 863, с.170]. Розташоване за 3 км на захід від села в ур. Лука. Розміщується на першій надлуговій терасі правого берега Дністра, на земельних ділянках

приватних підприємців. Активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж берега річки. Його розміри 200x60 м (1,2 га). У 1969-1970 рр. розкопувалося археологічною експедицією ЧДУ та ЧКМ. Виявлено 26 напівземлянок та 17 ям-погребів [865, с.29; 866, с.292-293; 874, с.25, 160]. Розкопано 3 напівземлянки з печами-кам'янками та 3 ями-погреби. На поселенні досліджене давньоруське напівземлянкове житло, заглиблене в материк на 0,4 м від давньої поверхні. У його північно-східному куті знаходилася нішеподібна глинобитна піч діаметром 0,7 м [881, с.182; 889, с.170]. Висота збереженого склепіння становила 0,45 м. Основна частина знахідок відноситься до XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 147, 12-14). Під час обстеження зібрано фрагменти кухонного посуду лукашівської культури II ст. до н. е. – I ст. н. е. (рис. Б. 1. 147, 1-6), ліпних горщиків культури Луки-Райковецької, яка датується VIII – X ст. (рис. Б. 1. 147, 7-9). Тут же виявлено значну кількість шматків обмазки з глини з додаванням соломи і відбитками прутиків і дерева, залізний шлак, кітки, які належать свійським тваринам, очевидно, великій рогатій худобі.

148. ПЕТРАШІВКА (Герцаївський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.121]. Знаходиться в південно-західній частині села в ур. Селище. Розташоване на полі, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми й займає територію 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: в основному, це кераміка пізнього середньовіччя, яка датується другою половиною XIII – XV ст. (рис. Б.2. 148).

149. ПОГОРІЛІВКА (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком у 1972 р. [360, с.131]. Поселення двошарове, розташоване в центрі села в ур. Селище. Розміщується неподалік від церкви на городніх ділянках, активно руйнується польовими роботами. Поселення давньоруської культури займає територію 150x80 м (1,2 га). Зібрано підйомний матеріал: фрагменти давньоруської кераміки, виготовлені з жовто-червоної глини середньої

жирності (рис. Б. 1. 149, 1-4). Тут же виявлена кераміка XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 149, 5-19). На поселенні знайдено фрагмент скляної фляги, виготовленої зі скла коричневого кольору. Тепер воно сильно патиноване не прозоре сталюого кольору, краї заглажені (рис. Б. 1. 149, 20). За словами місцевого жителя, він на своєму городі, який знаходиться в межах поселення, знайшов мідну монету. На аверсі зображено портрет і напис Ян. Казимір, на реверсі – Погонь (герб Литви) і напис – солід Великого князівства Литовського. Це литовська “Боратинка” 1665 р. [377, табл.18, 107].

150. ПОГОРІЛІВКА (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком у 1972 р. [360, с.130]. Поселення розташоване за 2 км на північний схід від села в ур. Чагор. Розміщується на правому березі ставу, витягнуте вздовж нього й займає територію 200x100 м (3,8 га). Тут зібрано фрагменти кераміки трипільської культури, яка датується IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 150, 1-5), черняхівської культури (рис. Б. 1. 150, 6-19), давньоруського часу (рис. Б. 1. 150, 20-24). На поселенні знайдено залізне знаряддя. Викуване з цільного шматка заліза. Воно у вигляді пластини, вигнутої під прямим кутом. Одна частина пластини розплющена у вигляді прямокутника довжиною 4 см, шириною 2 см, товщиною 0,5 см. Верх її косо зрізаний і загострений. Інша частина викувана клиноподібною загостреною шпилькою, куди могла набиватися дерев’яна ручка. Довжина шпильки 5,5 см (рис. Б. 1. 150, 25).

151. ПОГОРІЛІВКА 1 (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком в 1972 р. [360, с.131]. Багатошарове поселення знаходиться в південній частині села на обох берегах потоку в ур. Борщівка.

На правому березі поселення виявлене автором і учителем історії місцевої школи В. Ластюком у 2005 р. Воно витягнуте вздовж берега і займає територію 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти давньоруської кераміки другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 151, 1-4). Тут же виявлено фрагмент стінки амфори. Вони

служували для зберігання зерна та дрібної риби і були основним видом домашньої тари в другій половині XII – першій половині XIII ст. Ці посудини візантійського походження (рис. Б. 1. 151, 5). На поселенні знайдено й залізну крицю. Це шматок пористої консистенції темно-коричневого кольору видовженої форми розмірами, в середньому, 9x7,5 см. Сильно ошлакований. Вага криці становить 600 г. Поселення пізнього середньовіччя займає ту ж площу. На його поверхні виявлені фрагменти кераміки XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 151, 6-20).

152. ПОГОРІЛІВКА 2 (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком в 1972 р. [360, с.131]. Багатошарове поселення знаходиться в південній частині села на лівому березі потоку в ур. Борщівка. Воно витягнуте вздовж берега й обіймає територію 150x80 м (1,2 га). У 1972 р. Б.О. Тимощуком тут досліджено слов'янську житло-напівземлянку з піччю-кам'янкою [874, с.161]. Під час обстеження 2005 р. тут зібрано фрагменти кераміки черняхівської культури (рис. Б. 1. 152), давньоруського періоду другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 152, 1-7) та пізнього середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 152, 8-20).

153. ПРИГОРОДОК (Хотинський р-н)

Розташоване в східній частині села в ур. Калинівка [128, с.2; 360, с.166; 874, с.171; 881, с.182; 889, с.171]. Поселення розміщується на першій надлуговій терасі лівого берега р. Варниця, яка впадає в р. Дністер на присадибних ділянках, й активно руйнується городніми роботами. Його розміри становлять 100x60 м (0,6 га). 1966 р. Б.О. Тимощук у березі виявив напівземлянки з печами-кам'янками, які відносяться до пізньої фази культури Луки-Райковецької [874, с.161]. Під час обстеження на поверхні поселення зібрано підйомний матеріал. В першу чергу, це фрагменти ранньогончарної кераміки. X ст. (рис. Б. 1. 153, 1), стінки й денця горщиків давньоруського періоду другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 153, 2-7) та пізньосередньовічного часу XIV – XV ст. (рис. Б. 1. 153, 8-16).

154. ПРИГОРОДОК (Хотинський р-н)

Розташоване в центрі села в ур. Калинівка, виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.166; 863, с.171; 881, с.182]. Поселення розміщується на першій надлуговій терасі правого берега р. Дністер неподалік від старого кладовища, зайняте під городні ділянки, активно руйнується польовими роботами. Воно витягнуте вздовж берега. Його розміри становлять 150x100 м (1,5 га). Під час обстеження на поверхні поселення зібрано підйомний матеріал: фрагменти кераміки XII – першої половини XIII ст. На окремих з них нанесений орнамент у вигляді прямих горизонтальних врізаних ліній (рис. Б. 1. 154).

155. ПРИЛИПЧЕ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [111, с.2; 360, с.131;]. Знаходиться на північ від села на високому правому березі р. Дністер неподалік від земляних укріплень XVII ст., в ур. Царина. Розміщується на полі, активно руйнується польовими роботами. Воно витягнуте вздовж берега. Його розміри становлять 360x150 м (5,4 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки липицької (рис. Б. 1. 155, 1-3) та давньоруської культур (рис. Б. 1. 155, 4-5).

156. ПРИЛИПЧЕ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.131]. Знаходиться за 1,5 км на південний захід від села неподалік від кар'єру в ур. Говди. Розташоване на похилому пагорбі на полі, тому активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми розмірами 170x50 м (0,9 га). Під час обстеження зібрано фрагменти кераміки трипільської (рис. Б. 1. 156, 1-4), голіградської IX – VII ст. до н. е. (рис. Б. 1. 156, 5-7), черняхівської (рис. Б. 1. 156, 8-11) та давньоруської культур (рис. Б. 1. 156, 12-15).

157. ПРИЛИПЧЕ (Заставнівський р-н)

Виявлене А.П. Чернишем [360, с.131; 967, с.67-143]. Знаходиться на схід від села на правому високому плато яру. Розміщується на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж плато, його розміри становлять 300x100 м (3 га). Під час обстеження зібрано підйомний

матеріал – це фрагменти кераміки трипільської (рис. Б. 1. 157, 1-2) та давньоруської кераміки (рис. Б. 1. 157, 3-6).

158. ПРИЛИПЧЕ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.131; 863, с.171]. Знаходиться за 1,5 км на захід від села на лівому високому березі р. Вимушів. Розміщується на городах, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми, розмірами 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал – це фрагменти кераміки трипільської (рис. Б. 1. 158, 1-3), черняхівської (рис. Б. 1. 158, 4-5) та давньоруської (рис. Б. 1. 158, 6-9) культур. Тут же було знайдено фрагменти амфор.

159. ПРИПРУТТЯ (Новоселицький р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком у 1955 р. [360, с.149; 863, с.172]. Знаходиться на північний схід від села на високому лівому березі р. Руда в ур. Гирло. Розміщується на орному полі, тому активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж річки й має розміри 250x50 м (1,3 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти кружального посуду черняхівської культури (рис. Б. 1. 159, 1-13) та давньоруського періоду другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 159, 14-19), глиняної обмазки від стін жител з відбитками дерев'яних колод.

160. ПРИПРУТТЯ (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.149]. Знаходиться на східній околиці села на правому високому березі р. Руда біля дороги Чернівці-Новоселиця в ур. Гирло. Розміщується на приватних городах, руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж яру. Воно займає площу 1,6 га (160x100 м). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це, в основному, кераміка давньоруського періоду другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 160).

161. ПРИПРУТТЯ (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.149; 863, с.172]. Знаходиться в західній частині села, на першій надлуговій терасі р. Стариця, неподалік

від залізниці, в ур. Стариця. Розміщується на присадибних ділянках, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми розмірами 160x100 м (1,6 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це, в основному, фрагменти кераміки. Специфічні риси тіста та випалу фрагменту дають можливість віднести їх до кераміки загальноруського типу другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 161).

162. П'ЯДИКІВЦІ (Кіцманський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.145; 863, с.172]. Знаходиться в східній частині села в ур. Берестя на полі, руйнується польовими роботами, перетинається польовою дорогою. Воно витягнуте, овальної форми розмірами 130x40 м (0,5 га). Під час обстеження зібрано фрагменти кераміки давньоруського часу (рис. Б. 1. 162, 1-4) та пізнього середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 162, 5-8).

163. РАШКІВ (Хотинський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком у 1966 р. Розташоване в центрі села біля школи [360, с.166; 863, с.172; 881, с.183; 889, с.171]. Поселення розміщується на лівому березі р. Бражанка на присадибних ділянках й активно руйнується. Воно витягнутої форми розмірами 100 x 60 м (0,6 га). У 1966 р. у березі річки Б.О. Тимощуком виявлено піч-кам'янку та знайдено кераміку типу Луки-Райковецької [874, с.161]. Можливо, це є залишки зниклого села, яке згадується 20 червня 1453 р. під назвою Рашковци [39, с.742]. Під час обстеження на поверхні поселення знайдена кружальна кераміка X – XV ст., шматки глиняної обмазки стін. Серед них фрагменти ранньогончарної кераміки культури Луки-Райковецької X ст. (рис. Б. 1. 163, 1-2). Поруч були виявлені фрагменти давньоруської кераміки (рис. Б. 1. 163, 4-5,7). Тут же знайдено фрагмент візантійської амфори (рис. Б. 1. 163, 10). На поселенні виявлена й пізньосередньовічна кераміка XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 163, 11-17).

164. РЕПУЖЕНЦІ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [108, с.11; 111, с.2]. Знаходиться в південній частині села на високому мису правого берега яру в ур. Клин. Розташоване на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 150x80 м (1,2 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки голіградської культури, виготовлені з жовто-червоної глини середньої жирності. Такі горщики відносяться до столового посуду і датуються за аналогіями IX – VII ст. до н. е. (рис. Б. 1. 164, 1-2). Тут же є культурний шар черняхівської культури, представлений фрагментами столового та кухонного посуду (рис. Б. 1. 164, 3-5). На поселенні знайдено фрагменти кераміки давньоруського періоду (рис. Б. 1. 164, 6-8).

165. РЕПУЖЕНЦІ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [108, с.11; 111, с.2; 863, с.173]. Знаходиться за 3 км на південний захід від села на високому правому березі Дністра біля кар'єра в ур. Обліг. Розташоване на орному полі, руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 450x200 м (9 га). Під час обстеження зібрано фрагменти кераміки трипільської культури (рис. Б. 1. 165, 1-3). Давньоруське поселення представлене фрагментами кераміки, виготовленими з жовто-червоної глини середньої жирності з домішками дрібного просіяного піску (рис. Б. 1. 165, 4-8).

166. РЕПУЖЕНЦІ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.131]. Знаходиться за 2 км на північ від села на першій надлуговій терасі р. Дністер, навпроти острова, в ур. Велика Долина. Розміщується на пасовищі. Воно витягнуте вздовж берега, його розміри становлять 500x150 м (7,5 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти давньоруської кераміки. На окремих з них нанесений орнамент у вигляді прямих горизонтальних врізаних ліній. На полі видні перепалені камені від печей або вогнищ (рис. Б. 1. 166).

167. РЕПУЖЕНЦІ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.131]. Знаходиться в центрі села на лівому високому березі потоку, неподалік від будинку культури. Розміщується на присадибних ділянках, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми й займає площу 200x100 м (2 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки голіградської культури IX – VII ст. до н. е., виготовлені з жовто-червоної глини середньої жирності (рис. Б. 1. 167, 1-4). На поселенні давньоруської культури у 1966 р. під час будівництва Будинку культури Б.О. Тимощуком досліджено рештки гончарної печі, керамічні шлаки [863, с.172]. Під час обстеження в 2005 р. зібрано кераміку давньоруської культури (рис. Б. 1. 167, 5-8). Тут же знайдено шматок пористої консистенції темно-коричневого кольору видовженої форми розмірами, в середньому, 9x5,5 см. Сильно ошлакований. На городах знайдено й пізньосередньовічну кераміку, виготовлену з сірої глини середньої жирності, яка датується XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 167, 9-21). Можливо, це залишки села, яке вперше згадується в документах у 1453 р. [39, с.495].

168. РІДКІВЦІ (Новоселицький р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком. Розташовується в центрі села в ур. Випханка. Розміщується на лівому березі р. Колотура на городах приватних господарств по вул. Лисенка 4-8 [360, с.150; 889, с.165]. Поселення витягнуте вздовж потоку, його розміри становлять 150x80 м (1,2 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти ранньогончарних горщиків IX – X ст. культури Луки-Райковецької (рис. Б. 1. 168, 1-4). На поселенні знайдені також уламки давньоруських горщиків XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 168, 5-9). Тут же зібрано шматки обмазки з глини з додаванням соломи і відбитками прутиків і дерева, фрагменти перепаленого до червоного кольору місцевого піщаника, кістки, які належать свійським тваринам, в основному, великій рогатій худобі.

169. РОМАНКІВЦІ 1 (Сокирянський р-н)

Група поселень виявлена Б.О. Тимощуком у 1968 р. [360, с.157; 863, с.173; 874, с.165]. Знаходиться за 2 км на південь від села на обох берегах Потоку в ур. Карликів. Розміщується на полях приватних підприємців, активно руйнується польовими роботами. Поселення розміщується на лівому березі ставу, перетинається польовою дорогою. Воно витягнуте вздовж берега, овальної форми й має розміри 150x80 м (1,2 га). Зібрано підйомний матеріал: в основному, це фрагменти давньоруської кераміки другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 169 , 1-6). Тут же виявлені шматки обмазки від стін жител.

170. РОМАНКІВЦІ 2 (Сокирянський р-н)

Група поселень виявлена Б.О. Тимощуком у 1968 р. [360, с.157; 863, с.173; 874, с.165]. Знаходиться за 2 км на південь від села на обох берегах Потоку в ур. Карликів. Розміщується на полях приватних підприємців, активно руйнується польовими роботами. Поселення розміщується на правому березі потоку. Воно витягнуте вздовж берега, розміри його становлять 600x150 м (9 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти ліпного посуду культури Луки-Райковецької, яка датується VIII – X ст. (рис. Б. 1. 169, 7-9). На поселенні знайдена й кераміка давньоруського періоду XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 169, 10-14). Значну частину знахідок становить кераміка пізнього середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 169, 15-18, 22-23, 25-27). На поселенні виявлено кухонний залізний ніж довжиною 12,5 см. Довжина черенка 2,5 см, ширина леза 1,8 см (рис. Б. 1. 169, 28).

171. РОМАНКІВЦІ 3 (Сокирянський р-н)

Група поселень виявлена Б.О. Тимощуком у 1968 р. [360, с.157; 863, с.173; 874, с.165]. Знаходиться за 2 км на південь від села на обох берегах Потоку в ур. Карликів. Розміщується на полях приватних підприємців, активно руйнується польовими роботами. Поселення розташоване на правому березі потоку, за 200 м на схід від попереднього в ур. Ісипове. Виявлене у 1987 р. Л.П. Михайлиною та С.В. Пивоваровим. Воно

витагнуте вздовж першої надлугової тераси, овальне в плані з розмірами 250x100 (2,5 га). Серед зібраного матеріалу переважають фрагменти кераміки другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 169, 29,32-33). Значну частину кераміки на поселенні складають фрагменти, виготовлені з сірої глини середньої жирності. Це фрагменти горщиків, які датуються другою половиною XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 169, 35-37,40).

172. РОМАНКІВЦІ 4 (Сокирянський р-н)

Група поселень виявлена Б.О. Тимощуком у 1968 р. [360, с.157; 863, с.173; 874, с.165]. Знаходиться за 2 км на південь від села на обох берегах Потоку в ур. Карликів. Розміщується на полях приватних підприємців, активно руйнується польовими роботами. Поселення розташоване на лівому березі потоку біля дороги Романківці-Шишківці. Поселення витягнуто вздовж берега ставу. Воно овальної форми, розмірами 150x80 м (1,2 га). Зібрано підйомний матеріал, в основному, це кераміка XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 169, 41-46). У 2005 р. автором виявлено шар періоду пізнього середньовіччя. Тут знайдено фрагменти кераміки, виготовлені з сірої глини середньої жирності, яка датується другою половиною XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 169, 48-55).

173. РУХОТИН (Хотинський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.167]. Розташоване в північно-східній частині села, на першій надлуговій терасі правого берега р. Дністер в ур. Долина. Знаходиться на присадибних ділянках, активно руйнується городніми роботами. Поселення витягнуте вздовж берега річки овальної форми розмірами 200x80 м (1,6 га). Під час обстеження зібрано фрагменти кераміки давньоруського періоду другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 173). На окремих з них нанесений орнамент у вигляді прямих та хвилястих горизонтальних врізаних ліній.

174. САМУШИН (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.132; 863, с.174]. Знаходиться в східній частині села неподалік від ферми, на першій надлуговій терасі правого берега Дністра в ур. Долина. Перетинається польовою дорогою.

Поселення знаходиться на полі, активно руйнується польовими роботами. Воно витягнуте вздовж берега й займає територію 250x60 м (1,5 га). Поселення багат шарове. Тут представлені знахідки голіградської IX – VII ст. до н. е. (рис. Б. 1. 174, 1-4), черняхівської II – V ст. (рис. Б. 1. 174, 5-9) та давньоруської (рис. Б. 1. 174, 10-13) культур. На давньоруському поселенні у 1954 р. Б.О. Тимошук дослідив рештки залізоплавильного горна ямного типу діаметром 0,7 м. Стінки ями обмазані глиною і сильно обпалені, а на дні лежали залізні шлаки [111, с.5].

175. САНКІВЦІ (Хотинський р-н)

Розташоване в східній частині села в ур. Горб [360, с.167; 863, с.174]. Поселення розміщується на лівому березі р. Ринга на присадибних ділянках № 2-4 по вул. Лісній. Його розміри становлять 150x80 м (1,2 га). Під час обстеження на поверхні поселення зібрано підйомний матеріал: фрагменти давньоруської кераміки (рис. Б. 1. 175, 1-3). Тут же знайдена й пізньосередньовічна кераміка XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 175, 8-12). Поселення, можливо, є рештками села, яке згадувалося у феодальній грамоті від 20 грудня 1437 р. як “село у Симка” [38, с.541].

176. СЛОБОДА (Новоселицький р-н)

Пізньосередньовічний шар поселення виявлений Б.О. Тимошуком [360, с.151]. Під час обстеження автором виявлено шар черняхівської культури (рис. Б.2.176, 1-8). Поселення розташоване в центрі села в ур. Шипіт. Воно знаходиться на правому березі р. Рокитна на городах господарств, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми, витягнуте вздовж берега річки й має розміри 300x100 м (3 га). На поселенні зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти гончарних горщиків, які датуються за аналогіями XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 176, 9-22).

177. СЛОБОДА (Новоселицький р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимошуком [360, с.151]. Воно розташоване за 3 км на схід від села. Знаходиться на лівому березі потоку на полі приватного господарства, активно руйнується польовими роботами. Поселення

двошарове овальної форми розмірами 250x80 м (2 га). Під час розвідок зібрано підйомний матеріал. Серед нього фрагменти кераміки голіградської культури, які датуються за аналогіями IX – VII ст. до н. е., (рис. Б. 1. 177, 1-9) та кераміка давньоруського періоду другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 177, 10-13). На поселенні зібрані також фрагменти глиняної обмазки від стін жител, перепалені камені, кістки тварин.

178. СТАВЧАНИ (Кіцманський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком в 1948 р. [360, с.146; 863, с.175]. Поселення розташоване за 2 км на північ від села в ур. Ватаман на правому березі потоку й ставу, частково затоплене. Розміщується на орному полі, тому активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 160x60 м (1 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти давньоруської кераміки XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 178).

179. СТАРА ЖАДОВА (Сторожинецький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.160]. Поселення розташоване в центрі села на правому березі р. Сірет в ур. Селище. Поселення овальної форми, витягнуте вздовж річки площею і розмірами 150x60 м (0,9 га). Знаходиться на присадибних ділянках, активно розорюється. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: в основному, це фрагменти кераміки пізнього середньовіччя, які датуються другою половиною XIII – XV ст. (рис. Б. 1. 179).

180. СТАРИЙ ВОВЧИНЕЦЬ (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.121]. Знаходиться в східній частині села на другій терасі лівого березга р. Сірет в ур. Пошта. Знаходиться на присадибних ділянках, активно руйнується городніми роботами. Поселення витягнуте вздовж берега річки. Воно овальної форми розмірами 300x60 м (1,8 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки давньоруської XII – першої половини XIII ст. та пізньосередньовічної другої половини XIV – XVII ст. (рис. Б. 1. 180) культур, фрагменти пічних кахлів,

шлаки, шматки печини. На поселенні зустрінуто значну кількість бракованих кахлів, можливо, тут була гончарна піч.

181. СТАРІ БРОСКІВЦІ (Сторожинецький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.160]. Поселення розташоване в північній частині села на лівому березі р. Глиниця в ур. Сесія. Поселення овальної форми, витягнуте вздовж річки площею і розмірами 150x80 м (1,2 га). Знаходиться на присадибних ділянках, активно розорюється. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: в основному, це фрагменти кераміки пізнього середньовіччя. Такі горщики, виготовлені на швидкому ніжньому гончарному крузі, є тонкостінними і датуються за аналогіями другою половиною XIII – XVII ст. (рис. Б. 1. 181). На поселенні виявлена також металева підкова, яка викувана з залізної пластини шириною 1 см, товщиною 0,3 см. На її площині є чотири отвори для гвіздків діаметром 0,3 см. Кінці підкови загнуті до середини під кутом 90°.

182. ТАРАСІВЦІ (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.151]. Знаходиться в центрі села на лівому березі р. Рокитна в ур. Попель. Розміщується на присадибних городах, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 350x60 м (2,1 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти горщиків, які датуються XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 182). Тут же були знайдені шматки глиняної обмазки з відбитками деревини та фрагмент точильного каменю, виготовлений з пісковика. Він заповірований, трикутної форми довжиною 4,5 см, у плані квадратний зі стороною 2 см (рис. Б. 1. 182, 10).

183. ТАРАШАНИ (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.121]. Знаходиться в південно-західній частині села біля асфальтної дороги в ур. Старий Цвинтар. Розташоване на орному полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження

зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки пізньосередньовічної культури, які датуються другою половиною XIV – XVII ст. (рис. Б. 1. 183).

184. ТАРНАВКА (Герцаївський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.122; 216, с.101]. Знаходиться на північний схід від села на лівому березі р. Голяк в ур. Лан. У 1968 р. Тут були виявлені розорені печі-кам'янки та кераміка культури Луки-Райковецької [Тимощук 1976, с.166]. Розташоване на орному полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження знайдено культурні шари, наповнені фрагментами кераміки римського часу (культура карпатських курганів) (рис. Б. 1. 184, 1-3), слов'янської Луки-Райковецької культури (рис. Б. 1. 184, 4-7) та пізнього середньовіччя другої половини XIII – XVII ст. (рис. Б. 1. 184, 8-16).

185. ТОВТРИ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.132]. Знаходиться за 1,5 км на південний захід від села на березі невеликого озера в ур. Царське Поле, перетинається польовою дорогою та високовольтною лінією електропередач. Розташоване на орному полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення округлої форми й займає територію 150x80 м (1,2 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти глиняної обмазки від стін жител та кераміки трипільської культури, яка датується IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 185, 1-2). Культурний шар давньоруського періоду виявив В.М. Войнаровський у 1987 р. (автор вдячний В.М. Войнаровському за надану інформацію). Під час обстеження у 2004 р. тут автором зібрано фрагменти кераміки, виготовлені з жовто-червоної глини середньої жирності з домішками дрібного просіяного піску (рис. Б. 1. 185, 3-6).

186. ТОПОРІВЦІ (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.152; 863, с.176]. Розміщується на південний схід від села на правому березі потоку в ур. Пагари. Знаходиться на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми займає територію 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження зібрано підйомний

матеріал. Це фрагменти кераміки трипільської, комарівської, липицької та давньоруської культур (рис. Б. 1. 186).

187. ТОПОРІВЦІ (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.152]. Розміщується за 1,5 км на північний схід від села на лівому березі потоку в ур. Добова. Знаходиться на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми займає територію 180x80 м (1,4 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки давньоруської культури XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 187).

188. ТУРЯТКА (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.122]. Знаходиться на північ від села, на лівому березі потоку в ур. Селище. Знаходиться на орному полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 150x60 м (0,9 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки культури карпатських курганів (рис. Б. 1. 188, 1-3), Луки-Райковецької VIII – X ст. (рис. Б. 1. 188, 4-7) та пізньосередньовічної, які датуються другою половиною XIV – XV ст. культур (рис. Б. 1. 188, 8).

189. ХЛІВИЩЕ (Кіцманський р-н)

Поселення пізнього середньовіччя відкрите Б.О. Тимощуком [360, с.146; 863, с.176]. У 1988 р. В.М. Войнаровський та І.А. Піддубний відкрили шар пізньозалізного віку (автор вдячний В.М. Войнаровському та І.А. Піддубному за надану інформацію). У 2004 р. автором відкритий шар черняхівської культури. Поселення знаходиться в центрі села на обох берегах потоку в ур. Селище. Розміщується на городах, активно руйнується польовими роботами, перетинається дорогою. Воно овальної форми розмірами 120x50 м (0,6 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал, це фрагменти липицької (рис. Б. 1. 189, 1-6), черняхівської (рис. Б. 1. 189, 7-12), давньоруської (рис. Б. 1. 189, 13-17) культур та пізнього середньовіччя XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 189, 18-24). Очевидно, це селище вперше згадується в письмових документах під 6 липням 1413 р. [38, с.101].

190. ЦУРЕНЬ (Герцаївський р-н)

Поселення виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.122]. Знаходиться на західній околиці села на правому березі р. Рудиноса в ур. Окопи. У 1972 р. тут в березі виявлено три напівземлянки з печами-кам'янками та кераміка культури Луки-Райковецької. Одне житло було розкопано [874, с.167; 889, с.167]. Поселення розташоване на орному полі, активно руйнується польовими роботами. Воно овальної форми розмірами 200x100 м (2 га). Під час обстеження знайдено культурні шари, наповнені фрагментами кераміки пізньої фази Луки-Райковецької (рис. Б. 1. 190, 1-2) та давньоруської (рис. Б. 1. 190, 3-4) культур.

191. ЧАГОР (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.122]. Розміщується на південний схід від села на високому лівому березі р. Дереглуй, неподалік від тракторної бригади в ур. Левада. Знаходиться на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж берега річки й займає територію 150x60 м (1,2 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки трипільської IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 191, 1-3) та давньоруської кераміки XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 191, 4-5).

192. ЧАГОР (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.122]. Розміщується на південь від села на високому лівому березі р. Коровля в ур. Селище, перетинається залізницею. Знаходиться на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж берега річки й займає територію 250x100 м (2,5 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти пізньосередньовічної кераміки, які датуються другою половиною XIV – XVII ст. (рис. Б. 1. 192).

193. ЧАГОР (Глибоцький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.122]. Розміщується на південь від села на високому лівому березі р. Дереглуй в ур. Багна. Знаходиться на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж

берега річки й займає територію 500x300 м (15 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти пізньосередньовічної кераміки, які датуються другою половиною XIV – XVII ст. (рис. Б. 1. 193).

194. ЧЕПОНОСИ (Хотинський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.167; 863, с.177]. Знаходиться в південно-східній частині села, неподалік від вулиці Мічуріна в саду та на городах [872, с.124]. Розташовується на першій надлуговій терасі лівого берега потоку, в ур. Кути. З північного боку обмежене ставом, а з південного – яром і струмком. Воно овальної форми розмірами 100x80 м (0,8 га). Поселення активно руйнується польовими роботами. Частина знищена при копанні ставу. У 1971 р. Б.О. Тимощуком виявлено розорені печі-кам'янки, та знайдено уламки ліпних слов'янських горщиків [874, с.177]. Під час розвідок зібрано колекцію кружальної, в більшості своїй орнаментованої, кераміки, обпалені камені, обмазку від стін, кістки тварин. Поселення давньоруської культури XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 194, 3-4).

195. ЧЕПОНОСИ (Хотинський р-н)

Поселення виявлене 2002 р. автором та О.С. Купчанком. Воно розташоване за 100 м на південь від попереднього дослідженого на першій надлуговій терасі потоку в саду. Поселення овальної форми розмірами 100x80 м (0,8 га). Під час розвідок на польовій дорозі розчищено частину споруди виробничого призначення, в якій виявлено кам'яний робочий майданчик, що складався з сильно перепаленого каміння середніх розмірів. Розміри його становили 1,5x1,5 м. В середині простежуються залишки вогнища, вимощеного плитками. Серед каміння знайдено шматки обмазки та фрагменти ліпної й гончарної кераміки. Завал каміння продовжувався у бровці стінки споруди. Під час обстеження поселення зібрано фрагменти кераміки культури Луки-Райковецької, яка датується VIII – X ст. (рис. Б. 1. 194, 1-2). Тут же знайдено фрагменти стінок давньоруської кераміки XII – першої половини XIII ст. На окремих є орнамент у вигляді прямих горизонтальних врізаних ліній.

196. ЧЕПОНОСИ (Хотинський р-н)

Поселення знаходиться за 3 км на південь від села на краю лісу в ур. Корчівка [360, с.168; 863, с.177]. Розташовується на лівому березі потоку на полі, перетвореному у пасовисько, перетинається високовольтною лінією електропередач. Воно овальної форми розмірами 100x60 м (0,6 га). Під час обстеження виявлено гончарну кераміку (рис. Б. 1. 196). Специфічні риси тіста та випалу фрагменту дають можливість віднести знахідки горщиків до другої половини XII – першої половини XIII ст. Тут же виявлені фрагменти залізних шлаків, шматки обмазки та кістки тварин.

197. ЧЕРЕПКІВЦІ (Глибоцький р-н)

Виявлено Б.О. Тимощуком [216, с.107; 360, с.122; 863, с.178]. Знаходиться в центрі села на правому високому березі р. Сірет, біля цвинтаря й церкви. Розміщується на присадибних ділянках, активно руйнується городніми роботами. Поселення овальної форми розмірами 350x100 м (3,5 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти культури карпатських курганів та періоду пізнього середньовіччя, які датуються XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 197).

198. ЧЕРЛЕНА (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.152]. Розміщується в центрі села на лівому березі р. Черлена. Знаходиться на присадибних ділянках, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми займає територію 300x100 м (3 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти пізньосередньовічної кераміки, виготовленої на швидкому ніжному гончарному крузі і датуються за аналогіями XV – XVII ст. (рис. Б. 1. 198).

199. ЧЕРЛЕНА (Новоселицький р-н)

Виявлене В.М. Войнаровським (автор вдячний за надану інформацію В.М. Войнаровському та І.А. Піддубному). Розміщується за 1,5 км на південний захід від села на правому березі потоку в ур. Циклеу, перетинається дорогою Черленівка-Котелево. Знаходиться на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми займає територію 200x150 м (3 га). Під

час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки давньоруської культури XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 199).

200. ЧОРНИЙ ПОТІК (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.132; 111, с.2]. Знаходиться за 2 км на південний схід від села на лівому березі потоку в ур. Левада, перетинається польовою дорогою. Розміщується на городах, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 150x50 м (0,7 га). Під час обстеження зібрано фрагменти давньоруської кераміки. На окремих з них нанесений орнамент у вигляді прямих горизонтальних врізаних ліній (рис. Б. 1. 200).

201. ЧОРНІВКА 1 (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.152; 863, с.179]. Розміщується за 4 км на південь від села на правому березі р. Мошків, навпроти городища-феодалного замку XII – XIII ст. в ур. Пуста Чорнівка. Знаходиться на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення витягнуте вздовж річки й займає територію 1000x300 м (30 га). Б.О. Тимощук виявив тут скупчення залізних шлаків, скляні браслети (східна частина поселення). Під час пробних розкопок дослідив яму-погріб глибиною 1,5 м, діаметром 0,9 м з матеріалами XII – першої половини XIII ст. [881, с.112]. Під час розкопок автора в 1991 р. досліджено два наземних житла з глинобитними печами, один наземний будинок з підвалом, чотири господарські ями та одну яму-погріб [254, с.56]. Під час обстеження в 2004 р. зібрано кераміку XII – XIV ст. (рис. Б. 1. 201).

202. ЧОРНІВКА 2 (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.152; 863, с.179]. Розміщується на схід від поселення в ур. Пуста Чорнівка на лівому березі р. Мошків в ур. Калатура. Знаходиться на пасовищі. Поселення витягнуте вздовж річки й займає територію 50x30 м (0,2 га). В 1977 р. під час землевпорядкувальних робіт Б.О. Тимощук простежив залишки трьох наземних жител з

глинобитними печами [881, с.112]. Під час обстеження в 2004 р. зібрано кераміку XII – XIII ст. (рис. Б. 1. 202).

203. ЧОРНІВКА 3 (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.152; 881, с.112]. Розміщується за 1,5 км на захід від городища на правому березі р. Мошків, біля ставу. Західну і східну сторони поселення обмежують потічки, які впадають в став. Пагорб, на якому розміщене поселення, має крутий схил в південну сторону. Знаходиться на пасовищі. Поселення витягнуте вздовж річки й займає територію 100x30 м (0,3 га). Під час обстеження в 2004 р. зібрано кераміку XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 203).

204. ЧОРНІВКА 4 (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.152]. Розташоване західніше поселення 3, на пагорбі біля ставу, неподалік від “Турецької Могили”. Із західного боку поселення обмежене потічком, який впадає в став. Пагорб має похилый, близько 30⁰, ухил в південну сторону. В даний час активно знищується роботами по укріпленню ставу. Поселення витягнуте вздовж річки й займає територію 100x50 м (0,5 га). В 1977 р. під час землевпорядкувальних робіт Б.О. Тимошук простежив залишки трьох наземних жител з глинобитними печами [881, с.112]. Під час обстеження в 2004 р. зібрано кераміку XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 204).

205. ЧОРНІВКА 5 (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.152; 881, с.112]. Розташоване за 2 км на південь від села, на правому березі р. Мошків. Поверхня поселення має ухил близько 15⁰ у бік русла річки. Південна сторона поселення обмежена струмком, який впадає в річку. Селище активно руйнувалося польовими роботами, тепер закинуте. Поселення витягнуте вздовж річки й займає територію 100x50 м (0,5 га). Під час обстеження в 2004 р. зібрано кераміку XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 205).

206. ЧОРНІВКА 6 (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.152]. Розташоване за 1,7 км на південь від села, за 250 м на північ від поселення 5, на правому березі р. Мошків. Поверхня поселення має ухил близько 15° у бік русла річки. Північна сторона поселення обмежена струмком, який впадає в річку. Селище активно руйнувалося польовими роботами, тепер закинута. Поселення витягнуте вздовж річки й займає територію 100x50 м (0,5 га). В 1977 р. під час землевпорядкувальних робіт Б.О. Тимощук простежив залишки наземних жител з глинобитними печами [8818, с.112]. Під час обстеження в 2004 р. зібрано кераміку XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 206).

207. ЧОРНІВКА 7 (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.152; 881, с.112]. Розташоване на південній окраїні села, на правому березі р. Мошків, на невисокому мисі, утвореному річкою і потоком, який впадає в річку з правого боку в ур. Шанці. Мис має пологий схил (10°) у південно-східний бік, до ріки і потоку. Культурний шар поселення незначний, сильно порушований оранкою і будівельними роботами (у північно-західній частині поселення проходить дорога Чернівці – Чорнівка і збудовано колгоспну ферму). Поселення витягнуте вздовж річки й займає територію 80x30 м (0,2 га). Під час обстеження в 2004 р. зібрано кераміку XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 207).

208. ЧОРНІВКА 8 (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.152; 881, с.112]. Розміщується на високому пагорбі, за 3 км на південь від села, на лівому березі р. Мошків в ур. Лелеківець. З південної і північної сторін воно обмежене струмками, що впадають в річку. Пагорб, на якому розташоване поселення, має схил у західному і південному напрямках. Поселення займає весь мис й має площу 300x100 м (3 га). В 1977 р. під час землевпорядкувальних робіт Б.О. Тимощук простежив залишки шести наземних жител з глинобитними печами [881, с.112]. У 2001 році проводилися розкопки, під час яких було досліджено господарські споруди. Під

час обстеження в 2004 р. зібрано кераміку XII – першої половини XIII ст. (рис. Б. 1. 208).

209. ЧУНЬКІВ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [111, с.2; 360, с.132;]. Знаходиться в північній частині села на високому плато лівого берега р. Малинівка в ур. Горянка, пересікається польовою дорогою. Розміщується на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми розмірами 220x50 м (1,1 га). Під час обстеження зібрано фрагменти давньоруської кераміки (рис. Б. 1. 209).

210. ШИШКІВЦІ (Кіцманський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [863, с.180]. Поселення знаходиться в східній частині села на лівому березі р. Совиці в ур. Вигон, неподалік від водокачки. Частина його затоплена ставом. Воно перетинається польовою догою. Знаходиться на полі, тому активно руйнується польовими роботами. Давньоруське поселення займає територію 250x60 м (1,5 га). Під час обстеження виявлено культурний шар черняхівської культури (рис. Б. 1. 210, 1-13) та давньоруського XII – першої половини XIII ст. періоду (рис. Б. 1. 210, 14-25). На поселенні знайдено також фрагменти амфор. Вони відносяться до посудин, які виготовлялися в Криму, зокрема в Херсонесі і датуються XII – XIII ст.

211. ШИШКІВЦІ (Новоселицький р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.153]. Розміщується в північній частині села між берегами потоків, неподалік від ставу в ур. Клин. Знаходиться на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми займає територію 150x80 м (1,2 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. Це фрагменти кераміки черняхівської (рис. Б. 1. 211, 1-9) та давньоруської (рис. Б. 1. 211, 10-12) культур. Тут же знайдено кричне залізо. Це шматок пористої консистенції темно-коричневого кольору видовженої форми розмірами, в середньому, 4x5,5 см. Сильно ошлакований. До одного боку прикипів глиняний шматок череня печі.

212. ШУБРАНЕЦЬ (Заставнівський р-н)

Розташовується за 1 км на південь від села в ур. Рогізнянське [360, с.132]. Поселення розміщене на правому березі р. Совиця на приватних городах, тому активно руйнується польовими роботами. Перетинається лінією електропередач. Поселення двошарове, витягнуте вздовж берега річки. Нижній шар насичений знахідками кераміки черняхівської культури II – V ст. н. е. Тут зібрано фрагменти кухонного та столового посуду (рис. Б. 1. 212, 1-7). Тут же були виявлені шматки глиняної обмазки від стін жител, перепалені камені. Вище залягав шар XII – першої половини XIII ст. Поселення цього часу овальної форми розмірами 250x100 м (2,5 га). Культурний шар насичений знахідками, в основному, фрагментами кераміки. Це вінчики галицького типу, один загальноруського типу, вінчик миски, стінки, ручки та денця горщиків (рис. Б. 1. 212, 13-22).

213. ЩЕРБИНЦІ (Новоселицький р-н)

Виявлене В.М. Войнаровським (автор вдячний за надану інформацію В.М. Войнаровському та І.А. Піддубному). Розміщується в північно-західній частині села на лівому березі потоку, біля дороги. Знаходиться на полі, активно руйнується польовими роботами. Поселення овальної форми займає територію 200x40 м (0,8 га). Під час обстеження зібрано фрагменти кераміки пізнього середньовіччя другої половини XIII – XVII ст. (рис. Б. 1. 213).

214. ЮРКІВЦІ (Заставнівський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком [360, с.133; 863, с.180]. Знаходиться за 2 км на північ від села на лівому березі р. Білий Потік на схід від ставу в ур. Извор. Розміщується на орному полі, руйнується польовими роботами, частина затоплена ставом. Поселення двошарове. Залишки селища трипільської культури виявлені у 1988 р. В.М. Войнаровським та І.А. Піддубним (автор вдячний за інформацію В.М. Войнаровському та І.А. Піддубному). Під час обстеження в 2004 р. зібрано фрагменти кераміки IV – III тис. до н. е. (рис. Б. 1. 214, 1-2). Давньоруське поселення представлене фрагментами кераміки поширеної на площі 400x60 м (2,4 га). Воно овальної форми, витягнуте

вздовж берега річки. На окремих фрагментах нанесений орнамент у вигляді прямих горизонтальних врізаних ліній (рис. Б. 1. 214, 3-5).

215. ЯРІВКА (Хотинський р-н)

Виявлене Б.О. Тимощуком в 1964 р. [360, с.168; 863, с.181]. Знаходиться за 3 км на південний схід від села в ур. Під Лісом. Розміщується на обох берегах потоку між ставами в саду. Частина поселення знаходиться в лісі. Воно витягнутої форми. На лівому березі займає площу близько 5 га (500x100 м), на правому березі 300x100 м (3 га). У 1971 р. Б.О. Тимощуком тут досліджено 3 напівземлянки з печами-кам'янками [863, с.170]. Під час останніх обстежень зібрано підйомний матеріал – фрагменти ліпної кераміки (рис. Б. 1. 215, 1-5). Це фрагменти горщиків культури Луки-Райковецької, яка датується VIII – X ст. Тут же знайдені фрагменти пізньосередньовічної кераміки (рис. Б. 1. 215, 6-20). Такі горщики виготовлені на швидкому ніжному гончарному крузі і датуються за аналогіями XV – XVII ст.

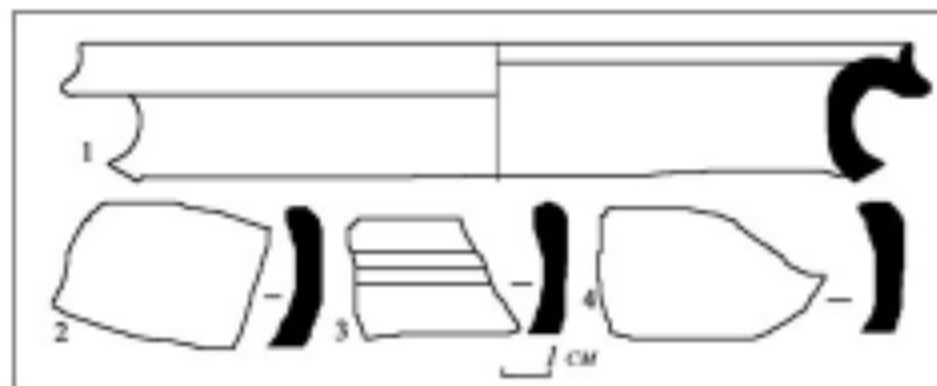
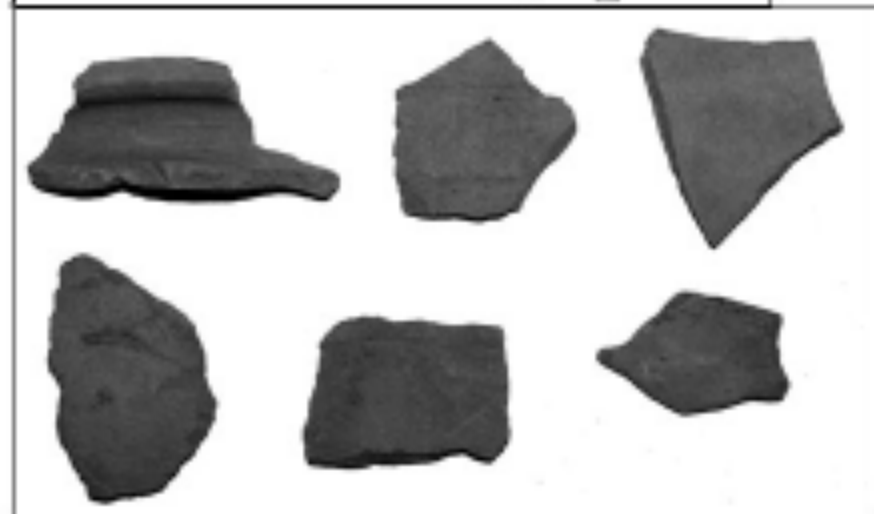
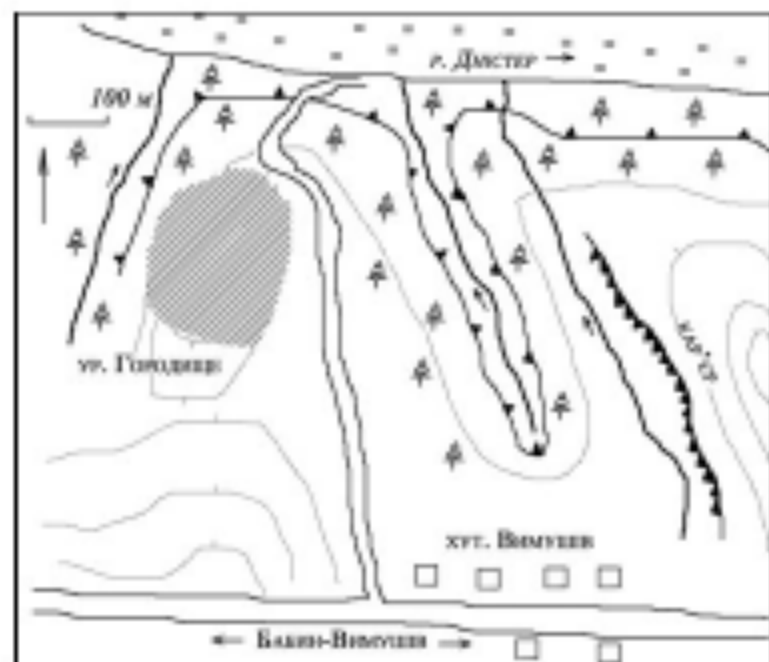

Рис. Б. 1. 1. Поселення Бабин, ур. Городище (Заставнівський р-н)

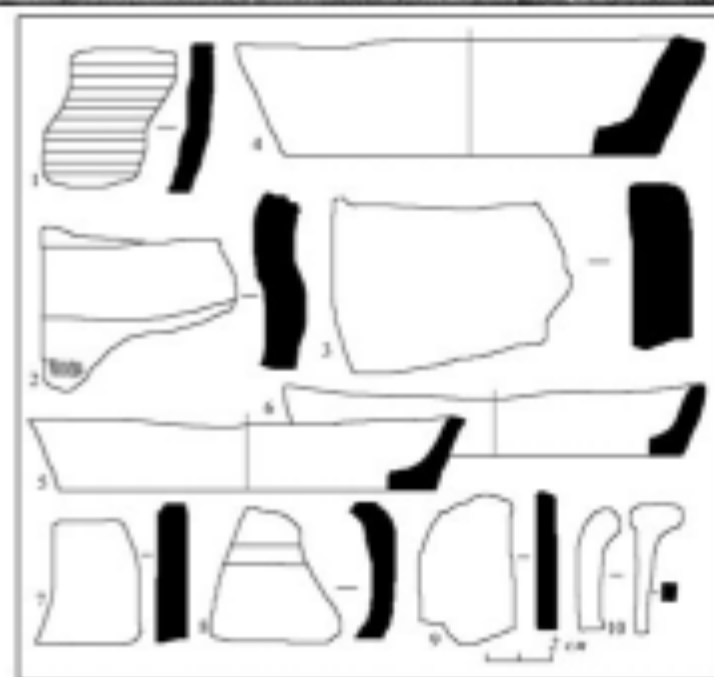
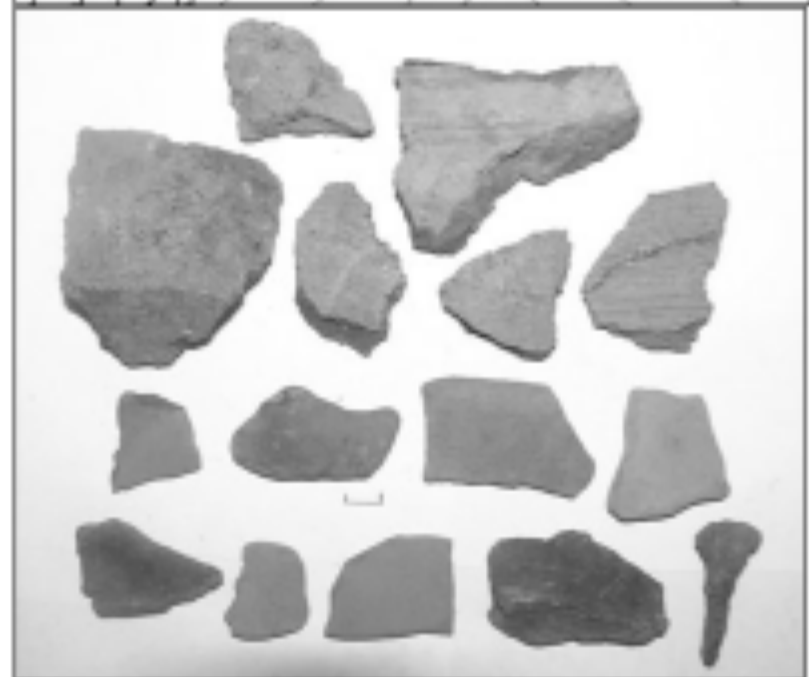
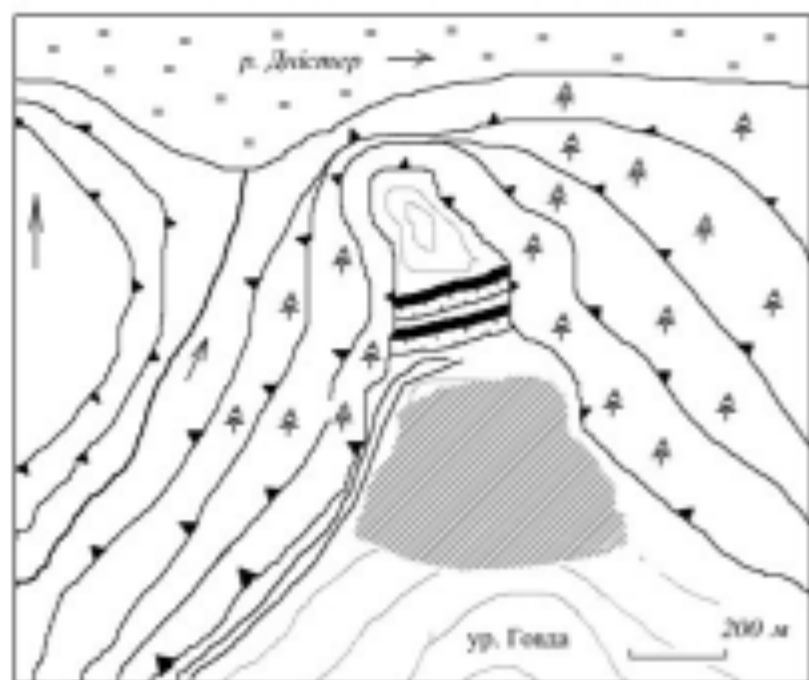

Рис. Б. 1. 2. Поселення Бабин, ур. Говда (Кельменецький р-н)

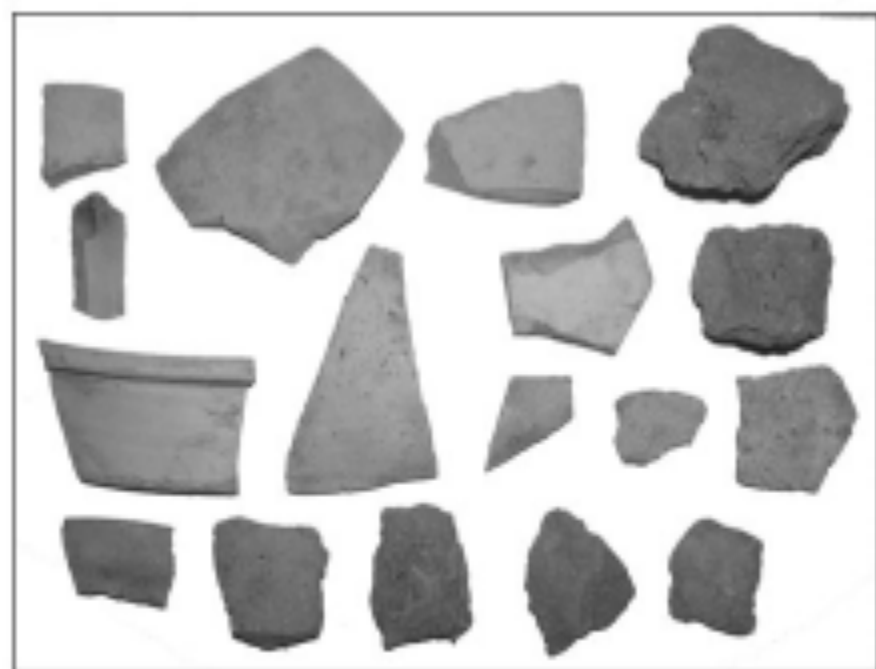
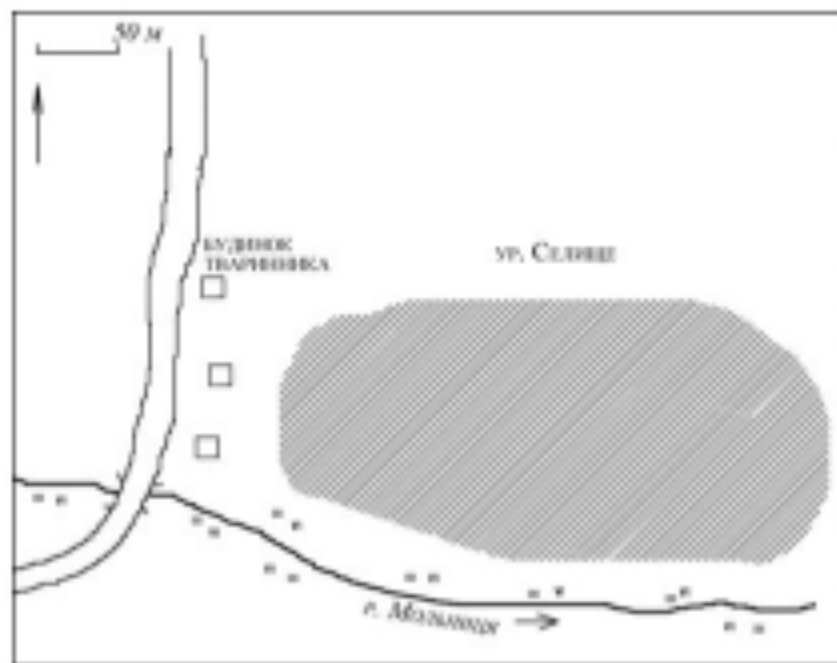

Рис. Б. 1. 3. Поселення Байраки, ур. Селище (Герцаївський р-н)

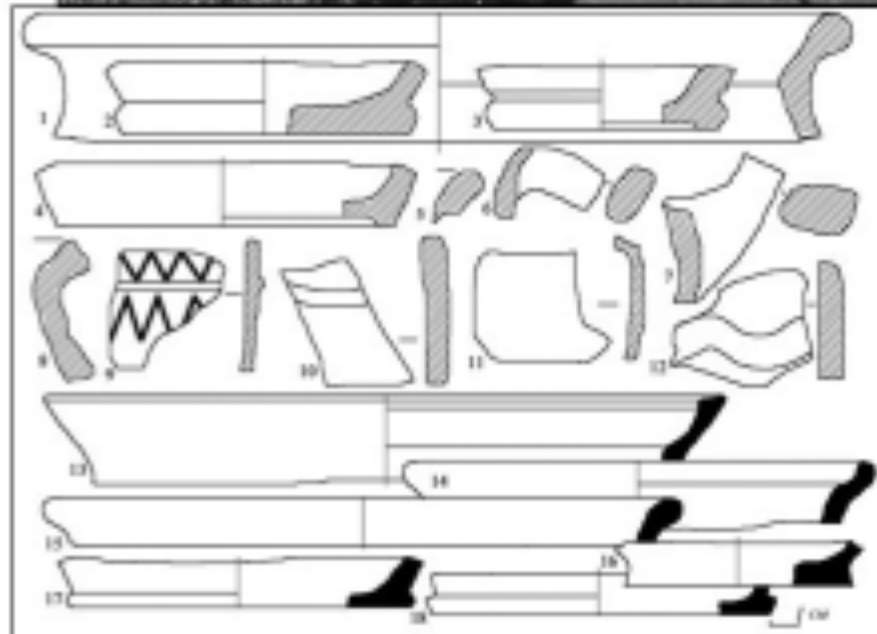
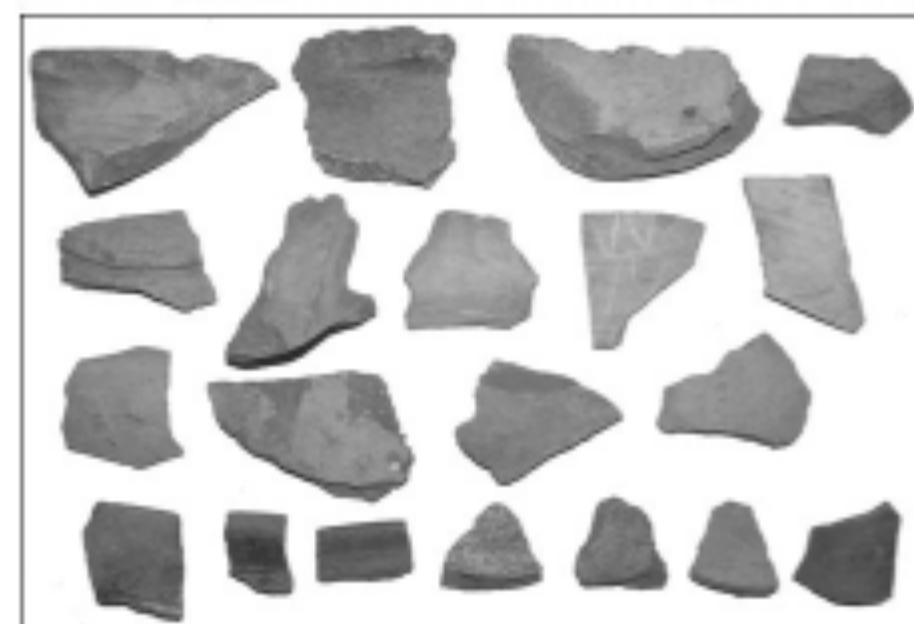
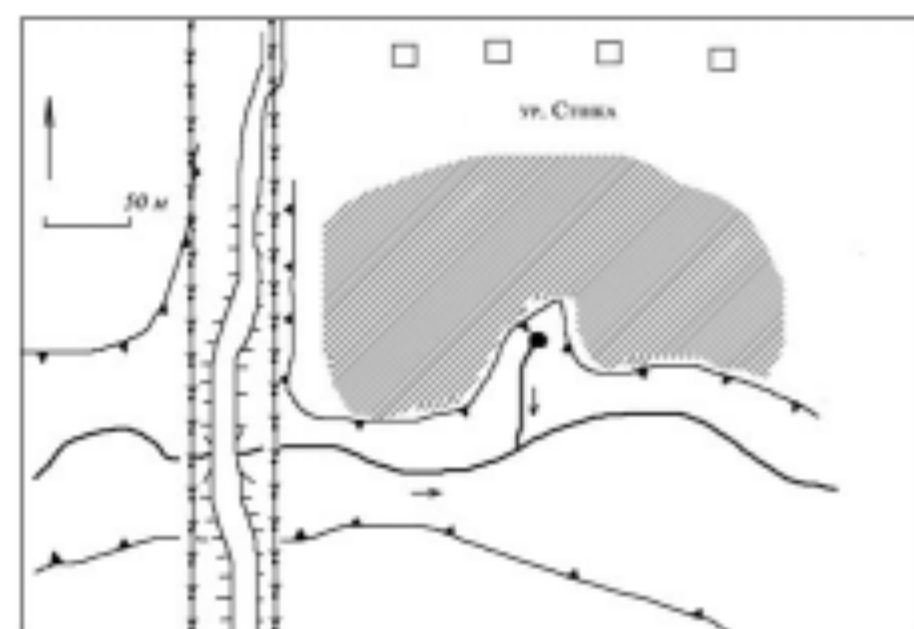

Рис. Б. 1. 4. Поселення Балківці, ур. Стінка (Новоселицький р-н)

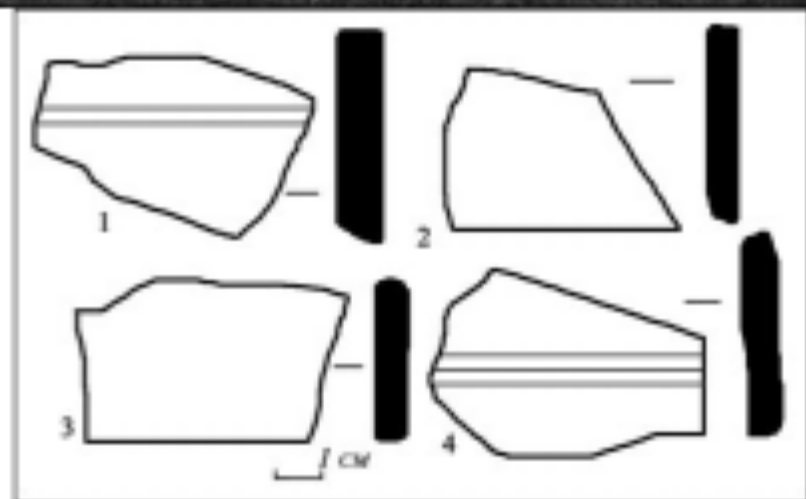
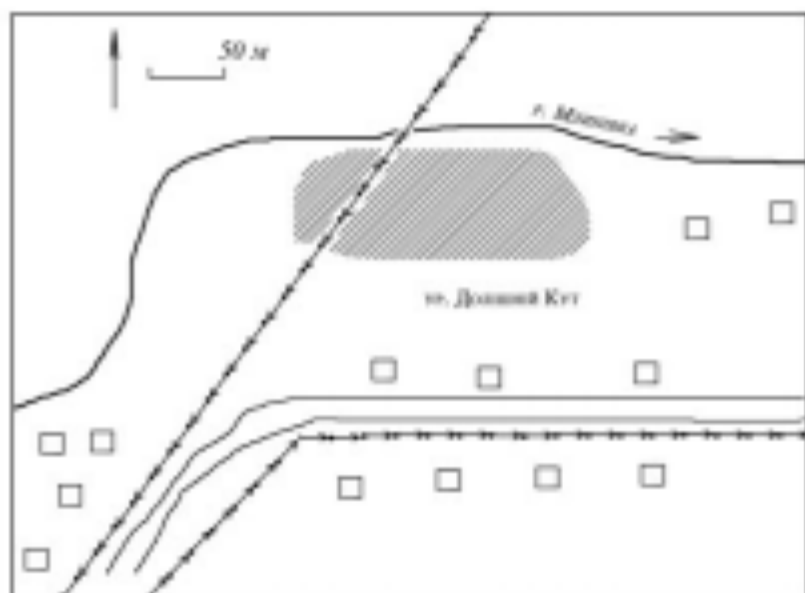

Рис. Б. 1. 5. Поселення Банилів, ур. Долішній Кут (Вижницький р-н)

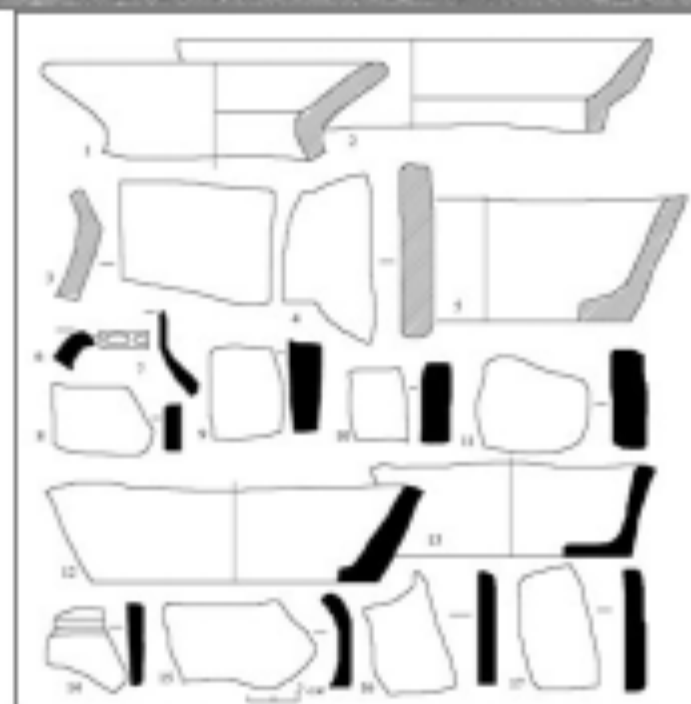
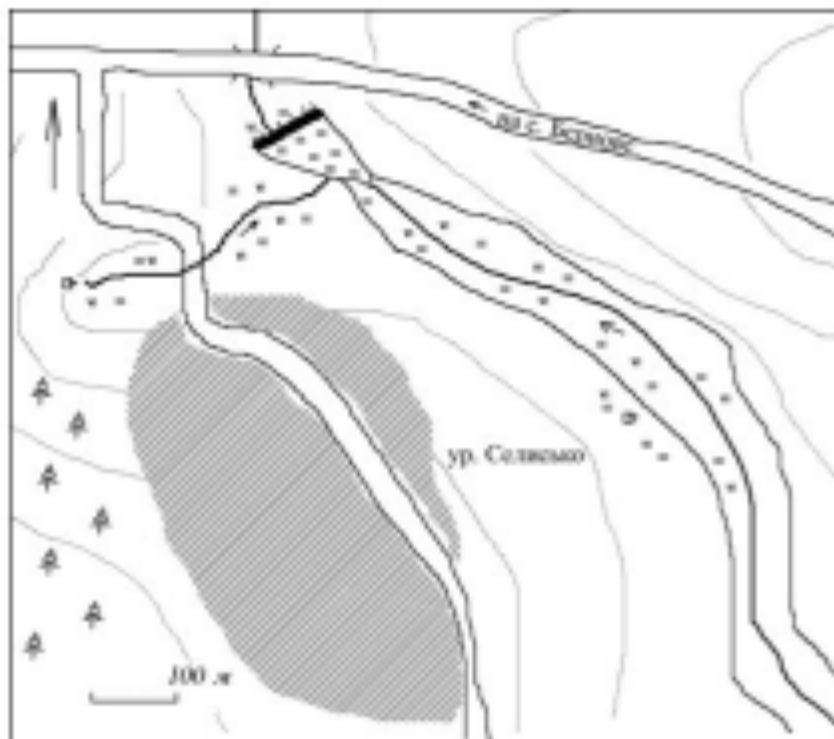

Рис. Б. 1. 6. Поселення Берново, ур. Селисько (Кельменецький р-н)

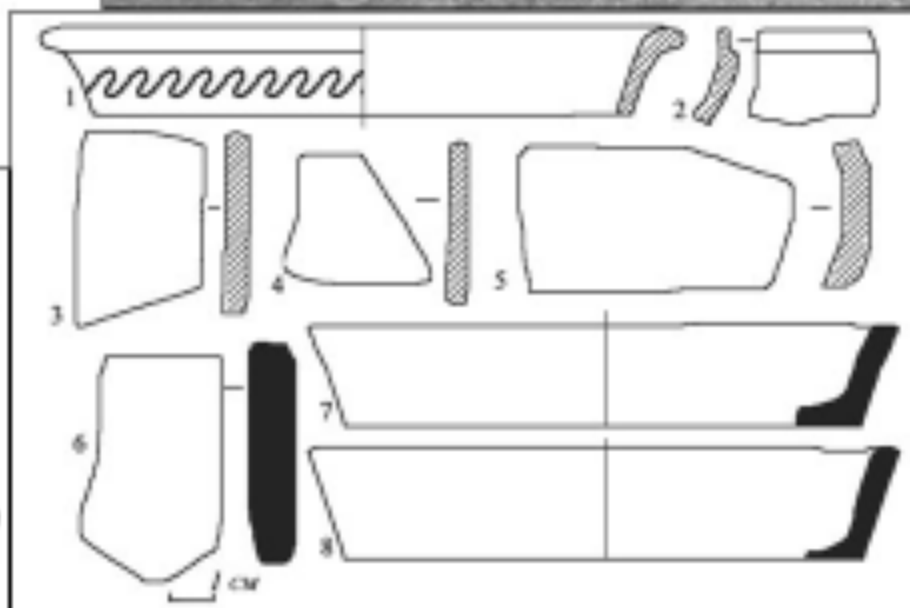
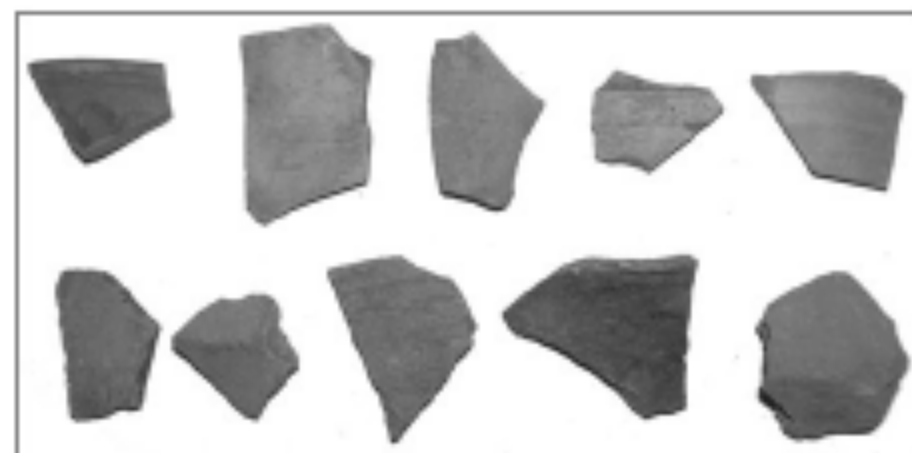
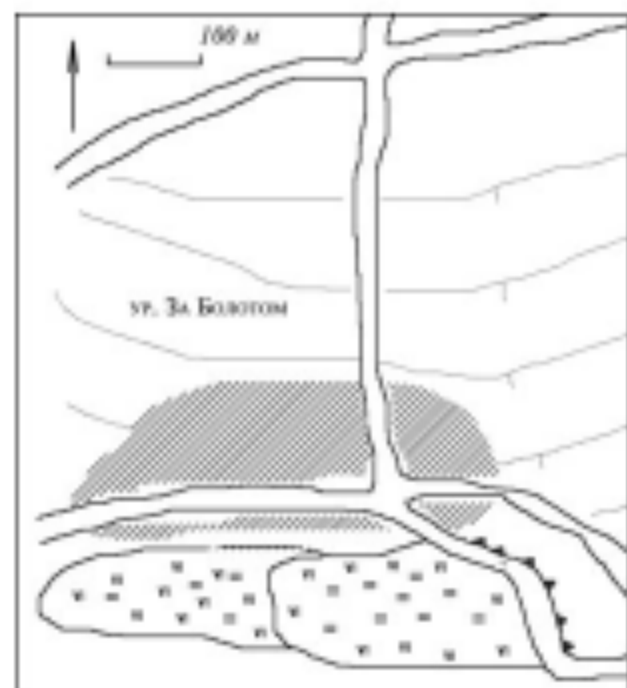

Рис. Б. 1. 7. Поселення Борівці, ур. Болото (Кіцманський р-н)

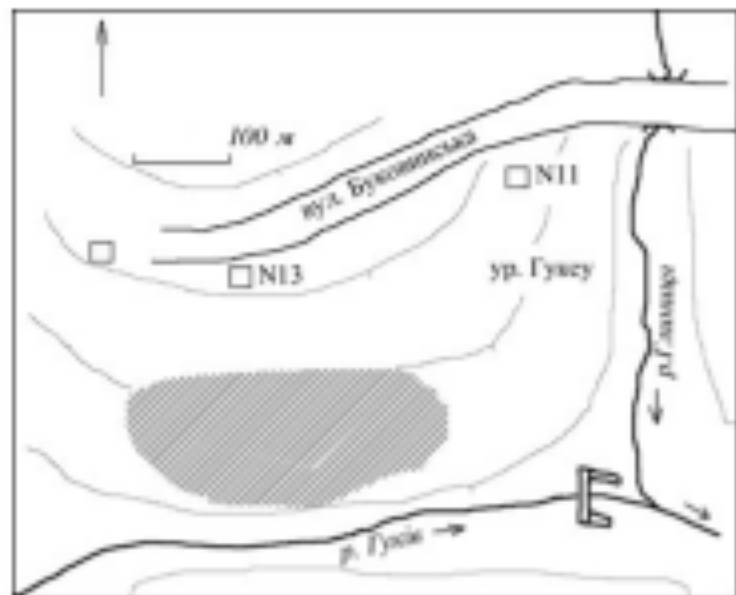

Рис. Б. 1. 8. Поселення Бояни, ур. Гукуй (Новоселицький р-н)

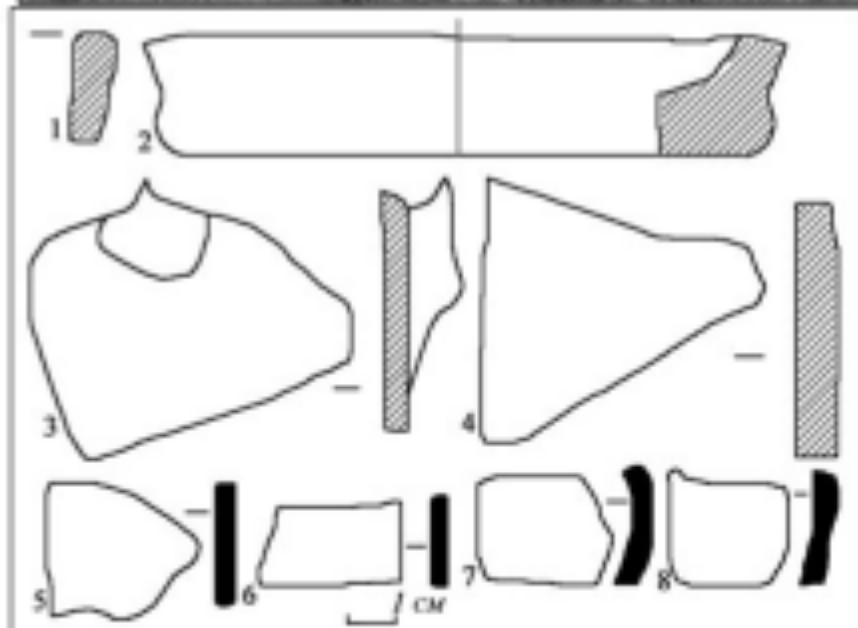
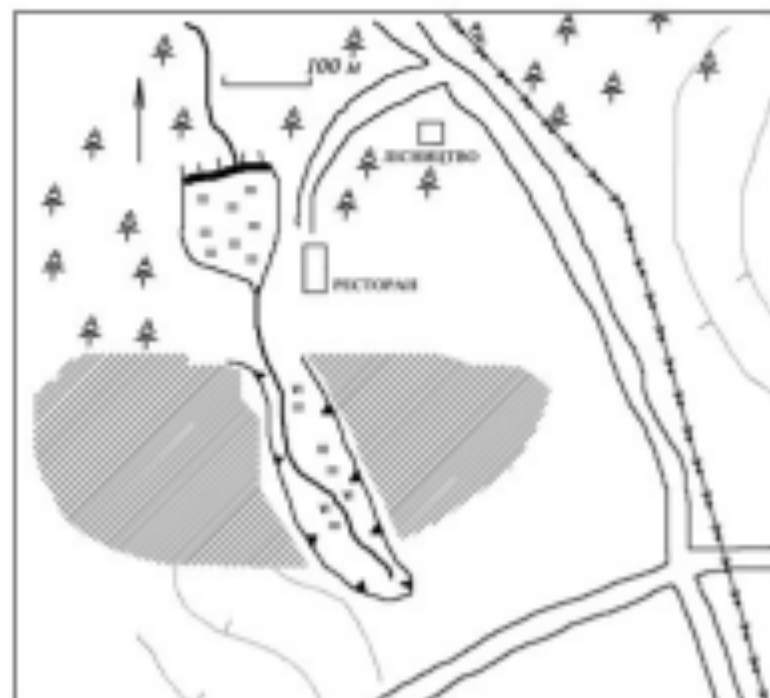

Рис. Б. 1. 9. Поселення Бояни, ур. Під Хащею (Новоселицький р-н)

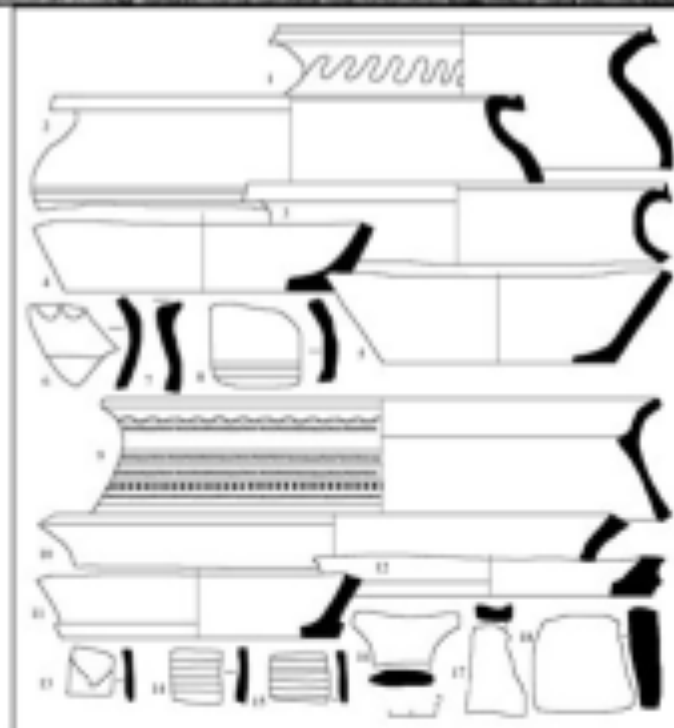
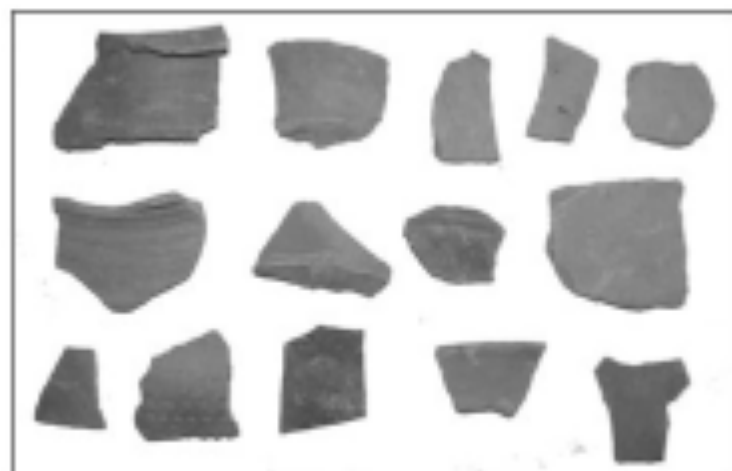
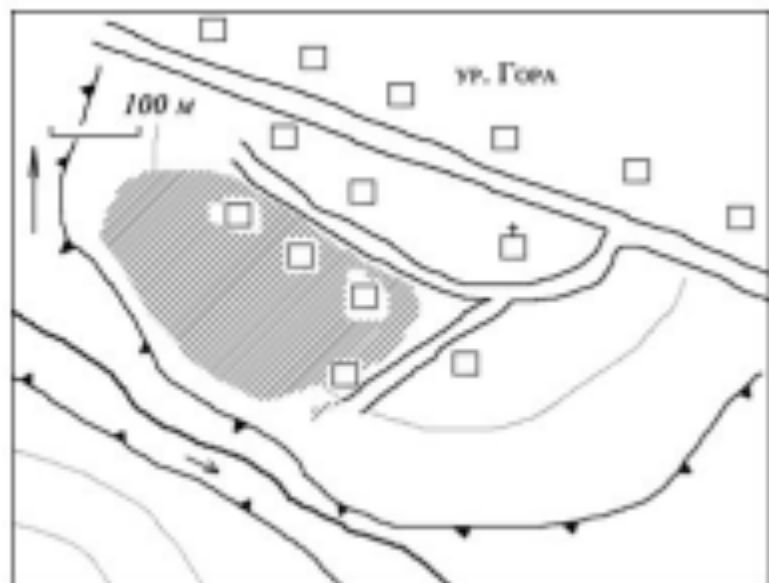

Рис. Б. 1. 10. Поселення Боянчук, ур. Гора (Заставнівський р-н)

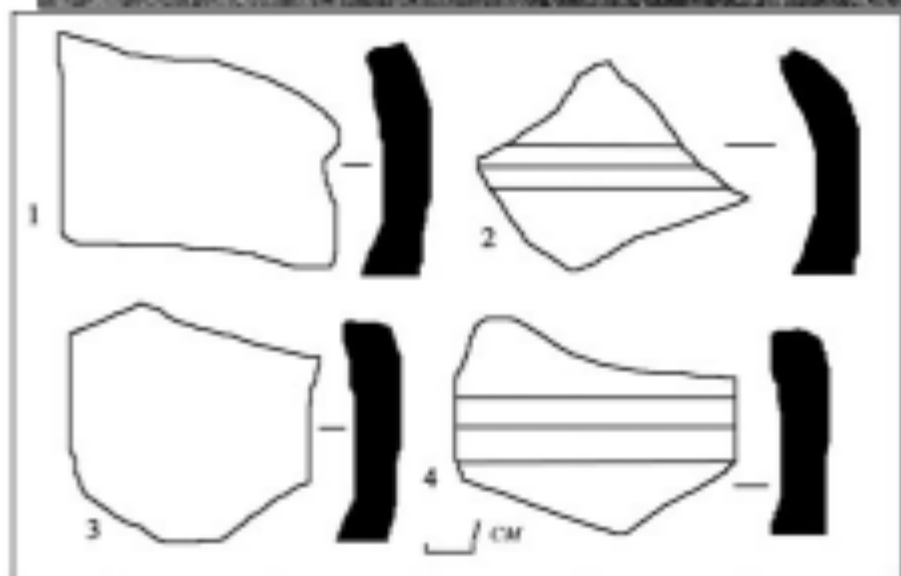
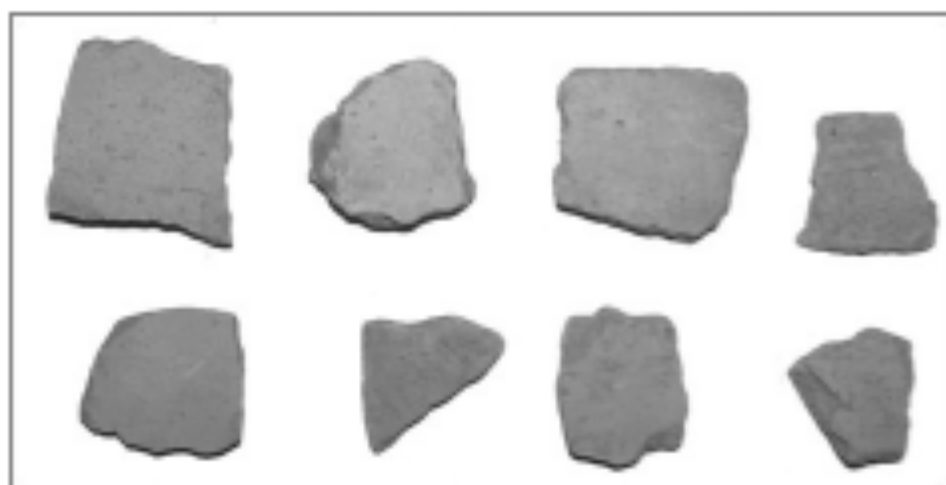

Рис. Б. 1. 11. Поселення Боянчук, ур. Кадуб (Заставнівський р-н)

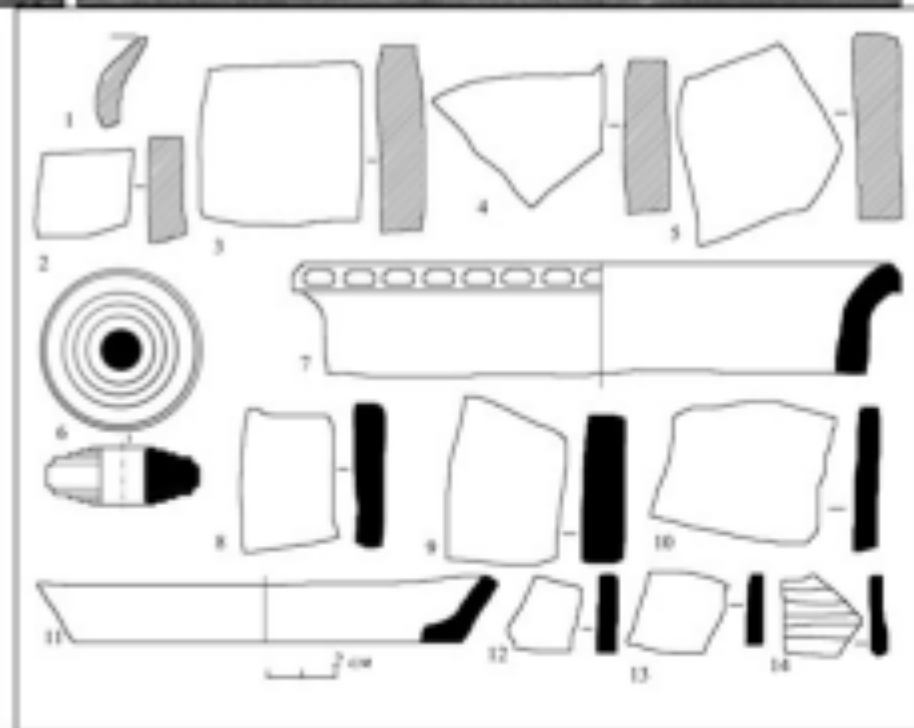
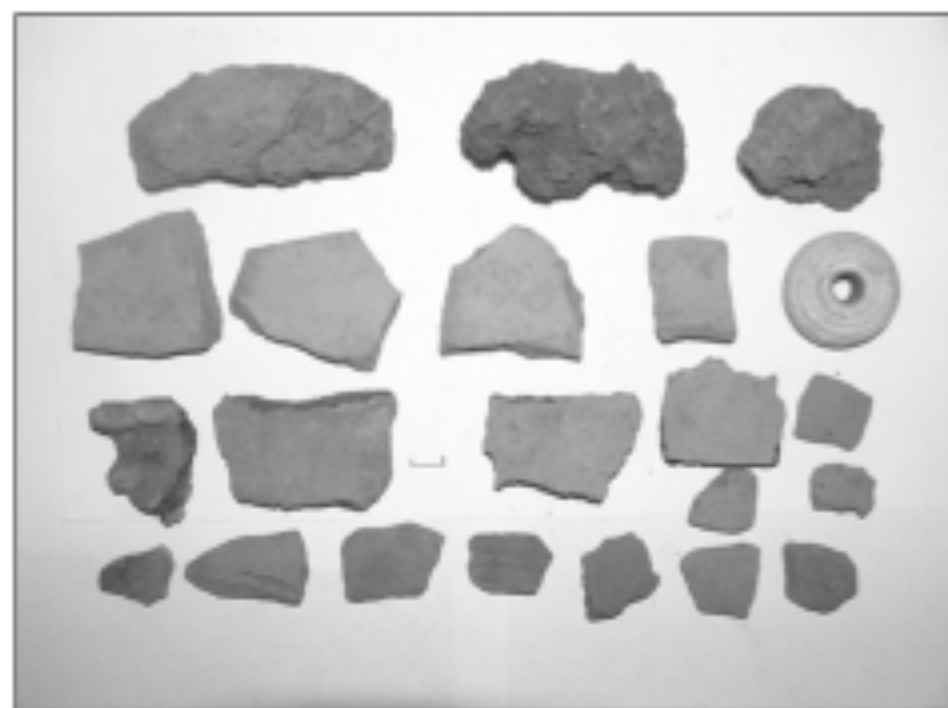
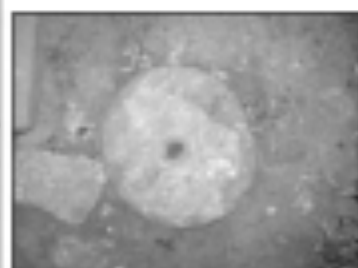

Рис. Б. 1. 12. Поселення Бузовиця 1, ур. Селисько (Кельменецький р-н)

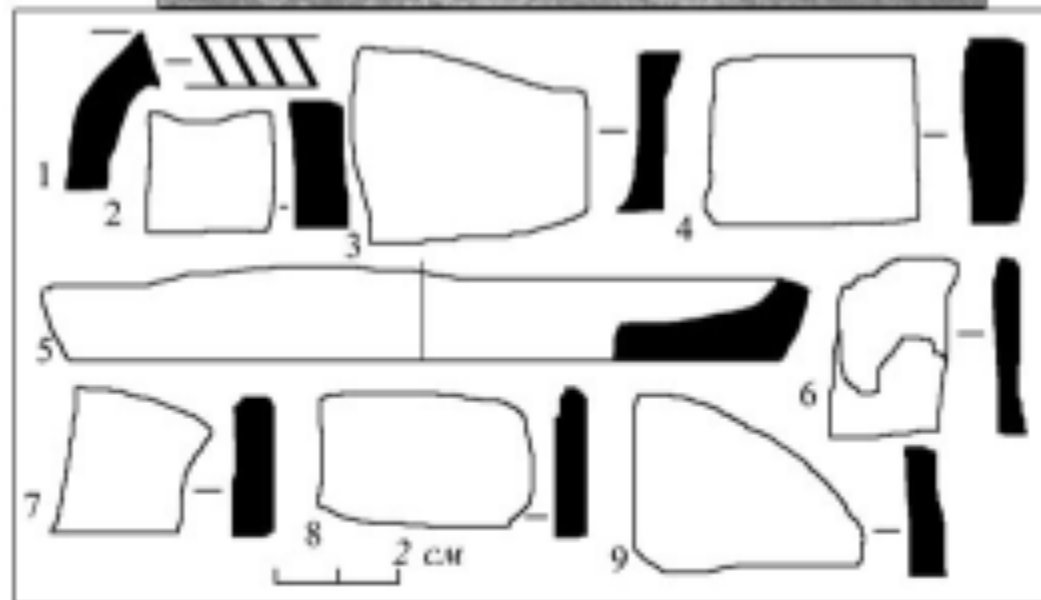
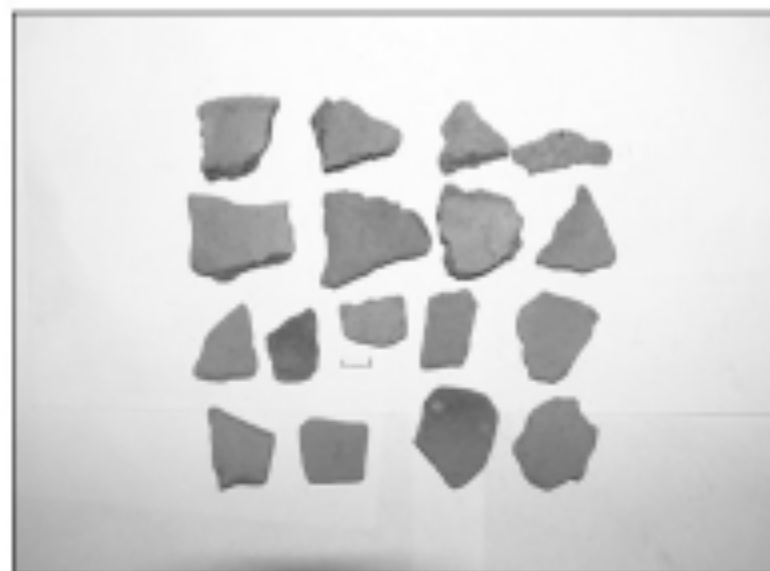

Рис. Б. 1. 13. Поселення Бузовиця 2, ур. Селисько (Кельменецький р-н)

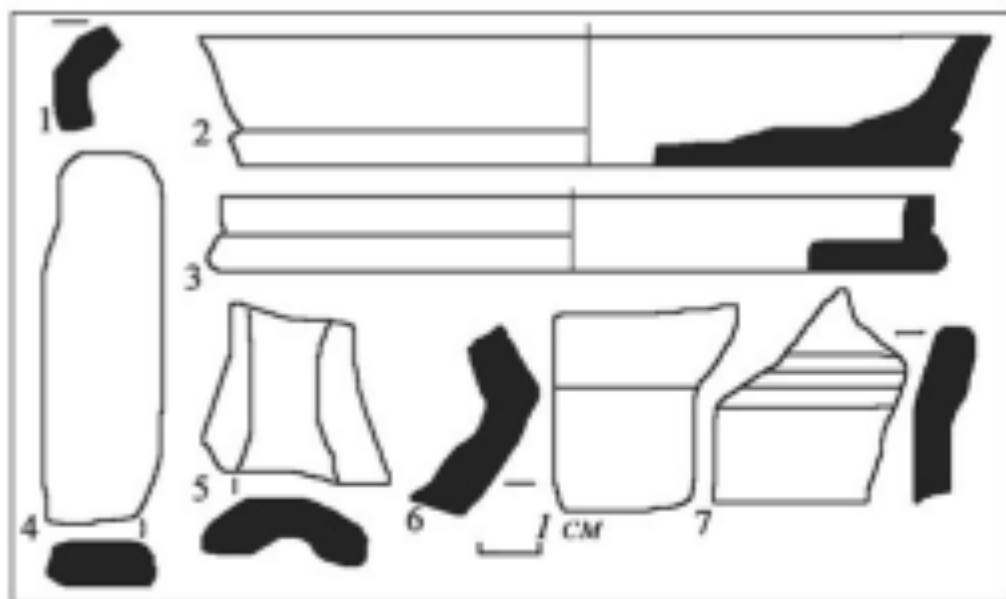
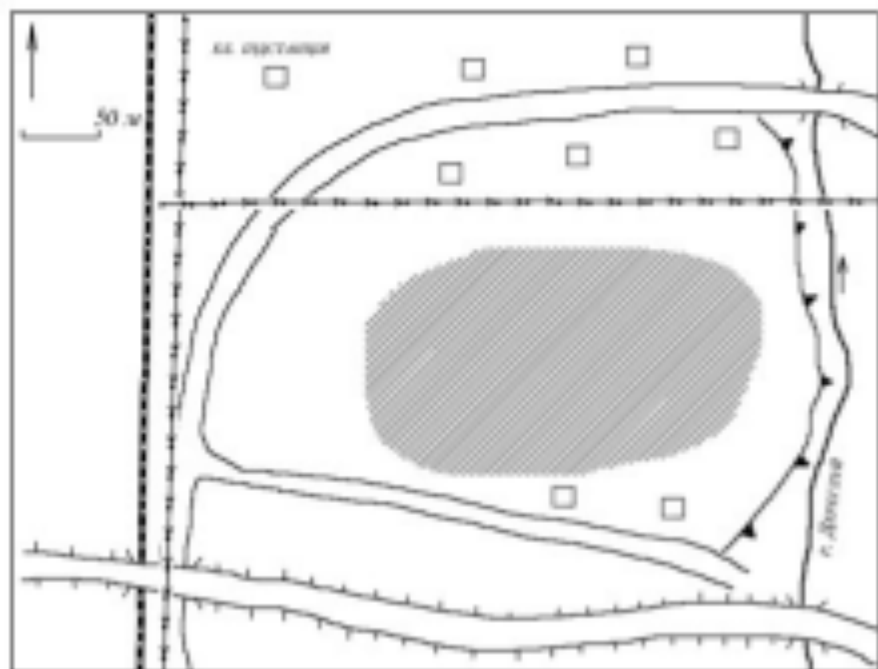

Рис. Б. 1. 14. Поселения Валя Кузьмин (Глибоцкий р-н)

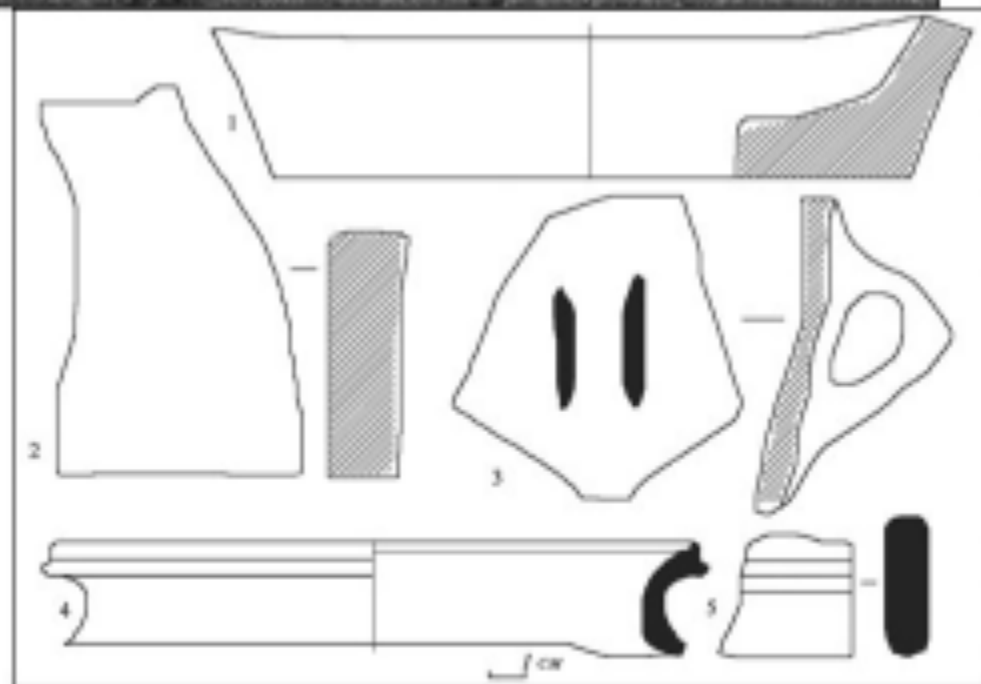
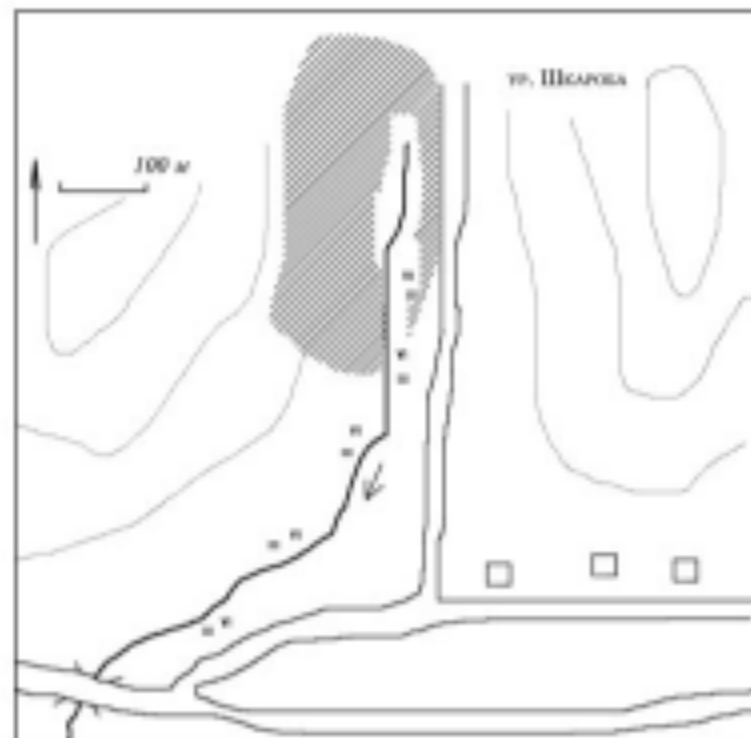

Рис. Б. 1. 15. Поселення Валява, ур. Шкарова (Кіцманський р-н)

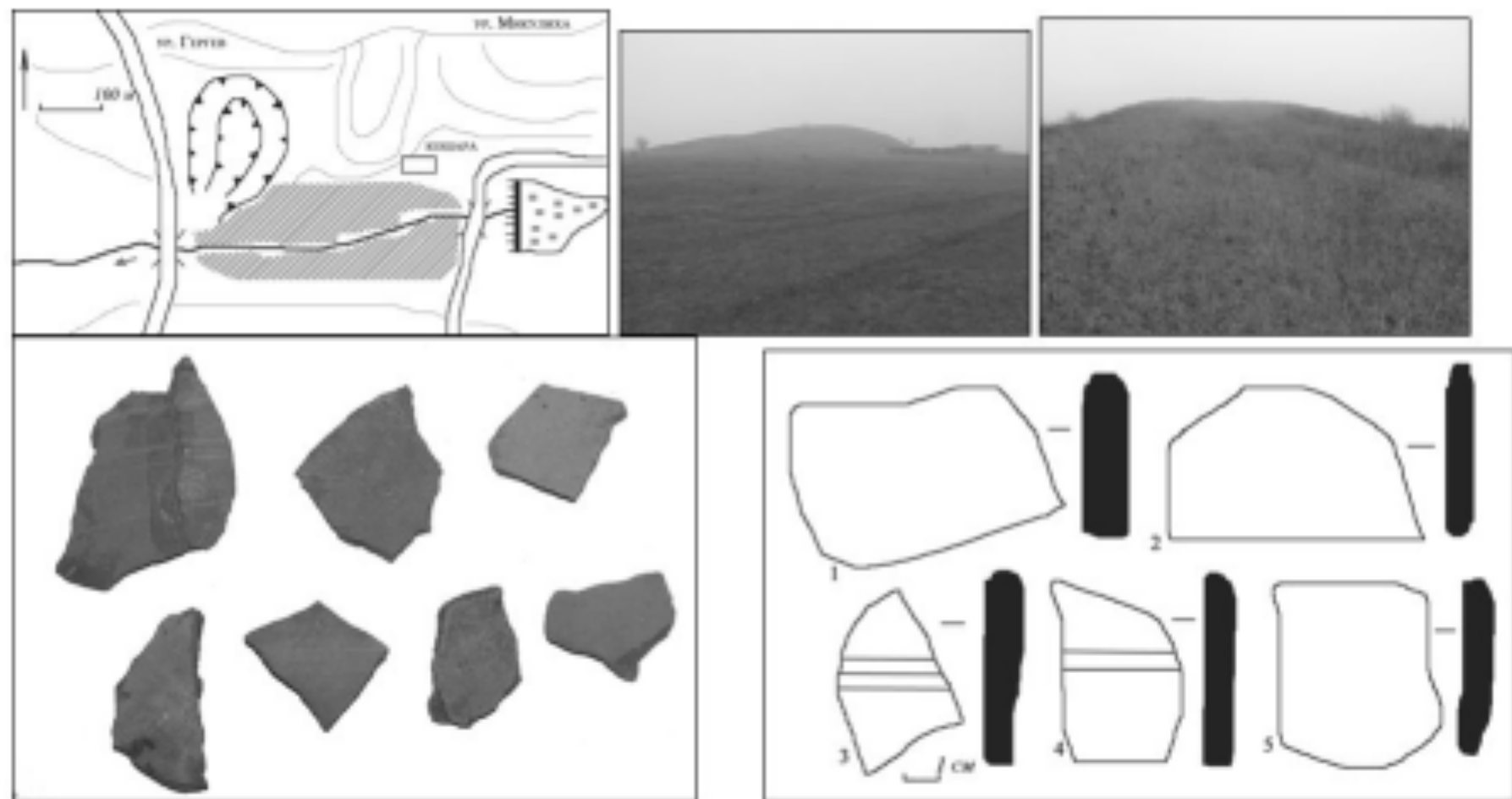

Рис. Б. 1. 16. Поселення Валява, ур. Микулиха (Кіцманський р-н)

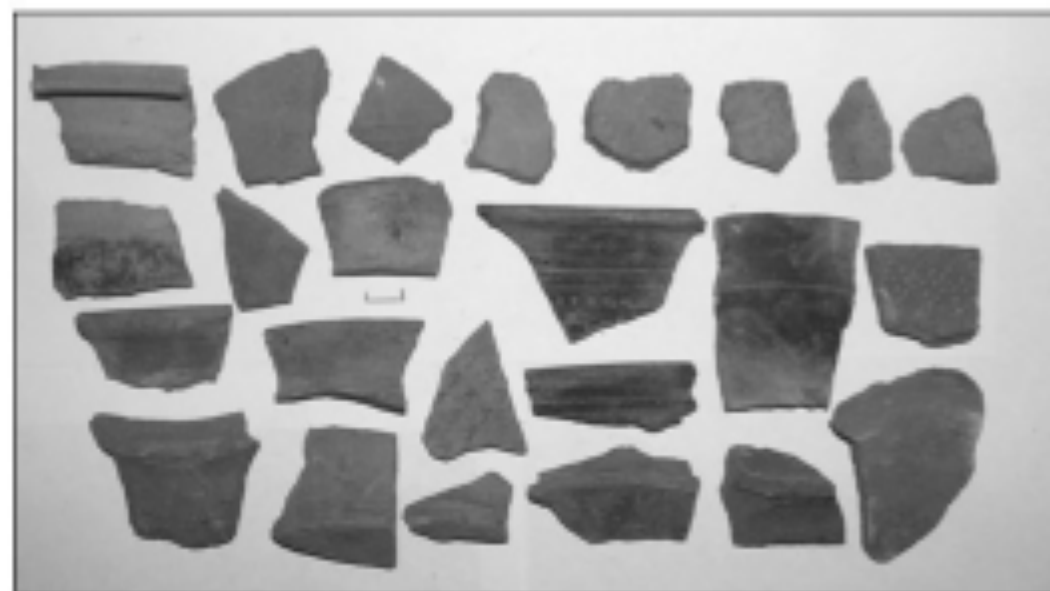

Рис. Б. 1. 17. Поселення Вартиківці, ур. Лопашки (Кельменецький р-н)

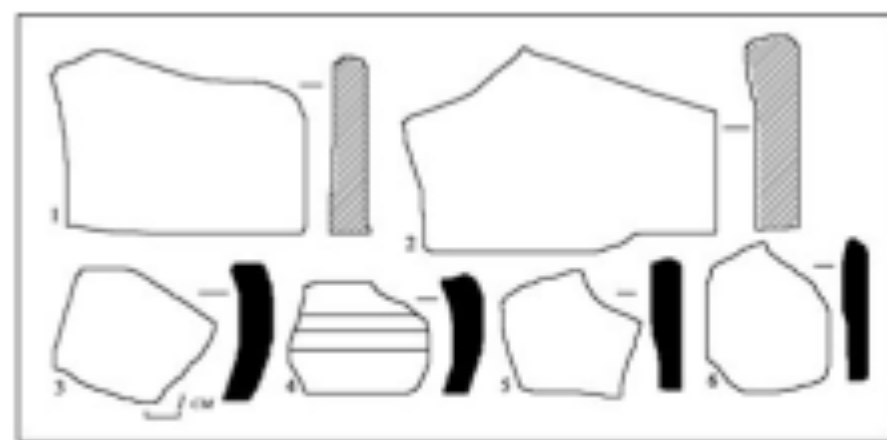
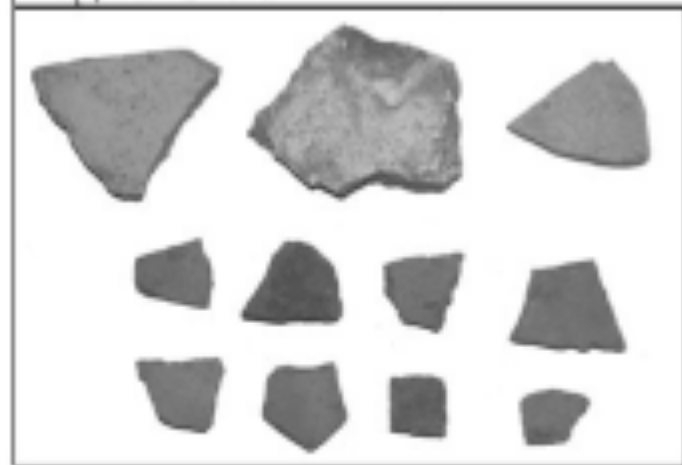
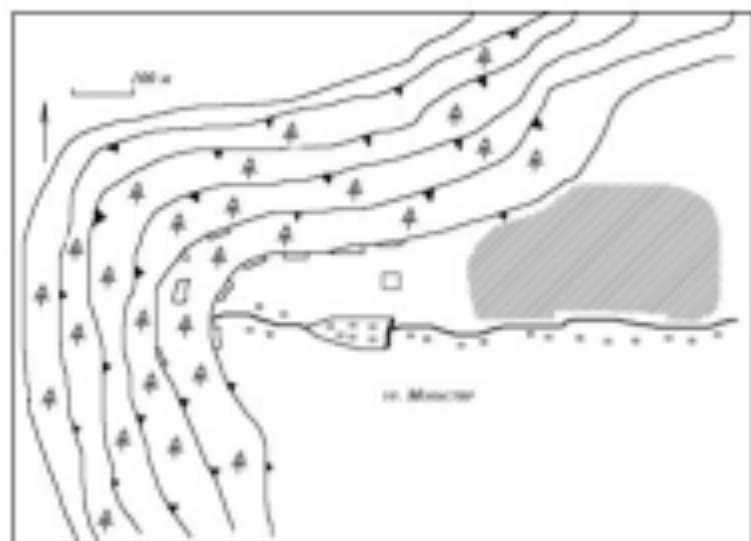

Рис. Б. 1. 18. Поселення Васи́лів, ур. Монастир (Заставнівський р-н)

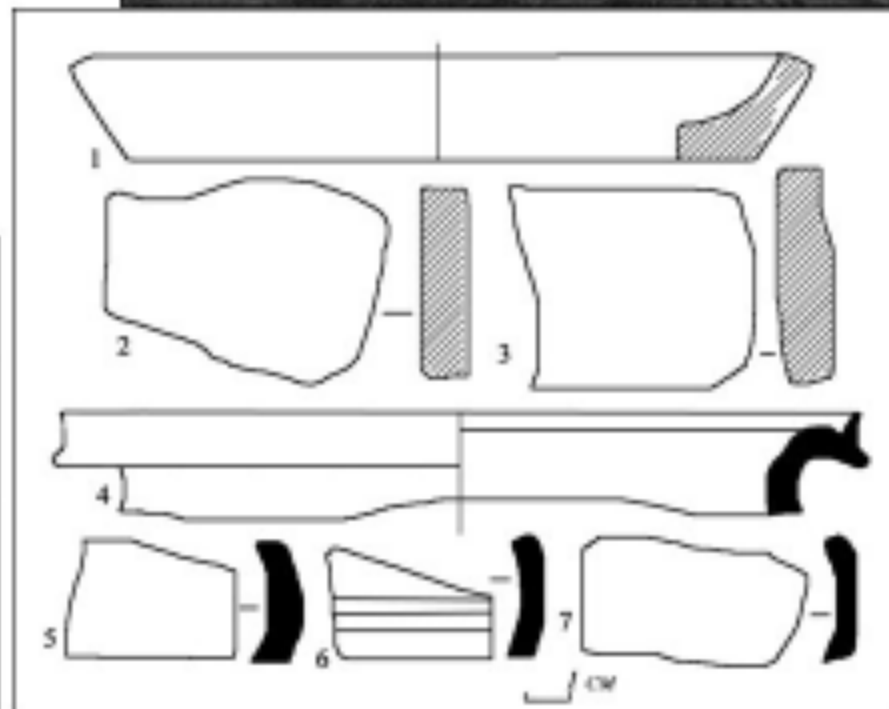
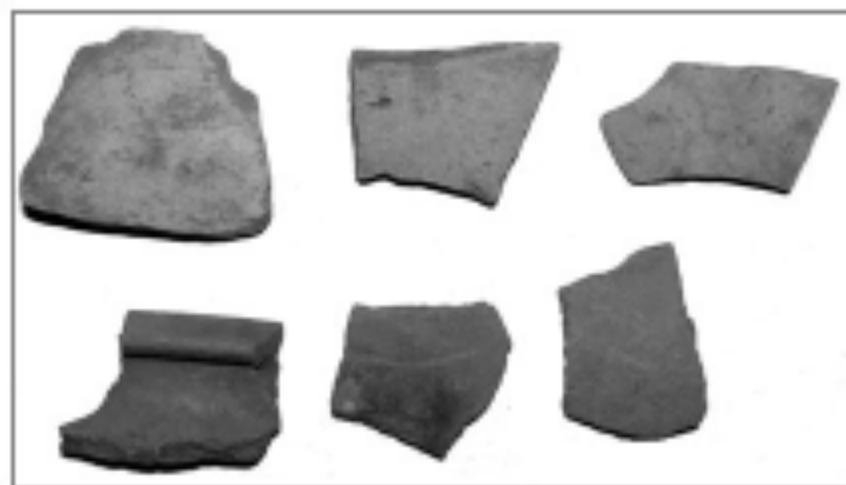

Рис. Б. 1. 19. Поселення Василів, ур. Ланок (Заставнівський р-н)

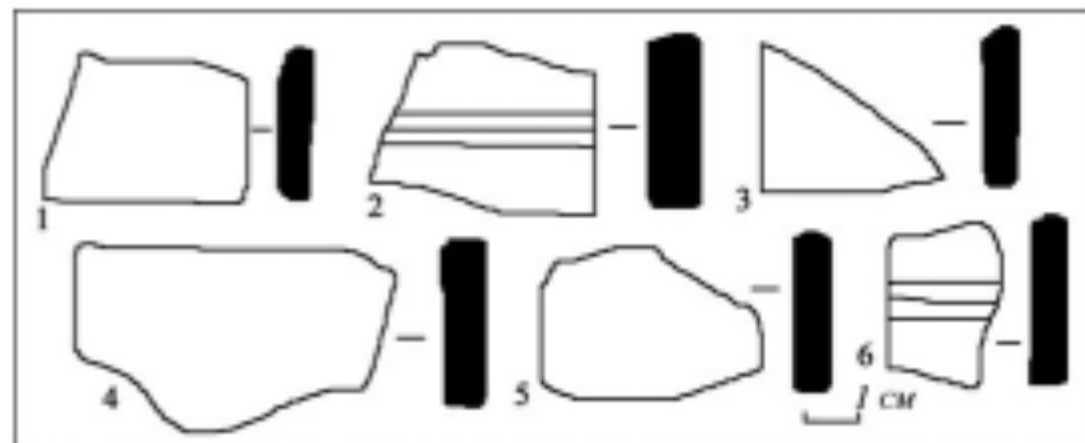
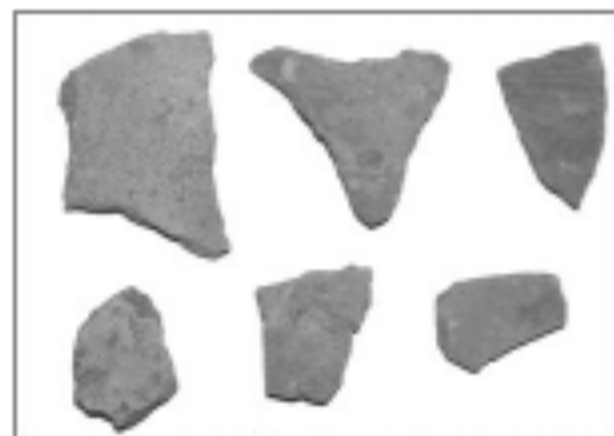
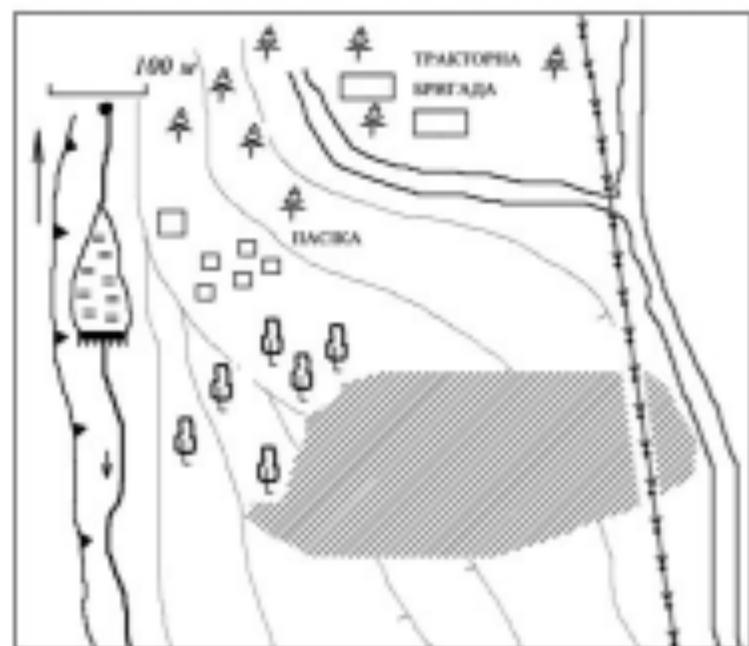

Рис. Б. 1. 20. Поселення Василів, ур. Тракторна Бригада (Заставнівський р-н)

Рис. Б. 1. 21. Поселення Василів, ур. Хом (Заставнівський р-н)

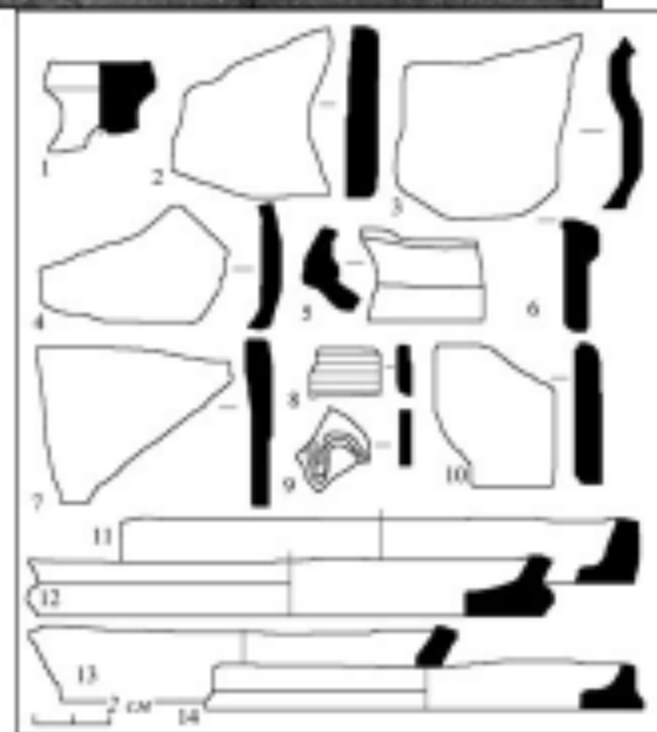
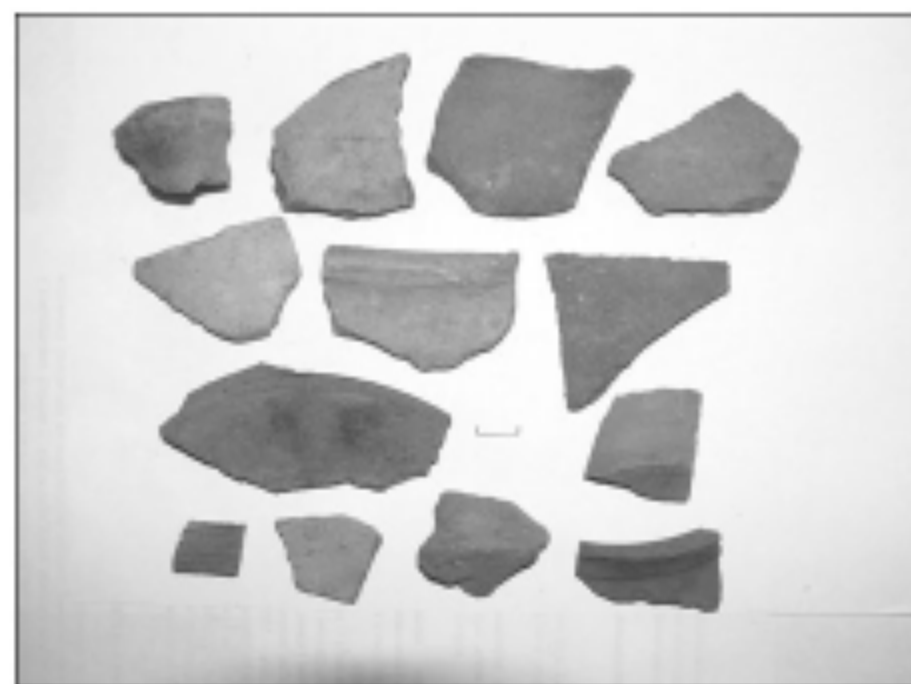

Рис. Б. 1. 24. Поселення Василівка (Сокирянський р-н)

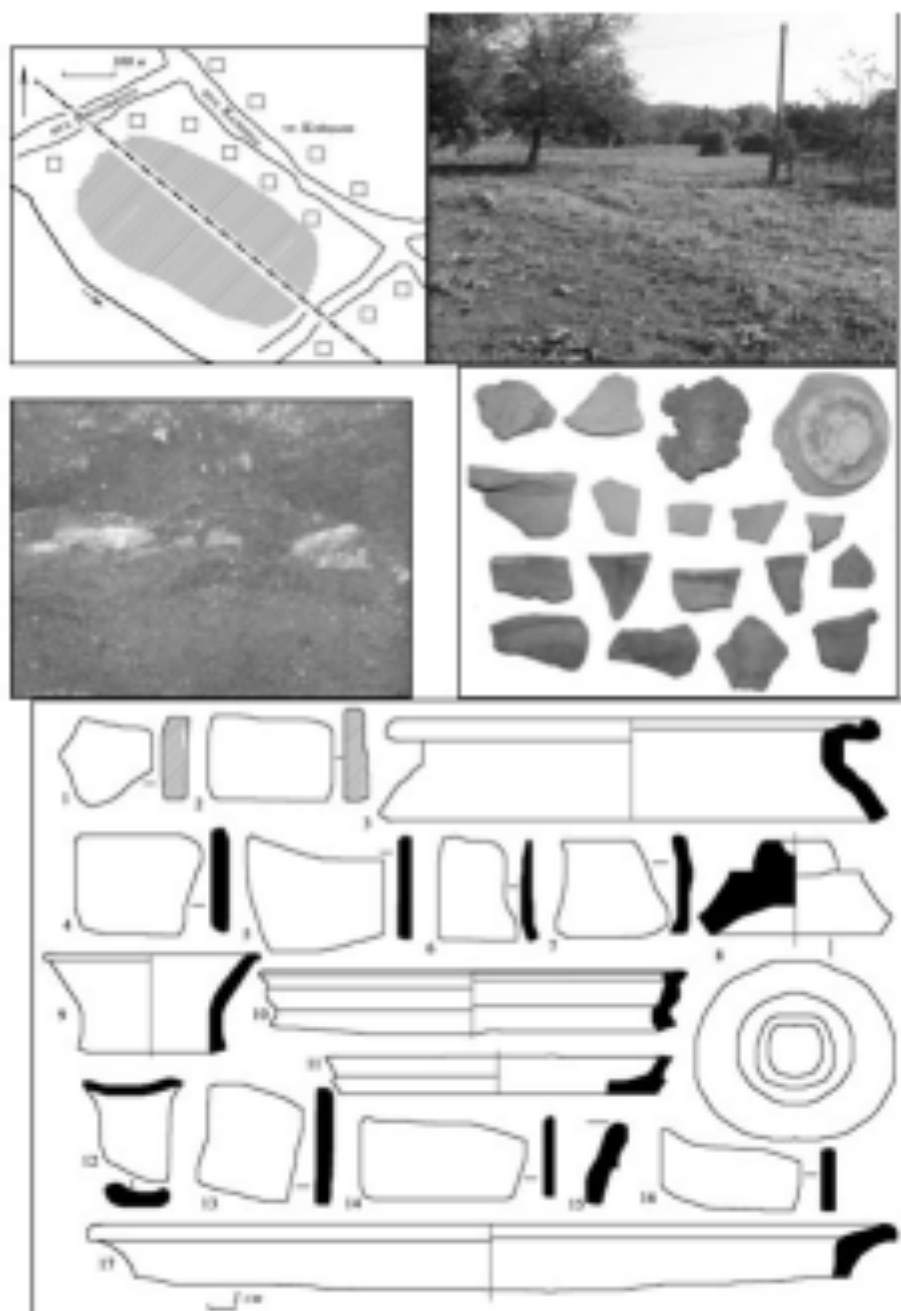

Рис. Б. 1. 25. Покосыя Восточна, ур. Котловина (Саратовская р-н)

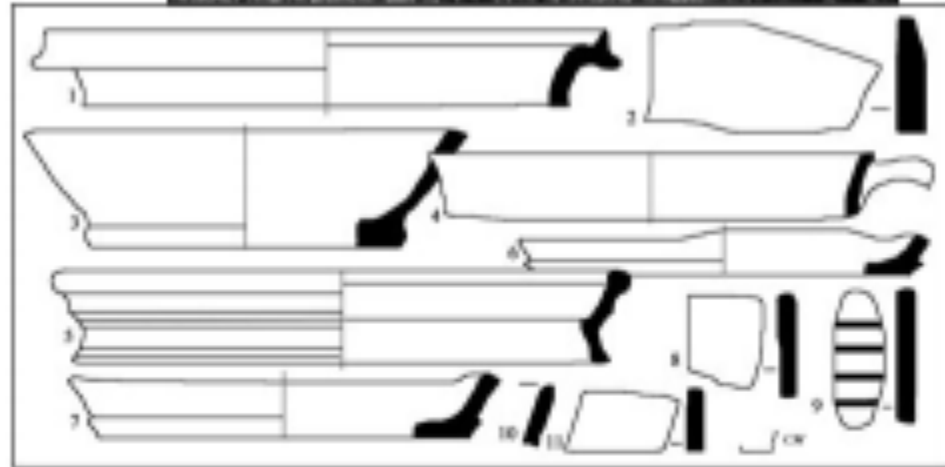
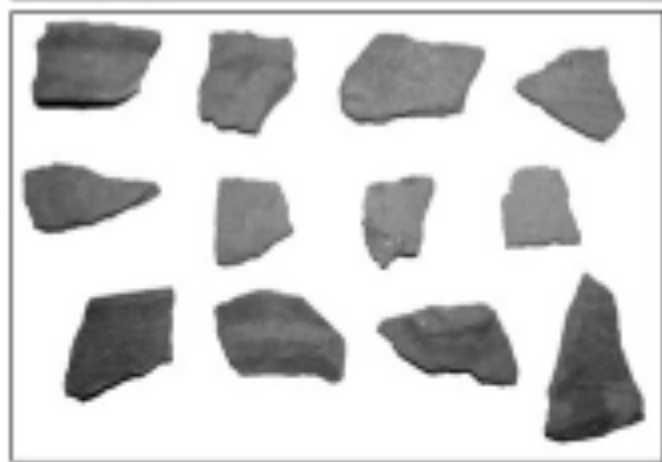
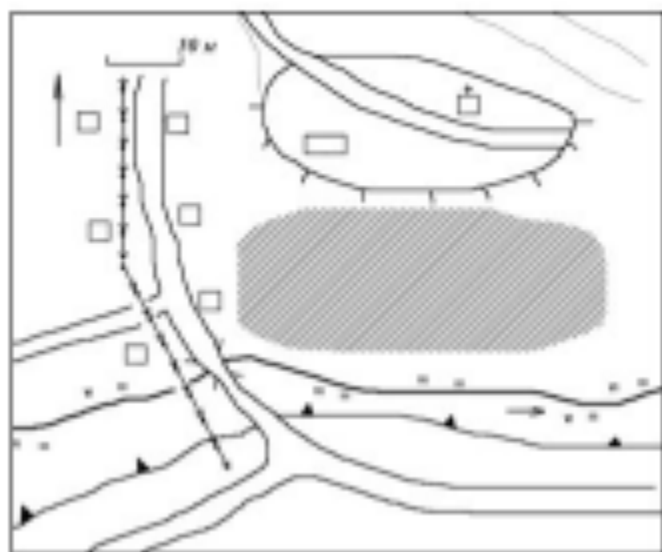

Рис. Б. 1. 26. Поселення Васловівці (Заставнівський р-н)

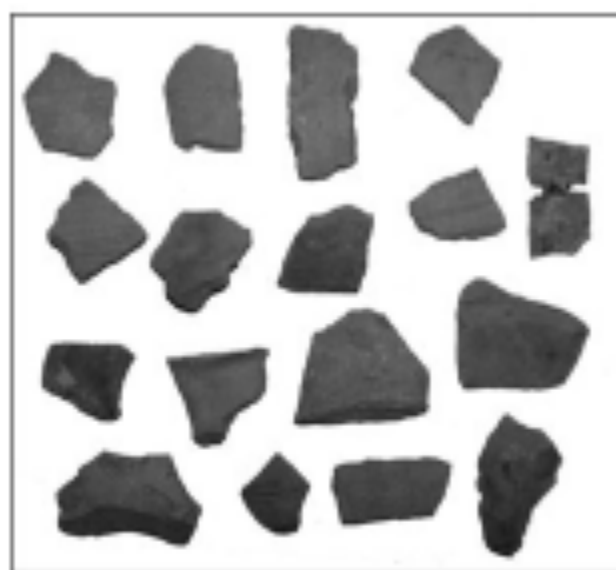
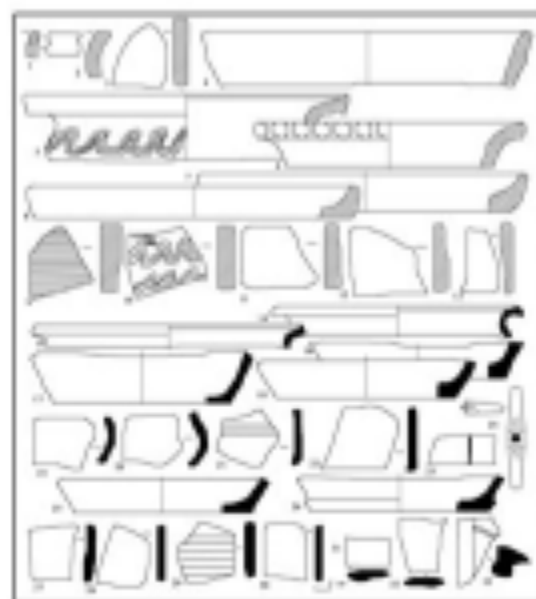
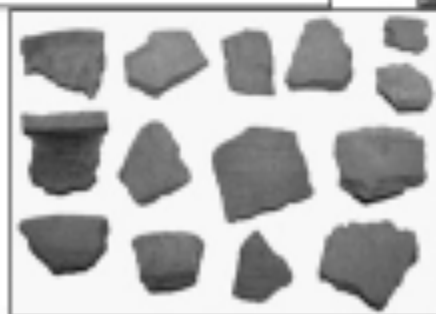
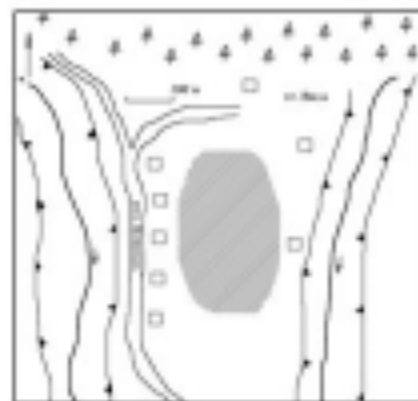

Рис. Б. 1. 27. Поселення Васлювіці, ур. Вила (Заставнівський р-н)

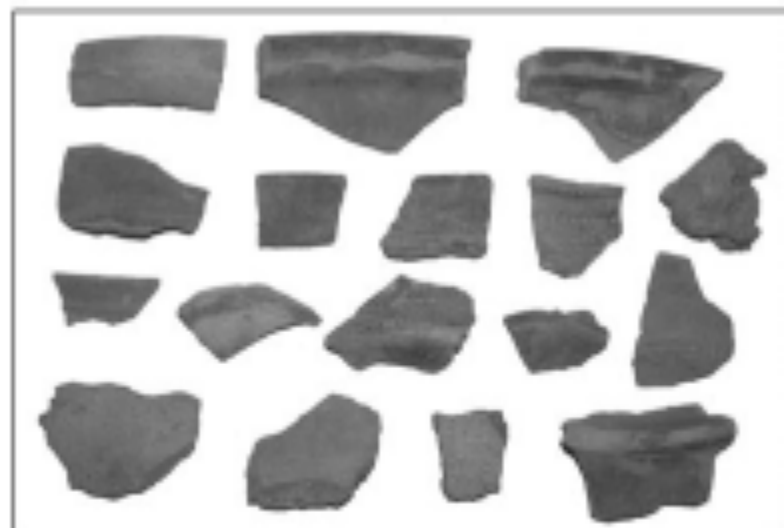

Рис. Б. 1. 28. Поселення Вашківці (Віжницький р-н)

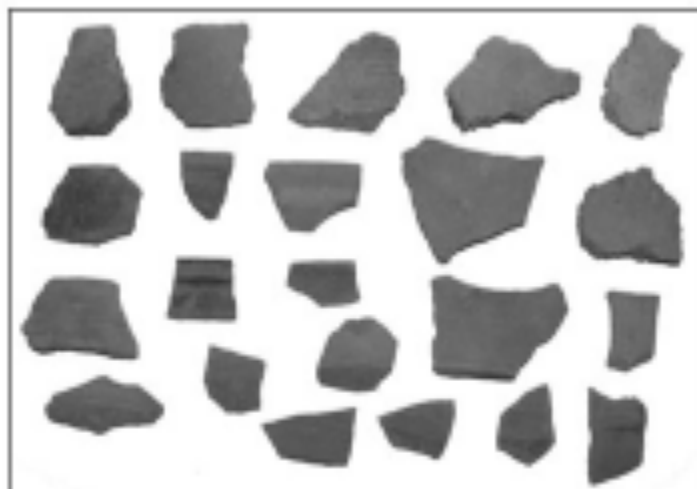

Рис. Б. 1. 29. Поселення Великий Кучурів, ур. Селище (Сторожинецький р-н)

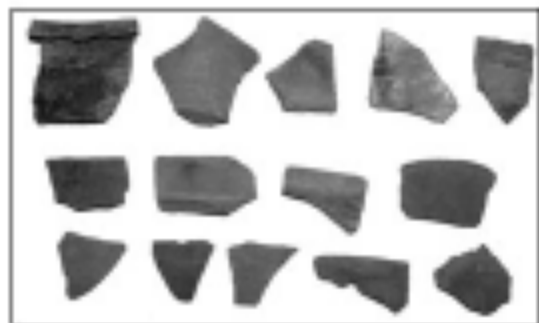

Рис. Б. 1. 30. Поселення Вигилівка (Жітманський р-н)

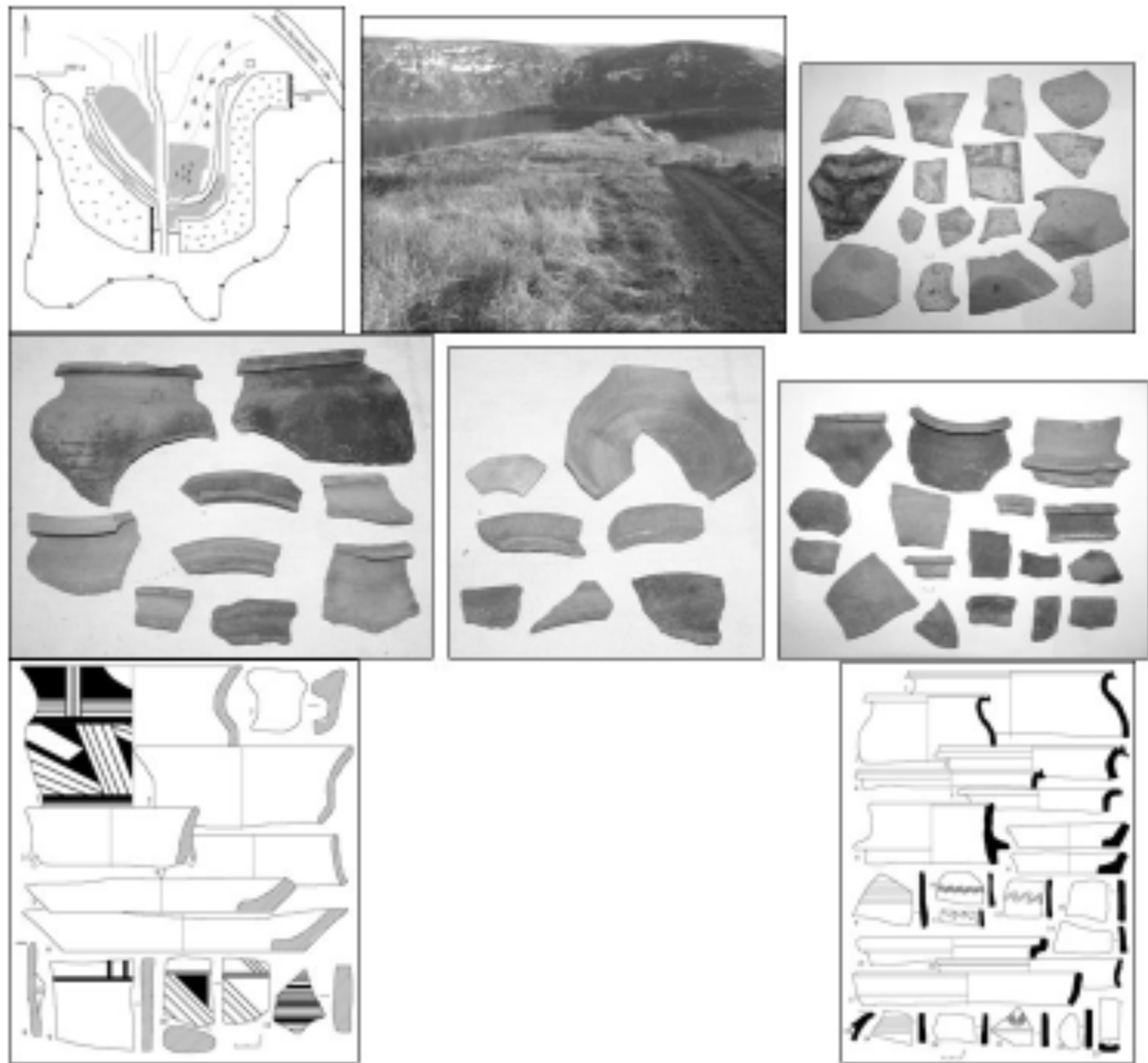

Рис. Б. 1. 31. Поселення Вікно, ур. Мартинівка (Заставнівський р-н)

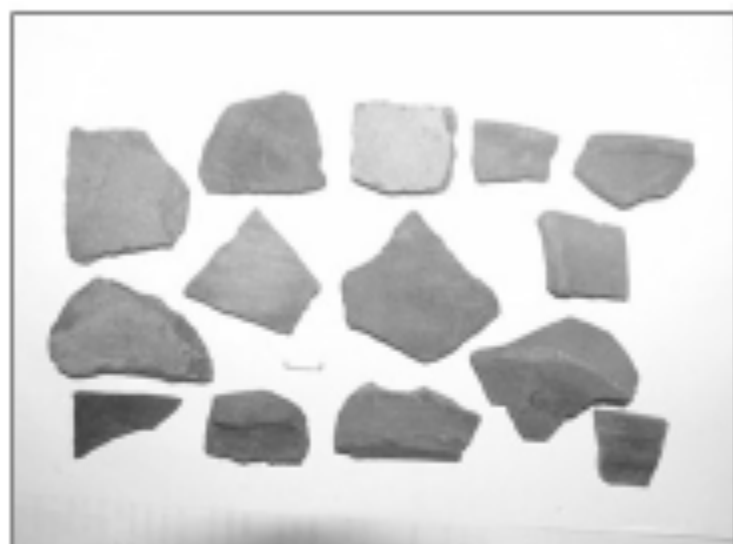
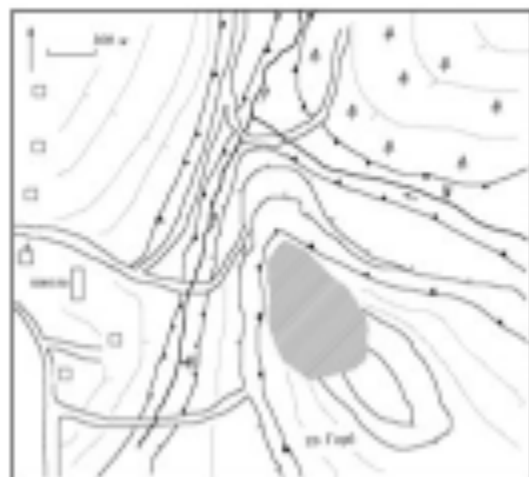

Рис. Б. 1. 32. Поселення Віграна 1, ур. Гора (Сокірянський р-н)

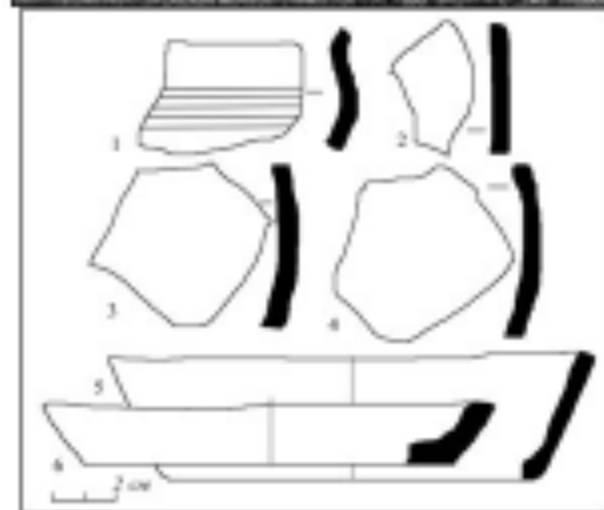
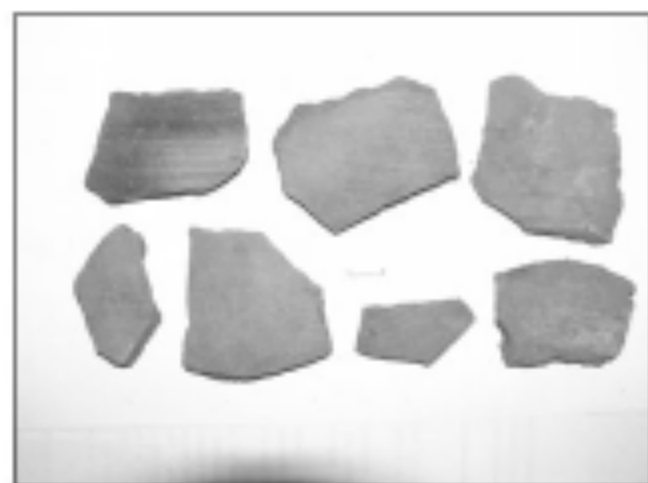
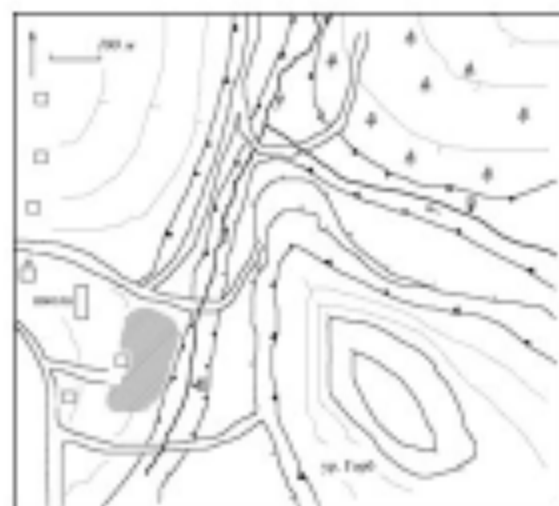

Рис. Б. 1. 33. Поселення Вітряна 2, ур. Гора (Сокірянський р-н)

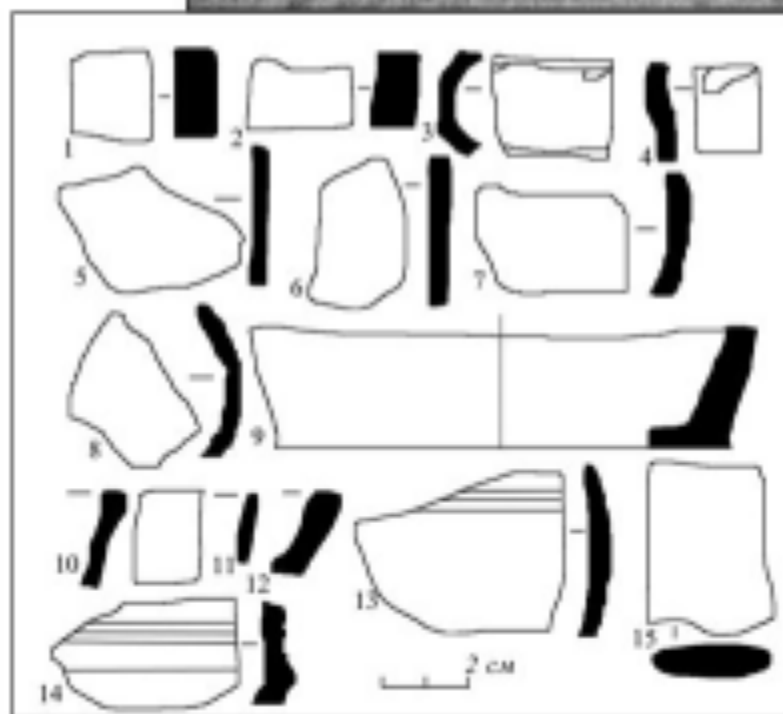
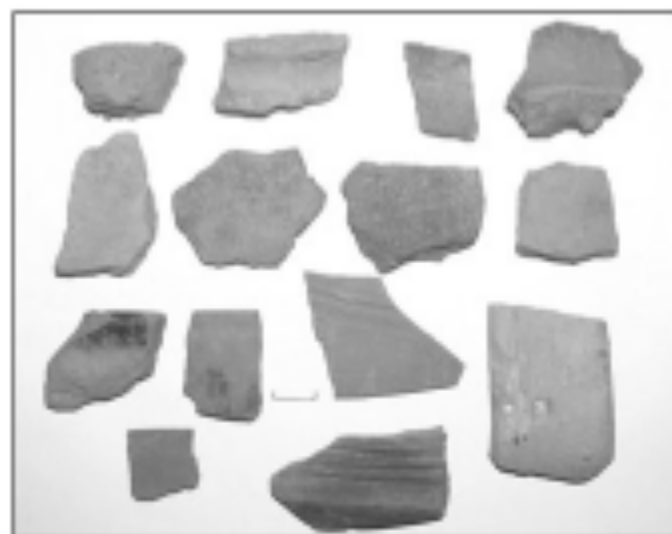

Рис. Б. 1. 34. Поселення Вітряна 3, ур. Гора (Сокирянський р-н)

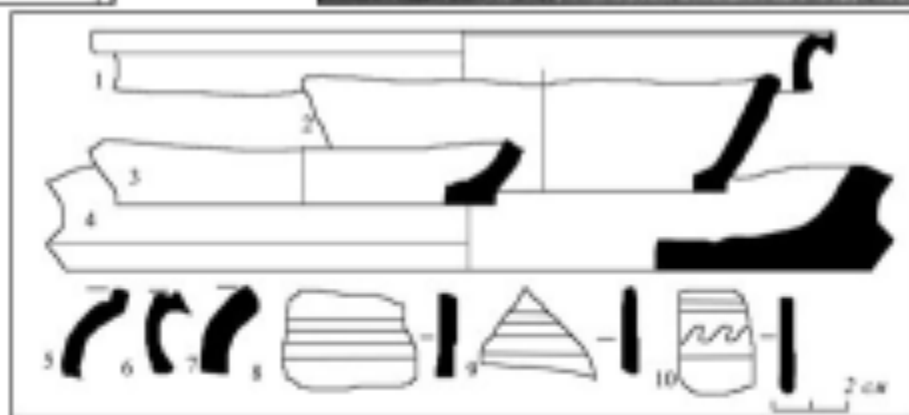
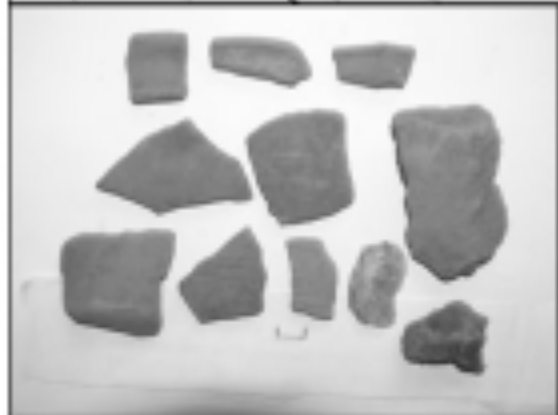
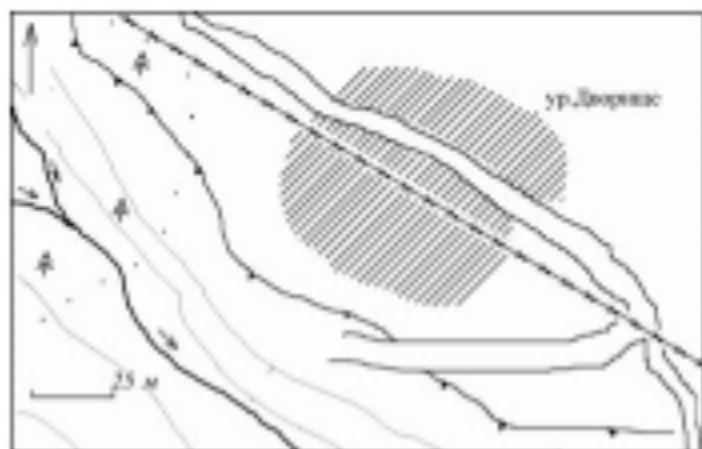

Рис. Б. 1. 35. Поселення Владична, ур. Дворище (Хотинський р-н)

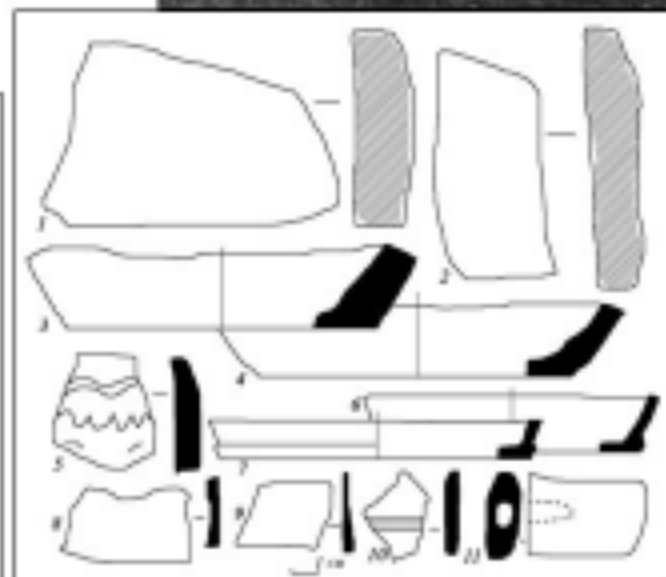
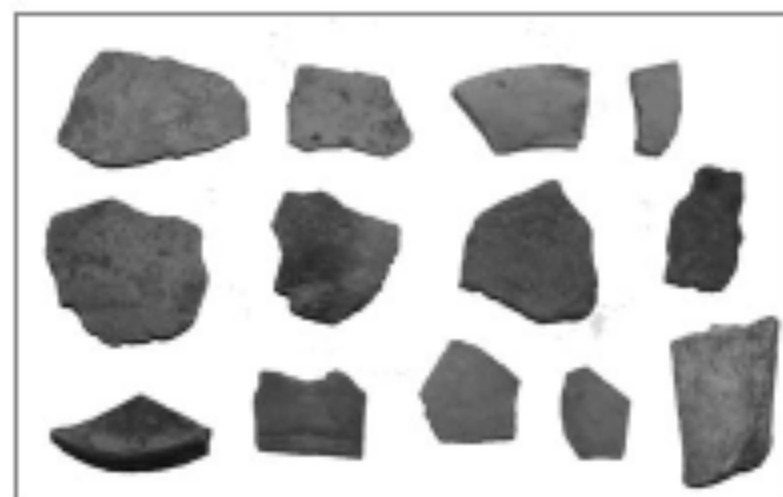
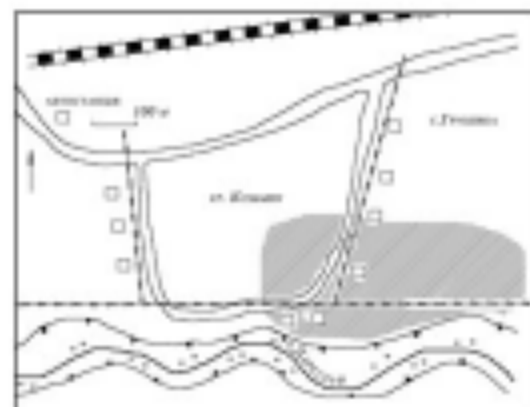

Рис. Б. 1. 36. Поселення Волокна, ур. Козьмин (Глибоцький р-н)

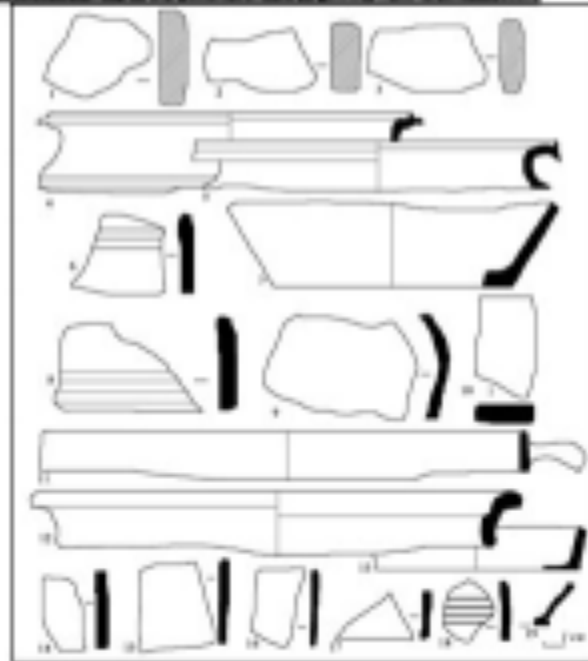
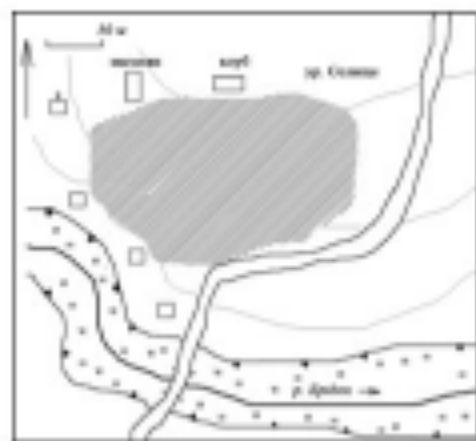

Рис. Б. 1. 37. Поселення Гаврилівці (Київський р-н)

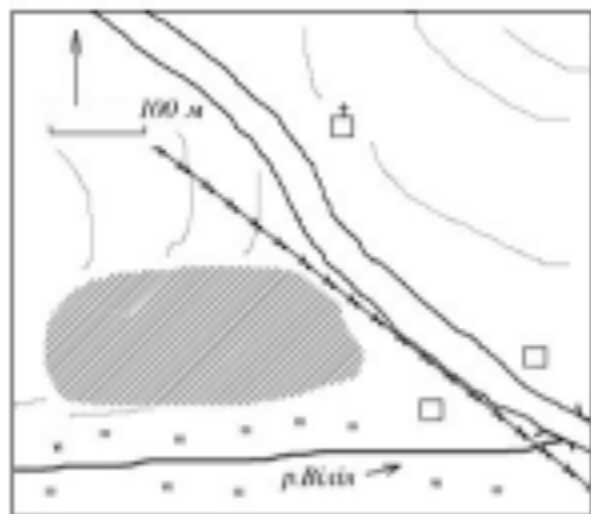

Рис. Б. 1. 38. Поселення Гвіздивці (Сокірянський р-н)

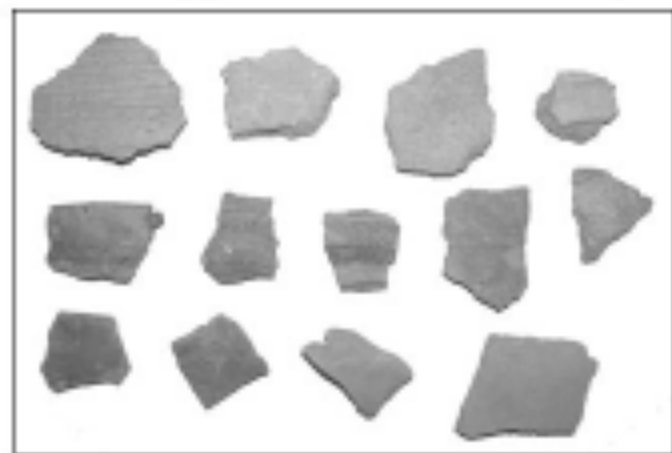

Рис. Б. 1. 39. Поселення Герца, ур. Мовіле (Герцаївський р-н)

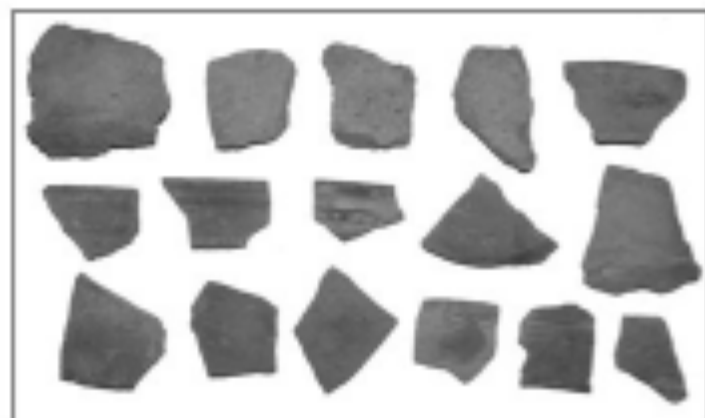
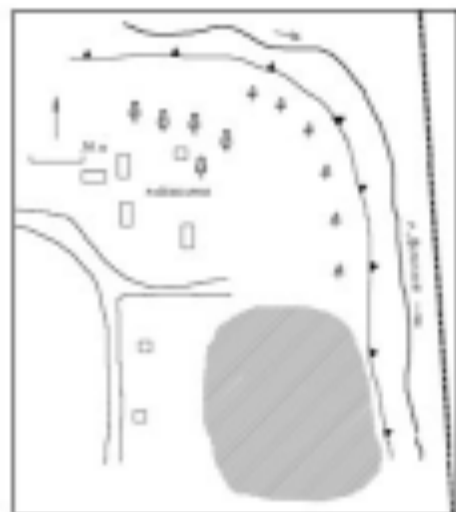

Рис. Б. 1. 40. Поселения Глибока (Глибоцький р-н)

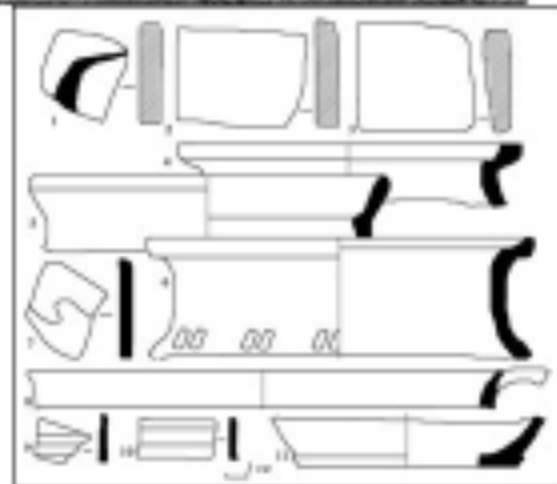
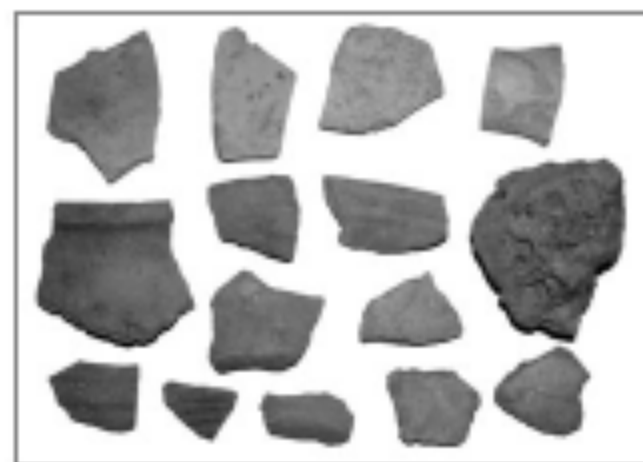

Рис. Б. 1. 41. Поселення Годнівка, ур. Шербеуц (Герцаївський р-н)

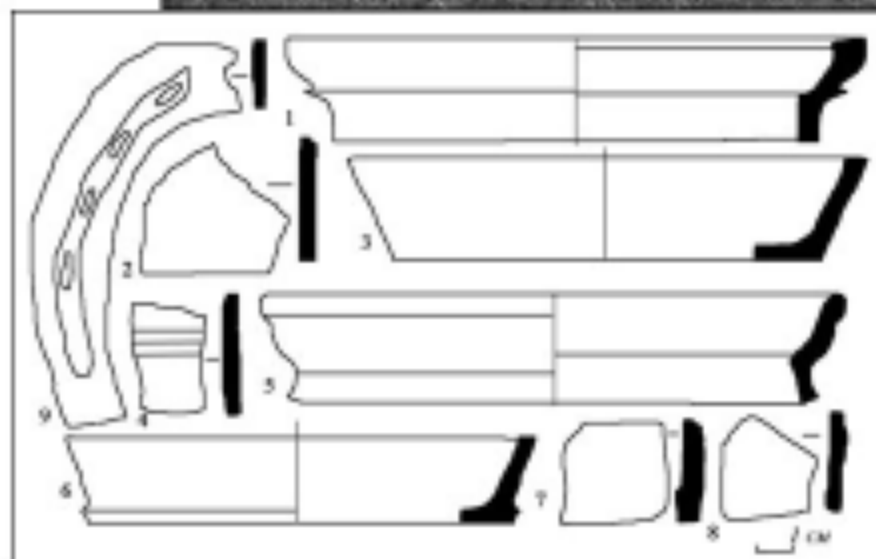

Рис. Б. 1. 42. Поселення Годнівка (Герцаївський р-н)

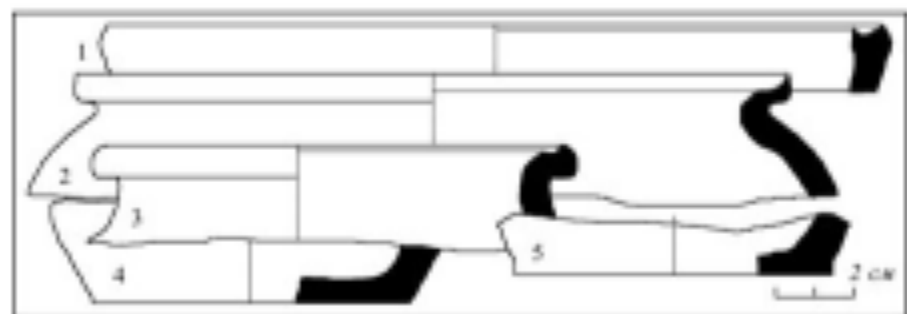
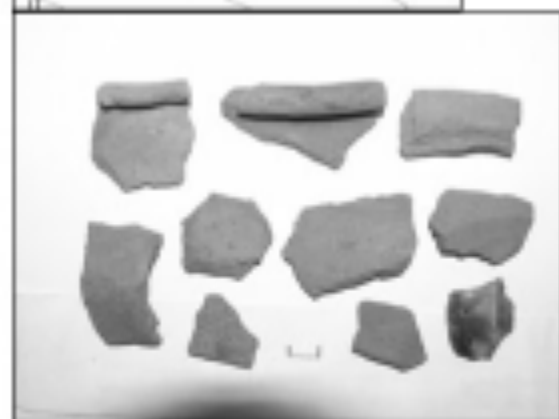

Рис. Б. 1. 43. Поселення Гордівці, ур. Кордин (Хотинський р-н)

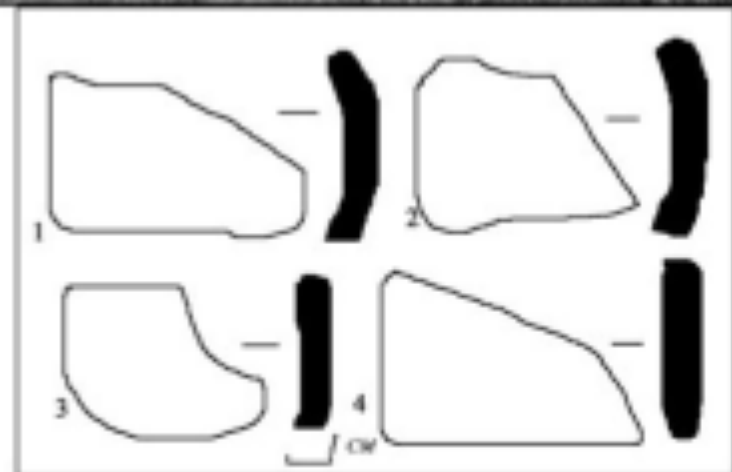
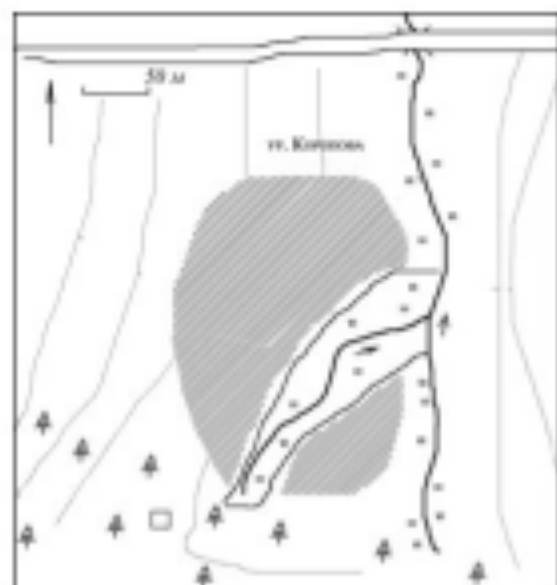

Рис. Б. 1. 44. Поселення Горошівці, ур. Коропово (Заставнівський р-н)

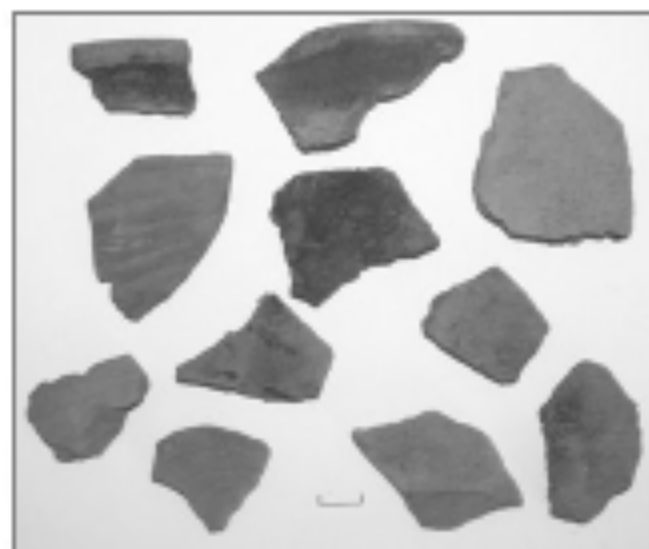

Рис. Б. 1. 45. Поселення Грозинці, ур. Гора (Хотинський р-н)

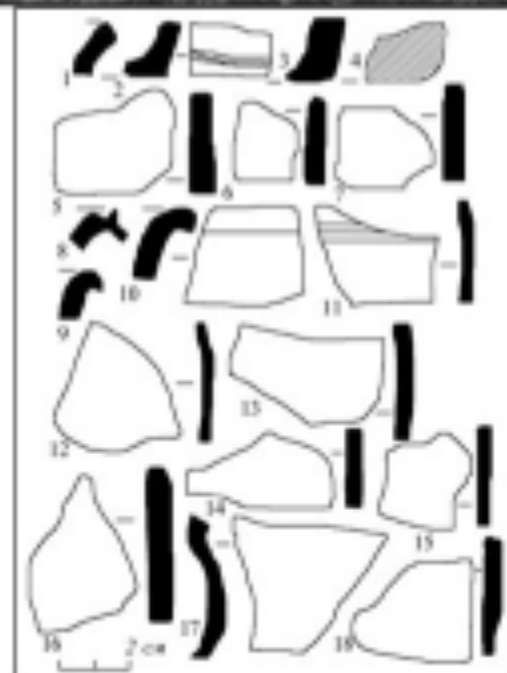
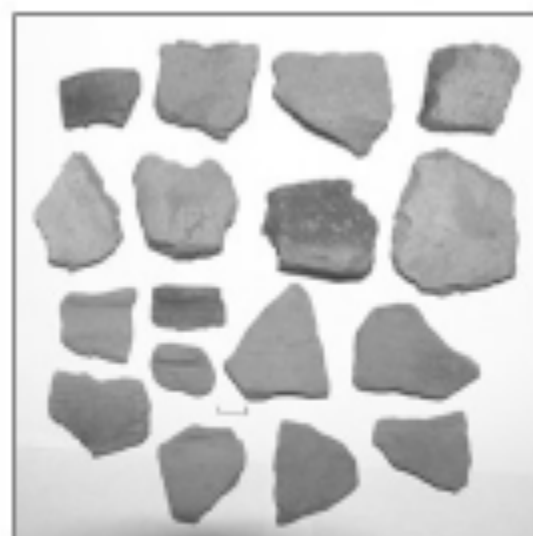
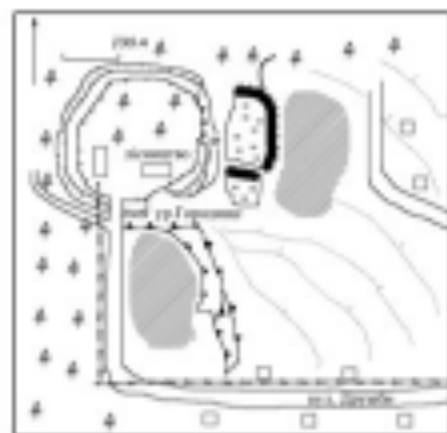

Рис. Б. 1. 46-47. Поселення Грозний (Хотинський р-н)

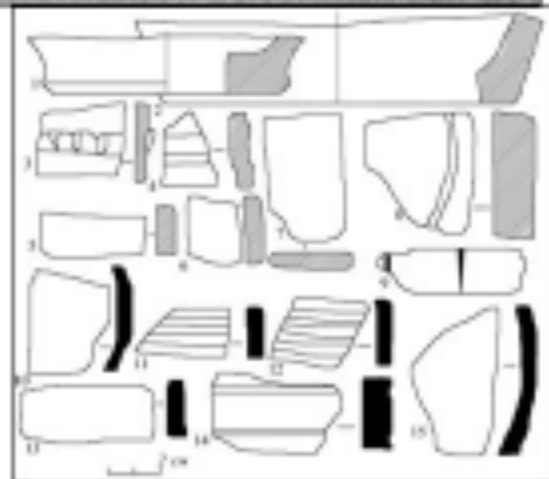

Рис. Б. 1. 48. Поселення Грушівці, ур. За Садам (Кельменецький р-н)

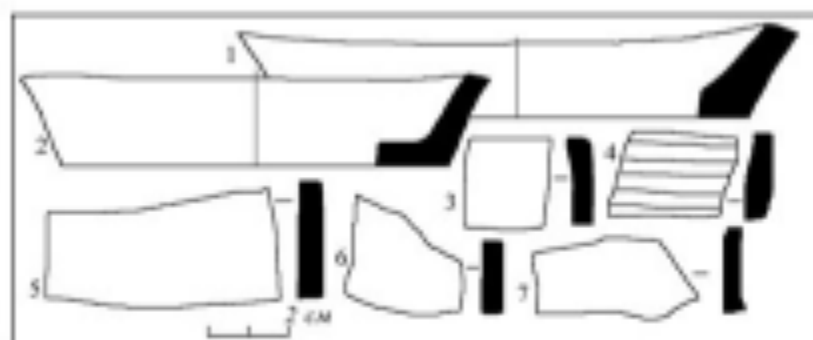
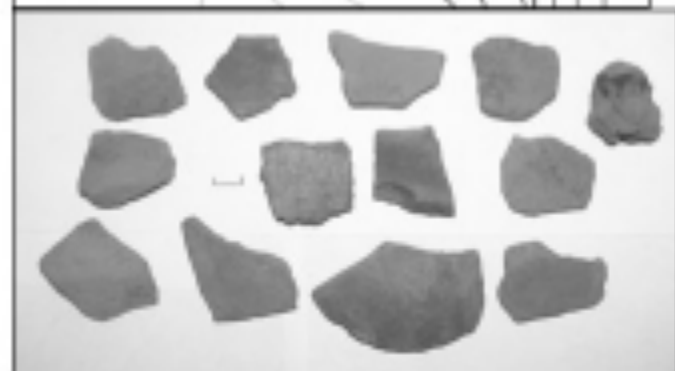

Рис. Б. 1. 49. Поселення Грушівці, ур. Шитківка (Кельменецький р-н)

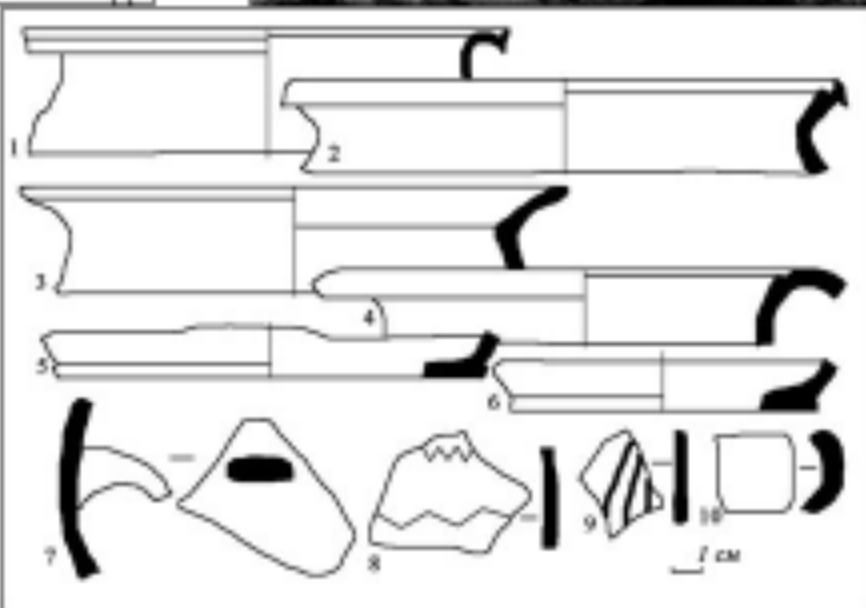
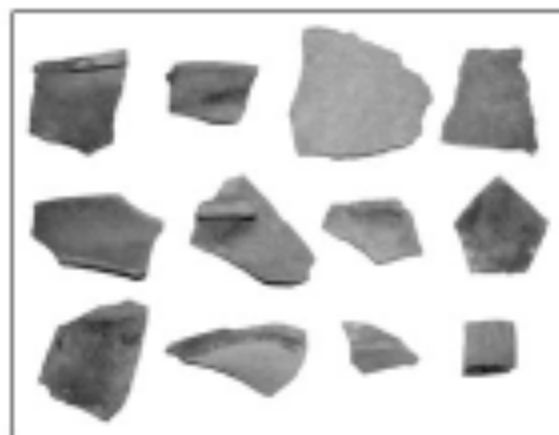

Рис. Б. 1. 50. Поселення Давидівці, ур. Під Хашцею (Киричанський р-н)

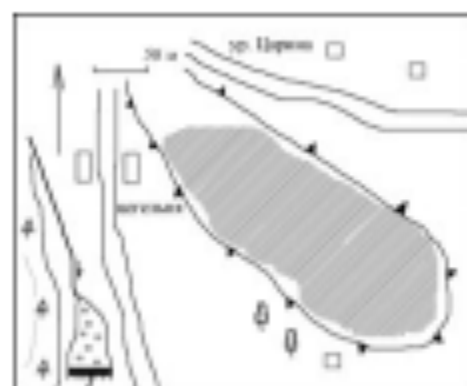

Рис. Б. 1. 51. Поселення Данзеньці, ур. Царина (Кіровоградський р-н)

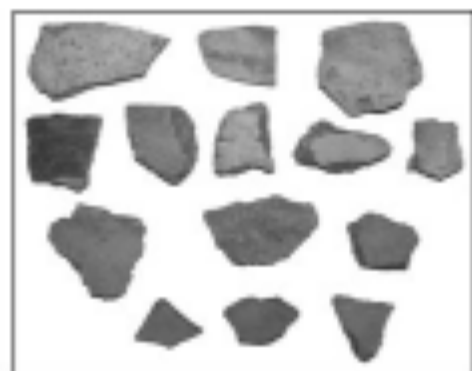
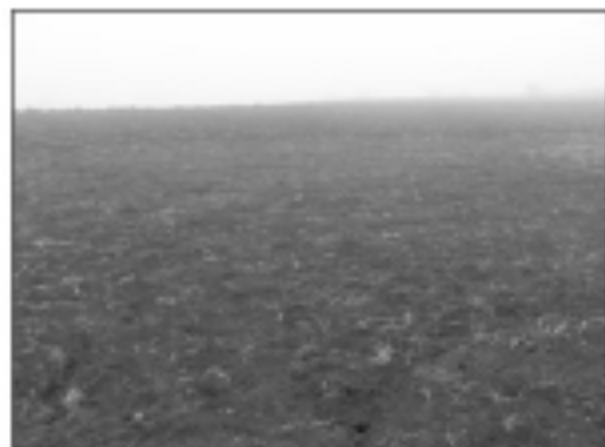
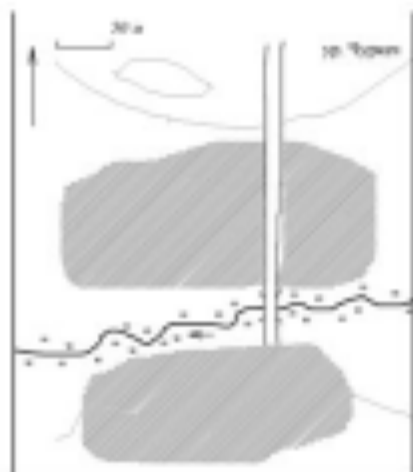

Рис. Б. 1. 52. Поселення Давидівці, ур. Чуркач (Кіровоградський р-н)

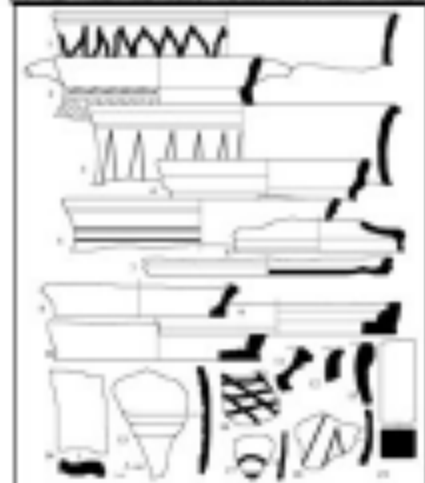
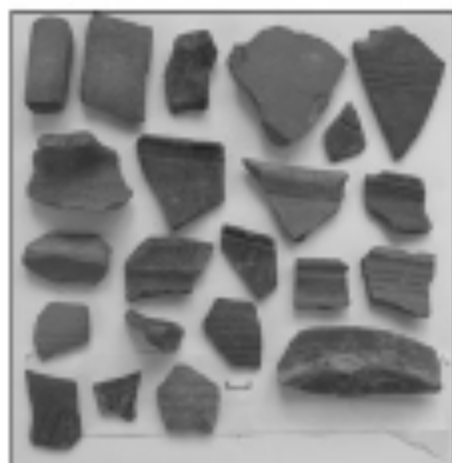

Рис. Б. 1. 53. Поселення Давківці, ур. Бур'ян (Хотинський р-н)

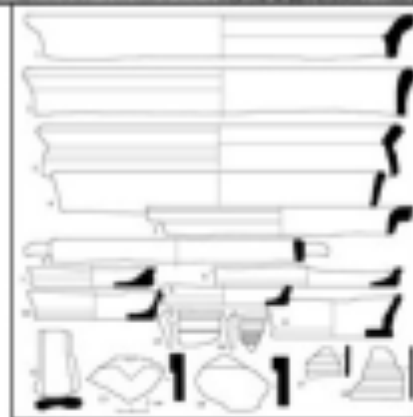
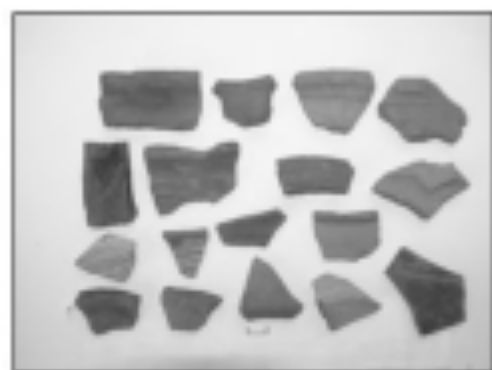

Рис. Б. 1. 54. Поселення Дашківці, ур. Бур'яні (Хотинський р-н)

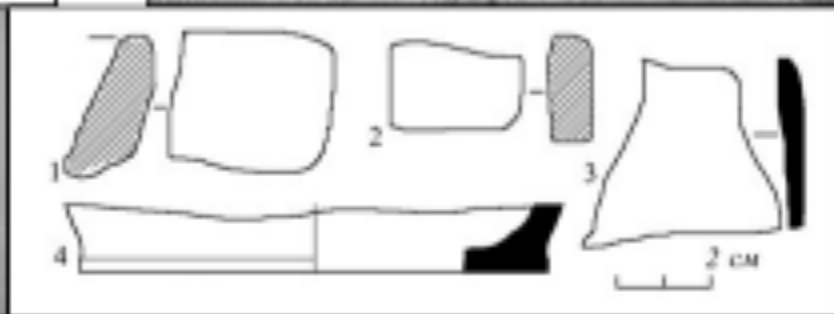
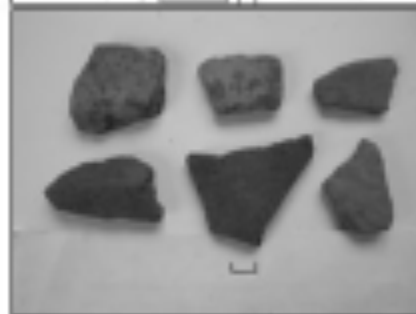

Рис. Б. 1. 55. Поселення Дарабаші I, ур. Замечинце (Хотинський р-н)

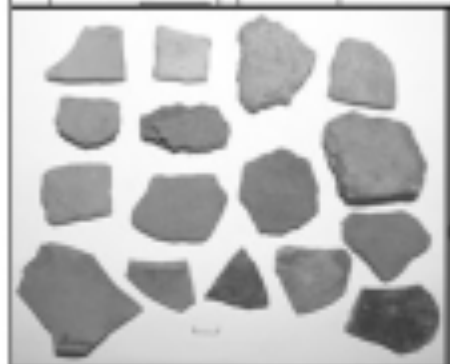
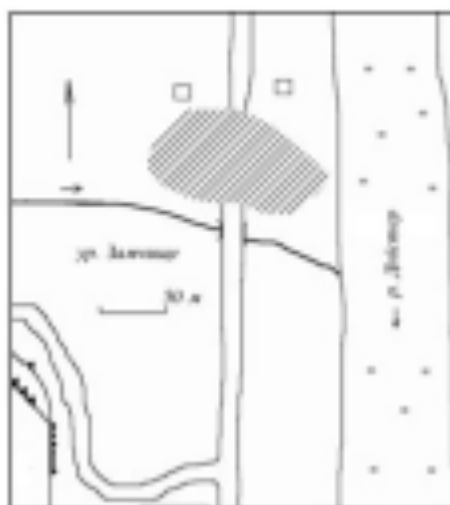

Рис. Б. 1. 56. Поселення Дарабаш II, ур. Замчище (Хотинський р-н)

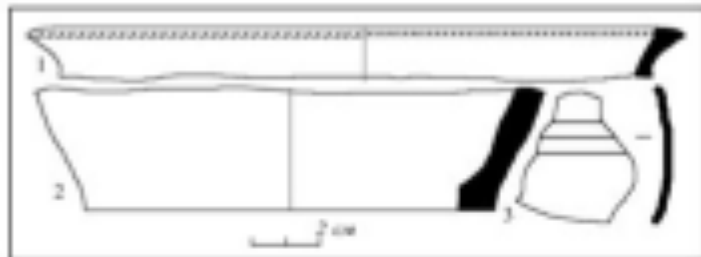
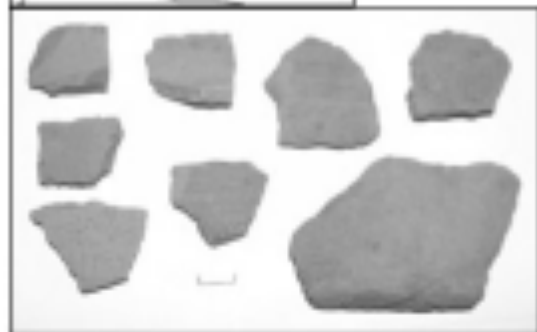

Рис. Б. 1. 57. Поселення Дарбани, ур. Перевалок (Хотинський р-н)

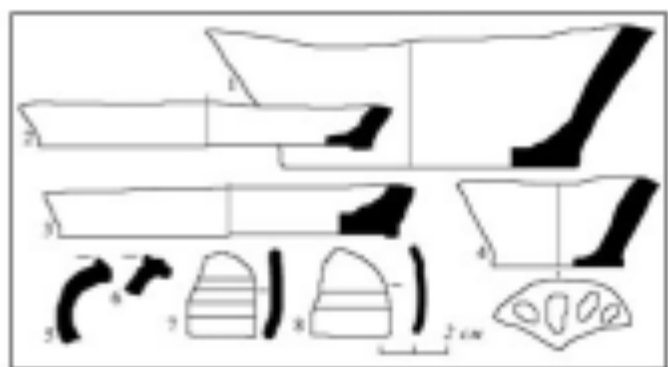
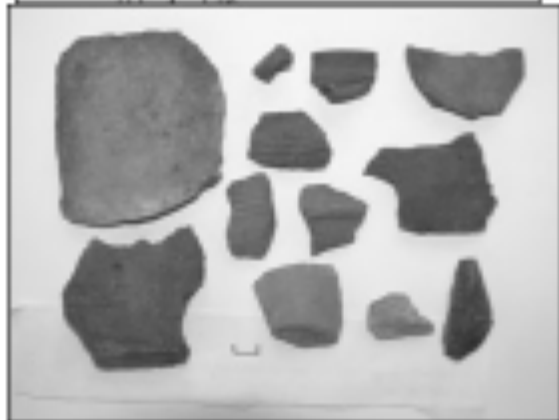
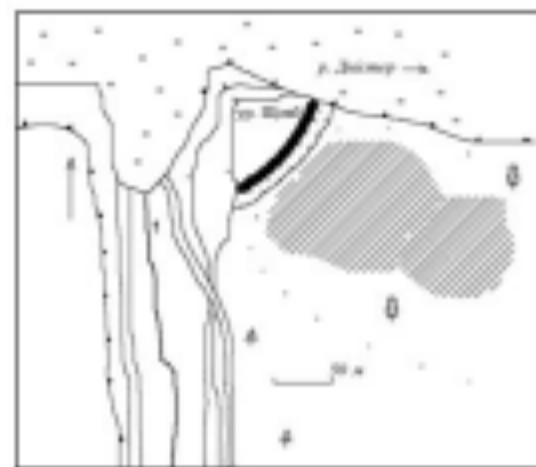

Рис. Б. 1. 58. Поселення Дабавія, ур. Щовб (Хотинський р-н)

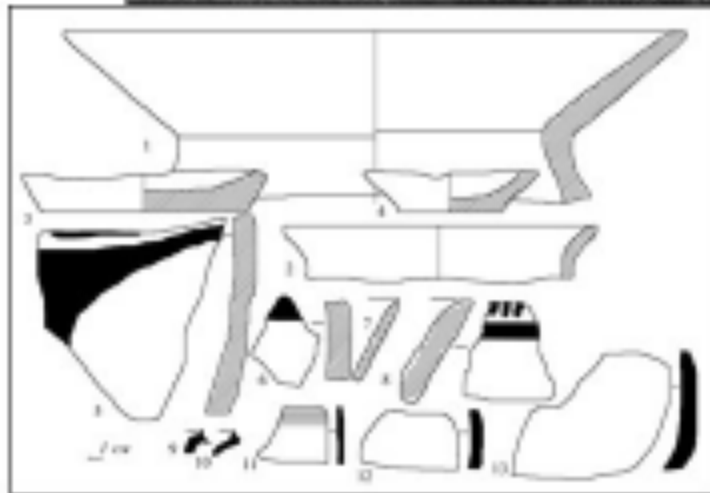

Рис. Б. 1. 59. Поселення Даравити, ур. Млишки (Хотинський р-н)

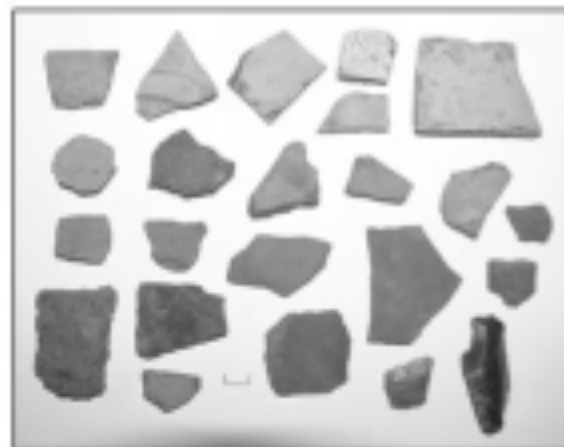
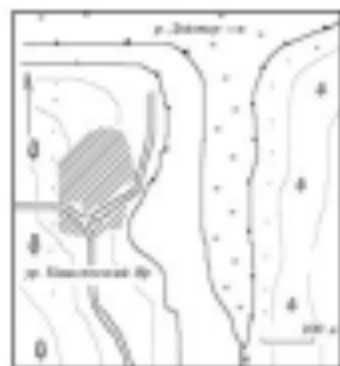

Рис. Б. 1. 60. Поселення Дарабани, ур. Кішлянський Яр (Хотинський р-н)

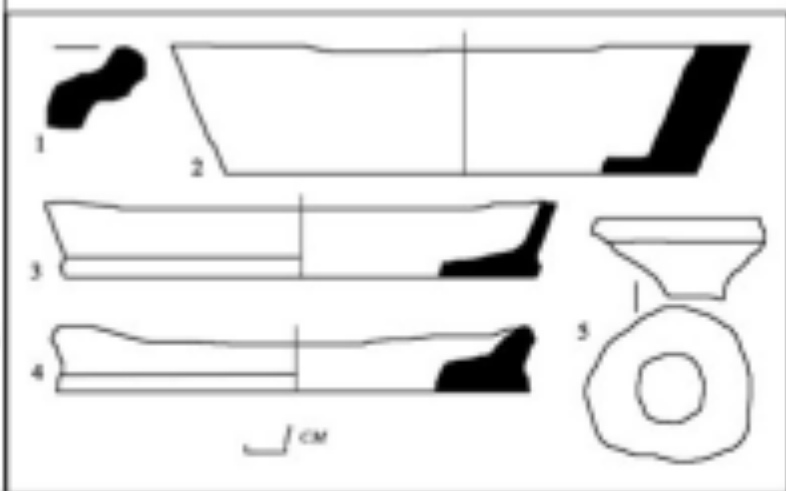
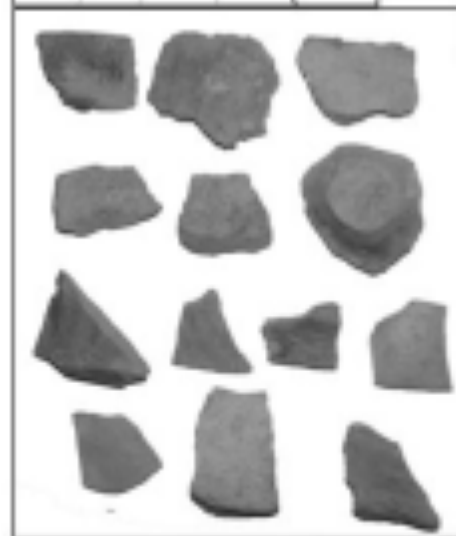
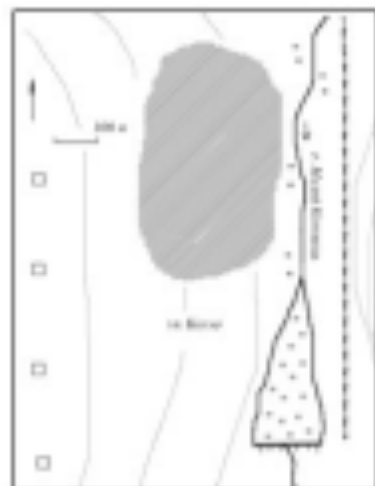

Рис. Б. 1. 61. Поселення Дюжка, ур. Котар (Глибоцький р-н)

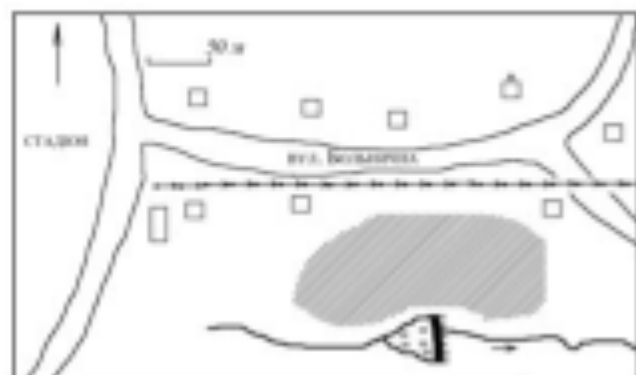

Рис. Б. 1. 62. Поселення Дніпівці (Новоселицький р-н)

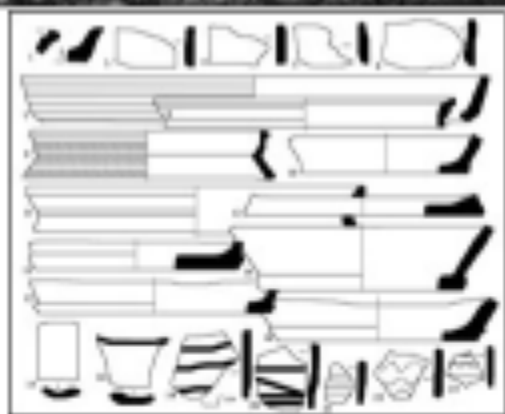
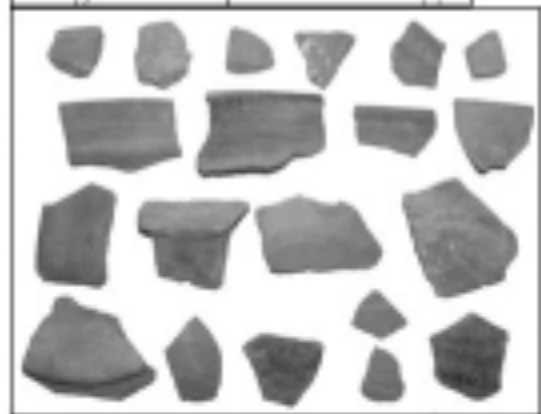

Рис. Б. 1. 63. Поселення Добриніаці, ур. Долина (Заставнівський р-н)

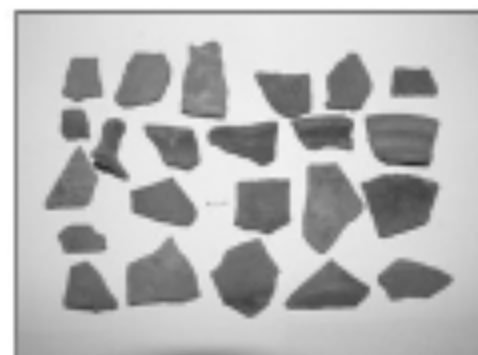

Рис. Б. 1. 64. Поселение Довжок (Новоселицький р-н)

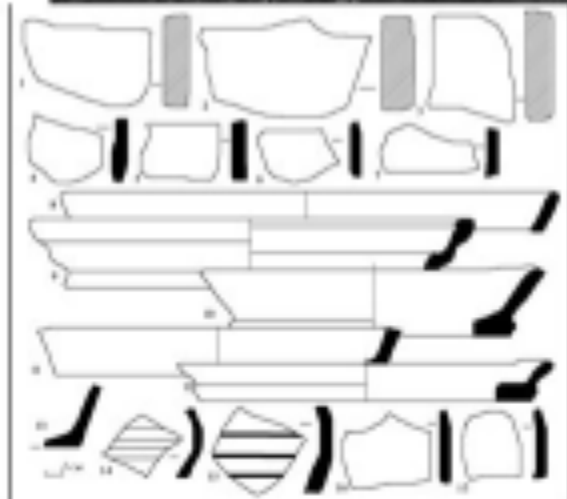
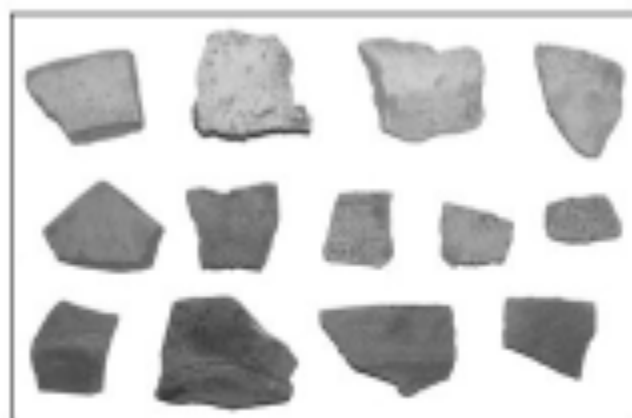

Рис. Б. 1. 65. Поселення Дорощівці (Закарпатський р-н)

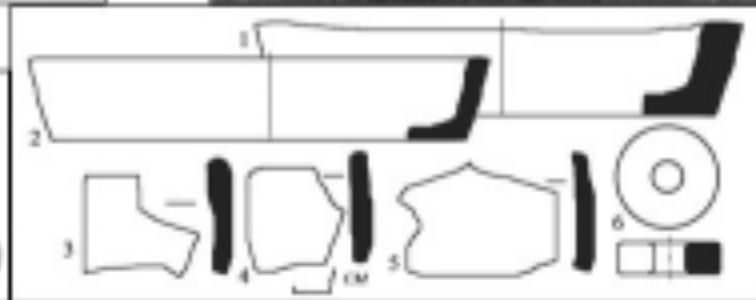
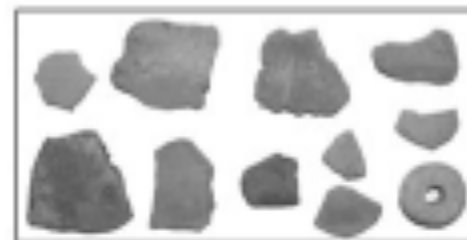
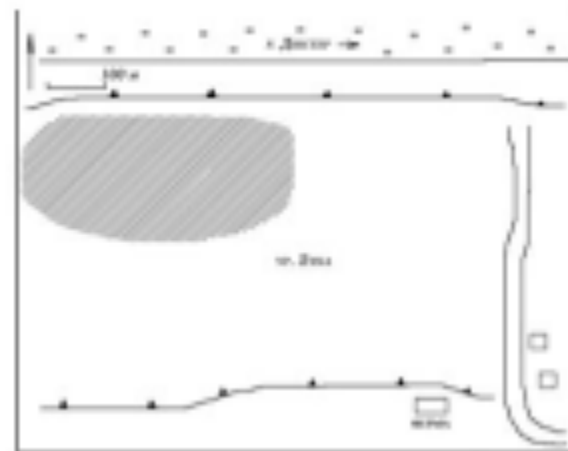

Рис. Б. 1. 66. Поселення Дорошівці, ур. Луга (Заставнівський р-н)

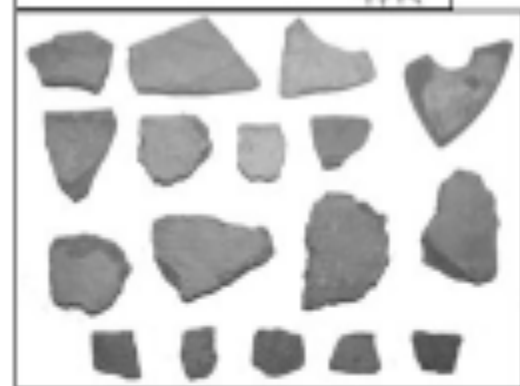

Рис. Б. 1. 67. Поселення Дорошівці, ур. Мале Городище (Заставнівський р-н)

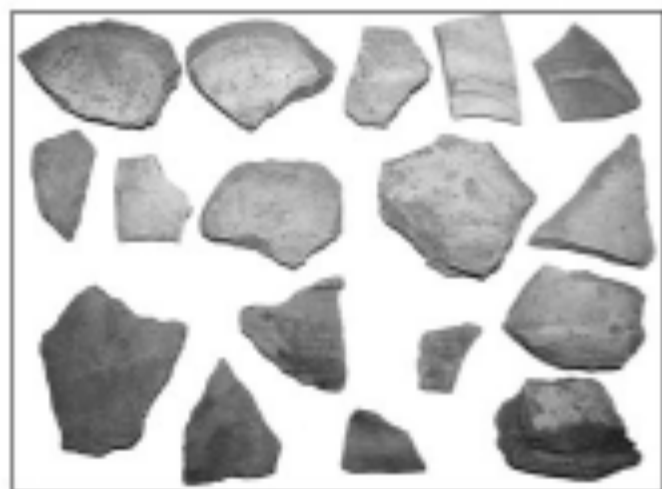
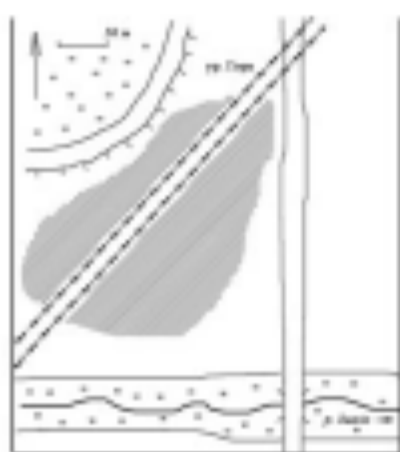

Рис. Б. 1. 68. Поселення Дубівці, ур. Гора (Кіцманський р-н)

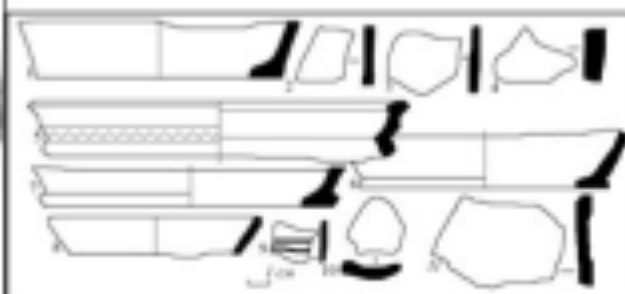
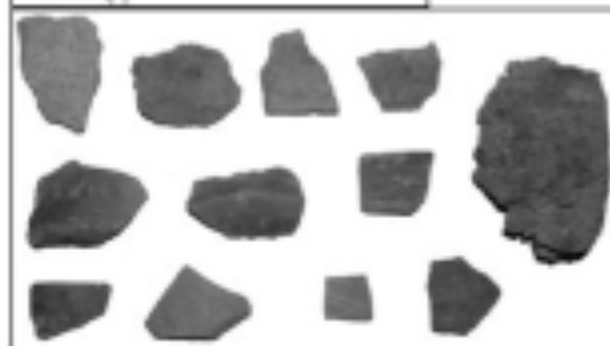

Рис. Б. 1. 69. Поселення Дубівці (Кирилівський р-н)

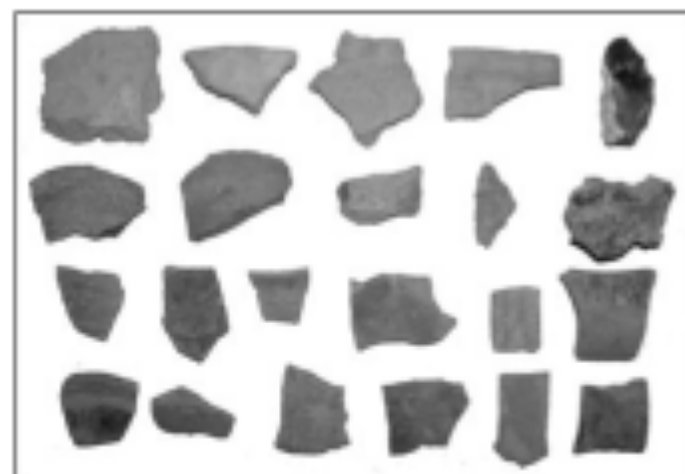

Рис. Б. 1. 70. Поселения Замостя, ур. Скала (Визьницький р-н)

Рис. Б. 1. 71. Поселення Завоєсті (Вижницький р-н)

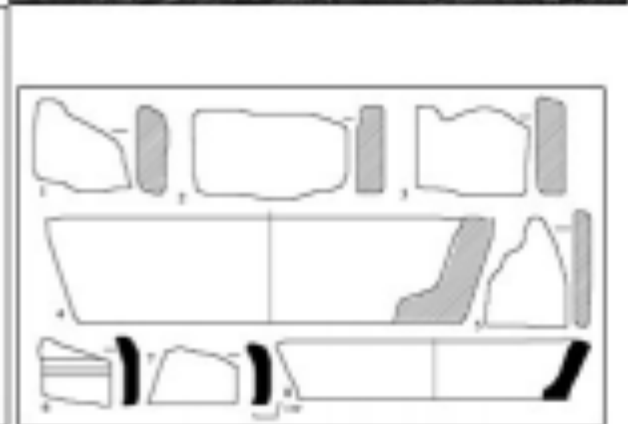
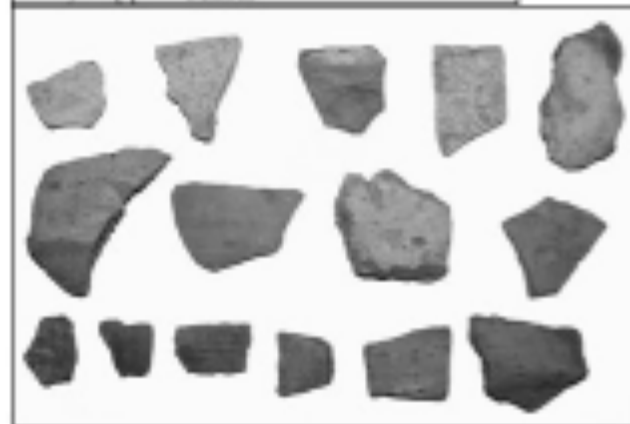

Рис. Б. 1. 72. Поселення Звеничын (Заставнівський р-н)

Рис. Б. 1. 73. Поселения Зелена Лиза, ур. Городище (Хотинський р-н)

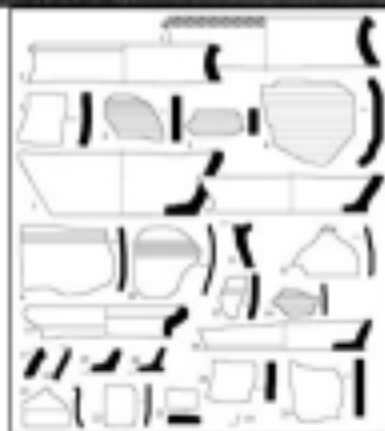
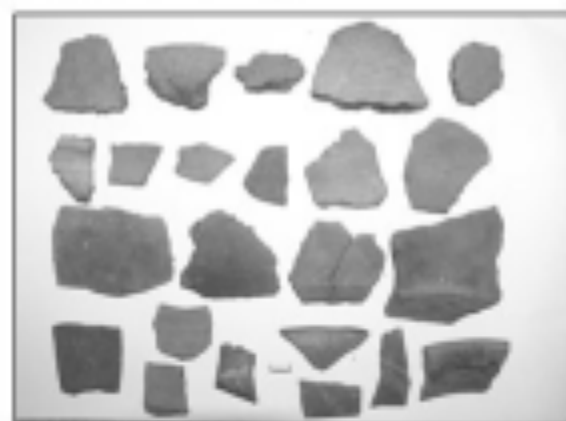

Рис. Б. 1. 74. Поселення Зелена Лісна, ур. Левада (Хотинський р-н)

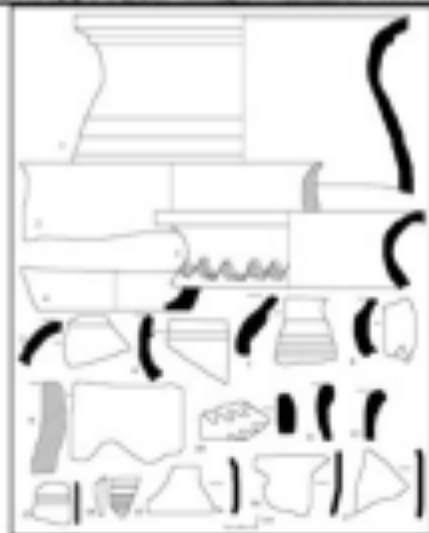

Рис. Б. 1. 75. Поселення Зелена Ліза, ур. Зіньків (Хотинський р-н)

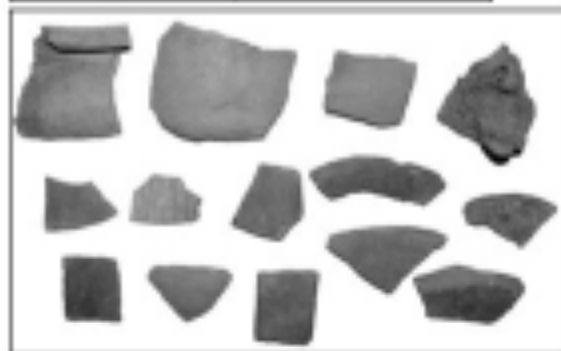

Рис. Б. 1. 76. Поселення Зелентз, ур. Гора (Кіровоградський р-н)

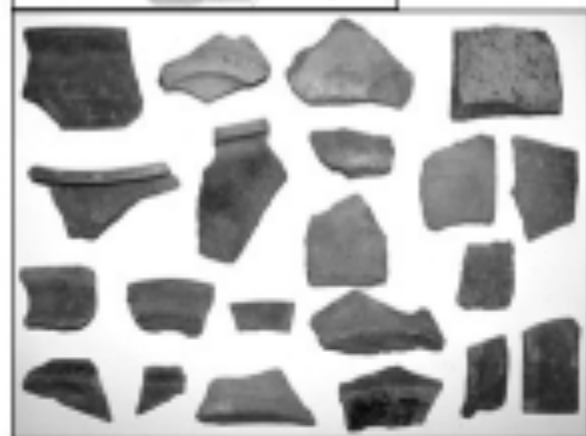

Рис. Б. І. 77. Поселення Івандівці, ур. Цвинтар (Кишинівський р-н)

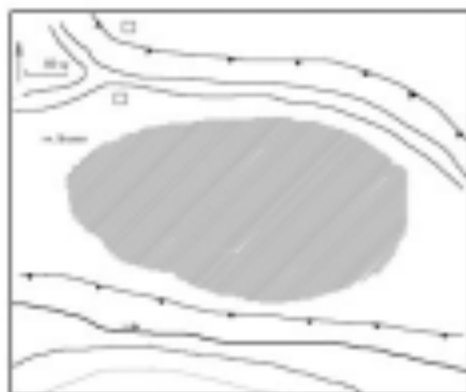

Рис. Б. 1. 78. Поселення Іванківці, ур. Бавки (Кіровоградський р-н)

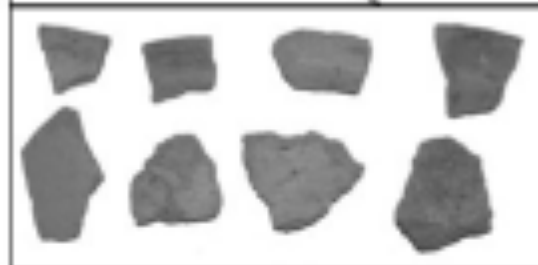
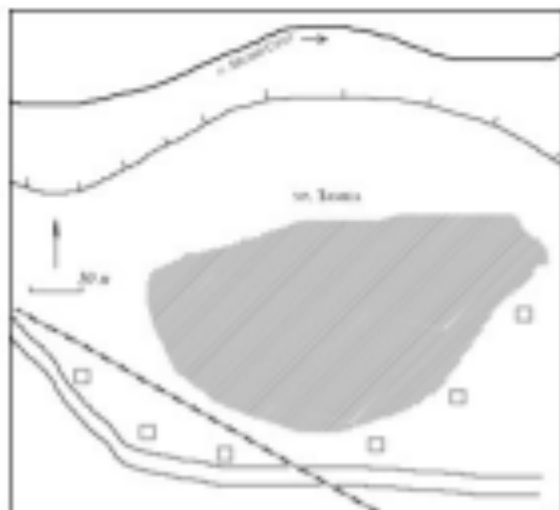

Рис. Б. 1. 79. Поселення Іжівці, ур. Замка (Сторожинецький р-н)

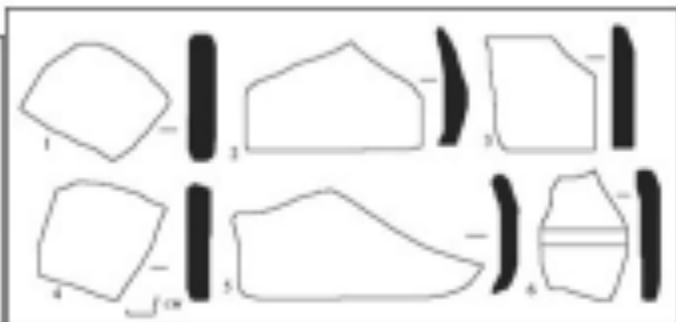
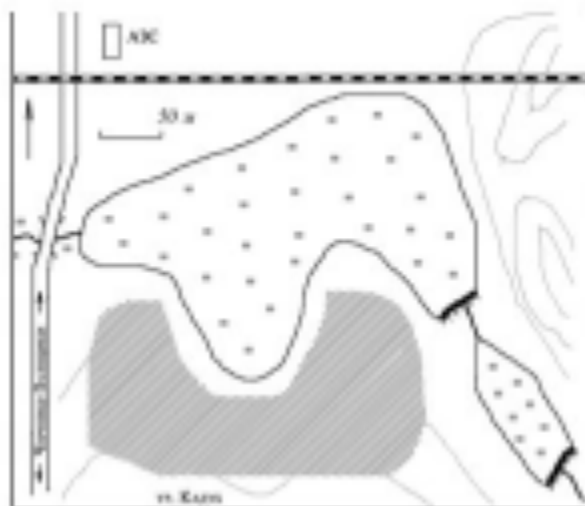

Рис. Б. 1. 80. Поселення Калубівці, ур. Калуб (Заставнівський р-н)

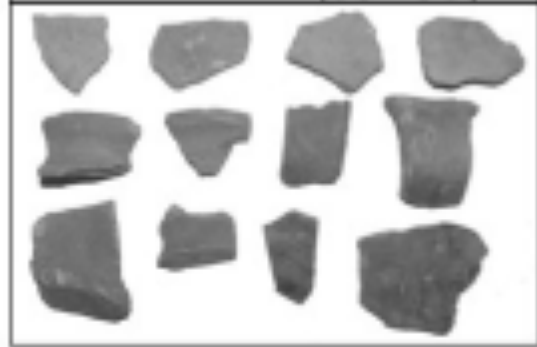

Рис. Б. 1. 81. Поселення Кадубівці, ур. Селище (Заставнівської р-н)

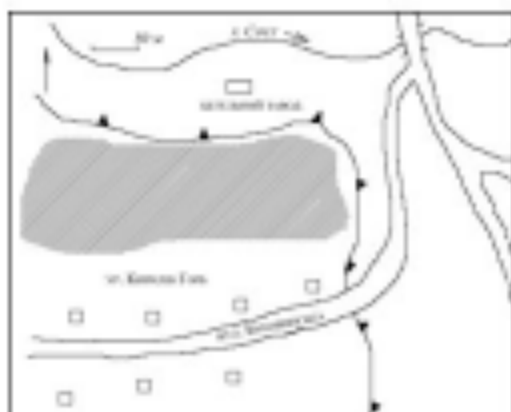

Рис. Б. 1. 82. Поселення Кам'язка, ур. Кирилів Горб (Глибоцький р-н)

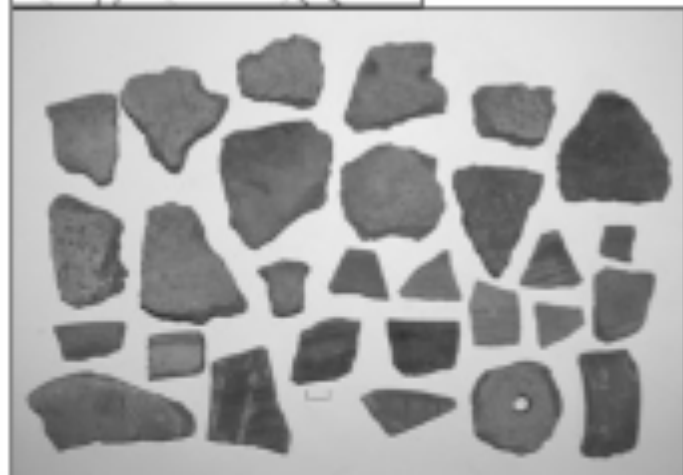
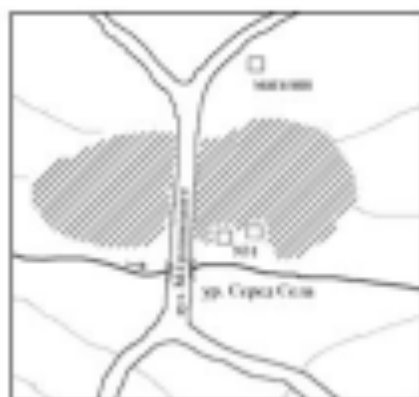

Рис. Б. 1. 83. Поселення Качівка, ур. Серед Села (Хотинський р-н)

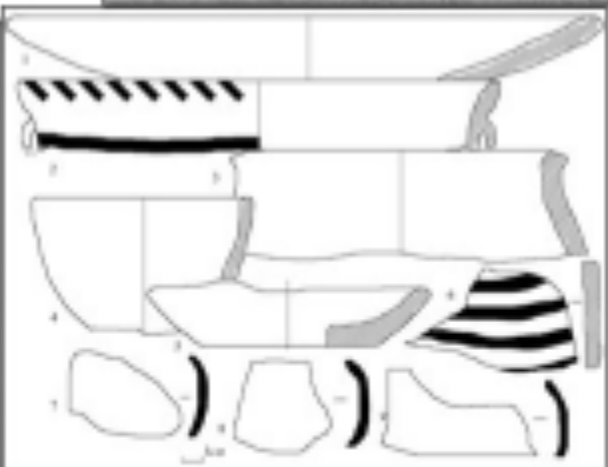
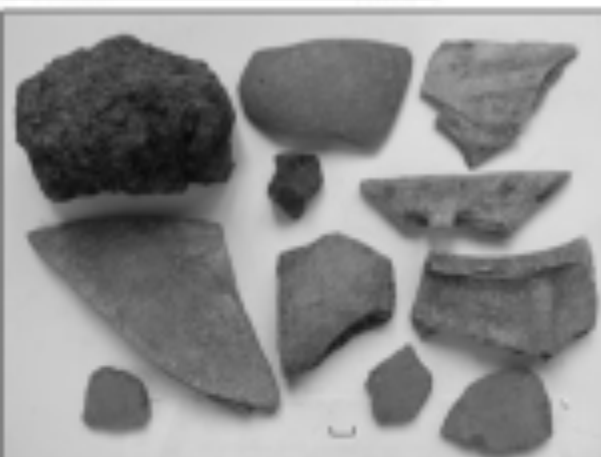

Рис. Б. 1. 84. Поселення Калітська, ур. На Валу (Хотинський р-н)

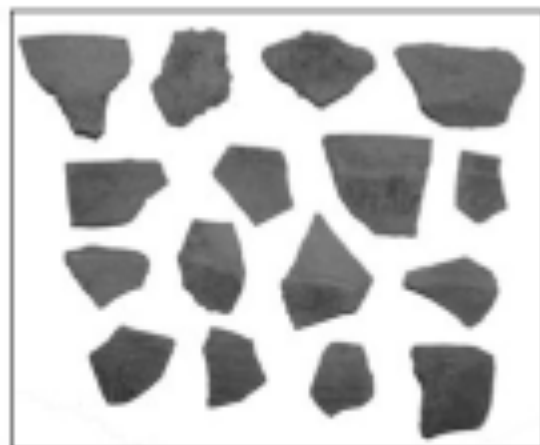

Рис. Б. 1. 85. Поселення Карачин, ур. Селище (Византицький р-н)

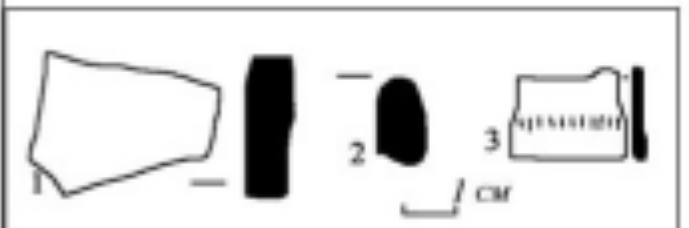
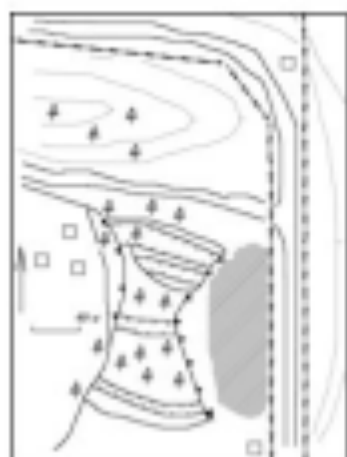

Рис. Б. 1. 86. Поселення Карачів, ур. Городок (Візантійський р-н)

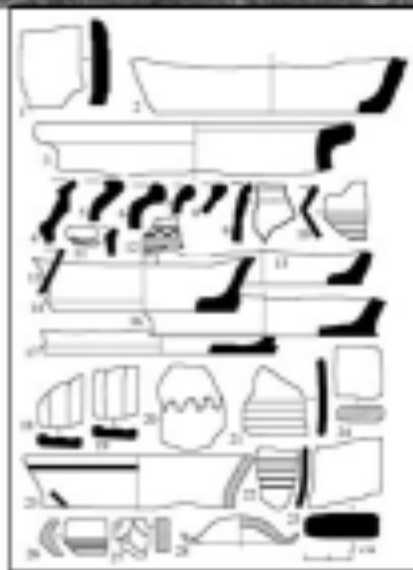
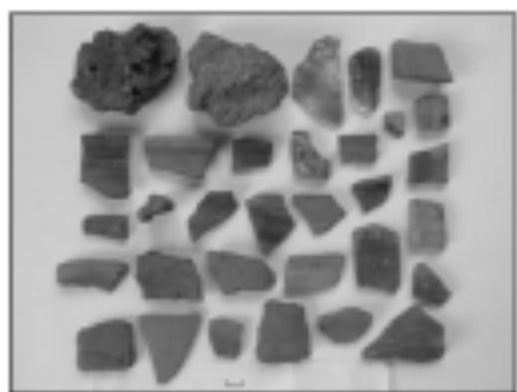
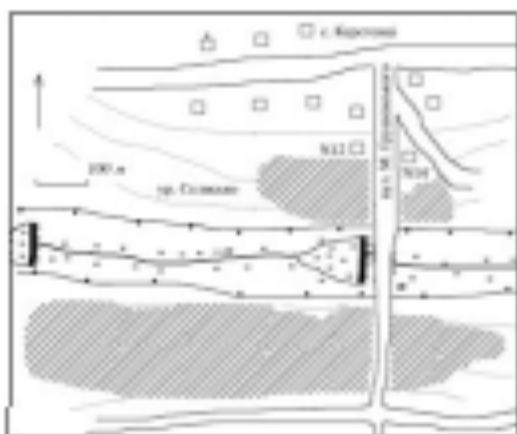

Рис. Б. 1. 87-88. Поселення Куртовці, ур. Селисько (Хотинський р-н)

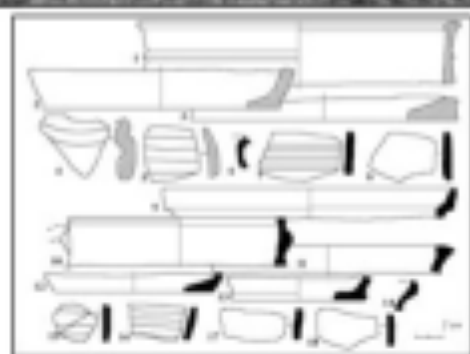
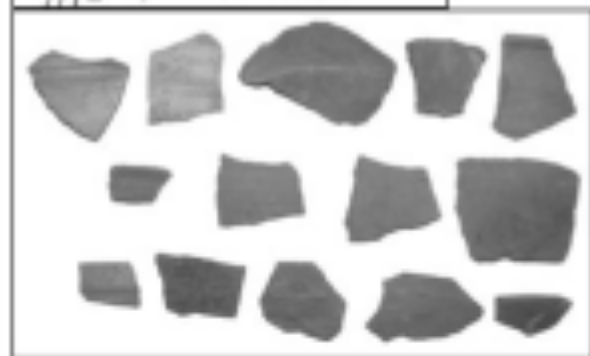

Рис. Б. 1. 89. Поселення Киселів, ур. Ізвор (Київський р-н)

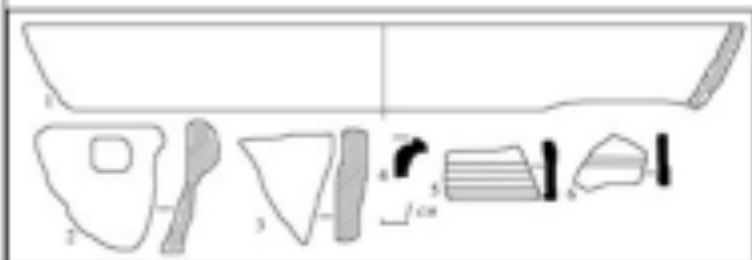
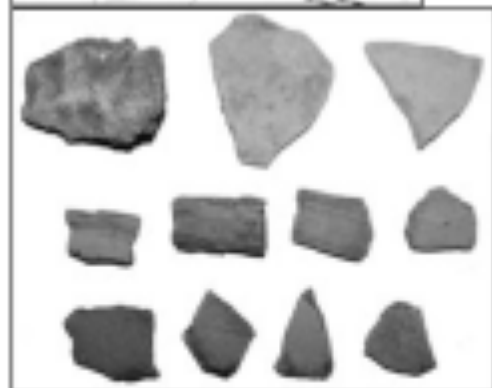

Рис. Б. 1. 90. Поселення Кірмаш, ур. Саншгора (Кірмавський р-н)

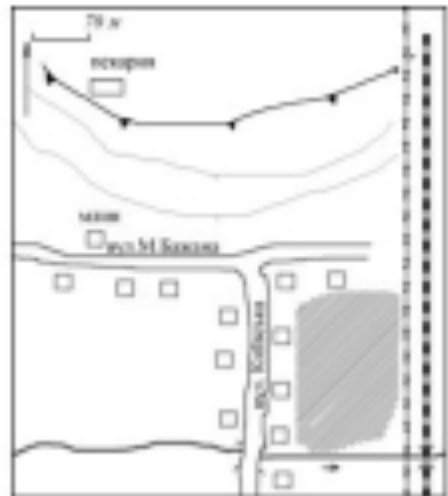

Рис. Б. 1. 91. Поселення Кіримань, ур. Долішній Кут (Кіриманський р-н)

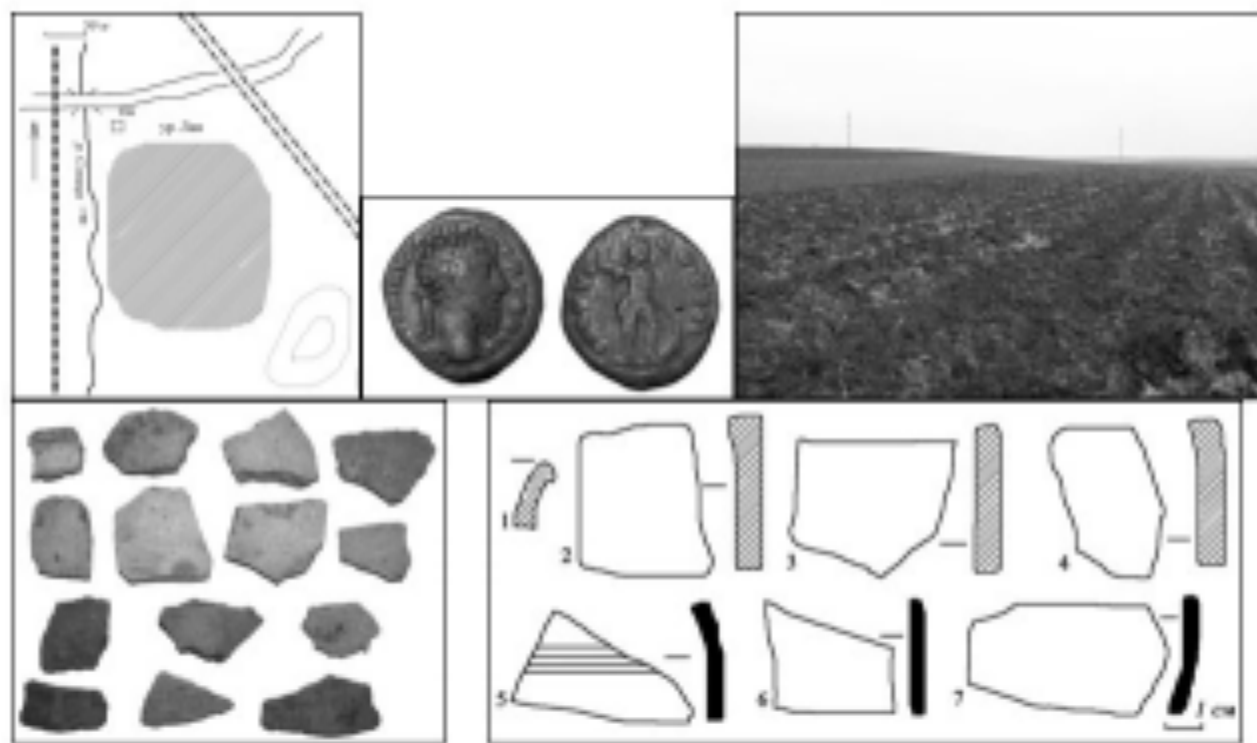

Рис. Б. 1. 92. Поселення Кірмаз, ур. Лан (Кірмазський р-н)

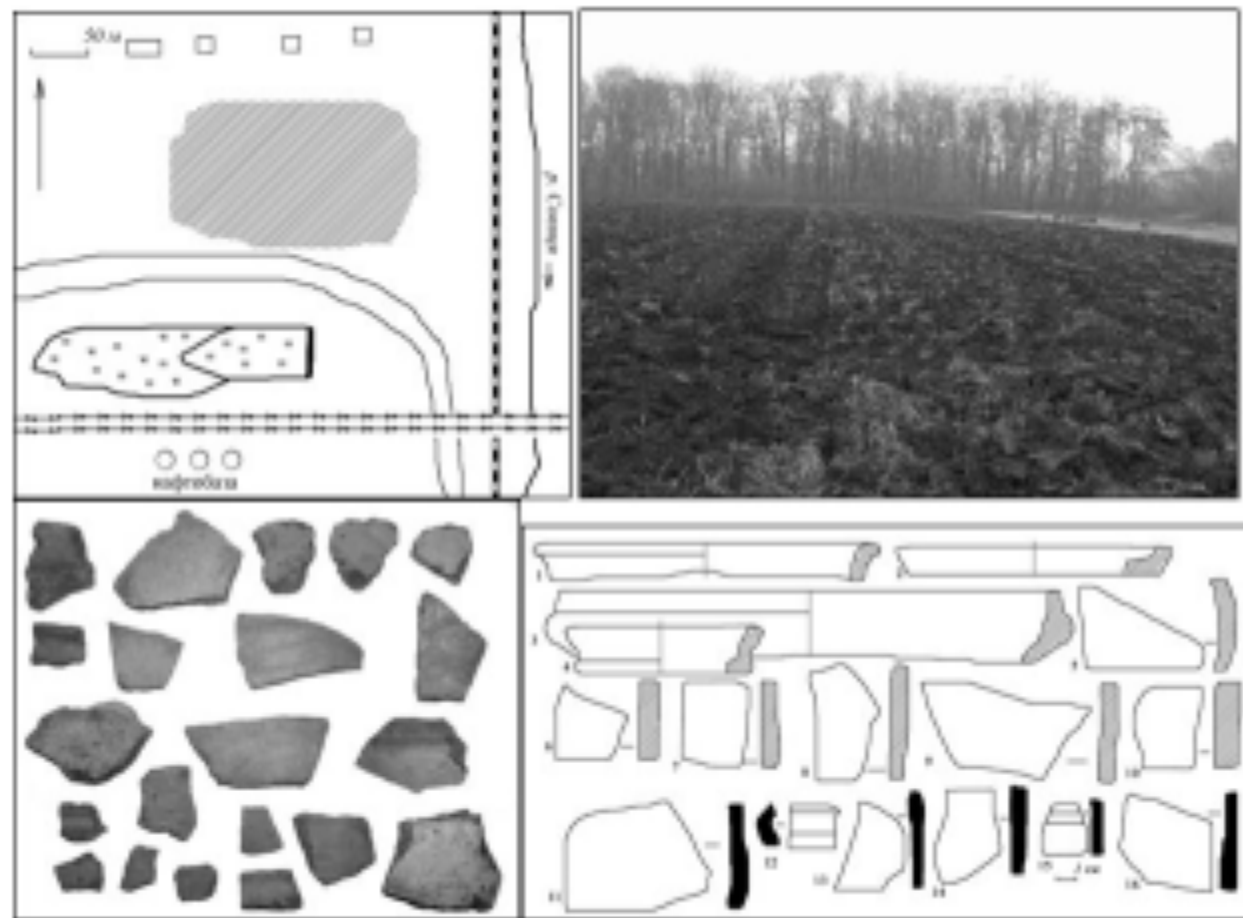

Рис. Б. 1. 93. Поселення Кірманш, північний схід (Кірманський р-н)

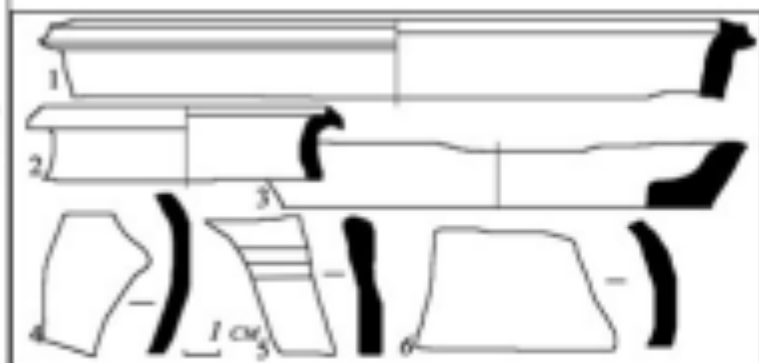
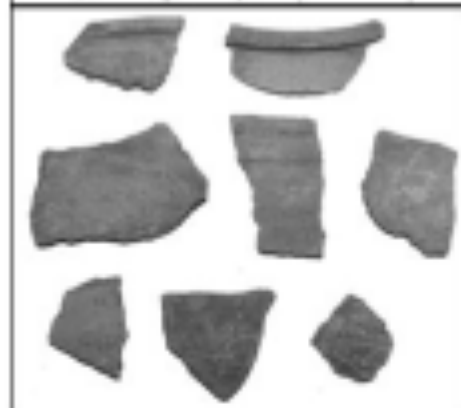
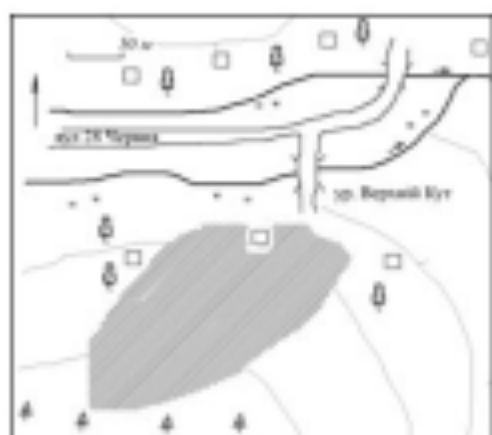

Рис. Б. 1. 94. Поселення Кірмаць, ур. Верхній Кут (Кірмацький р-н)

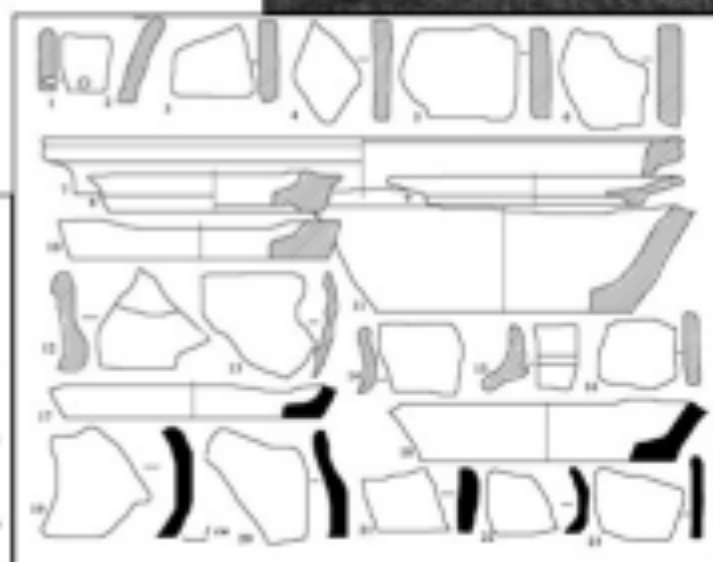
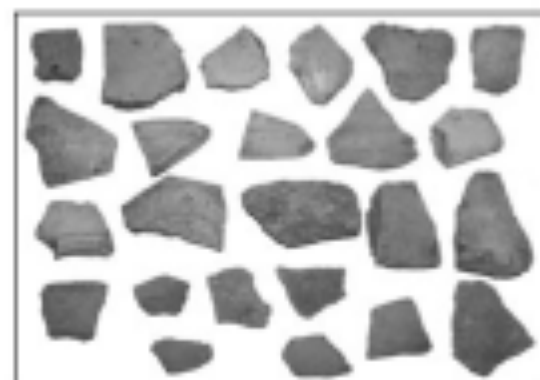
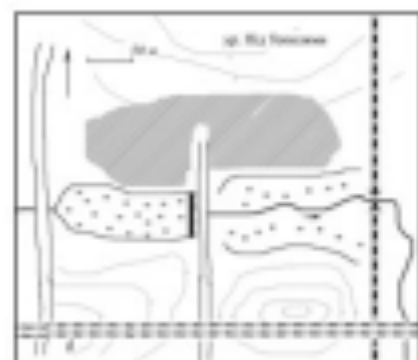

Рис. Б. 1. 95. Поселення Кліводи, ур. Під Тополянцями (Кіровоградський р-н)

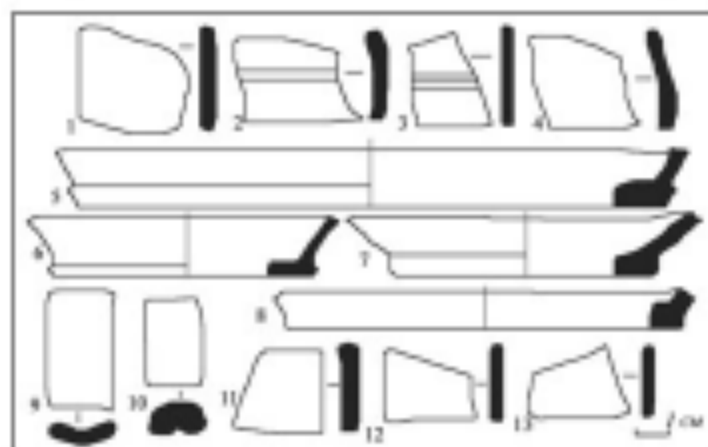
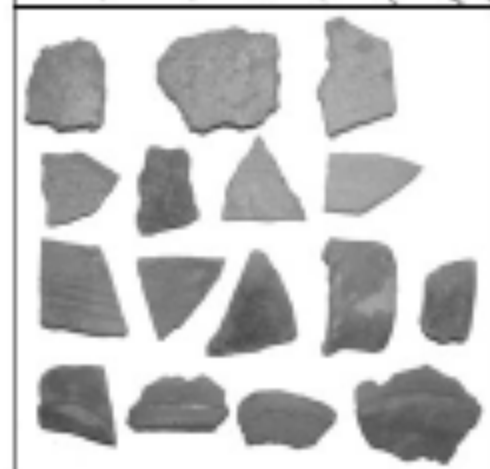
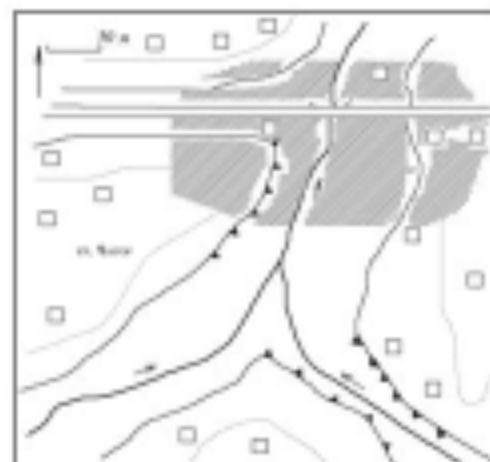

Рис. Б. 1. 96. Поселення Кливишчи, ур. Чагар (Кливіанський р-н)

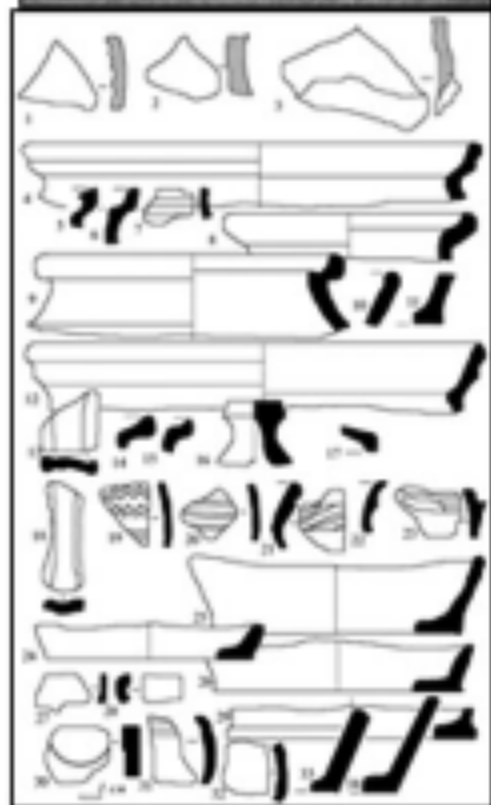
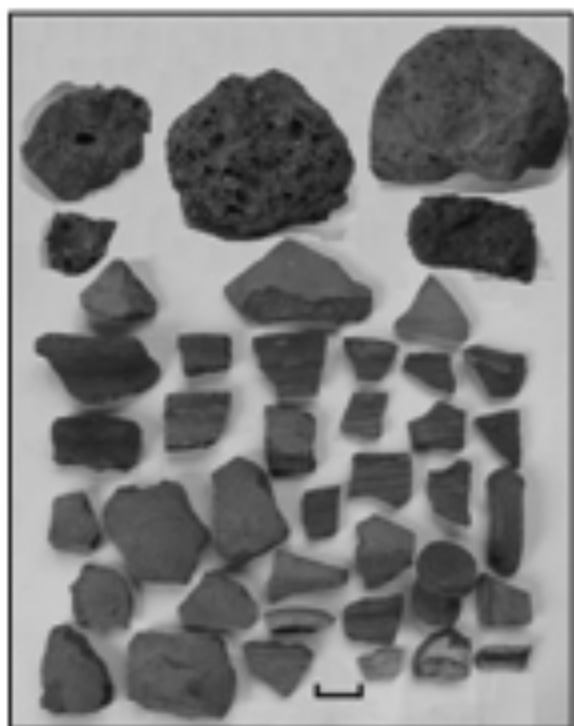
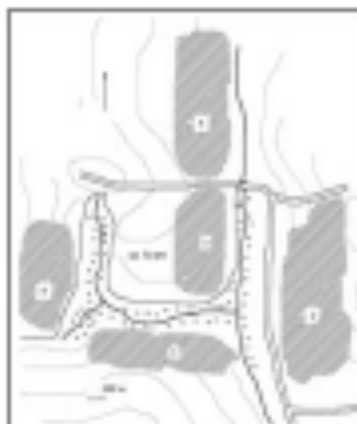

Рис. Б. 1. 97. Поселення Клішівці, ур. Галеч (Хотинський р-н)

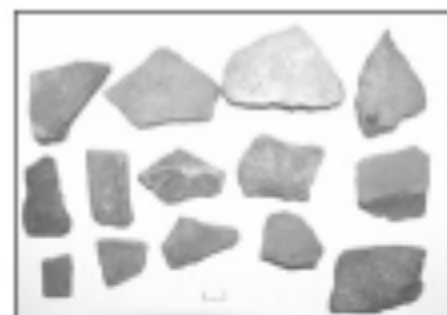
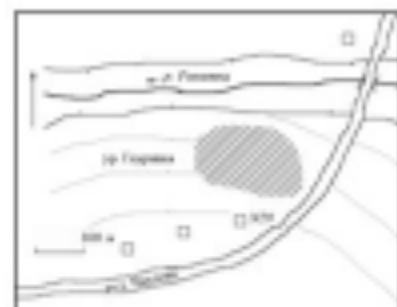

Рис. Б. 1. 98. Поселення Колішківці, ур. Гаурянка (Хотинський р-н)

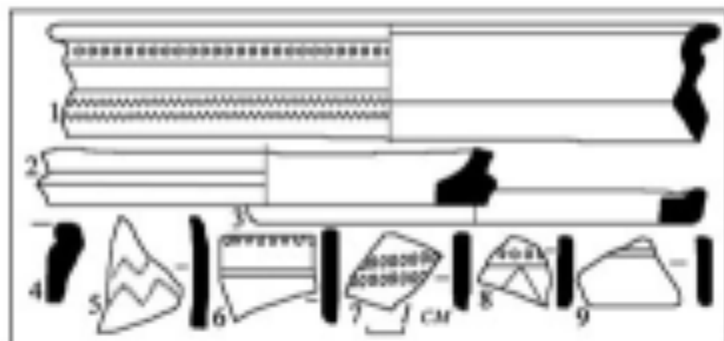
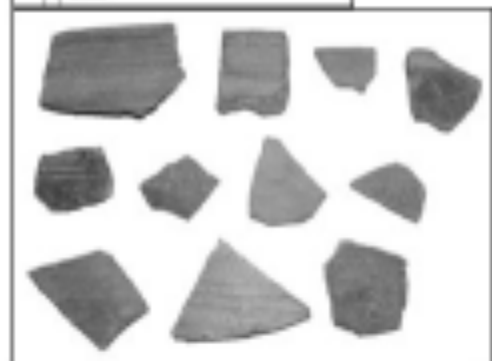

Рис. Б. 1. 99. Поселення Коритне (Вискильський р-н)

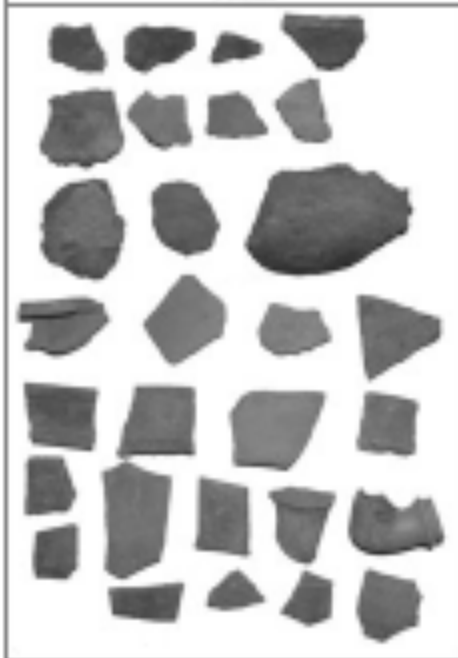
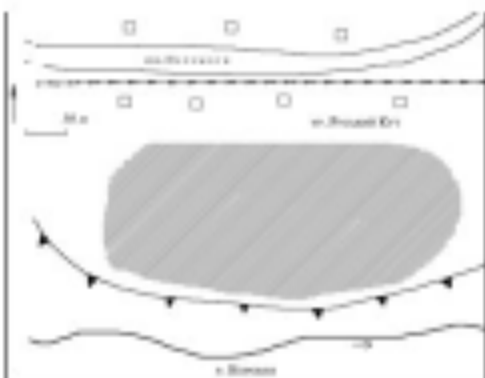

Рис. Б. 1. 100. Поселення Коренів, ур. Руський Кут (Глибокий р-н)

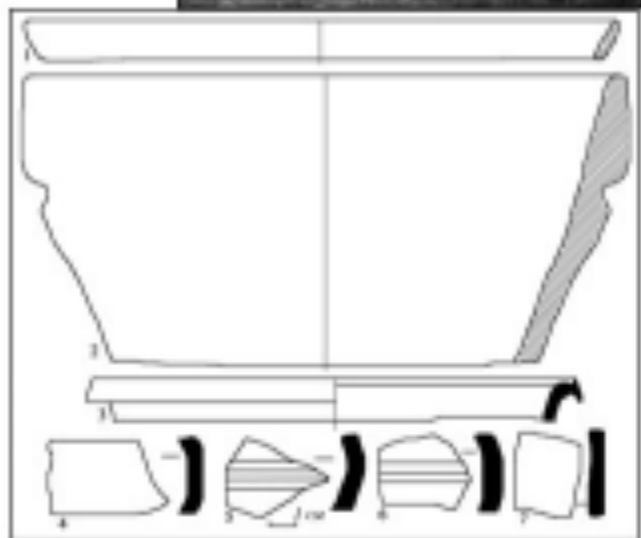
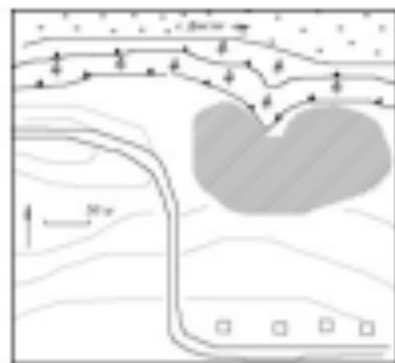

Рис. Б. 1. 101. Поселення Кострянківка, ур. Лука (Заставнівський р-н)

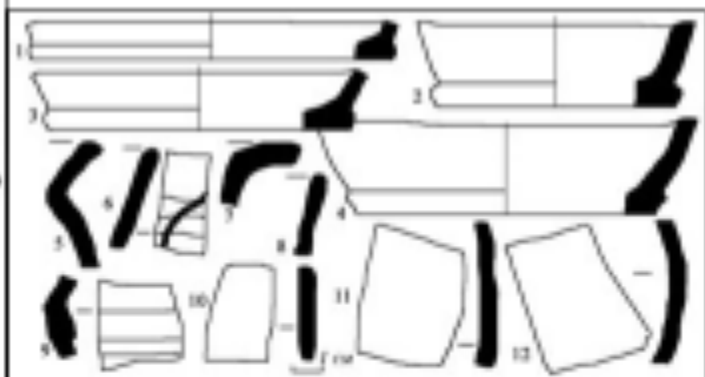
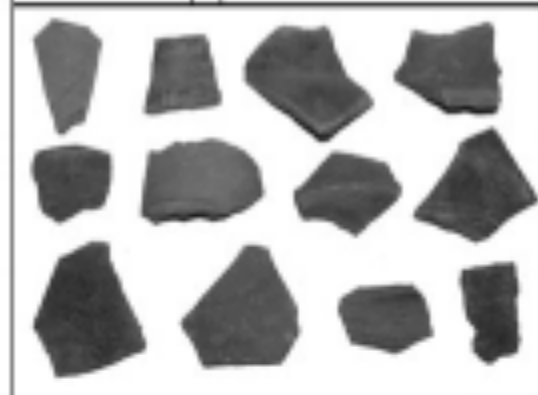
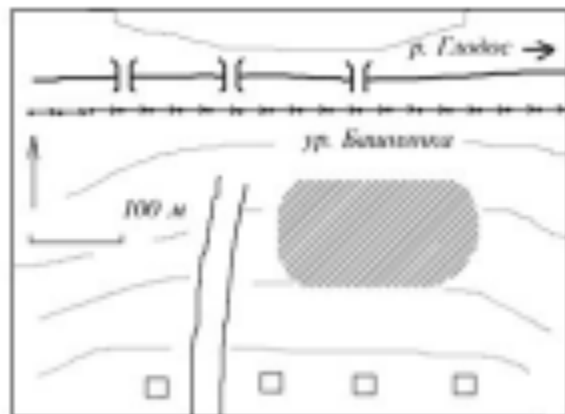

Рис. Б. 1. 102. Поселення Котелівка, ур. Балшицька (Новоселицький р-н)

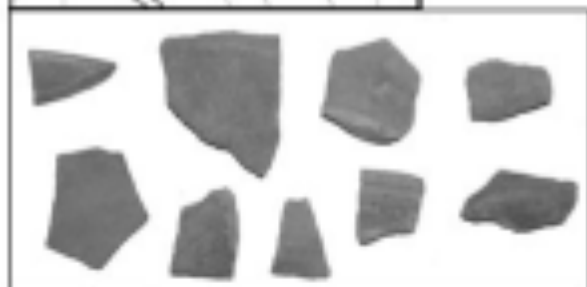

Рис. Б. 1. 103. Поселення Котеліве, ур. Турецька Криниця (Новоселицький р-н)

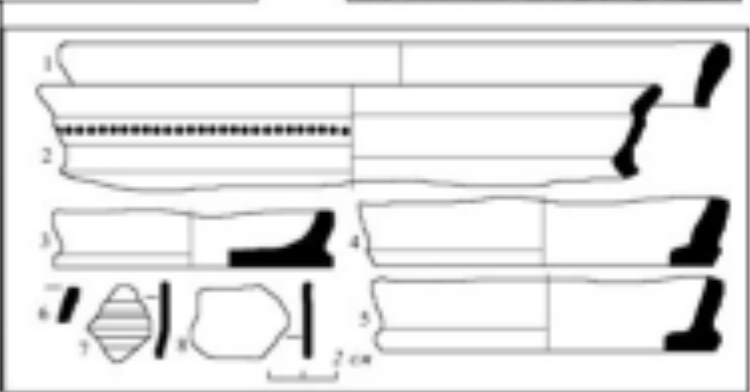
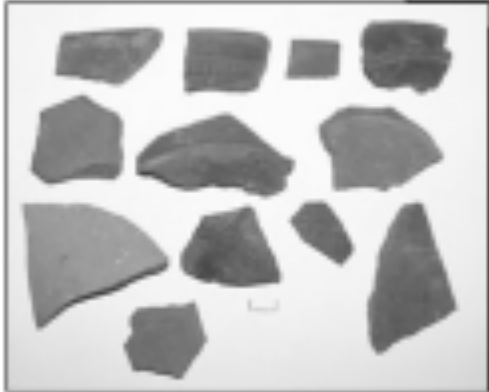

Рис. Б. 1. 104. Поселення Крут.лик, ур. Брашівці (Хотинський р-н)

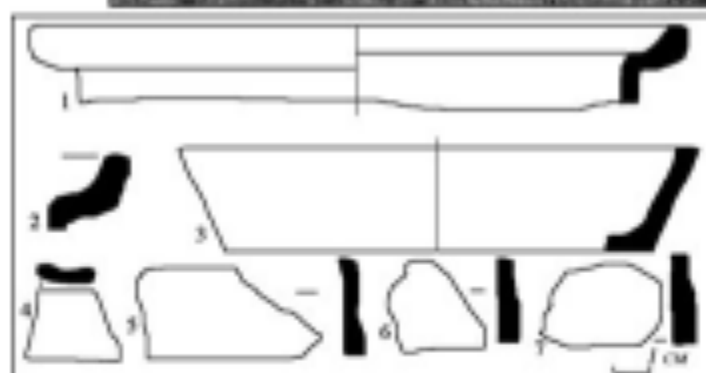
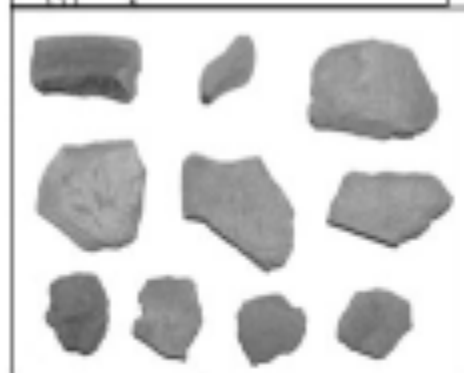

Рис. Б. 1. 105. Поселення Куликівка, ур. Соліще (Гордієнський р-н)

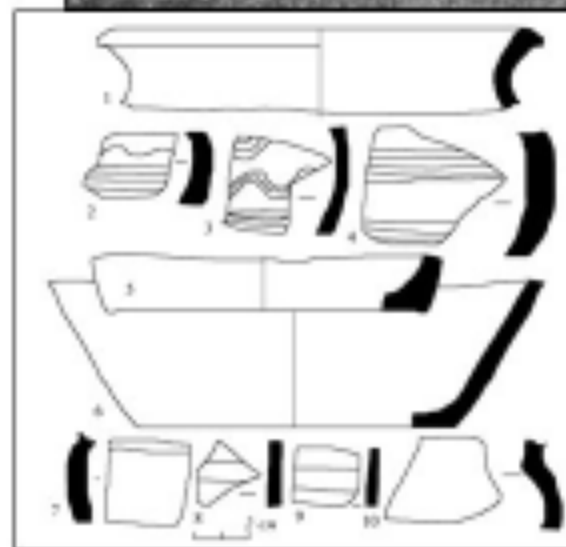
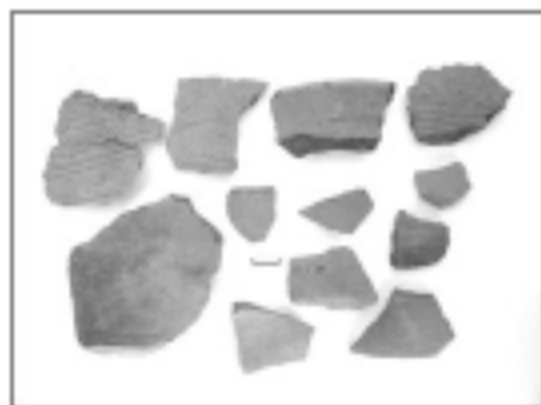

Рис. Б. 1. 106. Поселення Кулішівка, ур. Леонтівське (Сожирянський р-н)

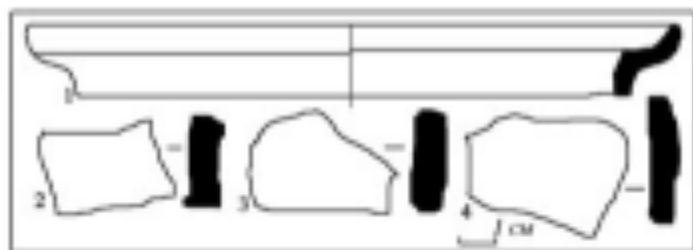
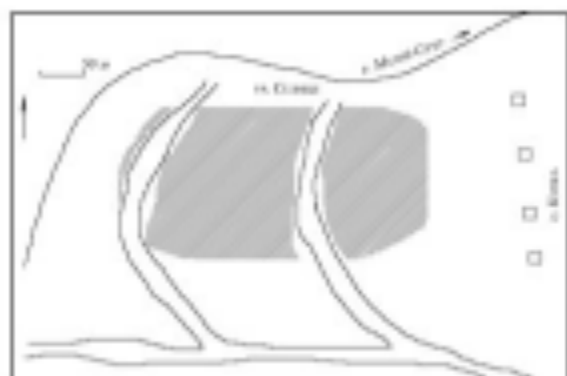

Рис. Б. 1. 107. Поселения Кутиса, ур. Селитце (Глубоцький р-н)

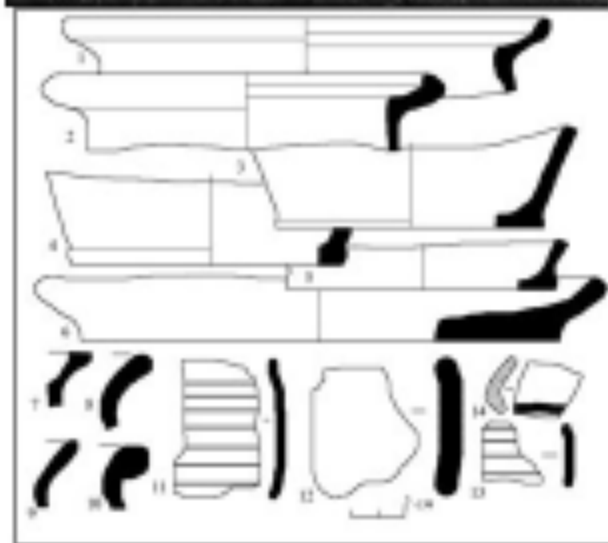
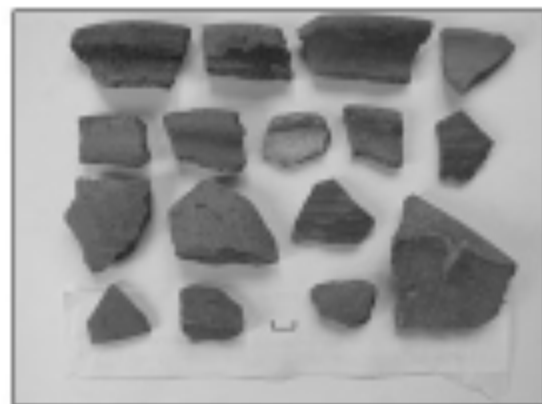

Рис. Б. 1. 108. Поселення Лесоківці, ур. Хавалівка (Чернівці)

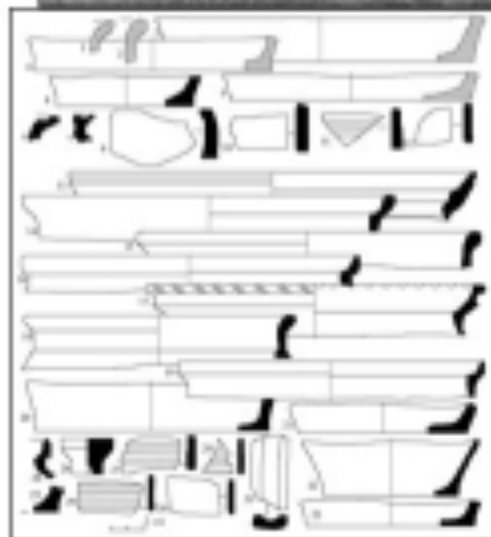

Рис. Б. 1. 109. Поселення Лішня, ур. Нора (Кельменський р-н)

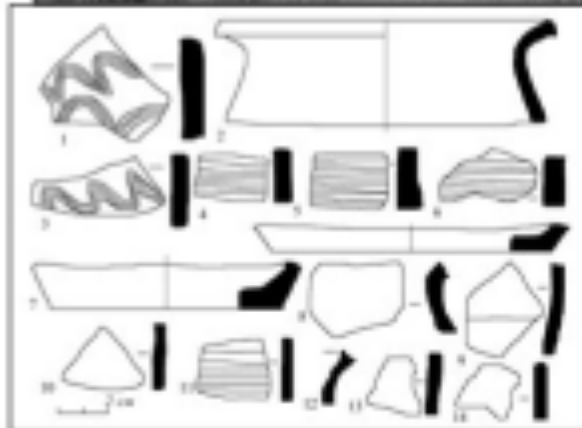
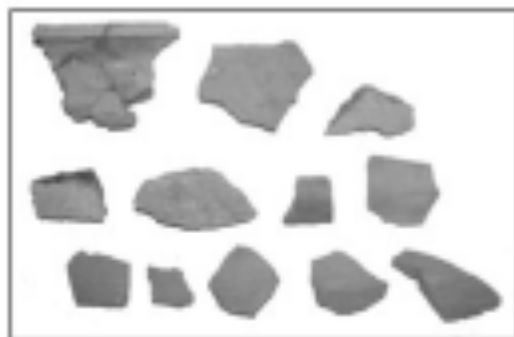

Рис. Б. 1. 110. Поселення Домашній, ур. Окотин (Сокіринський р-н)

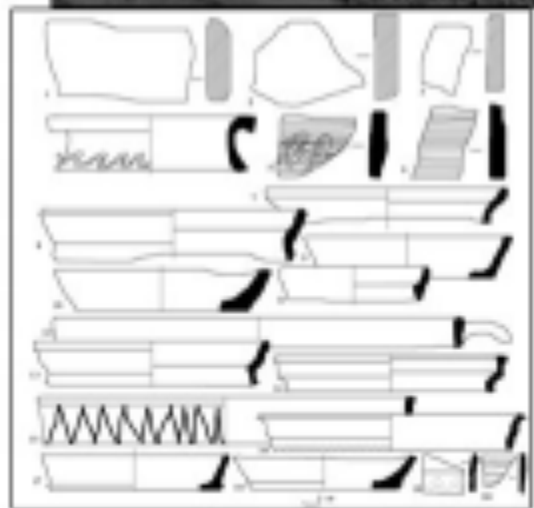
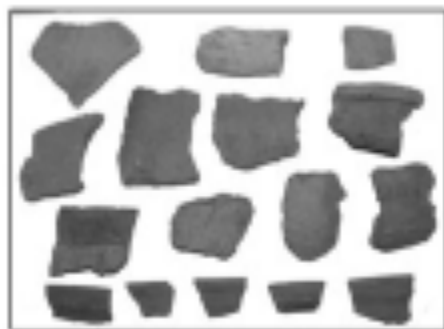
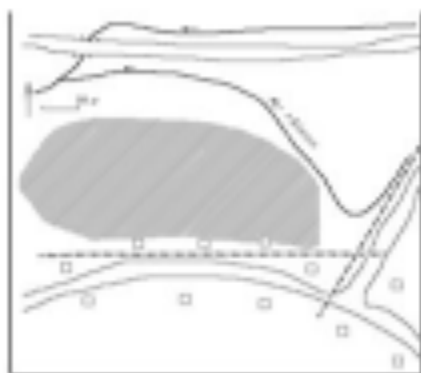

Рис. Б. 1. 111. Поселення Луківщина (Горішнійський р-н)

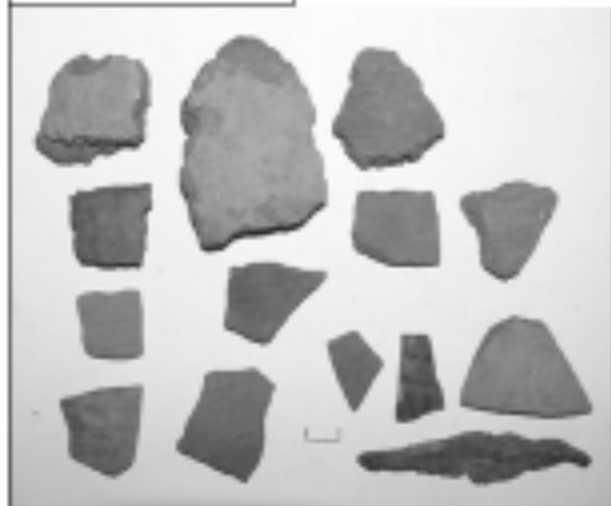

Рис. Б. 1. 112. Поселення Магала, ур. Барон (Новоселицький р-н)

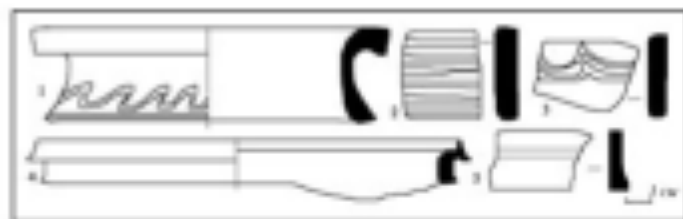
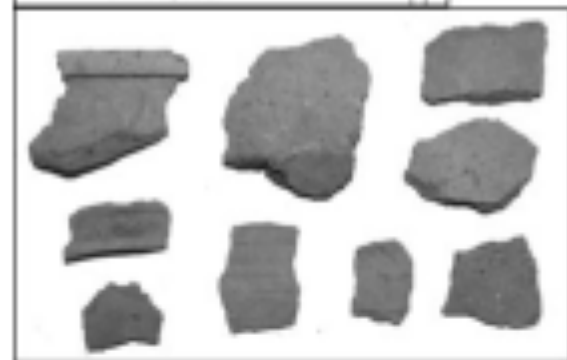
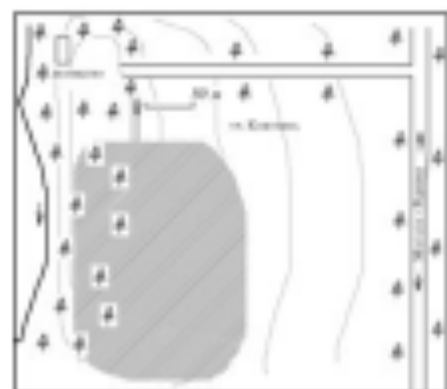

Рис. Б. 1. 113. Поселення Магда, ур. Кожуша (Новоселицький р-н)

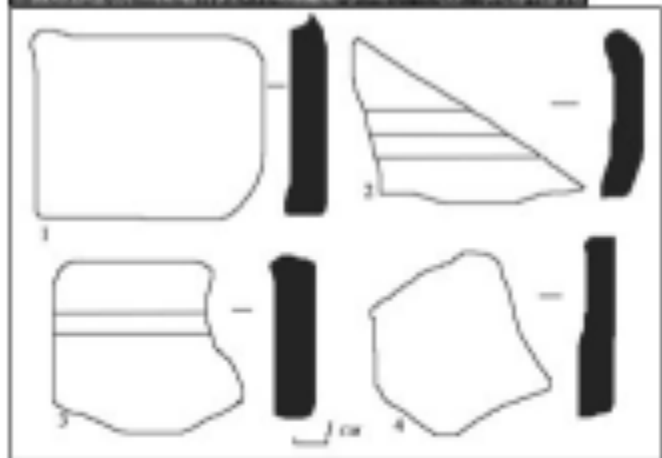

Рис. Б. 1. 114. Поселення Малий Курурів, ур. Станок (Закарпатський р-н)

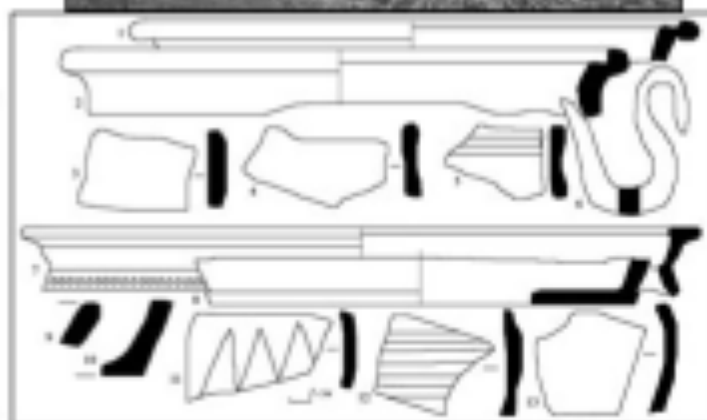
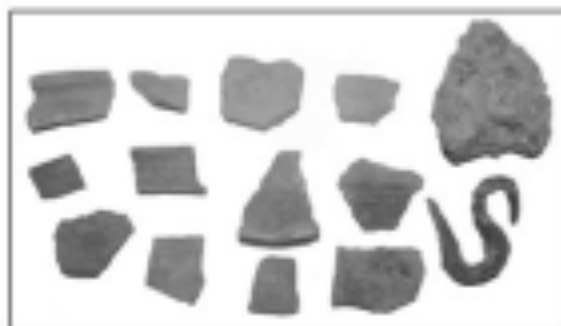
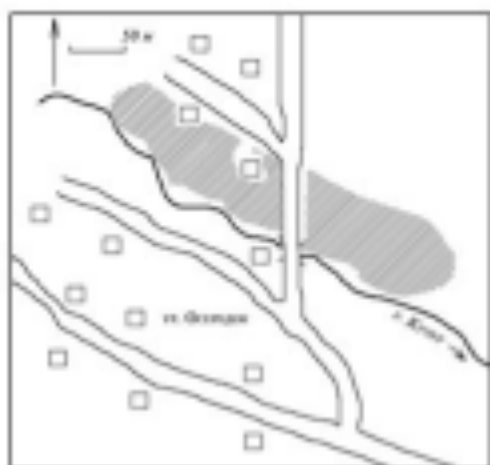

Рис. Б. 1. 115. Поселення Малій Кучурів, ур. Осередок (Заставнівський р-н)

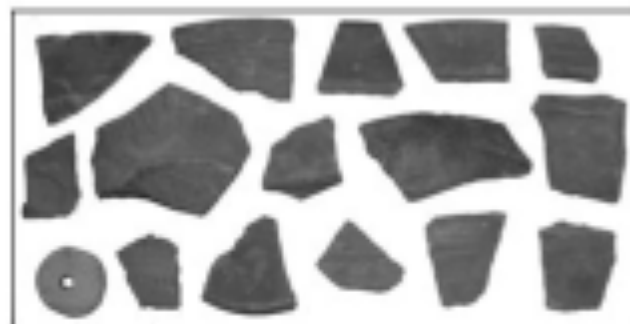

Рис. Б. 1. 116. Поселення Матюківка (Новоселицький р-н)

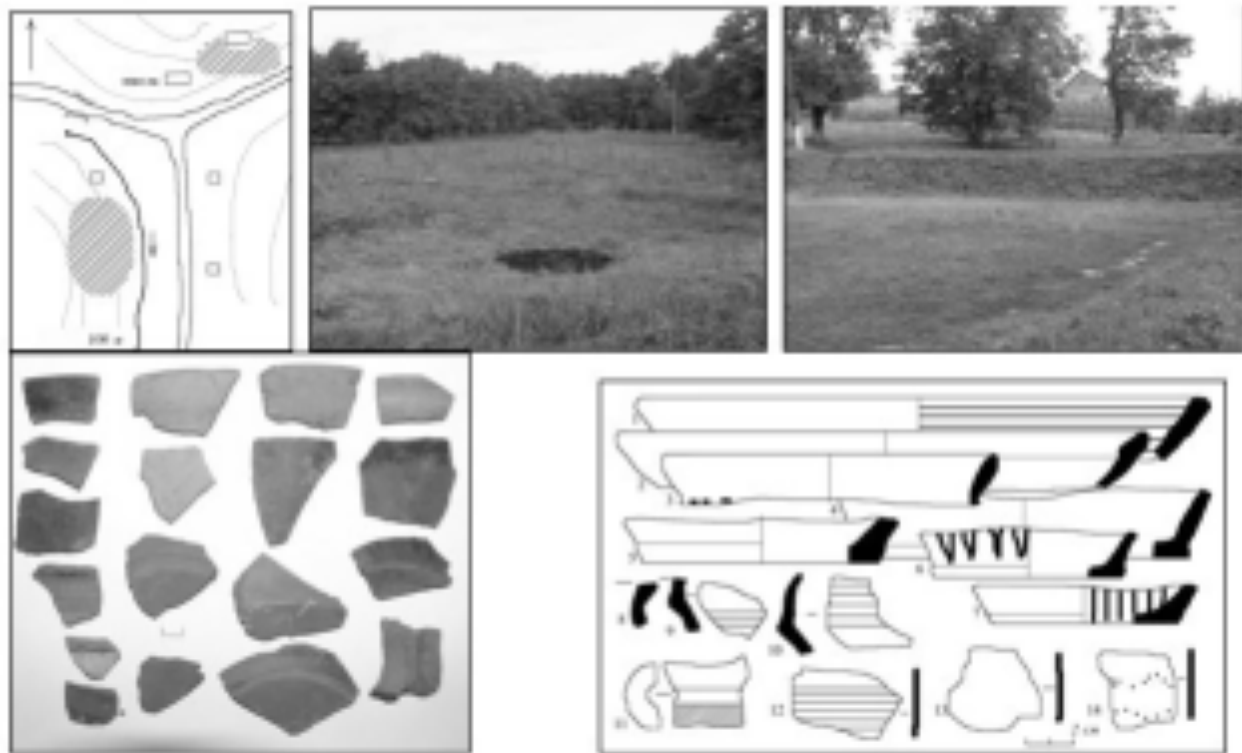

Рис. Б. 1. 117. Поселення Малинці (Хотинський р-н)

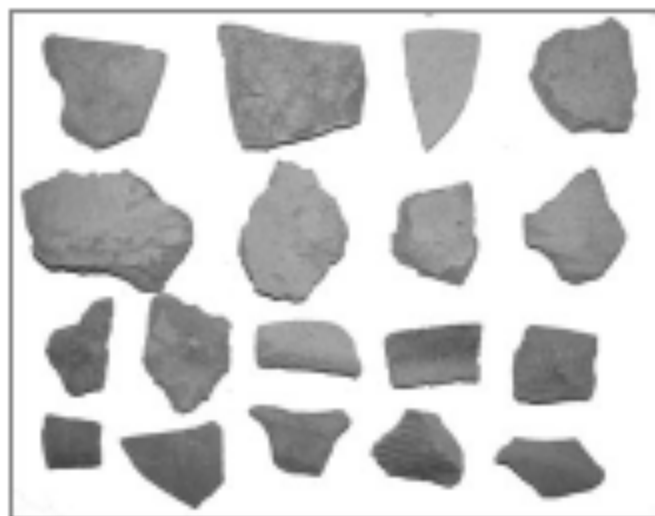

Рис. Б. 1. 118. Поселение Мазовиця (Герцайський р-н)

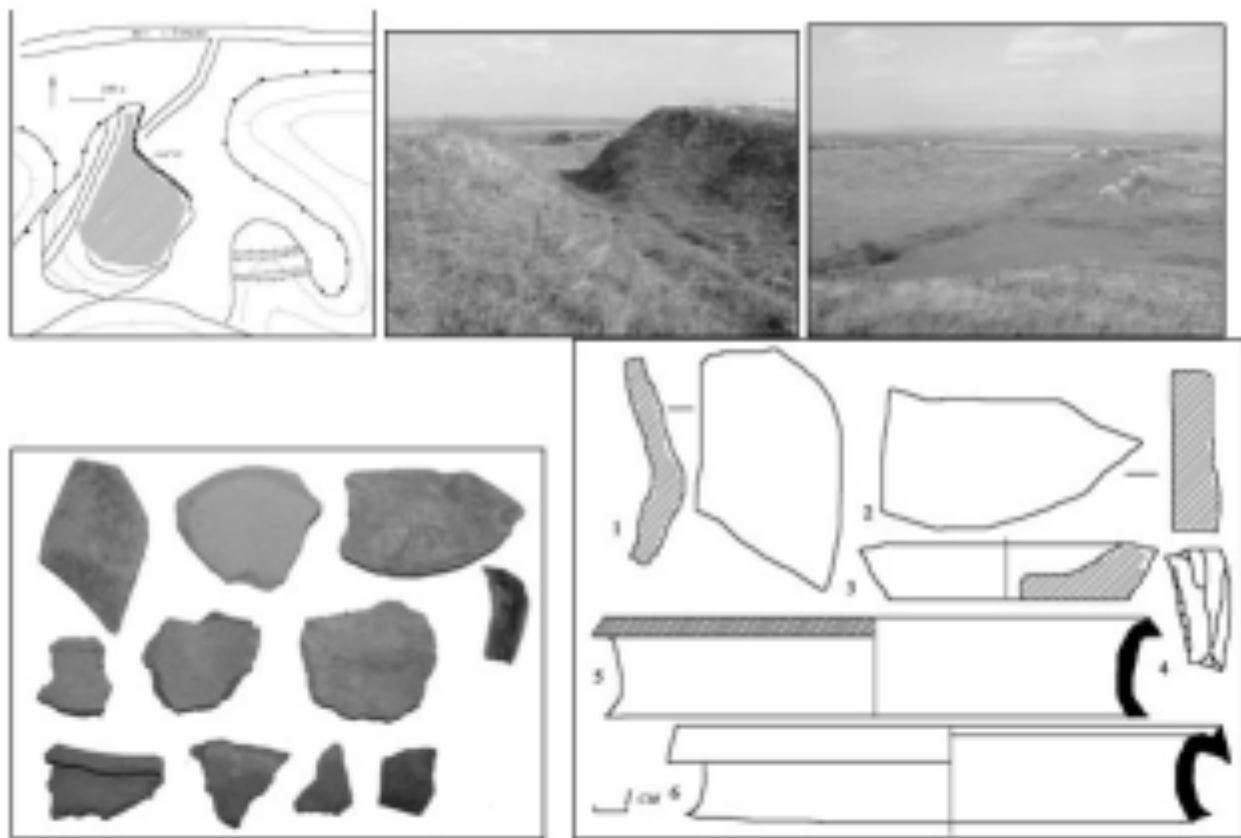

Рис. Б. 1. 119. Поселення Маторниці, ур. Лугарів (Герцаївський р-н)

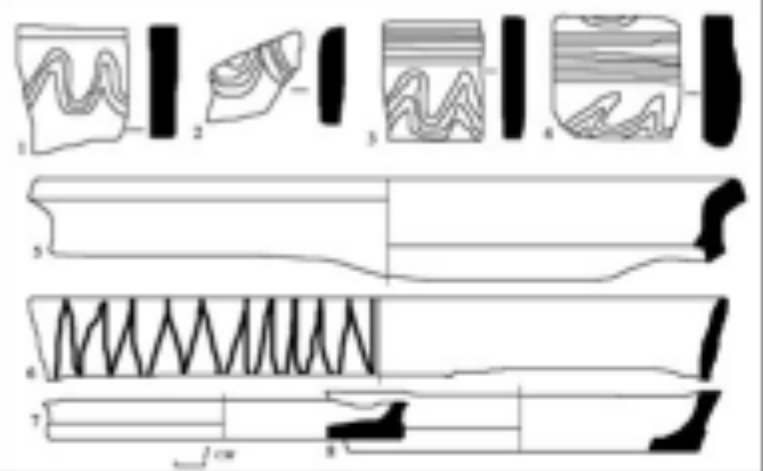
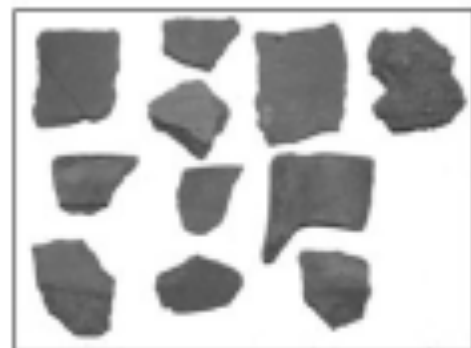

Рис. Б. 1. 120. Поселення Маринівці, ур. Солонечь (Новоселицький р-н)

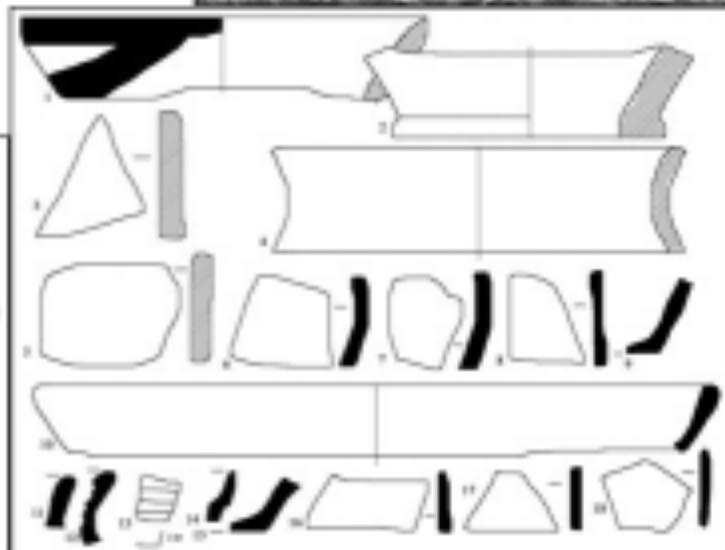
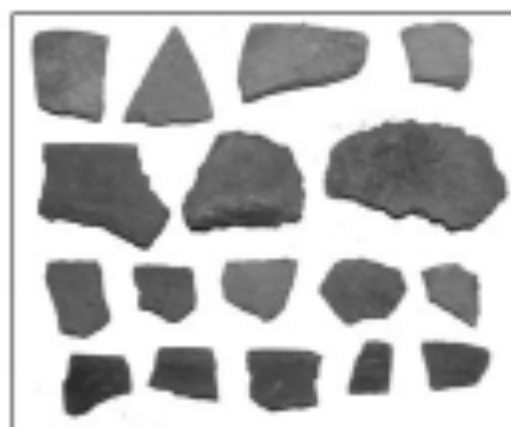
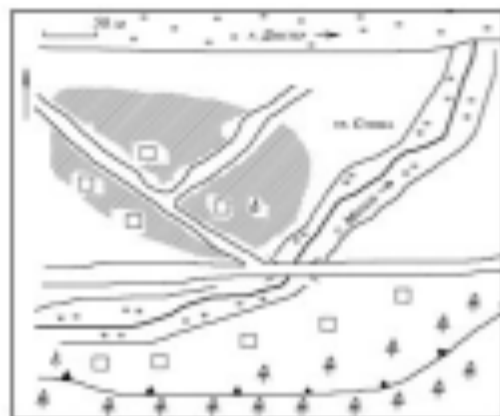

Рис. Б. 1. 121. Поселення Митків, ур. Стиска (Заставнівський р-н)

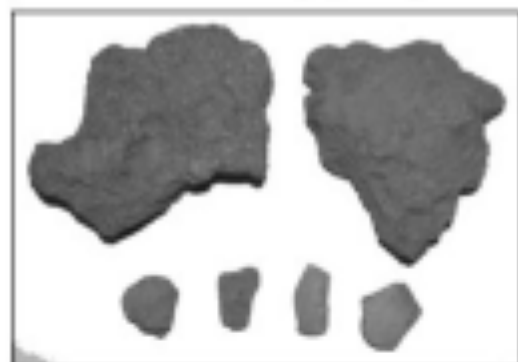

Рис. Б. 1. 122. Поселення Михайлівка (Глибоцький р-н)

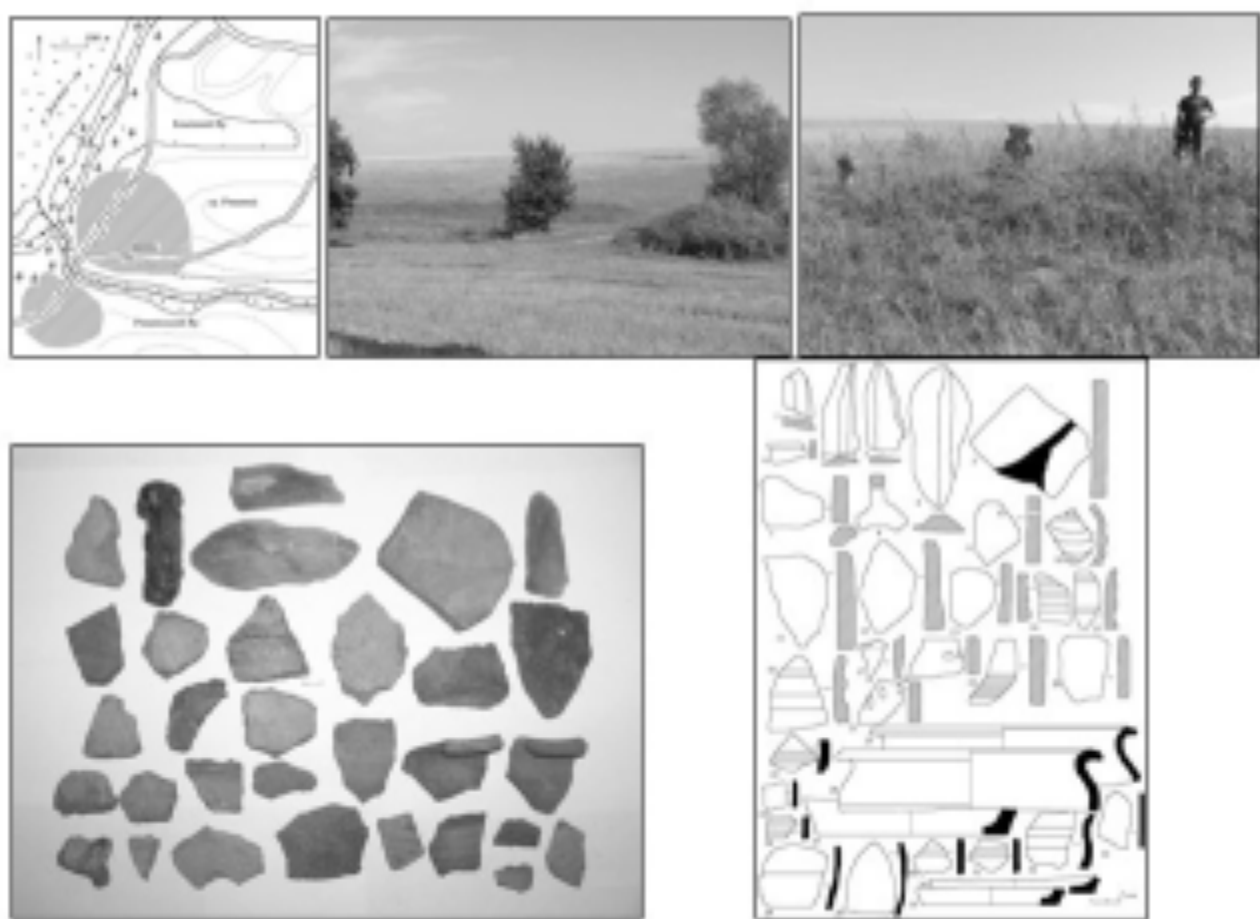

Рис. Б. 1. 123. Поселення Михалжова, г-р. Рівненський Яр (Сакхринський р-н)

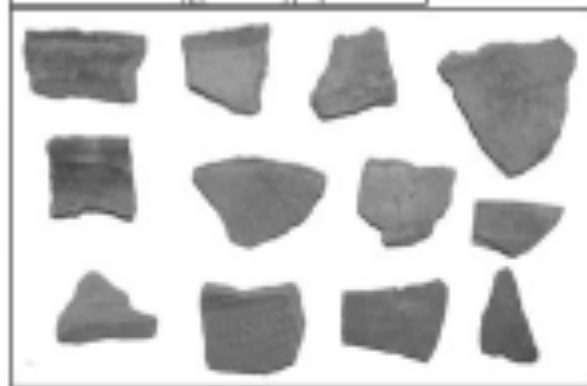

Рис. Б. 1. 124. Поселення Молодія, ур. Селіще (Глибоцький р-н)

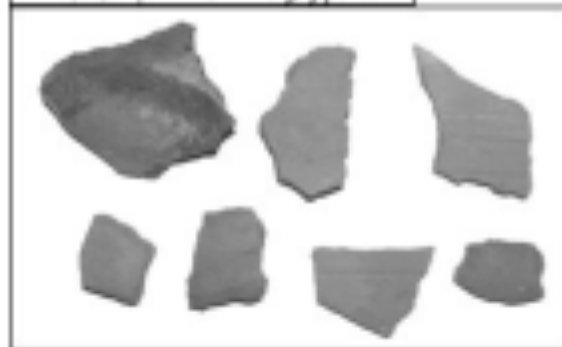

Рис. Б. 1. 125. Поселення Молодія, ур. Окопи (Глибоцький р-н)

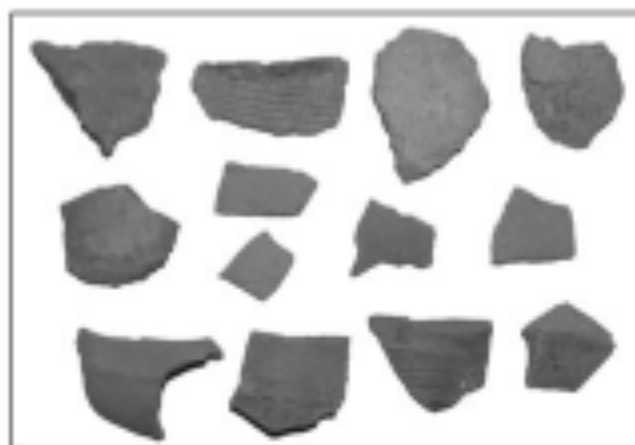
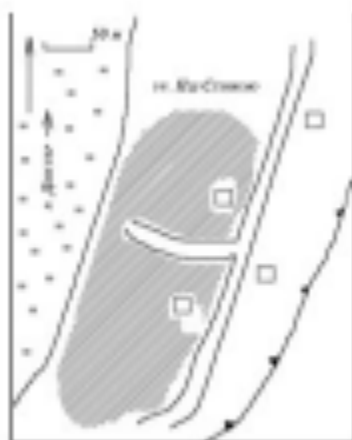

Рис. Б. 1. 126. Поселення Мухорівка, ур. Під Стівським (Закарпатський р-н)

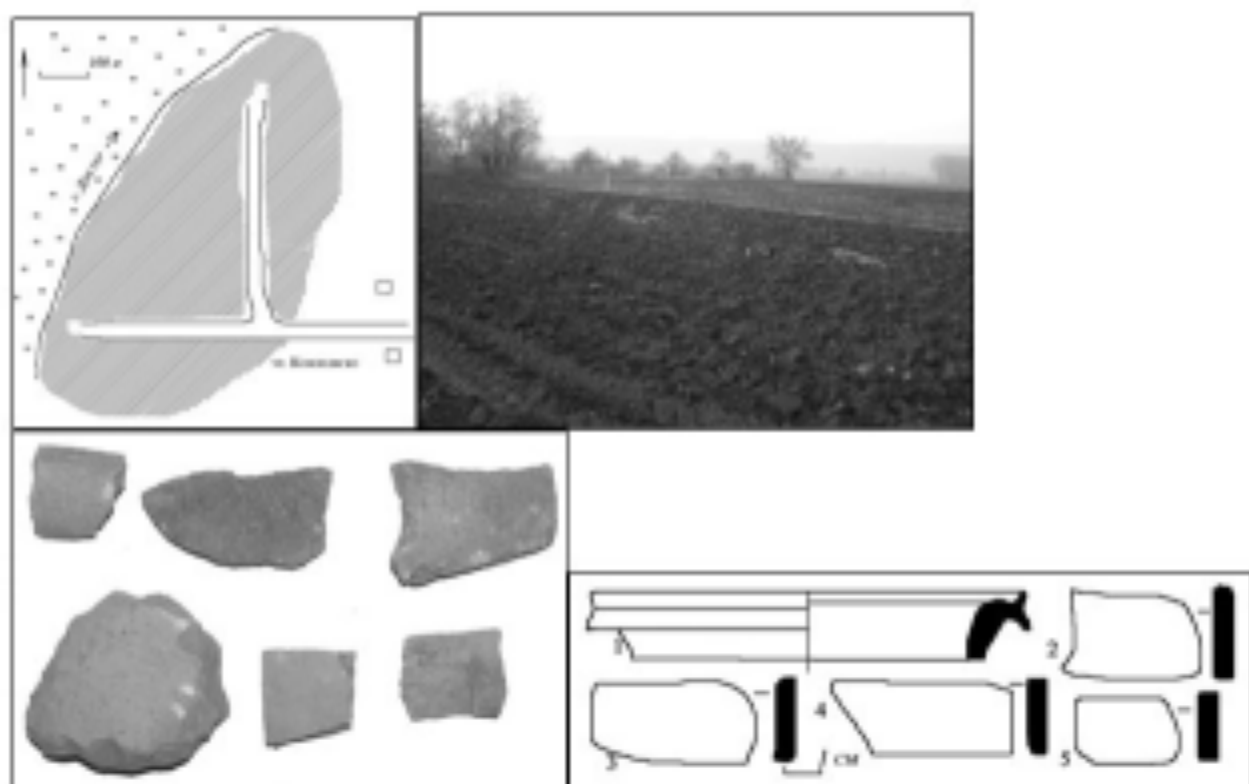

Рис. Б. 1. 127. Поселення Мусорівка, ур. Ковалчище (Заставнівської р-н)

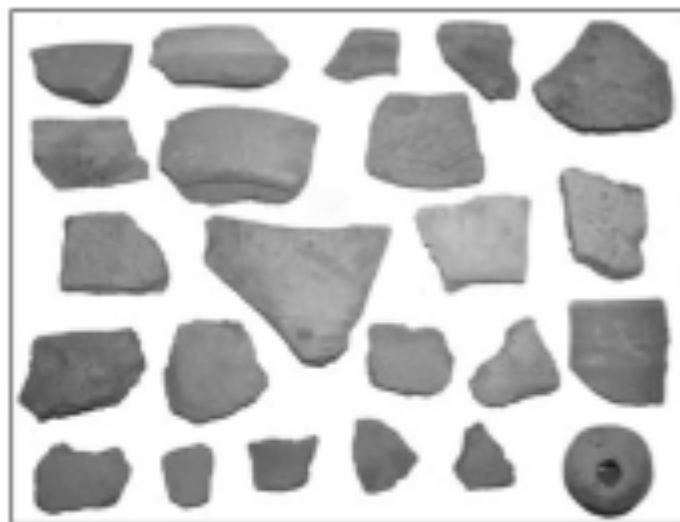
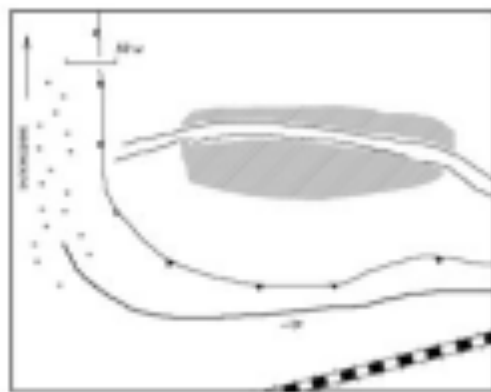

Рис. Б. 1. 128. Поселення Негришці, ур. Ла Моаре (Новоселицький р-н)

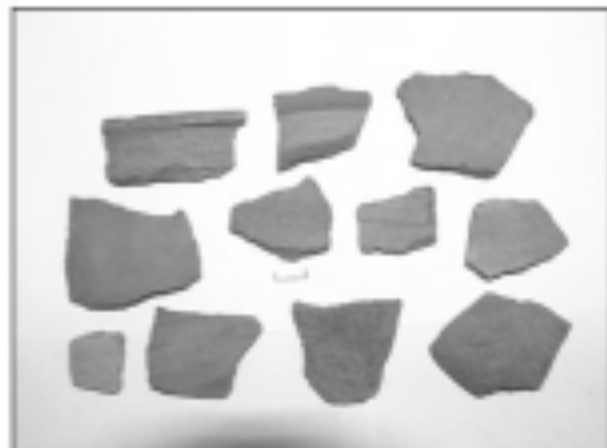
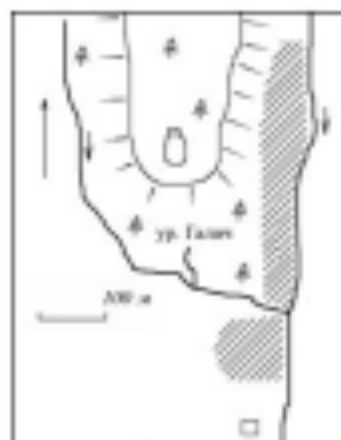

Рис. Б. 1. 129. Поселення Недобойівці, ур. Галіція (Хотинський р-н)

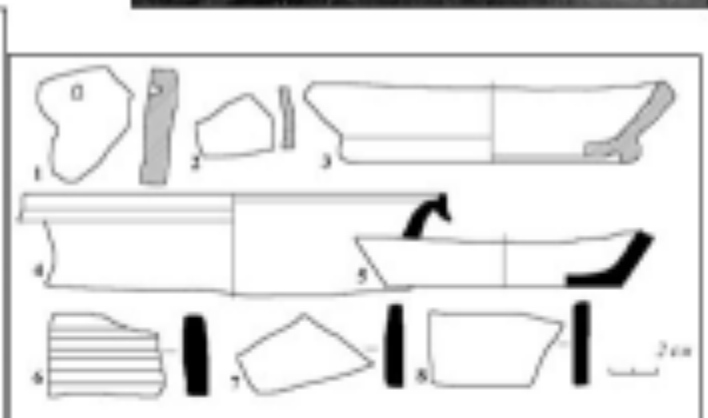
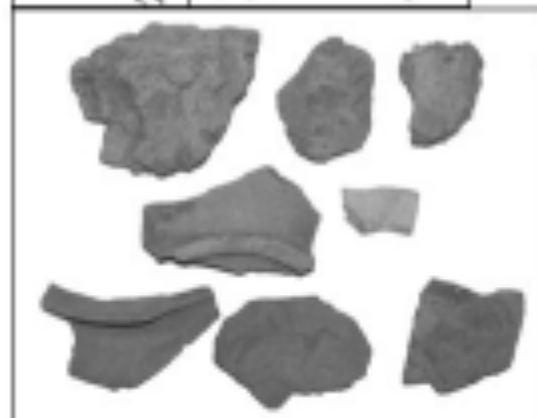

Рис. Б. 1. 130. Поселення Непелюківці, ур. Гребля (Кішчанський р-н)

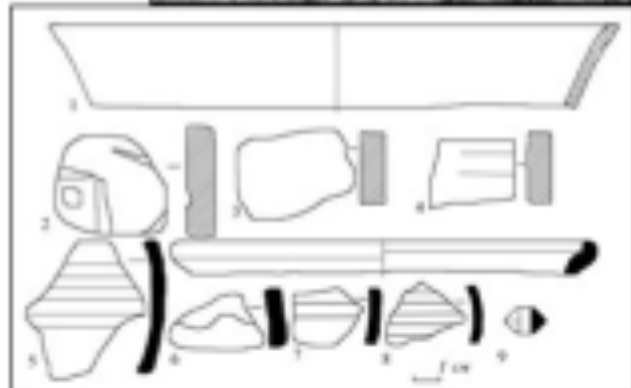
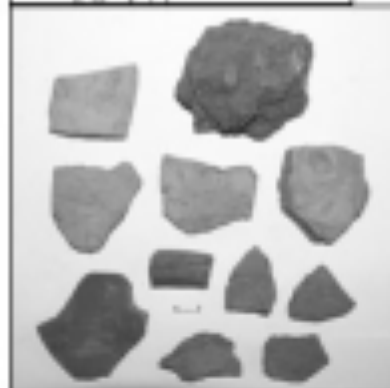
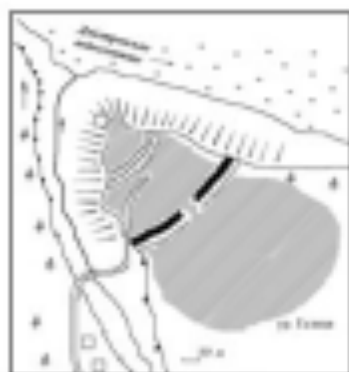

Рис. Б. 1. 131. Поселення Непоротова, ур. Галція (Сокирянський р-н)

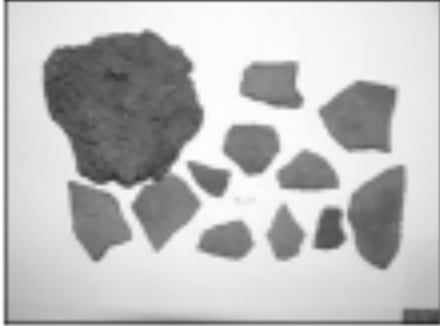
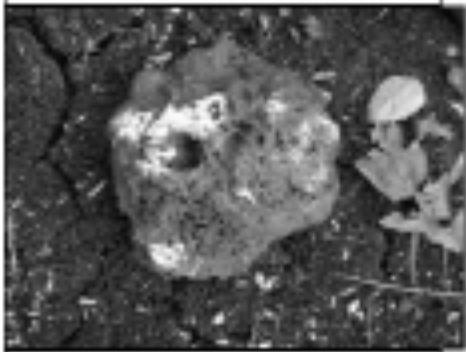
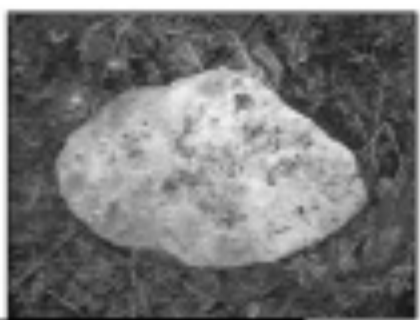
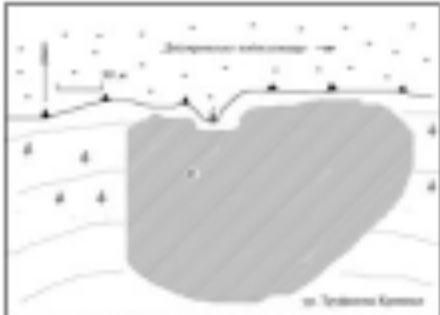

Рис. Б. 1. 132. Поселення Непоротова, ур. Труфанова Кривеця (Сокірянський р-н)

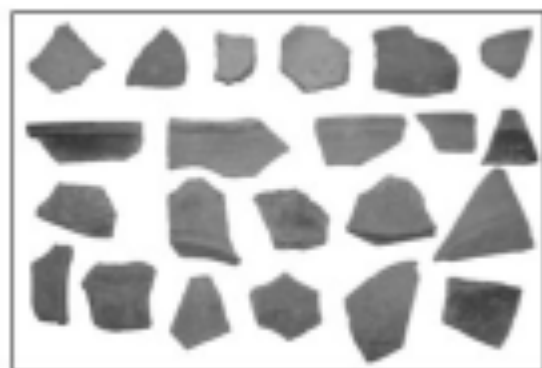
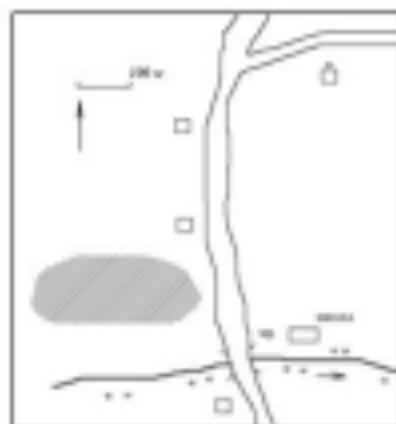

Рис. Б. 1. 133. Поселения Негвоя (Новоселицкий р-н)

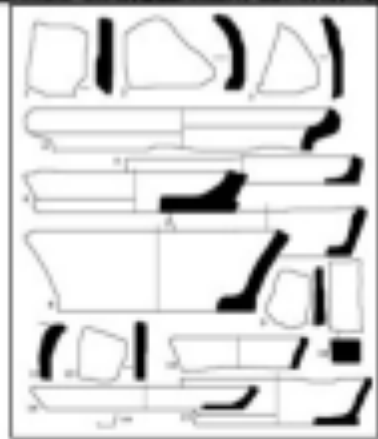
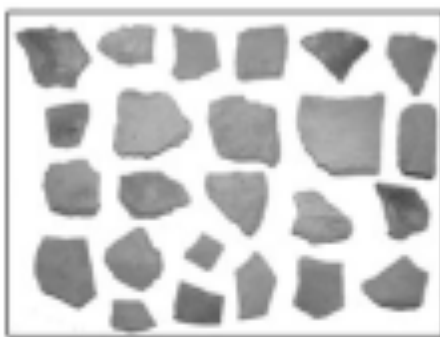
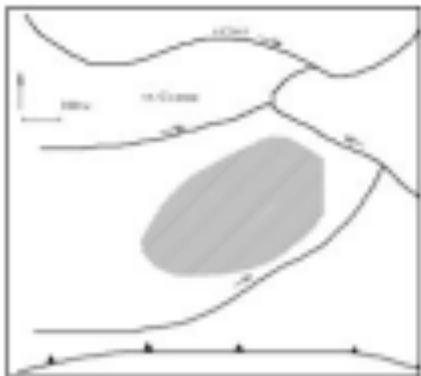

Рис. Б. 1. 134. Поселення Новий Вовчиць, ур. Селище (Глибницький р-н)

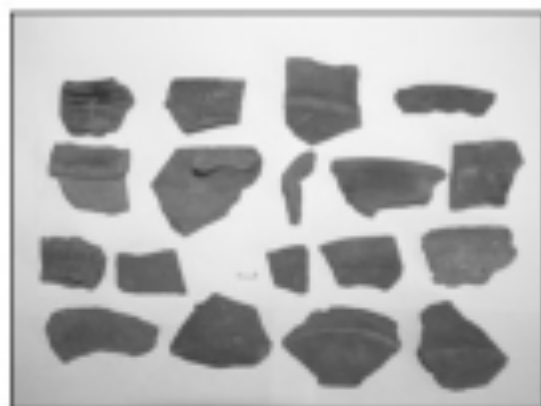

Рис. Б. 1. 135. Поселення Новоселцях, ур. Туреччина (Кельменецький р-н)

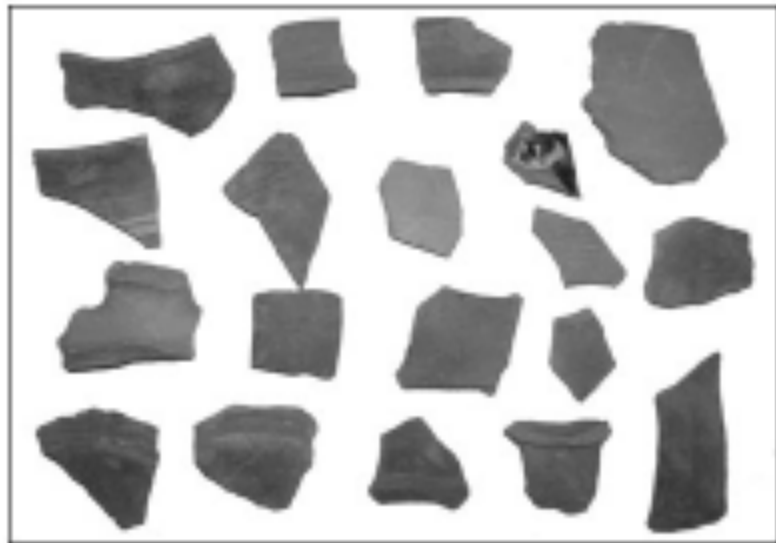
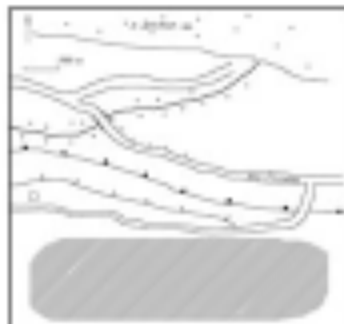

Рис. Б. 1. 136. Поселенная Окоже, ур. Селище (Совирянский р-н)

Рис. Б. 1. 137. Поселення Онут, ур. Клишня (Заставнівський р-н)

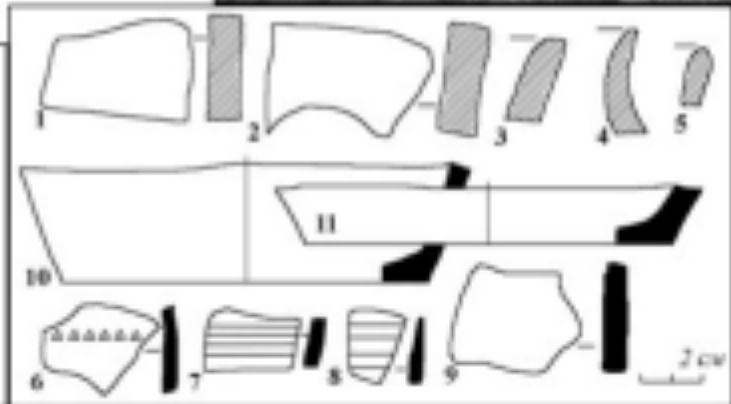
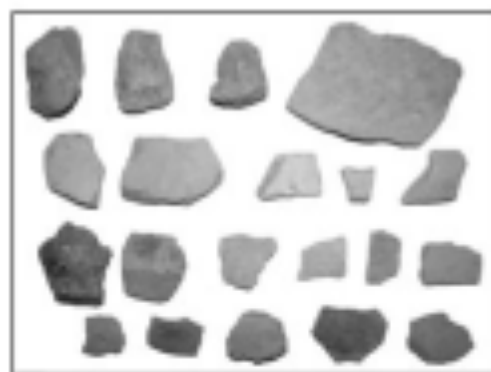

Рис. Б. 1. 138. Поселення Оршівці, ур. Середня Гора (Кіцманський р-н)

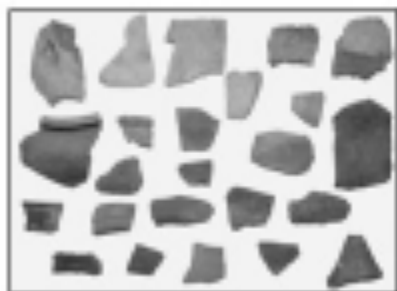

Рис. Б. 1. 139. Поселення Оршині, ур. Яри (Кіровоградський р-н)

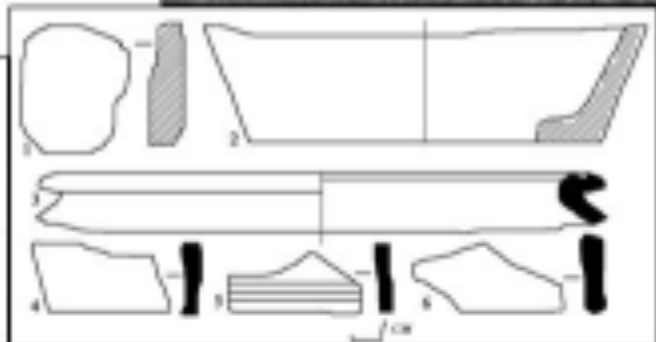
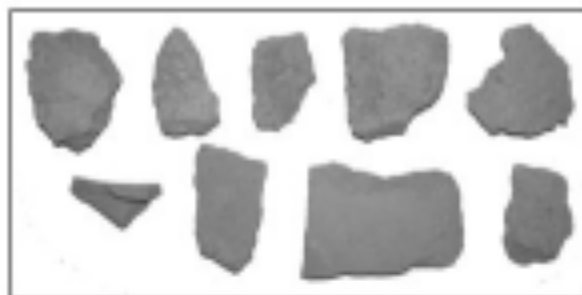

Рис. Б. 1. 140. Поселення Острица, с. Баджура (Герцаївський р-н)

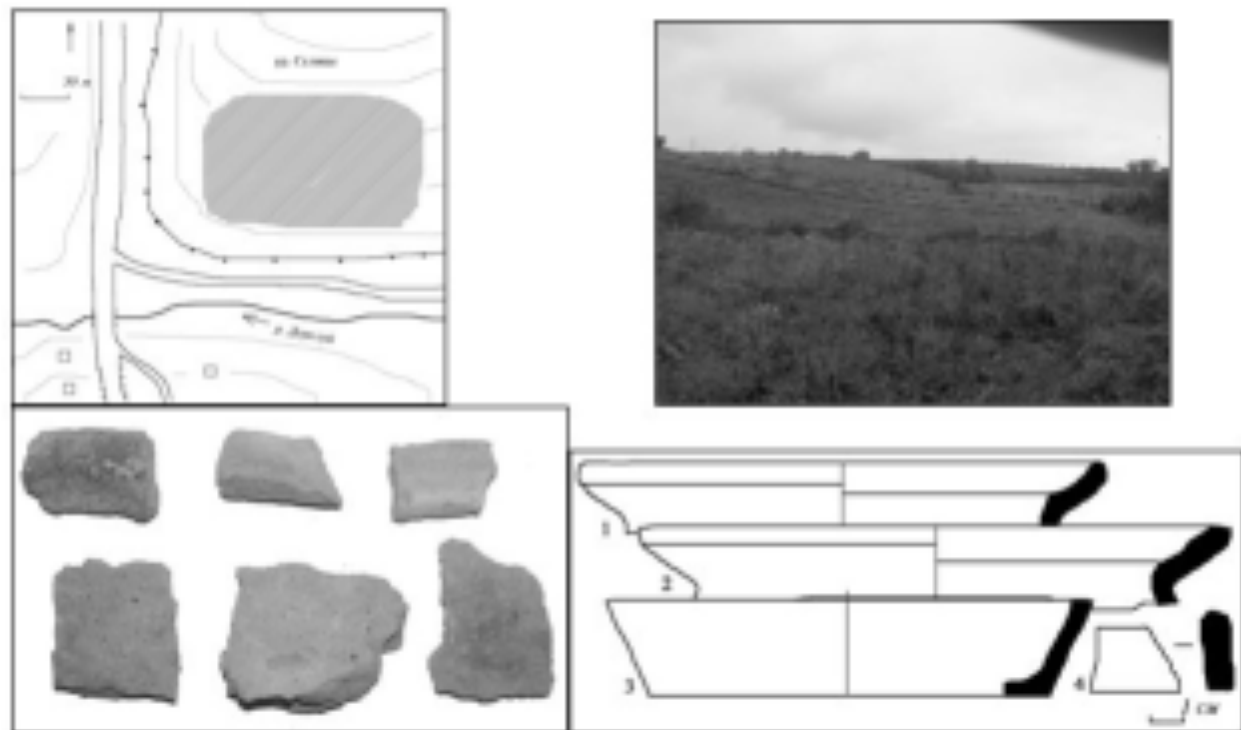

Рис. Б. 1. 141. Поселення Остриця, ур. Селіще (Герцаївський р-н)

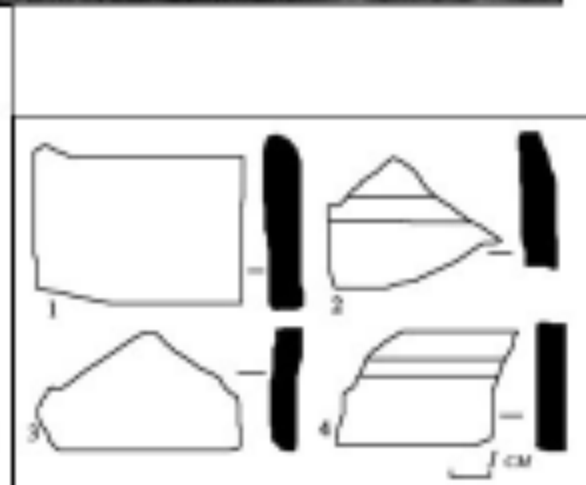
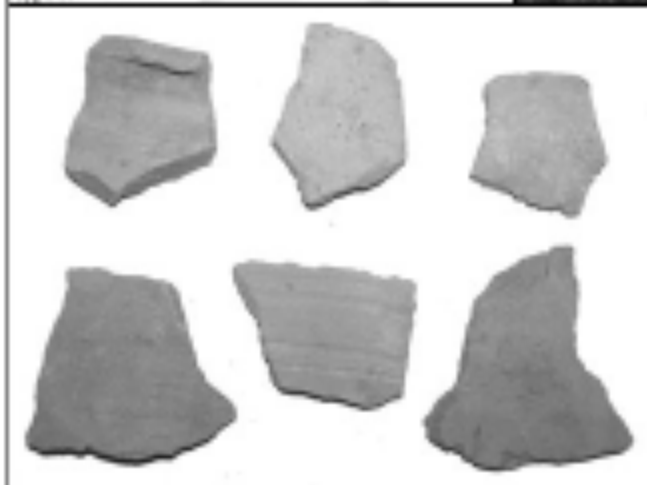

Рис. Б. 1. 142. Поселення Остриш, рр. Окун (Тернопільський р-н)

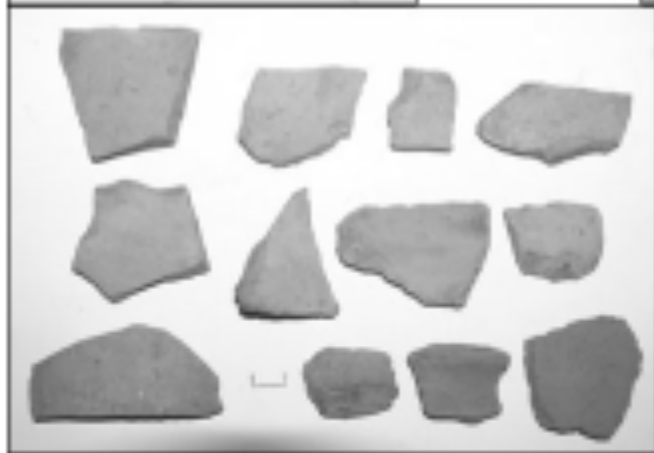
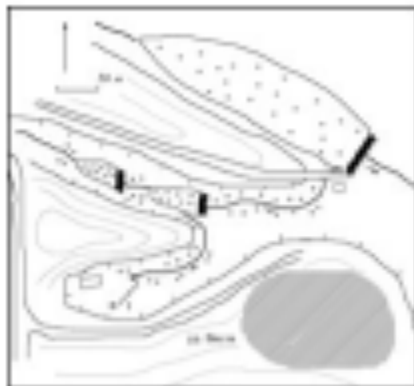

Рис. Б. 1. 143. Поселення Остриня, ур. Висла (Новоселицький р-н)

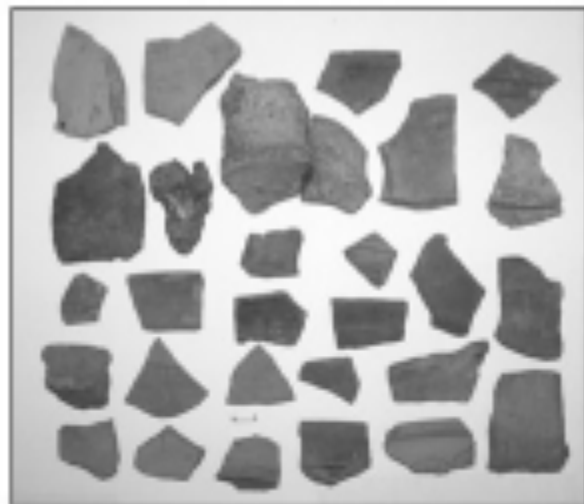

Рис. Б. 1. 144. Поселення Острини, ур. Селіще (Новоселтський р-н)

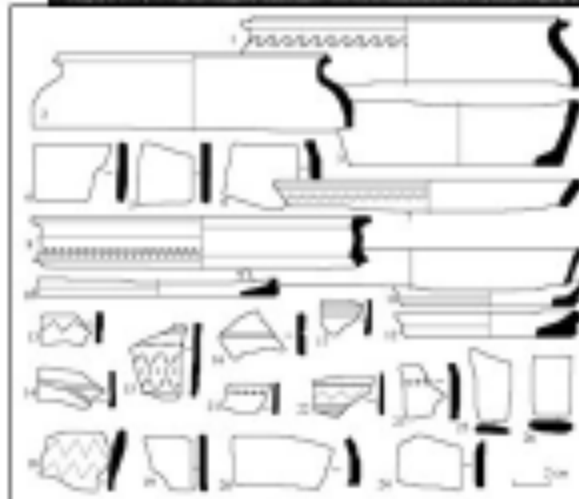
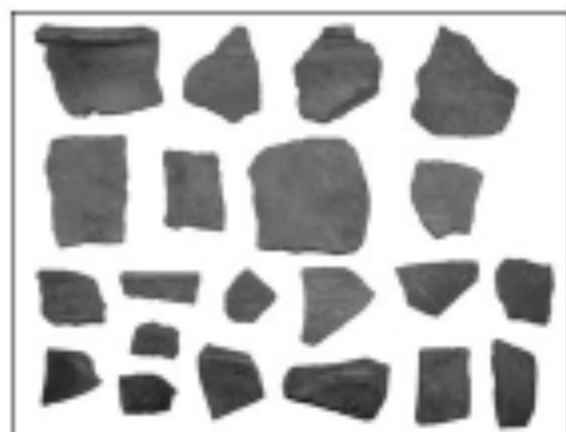

Рис. Б. 1. 145. Поселение Опанскаби (Киринский р-н)

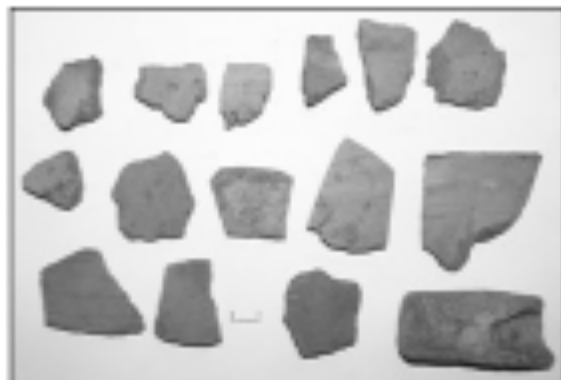

Рис. Б. 1. 146. Поселення Перепишинці, ур. Перед Уєтс (Хотинський р-н)

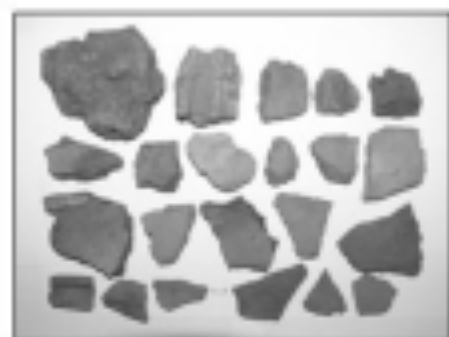
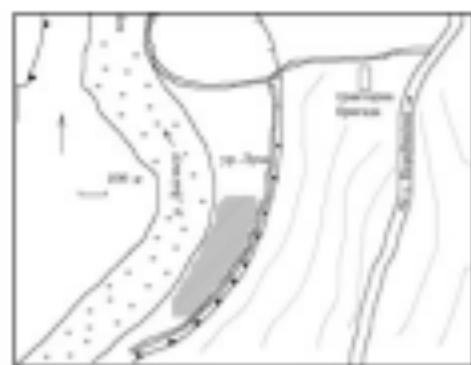

Рис. Б. 1. 147. Поселення Перебіжівці, ур. Лука (Хотинський р-н)

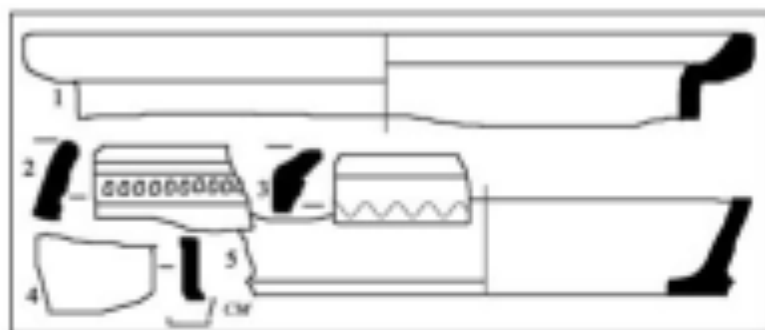
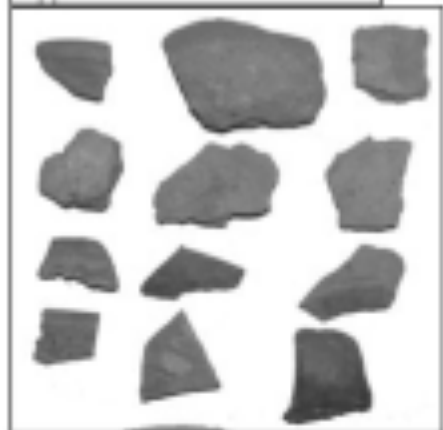

Рис. Б. 1. 148. Поселення Петрівшчина, ур. Селіще (Дерцаївський р-н)

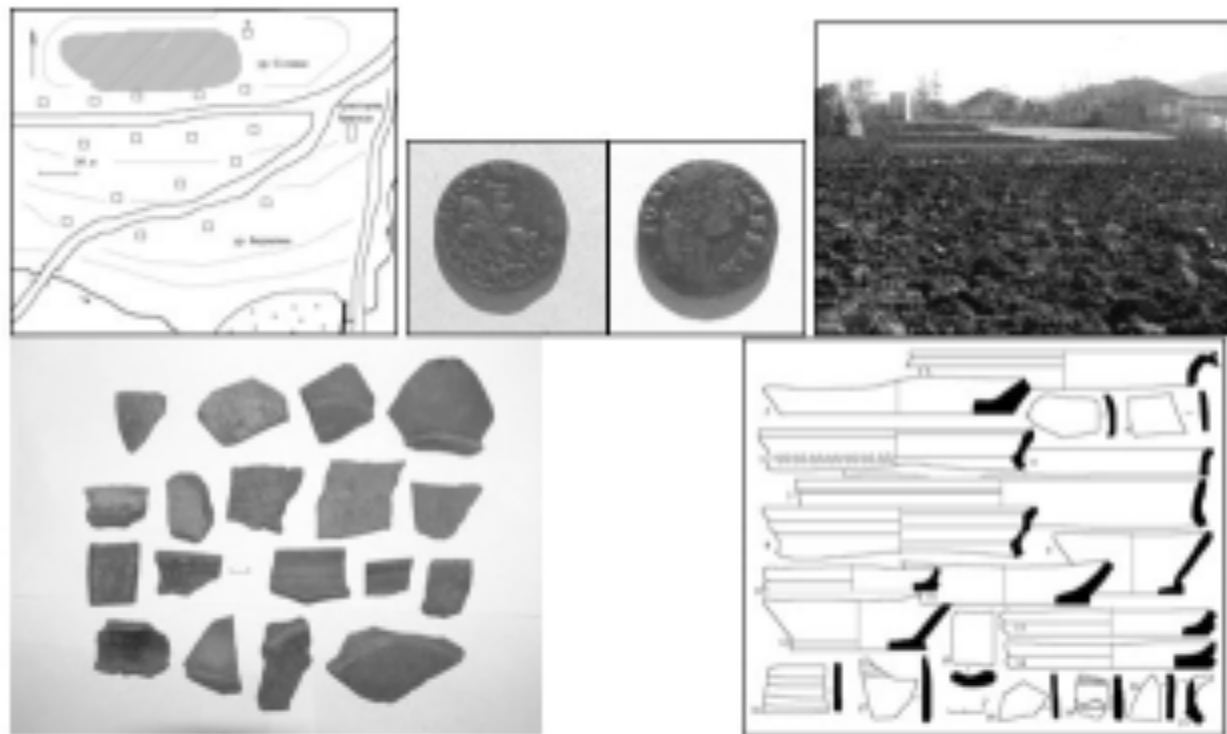

Рис. Б. 1. 149. Поселення Погорілівка, ур. Селище (Заставнівський р-н)

Рис. Б. 1. 150. Поселення Погорілівка, ур. Чагар (Заставнівський р-н)

Рис. Б. 1. 151. Поселення Погорілівка 1, ур. Боршівка (Заставнівський р-н)

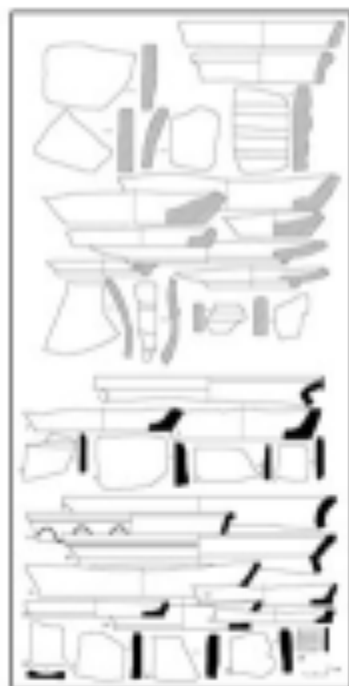
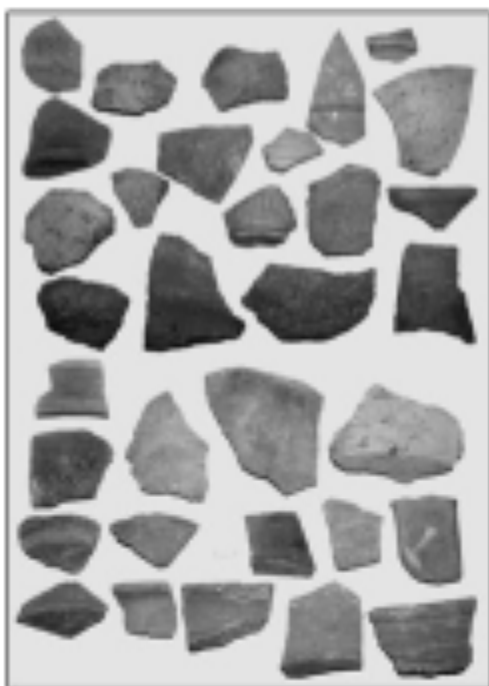

Рис. Б. 1. 152. Поселення Погорілівка 2, ур. Борщівка (Заставнівський р-н)

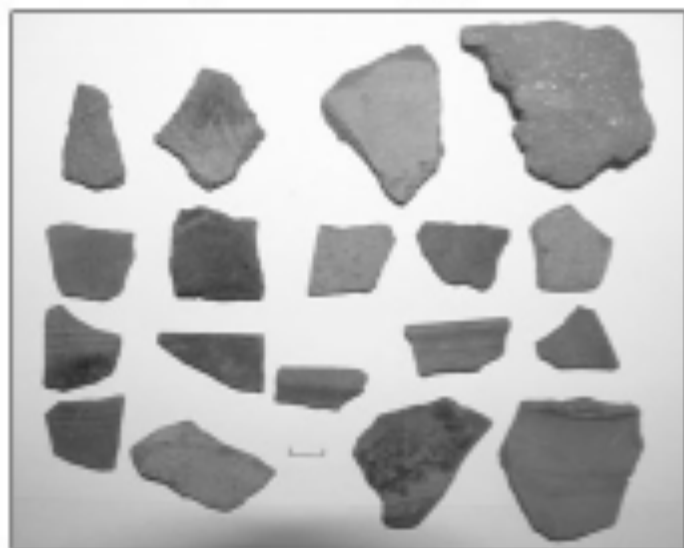
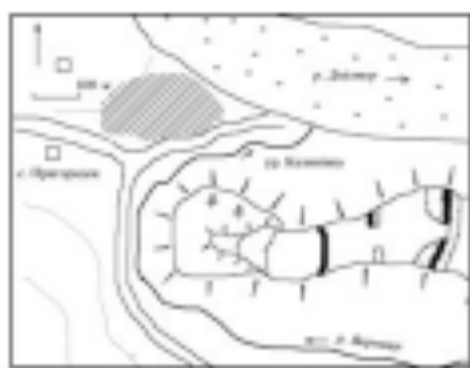

Рис. Б. 1. 153. Поселення Прогородок, ур. Калинівка (Хотинський р-н)

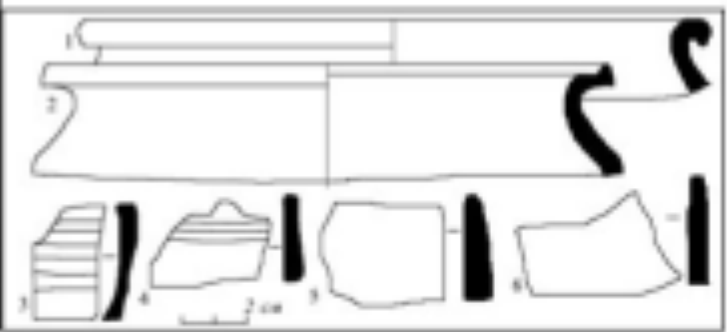
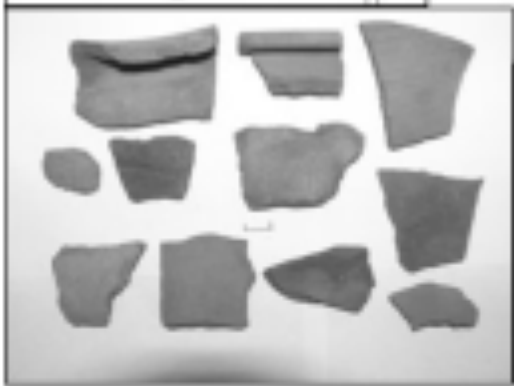
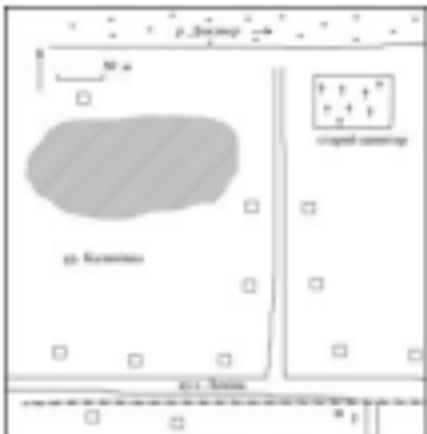

Рис. Б. 1. 154. Поселения Пригородок (Хотинський р-н)

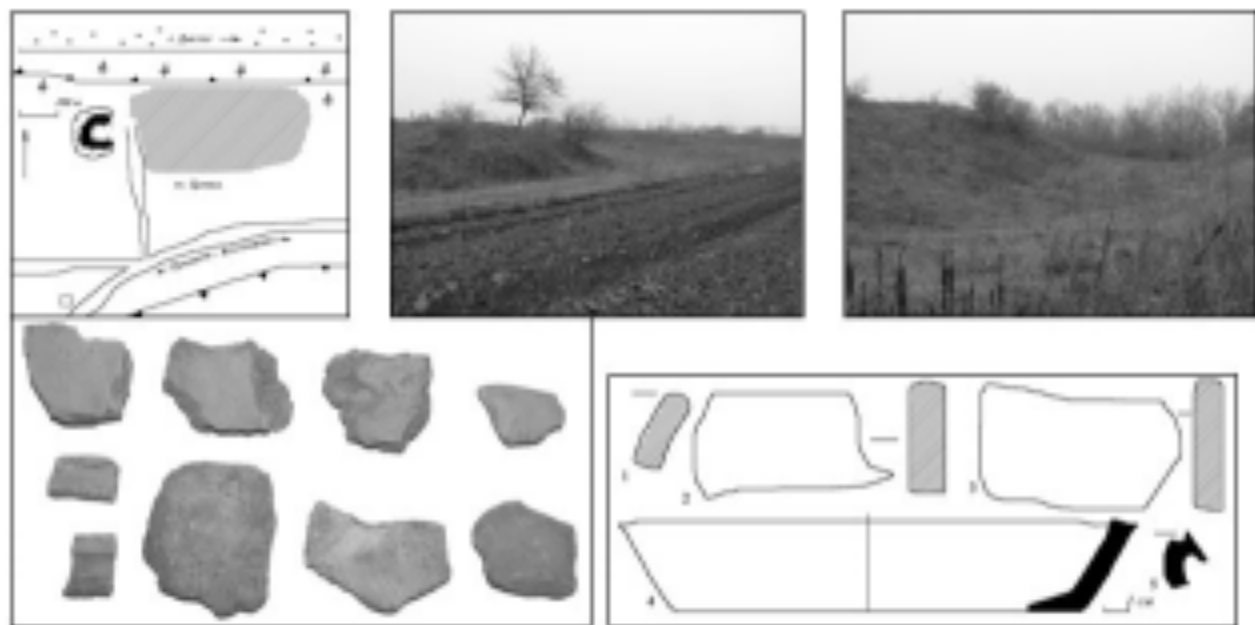

Рис. Б. 1. 155. Поселення Примітце, ур. Царина (Заставнівський р-н)

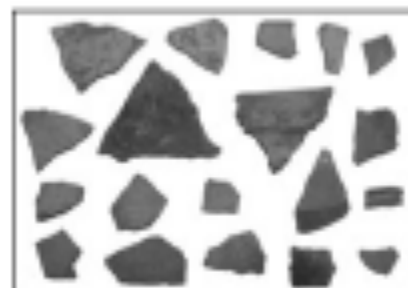
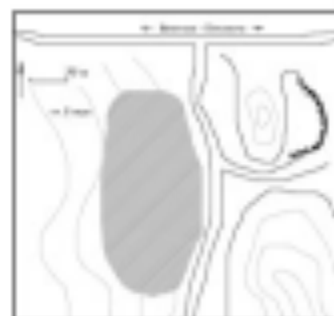

Рис. Б. 1. 154. Поселение Придолье, 29. Глина (Саргандийский р-н)

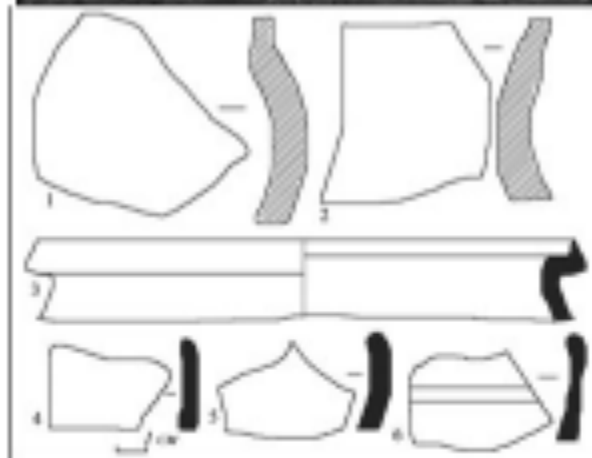
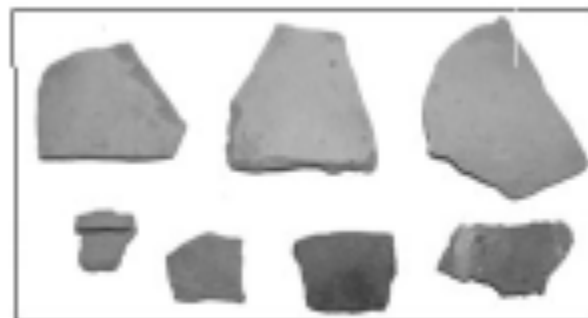
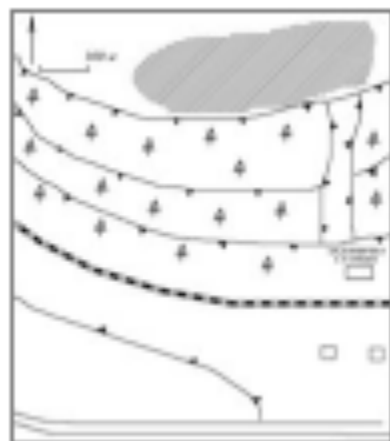

Рис. Б. 1. 157. Поселення Припичче (Заставнівський р-н)

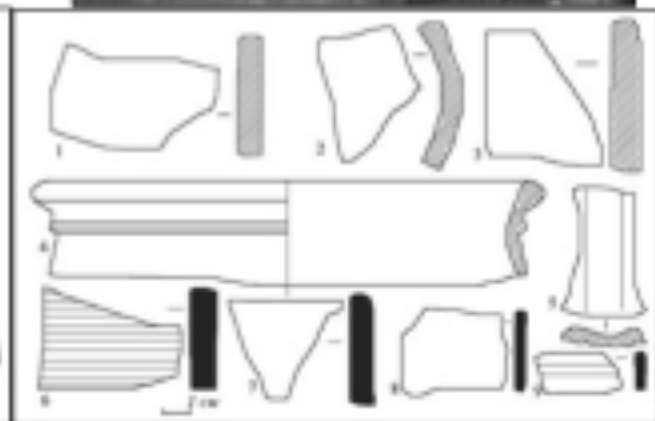
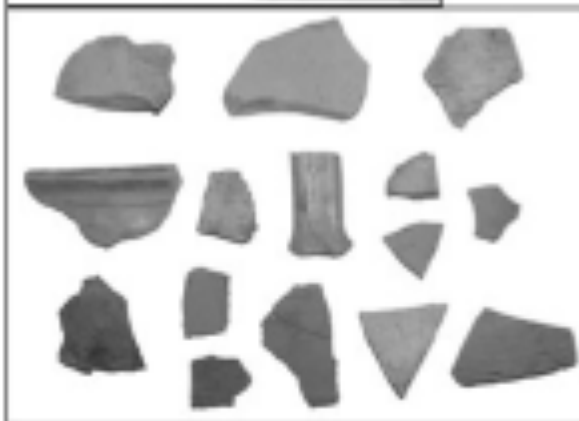
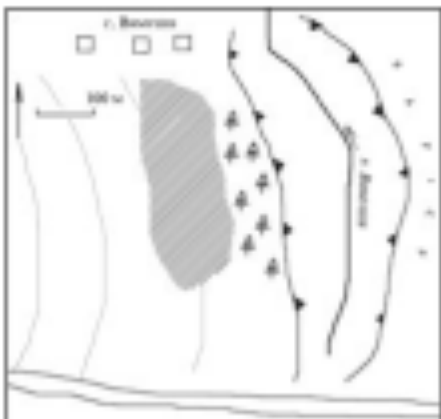

Рис. Б. 1. 158. Поселення Прadolivce (Заставнівський р-н)

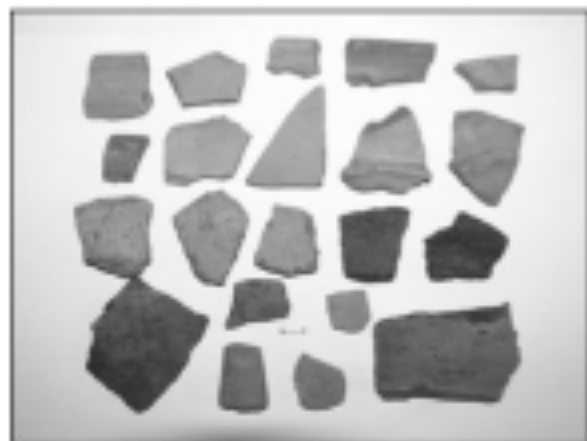

Рис. Б. 1. 159. Поселення Пришуртга, ур. Гирло (Новоселицької р-н)

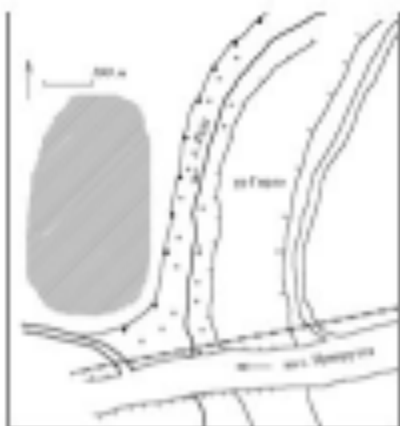

Рис. Б. 1. 160. Поселення Паншуття, ур. Гирло (Новоселицький р-н)

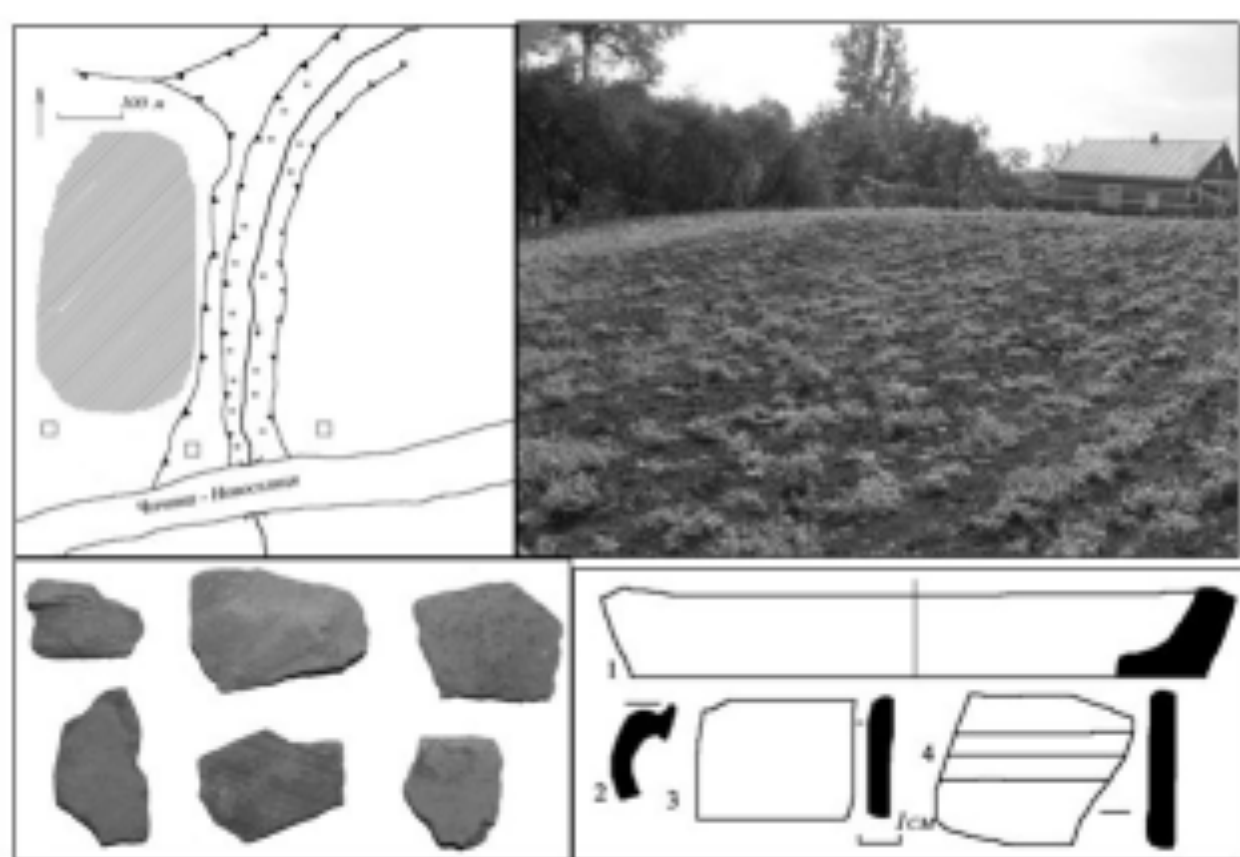

Рис. Б. 1. 161. Поселення Прішруття, ур. Стариця (Новоселицький р-н)

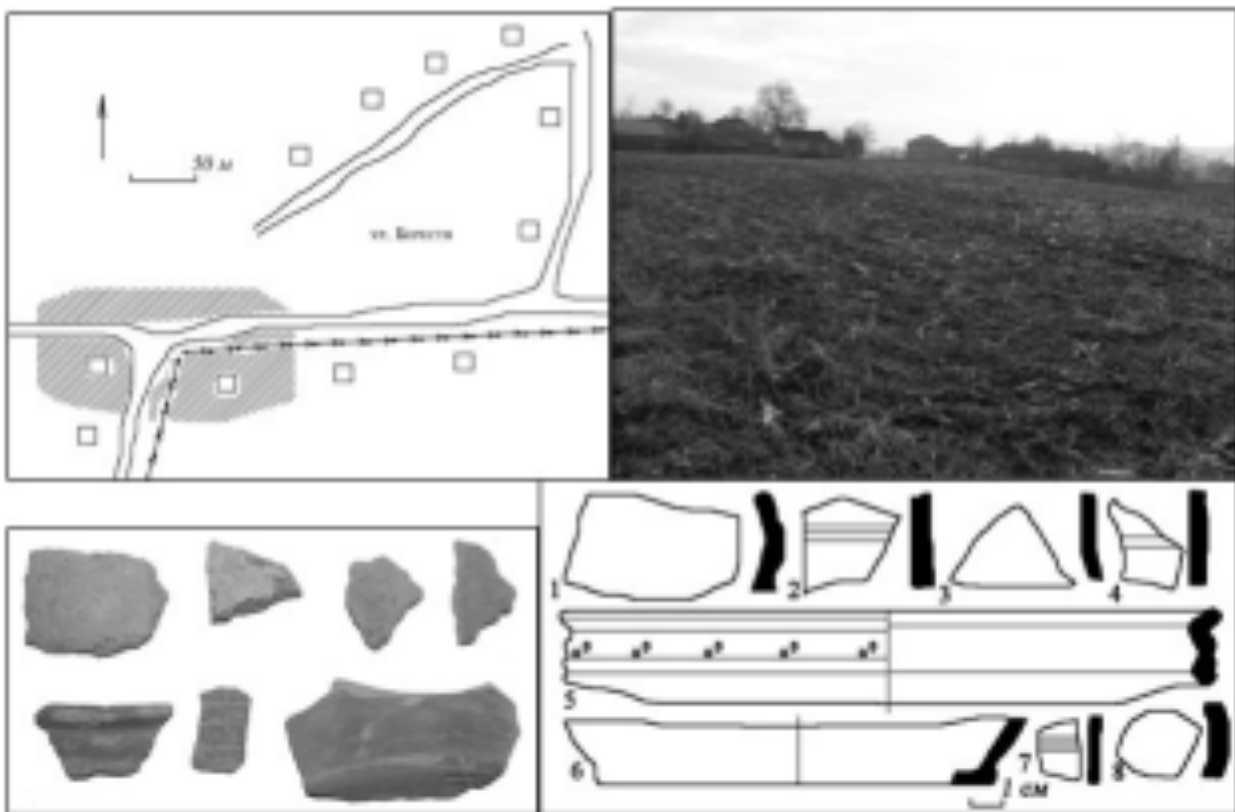

Рис. Б. 1. 162. Поселення П'яшківці, ур. Берестя (Кирманський р-н)

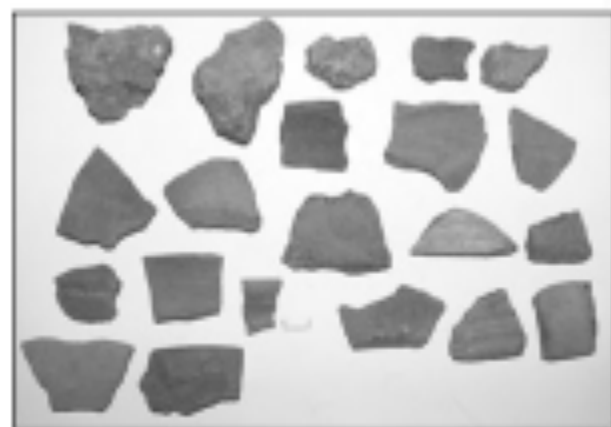

Рис. Б. 1. 163. Поселение Рауцив (Хотинський р-н)

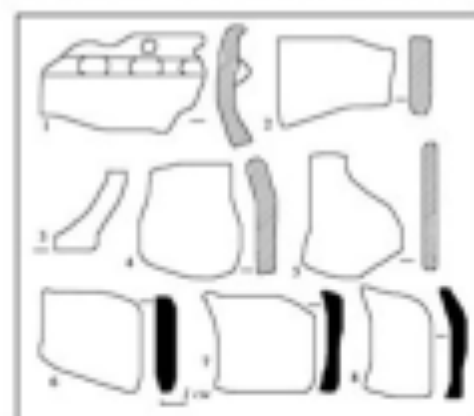
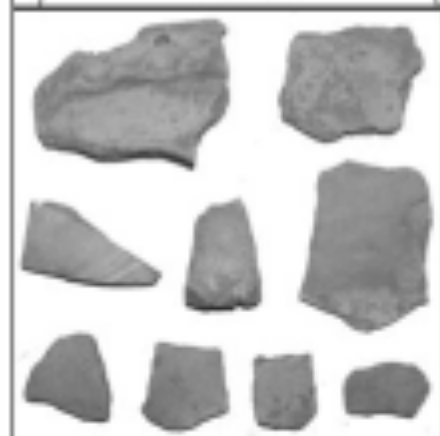
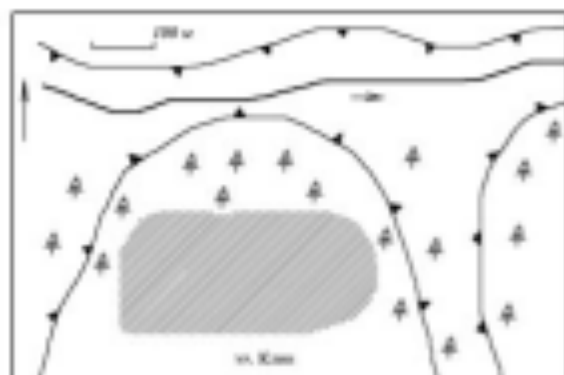

Рис. Б. 1. 164. Поселення Регулявці, ур. Клим (Заставнівський р-н)

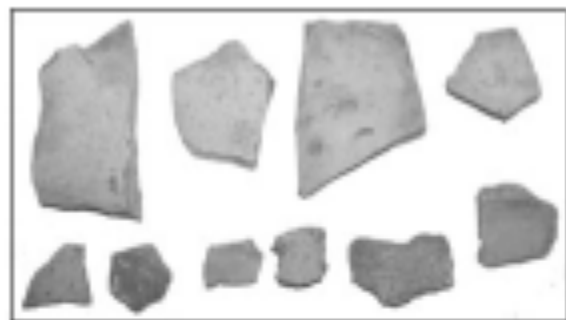

Рис. Б. 1. 165. Поселення Ретузьнині, ур. Обліг (Заставнівський р-н)

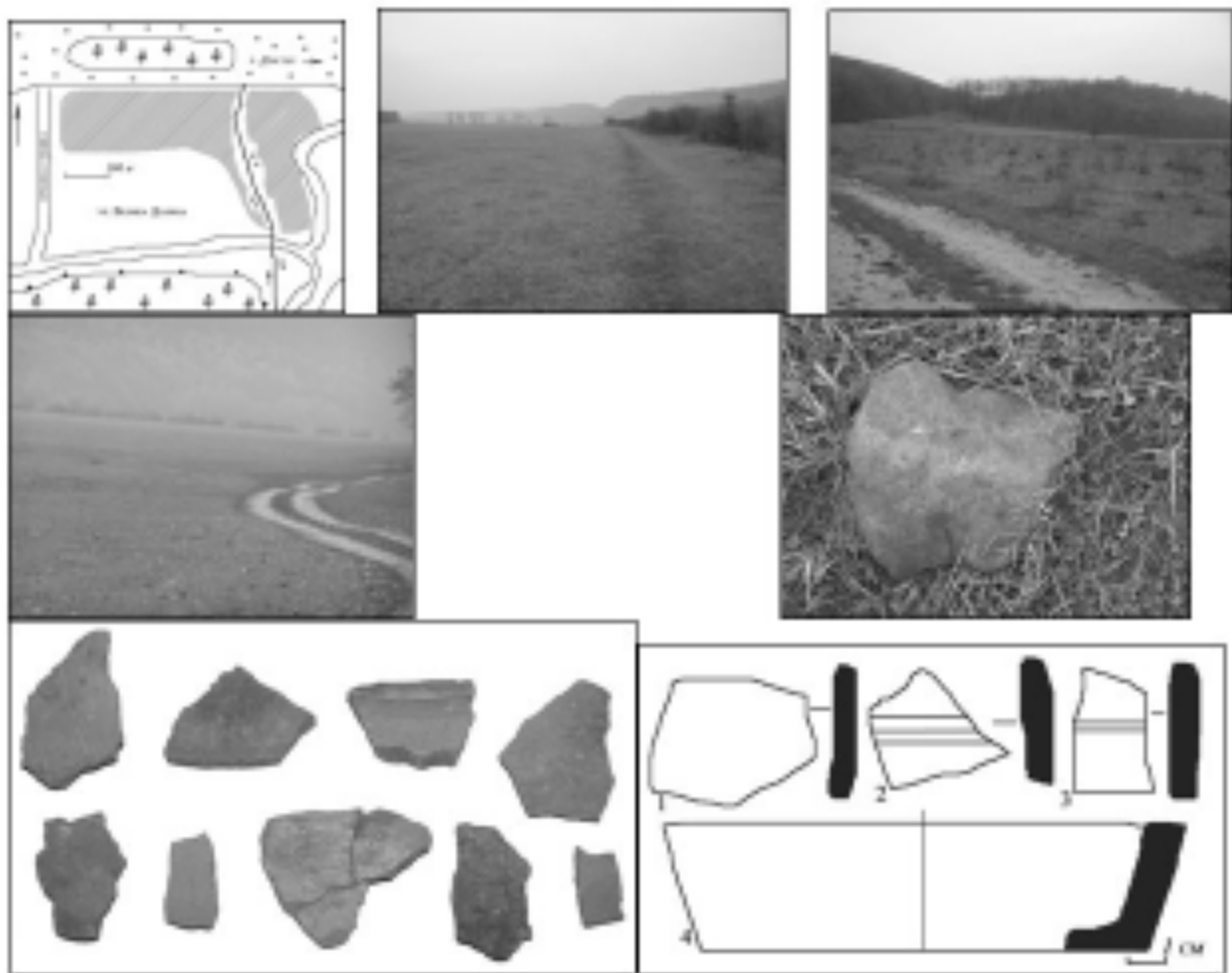

Рис. Б. 1. 166. Поселення Регузьнин, ур. Велика Долова (Заставнівський р-н)

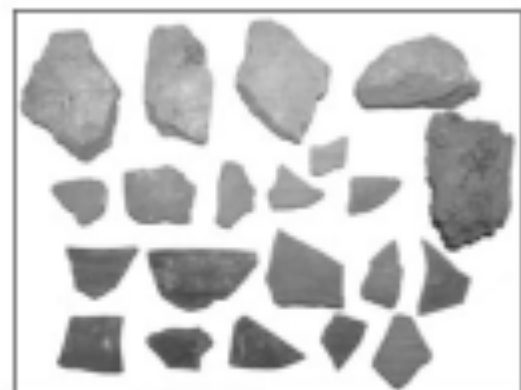
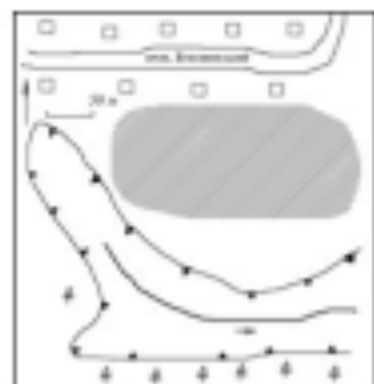

Рис. Б. 1. 167. Поселення Репужинці (Заставнівський р-н)

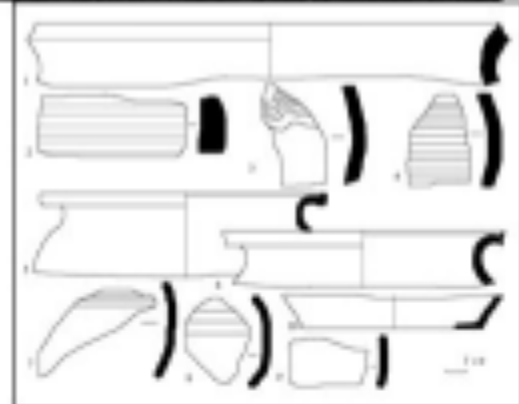
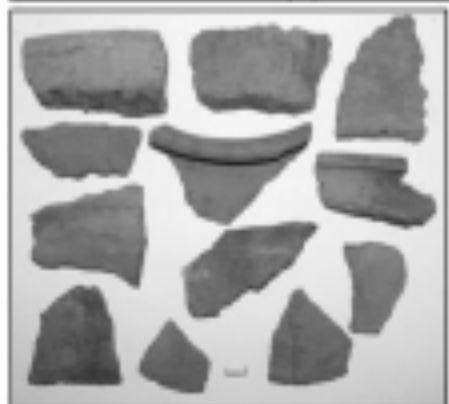

Рис. Б. 1. 168. Поселення Рішівці (Новоселицький р-н)

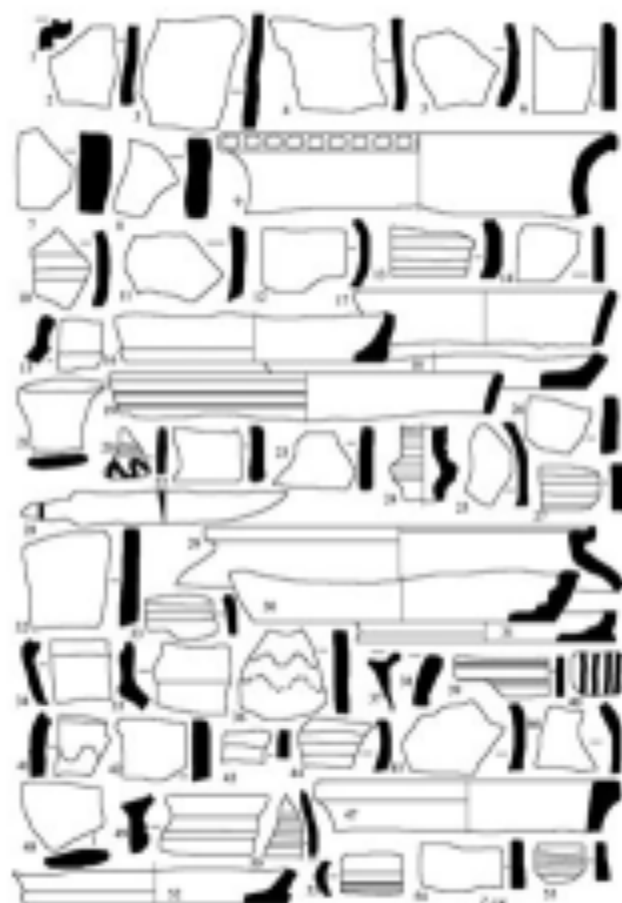
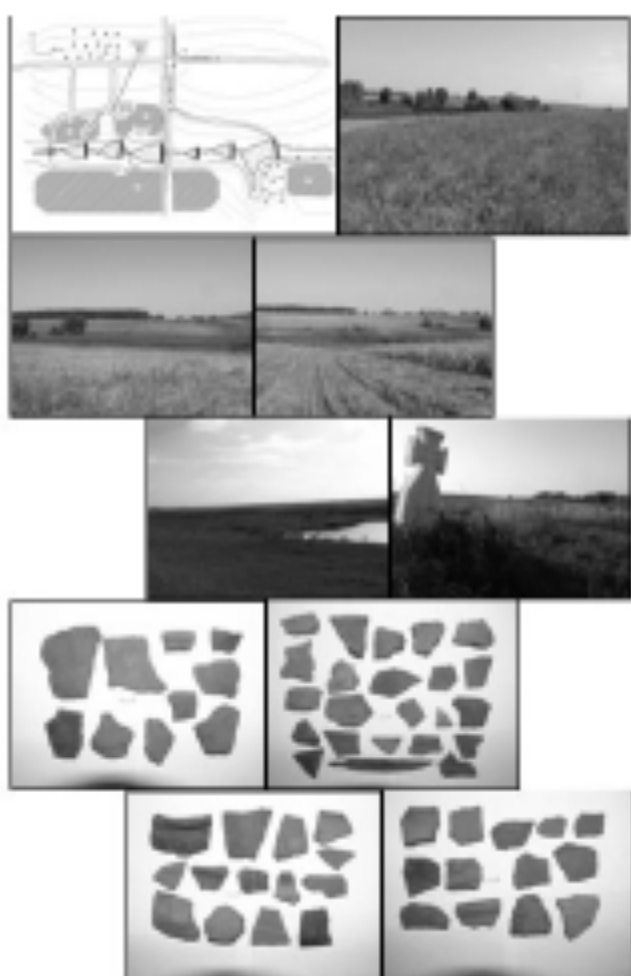

Рис. 1. 10 - 15. Дворовая территория, р. Егорьев (Богословский 194)

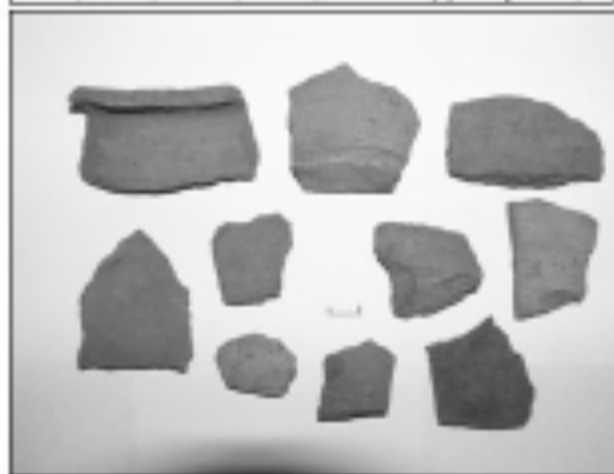
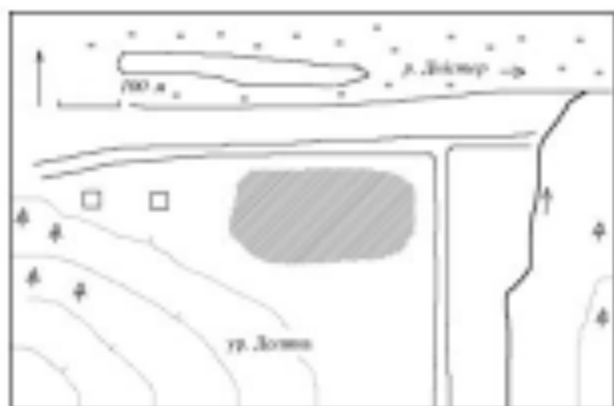

Рис. Б. 1. 173. Поселення Рухотин, ур. Дашня (Хотинський р-н)

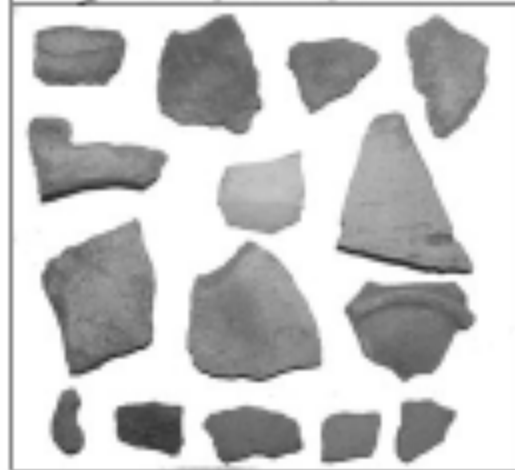
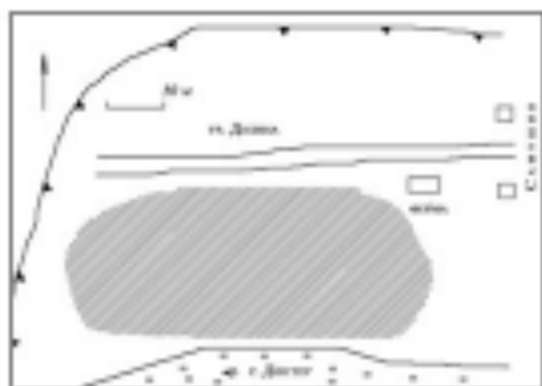

Рис. Б. 1. 174. Поселення Самушин, ур. Дашова (Заставнівський р-н)

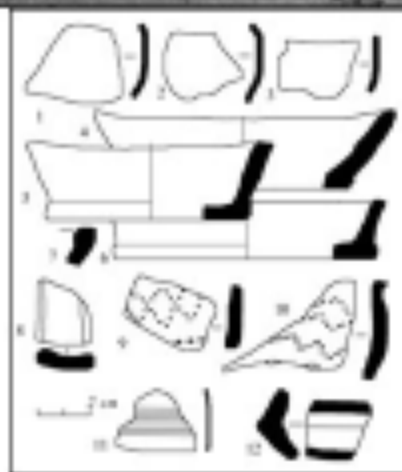
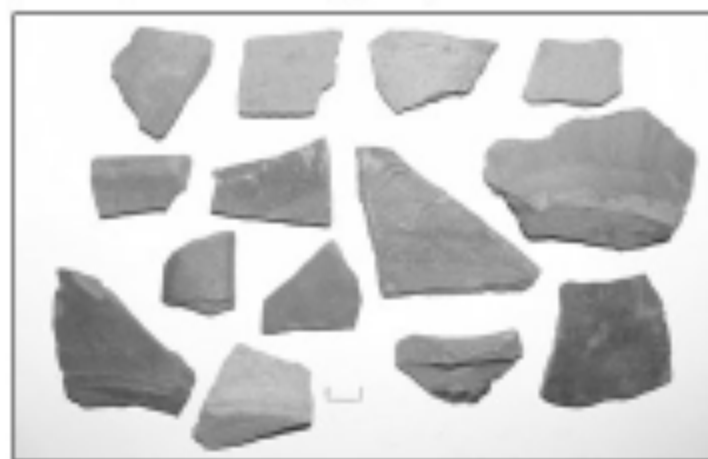

Рис. Б. 1. 175. Поселення Сажинці, ш. Герб (Хотинський р-н)

Рис. Б. 1. 176. Поселення Слобода, ур. Шпитіт (Новоселицький р-н)

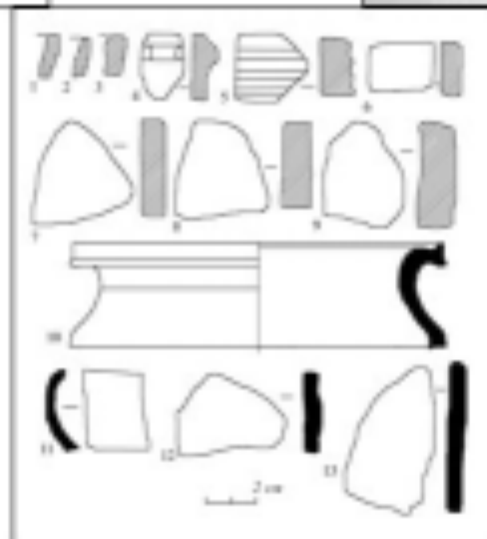
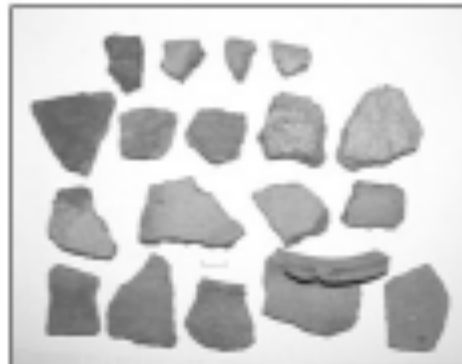
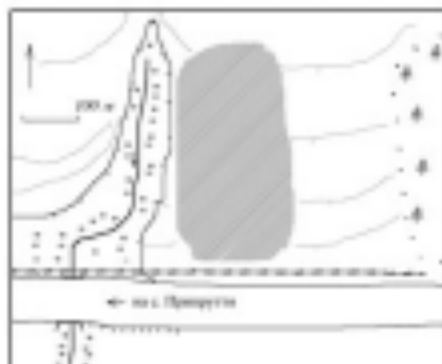

Рис. Б. 1. 177. Поселение Слобода (Новоселицкий р-н)

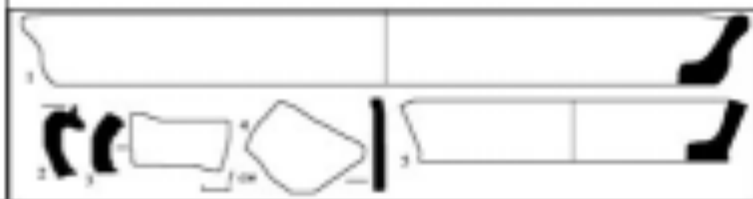
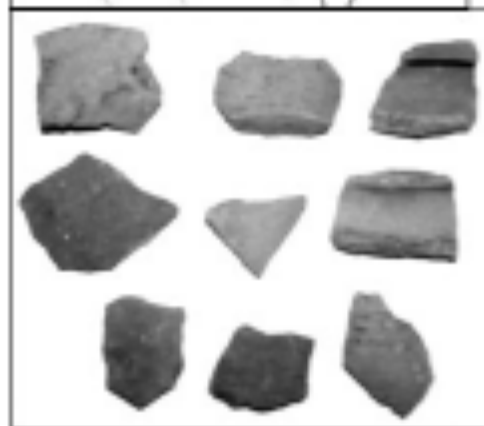

Рис. Б. 1. 178. Поселення Ставчани, ур. Ватаман (Киричанської р-н)

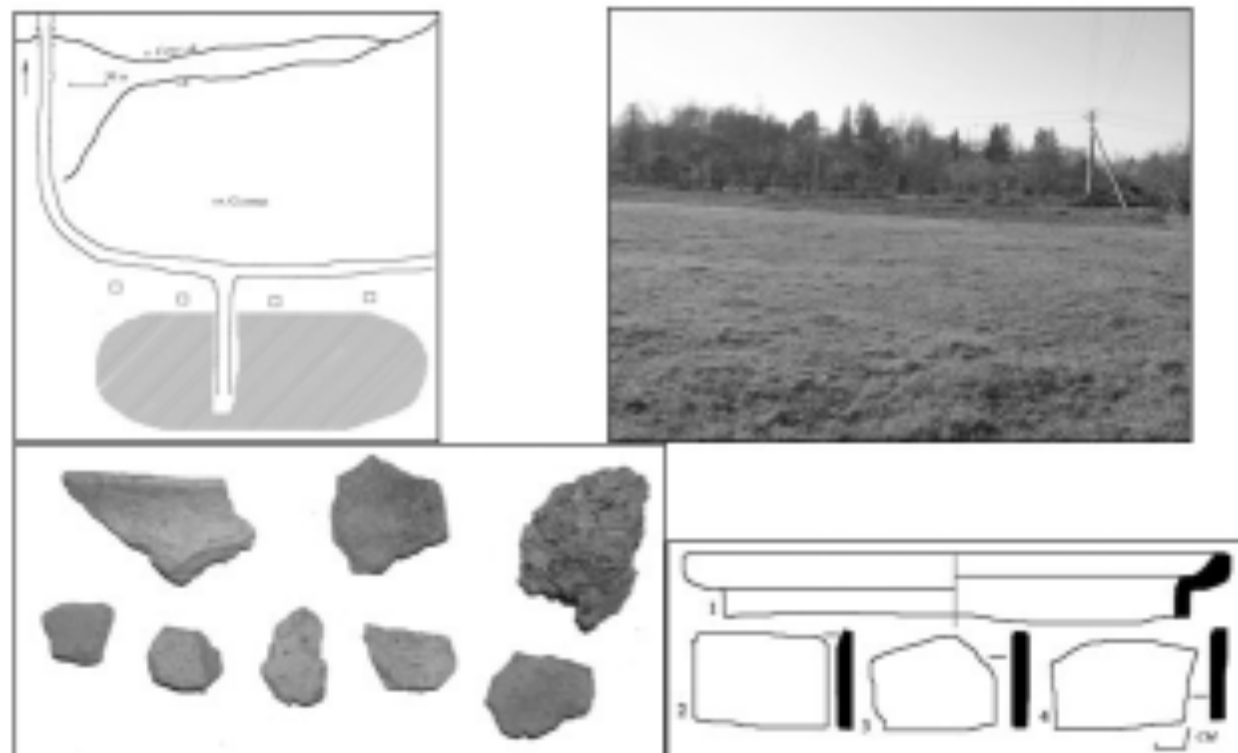

Рис. Б. 1. 179. Поселення Стара Жадова, ур. Селище (Старожовицький р-н)

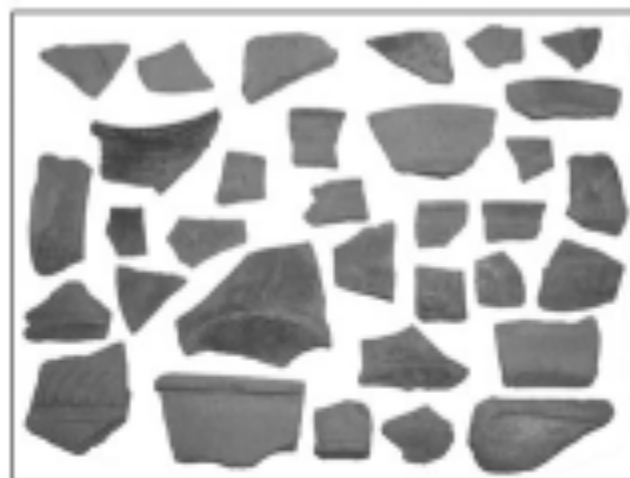
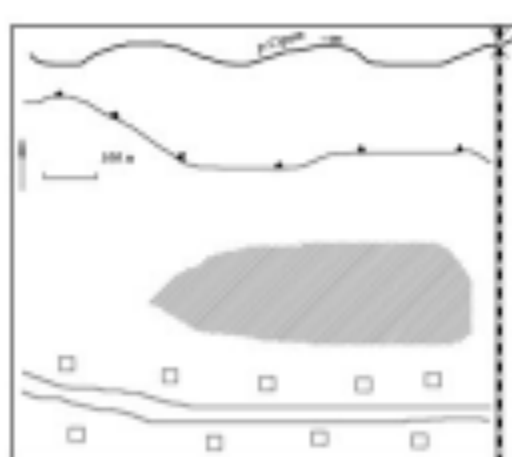

Рис. Б. 1. 190. Поселения Старий Волчинець, ур. Пешта (Глибочький р-н)

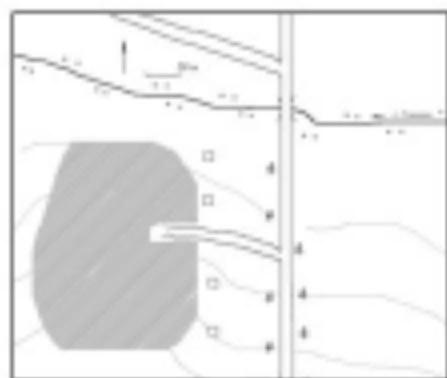

Рис. Б. 1. 181. Поселення Старі Броскіні, ур. Сесія (Сторожинецький р-н)

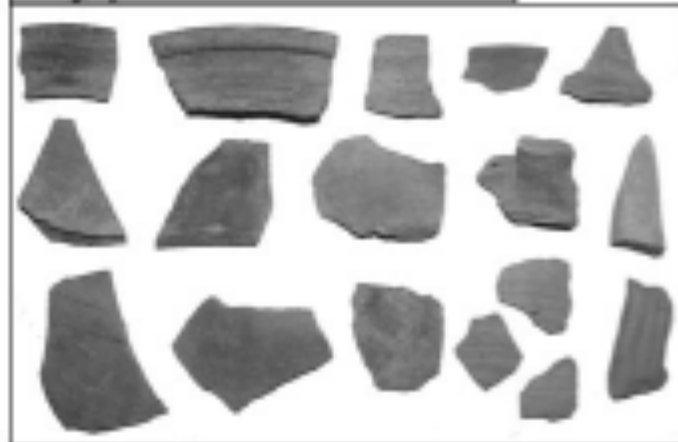

Рис. Б. 1. 182. Поселення Тарасівці, ур. Попель, (Новоселицький р-н)

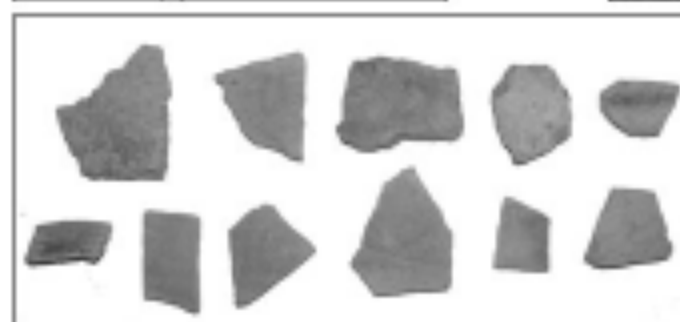
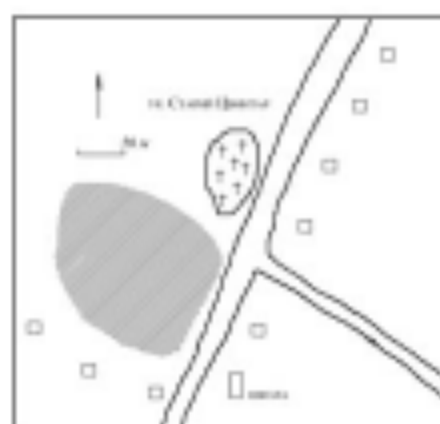

Рис. Б. 1. 183. Поселение Тарашань, ур. Старый Цыгангар (Глибовский р-н)

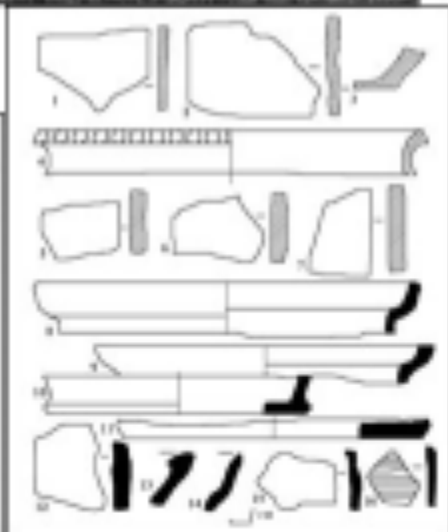
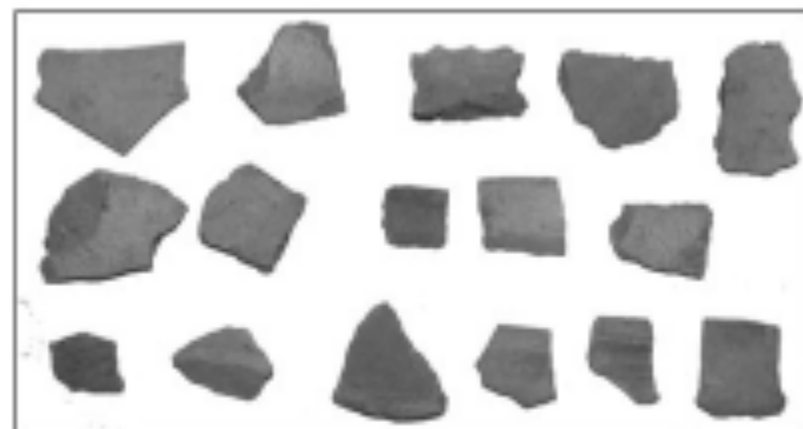

Рис. Б. 1. 184. Поселення Гарнявка, ур. Лан (Герцаївський р-н)

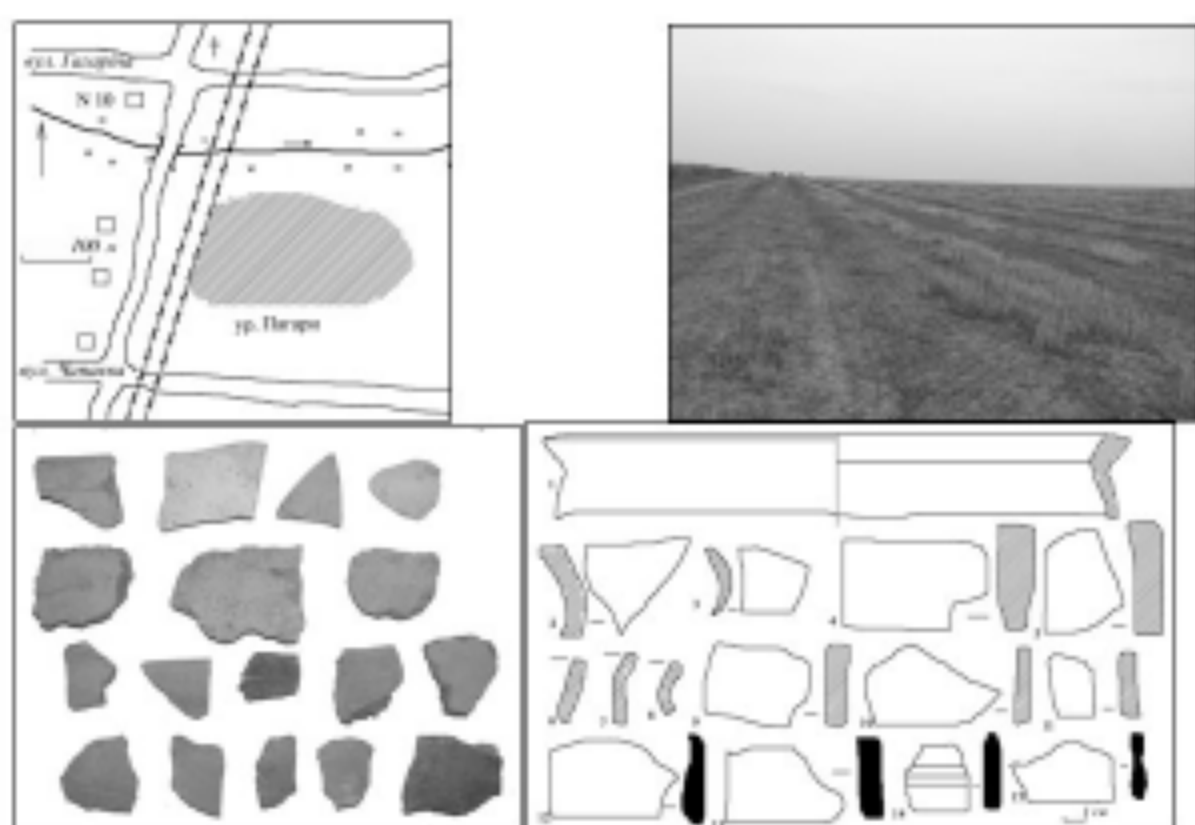

Рис. Б. 1. 186. Поселення Топорішчі, гр. Пагари (Новоселицький р-н)

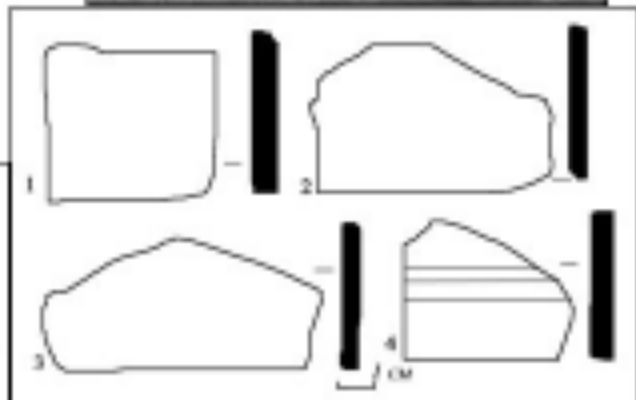

Рис. Б. 1. 187. Поселення Топорівці, ур. Добова (Новоселицької р-н)

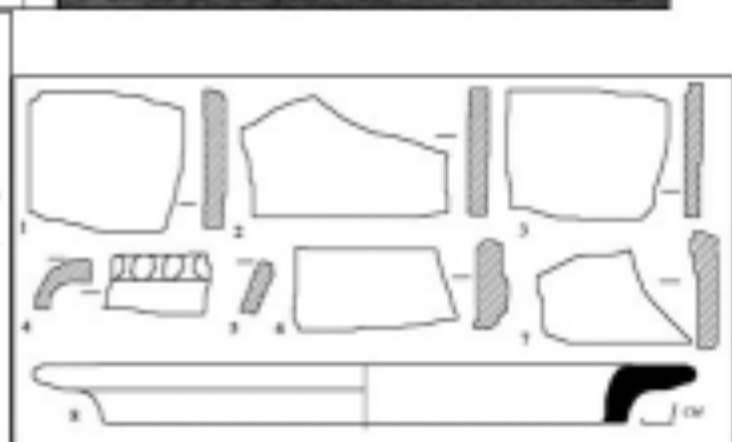
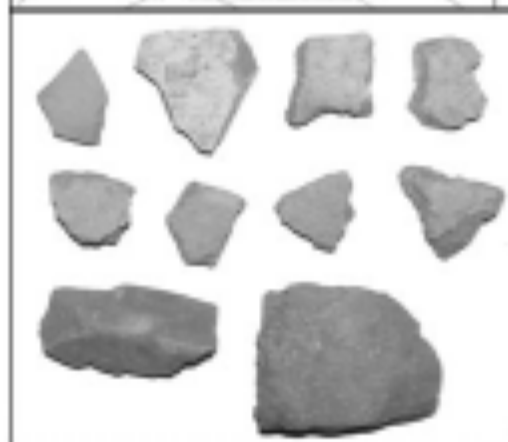

Рис. Б. 1. 188. Поселення Туратка, ур. Селіще (Глибоцький р-н)

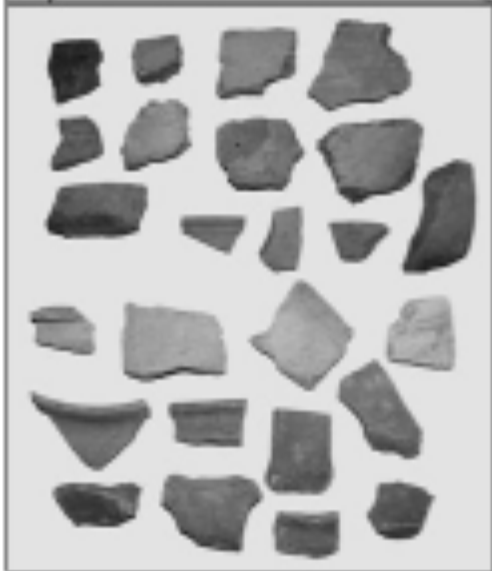
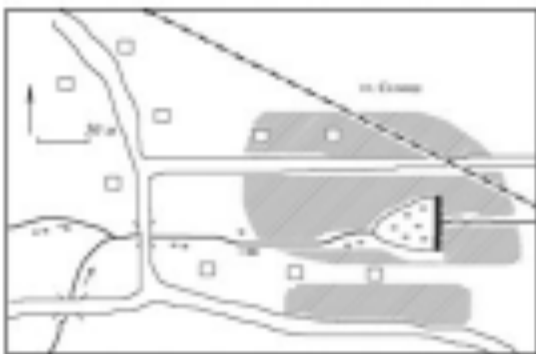

Рис. Б. 1. 189. Поселення Хлібнище, ур. Селнище (Киричанський р-н)

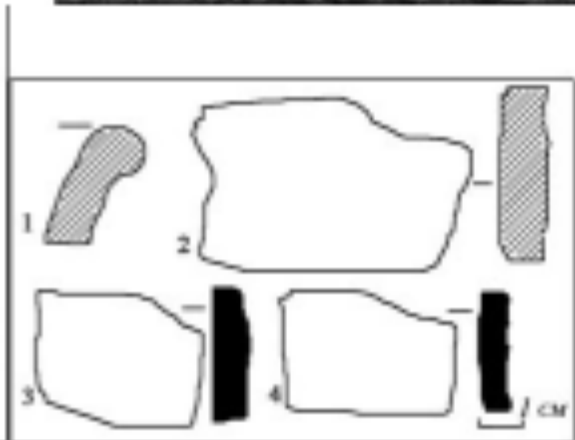
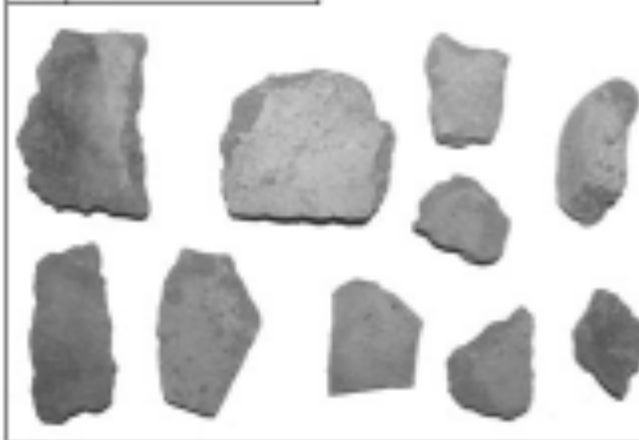

Рис. Б. 1. 190. Поселення Цурень, ур. Окопит (Герцаївський р-н)

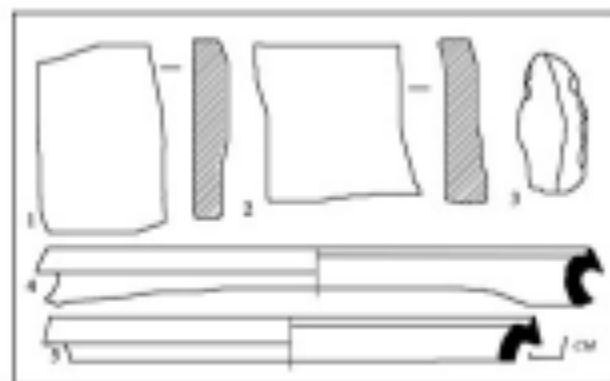
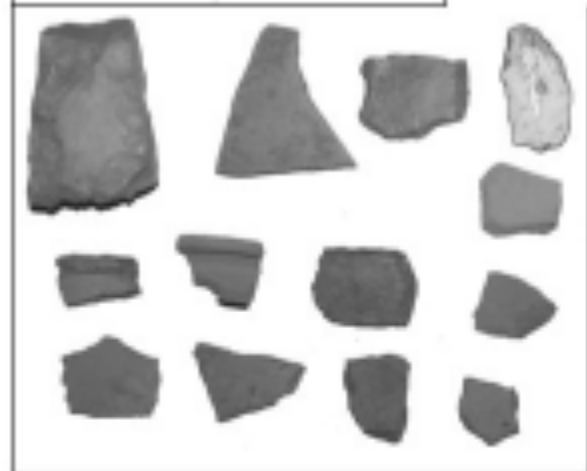

Рис. Б. 1. 191. Поселение Морок, ул. Лесная (Грибцовский р-н)

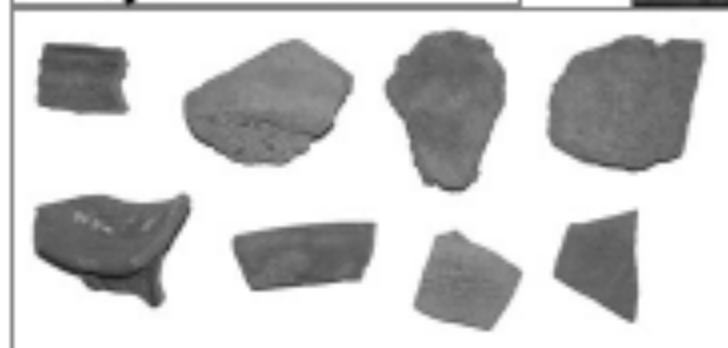
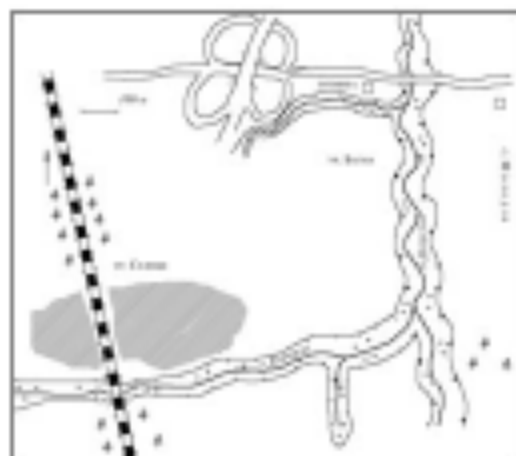

Рис. Б. 1. 192. Поселение Чагор, ур. Селце (Глибочица и р-н)

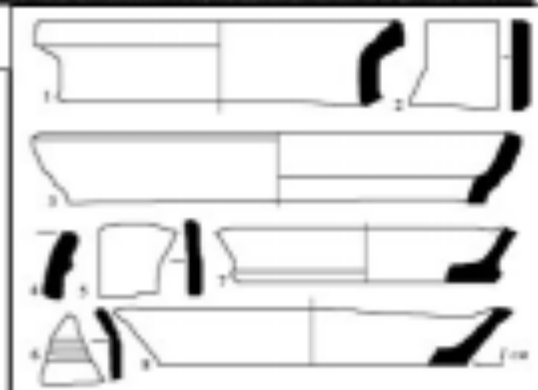
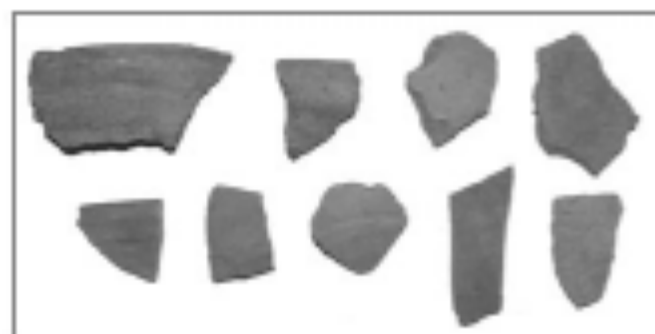
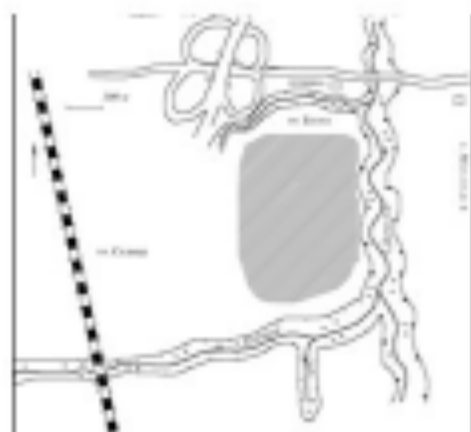

Рис. Б. 1. 193. Поселения Чагор, ур. Багна (Глубоцкий р-н)

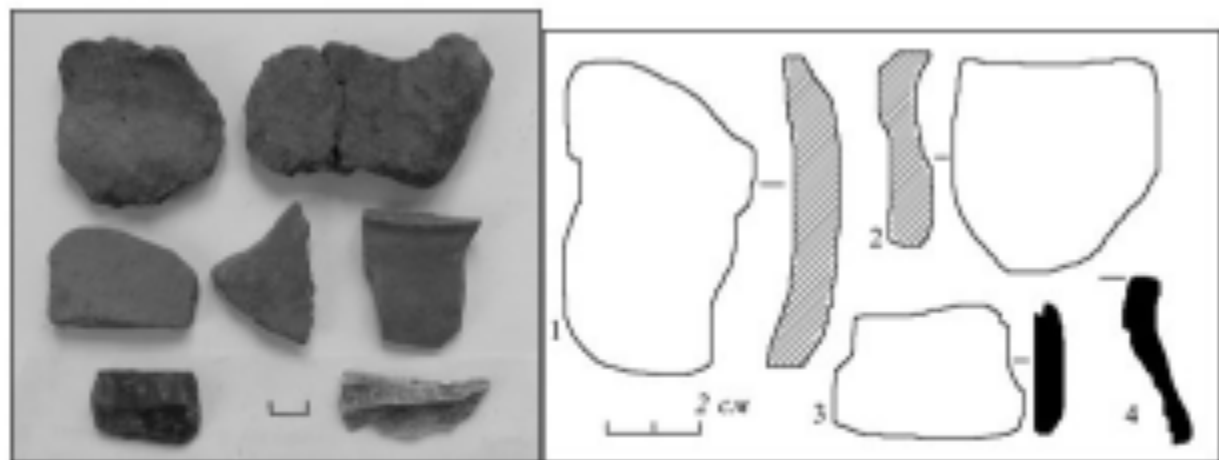

Рис. Б. 1. 194-195. Поселення Чепиноси, ур. Кути (Хотинський р-н)

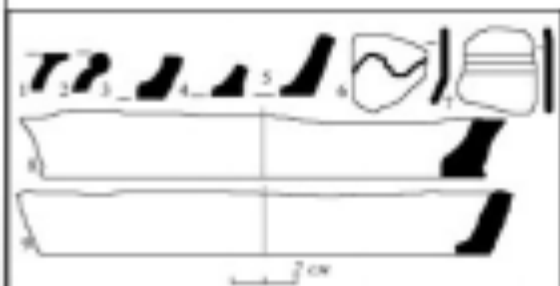
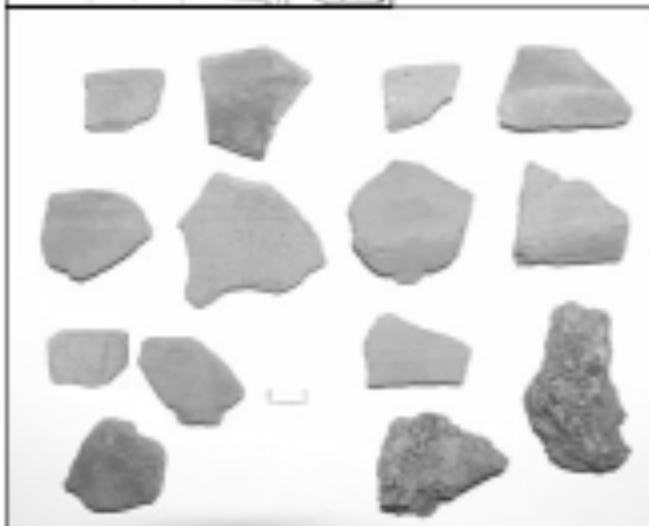

Рис. Б. 1. 196. Поселення Чепиноси, ур. Корчівка (Хотинський р-н)

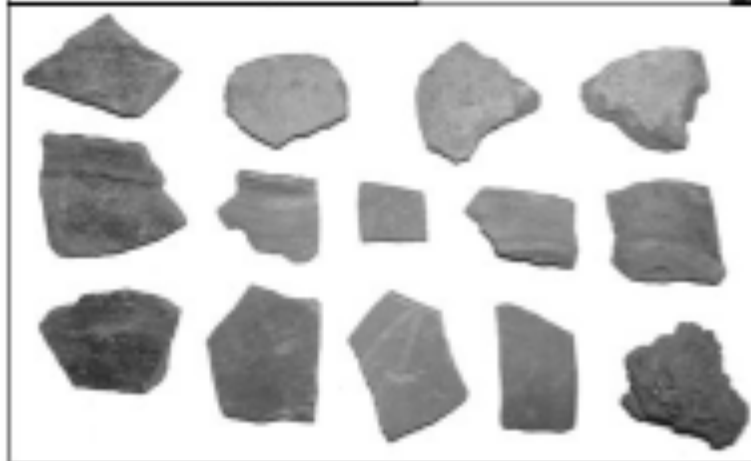

Рис. Б. 1. 197. Поселення Черетківці (Глибоцький р-н)

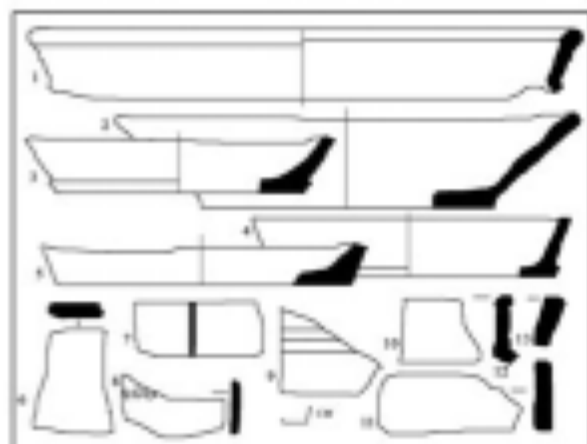
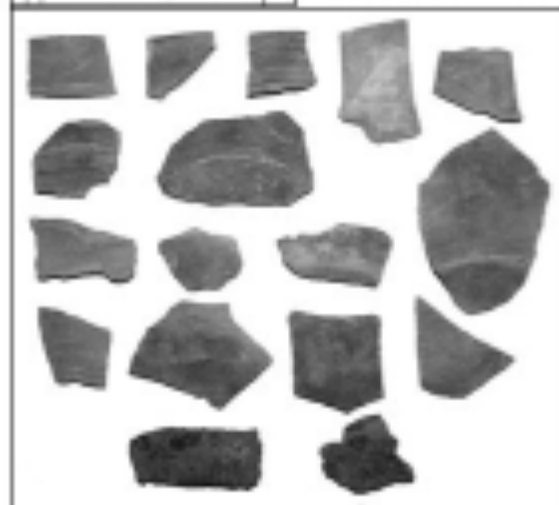
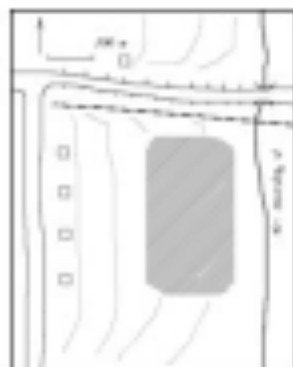

Рис. Б. 1. 198. Поселение Черлена (Новоселицкий р-н)

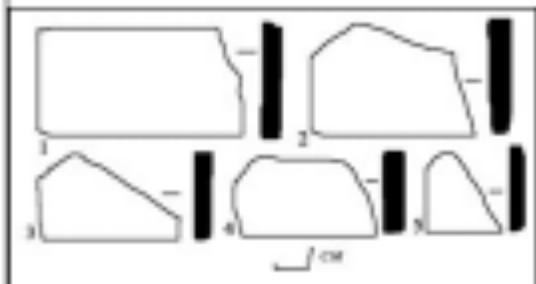
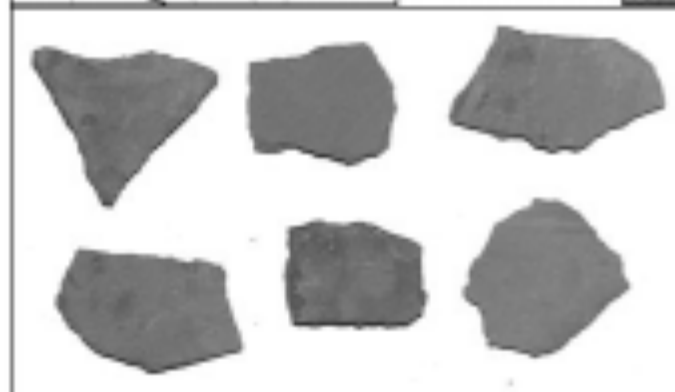

Рис. Б. 1. 199. Поселення Черлена, ур. Шкелеу (Новоселицький р-н)

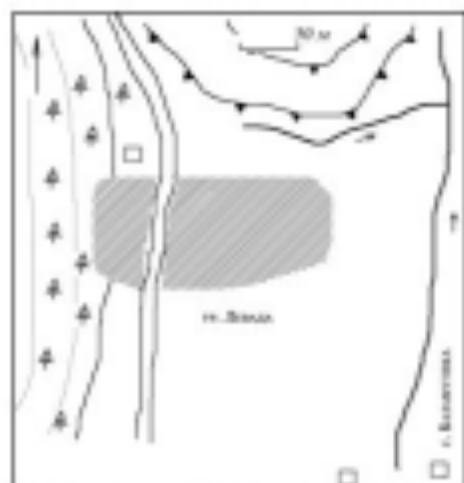

Рис. Б. 1. 200. Поселення Чорний Потік, ур. Левада (Заставнівський р-н)

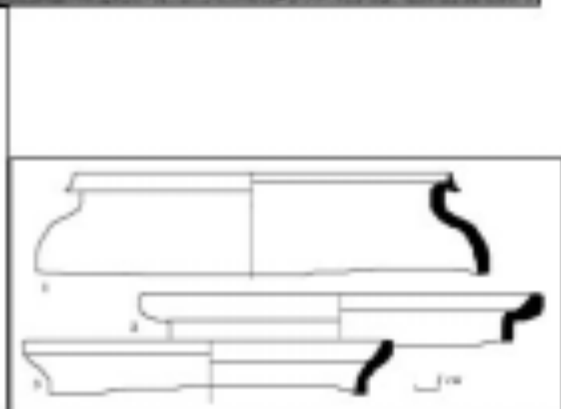
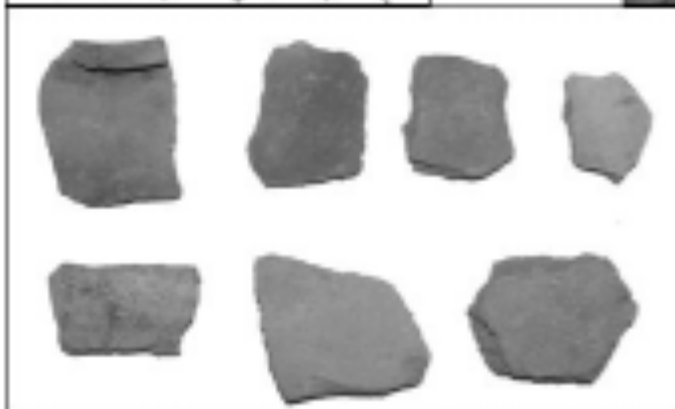
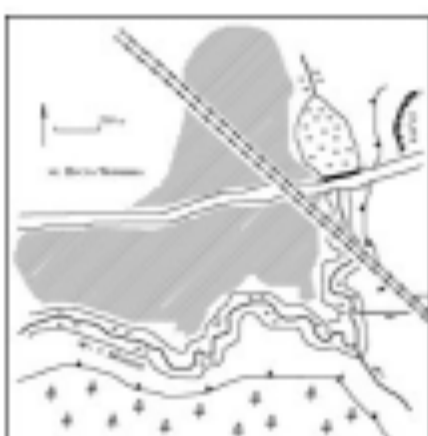

Рис. Б. 1. 201. Поселення Чернівка 1, ур. Пуста Чернівка (Новоселицький р-н)

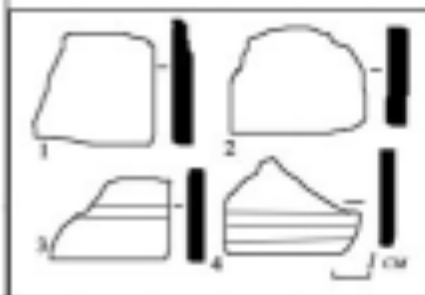
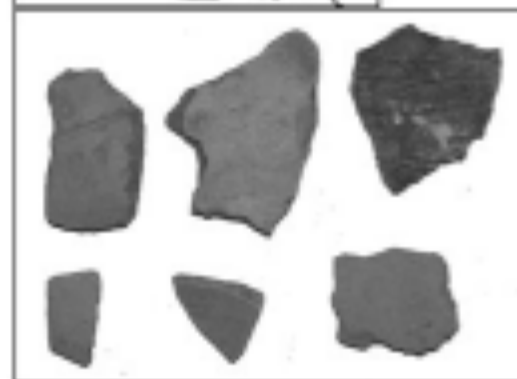

Рис. Б. 1. 202. Поселення Чорнівка 2, ур. Калатура (Новоселицький р-н)

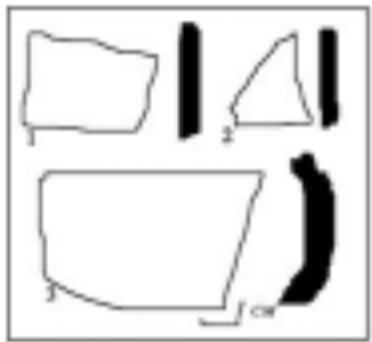
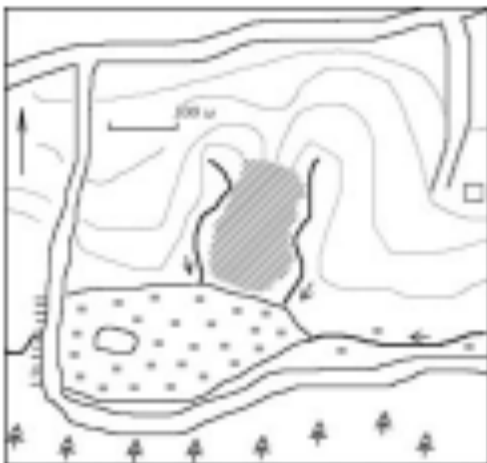

Рис. Б. 1. 203. Поселення Чорнівка 3, ур. Турецька Могила (Новоселицький р-н)

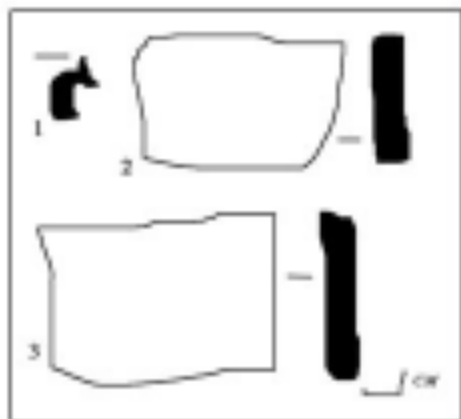
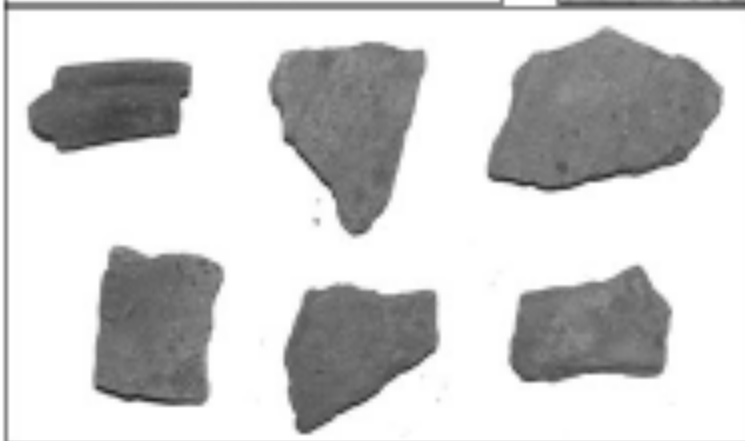
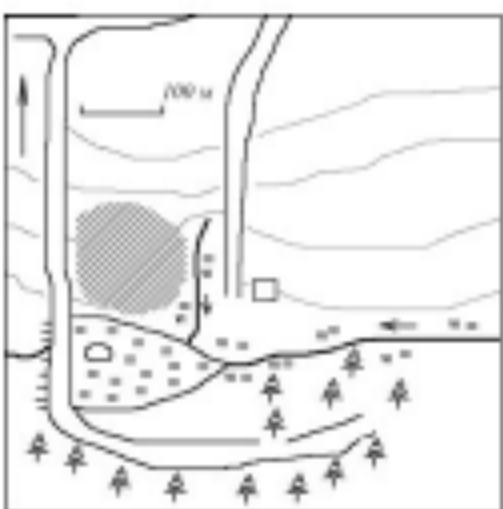

Рис. Б. 1. 204. Поселення Чорнівська 4, ур. Турецька Могила (Новоселицький р-н)

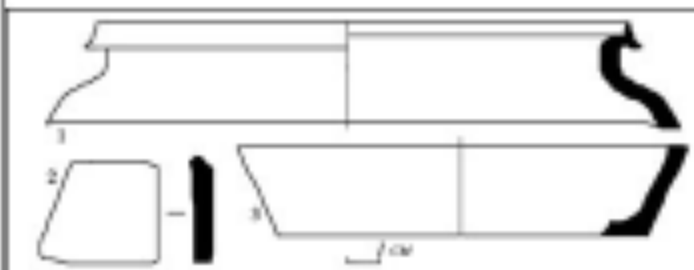
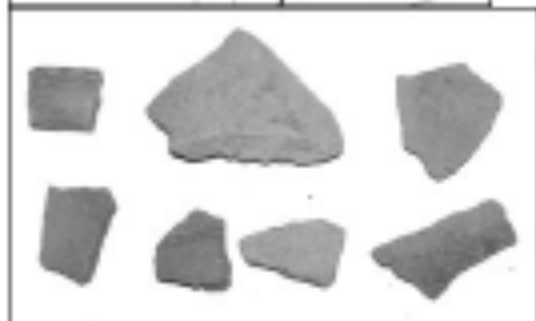

Рис. Б. 1. 205. Поселення Чорнівка 5 (Новоселицької р-н)

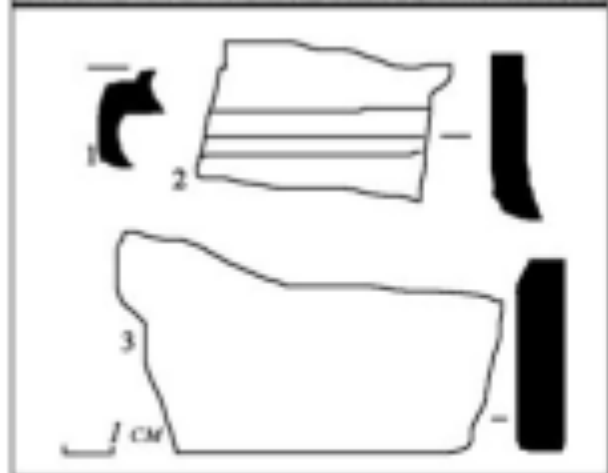
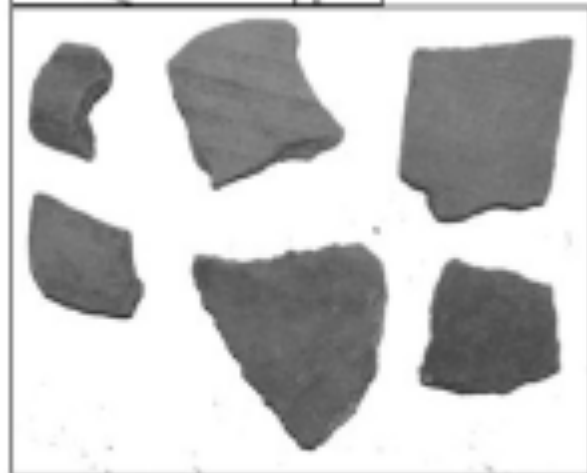

Рис. Б. 1. 206. Поселення Чорнівка 6 (Новоселицький р-н)

Рис. Б. 1. 207. Поселення Чорнівська 7, ур. Шамці (Новоселицький р-н)

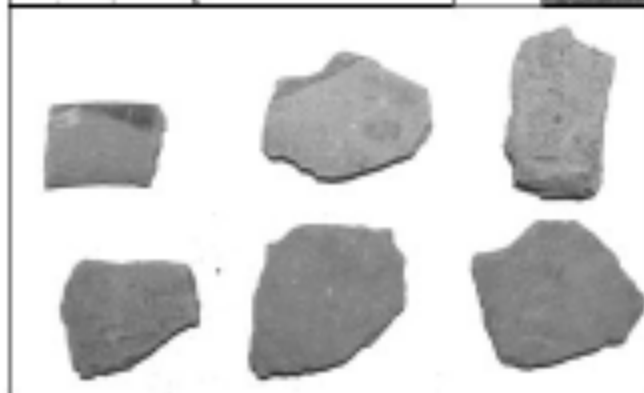

Рис. Б. 1. 208. Поселення Чорнівка 8, ур. Делехівець. (Новоселицький р-н)

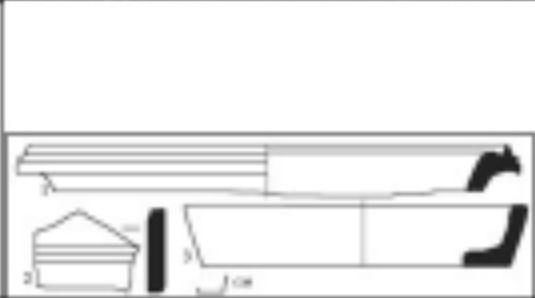
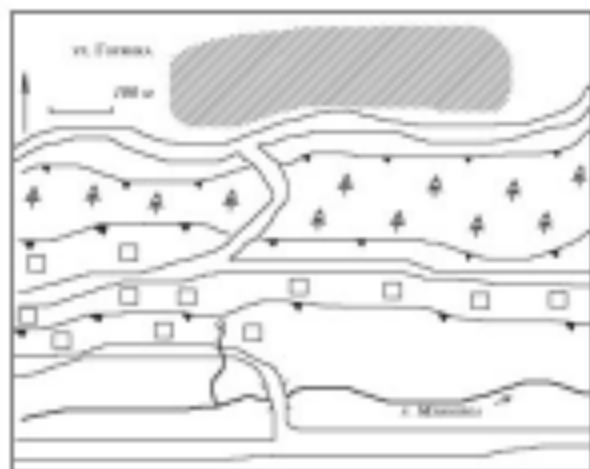

Рис. Б. 1. 209. Поселення Чуцьків, ур. Горжанка (Заставнівський р-н)

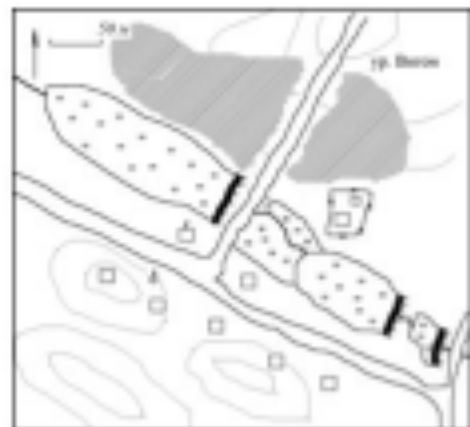

Рис. Б. 1. 210. Поселення Шчуківці, ур. Вігон (Київський р-н)

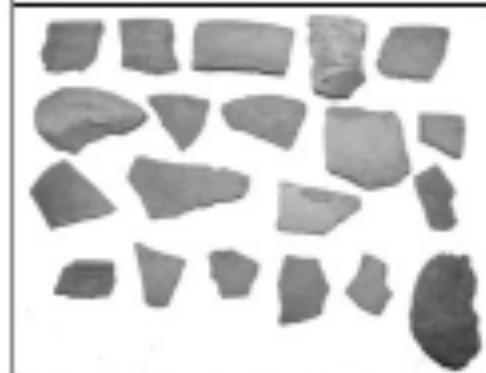
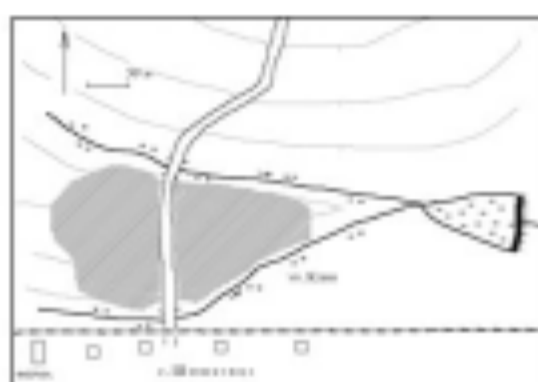

Рис. Б. 1. 211. Поселення Шчуківці, ур. Клиш (Новоголицький р-н)

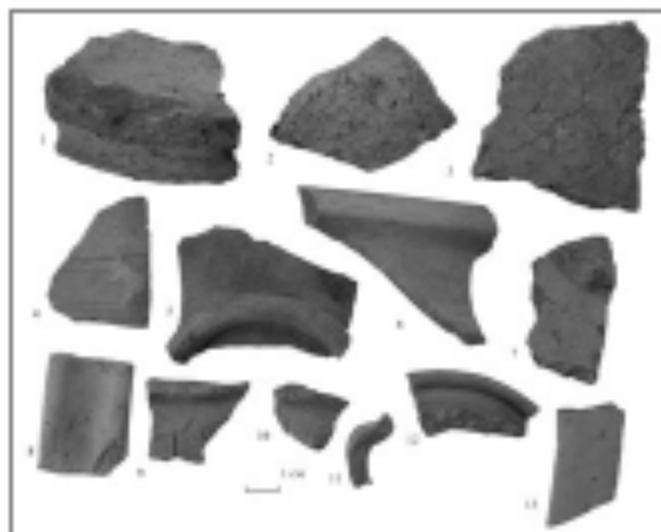

Рис. Б. 1. 212. Поселення Шубрамисьч, ур. Регіницьке (Заставнівський р-н)

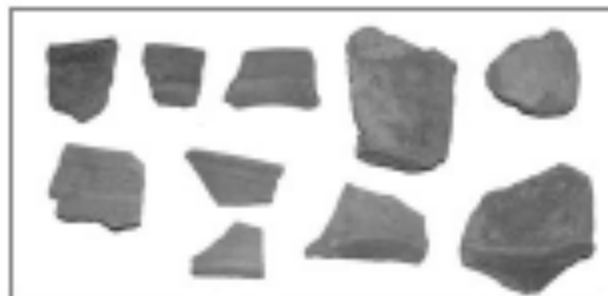

Рис. Б. 1. 213. Поселення Щербівці (Новоселицький р-н)

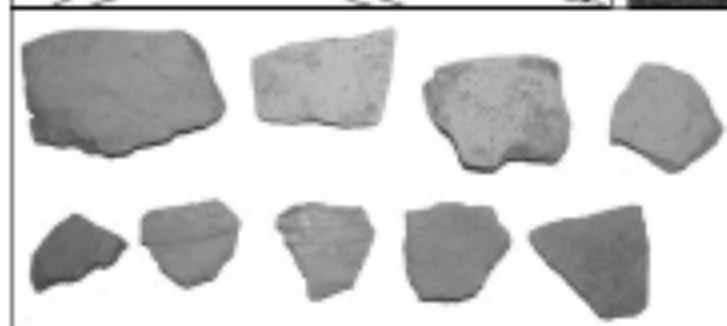
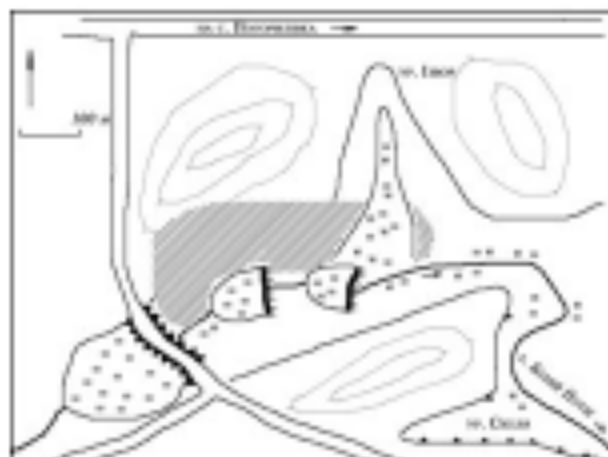

Рис. Б. 1. 214. Поселення Юрківці, ур. Ізвор (Заставнівський р-н)

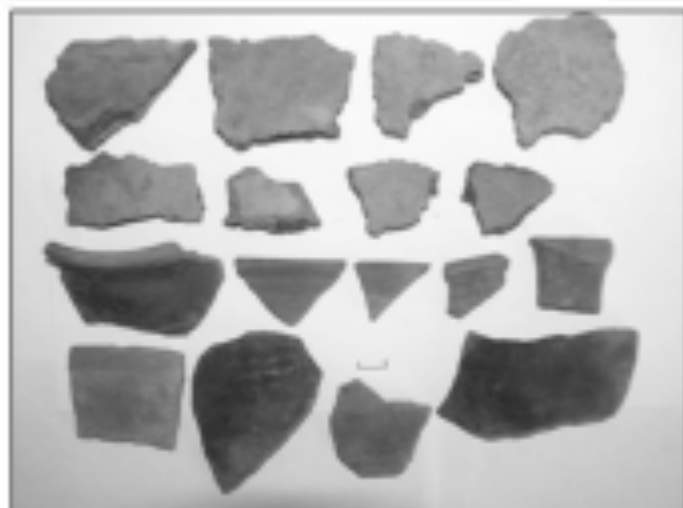

Рис. Б. 1. 215. Поселення Ярівка, ур. Під Лісом (Хотинський р-н)

Додаток В.3. Доцвітальні програми В (ЗВН – ЗВН в.)

1	Відсутня	С.00400	1,20	1,20	1 000 000	14,00	
2	Відсутня	С.00400	1,00	1,20	1 000 000	14,00	
3	Відсутня	С.00400	1,20				срок: 14.06.2019 в.
4	Відсутня	С.00400	1,20	0,0	1 000 000	14,00	
5	Відсутня	С.00400	1,20	1,1	1 000 000	14,00	
6	Відсутня	С.00400	1,00				срок:01.06.19
7	Відсутня	С.00400	1,00	0,0	1 000 000	14,00	
8	Відсутня	С.00400	1,20				срок:01.06.19
9	Відсутня	С.00400	1,20	0,0	1 000 000	14,00	
10	Відсутня	С.00400	1,00	0,0	1 000 000	14,00	
11	Відсутня	С.00400	1,20	1,20	1 000 000	14,00	
12	Відсутня	С.00400	1,00	0	1 000 000	14,00	
13	Відсутня	С.00400	1,00	0,0	1 000 000	14,00	срок: 14.06.2019 в.
14	Відсутня	С.00400	1,00	0,0	1 000 000	14,00	
15	Відсутня	С.00400	1,20				срок: 14.06.2019 в.
16	Відсутня	С.00400	1,20	0	1 000 000	14,00	
17	Відсутня	С.00400	1,20	1,20	1 000 000	14,00	
18	Відсутня	С.00400	1,00	0,0	1 000 000	14,00	срок: 14.06.2019 в.
19	Відсутня	С.00400	1,00	0,0	1 000 000	14,00	
20	Відсутня	С.00400	1,00	0,0	1 000 000	14,00	
21	Відсутня	С.00400	1,00	1,20	1 000 000	14,00	
22	Відсутня	С.00400	1,20	0,0	1 000 000	14,00	срок:01.06.2019 в.
23	Відсутня	С.00400	1,20	1,20	1 000 000	14,00	
24	Відсутня	С.00400	1,20	0,0	1 000 000	14,00	
25	Відсутня	С.00400	1,00	1,0	1 000 000	14,00	
26	Відсутня	С.00400	1,00	0,0	1 000 000	14,00	
27	Відсутня	С.00400	1,00	0,0	1 000 000	14,00	срок: 14.06.2019 в.
28	Відсутня	С.00400	1,00	1,2	1 000 000	14,00	срок:01.06.2019 в.

Данни Б. 4. Боловсролын Б (ХИ - ХИД су.)

№	Төрөл	Дансны	Т.Н	Т.Т	ТӨӨТӨМ	Т.Т.Т	Дансны
1	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	
2	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	
3	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	
4	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	24.31.00000000
5	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	24.31.00000000
6	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	
7	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	24.31.00000000
8	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	
9	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	
10	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	
11	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	
12	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	
13	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	
14	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	
15	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	
16	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	
17	Төрийн	Төрийн	1.0	1.0	100.0%	10.0	

□

